

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184562

UNIVERSAL
LIBRARY

Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I

VISUDDHIMAGGA

OF

BUDDHAGHOSĀCARIYA

EDITED BY
DHARMANANDA KOSAMBI

WITH A FOREWORD BY
K. M. MUNSHI
President, Bharatiya Vidya Bhavan

PART I: TEXT

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
BOMBAY

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

बुद्धघोसाचरियविरचितो

विसुद्धिमग्गो

भारतीय विद्या भवन

BHARATIYA VIDYA SERIES

EDITORIAL BOARD

CHECKED 1954

Shri K M Munshi, B A, LL B, M L A

Dewan Bahadur Krishnalal M Jhaveri, M A, LL B

Dr I J S Taraporewala, B A, Ph D, Bar-at-Law

General Editors

1952

Shri Jinavijayaji Muni

Dr Manilal Patel, Ph D (Marburg)

CHECKED 1961

VOLUME ONE

CHECKED 1969

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
ANDHERI * * * * * BOMBAY

Bhāratīya Vidyā Series, Vol I

VISUDDHIMAGGA OF BUDDHAGHOSĀCARIYA

EDITED BY
DHARMANANDA KOSAMBI

WITH A FOREWORD BY
K M MUNSHI
PRESIDENT, BHARATIYA VIDYA BHAVAN

PART I: TEXT

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
ANDHERI, BOMBAY

1940

The volumes of this Series may be
had by addressing The Secretaries,
Bharatiya Vidya Bhavan,
Andheri, Bombay, (India).

Price Rs. 12/8/-

First Edition, 1940

Five Hundred Copies

Printed by M N KULKARNI, at the Karnatak Printing Press, Chira Bazar,
Bombay 2, (pp 1—xviii), and by the New Bharat Printing Press 6, Kewladi,
Girgaon, Bombay, (pp 1—434) and published by Dr MANILAL PATEL,
Director, BHARATIYA VIDYA BHAVAN, Andheri, Bombay

CONTENTS

	Page
Foreword	vii
Abbreviations	viii
Preface	ix
१ सीलनिर्देशो ...	१
२ धुतन्ननिर्देशो	४०
३ कम्मद्रानगहणनिर्देशो	५७
४ पथवीकसिणनिर्देशो	८०
५ सेसकसिणनिर्देशो	११४
६ असुभकम्मद्राननिर्देशो	११९
७ छअनुस्सतिनिर्देशो	१३३
८ अनुस्सतिकम्मद्राननिर्देशो	१५५
९. ब्रह्मविहारनिर्देशो	२००
१० आरुपनिर्देशो	२२२
११ समाधिनिर्देशो	२३४
१२ इन्द्रियधनिर्देशो	२५८
१३ अभिञ्जानिर्देशो	२८३
१४ खन्धनिर्देशो	३०४
१५ आयतनधातुनिर्देशो	३३६
१६. इन्द्रियसच्चनिर्देशो	३४३
१७ पञ्चाभूमिनिर्देशो	३६२
१८ दिट्ठिविसुद्धिनिर्देशो	४१५
१९ कङ्कवितरणविसुद्धिनिर्देशो	४२३
२० मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिनिर्देशो	४२९
२१. पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिनिर्देशो	४५३
२२. जाणदस्सनविसुद्धिनिर्देशो	४७७
२३. पञ्चाभावनानिससनिर्देशो	४९६
सुद्धिपण्ण ...	५०९

FOREWORD

WITH the publication of this volume the BHARATIYA VIDYA BHAVAN embarks upon one more activity, namely, that of starting the *Bhāratiya Vidyā Series*. I have been asked by the General Editors to write a Foreword to the *Series* in general and to the present volume in particular. I gladly do so for I believe the launching of this *Series* by the BHAVAN, along with its two Journals (both entitled *Bhāratiya Vidyā*), is a right step towards the realization of its objects.

Whilst introducing our English Journal, *Bhāratiya Vidyā*, it was remarked "A patient and reverent study of, and creative research into, the *Bhāratiya Vidyā*, an objective evaluation and a restatement of its fundamental principles and ideals with special reference to the present-day problems, dissemination of its intrinsic truths and teachings with a view to increasing among our people the awareness of its spiritual values—this is the great task which modern India has before her, and which must be fulfilled through her institutions like the BHARATIYA VIDYA BHAVAN." As a humble contribution towards the achievement of this object the BHAVAN places this *Series* before the public.

There are no doubt several well-known Oriental series and journals faithfully serving the cause of the *Bhāratiya Vidyā* at the moment. But even all of them are not able to cover the ever-widening field of Indological studies and research. Much as has been done and is being done in advancing investigation into the cultural heritage of our land, more remains still to be accomplished. I hope therefore that such an undertaking as the *Bhāratiya Vidyā Series* has its value and importance, and trust it will evoke the same warm welcome and appreciation among the learned as our two Journals have already done.

That an up-to-date edition of so celebrated a Buddhist philosophical work as the *Visuddhimagga* forms an inaugural volume of the *Bhāratiya Vidyā Series* is, I suppose, a singularly happy circumstance. The eminent Pāli savant, Mrs C A F RIEYS DAVIDS, published in 1920 in the *P T S Series* the first Roman-lettered edition of the *Visuddhimagga*—"of a work bearing yet unwithered the laurels of fourteen centuries of renown." She wrote in a Foreword (p viii) to that edition "This first edition is to serve merely as a working makeshift, till some wealthier institution secures its worthier scholar and produces a text for all time." The BHARATIYA VIDYA BHAVAN may not be a wealthier institution but it has secured in Professor Dharmananda KOSAMBI, I am sure, a very worthy scholar who has laboured on this work for more than thirty years last and been several times to America in his efforts to produce a most reliable text of the *Visuddhimagga*.

To maintain this *Series* at a high level of excellence and usefulness will require not only all the diligence and devotion its Editorial Board can bring to bear upon it, but also the co-operation of Orientalists all the world over. In the hope that this new undertaking of the BHAVAN may succeed in its mission, I wish the *Series* god-speed.

K M MUNSHI

सञ्ज्ञासङ्केपा

(ABBREVIATIONS)

सुत्तपिटक

दी = दीघनिकाय
म = मज्झिमनिकाय
स = संयुत्तनिकाय
अ = अङ्गुत्तरनिकाय

(खुद्दकनिकाय)

ध = धम्मपद
सु = सुत्तनिपात
उ = उदान
इ = इतिवुत्तक
विमान = विमानवत्थु
पेत = पेतवत्थु
थेर = थेरगाथा
मनि = महानिद्देस
सुनि = सुत्तनिद्देस
पटि = पटिसम्भिता
च = चरियापिटक
जातकु = जातकट्ठकथा (Fausboll's edition)

विनयपिटक (Oldenberg's edition)

पारा = पाराजिका
पाचि = पाचिन्नियादि
महा = महावग्ग
सुल्ल = सुल्लवग्ग
परि = परिवार

अभिधम्मपिटक

धम्म = धम्मसङ्गणि
विभग = विभङ्ग
धातु = धातुकथा
कथा = कथावत्थु
तिकप = तिकपट्टान
पट्टान = पट्टान (Siamese edition, B. E.
2469-70)

पकरणगन्था

मिलिन्द = मिलिन्दपञ्च (Trenckner's edition)

अ = अट्ठकथा, यथा —

मअ = मज्झिमनिकायट्ठकथा [३१८५], सुअ = सुत्तनिपातट्ठकथा [३१८८] ।

All references are to the Pāli Text Society's editions, except in those cases where other editions are specified in brackets. The number of the volume follows the abbreviation, and the number of page or pages follow the *danda*. If the book is in a single volume, the page-numbers follow the abbreviation. The references to the *Dhammapada*, *Suttapāṭi*, and *Theragāthā* are to the stanzas. The references without letters are to the *Vissuddhimagga*, by chapter and paragraph.

PREFACE

I began the work of preparing a Devanāgarī edition of the *Visuddhimagga* at Poona in 1909, with the intention of publishing it under the patronage of H. H. the Gaekwar of Baroda. The plan was forestalled by an invitation to help in the Harvard Oriental Series edition of the text (in Roman script). This invitation was due primarily to the efforts of the late Prof. James Houghton Woods, who had studied the *Abhidhammatthasaṅgaha* under my guidance at Bombay earlier in the same year. Reaching Boston in May 1910, I joined Prof. C. R. Lanman, then general editor of the Harvard Oriental Series, together, we initiated an attempt to recast Warren's edition, and partial translation, of the text.

Henry Clarke Warren (1854-1899) came of old New England stock, the family being well-known in Boston since the days of the American Revolution. A crippling spinal injury caused by a fall in childhood did not disable him from the pursuit of knowledge. The short biography¹ written by his brother for the yet unpublished Harvard edition of the text will show the love of study and especially of Buddhism, which, with a cheerful disregard for increasing pain and suffering, characterized his entire life. A considerable portion of his estate was bequeathed to Harvard University for the maintenance of the Oriental Series, and particularly for the completion of the *Visuddhimagga*.

Prof. Lanman's comprehensive lack of faith in Pāṇini's grammar as well as modern Indian pundits was not hard to overcome so far as I was personally concerned, he was, also, soon convinced of the necessity of a thorough knowledge of Pāṇini's grammar for the interpretation of such works as that of Buddhaghosa. But we were unable to agree as to the final constitution of the title page, and the work which we carried on together till the end of 1911 remained incomplete when I returned to India. In 1926, the Harvard University finally entrusted the edition to my care, and my proposals were accepted in their entirety. The text, which I left in a completed form and saw through the press (1927), has not yet appeared. I am not acquainted with the exact nature of the difficulties that prevent the University from its publication.

The sources used for the present edition are primarily the same as those employed for the Harvard edition, consisting of four excellent manuscripts—two Burmese, two Singhalese. In addition, I have used one printed edition in Burmese and one in Siamese characters, while generally not so good as the first of the Burmese manuscripts, these contain an occasional superior read-

---

1 For a longer biography, see Prof. Lanman's account at the end of Burdington's *Buddhist Legends*, also reprinted at the end of the later editions of Warren's *Buddhism in Translation*.

ing To reduce the bulk of this volume, I have omitted all variants, the best alternative readings, however, will be given—with my own commentary — in the volume to follow

We now turn to the actual mechanism of editorial work The Singhalese and Burmese palm leaf manuscripts used have very few paragraphs The paragraphing and numeration of this edition are entirely mine, neither being in the manuscript apparatus They serve the purpose of facilitating reference, just as does the numeration of the stanzas introduced by modern editors in works like the *Dhammapada*, *Suttantapāṭa*, *Thera-* and *Therīgāthā* In my text, quotations are put in double inverted commas “ ”, reference to any identified quotation has been inserted in square brackets at the end of the quotation itself Unidentified quotations, the vast majority of which are not to be traced in extant Pāli literature, are marked by empty square brackets at the end The list of abbreviations is given on p viii

In the Burmese, and sometimes in the Singhalese manuscripts, there is a punctuation sign before such sentences as “चेतिपव्वत्तवासी महातिस्मर्थरो विय” [1 55] Modern editors connect these with the preceding sentences But from two examples in the *Papañcasūdanī* [M Atth 1 258], i.e. काळवद्धि-मण्डपवासिमहानागार्थरो विय च, and गलम्बतिस्थविहारे वस्सुपगता पञ्जास भिक्खु विय, I came to the conclusion that such sentences were not only separate but often began a new paragraph

The first vowel of the indeclinable particles एव, अपि, इति, is very often dropped in Pāli, and they are treated as independent words, namely, व, पि, ति, respectively When the *anusvāra* precedes पि and ति, the *parasavarna* combination is made, as in एवम्पि, कम्मन्ति The *parasavarna* occurs always before ति and is optional before पि This is the usage of the manuscripts, but not of the Aśoka edicts There, even such words as धम्म, सद्ध, and पद्ध are invariably written with the *anusvāra*, i.e. धंम्, सध्, पध् In my opinion, this difference between the manuscripts and the inscriptions of Aśoka is due merely to the exigencies of calligraphy, it was easier to carve an *anusvāra* on stone than the *parasavarna*, and conversely, the half-consonant in the line is easier to write in cursive script than the separate round *anusvāra* above or (as in Singhalese) after the letter For [ॡ], I have followed the majority of the manuscripts, before ति, the *anusvāra* has been retained throughout although all manuscripts use *parasavarna* This had to be done because Pāli words cannot end in a consonant For example, the opening stanza of the text reads “को इम विजये जट”ति In Roman script, the quotation marks are inserted between the *n* and the *ti*, but in *devanāgarī*, it would be very awkward to introduce quotation marks in the middle of a joint consonant, hence the *parasavarna* is not used in such cases, and for the sake of uniformity the *anusvāra* had to be retained throughout

Many western editors combine the ति when the preceding इ is lengthened, but this is not a *sandhi* according to the Pāṇinian *sūtra* अकः सवर्णे दीर्घः

[vi 1 101] The Pāli rule is that when इ of इति is dropped, the preceding vowel is lengthened e.g. गोतम+इति=गोतमा ति, पुच्छामि+इति=पुच्छामी ति, होतु+इति=होतु ति So, I have left the ति unjoined throughout

In punctuation, I have used the *danda* [caesura] ' | ' in place of a period The colon, because it is identical with the *nāgarī visarga*, has been chiefly replaced by a dash for example, [1 6] यथाह—; and sometimes a *danda* or a comma The semi-colon has been replaced by the *danda* or comma, according to convenience Warren's text took on an odd appearance from the copious sprinkling of inverted single commas which he used to demarcate sub-clauses I have used, instead, the ordinary commas to indicate the beginning of a sub-clause, as *ti* marks its termination, the inverted comma would in any case be redundant before it and no distinguishing punctuation mark has been employed there For example, [3 41] *Thero 'na nu daharo appicchatāya attānam ajānāpetvā va gato' ti tam samassāsetvā* is punctuated as follows --येरो, न नु दहरो अपिच्छताय अत्तानं अजानापेत्वा व गतो ति त समस्सासेत्वा...

The preservation of Buddhaghosa's text is reasonably satisfactory in spite of the passage of fifteen hundred years In case of doubt, or obscurity, the commentary of Dhammapāla entitled *Paramatthamañjūsā-ṭīkā* is very useful Nevertheless, some definitely wrong readings have managed to creep into our sources Buddhaghosa quotes in 198, a sentence from अ 4,201, where all our authorities, manuscript as well as printed texts, read *mahārāja* while the original has *Pahārāda* The mistake was not Buddhaghosa's, later copyists changed the word into *mahārāja*, not knowing what *Pahārāda* meant Occasionally, Buddhaghosa deliberately changes a quoted text, without distorting its meaning, as for instance in 6 78 'सेय्यथा पि पस्सेय्य' into 'सो पस्सेय्य', in 7 107 'अगारं अज्झावसामि' into 'चेतसा विहरामि', and he explains the latter change in 7 111 Sometimes Buddhaghosa changes his own text—though not the meaning—in quoting himself, for example, the word दीपनत्थं of 4 140 appears soon afterwards as दस्सनत्थं in 4 146

I am grateful for the honour conferred upon me by the Bhāratiya Vidyā Bhavan in undertaking the publication of this edition as the inaugural volume of the Bhāratiya Vidyā Series It gives me great pleasure to express my gratitude to Messrs Hemchand Mohanlal and Co, the well-known Bombay firm of jewellers, for the financial aid without which I could not have carried out the present work To the manager and the staff of the New Bhārat Printing Press, my thanks are offered for the conscientiousness with which they have printed this work

I am a bad proof reader and the compositors were new to this sort of work Naturally many misprints passed unnoticed So, I sent a copy of the printed text to Mr N V Tungar and to Prof C V Joshi The former read through the entire work, the latter was interrupted after going through 128 pages by the tragic and fatal illness of his son The remainder of Prof Joshi's copy was read by Mr M G Devalekar Many of the misprints

were pointed out by these three, and I here express my thanks for their help
The list of errata is given at the end of this volume

On the Life of Buddhaghosa

The accepted account of the life of Buddhaghosa is in the Mahāvamsa,¹ chap xxxvii, verses 215-246, of which the following is a summary

Born near the Bodhi tree (near Gayā), a young Brahmin controversialist, well-versed in all branches of the arts, in the Vedas, and in the doctrines of various sects, wandered about India for the purpose of debate. As he arrived one night at a Buddhist monastery, and had given a clear exposition of the doctrine of Patañjali, his arguments were refuted by a mahāthera named Revata. On the other hand, the young Brahmin was unable to follow the Buddhist's arguments, and finally asked for instruction.

He entered the novitiate, learning and accepting the three Piṭakas. The name Buddhaghosa was given to him because his voice was deep like the Buddha's. In the viihāra where he was converted, he composed a treatise called Nānodaya, wrote the Aṭṭhasālinī, commentary upon the Dhammasaṅgani, and finally undertook a short commentary on the Tīpitaka. Whereupon the Thera Revata spoke

‘Only the texts, not the commentaries, have been brought here [from Ceylon], the traditions of the various teachers are not available. However, in Ceylon, the authoritative and quite orthodox commentaries compiled by Mahinda are extant in the Singhalese. Go there, study them, translate them into the Māgadhi language. They will benefit all.’

So Buddhaghosa arrived in Ceylon in the reign of King Mahānāma. In the Mahāpadhāna hall of the Mahāvihāra, he heard the Singhalese Commentary as well as the Theravāda tradition from Saṅghapāla. It seemed to him the doctrine of the Buddha. But when he demanded access to all the books in order to write a commentary, the Order gave him two stanzas as a test. Upon these he wrote the Visuddhimagga, an epitome of the three Piṭakas with commentaries. At the first reading of this work, the gods hid the book away, and repeated the performance after he had done the work again. The third time, the deities produced the former copies to show the people his skill. And there was found after comparing the three books, not the least variation from the Theravāda, in composition, in meaning, in sequence, nor even in the very letters.

He was immediately acclaimed by the Order as a veritable Metteyya Bodhisattva, and the aṭṭhakathās were given to him. Living in that pure viihāra, rich in all such books, he translated them from Singhalese into the ‘original language,’ Māgadhi. This work benefited people of all languages, all the teachers of the Theravāda honoured it as a sacred text.

---

1 This part of the Mahāvamsa is called Cūlavamsa in the PTS edition

Thus, having finished his task, Buddhaghosa returned to the land of his birth to reverence the great Bodhi tree

This account so stated is subject to criticism. Buddhaghosa could not be a native of Buddhagayā. As a negative proof, we do not find that the scene of a single one of his numerous contemporary stories is set in Magadha. In the tale of Visākha [IX 64-69] who migrated from Pāṭaliputra, the starting-point is in Ceylon, not Magadha. In all his works there is no description of North India such as an eyewitness would give. More positive evidence is in the passage “*Unhassā tī aggisantāpassa Tassa vanadāhādisu sambhavo veditabbo*” [I 86] “Heat the heat of fire, such as occurs at the time of a forest fire, etc.” This is a comment upon the protection against heat given by a cīvara. His explanation is obviously ridiculous. It is not known to Indian southerners that a bare skin sometimes blisters in the northern summer. Again, commenting upon the Gopālaka Sutta of the Majjhima Nikāya [Papañcasūdanā 11 265-266], he seems to believe that sand bars are common in the Ganges between Magadha and Videha [Behar] ² The “Gaṅgā” with which he was acquainted is evidently the Mahawallī-Gaṅgā of Ceylon, and not the sacred river of India.

Buddhaghosa could not have been a Brahmin. From Vedic times, every Brahmin has been expected to know the famous Puruṣasūkta hymn

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यं कृतम् ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यं पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

[Rg-Veda X 90 12, also cf. Atharva Veda XIX 6 6]

“The Brahmin was his mouth, Kṣatriya his arms, Vaiśya his thighs, Śūdra was born of his feet.” Yet Buddhaghosa, supposed to be a learned Brahmin, was not acquainted with this. Commenting on “Bandhupādāpaccā” —“children of Brahma’s feet”—he says, “The Brahmins are of this opinion. Brahmins came out of Brahma’s mouth, Kṣatriyas from his breast, Vaiśyas from his navel, Śūdras from the legs, and Śramaṇas from his soles” ³

The word “Bhūnah” in Pāli occurs as “Bhūnahā” in Brahminical literature to signify “embryo-killer” ⁴. In the Māgandiya Sutta [M 1 502]

2. तेन हि गोपालकेन मज्जेगद्वाय गुत्र विस्समद्धान्त्य द्वे तीणि वालिकत्थलानि सल्लक्खेतब्बानि अस्सु ।

3. तेस किर अयं लद्धि—ब्राह्मणा ब्रह्मणो मुखतो निक्खन्ता, खत्तिया उरतो, वेस्सा नाभितो सुद्धा जावुतो, समणा पिट्ठिपादतो ति । [M Att 11 418, cf. D Att 1 254]

4. ऋतु वै याचमानाया न ददाति पुमान् कृतम् ।

भूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् स इह ब्रह्मवादिभिः ॥

अभिकामा स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।

नोपैति स च धर्मेण भूणहेत्युच्यते बुधैः ॥

[महाभारत, आदि ७८।३२, ३३]

(B O R I Critical Edition)

Māgandīya reproaches Buddha as a Bhrūnahā for having ceased to have intercourse with his wife. It is clear from his comment that Buddhaghosa did not understand the real meaning of this word. He explains it as 'hatavaḍḍhi, mariyādakāraka' ⁵. Finally, it is also to be noticed that Buddhaghosa makes fun of the Brahmins [I, 93]. This in itself is inconclusive, as it might be the jeering of an apostate.

Of Patañjali, or any northern tradition, Buddhaghosa knew little. Out of all Patañjali, only the terms *anumā* and *laghūmā* are mentioned [VII 61], without any further knowledge of the Yogasūtra. There is no comparative study, nor even a single reference to the work or name of Patañjali. The term "Prakṛtīvāda" [Sāṅkhya] is mentioned ⁶ in the 17th chapter, where a rudimentary acquaintance with Nyūya, the Indian system of logic, is shown by reference to the structure of syllogism ⁷. All his knowledge of other sects does not exceed that of a learned Singhalese monk of today, or of a southern Bhikkhu of about the 11th century A.D. [Such as Anuruddha or Dhammapāla]. The methods, principles, or even the existence of the great Mahāyāna teachers such as Nāgārjuna and Aśvaghōṣa, seem to be unknown to him. He does mention the epics Rāmāyana and Mahābhārata, without showing any familiarity with them. "Legend means Bhārata and Rāmāyana, etc. It is not proper to go to the places where they are recited," ⁸ also "the Bhārata war and the abduction of Sītā, such fruitless stories" ⁹.

Accordingly the greater part of the Mahāvamsa story appears to be legendary. It is said that the Atthasālinī was written by Buddhaghosa in India. From the style, content, and the introduction, it is doubtful whether Buddhaghosa wrote the book. That he could have written it before the Visuddhimagga is impossible, since the Visuddhimagga is referred to in the opening

---

5 भूनुहुनो ति हतवड्डिनो मरियादकारकस्स । कस्मा एवमाह ² छसु द्वारेसु वड्डिपञ्चापन-
लद्धिकत्ता । अयं हि तस्स लद्धि—चक्खु ब्रूहेतव्व, वड्डेतव्व, दिद्व समतिकमितव्व...कायो ब्रूहेतव्वो,
वड्डेतव्वो, अफुट्ट फुसितव्व, फुट्ट समतिकमितव्व । मनो ब्रूहेतव्वो, वड्डेतव्वो, अविज्जात विजानितव्व
विज्जात समतिकमितव्व । एव सो छसु द्वारेसु वड्डि पञ्चापेति । [मज्झिमनिकायट्ठकथा ३।२११]

6 किं पकतिवादीन पकति विय अविज्जापि अकारण मूलकारण लोकस्सा ति । [१।१।३६]

7 पटिज्जा हेतू ति आदिसु हि लोके वचनावयवो हेतू ति वुचति । [१।१।६७] ।

8 अक्खान ति भारत-रामायणादि । त यस्मिं ठाने कथियति, तत्थ गन्तु न वट्ठति ।

[दीघनिकायट्ठकथा १।८४]

9 अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुद्वापिका अकुसलचेतना सम्फप्पलपो । सो आसेवन-
मन्दताय अप्पमावज्जो, आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे सम्भारा, भारतयुद्ध-सीताहरणादि-
निरत्थककथा-पुरेक्खारता, तथारूपिकथाकथनञ्च । [दीघनिकायट्ठकथा १।७६]

stanzas of the *Aṭṭhasālinī*¹⁰ Whoever wrote that part of the *Mahāvamsa* had not opened the *Aṭṭhasālinī* That *Buddhaghosa*, while desiring access to the commentaries should prove his fitness to work upon them by epitomizing the *Piṭakas* together with their commentaries, is surprising Many quotations from the commentaries are fully and accurately given in the *Visuddhimagga* In fact, he says in all his *aṭṭhakathās* that he has prepared the *Visuddhimagga* as an illuminative comment upon all four *Nikāyas* If the *Mahāvamsa* chronicler did try to verify the legend about *Buddhaghosa* by examining *Buddhaghosa's* works, he got no further than the two 'fundamental' *gāthās* at the beginning of the *Visuddhimagga* If the *Nānodaya* had existed, it alone would not have been lost while all the other works of *Buddhaghosa* survive It is nowhere mentioned in Pāli literature, the *Mahāvamsa* excepted Possibly, this may be a book which gods hid and forgot to restore¹

From the narrative of the *Mahāvamsa*, one fact remains that *Buddhaghosa* came from India to Ceylon in the reign of *Mahānāma* [end of 4th century A D] This is confirmed by Burmese authorities,¹¹ but the latter say that he went to Ceylon from *Thatchen*, being a *Talaing* by birth The tradition has an element of truth I believe that he was a *Telaṅga*, from the Telugu country of Southern India, not a Burmese *Talaing* The *Telaṅgas* colonized extensively in Burma and Indo-China, the term *Talaing* being a corruption of their original name His birth place was the village of *Morandakhetaka* [Peacock-egg-village], as is very clear from the colophon of this book, where he is called "*Morandakhetaka-vattabbenā*," or *Morandakhetaka Buddhaghosa* The method of nomenclature is still followed in Dravidian India and Ceylon His surname vanished when his fame had made him *The Buddhaghosa* It is to be noticed that the usually clever scribe of B1 changes the word *morandakhetaka* to *mudantakhedaka* [gladness ending in sorrow], the Singhalese manuscripts read *ceṭaka* for *khetaka* a possible confusion of letters *Khetaka* is Sanskrit for village and remains in the modern South Indian vernaculars as *Kheḍā*

He lived for some time at *Mayūrasuttapaṭṭana* or *Mayūrarūpapaṭṭana*, as he says in the colophon at the end of the *M Aṭṭh* "I am writing [this *aṭṭhakathā*] at the request of the venerable *Buddhamitta*, who lived with me at *Mayūrasuttapaṭṭana* (or *Mayūrarūpapaṭṭana*)" I cannot locate this, nor his birthplace, but an archæologist familiar with the Telugu country should be able to identify it, here, at least a small monastery existed

- 10 कम्मद्वानानि सब्बानि चरियाभिञ्जाविपस्सना ।
 विसुद्धिमग्गे पनिद यस्मा सब्ब पकासित ॥
 तस्मा त अगहेत्वान सकलाय पि तन्तिथा ।
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णन ॥

[अट्टसालिनी २]

- 11 See Introduction to the *Buddhaghosuppatti* by James Gray (London 1892), pp 11, 16, 20, 21, 23-24

The next bit of information is from the colophon of the A Atth

“I am writing [this aṭṭhakathā] at the request of the venerable Jotipāla, who lived with me at Kañcīpura and other places”

Travelling perhaps in the order mentioned, he came to Ceylon with the definite aim of studying the Singhalese commentaries. The vast upheavals in government and religious culture from the death of Asoka to the Gupta period had left Ceylon untouched. The isolated fragments of Buddhist learning scattered throughout Southern India were much inferior to the continuous tradition of Ceylon. To learn this tradition of Ceylon must have been the purpose of Buddhaghosa's journey.

After studying the commentaries, perhaps under Saṅghapāla, he conceived the plan of translating them into Pāli for the convenience of those readers who did not know the Singhalese language. Jotipāla is credited with the suggestion that Buddhaghosa wrote the S Atth, and also his last authentic work, the A Atth. Buddhāmitta suggested the writing of the M Atth. But the very first of this series, the D Atth was, according to Buddhaghosa, suggested by the Saṅghathera Dāthānāga, of the Sumaṅgala College at Anurādhapura. However, before writing any of these works, he, at the suggestion of the venerable Saṅghapāla, composed the Visuddhimagga as a general illuminative work. This is referred to in the other works, and indeed is counted as an integral part of each one of them.

All these facts are gleaned from the colophons. One conjecture may be made from his writings, that he was of the farmer [gahapati] class. He says in the M Atth [ii 204] “Why does the Buddha mention the farmer caste first? Because they have the least pride and they are the most in number. Often the monks from a Kshatriya family are proud of their caste, those from a Brahmin family are proud of their learning, those from the low castes, because of their low birth, are unable to continue long in the Order. But the young farmers plough their land while their whole body is running with sweat. This then dries and forms salt on their backs. Therefore they are not proud.

From the other families, not very many become monks, of the farmers many.”¹²

The Burmese tradition that Buddhaghosa came from Thaton may be founded upon a fact, possibly Buddhaghosa went there from Ceylon. His works are better preserved in Burma than in Ceylon, and though they show no particular acquaintance with Burma, the last years of his life might have been spent in Thaton.

Those stanzas found in the introductions and colophons of the Aṭṭhakathās of the four Nikāyas, which refer to the Visuddhimagga or throw some light on the life of Buddhaghosa, are given below

---

12 See D Atth i 179-180, and M Atth ii 204

The following stanzas are found in the introduction of all the four Aṭṭha-kathās, except the word “Dīghāgamanissitam” in the last line, which belong to the D Aṭṭh. It is replaced by “Majjhimsaṅgītyā” in M Aṭṭh, by “Samyuttakanissitam” in S Aṭṭh, and by “Aṅguttaranissitam” in A Aṭṭh

सीलकथा धुतधम्मा कम्मट्टानानि चेव सब्बानि ।
 चरियाविधानसहितो ज्ञानसमापत्तिवित्थारो ॥
 सब्बा च अभिज्जायो पञ्चासङ्कलननिच्छयो चेव ।
 खन्धा धातायतनिन्द्रियानि अरियानि चेव चत्तारि ॥
 सच्चानि पच्चयाकारदेसना सुपरिसुद्धनिपुणनया ।
 अविमुत्ततन्तिमग्गा विपस्सनाभावना चेव ॥
 इति पन सब्बं यस्मा विमुद्धिमग्गे मया सुपरिसुद्ध ।
 वुत्त तस्मा भिय्यो न तं इध विचारयिस्सामि ॥
 मज्झे विमुद्धिमग्गो एस चतुन्नम्पि आगमानं हि ।
 ठत्वा पकासयिस्सति तत्थ यथाभासित अत्थ ॥
 इच्चेव कतो तस्मा तम्पि गहेत्त्वान सद्धिमेताय ।
 अट्ठकथाय विजानथ दीघागमनिस्सित अत्थ ति ॥

The following stanzas are taken from the colophons of the four Aṭṭha-kathās, printed in Siamese characters. Except in A Aṭṭh, they are printed as prose. Having compared them with the available Burmese and Singhalese texts, I have made a few unimportant changes to follow the meter

At the end of D Aṭṭh. :

आयाचितो सुमङ्गल-परिवेणनिवासिना धिरगुणेन ।
 दाठानागसङ्कत्थेरेन थेरवसन्वयेन ॥
 दीघागमस्स दसबल-गुणगणपरिदीपनस्स अट्ठकथ ।
 य आरभिं सुमङ्गलविलासिनिं नाम नामेन ॥
 सा हि महाअट्ठकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 एकासीतिपमाणाय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्धिमत्तो विमुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहायं अट्ठकथा भाणवारगणनाय ।
 सुपरिमितपरिच्छिन्न चत्तालीसकसत होति ॥

At the end of M Aṭṭh :

आयाचितो सुमतिना थेरेन भदन्त-बुद्धमित्तेन ।
 पुब्बे मयूरसुत्तपट्टनम्हि¹³ सद्धिं वसन्तेन ॥
 परवादिवदविद्धसनस्स मज्झिमनिकायसेट्ठस्स ।
 यमह पपञ्चसूदनिमट्ठकथ कानुमारद्धो ॥

सा हि महाअद्रकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 सत्तुत्तरसतमत्ताय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्रिमत्तो विसुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय गाथागणनानयेन अद्रकथा ।
 समधिक-छसदिसत विञ्जेय्या भाणवारेहि ॥

At the end of S Atth :

बट्टपकार यतिन विपस्सनाहरणपुञ्जबुद्धीनं ।
 सयुत्तवरनिकायस्स अत्थसंवण्णन कातु ॥
 सद्धम्मस्स चिरद्वितीमभिलसमानेन या मया निपुणा ।
 अद्रकथा आरद्धा सारत्थप्पकासिनी नाम ॥
 सा हि महाअद्रकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 अद्रसत्ततिमत्ताय पाळिया भाणवारेहि ॥
 एकूनसद्रिमत्तो विसुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमान कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय अद्रकथा भाणवारगणनाय ।
 थोकेन अपरिपूर ससत्ततिसतिसत होति ॥

At the end of A Atth

आयाचितो सुमतिना थेरेन भदन्त-जोतिपालेन ।
 कञ्चीपुरादिषु मया पुब्बे सद्धि वसन्तेन ॥
 वरतम्बपण्णिदीपे महाविहारमिह वसनकाले पि ।
 वाताहते विय दुमे पलुज्जमानमिह सद्धम्मे ॥
 पारं पिटकत्तयसागरस्स गन्त्वा ठितेन सुब्बतिना ।
 परिमुद्धाजीवेनाभियाचितो जीवकेनापि ॥
 धम्मकथानयनिपुणेहि धम्मकथिकेहि अपरिमाणेहि ।
 परिकीळितस्स पटिपज्जितस्स [सक-] समयचित्रस्स ॥
 अद्रकथ अङ्गुत्तरमहानिकायस्स कातुमारद्धो ।
 यमह चिरकालद्वितीमिच्छन्तो सासनवरस्स ॥
 सा हि महाअद्रकथाय सारमादाय निद्रिता एसा ।
 चतुनवतिप्परिमाणाय पाळिया भाणवारेहि ॥
 सव्वागमसवण्णन-मनोरथो पूरितो च मे यस्मा ।
 एताय, मनोरथपूरणी ति नामं ततो अस्सा ॥
 एकूनसद्रिमत्तो विसुद्धिमग्गो पि भाणवारेहि ।
 अत्थप्पकासनत्थाय आगमानं कतो यस्मा ॥
 तस्मा तेन सहाय गाथागणनानयेन अद्रकथा ।
 तीहधिकदियडुसतं विञ्जेय्या भाणवारानं ॥

पठमो परिच्छेदो

सीलनिर्देशो

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

१. “ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ” ति [स १।१३] ॥

इति हिंदं वुत्त । कस्मा पनेत वुत्तं ? भगवन्त किर सावत्थियं विहरन्त रत्तिभागे अज्जतरो देवपुत्तो उपसङ्गमित्वा अत्तनो संसयसमुग्धातत्थ,

“ अन्तो जटा बहि जटा, जटाय जटिता पजा ।

तं तं गोतम पुच्छामि, को इमं विजटये जटं ” ति [सं १।१३] ॥

इमं पज्ह पुच्छि ।

२. तस्सायं सङ्खेपत्थो । जटा ति तण्हाय जालिनिया एतं अधिवचनं । सा हि रूपदिशु आरम्भणेषु हेट्ठूपरियवसेन पुनपुनं उप्पज्जनतो संसिब्बनट्ठेन वेळुगुम्वादीनं साखा-जालसङ्घाता जटा विया ति जटा । सा पनेसा सकपरिक्खार-परपरिक्खारेसु, सकत्तभाव-परत्तभावेसु, अज्झत्तिकायतन-बाहिरायतनेसु च उप्पज्जनतो अन्तो जटा बहि जटा ति वुच्चति । तां एवं उप्पज्जमानाय जटाय जटिता पजा । यथा नाम वेळुजटादीहि वेळुआदयो, एवं तां तण्हाजटाय सञ्चा पि अयं सत्तनिकायसङ्घाता पजा जटिता । विनद्धा, ससिब्बिता ति अत्थो । यस्मा च एव जटिता, तं तं गोतम पुच्छामी ति, तस्मा तं पुच्छामि । गोतमा ति भगवन्त गोत्तेन आलपति । को इमं विजटये जटं ति, इमं एवं तेधातुक जटत्वा ठितं जटं को विजटयेय्य ? विजटेतुं को समत्थो ति पुच्छति ।

३. एव पुट्ठो पनस्स सब्बधम्मेषु अप्पटिहत्तञाणचारो देवदेवो, सक्कानं अतिसक्को, ब्रह्मानं अतिब्रह्मा, चतुवेसारज्जविसारदो, दसबलधरो, अनावरणञाणो, समन्तचक्खु भगवा तमत्थं विस्सजेन्तो,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ” ति [स १।१३] ॥

इमं गाथमाह ।

४. इमिस्सा दानि गाथाय कथिताय महेसिना ।

वण्णयन्तो यथाभूत अत्थ सीलादिभेदनं ॥

सुदुल्लभं लभित्वान पञ्चजं जिनसासने ।
 सीलादिसङ्गहं खेम उज्जु मगं विमुद्धिया ॥
 यथाभूतं अजानन्ता सुद्धिकामा पि ये इध ।
 विमुद्धि नाधिगच्छन्ति वायमन्ता पि योगिनो ॥
 तेसं पामुज्जकरणं सुविमुद्धविनिच्छयं ।
 महाविहारवासीनं देसनानयनिस्सितं ॥
 विमुद्धिमगं भासिस्स, तं मे सक्कच्च भासतो ।
 विमुद्धिकामा सब्बे पि निसामयथ साधवो ति ॥

५. तत्थ विमुद्धी ति सब्बमलविरहितं अच्चन्तपरिसुद्धं निब्बानं वेदितब्बं । तस्सा विमुद्धिया मग्गो ति विमुद्धिमग्गो । मग्गो ति अधिगमूपायो बुच्चति । तं विमुद्धिमगं भासिस्सामी ति अत्थो ।

६. सो पनायं विमुद्धिमग्गो कत्थचि विपस्सनामत्तवसेनेव देसितो । यथाह—

“सब्बे सङ्गारा अनिच्चा यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विमुद्धिया”ति [ध २७७] ॥

कत्थचि ज्ञानपञ्जावसेन । यथाह—

“यम्हि ज्ञानञ्च पञ्जा च स वे निब्बानसन्तिके”ति [ध ३७२] ।

कत्थचि कम्मादिवसेन । यथाह—

“कम्मं विज्जा च धम्मो च सीलं जीवितमुत्तमं ।

एतेन मच्चा सुज्झन्ति न गोत्तेन धनेन वा”ति [म ३१२६२] ॥

कत्थचि सीलादिवसेन । यथाह—

“सब्बदा सीलसम्पन्नो पञ्जवा सुसमाहितो ।

आरद्धविरियो पहित्तो ओघ तरति दुत्तरं”ति [सं १।५३] ॥

कत्थाचि सतिपट्ठानादिवसेन । यथाह—“एकायनो अय, भिक्खवे, मग्गो सत्तान विमुद्धिया.... पे....निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं चत्तारो सतिपट्ठाना”ति [दी २।२९०] । सम्मपधानादिषु पि एसेव नयो । इमस्मिं पन पञ्हाव्याकरणे सीलादिवसेन देसितो ।

७. तत्रायं सङ्केपवर्णना । सीले पतिट्ठाया ति सीले ठ्वा । सीलं परिपूरयमानो येव चेत्थ सीले ठितो ति बुच्चति । तस्मा सीलपरिपूरणेन सीले पतिट्ठित्वा ति अयमेत्थ अत्थो । नरो ति सत्तो । सपञ्जो ति कम्मजातिहेतुकपटिसन्धिपञ्जाय पञ्जवा । चित्तं पञ्जञ्च भावयं ति समाधिश्चेव विपस्सनाञ्च भावयमानो । चित्तसीसेन हेत्थ समाधि निदिट्ठो, पञ्जानामेन च विपस्सना ति । आतापी ति विरियवा । विरिय हि किलेसान आतापनपरितापनङ्गेन आतापो ति बुच्चति । तदस्स अत्थी ति आतापी । निपको ति, नेपक्कं बुच्चति पञ्जा, ताय

समन्नागतो ति अत्थो । इमिना पदेन पारिहारियपञ्च दस्सेति । इमस्मि हि पञ्चाव्याकरणे तिक्खत्तुं पञ्चा आगता । तथ पठमा जातिपञ्चा, दुतिया विपस्सनापञ्चा, ततिया सब्बकिञ्च-परिणायिका पारिहारियपञ्चा । संसारे भयं इक्खती ति भिक्खु । सो इमं विजटये जटं ति, सो, इमिना च सीलेन, इमिना च चित्तसीसेन निदिट्ठसमाधिना, इमाय च तिविवाय पञ्चाय, इमिना च आतापेना ति छहि धम्महेहि समन्नागतो भिक्खु, सेय्यथा पि नाम पुरिसो पथविय पतिट्टाय सुनिसित सत्थं उक्खिपित्वा महन्त वेळुगुम्बं विजटयेय, एवमेव सीलपथवियं पतिट्टाय समाधिसिलाय सुनिसितं विपस्सनापञ्चासत्थं विरियबलपग्गाहितेन पारिहारियपञ्चाहत्थेन उक्खिपित्वा सब्बप्पि तं अत्तानो सन्ताने पतित तण्हाजट विजटयेय सञ्जिन्देय्य सम्पदालेय्य । मग्गक्खणे पनेस तं जटं विजटेति नाम, फलक्खणे विजटितजटो सदेवकस्स लोकस्स अग्ग-दक्खिणेय्यो होति । तेनाह भगवा—

सीले पतिट्टाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावय ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं ति ॥

८. तत्राय याय पञ्चाय सपञ्जो ति वुत्तो, तत्रस्स करणीयं नत्थि । पुरिमक्कम्मानुभावेनेव हिस्स सा सिद्धा । आतापी निपको ति एत्थ वुत्तविरियवसेन पन तेन सातच्चकारिना, पञ्चावसेन च सम्पजानकारिना द्रुत्वा सीले पतिट्टाय चित्तपञ्चावसेन वुत्ता समथविपस्सना भावेतब्बा ति इममत्र भगवा सीलसमाधिपञ्चामुखेन विसुद्धिमग्ग दस्सेति ।

९. एत्तावता हि तिस्रो सिक्खा, तिविधकल्याणं सासनं, तेविज्जतादीनं उपनिस्सयो, अन्तद्वयवज्जन-मज्झिमपटिपत्तिसेवनानि, अपायादिसमातिक्रमनूपायो, तीहाकारेहि किलेसपहानं, बीतिक्रमादीनं पटिपक्खो, सङ्किलेसत्तयाविसोधनं, सोतापन्नादिभावस्स च कारण पकासितं होति ।

१०. कथं ? एत्थ हि सीलेन अधिसीलसिक्खा पकासिता होति, समाधिना अधिचित्त-सिक्खा, पञ्चाय अधिपञ्चासिक्खा । सीलेन च सासनस्स आदिकल्याणता पकासिता होति । “ को चादि कुसलानं धम्मानं ? सीलञ्च सुविसुद्ध ” ति [स ५।१४३] हि वचनतो, “ सब्बपापस्स अकरणं ” ति [ध १८३] आदिवचनतो च सीलं सासनस्स आदि, तञ्च कल्याणं अविष्पटिसारादिगुणावहत्ता । समाधिना मज्जेकल्याणता पकासिता होति । “ कुसलस्स उपसम्पदा ” ति [ध १८३] आदिवचनतो हि समाधि सासनस्स मज्जे, सो च कल्याणो इद्धिविधादिगुणावहत्ता । पञ्चाय परियोसानकल्याणता पकासिता होति । “ सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासन ” ति [ध १८३] हि वचनतो, पञ्चुत्तरतो च पञ्चा सासनस्स परियो-सान, सा च कल्याणा इडानिडेसु तादिभावावहनतो ।

“ सेलो यथा एकघनो वातेन न समीरति ।

एवं निन्दापससासु न समिञ्जन्ति पण्डिता ” ति [ध ८१] हि वुत्तं ।

११. तथा सीलेन तेविज्जताय उपनिस्सयो पकासितो होति । सीलसम्पत्तिं हि निस्साय

तिस्सो विज्जा पापुणाति, न ततो पर । समाधिना छळभिञ्जताय उपनिस्सयो पकासितो होति । समाधिसम्पदं हि निस्साय छ अभिञ्जा पापुणाति, न ततो पर । पञ्चाय पटिसम्भिदापभेदस्स उपनिस्सयो पकासितो होति । पञ्चासम्पत्तिं हि निस्साय चतस्सो पटिसम्भिदा पापुणाति, न अञ्जेन कारणेन । सीलेन च कामसुखल्लिकानुयोगसङ्घातस्स अन्तस्स वज्जनं पकासितं होति, समाधिना अत्तकिलमथानुयोगसङ्घातस्स, पञ्चाय मज्झिमाय पटिपत्तिा सेवनं पकासितं होति ।

१२. तथा सीलेन अपायसमतिक्रमनूपायो पकासितो होति, समाधिना कामधातुसमतिक्रमनूपायो, पञ्चाय सब्बभवसमतिक्रमनूपायो । सीलेन च तदङ्गप्पहानवसेन किलेसप्पहानं पकासितं होति, समाधिना विक्खम्भनप्पहानवसेन, पञ्चाय समुच्छेदप्पहानवसेन ।

१३. तथा सीलेन किलेसानं वीतिक्रमपटिपक्खो पकासितो होति, समाधिना परियुद्धानपटिपक्खो, पञ्चाय अनुसयपटिपक्खो । सीलेन च दुच्चरितसङ्किलेसविसोधनं पकासितं होति, समाधिना तण्हासङ्किलेसविसोधनं, पञ्चाय दिट्ठिसङ्किलेसविसोधनं ।

१४. तथा सीलेन सोतापन्न-सकदागामिभावस्स कारणं पकासितं होति, समाधिना अनागामिभावस्स, पञ्चाय अरहत्तस्स । सोतापन्नो हि, सीलेसु परिपूरकारी ति वुत्तो, तथा सकदागामी, अनागामी पन समाधिस्मिं परिपूरकारी, अरहा पन पञ्चाय परिपूरकारी ति ।

१५. एव एत्तावता तिस्सो सिक्खा, तिविधकल्याण सासनं, तेविज्जातादीन उपनिस्सयो, अन्तद्वयवज्जन-मज्झिमपटिपत्तिसेवनानि, अपायादिसमतिक्रमनूपायो, तीहाकारेहि किलेसप्पहानं, वीतिक्रमादीनं पटिपक्खो, सङ्किलेसत्तयविसोधनं, सोतापन्नादिभावस्स च कारणं ति इमे नव, अञ्जे च एवरूपा गुणत्तिका पकासिता होन्ति ।

१६. एवं अनेकगुणसङ्गाहकेन सीलसमाधिपञ्चामुखेन देसितो पि पनेस विसुद्धिमग्गो अतिसङ्केपदेसितो येव होति, तस्मा नाळ सब्बेस उपकाराया ति वित्थारमस्स दस्सेतुं सीलं ताव आरब्ध इदं पञ्हाकम्म होति—किं सीलं ? केनङ्गेन सीलं ? कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदद्धानानि ? किमानिससं सीलं ? कतिविधं चेत सीलं ? को चस्स सङ्किलेसो ? किं बोदानं ति ?

१७. तत्रिद विस्सज्जन । किं सीलं ति ? पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतनादयो धम्मा । वुत्तं हेत पटिसम्भिदाय—“ किं सीलं ति ? चेतना सीलं, चेतसिक सीलं, सवरो सीलं, अवीतिक्रमो सीलं ” ति [पटि १।४४] । तथ चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स, वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतना । चेतसिकं सीलं नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स विरति । अपि च चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीनि पजहन्तस्स सत्तं कम्मपथचेतना । चेतसिक सीलं नाम, “ अभिञ्जं पहाय विगताभिञ्जेन चेतसा विहरती ” ति [दी १।७१] आदिना नयेन वुत्ता अनभिञ्जा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठिधम्मा ।

१८. संवरो सीलं ति एत्थ पञ्चविधेन संवरो वेदितव्वो—पातिमोक्खसंवरो, सति-संवरो, जाणसंवरो, खन्तिसंवरो, विरियसंवरो ति । तथ, “ इमिना पातिमोक्खसवरेन उपेतो

होति, समुपेतो ” ति [विभग २४६] अय पातिमोक्खसवरो । “ रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवर आपज्जेती ” ति [दी १।७०, विभग २४८] अय सतिसवरो ।

“ यानि सोतानि लोकस्मि (अजिता ति भगवा,)

सति तेसं निवारण ।

सोतानं संवरं ब्रूमि,

पञ्चायेते पिधीयेरे ” ति [सु १०३५] ॥

अय आणसवरो । पच्चयपटिसेवनम्पि एत्थेव समोधान गच्छति । यो पनाय, “ खमो होति सीतस्स उण्हस्सा ” ति [म १।१०] आदिना नयेन आगतो, अय खन्तिसवरो नाम । यो चाय, “ उण्णं कामवितक्क नाधिवासेती ” ति [म १।११] आदिना नयेन आगतो, अयं विरियसंवरो नाम । आजीवपरिसुद्धि पि एत्थेव समोधान गच्छति । इति अय पञ्चविधो पि संवरो, या च पापभीरुकान कुलपुत्तान सम्पत्तवत्थुतो विरति, सम्बम्पेत संवरसील ति वेदितव्वं । अवीतिक्कमो सीलं ति समादिण्णसीलस्स कायिकवाचसिको अनतिककमो । इदं ताव, किं सीलं ति पण्हस्स विस्सज्जन ।

१९. अवसेसेसु, केनट्टेन सीलं ति ? सीलनेट्टेन सीलं । किमिद सीलनं नाम ? समाधान वा, कायकम्मादीन सुसील्यवसेन अविष्किण्णता ति अत्थो । उपधारण वा, कुसलानं वम्मान पतिट्ठानवसेन आधारभावो ति अत्थो । एतदेव हि एत्थ अत्थद्वय सदलक्खणविदू अनुजानन्ति । अञ्जे पन, सिरट्ठो सीलट्ठो, सीतलट्ठो सीलट्ठो ति एवमादिना पि नयेनेत्थ अत्थं वण्णयन्ति ।

२०. इदानी, कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पदट्ठानानी ति एत्थ,

सीलन लक्खणं तस्स भिन्नस्सापि अनेकधा ।

सनिदस्सनत्त रूपस्स यथा भिन्नस्सनेकधा ॥

यथा हि नीलपीतादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि रूपायतनस्स सनिदस्सनत्त लक्खण, नीलादिभेदेन भिन्नस्सापि सनिदस्सनभावानतिककमनतो, तथा सीलस्स चेतनादिभेदेन अनेकधा भिन्नस्सापि, यदेतं कायकम्मादीन समाधानवसेन कुसलानञ्च धम्मानं पतिट्ठानवसेन वुत्त सीलनं, तदेव लक्खण, चेतनादिभेदेन भिन्नस्सापि समाधान-पतिट्ठानभावानतिककमनतो ।

२१. एवलक्खणस्स पनस्स

दुस्सील्यविद्धंसनता, अनवज्जगुणो तथा ।

किञ्चसम्पत्तिअत्थेन रसो नाम पवुञ्चति ॥

तस्मा इदं सील नाम, किञ्चट्टेन रसेन दुस्सील्यविद्धंसनरसं, सम्पत्तिअत्थेन रसेन अनवज्जरसं ति वेदितव्वं । लक्खणादिसु हि किञ्चमेव सम्पत्ति वा रसो ति वुञ्चति ।

२२. सोचेय्यपच्चुपडानं तयिदं, तस्स विञ्जुहि ।

ओत्तप्पञ्च हिरि चेव पदडान ति वण्णितं ॥

तं हिदं सीलं, “ कायसोचेय्य, वचीसोचय्य, मनोसोचेय्य ” ति [अ १।२७१] एववुत्तसोचेय्यपच्चुपडानं, सुचिभावेन पच्चुपडाति, गहणभाव गच्छति । हिरोत्तप्पञ्च पनस्स विञ्जुहि पदडान ति वण्णित । आसन्नकारण ति अत्थो । हिरोत्तप्पे हि सति सील उप्पज्जति चेव तिष्ठति च, असति नेव उप्पज्जति न तिष्ठती ति । एवं सीलस्स लक्खण-रस-पच्चुपडान-पद-डानानि वेदितव्वानि ।

२३. किमानिसंसं सिलं ति ? अविप्पटिसारादिअनेकगुणपटिलाभानिसंस । वुत्त हेत—“ अविप्पटिसारात्थानि खो, आनन्द, कुसलानि सीलानि, अविप्पटिसारानिससानी ” ति [अं ५।१] । अपरम्पि वुत्त—“ पञ्चिमे, गहपतयो, आनिससा सीलवतो सीलसम्पदाय । कतमे पञ्च ? इध, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो अप्पमादाधिकरण महन्तं भोगक्खन्धं अधिगच्छति । अयं पठमो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च पर, गहपतयो, सील-वतो सीलसम्पन्नस्स कल्याणो कित्तिसदो अब्भुग्गच्छति । अयं दुतियो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च पर, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो यं यदेव परिस उपसङ्कमति, यदि खत्तियपरिसं, यदि ब्राह्मणपरिस, यदि गहपतिपरिसं, यदि समणपरिस, विसारदो उपसङ्कमति अमङ्कुभूतो । अयं ततियो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च परं, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो असम्मूळ्हो काल करोति । अयं चतुत्थो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाय । पुन च पर, गहपतयो, सीलवा सीलसम्पन्नो कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जति । अयं पञ्चमो आनिससो सीलवतो सीलसम्पदाया ” ति [दी २।८६] । अपरे पि, “ आकङ्खेय्य चे, भिक्खवे, भिक्खु, सब्बल्लचारानं पियो चस्सं मनापो गरु च भावनीयो चा ति सीलस्सेवस्स परिपूरकारी ” ति [म १।३३] आदिना नयेन पियमनापतादयो आसवक्खय-परियोत्ताना अनेके सीलानिससा वुत्ता । एवं अविप्पटिसारादिअनेकगुणानिसंसं सीलं ।

२४. अपि च,

सासने कुलपुत्तान पतिट्ठा नत्थि य विना ।

आनिसंसपरिच्छेद तस्स सीलस्स को वदे ॥

न गङ्गा यमुना चापि, सरभू वा सरस्सती ।

निन्नगा वाचिरवती, मही वा पि महानदी ॥

सत्कुणन्ति विसोवेतुं तं मल इध पाणिनं ।

विसोधयति सत्तानं य वे सीलजलं मल ॥

न त सजलदा वाता, न चापि हरिचन्दनं ।

नेव हारा, न मणयो, न चन्दकिरणङ्कुरा ॥

समयन्तीध सत्तानं परिळाहं सुरक्खितं ।
यं समेति इदं अरिय सील अच्चन्तसीतल ॥
सीलगन्धसमो गन्धो कुतो नाम भविस्सति ।
यो समं अनुवाते च पटिवाते च वायति ॥
सग्गारोहणसोपानं अञ्ज सीलसमं कुतो ।
द्वारं वा पन निब्बान-नगरस्स पवेसने ॥
सोभन्तेवं न राजानो मुत्तामणिविभूसिता ।
यथा सोभन्ति यतिनो सीलभूसनभूसिता ॥
अत्तानुवादादिभय विद्धसयति सब्बसो ।
जनेति कित्तिहासञ्च सीलं सीलवतं सदा ॥
गुणानं मूलभूतस्स, दोसान बलघातिनो ।
इति सीलस्स विञ्जेय्यं आनिससकथामुखं ति ॥

२५. इदानीं यं वुत्त, कतिविधञ्चेतं सीलं ति, तत्रिद विस्सज्जन—सब्बमेव ताव इदं सीलं अत्तनो सीलनलक्खणेन एकविध । चारित्त-वारित्तवसेन दुविध, तथा अभिसमाचारिक-आदिब्रह्मचरियकवसेन, विरति-अविरतिवसेन, निस्सितानिस्सितवसेन, कालपरियन्त-आपाण-कोटिकवसेन, सपरियन्तापरियन्तवसेन, लोकिय-लोकुत्तरवसेन च । तिविध हीन-मज्झिम-पणीत-वसेन, तथा अत्ताधिपतेय्य-लोकाधिपतेय्य-धम्माधिपतेय्यवसेन, परामट्टापरामट्ट-पटिप्पस्सद्विवसेन, विसुद्धाविसुद्ध-धेमतिकवसेन, सेखासेख-नेवसेखनासेखवसेन च । चतुब्बिध हानभागिय-ठिति-भागिय-विसेसभागिय-निब्बेधभागियवसेन, तथा भिक्खु-भिक्खुनी-अनुपसम्पन्न-गहट्टसीलवसेन, पकति-आचार-धम्मता-पुब्बहेतुकसीलवसेन, पातिमोक्खसवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-पञ्चय-सन्निस्सितसीलवसेन च । पञ्चविधं परियन्तपारिसुद्धिसीलादिवसेन । वुत्तग्गि चेत्तं पटिसम्भिदायं—“पञ्च सीलानि, परियन्तपारिसुद्धिसीलं, अपरियन्तपारिसुद्धिसील, परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं, अपरामट्टपारिसुद्धिसील, पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसील” ति [पटि ११४२] । तथा पहान-वेरमणी-चेतना-सवरावीतिक्रमवसेन ।

२६. तत्थ एकविधकोडासे अत्थो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । दुविधकोडासे, य भगवता, इदं कत्तब्बं ति पञ्जत्तसिक्खापदपूरण, त चारित्तं । यं, इदं न कत्तब्बं ति पटिक्खित्तस्स अकरण, तं वारित्तं । तत्रायं वचनत्थो—चरन्ति तस्मिं, सीलेसु परिपूरकारिताय पवत्तन्ती ति चारित्तं । वारित्तं तायन्ति रक्खन्ति तेना ति वारित्त । तत्थ सद्भाविरियसाधन चारित्त । सद्वासतिसाधनं वारित्त । एवं चारित्त-वारित्तवसेन दुविधं ।

२७. दुतियदुके, अभिसमाचारो ति उत्तमसमाचारो । अभिसमाचारो एव आभिसमाचारिक । अभिसमाचारं वा आरब्ध पञ्जत्त आभिसमाचारिक । आजीवट्ठमकतो अवसेससीलस्सेत अधि-

वचन । मग्गब्रह्मचरियस्स आदिभावभूतं ति आदिब्रह्मचरियकं । आजीवड्ढमकसीलस्सेतं अधि-
वचन । त हि मग्गस्स आदिभावभूतं, पुब्बभागे येव परिसोधेतब्बतो । तेनाह—“ पुब्बे व
खो पनस्स कायकम्मं वचीकम्म आजीवो सुपरिसुद्धो होती ” ति [म ३।२८९] । यानि वा
सिक्खापदानि, “ खुद्धानुखुदकानी ” ति [दी २।१५४] वुत्तानि, इदं अभिसमाचारिकसीलं,
सेसं आदिब्रह्मचरियकं । उभतो-विभङ्गपरियापन्नं वा आदिब्रह्मचरियकं, खन्धकवत्तपरियापन्नं
अभिसमाचारिकं । तस्स सम्पत्तिया आदिब्रह्मचरियकं सम्पज्जति । तेनेवाह—“ सो वत,
भिक्खवे, भिक्खु....अभिसमाचारिकं धम्मं अपरिपूरेत्वा आदिब्रह्मचरियकं धम्मं परिपूरेस्सती
ति, नेतं ठान विज्जती ” ति [अ ३।१४-१५] । एवं अभिसमाचारिक-आदिब्रह्मचरियक-
वसेन दुविधं ।

२८. ततियदुके, पाणातिपातादीहि वेरमणीमत्तं विरतिसीलं, सेसं चेतनादि अविरति-
सीलं ति । एव विरति-अविरतिवसेन दुविधं ।

२९. चतुत्थदुके, निस्सयो ति द्वे निस्सया, तण्हानिस्सयो च दिङ्गिनिस्सयो च । तथ
यं, “ इमिनाह सीलेन देवो वा भविस्सामि, देवञ्जतरो वा ” ति [म १।१०२] एवं
भवसम्पत्तिं आकङ्क्षमानेन पवत्ति, इदं तण्हानिस्सितं । य, “ सीलेन सुद्धी ” ति [विभग
३७४] एव सुद्धिदिङ्गिया पवत्ति, इदं दिङ्गिनिस्सितं । यं पन लोकुत्तर, लोकियञ्च तस्सेव
सम्भारभूतं, इदं अनिस्सितं ति । एव निस्सितानिस्सितवसेन दुविधं ।

३०. पञ्चमदुके, कालपरिच्छेदं कत्वा समादिणं सीलं कालपरियन्तं । यावजीवं समादि-
यित्वा तथेव पवत्तिं आपाणकोटिकं ति । एव कालपरियन्त-आपाणकोटिकवसेन दुविधं ।

३१. छट्ठदुके, लाभ-यस-जाति-अङ्ग-जीवितवसेन दिट्ठपरियन्तं सपरियन्तं नाम, विपरीत
अपरियन्तं । वुत्तमि चेत पटिसम्भिदाय—“ कतमं त सीलं सपरियन्तं ? अत्थि सीलं लाभ-
परियन्तं, अत्थि सीलं यसपरियन्तं, अत्थि सीलं जातिपरियन्तं, अत्थि सीलं अङ्गपरियन्तं, अत्थि
सीलं जीवितपरियन्तं । कतमं त सीलं लाभपरियन्तं ? इधेकञ्चो लाभहेतुं लाभपञ्चया लाभकारणा
यथासमादिणं सिक्खापदं वीतिक्कमति, इदं तं सीलं लाभपरियन्तं ” ति [पटि १।४३] ।
एतेनेव उपायेन इतरानि पि वित्थारेतब्बानि । अपरियन्तविस्सज्जने पि वुत्तं—“ कतमं त सीलं
न लाभपरियन्तं ? इधेकञ्चो लाभहेतुं लाभपञ्चया लाभकारणा यथासमादिणं सिक्खापदं
वीतिक्कमाय चित्तमि न उप्पादेति, किं सो वीतिक्कमिस्सति ? इदं त सीलं न लाभपरियन्तं ”
ति [पटि १।४४] एतेनेव उपायेन इतरानि पि वित्थारेतब्बानि । एवं सपरियन्तापरियन्तवसेन
दुविधं ।

३२. सत्तमदुके, सब्बमि सासव सीलं लोकियं, अनासव लोकुत्तरं । तथ लोकियं भव-
विसेसावहं होति, भवनिस्सरणस्स च सम्मारो । यथाह—“ विनयो सवरत्थाय, संवरो अविप्पटि-
सारत्थाय, अविप्पटिसारो पामुज्जत्थाय, पामुज्ज पीतत्थाय, पीति पस्सद्धत्थाय, पस्सद्धिं सुखत्थाय,

सुखं समाधत्थाय, समाधि यथाभूतजाणदस्सनत्थाय, यथाभूतजाणदस्सनं निब्बिदत्थाय, निब्बिदा विरागत्थाय, विरागो विमुत्तत्थाय, विमुत्ति विमुत्तिजाणदस्सनत्थाय, विमुत्तिजाणदस्सनं अनुपादा परिनिब्बानत्थाय । एतदत्था कथा, एतदत्था मन्तना, एतदत्था उपनिसा, एतदत्थं सोतावधानं, यदिद अनुपादा चित्तस्स विमोक्खो ” ति [परि १६४] । लोकुत्तरं भव-
निस्सरणावहं होति पच्चवेक्खणजाणस्स च भूमी ति । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधं ।

३३. तिक्केसु पठमत्तिके, हीनेन छन्देन, चित्तेन, विरियेन, वीमंसाय वा पवत्तिं हीन, मज्झिमेहि छन्दादीदि पवत्तिं मज्झिम, पणीतेहि पणीतं । यसकामताय वा समादिण्ण हीनं, पुञ्जफलकामताय मज्झिमं, कत्तव्वमेविद ति अरियभावं निस्साय समादिण्णं पणीत । “ अहमस्मि सीलसम्पन्नो, इमे पनञ्जे भिक्खू दुस्सीला पापधम्मा ” ति [म १।१९३] एवं अत्तुक्कसन-
परवम्भनादीहि उपक्किलिङ्गं वा हीनं, अनुपक्किलिङ्गं लोकियं सीलं मज्झिम, लोकुत्तरं पणीतं । तण्हावसेन वा भवभोगत्थाय पवत्तिं हीनं, अत्तनो विमोक्खत्थाय पवत्तिं मज्झिमं, सब्बसत्त-
विमोक्खत्थाय पवत्तिं पारमितासील पणीत ति । एव हीनमज्झिमपणीतवसेन ति विधं ।

३४. दुतियत्तिके, अत्तनो अननुरूपं पज्झितुकामेन अत्तगरुना अत्तनि गारवेन पवत्तिं अत्ताधिपतेय्य, लोकापवादं परिहरितुकामेन लोकगरुना लोके गारवेन पवत्तिं लोकाधिपतेय्य, धम्ममहत्त पूजेतुकामेन धम्मगरुना धम्मे गारवेन पवत्तिं धम्माधिपतेय्यं ति । एवं अत्ताधि-
पतेय्यादिवसेन ति विधं ।

३५. ततियत्तिके, यं दुकेसु निरिसत्तं ति वुत्त तं तण्हादिडीहि परामडत्ता परामडं, पुथु-
जनकल्याणकस्स मग्गसम्भारभूतं सेखानञ्च मग्गसम्पयुत्त अपरामडं, सेखासेखान फलसम्पयुत्तं पटिपस्सद्वं ति । एव परामडादिवसेन ति विधं ।

३६. चतुत्थत्तिके, यं आपत्तिं अनापज्जन्तेन पूरितं, आपजित्वा वा पुन कतपटिकम्मं, तं विसुद्धं, आपत्तिं आपन्नस्स अकतपटिकम्मं अविमुद्धं, वत्थुग्धि वा आपत्तिया वा अज्झाचारे वा वेमतिकस्स सीलं वेमतिकसीलं नाम । तत्थ योगिना अविमुद्धं सीलं विसोधेतब्बं, वेमतिके वत्थु-
अज्झाचार अक्त्वा विमाति पटिविनेतब्बा, इच्चस्स फासु भविस्सती ति । एव विसुद्धादि-
वसेन ति विधं ।

३७. पञ्चमत्तिके, चत्तुहि अरियमग्गेहि, तीहि च सामञ्जफलेहि सम्पयुत्तं सीलं सेखं, अरहत्तफलसम्पयुत्तं असेखं, सेसं नेवसेख नासेखं ति । एव सेखादिवसेन ति विधं ।

३८. पटिसम्भिदायं पन, यस्मा लोके तेस तेस सत्तानं पकति पि सीलं ति वुच्चति, य सन्धाय, अय सुखसीलो, अयं दुक्खसीलो, अय कलहसीलो, अयं मण्डनसीलो ति भणन्ति, तस्मा तेन परियायेन, “ तीणि सीलानि, कुसलं सील, अकुसलं सीलं, अब्याकतं सील ” ति [पटि १।४४] एवं कुसलादिवसेन पि ति विधं ति वुत्तं । तत्थ अकुसलं, इमस्मि अत्थे

अधिष्येतस्स सीलस्स लक्खणादिसु एकेन पि न समेती ति इध न उपनीतं । तस्मा वुत्तनयेनेवस्स तिविधता वेदितब्बा ।

३९. चतुक्केसु पठमचतुक्के,

योध सेवति दुस्सालि, सीलवन्ते न सेवति ।
 वत्थुवीतिककमे दोसं न पस्सति अविद्दसु ॥
 मिच्छासङ्कप्पवद्दलो इन्द्रियानि न रक्खति ।
 एवरूपस्स वे सीलं जायते हानभागियं ॥
 यो पनत्तमनो होति सीलसम्पत्तिया इध ।
 कम्मट्ठानानुयोगहिं न उप्पादेति मानसं ॥
 तुट्ठस्स सीलमत्तेन अघटन्तस्स उत्तरिं ।
 तस्स तं ठितिभागियं सीलं भवति भिक्खुनो ॥
 सम्पन्नसीलो घटति समाधत्थाय यो पन ।
 विसेसभागिय सीलं होति एतस्स भिक्खुनो ॥
 अतुट्ठो सीलमत्तेन निब्बिदं योनुयुञ्जति ।
 होति निब्बेधभागियं सीलमेतस्स भिक्खुनो ति ॥

एवं हानभागियादिवसेन चतुब्बिधं ।

४०. दुतियचतुक्के, भिक्खू आरब्ध पञ्चत्तसिक्खापदानि, यानि च नेसं भिक्खुनीनं पञ्चत्तितो रक्खितब्बानि, इदं भिक्खुसीलं । भिक्खुनियो आरब्ध पञ्चत्तसिक्खापदानि, यानि च तासं भिक्खूनं पञ्चत्तितो रक्खितब्बानि, इदं भिक्खुनीसीलं । सामणेर-सामणेरीनं दस सीलानि अनुपसम्पन्नसीलं । उपासक-उपासिकानं निच्चसीलवसेन पञ्च सिक्खापदानि, सति वा उम्साहे दस, उपोसथङ्गवसेन अट्ठा ति इदं गहट्ठसीलं ति । एव भिक्खुसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

४१. ततियचतुक्के, उत्तरकुरुकानं मनुस्सानं अवीतिककमो पकतिसीलं । कुलदेसपासण्डानं अत्तनो अत्तनो मरियादाचारित्त आचारसीलं । “ धम्मता एसा, आनन्द, यदा बोधिसत्तो मातुकुच्छि ओक्कन्तो होति, न बोधिसत्तमातु पुरिसेसु मानसं उप्पज्जति कामगुणूपसंहितं ” ति [म ३।१२१] एवं वुत्तं बोधिसत्तमातु सीलं धम्मतासीलं । महाकस्सपादीनं पन सुद्धसत्तानं बोधिसत्तस्स च तासु तासु जातिसु सीलं पुब्बहेतुकसीलं ति । एवं पकतिसीलादिवसेन चतुब्बिधं ।

४२. चतुत्थचतुक्के, यं भगवता, “ इध भिक्खु पातिमोक्खसंवरसंवुत्तो विहरति, आचार-गोचरसम्पन्नो अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी, समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू”ति [विभंग २४४] एवं वुत्तं सीलं, इदं पातिमोक्खसंवरसीलं नाम । यं पन, “ सो चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तग्गाही होति नानुब्यञ्जनग्गाही, यत्वाधिकरणमेनं चक्खुन्द्रियं असंवुत्तं विहरन्तं

अभिज्ञादोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वासवेय्युं, तस्स संवराय पटिपज्जति, रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये सवरं आपज्जति । सोनेन सद सुत्वा... पे....घानेन गन्धं घायित्वा.... जिह्वाय रसं सायित्वा....कायेन फोड्डब्बं फुसित्वा....मनसा धम्म विज्जाय न निमित्तगाही.... पे....मनिन्द्रिये संवरं आपज्जती ”ति [म ११८०] वुत्त, इदं इन्द्रियसवरसीलं । या पन आजीवहेतु पज्जत्तानं छन्नें सिक्खापदानं वीतिकमस्स, कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निषेसिकता, लाभेन-लाभ-निजिगीसनता ति एवमादीनञ्च पापधम्मानं वसेन पवत्ता मिच्छाजीवा विरति, इदं आजीवपारिसुद्धिसील । “पटिसङ्घा योनिस्सो चीवरं पटिसेवति यावदेव सीतस्स पटिघाताया”ति [म ११०] आदिना नयेन वुत्तो पटिसङ्घानपरिसुद्धो चतुपच्चयपरिभोगो पच्चयसन्निस्सितसीलं नाम ।

४३. तत्रायं आदितो पडाय अनुपुब्बपदवण्णनाय सद्धिं विनिच्छयकथा । इधा ति इमस्मिं सासने । भिक्खू ति संसारे भयं इक्खनताय वा, भिन्नपटधरादिताय वा एवं लद्धवोहारो सद्भापज्जितो कुलपुत्तो । पातिमोक्खसंवरसंवुत्तो ति एत्थ, पातिमोक्खं ति सिक्खापदसीलं । तं हि, यो नं पाति रक्खति, तं मोक्खेति, मोचयति आपायिकादीहि दुक्खेहि, तस्मा पातिमोक्खं ति वुच्चति । सवरणं संवरो । कायिकवाचसिकस्स अवीतिकमस्सेतं नाम । पातिमोक्खमेव संवरो पातिमोक्खसंवरो । तेन पातिमोक्खसवरेण संवुत्तो पातिमोक्खसंवरसंवुत्तो । उपगतो, समन्नागतो ति अत्थो । विरह्णी ति इरियति ।

४४. आचारगोचरसम्पन्नो ति आदीनं अत्थो पाळियं आगतनयेनेव वेदितम्बो । वुत्तं हेतं—“आचारगोचरसम्पन्नो ति, अत्थि आचारो, अत्थि अनाचारो । तत्थ कतमो अनाचारो ? कायिको वीतिककमो, वाचसिको वीतिककमो, कायिकवाचसिको वीतिककमो, अयं वुच्चति अनाचारो । सम्बग्गि दुस्सील्यं अनाचारो । इधेक्खो वेल्लुदानेन वा पत्तदानेन वा पुण्फ-फल-सिन्नान-दन्तकड्डदानेन वा चाटुकम्पताय वा मुग्गसुत्थताय वा पारिभट्ठताय वा जङ्घपेस-निकेन वा अज्जतरज्जतरेन वा बुद्धपटिकुट्टेन मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेति, अयं वुच्चति अनाचारो । तत्थ कतमो आचारो ? कायिको अवीतिककमो, वाचसिको अवीतिककमो, कायिक-वाचसिको अवीतिककमो, अयं वुच्चति आचारो । सम्बो पि सीलसंवरो आचारो । इधेक्खो न वेल्लुदानेन, न पत्त-, न पुण्फ-, न फल-, न सिन्नान-, न दन्तकड्डदानेन, न चाटुकम्पताय, न मुग्गसुत्थताय, न पारिभट्ठताय, न जङ्घपेसनिकेन, न अज्जतरज्जतरेन बुद्धपटिकुट्टेन मिच्छाजीवेन जीवितं कप्पेति, अयं वुच्चति आचारो ।

४५. “गोचरो ति, अत्थि गोचरो, अत्थि अगोचरो । तत्थ कतमो अगोचरो ? इधेक्खो वेसियगोचरो वा होति, विधवा-थुल्लकुमारिका-पण्डक-भिक्षुनी-पानागारगोचरो वा होति, संसट्ठो विहरति राज्ञि, राजमहामतेहि, तिथियेहि, तिथियसावकेहि, अननुलोमिकेन गिहि-संसग्गेन, यानि वा पन तानि कुलानि अस्सद्धानि, अप्सन्नानि, अक्कोसकपरिभासकानि,

अनत्थकामानि, अहितकामानि, अफासुककामानि, अयोगक्खेमकामानि भिक्खून्, भिक्खुनीन्, उपासकानं, उपासिकानं, तथारूपानि कुलानि सेवति, भजति, पयिरूपासति, अयं बुच्चति अगोचरो । तत्थ कतमो गोचरो ? इधेकच्चो न वेसियगोचरो होति....पे . न पानागारगोचरो होति, अससडो विहरति राजूहि... पे....तिथियसावकेहि, अननुलोमिकेन गिहिसंसग्गेन, यानि वा पन तानि कुलानि सद्धानि, पसन्नानि, ओपानभूतानि, कासावपज्जोतानि, इसिवातपटिवातानि, अत्थकामानि....पे....योगक्खेमकामानि भिक्खून् ...पे....उपासिकान, तथारूपानि कुलानि सेवति, भजति, पयिरूपासति, अयं बुच्चति गोचरो । इति इमिना च आचारेन इमिना च गोचरेन उपेतो होति, समुपेतो, उपगतो, समुपगतो, उपपन्नो, सम्पन्नो, समन्नागतो, तेन बुच्चति आचार-गोचरसम्पन्नो ” ति [विभग २४६-२७] ।

४६. अपि चेत्थ इमिना पि नयेन आचारगोचरा वेदितव्वा । दुविधो हि अमाचारो, कायिको वाचसिको च । तत्थ कतमो कायिको अनाचारो ? “ इधेकच्चो सङ्गगतो पि अचित्ति-कारकतो थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि तिष्ठति, घट्टयन्तो पि निसीदति, पुरतो पि तिष्ठति, पुरतो पि निसीदति, उच्चे पि आसने निसीदति, ससीसम्पि पारुपित्वा निसीदति, ठितको पि भणति, बाह्वाविकखेपको पि भणति....थेरानं भिक्खून् अनुपाहनानं चङ्कमन्तान सउपाहनो चङ्कमति, नीचे चङ्कमे चङ्कमन्तानं उच्चे चङ्कमे चङ्कमति, छमाय चङ्कमन्तान चङ्कमे चङ्कमति....थेरे भिक्खू अनुपखज्जापि तिष्ठति, अनुपखज्जापि निसीदति, नवे पि भिक्खू आसनेन पटिबाहति.... जन्ताघरे पि थेरे भिक्खू...अनापुच्छा कट्ट पक्खिपति, द्वार पिदहति....उदकतित्थे पि थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि ओतरति, पुरतो पि ओतरति, घट्टयन्तो पि न्हायति, पुरतो पि न्हायति, घट्टयन्तो पि उत्तरति, पुरतो पि उत्तरति....अन्तरघर पविसन्तो पि थेरे भिक्खू घट्टयन्तो पि गच्छति, पुरतो पि गच्छति, वोक्कम्म च थेरानं भिक्खून् पुरतो पुरतो गच्छति....यानि पि तानि होन्ति कुलान ओवरक्कानि गुब्बहानि च पटिच्छन्नानि च, यत्थ कुलिथियो....कुलकुमारियो निसीदन्ति, तत्थ पि सहसा पविसति, कुमारकस्स पि सीस परामसति ” [मनि २२८-२९], अयं बुच्चति कायिको अनाचारो ।

४७. तत्थ कतमो वाचसिको अनाचारो ? “ इधेकच्चो सङ्गगतो पि अचित्तिकारकतो थेरे भिक्खू अनापुच्छा धम्मं भणति, पञ्चं विस्सज्जेति, पातिमोक्खं उद्दिशति, ठितको पि भणति, बाह्वाविकखेपको पि भणति....अन्तरघर पविट्ठो पि इत्थि वा कुमारिं वा एवमाह—इत्थन्नामे, इत्थंगोत्ते, किं अत्थि ? यागु अत्थि ? भत्तं अत्थि ? खादनीयं अत्थि ? किं पि विस्साम ? किं खादिस्साम ? किं भुज्जिस्साम ? किं वा मे दस्सथा ति विप्पलपति ” [मनि २३०], अयं बुच्चति वाचसिको अनाचारो । पटिपक्खवसेन पनस्स आचारो वेदितव्वो ।

४८. अपि च भिक्खु सगारवो सप्पाटिस्सो हिरोत्तप्पसम्पन्नो, सुनिक्कथो सुपारुतो, पासादि-केन अभिक्कतेन पटिक्कन्तेन आलोकितेन विलोकितेन समिज्जितेन पसारितेन ओक्खित्तचक्खु

इरियापथसम्पन्नो, इन्द्रियेषु गुत्तद्वारो, भोजने मत्तञ्जू, जागरियमनुयुत्तो, सतिसम्पज्जनेन सम-
न्नागतो, अपिच्छो, सन्तुट्ठो, आरद्धविरियो, आभिसमाचारिकेषु सक्कच्चारी, गरुच्चित्तिकारबहुलो
विहरति, अयं बुच्चति आचारो । एव ताव आचारो वेदितव्वो ।

४९. गोचरो पन तिविधो—उपनिस्सयगोचरो, आरक्खगोचरो, उपनिबन्धगोचरो ति ।
तत्थ कतमो उपनिस्सयगोचरो ? दसकथावत्थुगुणसमन्नागतो कल्याणमित्तो, यं निस्साय
अस्सुत सुणाति, सुत परियोदपेति, कङ्क वितरति, दिङ्गि उजुं करोति, चित्तं पसादेति, यस्स
वा पन अनुसिक्खमानो सद्दाय वड्ढति, सीलेन, सुतेन, चागेन, पञ्चाय वड्ढति, अयं बुच्चति
उपनिस्सयगोचरो ।

५०. कतमो आरक्खगोचरो ? इध, “ भिक्खु अन्तरघरं पविट्ठो वीथिं पटिपन्नो
ओक्खित्तचक्खु युगमत्तदस्सावी संवुत्तो गच्छति, न हत्थि ओलोकेन्तो, न अस्सं, न रथं, न पत्तिं,
न इत्थि, न पुरिसं ओलोकेन्तो, न उद्ध उल्लोकेन्तो, न अधो ओलोकेन्तो, न दिसाविदिसं
पेक्खमानो गच्छति ” [मनि ४७४], अयं बुच्चति आरक्खगोचरो ।

५१. कतमो उपनिबन्धगोचरो ? चत्तारो सतिपड्डाना, यत्थ चित्तं उपनिबन्धति ।
वुत्त हेत भगवता—“ को च, भिक्खवे, भिक्खुनो गोचरो, सको पेत्तिको विसयो ? यदिदं
चत्तारो सतिपड्डाना ” ति [स ५११४८], अयं बुच्चति उपनिबन्धगोचरो । इति इमिना च
आचारेण इमिना च गोचरेण उपेतो....पे....समन्नागतो, तेन पि बुच्चति आचारगोचरसम्पन्नो ति ।

५२. अणुपत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी ति अणुपमाणेसु असञ्चिच्चआपन्नसेखियअकुसल-
चित्तुप्पादादिभेदेसु वज्जेसु भयदस्सनसीलो । समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू ति यं किञ्चि
सिक्खापदेसु सिक्खितव्वं, तं सब्ब सम्मा आदाय सिक्खति । एत्थं च पातिमोक्खसंवरसंवुत्तो
ति एत्तावता पुगलाधिष्ठानाय देसनाय पातिमोक्खसंवरसीलं दस्सितं । आचारगोचरसम्पन्नो ति
आदि पन सब्ब यथापटिपन्नस्स तं सीलं सम्पज्जति तं पटिपत्तिं दस्सेतुं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

५३. यं पनेत तदनन्तरं, सो चक्खुना रूपं दिस्वा ति आदिना नयेन दस्सितं इन्द्रिय-
संवरसीलं, तत्थ सो ति सो पातिमोक्खसंवरसीले ठितो भिक्खु । चक्खुना रूपं दिस्वा ति
कारणवसेन चक्खू ति लद्धवोहारेण रूपदस्सनसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराना
पनाहु—“ चक्खु रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्खुकत्ता, द्वारारम्भण-
सङ्घट्टे पन चक्खुपसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा, धनुना विज्झती ति आदिसु वि-
यसम्भारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन रूपं दिस्वा ति अयमेवेत्थं अत्थो ” ति [ ] ।

५४. न निमित्तगाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा सुभनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं
निमित्तं न गण्हाति, दिट्ठमत्ते येव सण्ठाति । नानुव्यञ्जनगाही ति किलेसानं अनु अनु
व्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-सितहसित-कथित-आलोकित-
विलोकितादिभेदं आकारं न गण्हाति, यं तत्थ भूतं तदेव गण्हाति ।

५५. चेतियपञ्चतवासी महातिस्सथेरो विय । थेर किर चेतियपञ्चता अनुराधपुरं पिण्डचारत्थाय आगच्छन्तं अञ्जतरा कुलपुण्हा सामिकेन सद्धिं भण्डित्वा सुमण्डितपसाधिता देवकञ्जा विय कालस्सेव अनुराधपुरतो निक्खमित्वा आतिघर गच्छन्ती अन्तरामगगे दिस्वा विरल्लत्थचित्ता महाहसित हसि । थेरो, किमेत ति ओलोकेन्तो तस्सा दन्तट्टिके असुभसञ्ज पटिलभित्वा अरहत्त पापुणि । तेन वुत्तं—

“ तस्सा दन्तट्टिक दिस्वा पुञ्चसञ्ज अनुस्सरि ।

तत्थेव सो ठितो थेरो अरहत्त अपापुणी” ति [   ] ॥

सामिको पि खो पनस्सा अनुमग्ग गच्छन्तो थेरं दिस्वा, कच्चि, भन्ते, इत्थि पस्सथा ति पुच्छि । तं थेरो आह—

“ नाभिजानामि इत्थी वा पुरिसो वा इतो गतो ।

अपि च अट्ठिसद्दाटो गच्छतेस महापथे” ति ॥

५६. यत्त्वाधिकरणमेनं ति आदिग्धि, यंकारणा यस्स चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतु एतं पुगलं सत्तिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंवुत्तं अपिहितचक्खुद्वार हत्वा विरहन्तं एते अभिज्झादयो थम्मा अन्वास्सवेय्युं, अनुबन्धेय्यु, अञ्जोत्थरेय्यु । तस्स संवराय पटिपज्जती ति तस्स चक्खुन्द्रियस्स सत्तिकवाटेन पिदहनत्थाय पटिपज्जति । एवं पटिपज्जन्तो येव च, रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती ति वुच्चति ।

५७. तत्थ किञ्चापि चक्खुन्द्रिये सवरो वा असवरो वा नत्थि । न हि चक्खुपसादं निस्साय सति वा मुडसच्च वा उपज्जति । अपि च यदा रूपारम्भण चक्खुस्स आपाथं आगच्छति, तदा भवङ्गे द्विक्खत्तु उपज्जित्वा निरुद्धे, किरियमनोधातु आवज्जनकिच्च साधयमाना उपज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्खुविज्जाण दस्सनकिच्च, ततो विपाकमनोधातु सम्पाटिच्छनकिच्च, ततो विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्च, ततो किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु योडपनकिच्च साधयमाना उपज्जित्वा निरुज्जति । तदनन्तरं जवन जवति । तत्रापि नेव भवङ्गसमये न आवज्जनादीनं अञ्जतरसमये संवरो वा असवरो वा अत्थि । जवनक्वणे पन सचे दुस्सील्य वा मुडसच्च वा अज्जाण वा अक्खन्ति वा कोसज्ज वा उपज्जति, असवरो होति । एव होन्तो पन सो चक्खुन्द्रिये असंरो ति वुच्चति ।

५८. कस्मा ? यस्मा तस्मिं सति द्वारमि अगुत्त होति, भवङ्गमि आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । यथा किं ? यथा नगरे चत्तुसु द्वारेसु असवुत्तेसु किञ्चापि अन्तो घरद्वारकोट्ठक-गम्भादयो सुसवुता होन्ति, तथा पि अन्तोनगरे सच्च भण्ड अरक्खित अगोपितमेव होति, नगरद्वारेन हि पविसित्वा चोरा यदिच्छन्ति तं करेय्युं, एवमेव जवने दुसील्यादिसु उपप्पेसु, तस्मिं असवरे सति द्वारमि अगुत्त होति, भवङ्गमि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । तस्मिं पन सीळादिसु उपप्पेसु द्वारमि गुत्त होति, भवङ्गमि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । यथा

किं ? यथा नगरद्वारेषु सुसंयुक्तेषु किञ्चापि अन्तो घरादयो असंयुक्ता ह्यन्ति, तथापि अन्तोनगरे सन्त्र भण्डं सुरक्खित सुगोपितमेव होति, नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरान पवेसो नथि, एवमेव जवने सीलादिषु उप्पन्नेषु द्वारम्पि गुप्तं होति, भवङ्गम्पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि । तस्मा जवनक्खणे उप्पज्जमानो पि चक्खुन्दिरे सवरो ति वुत्तो ।

५९. सोतेन सइं सुत्वा ति आदिसु पि एसेव नयो । एवमिदं सङ्घेपतो रूपादिसु किलेसानुबन्धनिमित्तादिग्गाहपरिवज्जनलक्खण इन्द्रियसंवरसीलं ति वेदितव्वं ।

६०. इदानी इन्द्रियसवरसीलानन्तरं वुत्ते आजीवपारिसुद्धिसीले, आजीवहेतु पञ्चत्तानं छन्नं सिक्खापदानं ति, यानि तानि, “ आजीवहेतु आजीवकारणा पापिच्छो इच्छापकतो असन्तं अभूतं उत्तरिमनुस्सधम्मं उल्लपति, ” आपत्ति पाराजिकस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा सञ्चरितं समापज्जति, ” आपत्ति सद्धादिसेसस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा, यो ते विहारे वसति, सो भिक्खु अरहा ति भणति, ” पटिविजानन्तस्स आपत्ति थुल्लच्चयस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा भिक्खु पणीतभोजनानि अगिलानो अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुज्जति, ” आपत्ति पाचित्तियस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा भिक्खुनी पणीतभोजनानि अगिलाना अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुज्जति, ” आपत्ति पाटिदेसनियस्स, “ आजीवहेतु आजीवकारणा सूपं वा ओदणं वा अगिलानो अत्तनो अत्थाय विज्जापेत्वा भुज्जति ” [परि १४६], आपत्ति दुक्कटस्सा ति एवं पञ्चत्तानि छ सिक्खापदानि, इमेस छन्नं सिक्खापदानं ।

६१. कुहना ति आदिसु अय पाळि—“ तथ कतमा कुहना ? लाभसक्कारसिलोक-सन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या पच्चयपटिसेवनसङ्घातेन वा सामन्तजप्पितेन वा इरियापथस्स वा अट्टपना, ठपना, सण्ठपना भाकुटिका, भाकुटिय, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, अयं वुच्चति कुहना ।

६२. “ तथ कतमा लपना ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या परेस आलपना, लपना, सल्लपना, उल्लपना, समुल्लपना, उल्लहना, समुल्लहना, उक्काचना, समुक्काचना, अनुप्पियभाणिता, चाटुकम्पता, मुग्गसुप्पता, पारिभटयता, अयं वुच्चति लपना ।

६३. “ तथ कतमा नेमित्तिकता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स य परेसं निमित्तं, निमित्तकम्मं, ओभासो, ओभासकम्म, सामन्तजप्पा, परिकथा, अयं वुच्चति नेमित्तिकता ।

६४. “ तथ कतमा निप्पेसिकता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्स पापिच्छस्स इच्छापकतस्स या परेसं अक्कोसना, वम्भना, गरहना, उक्खेपना, समुक्खेपना, खिपना, सङ्घिपना, पापना, सम्पापना, अवण्णहारिका, परापिडिमसिकता, अयं वुच्चति निप्पेसिकता ।

६५. “ तथ कतमा लाभेन-लाभ-निजिगिसनता ? लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितो पापिच्छो इच्छापकतो इतो लद्धं आमिसं अमुत्त हरति, अमुत्त वा लद्धं आमिसं इधाहरति, या एवरूपा

आमिसेन आमिसस्त एडि, गवेडि, परियेडि, एसना, गवेसना, परियेसना, अयं वुञ्चति लामेन-
लाम-निजिगिसनता ” ति [विभग ३५२-५३] ।

६६. इमिस्सा पन पाळिया एवं अत्थो वेदितव्वो । कुहननिदेसे ताव, **लाभसकारसिलोक-
सन्निस्सितस्सा** ति लाभ च सक्कार च कित्तिसदं च सन्निस्सितस्स । पत्थयन्तस्सा ति
अत्थो । **पापिच्छस्सा** ति असन्तगुणदीपनकामस्स । **इच्छापकतस्सा** ति इच्छाय अपकतस्स ।
उपहुतस्सा ति अत्थो । इतो पर यस्मा पच्चयपटिसेवन-सामन्तजप्पन-इरियापथसन्निस्सितवसेन
महानिदेसे तिविधं कुहनवत्थु आगत, तस्मा तिविधं पेत दस्सेतु **पच्चयपटिसेवनसङ्गातेन** वा
ति एवमादि आरब्धं ।

६७. तत्थ चीवरादीहि निमन्तितस्स, तदत्थिकस्सेव सतो पापिच्छत निस्साय पटिक्खप-
नेन, ते च गहपतिके अत्तनि सुप्पतिट्ठितसद्धे जत्वा पुन तेसं, अहो अत्थो अण्णिच्छो, न किञ्चि
पटिगण्हितुं इच्छति, सुलद्ध वत नो अस्स सत्थे अप्पमत्तक पि किञ्चि पटिगण्हय्या ति नाना-
विधेहि उपायेहि पणीतानि चीवरादीनि उपनेन्तानं तदनुगहकामतं येव आविकत्वा पटिगण्हणेन
च, ततो पसुति अपि सकटभारेहि उपनामनहेतुभूत विम्हापनं पच्चयपटिसेवनसङ्गातं कुहनवत्थु
ति वेदितव्वं ।

६८. वुत्तं हेतं महानिदेसे—“ कतमं पच्चयपटिसेवनसङ्गातं कुहनवत्थु ? इध गहपतिका
भिक्खुं निमन्तेन्ति चीवर-पिण्डपात-सेनासन-गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारेहि । पापिच्छो इच्छा-
पकतो, अत्थिको चीवर....पे....परिक्खारानं भिय्योकम्पत उपादाय चीवरं पच्चक्खाति,
पिण्डपातं....सेनासनं...गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं पच्चक्खाति । सो एवमाह—किं समणस्स
महग्घेन चीवरेन ? एतं सारुप्यं यं समणो सुसाना वा सङ्कारकूटा वा पापणिकानि वा नन्तकानि
उच्चिन्तिवा सङ्घाटिं कत्वा धारेय्य । किं समणस्स महग्घेन पिण्डपातेन ? एतं सारुप्यं यं समणो
उञ्चाचरियाय पिण्डियालोपेन जीवित कप्पेय्य । किं समणस्स महग्घेन सेनासनेन ? एत सारुप्यं
यं समणो रुक्खमूलिको वा अस्स अब्भोकासिको वा । किं समणस्स महग्घेन गिलानपच्चयभेसज्ज-
परिक्खारेन ? एतं सारुप्यं यं समणो पूतिमुत्तेन वा हरीटकीखण्डेन वा ओसथं करेय्या ति ।
तदुपादाय द्वयं चीवर धारेति, द्वयं पिण्डपातं परिमुञ्जति, द्वयं सेनासनं पटिसेवति, लूखं
गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खार पटिसेवति । तमेनं गहपतिका एव जनन्ति—अयं समणो अण्णिच्छो
सन्तुडो पविचित्तो अससडो आरद्धविरियो धुतवादो ति, भिय्यो भिय्यो निमन्तेन्ति चीवर....
पे....परिक्खारेहि । सो एव आह—तिण्ण सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुञ्जं पसवति,
सद्दाय सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुञ्जं पसवति, देय्यधम्मस्स....पे....दक्खिणेय्यानं
सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बह्वं पुञ्जं पसवति । तुम्हाकस्सेवायं सद्दा अत्थि, देय्यधम्मो च
संविज्जति, अहस्स पटिग्गाहको । सचाहं न पटिग्गाहेस्सामि, एवं तुम्हे पुञ्जेन परिवाहिरा
भविस्सथ । न मद्धं इमिना अत्थो । अपि च तुम्हाकं येव अनुकम्पाय पटिगण्हामी ति ।

तदुपादाय बहुम्पि चीवर पटिगण्हाति, बहुम्पि पिण्डपातं....पे....भेसजपरिक्खार पटिगण्हाति । या एवरूपा भाकुटिका, भाकुटिय, कुहना, कुहायना, कुहितत्त, इदं वुच्चति पच्चयपटिसेवनसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२४-२५] ।

६९. पापिच्छस्सेव पन सतो उत्तरिमनुस्सधम्माधिगमपरिदीपनवाचाय तथा तथा विम्हापनं सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ति वेदितव्वं । यथाह—“ कतमं सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ? इधेक्कच्चो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो, एव म जनो सम्भावेस्सती ति अरियधम्मसन्निस्सितं वाचं भासति । यो एवरूपं चीवर वारेति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । यो एवरूपं पत्त, लोहथालकं, धम्मकरणं, परिस्तावन, कुञ्चिक, कायबन्धन, उपाहन धारेति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । यस्स एवरूपो उपज्झायो....आचरियो, समानुपज्झायको, समानाचरियको, मित्तो, सन्दिडो, सम्भत्तो, सहायो....यो एवरूपे विहारे वसति, अट्ठयोगे, पासादे, हम्मिये, गुहायं, लेणे, कुटिया, कूटागारे, अट्टे, माले, उट्टण्डे, उपट्टानसालायं, मण्डपे, रुक्खमूले वसति, सो समणो महेसक्खो ति भणति । अथ वा कोरजिककोरजिको भाकुटिकभाकुटिको कुहकुहो लपलपो मुखसम्भावितो, अयं समणो इमास एवरूपान सन्तान विहारसमापत्तीनं लोभी ति एतादिस गम्भीर गूढह निपुण पटिच्छन्न लोकुत्तर सुज्जतापटिसयुत्त कथं कथेति । या एवरूपा भाकुटिका, भाकुटिय, कुहना, कुहायना, कुहितत्त, इदं वुच्चति सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२६-२७] ।

७०. पापिच्छस्सेव पन सतो सम्भावनाधिप्पायकतेन इरियापथेन विम्हापन इरियापथसन्निस्सितं कुहनवत्थू ति वेदितव्वं । यथाह—“ कतमं इरियापथसङ्घातं कुहनवत्थू ? इधेक्कच्चो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो, एव म जनो सम्भावेस्सती ति गमन सण्ठपेति....सयनं सण्ठपेति, पणिधाय गच्छति, पणिधाय तिड्ढति, पणिधाय निसीदति, पणिधाय सेय्यं कप्पेति, समाहितो विय गच्छति, समाहितो विय तिड्ढति, निसीदति, सेय्यं कप्पेति, आपाथकज्झायी च होति । या एवरूपा इरियापथस्स अट्टपना, ठपना, सण्ठपना, भाकुटिका, भाकुटियं, कुहना, कुहायना, कुहितत्तं, इदं वुच्चति इरियापथसङ्घातं कुहनवत्थू ” ति [मनि २२५-२६] ।

७१. तत्थ पच्चयपटिसेवनसङ्घातेना ति पच्चयपटिसेवन ति एव सङ्घातेन, पच्चयपटिसेवनेन वा सङ्घातेन । सामन्तजप्पितेना ति समीपमणितेन । इरियापथस्स वा ति चतुइरियापथस्स । अट्टपना ति आदि ठपना, आदरेन वा ठपना । ठपना ति ठपनाकारो । सण्ठपना ति अभिसङ्खरणा । पासादिकभावकरण ति वुत्त होति । भाकुटिका ति पधानपरिमथितभावदस्सनेन भाकुटिकरणं । मुखसङ्कोचो ति वुत्त होति । भाकुटिकरण सीलमस्सा ति भाकुटिको, भाकुटिकस्स भावो भाकुटियं । कुहना ति विम्हापना । कुहस्स आयना कुहायना । कुहितस्स भावो कुहितत्तं ति ।

वेवचनानि । तस्मा एङी ति **एसना**, गवेङी ति **गवेसना**, परियेङी ति **परियेसना** इच्चेमेत्थ योजना वेदितब्बा । अयं कुहनादीनं अत्थो ।

८१. इदानी **एवमादीनञ्च पापधम्मानं** ति [१।४२] एत्थ आदिसद्देन, “यथा वा पनेके भोन्तो समणब्राह्मणा सद्दादेय्यानि भोजनानि भुञ्जित्वा ते एवरूपाय तिरच्छानविजाय मिच्छाजीवेन जायित कप्पेन्ति, सेय्यथिद—अङ्गं, निमित्तं, उप्पादं, सुपिनं, लक्खणं, मूसिकाच्छिन्नं, अग्निहोम, दब्बिहोम” ति [दी १।९] आदिना नयेन ब्रह्मजाले वुत्तान अनेकेसं पापधम्मानं गहण वेदितब्बं ।

८४. इति ख्या इमेस आजीवहेतु पञ्जत्तान छन्नं सिक्खापदानं वीतिक्कमवसेन, इमेसञ्च, कुहना, लपना, नेमित्तिकता, निष्पेसिकता, लाभेन-लाभं-निजिर्गिसनता ति एवमादीनं पाप-धम्मान वसेन पवतो मिच्छाजीवो, या तस्मा सब्बप्पकारा पि मिच्छाजीवा विरति, इदं आजीवपारिसुद्धिसीलं । तत्रायं वचनत्थो—एतं आगम्म जीवन्ती ति आजीवो । को सो ? पच्चयपरियेसनवायामो । पारिसुद्धी ति परिसुद्धता । आजीवस्स पारिसुद्धि **आजीवपारिसुद्धि** ।

८५. यं पनेत तदनन्तरं पच्चयसन्निस्सितसीलं वुत्त [१।४२] तत्थ **पटिसङ्खा योनिसो** ति उपायेन पथेन पटिसङ्खाय । त्त्वा, पच्चवेक्खित्वा ति अत्थो । एत्थ च, सीतस्स पटिघाताया ति आदिना नयेन वुत्तपच्चवेक्खणमेव योनिसो पटिसङ्खा ति वेदितब्ब ।

८६. तत्थ **चीवरं** ति अन्तरवासकादिसु य किञ्चि । **पटिसेवती** ति परिभुञ्जति, निवासेति वा पारुपति वा । **यावदेवा** ति पयोजनावधिपरिच्छेदनियमवचनं । एत्तकमेव हि योगिनो चीवर-पटिसेवने पयोजनं, यदिदं सीतस्स पटिघाताया ति आदि, न इतो भिय्यो । **सीतस्सा** ति अञ्जत्तधातुक्खोभवसेन वा बहिद्धा उतुपरिणामवसेन वा उप्पन्नस्स यस्स कस्सचि सीतस्स । **पटिघाताया** ति पटिहननत्थ, यथा सरिरे आवाध न उप्पादेति, एवं तस्स विनोदनत्थ । सीतम्भाहते हि सरिरे विक्खित्तचित्तो योनिसो पदाहितु न सकोति, तस्मा, सीतस्स पटिघाताय चीवरं सेवितब्बं ति भगवा अनुज्जासि । एस नयो सब्बत्थ । केवलं हेत्थ **उण्हस्सा** ति अग्नि-सन्तापस्स । तस्स वनदाहादिसु सम्भवो वेदितब्बो ।

८७. **डंस-मकस-वातातप-सिरंसपसम्फस्सानं** ति एत्थ पन **डंसा** ति डसनमक्खिका, अन्धमक्खिका ति पि वुञ्चन्ति । **मकसा** मकसा येव । **वाता** ति सरज-अरजादिभेदा । **आतपो** ति सुरियातपो । **सिरंसपा** ति ये केचि सरन्ता गच्छन्ति दीघजातिका सप्पादयो । तेसं दड्डसम्फस्सो च फुड्डसम्फस्सो चा ति दुविधो सम्फस्सो । सो पि चीवर पारुपित्वा निसिन्नं न बाधति, तस्मा तादिसेसु ठानेसु तेस पटिघातत्थाय पटिसेवति ।

८८. **यावदेवा** ति पुन एतस्स वचन नियतपयोजनावधिपरिच्छेददस्सनत्थ । हिरिकोपीन-पटिच्छादनं हि नियतपयोजनं, इतरानि कदाचि कदाचि होन्ति । तत्थ **हिरिकोपीनं** ति तं तं सम्बाधट्ठानं । यस्मिं यस्मिं हि अङ्गे विवरियमाने हिरि कुप्पति विनस्सति, त तं हिरिकोपनतो

हिरिकोपीन ति बुद्धति । तस्स च हिरिकोपीनस्स पटिच्छादनत्थ ति हिरिकोपीनपटिच्छा-
दनत्थं । हिरिकोपीनं पटिच्छादनत्थ ति पि पाठो ।

८९. पिण्डपातं ति यं किञ्चि आहारं । यो हि कोचि आहारो भिक्षुनो पिण्डोत्थेन
पत्ते पतितत्ता पिण्डपातो ति बुद्धति । पिण्डान वा पातो पिण्डपातो । तत्थ तत्थ लब्धानं भिक्षानं
सन्निपातो समूहो ति वुत्त होति । नेव दवाया ति न गामदारकादयो विय दवत्थं । कीळा-
निमित्तं ति वुत्त होति । न मदाया ति न मुडिकमल्लादयो विय मदत्थं । बलमदनिमित्तं
पोरिसमदनिमित्तञ्चा ति वुत्त होति । न मण्डनाया ति न अन्तेपुरिकवेसियादयो विय
मण्डनत्थं । अङ्गपञ्चज्ञान पीणनभावनिमित्तं ति वुत्तं होति । न विभूसनाया ति न नटनञ्च-
कादयो विय विभूसनत्थं । पसन्नच्छविषण्णतानिमित्तं ति वुत्तं होति ।

९०. एत्थ च, नेव दवाया ति एतं मोहूपनिस्सयपहानत्थं वुत्त । न मदाया ति एतं
दोसूपनिस्सयपहानत्थं । न मण्डनाय, न विभूसनाया ति एत रागूपनिस्सयपहानत्थं । नेव
दवाय, न मदाया ति चेत्तं अत्तनो सयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थं । न मण्डनाय, न विभूसनाया ति
रत परस्स पि सयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थं । चत्थि पि चेत्तेहि अयोनिस्सो पटिपत्तिया कामसुख-
ल्लेकानुयोगस्स च पहान वुत्तं ति वेदितव्वं । यावदेवा ति वुत्तत्थमेव ।

९१. इमस्स कायस्सा ति एतस्स चतुमहाभूतिकस्स रूपकायस्स । ठितिया ति पबन्ध-
डेत्तत्थं । यापनाया ति पवत्तिया अविच्छेदनत्थं, चिरकालठितत्थं वा । घरूपत्थम्भमिव हि
जेणघरसामिको, अक्खच्चमज्जनमिव च साकटिको, कायस्स ठितत्थं यापनत्थञ्चेत्तं पिण्डपातं
टिसेवति, न दवमदमण्डनविभूसनत्थं । अपि च ठिती ति जीवितिन्द्रियस्सेत्तं अधिवचनं, तस्सा,
मस्स कायस्स ठितिया यापनाया ति एत्तावता एतस्स कायस्स जीवितिन्द्रियपवत्तापनत्थं ति
। वुत्तं होती ति वेदितव्वं ।

९२. विहिंसूपरतिया ति, विहिंसा नाम जिघच्छा आवाधडेन, तस्सा उपरमत्थम्येत्तं
पण्डपातं पटिसेवति, वणालेपनमिव, उण्हसीतादिसु तप्पटिकारं विय च । ब्रह्मचरियानुगहाया
सकलसासनब्रह्मचरियस्स च मग्गब्रह्मचरियस्स च अनुगहत्थं । अयं हि पिण्डपातपटिसेवन-
या कायवल निस्साय सिक्खत्तयानुयोगवसेन भवकन्तारनित्थरणत्थं पटिपज्जन्तो ब्रह्मचरिया-
गहाय पटिसेवति, कन्तारनित्थरणत्थिका पुत्तमस विय, नदीनित्थरणत्थिका कुल्ल विय,
इदित्थरणत्थिका नावमिव च ।

९३. इति पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामि नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति एवं इमिना
उपातपटिसेवनेन पुराणञ्च जिघच्छावेदनं पटिहङ्गामि, नवञ्च वेदनं अपरिमितभोजनपञ्चयं
इहत्थक-अलंसाटक-त्तत्रवट्टक-काकमासक-भुत्तवमितकब्राह्मणानं अञ्जतरो विय न उप्पादे-
मी ति पि पटिसेवति, भेसज्जमिव गिलानो । अथ वा या अधुना, असप्पायापरिमितभोजन-
साय पुराणकम्पपञ्चवसेन उप्पज्जनतो पुराणवेदना नि बुद्धति, सप्पायपरिमितभोजनेन तस्सा

पञ्च विनासेन्तो तं पुराणञ्च वेदनं पठिहङ्गामि, या चायं अधुना कतं अयुत्तपरिभोगकम्पूचयं निस्साय आयति उपपन्नतो नववेदना ति बुञ्चति, युत्तपरिभोगवसेन तस्मा मूलं अनिब्वत्तेन्तो तं नवञ्च वेदन न उप्पादेस्सामी ति एवम्पेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । एत्तावता युत्तपरिभोगसङ्गहो, अत्तकिलमथानुयोगपहानं, वम्मिकसुखापरिच्चागो च दीपितो होती ति वेदितब्बो ।

९४. यात्रा च मे भविस्सती ति परिमितपरिभोगेन जीवितिन्द्रियुपच्छेदकस्स इरिया-पथमञ्जकस्स वा परिस्सयस्स अभावतो चिरकालगमनसङ्गाता यात्रा च मे भविस्सति इमस्स पञ्चयायत्तवुत्तिनो कायस्सा ति पि पटिसेवति, याण्यरोगी विय तण्णय । अनवज्जता च फासुविहारो चा ति अयुत्तपरियेसनपटिग्गहणपरिभोगपरिवज्जनेन अनवज्जता, परिमितपरिभोगेन फासुविहारो । असप्पायापरिमितभोगपञ्चया अरति-तन्दि-विजम्भिका-विञ्जुगरहादिदोसाभावेन वा अनवज्जता, सप्पायपरिमितभोजनपञ्चया कायबलसम्भवेन फासुविहारो । यावदत्थउदरावदेहक-भोजनपरिवज्जनेन वा सेय्यसुख-पस्ससुख-मिद्धसुखानं पहानतो अनवज्जता, चतुपञ्चालोपमत्तऊन-भोजनेन चतुइरियापथयोग्यभावपटिपादनतो फासुविहारो च मे भविस्सती ति पि पटिसेवति । बुत्तग्गि हेतं—

“ चत्तारो पञ्च आलोपे अभुत्वा उदकं पिबे ।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो ” ति [थेर ९८३] ॥

एत्तावता च पयोजनपरिग्गहो, मज्झिमा च पटिपदा दीपिता होती ति वेदितब्बो ।

९५. सेनासनं ति सेनञ्च आसनञ्च । यत्थ यत्थ हि सेति विहारे वा अङ्गयोगादिग्ग्हि वा त सेन, यत्थ यत्थ आसति निसीदति, तं आसनं, तं एकतो कत्वा सेनासन ति बुञ्चति । उतुपरिस्सयविनोदनपटिसल्लानारामत्थं ति, परिसहज्जेन उतु येव उतुपरिस्सयो उतुपरि-स्सयस्स विनोदनत्थञ्च पटिसल्लानारामत्थञ्च । यो सरीरावाधचित्तविक्रखेपकरो आसप्पायो उतु सेनासनपटिसेवनेन विनोदेतब्बो होति, तस्स विनोदनत्थ, एकीभावसुखत्थञ्च ति वुत्त होति । कामञ्च सीतपटिघातादिना व उतुपरिस्सयविनोदन वुत्तमेव, यथा पन चीवरपटिसेवने, हिरि-कोपानपटिच्छादन नियतपयोजन, इतरानि कदाचि कदाचि होन्ती ति [११८८] वुत्तं एवमिधापि नियत उतुपरिस्सयविनोदन सन्धाय इदं वुत्त ति वेदितब्बं । अथ वा, अय वुत्तप्पकारा, उतु उतु येव । परिस्सयो पन दुविधो, पाकटपरिस्सयो च पटिच्छन्नपरिस्सयो च । तत्थ पाकटपरिस्सयो सीहव्यग्घादयो, पटिच्छन्नपरिस्सयो रागदोसादयो । ते यत्थ अपरिगुत्तिया च असप्पायरूपदस्सनादिना च आवाधं न करोन्ति, तं सेनासन एवं जानित्वा पञ्चवेक्खित्वा पटिसेवन्तो भिक्खु, पटिसङ्गा योनिस्सो सेनासनं उतुपरिस्सयविनोदनत्थं पटिसेवती ति वेदितब्बो ।

९६. गिळानपञ्चयभेसज्जपरिक्खारं ति एत्थ रोगस्स पटिअयनङ्गेन पञ्चयो । पञ्च-नीकगमनङ्गेना ति अत्थो । यस्स कस्सचि सप्पायस्सेतं अधिवचनं । मिसक्कस्स कम्मं, तेन अनुञ्जातत्ता ति भेसज्ज । गिळानपञ्चयो व भेसज्जं गिळानपञ्चयभेसज्जं । य किञ्चि गिळानस्स

सप्पायं भिसक्कम्मं तेलमधुफाणितादी ति वुत्तं होति । परिक्रारो ति पन, “ सत्तहि नगरपरिक्रारोहि सुपरिक्खत होती ” ति [अ ४।१०६] आदिसु परिवारो वुवति । “ रथो सीलपरिक्रारो ज्ञानक्खो चक्कविरियो ” ति [सं ५।६] आदिसु अलङ्कारो । “ ये केचिमे पब्बजितेन जीवितपरिक्रारा समुदानेतब्बा ” ति [म १।१०७] आदिसु सम्भारो । इध पन परिवारो पि सम्भारो पि वट्ठति । त हि गिलानपच्चयमेसज्ज जीवितस्स परिवारो पि होति, जीवितनासकावाधुणत्तिया अन्तरं अदत्त्वा रत्तखणतो, सम्भारो पि, यथा चिर पवत्तति एवमस्स कारणभावतो, तस्मा परिक्रारो ति वुवति । एव गिलानपच्चयमेसज्ज तं परिक्रारो चा ति गिलानपच्चयमेसज्जपरिक्रारो, त गिलानपच्चयमेसज्जपरिक्रार । गिलानस्स य किञ्चि सप्पायं भिसक्कानुज्जात तेलमधुफाणितादिजीवितपरिक्रारं ति वुत्तं होति ।

९७. उपपन्नानं ति जातान भूतान निव्वत्तान । वेय्यावाधिकानं ति एत्थ व्यावाधो ति धातुक्खोभो, तसमुद्धाना च कुट्टगण्डपिळकादयो, व्यावाधतो उपपन्नत्ता वेय्यावाधिका । वेदनानं ति, दुक्खवेदना अकुसलविपाकवेदना, तासं वेय्यावाधिकान वेदनान । अब्यापञ्ज-परमताया ति निदुक्खपरमताय । याव त दुक्ख सच्च पहीनं होति, तावा ति अत्थो । एव मिदं सङ्केपतो पटिसङ्गा योनिसो पच्चयपरिभोगलक्खण पच्चयसन्निस्तितसील वेदितब्ब । वचनत्थो पनेत्थ, चावरादयो हि, यस्मा ते पटिच्च निस्साय परिभुज्जमाना पाणिनो अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा पच्चया ति वुवन्ति, ते पच्चये सन्निस्तित ति पच्चयसन्निस्तितं ।

९८. एवमेतस्मिं चतुर्विधे सल्ले सद्दाय पातिमोक्खसंवरो सम्पादेतब्बो । सद्दासाधनो हि सो, सावकविसयातीतत्ता सिक्खापदपञ्चत्तिया । सिक्खापदपञ्चत्तियाचनपटिक्खेपो चेत्थ निद-स्सन । तस्मा यथापञ्चत्तं सिक्खापद अनवसेसं सद्दाय समादियित्वा जीविते पि अपेक्ख अकरोन्तेन साधुकं सम्पादेतब्ब । वुत्तम्पि हेतं—

“ किक्की व अण्डं चमरी व वालधिं

पियं व पुत्तं नयनं व एकक ।

तथेव सीलं अनुरक्खमानका

सुपेसला होथ सदा सगारवा ” ति [ ] ॥

अपरम्पि वुत्तं—“ एवमेव खो, महाराज, य मया सावकान सिक्खापद पञ्चत्त, त मम सावका जीवितहेतु पि नातिक्रमन्ती ” ति [अ ४।२०१] ।

९९. इमस्मिञ्च पनत्थे अटविय चोरेहि बद्धथेरानं वत्थूनि वेदितब्बानि । महावट्ठनि-अटवियं किर थेरं चोरा काळवल्लीहि बन्धित्वा निपज्जापेसु । थेरो यथानिपन्नो व सत्त दिवसानि विपस्सनं वट्ठेत्वा अनागामिफलं पापुणित्वा तत्थेव कालं कत्वा ब्रह्मलोके निव्वत्ति । अपरम्पि थेरं तम्बपण्णिदापे पूतिलताय बन्धित्वा निपज्जापेसुं । सो दवडाहे आगच्छन्ते वल्लि अल्लिन्दित्वा

१ अंगुत्तरनिकाये पहरादा ति पाठो । सो येव गहेतु वट्ठति ।

व विपस्सन पट्टपेत्वा समसीसी हुत्वा परिनिब्बायि । दीघभाणकअभयत्थेरो पञ्चहि भिक्खुसत्तेहि सार्द्धं आगच्छन्तो दिस्वा थेरस्स सरीरं ज्ञापेत्वा चेतिय कारापेसि । तस्मा अञ्जो पि सद्दो कुलपुत्तो,

पातिमोक्ख विसोधेन्तो अप्पेव जीवितं जहे ।

पञ्जत्तं लोकनाथेन न भिन्दे सीलसवर ॥

१००. यथा च पातिमोक्खसवरो सद्दाय, एव सतिया इन्द्रियसंवरो सम्पादेतब्बो । सति-साधनो हि सो, सतिया अधिष्ठितानं इन्द्रियानं अभिज्झादीहि अनन्वास्सवनीयतो । तस्मा, “ वरं, भिक्खवे, तत्ताय अयोसलकाय आदिताय सम्पज्जलिताय सजोतिभूताय चक्खुन्द्रिय सम्पल्लिमइ, न त्वेव चक्खुविज्जेथ्येसु रूपेसु अनुव्यञ्जनसो निमित्तग्गाहो ” ति [सं ४।१६८] आदिना नयेन आदित्तपरियाय समनुस्सरित्वा रूपादिसु विसयेसु चक्खुद्वारादिपवत्तस्स विज्जाणस्स अभिज्झादीहि अन्वास्सवनीय निमित्तादिगाह असम्मुट्ठाय सतिया निसेधेन्तेन एस साधुकं सम्पादेतब्बो ।

१०१. एव असम्पादिते हि एतस्मिं पातिमोक्खसवरसीलम्पि अनद्वनियं होति अचिरद्वितिकं, असविहितसाखापरिवारमिव सस्सं, हञ्जते चायं किलेसचोरेहि, विवटद्वारो विय गामो परस्सहारीहि, चित्तञ्चस्स रागो समतिविज्जति, दुच्छन्नमगारं वुट्ठि विय । वुत्तम्पि हेत—

“ रूपेसु सहेसु अथो रसेसु

गन्धेसु फस्सेसु च रक्ख इन्द्रियं ।

एते हि द्वारा विवटा अरक्खिता

हनन्ति गामं व परस्सहारिनो ” [   ] ॥

“ यथा अगारं दुच्छन्नं वुट्ठि समतिविज्जति ।

एव अभावितं चित्तं रागो समतिविज्जती ” ति [ध १३] ॥

१०२. सम्पादिते पन तस्मिं पातिमोक्खसवरसीलम्पि अद्वनियं होति चिरद्वितिकं, सुसविहित-साखापरिवारमिव सस्सं, न हञ्जते चायं किलेसचोरेहि, सुसवुत्तद्वारो विय गामो परस्सहारीहि, न चस्स चित्तं रागो समतिविज्जति, सुच्छन्नमगारं वुट्ठि विय । वुत्तम्पि चेतं—

“ रूपेसु सहेसु अथो रसेसु

गन्धेसु फस्सेसु च रक्ख इन्द्रियं ।

एते हि द्वारा पिहिता सुसंवुत्ता

न हनन्ति गामं व परस्सहारिनो ” [   ] ॥

“ यथा अगारं सुच्छन्नं वुट्ठि न समतिविज्जति ।

एव सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्जती ” ति [ध १४] ॥

१०३. अयं पन अतिउक्कट्ठदेसना । चित्तं नामेत लहुपरिवत्तं, तस्मा उप्पन्नं रागं असुभ-

मनसिकारेन विनोदेत्वा इन्द्रियसंवरो सम्पादेतब्बो । अधुनापब्वजितेन वक्कीसत्थेरेन विय ।
थेरस्स किर अधुनापब्वजितस्स पिण्डाय चरतो एकं इत्थि दिस्वा रागो उप्पज्जि । ततो
आनन्दत्थेरं आह—

“ कामरागेन ड्ह्यामि, चित्त मे परिड्हति ।

साधु निब्बापनं ब्रूहि अनुकम्पाय गोतमा ” ति [सं ११८८] ॥

थेरो आह—

“ सज्जाय विपरियेसा चित्त ते परिड्हति ।

निमित्त परिवज्जेहि सुभं रागूपसंहितं ।

असुभाय चित्त भावेहि एकगं सुसमाहितं ॥

सङ्कारे परतो पस्स, दुक्खतो, नो च अत्ततो ।

निब्बापेहि महारागं, मा ड्हित्थो पुनप्पुन ” ति [सं ११८८] ॥

थेरो रागं विनोदेत्वा पिण्डाय चरि ।

१०४. अपि च इन्द्रियसंवरपूरकेन भिक्खुना कुरण्डकमहालेणवासिना चित्तगुत्तत्थेरेन विय,
चोरकमहाविहारवासिना महामित्तत्थेरेन विय च भवितव्वं ।

१०५. कुरण्डकमहालेणे किर सत्तन्नं बुद्धानं अभिनिक्खमनचित्तकम्मं मनोरमं अहोसि ।
सम्बहुला भिक्खू सेनासनचारिकं आहिण्डन्ता चित्तकम्मं दिस्वा, मनोरमं, भन्ते, चित्तकम्मं ति
आहंसु । थेरो आह—अतिरेकसट्ठि मे, आवुसो, वस्सानि लेणे वसन्तस्स, चित्तकम्मं अथि
नत्थी ति पि न जानामि, अज्ज दानि चक्खुमन्ते निस्साय जातं ति । थेरेन किर एत्तकं अद्धानं
वसन्तेन चक्खु उम्मीलेत्वा लेणं न उल्लोकितपुब्बं । लेणद्वारे चस्स महानागरूक्खो पि अहोसि ।
सो पि थेरेन उद्धं न उल्लोकितपुब्बो । अनुसंवच्छरं भूमियं केसरनिपातं दिस्वा वस्स पुष्फित-
भावं जानाति ।

१०६. राजा थेरस्स गुणसम्पत्तिं सुत्वा वन्दितुकामो तिक्खत्तुं पेसेत्वा, अनागच्छन्ते थेरे तस्मि
गामे तरुणपुत्तानं इत्थीनं थने बन्धापेत्वा लज्जापेसि, ताव दारका थज्ज मा लभिसु याव थेरो
न आगच्छती ति । थेरो दारकानं अनुकम्पाय महागामं अगमासि । राजा सुत्वा, गच्छथ भणे,
थेरं पवेसेथ, सीलानि गण्हिस्सामी ति अन्तेपुरं अतिहरापेत्वा वन्दित्वा भोजेत्वा, अज्ज, भन्ते,
ओकासो नत्थि, स्वे सीलानि गहेस्सामी ति थेरस्स पत्तं गहेत्वा थोकं अनुगन्त्वा देविया सद्धि
वन्दित्वा निवत्ति । थेरो, राजा वा वन्दतु देवी वा, सुखी होतु महाराजा ति वदति । एवं सत्त
दिवसा गता ।

१०७. भिक्खु आहंसु—किं भन्ते, तुम्हे रज्जे पि वन्दमाने देविया पि वन्दमानाय, सुखी होतु
महाराज इच्चैव वदथा ति । थेरो, नाहं, आवुसो, राजा ति वा देवी ति वा वक्थानं करोमि
ति वत्वा सत्ताहातिक्रमे, थेरस्स इध वासो दुक्खो ति रज्जा विस्सज्जितो कुरण्डकमहालेणं

गन्वा रतिभागे चङ्क्रमं आरूहि । नागरुक्खे अधिकथा देवता दण्डदीपिकं गहेत्वा अट्ठासि ।
अथस्स कम्मट्ठानं अतिपरिसुद्धं पाकटं अट्ठासि । थेरो, किं नु मे अज्ज कम्मट्ठानं अतिविय
पकासती ति अत्तमनो मज्झिमयामसमनन्तरं सकलं पव्वतं उन्नादयन्तो अरहत्त पापुणि ।

१०८. तस्मा अज्जो पि अत्तत्थकामो कुलपुत्तो,

मक्कटो व अरज्जहि, वने भन्तमिगो विय ।

बालो विय च उत्रस्तो, न भवे लोललोचनो ॥

अधो खिपेय्य चक्खूनि, युगमत्तदसो सिया ।

वनमक्कटलोलस्स न चित्तस्स वसं वजे ॥

१०९. महामित्तथेरस्सापि मातु विसगण्डकरोगो उप्पज्जि । धीता पिस्सा भिक्खुनीसु
पव्वजिता होति । सा तं आह—गच्छ अथ्ये, मातु सन्तिकं गन्वा मम अफ सुकभावं
आरोचेत्वा भेसज्ज आहरा ति । सा गन्वा आरोचेसि । थेरो आह—नाहं मूलभेसज्जादीनि
सहरित्वा भेसज्जं पचिंतुं जानामि, अपि च ते भेसज्ज आचिक्खिस्सं । अहं यतो पव्वजितो,
ततो पट्टाय न मया लोभसहगतेन चित्तेन इन्द्रियानि भिन्दित्वा विसभागरूपं ओलोकितपुव्व ।
इमिना सच्चवचनेन मातुया मे फासु होतु । गच्छ, इमं वत्था उपासिकाय सरीर परिमज्जा ति ।
सा गन्वा इममत्थ आरोचेत्वा तथा अकासि । उपासिकाय तं खणं येव गण्डो फेणपिण्डो विय
विलीयित्वा अन्तरधायि । सा उड्ढित्वा, सचे सम्मासब्बुद्धो धरेय्य, कस्मा मम पुत्तसदिसस्स
भिक्खुनो जालविचित्रेन हत्थेन सीसं न परामसेय्या ति अत्तमनवाचं निच्छारेसि ।

११०. तस्मा,

कुलपुत्तमानि अज्जो पि पव्वजित्वान सासने ।

मित्तथेरो व तिठ्ठेय्य वरे इन्द्रियसंवरे ॥

१११. यथा पन इन्द्रियसवरो सतिथा, तथा विरियेन आजीवपारिसुद्धि सम्पादेतब्बा ।
विरियसाधना हि सा, सम्माआरद्धविरियस्स मिच्छाजीवप्पहानसम्भवतो । तस्मा अनेसं
अप्पटिरूपं पहाय विरियेन पिण्डपातचरियादीहि सम्माएसनाहि एसा सम्पादेतब्बा, परिसुद्धुप्पादे
येव पच्चये पटिसेवमानेन अपरिसुद्धुप्पादे आसीविसे विय परिवज्जयता ।

११२. तत्थ अपरिग्गहितधुतङ्गस्स सद्धतो, गणतो, धम्मदेसनादीहि चस्स गुणोहि पसन्नानं
गिहीन सन्तिका उप्पन्ना पच्चया परिसुद्धुप्पादा नाम, पिण्डपातचरियादीहि पन अतिपरिसुद्धुप्पादा
येव । परिग्गहितधुतङ्गस्स पिण्डपातचरियादीहि, धुतगुणे चस्स पसन्नानं सान्तिका धुतङ्ग-
नियमानुलोमेन उप्पन्ना परिसुद्धुप्पादा नाम । एकव्याधिवृपसमत्थस्स पूतिहरीटकी-चतुमधुरेसु
उप्पन्नेसु, चतुमधुरं अज्जे पि सब्बहचारिनो परिभूजिस्सन्ती ति चिन्तेत्वा हरीटकीखण्डमेव
परिभुज्जमानस्स धुतङ्गसमादान पटिरूपं होति । एस हि, उत्तमअरियवसिको भिक्खू ति बुच्चति ।

११३. ये पनेते चीवरादयो पच्चया, तेसु यस्स कस्सचि भिक्खुनो आजीवं परिसोवेन्तस्स

चीवरे च पिण्डपाते च निमित्तोभासपरिकथाविज्जितियो न वदन्ति । सेनासने पन अपरिगहित-
धुतङ्गस्स निमित्तोभासपरिकथा वदन्ति ।

११४. तथ निमित्तं नाम, सेनासनत्थं भूमिपरिकम्पादीनि करोन्तस्स, किं, भन्ते, कयिरति,
को कारापेती ति गिहीहि वुत्ते, न कोची ति पटिवचन, यं वा पनञ्जम्पि एवरूपं निमित्तकम्मं ।
ओभासो नाम, उपासका, तुम्हे कुहिं वसथा ति ? पासादे, भन्ते ति । भिक्खूनं पन, उपा-
सका, पासादो न वदती ति वचन, यं वा पनञ्जम्पि एवरूपं ओभासकम्मं । परिकथा नाम,
भिक्खुसङ्घस्स सेनासनं सम्बाधं ति वचनं, या वा पनञ्जा पि एवरूपा परिणायकथा ।

११५. भेसज्जे सब्बम्पि वदति । तथाउप्पन्न पन भेसज्जं रोगे वूपसन्ते परिभुञ्जितु वदति, न
वदती ति ? तथ विनयधरा, भगवता द्वारं दिन्नं, तस्मा वदती ति वदन्ति । सुत्तन्तिका पन,
किञ्चापि आपत्ति न होति, आजीव पन कोपेति, तस्मा न वदतिञ्चेव वदन्ति ।

११६. यो पन भगवता अनुज्जाता पि निमित्तोभास-परिकथा-विज्जितियो अकरोन्तो अपि-
च्छतादिगुणे येव निस्साय जीवितक्खये पि पच्चुपडित्ते अज्जत्रेव ओभासादीहि उप्पन्ने पच्चये
पटिसेवति, एस परमसल्लेखवुत्ती ति वुच्चति ।

११७. सेय्यथा पि थेरो सारिपुत्तो । सो किरायस्मा एकस्मिं समये पविवेकं ब्रूयमानो
महामोग्गल्लानत्थेरेन सद्धिं अज्जतरस्मिं अरज्जे विहरति । अथस्स एकस्मिं दिवसे उदरवातावाधो
उप्पज्जित्वा अतिदुक्खं जनेसि । महामोग्गल्लानत्थेरो सायण्हसमये तस्सायस्मतो उपट्ठानं गतो,
थेर निपन्न दिस्स त पवत्ति पुच्छित्वा, पुब्बे ते, आवुसो, केन फासु होती ति पुच्छि । थेरो
अह—गिहिक ले मे, आवुसो, माना सप्पिमधुसक्करादीहि योजेत्वा असम्भिन्नखीरपायासं अदासि,
तेन मे फासु अहोसी ति । सो पि आयस्मा, होतु, आवुसो, सचे मय्हं वा तुय्हं वा पुज्जं
अत्थि, अप्पेव नाम स्वे लभिस्सामा ति आह ।

११८. इम पन नेस कथासल्लाप चङ्कमनकोटियं रुक्खे अधिवक्था देवता सुत्वा, स्वे
अथ्यस्स पायासं उप्पादेस्सामी ति तावदेव थेरस्स उपट्ठाककुल गन्त्वा जेडपुत्तस्स सरीरं आवि-
सित्वा पीळ जनेसि । अथस्स तिकिञ्चानिमित्त सन्निपतिते जातके आह—सचे स्वे थेरस्स एवरूपं
नाम पायास पटियादेथ, तं मुञ्चिस्सामी ति । ते, तया अवुत्ते पि, मयं थेरानं निवद्धं भिक्खं
देमा ति क्त्वा दुतियदिवसे तथारूपं पायासं पटियादयिंसु ।

११९. महामोग्गल्लानत्थेरो पातो व आगन्त्वा, आवुसो, याव अह पिण्डाय चरित्वा
आगच्छामि, ताव इधेव होही ति क्त्वा गाम पाविसि । ते मनुस्सा पच्चुगन्त्वा थेरस्स पत्तं
गहेत्वा वुत्तप्पकारस्स पायासस्स पूरेत्वा अदसु । थेरो गमनाकारं दस्सेसि । ते, भुज्जथ, भन्ते,
तुम्हे, अपरम्पि दस्सामा ति थेरं भोजेत्वा पुन पत्तपूर अदसु । थेरो गन्त्वा, हन्दावुसो
सारिपुत्त, परिभुञ्जा ति उपनामेसि । थेरो पि तं दित्वा, अतिमनापो पायासो, कथं नु खो उप्पन्नो
ति चिन्तेन्तो तस्स उप्पत्तिमूल दित्वा आह—आवुसो मोग्गल्लान, अपरिभोगारहो पिण्डपातो ति ।

१२०. सो पायस्मा, मादिसेन नाम आभतं पिण्डपातं न परिभुञ्जतीति चित्तमपि अनुष्णा-
देत्वा एकवचनेनेव पत्तं मुखवद्वियं गृहेत्वा एकमन्ते निक्कुञ्जेति । पायासस्स सह भूमियं
पतिट्ठाना थेरस्स आबाधो अन्तरधायि, ततो पट्ठाय पञ्चचत्तालीस वस्सानि न पुन उप्पज्जि ।

१२१. ततो महामोग्गल्लानं आह—आवुसो, वचीविञ्जत्ति निस्साय उप्पन्नो पायासो
अन्तेसु निक्खमित्वा भूमियं चरन्तेसु पि परिभुञ्जितुं अयुत्तरूपो ति, इमञ्च उदानं उदानेसि—

“ वचीविञ्जत्तिविष्कारा उप्पन्नं मधुपायासं ।

सचे भुत्तो भवेय्याहंसाजीवो गरहितो मम ॥

यदि पि मे अन्तगुणं निक्खमित्वा बहिं चरे ।

नेव भिन्देय्यमाजीवं चजमानो पि जीवितं ” [मिलिन्द ३७०] ॥

“ आराधेमि सक चित्तं, विवज्जेमि अनेसनं ।

नाहं बुद्धपटिकुडं काहामि च अनेसनं ” ति ॥ [ ] ॥

१२२. चीरगुम्बवासिक-अम्बखादक-महातिस्सत्थेरवत्थु पि चेत्थ कथेतब्बं [१।१३३] ।
एवं सब्बथा पि,

अनेसनाय चित्तमपि अजनेत्वा विचक्खणो ।

आजीवं परिसोधेय्य सद्भापब्बजितो यती ति ॥

१२३. यथा च विरियेन आजीवपारिसुद्धि, तथा पच्चयसान्निस्सितसालं पञ्चाय सम्पादेतब्बं ।
पञ्चासाधन हि त, पञ्चवतो पच्चयेसु आदीनवानिसंसदस्सनसमत्थभावतो । तस्मा पहाय पच्चय-
गेधं धम्मेन समेन उप्पन्ने पच्चये यथावुत्तेन विधिना पञ्चाय पच्चवेक्खित्वा परिभुञ्जन्तेन
तं सम्पादेतब्बं ।

१२४. तत्थ दुविध पच्चवेक्खणं, पच्चयान पटिलाभकाले च परिभोगकाले च । पटिलाभ-
काले पि हि धातुवसेन वा पटिक्कूलवसेन वा पच्चवेक्खित्वा ठपितानि चीवरादीनि ततो उत्तरि
परिभुञ्जन्तस्स अनवज्जो व परिभोगो, परिभोगकाले पि ।

१२५. तत्रायं सन्निट्ठानकरो विनिच्छयो । चत्तारो हि परिभोगा—थेय्यपरिभोगो, इणपरि-
भोगो, दायज्जपरिभोगो, सामिपरिभोगो ति । तत्र सद्धमञ्जे पि निसीदित्वा परिभुञ्जन्तस्स
दुस्सीलस्स परिभोगो थेय्यपरिभोगो नाम । सीलवतो अपच्चवेक्खित्वा परिभोगो इणपरिभोगो
नाम । तस्मा चीवर परिभोगे परिभोगे पच्चवेक्खितब्बं, पिण्डपातो आलोपे आलोपे । तथा
असक्कोन्तेन पुरेभत्त-पच्छाभत्त-पुरिमयाम-मज्झिमयाम-पच्छिमयामेसु । सचस्स अपच्चवेक्खतो
व अरुणं उग्गच्छति, इणपरिभोगट्ठाने तिट्ठति । सेनासनमपि परिभोगे परिभोगे पच्चवेक्खितब्बं ।
भेसज्जस्स पटिग्गहणे पि परिभोगे पि सत्तिपच्चयता व वट्ठति । एवं सन्ते पि पटिग्गहणे
सत्तिं कत्वा परिभोगे अकरोन्तस्सेव आपत्ति । पटिग्गहणे पन सत्तिं अकत्वा परिभोगे
करोन्तस्स अनापत्ति ।

१२६. चतुष्विधा हि सुद्धि—देसनासुद्धि, संवरसुद्धि, परियेडिसुद्धि, पञ्चवेक्खणसुद्धि ति । तत्थ देसनासुद्धि नाम पातिमोक्खसंवरसीलं । तं हि देसनाय सुञ्जनतो देसनासुद्धी ति वुच्चति । संवरसुद्धि नाम इन्द्रियसंवरसील । तं हि, न पुन एवं करिस्सामी ति चित्ताधिष्ठानसंवरेनेव सुञ्जनतो संवरसुद्धी ति वुच्चति । परियेडिसुद्धि नाम आजीवपारिसुद्धिसीलं । त हि अनेसनं पढाय धम्मेन समेन पच्चये उप्पादेन्तस्स परियेसनाय सुद्धता परियेडिसुद्धी ति वुच्चति । पञ्चवेक्खणसुद्धि नाम पच्चयसन्निस्सितसीलं । त हि वुत्तप्पकारेन पञ्चवेक्खणेन सुञ्जनतो पञ्चवेक्खणसुद्धी ति वुच्चति । तेन वुत्तं—पटिग्गहणे पन सति अक्त्वा परिभोगे करोन्तस्स अनापत्ती ति [११२५] ।

१२७. सत्तन्नं सेखानं पच्चयपरिभोगो दायज्जपरिभोगो नाम । ते हि भगवतो पुत्ता, तस्मा पितुसन्तकानं पच्चयानं दायादा हुत्वा ते पच्चये परिभुञ्जन्ति । किं पन ते भगवतो पच्चये परिभुञ्जन्ति, उदाहु गिहीन पच्चये परिभुञ्जन्ती ति ? गिहीहि दिन्ना पि भगवता अनुज्जातत्ता भगवतो सन्तका व होन्ति, तस्मा, भगवतो पच्चये परिभुञ्जन्ती ति वेदितव्वा । धम्मदायादसुत्तञ्चेत्थ साधकं [म ११२] । खीणासवान परिभोगो सामिपरिभोगो नाम । ते हि तण्हाय दासब्बं अतीतत्ता सामिनो हुत्वा परिभुञ्जन्ति ।

१२८. इमेसु परिभोगेसु सामिपरिभोगो च दायज्जपरिभोगो च सव्वेस वट्ठति, इणपरिभोगो न वट्ठति, धेय्यपरिभोगे कथा येव नत्थि । यो पनाय सीलवतो पञ्चवेक्खितपरिभोगो, सो इणपरिभोगस्स पच्चनीकत्ता आनण्यपरिभोगो वा होति, दायज्जपरिभोगे येव वा सङ्गहं गच्छति । सीलवा पि हि इमाय सिक्खाय समन्नागतत्ता सेखो त्वेव वुच्चति ।

१२९. इमेसु पन परिभोगेसु यस्मा सामिपरिभोगो अग्गो, तस्मा तं पत्थयमानेन भिक्खुना वुत्तप्पकाराय पञ्चवेक्खणाय पञ्चवेक्खित्वा परिभुञ्जन्तेन पच्चयसन्निस्सितसीलं सम्पादेतव्वं । एवं करोन्तो हि किच्चकारी होति । वुत्तप्पि चेत—

“ पिण्डं विहारं सयनासनञ्च आपञ्च सङ्घाटिरजप्पवाहनं ।

सुत्वान धम्मं सुगतं देसितं, सङ्घाय सेवे वरपञ्जसावको ” [सु ३९१] ॥

“ तस्मा हि पिण्डे सयनासने च आपे च सङ्घाटिरजप्पवाहने ।

एतेसु धम्मेसु अनूपलितो भिक्खु यथा पोक्खरे वारिबिन्दु ” [सु ३९२] ॥

“ कालेन लद्धा परतो अनुग्गहा, खजेसु भोजेसु च सायनेसु च ।

मत्तं सो जज्जा सततं उपडिनो वणस्स आलेपनरूढेने यथा ” [ ] ॥

“ कन्तारे पुत्तमस व, अक्खस्सम्भञ्जन यथा ।

एव आहरे आहारं यापनत्थममुच्छितो ” ति [ ] ॥

१३०. इमस्स च पच्चयसन्निस्सितसीलस्स पग्गिपूरकारिताय भागिनेय्य-सङ्घारक्खितसामणेरस्स वत्थु कथेतव्वं । सो हि सम्मा पञ्चवेक्खित्वा परिभुञ्जि । यथाह—

“ उपज्झायो मं भुञ्जमान सालिकूरं सुनिब्बुत ।
 मा हेव त्व, सामणेर, जिब्ह झापेसि असज्जतो ॥
 उपज्झायस्स वचो सुत्वा सवेगमलभिं तदा ।
 एकासने निसीदित्वा अरहत्त अपाणुणि ॥
 सो हं परिपुण्णसङ्कप्पो चन्दो पन्नरसो यथा ।
 सब्वासवपरिक्खीणो, नत्थि दानि पुनब्भवो ” ति [   ] ॥
 तस्मा अज्जो पि दुक्खस्स पत्थयन्तो परिक्खय ।
 योनिस्सो पच्चवेक्खित्वा पटिसेवेथ पच्चये ति ॥

एव पातिमोक्खसंवरसीलादिवसेन चतुब्बिध ।

१३१. पञ्चविधकोट्टासस्स पठमपञ्चके अनुपसम्पन्नसीलादिवसेन अत्थो वेदितब्बो । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ कतम परियन्तपारिसुद्धिसीलं ? अनुपसम्पन्नान परियन्तसिक्खापदानं, इदं परियन्तपारिसुद्धिसीलं । कतम अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं ? उपसम्पन्नान अपरियन्तसिक्खापदानं, इदं अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं । कतमं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं ? पुथुज्जनकल्याणकान कुसलधम्मे युत्तान सेखपरियन्ते परिपूरकारीनं काये च जीविते च अनपेक्खान परिच्चत्तजीवितान, इदं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं । कतम अपरामद्वपारिसुद्धिसीलं ? सत्तन्न सेखानं, इदं अपरामद्वपारिसुद्धिसीलं । कतम पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसीलं ? तथागतसावकान खीणासन्नानं पच्चैकउद्धान, तथागतान अरहन्तान सम्मासम्बुद्धान, इदं पटिपस्सद्विपारिसुद्धिसीलं ” ति [पटि १।४२-४३] ।

१३२. तत्थ अनुपसम्पन्नान सील गणनवसेन सपरियन्तत्ता परियन्तपारिसुद्धिसीलं ति वेदितब्ब । उपसम्पन्नान,

नव कोटिसहस्सानि असीति सत्तकोटियो ।
 पञ्चास सत्तसहस्सानि छत्तिंसा च पुनापरे ॥
 एते संवरविनया सम्बुद्धेन पकासिता ।
 पेय्यालमुखेन निदिट्ठा सिक्खा विनयसवरे ति ॥

एव गणनवसेन सपरियन्तम्पि अनवसेसवसेन समदानभावञ्च लाभ-यस जाति-अङ्ग-जीवितवसेन अदिट्ठपरियन्तभावञ्च सन्धाय अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं ति वेदितब्ब ।

१३३. चीरगुम्बवासि-अम्बखादक-महातिस्सत्थेरस्स सीलमिव । तथा हि सो आयस्मा,

“ धनं चजे अङ्गवरस्स हेतु,
 अङ्गं चजे जीवितं रक्खमानो ।
 अङ्गं धनं जीवितञ्चापि सब्ब
 चजे नरो धम्ममनुस्सरन्तो ” ति [जाअ ५।५००-१] ॥

इमं सप्पुरिसानुस्सतिं अविजहन्तो जीवितसंसये पि सिक्खापद अवीतिकम्म तदेव अपरियन्त-
पारिसुद्धिसील निम्साय उपासकस्स पिड्डिगतो व अरहत्तं पापुणि । यथाह—

“ न पिता न पि ते माता न आति न पि बन्धवो ।

करोतेतादिसं किञ्च सीलवन्तस्स कारणा ॥

संवेग जनयित्वान सम्मसित्वान योनिसो ।

तस्स पिड्डिगतो सन्तो अरहत्त अपापुणि ” ति [ ] ॥

१३४. पुथुज्जनकल्याणकानं सील उपसम्पदतो पडाय सुधोतजातिमणि विय, सुपरिकम्मकत-
सुवण्णं विय च अतिपरिसुद्धता चित्तुपादमत्तकेन पि मलेन विरहितं अरहत्तस्सेव पदडानं होति,
तस्मा परिपुण्णपारिसुद्धी ति वुच्चति ।

१३५. महासङ्खरक्खित-भागिनेय्यसङ्खरक्खितत्थेरान विय । महासङ्खरक्खितत्थेरं किर अति-
कन्तसङ्खिस्स मरणमञ्चे निपन्नं भिक्खुसङ्घो लोकुत्तराधिगम पुच्छि । थेरो, नत्थि मे लोकुत्तर-
धम्मो ति आह । अथम्स उपड्ढाको दहरभिक्खु आह—भन्ते, तुम्हे परिनिव्वुता ति समन्ता
द्वादसयोजना मनुस्सा सन्निपतिता, तुम्हाक पुथुज्जनकालकिरियाय महाजनस्स विप्पटिसारो
भयिस्सती ति । आवुसो, अह मेत्तेय्य भगवन्त पस्सिस्सामी ति न विपस्सन् पट्टपेसिं, तेन हि
म निसीदापेत्वा ओकास करोही ति । सो थेर निसीदापेत्वा बहि निक्खन्तो । थेरो तस्स सह
निक्खमना व अरहत्तं पत्वा अच्छरिकाय सज्ज अदासि । सङ्घो सन्निपतित्वा आह—भन्ते,
एवरूपे मरणकाले लोकुत्तरधम्मं निव्वत्तेन्ता दुक्कर करित्था ति । नावुसो, एतं दुक्कर, अपि च
वो दुक्करं आचिक्खिस्सामि—अह, आवुसो, पव्वजितकालतो पडाय असतिया अज्जाणपकत
कम्मं नाम न पस्सामी ति । भागिनेय्यो पिस्स पज्जासवस्सकाले एवमेव अरहत्त पापुणी ति ।

१३६. “ अप्पस्सुतो पि चे होति सीलेसु असमाहितो ।

उभयेन न गरहन्ति सीलतो च सुतेन च ॥

अप्पस्सुतो पि चे होति सीलेसु सुसमाहितो ।

सीलतो नं पससन्ति, तस्स सम्पज्जते सुत ॥

बहुस्सुतो पि चे होति सीलेसु असमाहितो ।

सीलतो न गरहन्ति, नास्स सम्पज्जते सुत ॥

बहुस्सुतो पि चे होति सीलेसु सुसमाहितो ।

उभयेन नं पससन्ति सीलतो च सुतेन च ॥

बहुस्सुत धम्मधरं सप्पज्ज बुद्धसावकं ।

नेक्खं जम्बोनदस्सेव, को त निन्दितुमरहति ।

देवा पि नं पसंसन्ति, ब्रह्मणा पि पसंसितो ” ति [अं २।७-८] ॥

१३७. सेखानं पन सील दिड्विसेन अपरामडत्ता, पुथुज्जनान वा पन रागवसेन अपरामड-
सीलं अपरामडपारिसुद्धी ति वेदितव्वं । कुटुम्बियपुत्त-तिस्सत्थेरस्स सीलं विय । सो हि
आयस्मा तथारूप सील निस्साय अरहत्ते पतिट्ठातुकामो वेरिके आह—

“ उभो पादानि भिन्दित्वा सज्जपेस्सामि वो अहं ।

अट्टियामि हरायामि सरागमरणं अहं ” ति [मअ ११२३३] ॥

“ एवाहं चिन्तयित्वान सम्मसित्वान योनिसो ।

सम्पत्ते अरुणुग्गम्हि अरहत्तं अपापुणि ” ति [मअ ११२३३] ॥

१३८. अज्जतरो पि महाथेरो बाळ्हगिलानो सहत्था आहम्पि परिसुद्धितुं असक्कोन्तो सके
मुत्तकरीसे पळिपन्नो सम्परिवत्तति । तं दित्वा अज्जतरो दहरो, अहो दुक्खा जीवितसङ्गारा ति
आह । तमेनं महाथेरो आह—अहं, आवुसो, इदानी मिथ्यमानो सगगसम्पत्तिं लभिस्सामि,
नत्थि मे एत्थ संसयो । इम पन सील भिन्दित्वा लद्धसम्पत्ति नाम सिम्भं पच्चक्खाय पटिलद्ध-
गिहिभावसदिसी ति वत्वा, सीलेनेव साद्धि मरिस्सामी ति तत्थेव निपन्नो तमेव रोगं सम्मसन्तो
अरहत्तं पत्वा भिक्खुसङ्घस्स इमाहि गाथाहि व्याकासि—

“ फुडस्स मे अज्जतरेन व्याधिना

रोगेन बाळ्हं दुक्खितस्स रुप्पतो ।

परिसुस्सति खिप्पमिद कळेवरं

पुप्फं यथा पंसुनि आतपे कतं ॥

अज्जज्ज जज्जसङ्गातं असुचिं सुचिसम्मत ।

नानाकुणपपरिपूरं जज्जरूप अपस्सतो ॥

धीरत्थुम आतुर पूतिकायं

दुग्गन्धिय असुचिं व्याधिधम्म ।

यत्थप्पमत्ता अधिमुच्छिता पजा

हापेन्ति मग्गं सुगत्तपपत्तिया ” ति [जाअ २१४३७] ॥

१३९. अरहन्तादीन पन सील सव्वदरथपटिपस्सद्धिया, परिसुद्धत्ता च पटिपस्सद्धि-
पारिसुद्धी ति वेदितव्वं । एव परियन्तपारिसुद्धिआदिवसेन पच्चविव ।

१४०. दुतियपञ्चके पाणातिपातादीन पहानादिवसेन अत्थो वेदितव्वो । वुत्तं हेतं
पटिसम्भिदायं—“ पञ्च सीलानि, पाणातिपातस्स पहानं सीलं, वेरमणी सीलं, चेतना सीलं,
संवरो सीलं, अवीतिक्रमो सीलं....अदिन्नादानस्स, कामेसु मिच्छाचारस्स, मुसावादस्स, पिघुण-
वाचाय, फरुसवाचाय, सम्फण्लापस्स, अभिज्झाय, व्यापादस्स, मिच्छादिद्विया, नेक्खम्मेन
कामच्छन्दस्स, अव्यापादेन व्यापादस्स, अलोकसज्जाय थीनमिद्वस्स, अविकल्पेन उद्वच्चस्स,

धम्मववथानेन विचिकिच्छाय, जाणेन अविज्जाय, पामुज्जेन अरतिया, पठमज्ज्ञानेन नीवरणान, दुतियज्ज्ञानेन वितक्कविचारान, ततियज्ज्ञानेन पीतिया, चतुथज्ज्ञानेन सुखदुक्खान, आकासानच्चायतनसमापत्तिया रूपसञ्जाय पटिघसञ्जाय नानत्तसञ्जाय, विज्जाणच्चायतनसमापत्तिया आकासानच्चायतनसञ्जाय, आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिया विज्जाणच्चायतनसञ्जाय, नेवसञ्जानासञ्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसञ्जाय, अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसञ्जाय, दुक्खानुपस्सनाय सुखसञ्जाय, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसञ्जाय, निव्विदानुपस्सनाय नन्दिया, विरागानुपस्सनाय रागस्स, निरोधानुपस्सनाय समुदयस्स, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानस्स, खयानुपस्सनाय घनसञ्जाय, वयानुपस्सनाय आयूहनस्स, विपरिणामानुपस्सनाय धुवसञ्जाय, अनिमित्तानुपस्सनाय निमित्तस्स, अप्पणिहितानुपस्सनाय पणिधिया, सुञ्जतानुपस्सनाय अभिनिवेसस्स, अधिपज्जाधम्मविपस्सनाय सारादानाभिनिवेसस्स, यथाभूतज्जाणदस्सनेन सम्मोहाभिनिवेसस्स, आदीनवानुपस्सनाय आलयाभिनिवेसस्स, पटिसङ्खानुपस्सनाय अप्पटिसङ्खाय, विवद्धानुपस्सनाय संयोगाभिनिवेसस्स, सोतापत्तिमग्गेन दिडेकडान किल्लेसानं, सकदागामिमग्गेन ओल्लारिकान किल्लेसान, अनागामिमग्गेन अणुसहगतान किल्लेसान, अरहत्तमग्गेन सब्बाकिल्लेसान पहान सील, वेरमणी, चेतना, सवरो, अवीतिक्रमो सीलं । एवरूपानि सीलानि चित्तस्स अविप्पटिसाराय संवत्तन्ति, पामुज्जाय संवत्तन्ति, पीतिया संवत्तन्ति, पस्सद्धिया, सोमनस्साय, आसेवनाय, भावनाय, बहुलीकताय, अलङ्काराय, परिक्रवाराय, परिवाराय, पारिपूरिया, एकन्तनिव्विदाय, विरागाय, निरोधाय, उपसमाय, अभिञ्जाय, सम्बोधाय, निब्बानाय संवत्तन्ती ” ति [पटि १।४६-४७] ।

१४१. एथ च पहानं ति कोचि धम्मो नाम नत्थि अञ्जव वुत्तप्पकारान पाणातिपातादीनं अनुष्पादमत्ततो । यस्मा पन त तं पहान तस्स तस्स कुसलस्स धम्मस्स पतिट्ठानट्ठेन उपवारण होति, विकम्पाभावकरणेन च समाधान, तस्मा पुब्बे वुत्तेनेव [१।१९] उपधारण-समाधान-सङ्घातेन सीलनट्ठेन सील ति वुत्त । इतरे चत्तारो वम्मा ततो ततो वेरमणीवसेन, तस्स तस्स संवरवसेन, तदुभयसम्पयुत्तचेतनावसेन, त त अवीतिक्रमन्तस्स अवीतिक्रमवसेन च चेतसो पवत्तिसम्भाव सन्धाय वुत्ता । सीलडो पन तेस पुब्बे पकासितो येवा ति [१।१७-१८] । एव पहानसीलादिवसेन पच्चविधं ।

१४२. एत्तावता च, किं सील ? केनट्ठेन सील ? कानस्स लक्खणरसपच्चुपडानपदट्ठानानि ? किमानिसंसं सील ? कतिविधञ्चेत सील ति इमेस पञ्चान विस्सज्जन निट्ठित ।

१४३. यं पन वुत्त, को चस्स सङ्किल्लेसो ? किं वोदानं ति, तत्र वदाम—खण्डादिभावो सीलस्स सङ्किल्लेसो, अखण्डादिभावो वोदान । सो पन खण्डादिभावो लाभ-यसादिहेतुकेन भेदेन च सत्तविधमेथुनसंयोगेन च सङ्गहितो । तथा हि यस्स सत्तसु आपत्तिकवन्धेषु आदिप्पि वा अन्ते वा सिक्खापदं भिन्न होति, तस्स सीलं परियन्ते छिन्नसाटको विय खण्डं नाम होति ।

यस्स पन वेमञ्जे भिन्नं, तस्स मञ्जे छिदसाटको विय छिदं नाम होति । यस्स पटिपाटिया हे तांणि भिन्नानि, तस्स पिड्डिया वा कुच्छिया वा उड्डितेन विसभागवण्णेन काळरत्तादीनं अञ्जतर-सरीरवण्णा गावी विय सबळं नाम होति । यस्स अन्तरन्तरा भिन्नानि, तस्स अन्तरन्तरा विस-भागवण्णबिन्दुविचित्रा गावी विय कम्मासं नाम होति । एवं ताव लामादिहेतुकेन भेदेन खण्डादिभावो होति ।

१४४. एवं सत्तविधमेथुनसंयोगवसेन । वुत्तं हि भगवता—“ इध, ब्राह्मण, एकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा सम्मब्रह्मचारी पटिजानमानो न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयंद्वयसमा-पत्तिं समापज्जति, अपि च खो मातुगामस्स उच्छादनं परिमद्वं न्हापनं सम्बाहनं सादियति, सो तदस्सादेति, त निकामेति, तेन च विसिं आपज्जति । इदम्वि खो, ब्राह्मण, ब्रह्मचरियस्स खण्डम्वि छिदम्वि सबलम्वि कम्मासम्वि । अयं वुच्चति, ब्राह्मण, अपरिसुद्धं ब्रह्मचरियं चरति संसुत्तो मेथुनेन संयोगेन, न परिमुच्चति जातिया, जराय, मरणेन....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४५. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....पटिजानमानो न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयंद्वयसमापत्तिं समापज्जति, न पि मातुगामस्स उच्छादनं....पे....सादियति, अपि च खो मातुगामेन सद्धिं सज्जघति, सङ्कळति, सङ्केलायति, सो तदस्सादेति....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४६. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन सद्धिं द्वयंद्वयसमापत्तिं समापज्जति, न पि मातुगामस्स उच्छादनं....पे....सादियति, न पि मातुगामेन सद्धिं सज्जघति सङ्कळति सङ्केलायति, अपि च खो मातुगामस्स चक्खुना चक्कखुं उपनि-ज्झायति, पेक्खति, सो तदस्सादेति....पे....न परिमुच्चति दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४७. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....पे....न पि मातुगामस्स....पे....न पि मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....पे....पेक्खति, अपि च खो मातुगामस्स सह सुणाति तिरोकुद्धा वा तिरोपाकारा वा हसन्तिया वा भणन्तिया वा गायन्तिया वा रोदन्तिया वा, सो तदस्सादेति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४८. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....न पि मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....रोदन्तिया वा, अपि च खो यानिस्स तानि पुब्बे मातुगामेन सद्धिं हसितलपितकीळितानि, तानि अनुस्सरति, सो तदस्सा-देति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१४९. “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन....न पि मातुगामस्स....पे....न पि यानिस्स तानि पुब्बे मातुगामेन सद्धिं हसितलपितकीळितानि,

तानि अनुस्सरति, अपि च खो पस्सति गहपतिं वा गहपतिपुत्तं वा पञ्चहि कामगुणोहि सम्पत्तिं समङ्गीभूतं परिचारयमानं, सो तदस्सादेति....पे....दुक्खस्मा ति वदामि ।

१५०- “ पुन च परं, ब्राह्मण, इधेकच्चो समणो वा....पे....न हेव खो मातुगामेन.... पे....न पि पस्सति गहपतिं वा गहपतिपुत्तं वा....पे ...परिचारयमानं, अपि च खो अञ्जतरं देवनिकायं पणिधाय ब्रह्मचरियं चरति, इमिना ह सीलेन वा वतेन वा तपेन वा ब्रह्मचरियेन वा देवो वा भविस्सामि, देवञ्जतरो वा ति, सो तदस्सादेति, तं निकामेति, तेन च वित्ति आपज्जति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, ब्रह्मचरियस्स खण्डम्पि छिदम्पि सबलम्पि कम्मासम्पि । अयं वुच्चति....पे....दुक्खस्मा ति वदामी ” ति [अं ४।५४-५६] । एवं लाभदिहेतुकेन भेदेन च सत्ताविधमेधुनसंयोगेन च खण्डादिभावो सङ्गहितो ति वेदितव्वो ।

१५१. अखण्डादिभावो पन सम्बसो सिक्खापदानं अभेदेन, भिन्नानञ्च सप्पटिकम्मानं पटिकम्मकरणेन, सत्ताविधमेधुनसयोगाभावेन च, अपराय च, कोधो, उपनाहो, मक्खो, पळासो, इस्मा, मच्छरियं, माया, साठेय्यं, यम्भो, सारम्भो, मानो, अतिमानो, मदो, पमादो ति आदीनं पापधम्मानं अनुपत्तिया, अपिच्छता-सन्तुडिता-सल्लेखतादीनञ्च गुणान् उपपत्तिया सङ्गहितो ।

१५२. यानि हि सीलानि लाभदीनम्पि अत्थाय अभिन्नानि, पमाददोसेन वा भिन्नानि पि पटिकम्मकतानि, मेधुनसयोगेहि वा कोधूपनाहादीहि वा पापधम्मेहि अनुपहतानि, तानि सम्बसो, अखण्डानि अच्छिदानि असबलानि अकम्मासानी ति वुच्चन्ति । तानि येव भुजिस्स-भावकरणतो च भुजिस्सानि, विञ्जूहि पसत्थता विञ्जुपसत्थानि, तण्हादिङ्गीहि अपरामङ्गता अपरामङ्गानि, उपचारसमार्थि वा अप्पनासमार्थि वा संवत्तयन्ती ति समाधिसंवत्तनिकानि च होन्ति [७।१०१-१०३] । तस्मा नेस एस अखण्डादिभावो बोदानं ति वेदितव्वो ।

१५३. तं पनेत बोदानं द्वीहाकारेहि सम्पज्जति—सीलविपत्तिया च आदीनवदस्सनेन, सीलसम्पत्तिया च आनिसदस्सनेन । तत्थ “ पंचिमे, भिक्खवे, आदीनवा दुस्सीलस्स सील-विपत्तिया ” ति [अं ३।२५२] एवमादिसुत्तनयेन सीलविपत्तिया आदीनवो दइव्वो ।

१५४. अपि च दुस्सीलो पुग्गलो दुस्सील्यहेतु अमनापो होति देवमनुस्सं, अननुसासनीयो सब्रह्मचारीनं, दुक्खितो दुस्सील्यगरहासु, विप्पटिसारी सीलवत्तं पसंसासु, ताय च पन दुस्सील्य-ताय साणसाटको विय दुब्बण्णो होति । ये खो पनस्स दिट्ठानुगतिं आपज्जन्ति, तेसं दीघरत्तं अपायदुक्खावहनतो दुक्खसम्फस्सो, येसं देय्यधम्मं पटिगण्हाति, तेसं न महप्फलकरणतो अप्पग्घो, अनेकवस्सगणिकगूथकूपो विय दुब्बिसोधनो, छवालातमिव उभतो परिबाहिरी, भिक्खुभावं पटिजानन्तो पि अभिक्खु येव गोगणं अनुबन्धगग्रभो विय, सत्ततुब्बिगो सम्बवेरिक्क-पुरिसो विय, असवासारहो मतकळेवरं विय, सुतादिगुणयुत्तो पि सब्रह्मचारीनं अपूजारहो सुसानग्गि विय ब्राह्मणानं, अभव्वो विसेसाधिगमे अन्धो विय रूपदस्सने, निरासो सद्धम्मे

चण्डालकुमारको विय रजे, सुखितोस्मी ति मञ्जमानो पि दुक्खितो व अग्गिक्खन्धपरियाये
[अ ४।१२८-३४] वुत्तदुक्खभागिताय ।

१५५. दृस्सीलान हि पञ्चकामगुणपरिभोग-वन्दन-माननादिसुखस्सादगधितचित्तानं तप्पच्चयं अनुस्सरणमत्तेनापि हृदयस्तनाप जनयित्वा उण्हलोहिदुग्गारपवत्तनसमत्थं अतिकटुकं दुक्ख दस्सेन्तो सञ्चाकारेण पञ्चक्खकम्माविपाको भगवा आह—“ पस्सथ नो तुम्हे, भिक्खवे, अमु महन्तं अग्गिक्खन्ध आदित्त सम्पज्जलित सजोतिभूत ति ? एव, भन्ते । त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतम नु खो वर, य अमु महन्त अग्गिक्खन्ध आदित्त सम्पज्जलित सजोतिभूत आलिङ्गेत्वा उपनिसीदेय्य वा उपनिपज्जेय्य वा, य वा खत्तियकञ्ज वा ब्राह्मणकञ्ज वा गहपति-कञ्जं वा मुदुतल्लनहत्थपादं आलिङ्गेत्वा उपनिसीदेय्य वा उपनिपज्जेय्य वा ति ? एतदेव, भन्ते, वर, य खत्तियकञ्ज वा....पे....उपनिपज्जेय्य वा । दुक्ख हेत, भन्ते, यं अमु महन्त अग्गिक्खन्धं....पे....उपनिपज्जेय्य वा ति ।

१५६. “ आरोचयामि वो, भिक्खवे, पटिवेदयामि वो, भिक्खवे, यथा एतदेव तस्स वर दुस्सीलस्स पापधम्मस्स असुचिसङ्कस्सरसमाचारस्स पटिच्छन्नकम्भन्तस्स अस्समणस्स समणपटि-ञ्जस्स अब्रह्मचारिस्स ब्रह्मचारिपटिञ्जस्स अन्तोपूतिकस्स अवस्सुतस्स कसम्बुजातस्स, यं अमु महन्त अग्गिक्खन्धं....पे....उपनिपज्जेय्य वा । त किस्स हेतु ? ततो निदान हि सो, भिक्खवे, मरण वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्ख, न त्वेव तप्पच्चया कायस्स भेदा परं मरणा अपायं दुग्गतिं विनिपात निरय उपपज्जेय्य । यच्च खो सो, भिक्खवे, दुस्सीलो....पे....कसम्बुजातो खत्तियकञ्ज वा....पे....उपनिपज्जेय्य वा, त हि तस्स, भिक्खवे, होति दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय, कायस्स भेदा पर मरणा अपाय दुग्गतिं विनिपात निरय उपपज्जती ” ति [अ ४।१२८-२९] ।

१५७. एव अग्गिक्खन्धूपमाय इत्थिपटिवन्ध पञ्चकामगुणपरिभोगपच्चय दुक्ख दस्सेत्वा एते-नेव उपायेन, “ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतम नु खो वर, य बलवा पुरिसो दब्बहाय वालाज्जुया उभो जह्वा वेटेत्वा घसेय्य, सा छवि छिन्देय्य, छविं छेत्वा चम्म छिन्देय्य, चम्मं छेत्वा मस छिन्देय्य, मस छेत्वा न्हारु छिन्देय्य, न्हारुं छेत्वा अट्ठिं छिन्देय्य, अट्ठिं छेत्वा अट्ठिमिञ्ज आहच्च तिठेय्य, य वा खत्तियमहासालानं वा ब्राह्मणमहासालानं वा गहपतिमहासालानं वा अभिवादन सादियेय्या ” ति [अ ४।१२९] च, “ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतम नु खो वर, यं बलवा पुरिसो तिण्हाय सत्तिा तेलधोताय पञ्चोरस्मिं पहेय्य, यं वा खत्तियमहासालानं वा ब्राह्मणमहासालानं वा गहपतिमहासालानं वा अञ्जलिकम्मं सादियेय्या ” ति [अ ४।१३०] च, “ त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतम नु खो वर, यं बलवा पुरिसो तत्तेन अपोपट्ठेन आदित्तेन सम्पज्जलितेन सजोतिभूतेन कायं सम्पल्लिवेठेय्य, यं वा खत्तिय....ब्राह्मण ....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्यं चीवरं परिमुञ्जेय्या ” ति [अं ४।१३०-३१] च,

“ तं किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, यं बलवा पुरिसो तत्तेन अयोसङ्कुना आदित्तेन सम्पज्जलितेन सज्जोतिभूतेन मुख विवरित्वा तत्तं लोहगुल आदित्त सम्पज्जलित सज्जोतिभूत मुखे पक्खिपेय्य, त तस्स ओट्ठम्पि डहेय्य, मुखम्पि, जिह्वम्पि, कण्ठम्पि, उदरम्पि डहेय्य, अन्तम्पि अन्तगुणम्पि आदाय अधोभागा निक्खमेय्य, य वा खत्तिय....ब्राह्मण....गहपतिमहासालान वा सद्दादेय्य पिण्डपात परिभुञ्जेय्या ”ति [अं ४।१३१-३२] च, “त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, य बलवा पुरिसो सीसे वा गहेत्वा खन्धे वा गहेत्वा तत्तं अयोमञ्च वा अयोपीठ वा आदित्त सम्पज्जलितं सज्जोतिभूतं अभिनिर्सीदापेय्य वा अभिनिपज्जापेय्य वा, यं वा खत्तिय.... ब्राह्मण....गहपतिमहासालान वा सद्दादेय्य मञ्चपीठं परिभुञ्जेय्या ” ति [अ ४।१३२-३३] च, “ त किं मञ्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो वरं, य बलवा पुरिसो उद्गपादं अधोसिरं गहेत्वा तत्ताय लोहकुम्भिया पक्खिपेय्य आदिताय सम्पज्जलिताय सज्जोतिभूताय, सो तत्थ फेणुदेहकं पचमानो सकिम्पि उद्गं गच्छेय्य, सकिम्पि अधो गच्छेय्य, सकिम्पि तिरियं गच्छेय्य, य वा खत्तिय ...ब्राह्मण....गहपतिमहासालानं वा सद्दादेय्य विहारं परिभुञ्जेय्या ” ति [अं ४।१३३-३४] चा ति इमाहि वालरज्जु-तिण्हसत्ति-अयोपट्ट-अयोगुल-अयोमञ्च-अयोपीठ-अयोकुम्भिउपमाहि अभिवादन-अञ्जलिकम्म-चीवर-पिण्डपात-मञ्चपीठ-विहारपरिभोगपच्चय दुक्खं दस्सेसि ।

१५८.

तस्मा, अग्निकखन्धालिङ्कनदुक्खतिदुक्खकदुक्कफलं ।
 अविजहतो कामसुख, सुख कुतो भिन्नसीलस्स ॥
 अभिवादनसादियने किं नाम सुख विपन्नसीलस्स ।
 दळ्हवालरज्जुवसन-दुक्खाधिकदुक्खभागिस्स ॥
 सद्धानं अञ्जलिकम्मसादने किं सुख असीलस्स ।
 सत्तिष्णहारदुक्खाधिमत्तदुक्खस्स य हेतु ॥
 चीवरपरिभोगसुखं किं नाम असयतस्स, येन चिरं ।
 अनुभविताब्बो निरये जलितअयोपट्टसम्पत्तो ॥
 मधुरो पि पिण्डपातो हलाहलविसूपमो असीलस्स ।
 आदिता गलितत्वा अयोगुला येन चिररत्त ॥
 सुखसम्मतो पि दुक्खो असीलिनो मञ्चपीठपरिभोगो ।
 यं बाधिस्सन्ति चिर जलितअयोमञ्चपीठानि ॥
 दुस्सीलस्स विहारे सद्दादेय्यहि का निवासरति ।
 जलितेसु निवसितब्बं येन अयोकुम्भमज्जेसु ॥
 सङ्कसरसमाचारो कसम्भुजातो अवस्सुतो पापो ।
 अन्तोपूती ति च य निन्दन्तो आह लोकगरु ॥

धी जीवितं असञ्जस्स तस्स समणजनवेसधारिस्सि ।
 अस्समणस्स उपहतं खतमत्तानं बहन्तस्स ॥
 गूथं विय, कुणपं विय, मण्डनकामा विवज्जयन्तीध ।
 यं नाम सीलवन्तो सन्तो, किं जीवितं तस्स ॥
 सब्बभयेहि अमुत्तो, मुत्तो सब्बेहि अधिगमसुखेहि ।
 सुपिहितसग्गद्दारो अपायमग्गं समारूढ्हो ॥
 करुणाय वत्थुभूतो कारुणिकजनस्स नाम को अञ्जो ।
 दुस्सीलसमो दुस्सीलताय इति बहुविधा दोसा ति ॥

एवमादिना पञ्चवेकखणेन सीलविपत्तिय आदीनवदस्सनं, वुत्तप्पकारविपरीततौ सीलसम्पत्तिया
 आनिसंसदस्सनञ्च वेदितव्व ।

१५९. अपि च,

तस्स पासादिकं होति पत्तचीवरधारणं ।
 पव्वज्जा सफला तस्स, यस्स सीलं सुनिम्मलं ॥
 अत्तानुवादादिभयं सुद्धसीलस्स भिक्खुनो ।
 अन्धकारं विय रविं हृदयं नावगाहति ॥
 सीलसम्पत्तिया भिक्खु सोभमानो तपोवने ।
 पभासम्पत्तिया चन्दो गगने विय सोभति ॥
 कायगन्धो पि पामुज्जं सीलवन्तस्स भिक्खुनो ।
 करोति अपि देवानं, सीलगन्धे कथा व का ॥
 सब्बेसं गन्धजातानं सम्पत्तिं अभियुय्यति ।
 अविघाती दिसा सब्बा सीलगन्धो पवायति ॥
 अप्पका पि कता कारा सीलवन्ते महप्फला ।
 होन्ती ति सीलवा होति पूजासक्कारभाजनं ॥
 सीलवन्तं न बाधन्ति आसवा दिट्ठधम्मिका ।
 सम्परायिकदुक्खानं मूलं खणति सीलवा ॥
 या मनुस्सेसु सम्पत्ति या च देवेषु सम्पदा ।
 न सा सम्पन्नसीलस्स इच्छतो होति दुल्लभा ॥
 अच्चन्तसन्ता पन या अयं निब्बानसम्पदा ।
 मनो सम्पन्नसीलस्स तमेव अनुधावति ॥
 सब्बसम्पत्तिमूलमिह सीलमिह इति पण्डितो ।
 अनेकाकारवोकारं आनिसंसं विभावये ति ॥

१६०. एवं हि विभावयतो सीलविपत्तितो उब्बिज्जित्वा सीलसम्पत्तिनिर्णं मानसं ह्योति । तस्मा यथावुत्तं इमं सीलविपत्तिया आदीनवं इमञ्च सीलसम्पत्तिया आनिसस दिस्वा सब्बादरेन सीलं बोदापेतब्बं ति ।

१६१. एत्तावता च, “ सीले पतिङ्गाय नरो सपञ्चो ” ति [१११] इमिस्सा गाथाय सीलसमाधिपञ्जामुखेन देसिते विसुद्धिमग्गे सीलं ताव परिदीपितं होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

सीलनिद्देशो नाम

पठमो परिच्छेदो ।

दुतियो परिच्छेदो धुतङ्गनिद्देशो

१. इरानि येहि अण्णिच्छता-सन्तुडितादीहि गुणेहि वुत्तप्पकारस्स सीलस्स वोदानं होति, ते गुणे सम्पादेतुं, यस्मा समादिण्णसीलेन योगिना धुतङ्गसमादानं कातव्वं, एवं हिस्स अण्णिच्छता-सन्तुडिता-सल्लेख-पवित्रेकापचय-विरियारम्भ-सुभरतादिगुणसल्लिखिक्खालितमलं सीलञ्चैव सुपरिसुद्धं भविस्सति, वतानि च सम्पजिस्सन्ति, इति अनवज्जसीलव्वतगुणपरिसुद्धसव्वसमाचारो पोराणे अरियवसत्तये पतिट्ठाय चतुत्थस्स भावनारामतासङ्गातस्स अरियवसस्स अधिगमारहो भविस्सति, तस्मा धुतङ्गकथं आरभिस्साम ।

२. भगवता हि परिचत्तलोकाभिसानं काये च जिविते च अनपेक्खानं अनुलोमपटिपदं येव आराधेतुकामानं कुलपुत्तानं तेरस्स धुतङ्गानि अनुज्जातानि । सेय्यथिदं—पंसुकूलिकङ्गं, तेचीवरिकङ्गं, पिण्डपातिकङ्गं, सपदानचारिकङ्गं, एकासनिकङ्गं, पत्तपिण्डिकङ्गं, खलुपच्छा-भत्तिकङ्गं, आरज्जिकङ्गं, रुक्खमल्लिकङ्गं, अब्भोकासिकङ्गं, सोसानिकङ्गं, यथासन्धतिकङ्गं, नेसज्जिकङ्गं ति ।

३. तत्थ,

अत्थतो लक्खणादीहि समादानविधानतो ।

पभेदतो भेदतो च तस्स तस्सानिसंसतो ॥

कुसलत्तिकतो चैव धुतादीनं विभागतो ।

समास-व्यासतो चापि विज्जातव्वो विनिच्छयो ॥

४. तत्थ अत्थतो ताव, रथिका-सुसान-सकारकूटादीनं यत्थ कत्थाचि पंसूनं उपरि ठितत्ता अब्भुगगतट्ठेन तेसु तेसु पसुकूलमिवा ति पसुकूलं । अथ वा, पसु वियं कुच्छित्तभाव उलली ति पसुकूलं । कुच्छित्तभावं गच्छति ति वुत्तं होति । एवल्लङ्गनिव्वचनस्स पसुकूलस्स धारणं पंसुकूलं । तं सीलं अस्सा ति पसुकूलिको । पसुकूलिकस्स अङ्गं पंसुकूलिकङ्गं । अङ्गं ति कारणं वुच्चाति । तस्मा येन समादानेन सो पसुकूलिको होति, तस्सेतं अधिवचनं ति वेदितव्वं । एतेनेव नयेन सघाटि-उत्तरासग-अन्तरवासकसङ्घातं तिचीवरं सीलमस्सा ति तेचीवरिको । तेचीवरिकस्स अङ्गं तेचीवरिकङ्गं ।

५. भिक्खासङ्गातानं पनं आमिस्सपिण्डानं पातो ति पिण्डपातो । परेहि दिनानं पिण्डानं पत्ते निपतनं ति वुत्तं होति । तं पिण्डपातं उज्जति, तं तं कुलं उपसङ्गमन्तो गवेसती ति

पिण्डपातिको । पिण्डाय वा पतितु वतमेतस्सा ति पिण्डपाती । पतितुं ति चरितु । पिण्डपाती एव पिण्डपातिको । पिण्डपातिकस्स अङ्गं पिण्डपातिकङ्गं ।

६. दानं वुच्चति अवखण्डनं । अपेतं दानतो ति अपदान । अनवखण्डनं ति अत्थो । सह अपदानेन सपदान । अवखण्डनरहित अनुघरं ति वुत्त होति । सपदान चरितु इदमस्स सीलं ति सपदानचारी । सपदानचारी एव सपदानचारिको । तस्स अङ्गं सपदानचारिकङ्गं ।

७. एकासने भोजन एकासन । त सीलमस्सा ति एकासनिको । तस्स अङ्गं एकासनिकङ्गं । दुतियभाजनस्स पटिक्खित्ता केवल एकस्मिं येव पत्ते पिण्डो पत्तपिण्डो । इदानीं पत्तपिण्डगहणे पत्तपिण्डमञ्ज कत्वा पत्तपिण्डो सीलमस्सा ति पत्तपिण्डिको । तस्स अङ्गं पत्तपिण्डिकङ्गं ।

८. खट्ठ ति पटिसेधनत्थे निपातो । पवारितेन सता पच्छा लद्ध भत्तं पच्छाभत्तं नाम । तस्स पच्छाभत्तस्स भोजनं पच्छाभत्तभोजन । तस्मिं पच्छाभत्तभोजने पच्छाभत्तसञ्जं कत्वा, पच्छाभत्त सीलमस्सा ति पच्छाभत्तिको । न पच्छाभत्तिको खलुपच्छाभत्तिको । समादानवसेन पटिक्खित्तातिरिक्तभोजनस्सेत नाम । अट्ठकथाय पन वुत्त—खट्ठ ति एको सकुणो, सो मुखेन फलं गहेत्वा तस्मिं पतिते पुन अञ्ज न खादति, तादिसो अयं ति खलुपच्छाभत्तिको । तस्स अङ्गं खलुपच्छाभत्तिकङ्गं ।

९. अरञ्जे निवासो सीलमस्सा ति आरञ्जिको । तस्स अङ्गं आरञ्जिकङ्गं । रुक्खमूले निवासो रुक्खमूल । तं सीलमस्सा ति रुक्खमूलिको । रुक्खमूलिकस्स अङ्गं रुक्खमूलिकङ्गं । अब्भोकासिक-सोसानिकङ्गेषु पि एसेव नयो ।

१०. यदेव सन्थतं यथासन्थत । इदं तुह्म पापुणाती ति एवं पठमं उद्दिष्टेनासनवसेतं अधिवचनं । तस्मिं यथासन्थते विहरितुं सीलमस्सा ति यथासन्थतिको । तस्स अङ्गं यथासन्थतिकङ्गं । सयनं पटिक्खपित्वा निसज्जाय विहरितुं सीलमस्सा ति नैसज्जिको । तस्स अङ्गं नैसज्जिकङ्गं ।

११. सब्बानेव पनेतानि तेन तेन समादानेन धुतकिलेसत्ता धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानि, किलेसधुननतो वा धुतं ति लद्धबोहारं जाणं अङ्ग एतेसं ति धुतङ्गानि । अथ वा, धुतानि च तानि पटिपक्खनिद्धननतो अङ्गानि च पटिपत्तिया ति पि धुतङ्गानि । एवं तावेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१२. सब्बानेव पेतानि समादानचेतनालक्खणानि । वुत्तप्पि चेतं—“ यो समादियति, सो पुगगलो । येन समादियति, चित्तचेतसिका एते धम्मा । या समादानचेतना, तं धुतङ्गं । यं पटिक्खपति, तं वत्थू ” ति [ ] । सब्बानेव च लोलुप्पविद्धसनरसानि, निल्लोलुप्पभावपच्चुपट्टानानि । एवमेत्थ लक्खणादीहि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

१३. समादानविधानतो ति आदिसु पन पञ्चसु सब्बानेव धुतङ्गानि, धरमाने भगवति,

भगवतो व सन्तिके समादातव्वानि । परिनिबुते महासावकस्स सन्तिके । तस्मि असति, खाणासवस्स, अनागामिस्स, सरुदागामिस्स, सोतापन्नस्स, तिपिटकस्स, द्विपिटकस्स, एकपिटकस्स, एकसंगीतिकस्स, अट्ठकथाचरियस्स । तस्मि असति धुतङ्गवरस्स । तस्मिपि असति चेतियङ्गण सम्मज्जित्वा उक्कुटिक निसीदित्वा सम्मासम्बुद्धस्स सन्तिके वदन्तेन विय समादातव्वानि । अपि च सयम्पि समादातु वट्ठति एव । एत्थ चेतियपव्वते द्वेभातिकत्थेरानं जेड्ढमातु धुतङ्गणिच्छताय वत्थु कथेतव्व । अयं ताव साधारणकथा ।

१४. इदानीं एकेकस्स समादानविधानपभेदानिसंसे वण्णयिस्साम । पंसुकूलिकङ्गं ताव, गहपतिदानचीवरं पटिक्खिपामि, पसुकूलिकङ्गं समादियामी ति इमेसु द्वीसु वचनेसु अज्जतरेन समादिणं होति । इदं तावेत्थ समादान ।

१५. एवं समादिणधुतङ्गेन पन तेन, सोसानिक, पापणिक, रथियचोळ, सङ्कारचोळं, सोत्थिय, न्हानचोळ, तित्थचोळं, गतपच्चागतं, अग्गिडड्ड, गोखायित, उपचिकाखायितं, उन्दूरखायितं, अन्तच्छिन्न, दसाच्छिन्नं, धजाहट, थूपचीवर, समणचीवरं, आभिसेकिकं, इद्धिमयं, पन्थिक, वाताहत, देवदत्तियं, सामुद्धियं ति एतेसु अज्जतर चीवरं गहेत्वा फालेत्वा दुब्बलट्ठान पहाय थिरट्ठानानि धोवित्वा चीवर कत्था पोराण गहपतिचीवर अपनेत्वा परिमुञ्जितव्वं ।

१६. तत्थ सोसानिकं ति सुसाने पतितकं । पापणिकं ति आपणद्वारे पतितकं । रथियचोळं ति पुज्जत्थिकेहि वातपानन्तरेन रथिकाय छडितचोळकं । सङ्कारचोळं ति सङ्कारट्ठाने छडितचोळकं । सोत्थियं ति गम्भमलं पुज्जित्वा छडितवत्थ । तिस्सामच्चमाता किर सतग्घनकेन वत्थेन गम्भमलं पुज्जोपेत्वा, पसुकूलिका गण्हिस्सन्ती ति तालवेळिमग्गे छड्डापेसि । भिक्खू जिण्णकट्ठानत्थमेव गण्हन्ति ।

१७. न्हानचोळं ति य भूतवेज्जेहि ससीस न्हापिता काळकण्णिचोळं ति छडेत्वा गच्छन्ति । तित्थचोळं ति न्हानतित्थे छडितपिलोतिका । गतपच्चागतं ति य मनुस्सा सुसानं गन्त्वा पच्चागता न्हत्वा छडेन्ति । अग्गिडड्डं ति अग्गिना डड्डुपदेसं । तं हि मनुस्सा छडेन्ति । गोखायितादीनि पाकटानेव । तादिसानि पि हि मनुस्सा छडेन्ति । धजाहटं ति नावं आरोहन्ता धज बन्धित्वा आरूहन्ति । तं तेस दस्सनातिक्रमे गहेतु वट्ठति । यम्पि युद्धभूमियं धज बन्धित्वा ठपित, त द्विजम्पि सेनान गतकाले गहेतुं वट्ठति ।

१८. थूपचीवरं ति वम्मिक परिक्रिखपित्वा बलिकम्मं कत । समणचीवरं ति भिक्खु-सन्तक । आभिसेकिकं ति रज्जो अभिसेकट्ठाने छडितचीवर । इद्धिमयं ति एहिभिक्खु-चीवर । पन्थिकं ति अन्तरामग्गे पतितकं । य पन सामिकानं सतिसम्भोसेन पतित, तं थोकं रक्खित्वा गहेतव्वं । वाताहटं ति वातेन हरित्वा दूरे पातितं । तं पन सामिके अपस्सन्तेन गहेतु वट्ठति । देवदत्तियं ति यं अनुरुद्धत्थेरस्स विय देवताहि दिन्नक । सामुद्धियं ति समुद्धवीचीहि थले उस्सारितं ।

१९. य पन, सङ्खस्स देमा ति दिन्न, चोळकभिकखाय वा चरमानेहि लद्ध, न तं पंसुकूलं । भिक्खुदत्तिये पि यं वस्सग्गेन गाहेत्वा वा दिव्यति, सेनासनचीवर वा होति, न तं पंसुकूलं, नो गाहेत्वा दिन्नमेव पंसुकूल । तत्रापि यं दायकेहि भिक्खुस्स पादमूले निक्खित, तेन पन भिक्खुना पंसुकूलिकस्स हत्थे ठपेत्वा दिन्न, त एकतो सुद्धिक नाम । य भिक्खुनो हत्थे ठपेत्वा दिन्नं, तेन पन पादमूले ठपितं, तस्मि एकतो सुद्धिकं । य भिक्खुनो पि पादमूले ठपितं, तेनापि तथेव दिन्न, त उभतो सुद्धिकं । यं हत्थे ठपेत्वा लद्ध, हत्थे येव ठपित, त अनुक्कडचीवरं नाम । इति इमं पंसुकूलभेदं अत्वा पंसुकूलिकेन चीवरं परिभुजितब्बं ति इदमेत्थ विधानं ।

२०. अय पन पभेदो । तयो पंसुकूलिका, उक्कडो, मज्झिमो, मुदू ति । तत्थ सोसानिक येव गण्हन्तो उक्कडो होति । पब्बजितो गण्हिस्सती ति ठपितकं गण्हन्तो मज्झिमो । पादमूले ठपेत्वा दिन्नकं गण्हन्तो मुदू ति । तेसु यस्स कस्सचि अत्तनो रुचिया खन्तिया गिहिदिन्नकं सादितक्खणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२१. अयं पनानिस्सो—“ पंसुकूलचीवरं निस्साय पब्बज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो, पठमे अरियवसे पटिष्ठान, आरक्खदुक्खाभावो, अपरायत्तवुत्तिता, चोरभयेन अभयता, परिभोगतण्हाय अभावो, समणसारुपपरिक्खारता, “ अपानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अं २।२६] भगवता संवणित-पच्चयता, पासादिकता, अपिच्छतादीनं फलनिष्पत्ति, सम्पापटिपत्तिया अनुब्रूहन्, पच्छिमाय जनताय दिट्ठानुगतिआपादनं ति ।

२२. मारसेनाविधाताय पंसुकूलधरो यति ।
सन्नद्धकवचो युद्धे खत्तियो विय सोभति ॥
पहाय कासिकादीनि वरवत्थानि धारितं ।
यं लोगगरुना, को त पंसुकूल न धारये ॥
तस्मा हि अत्तनो भिक्खु पटिञ्ज समनुस्सर ।
योगाचारानुकूलमिह पंसुकूले रतो सिया ति ॥

अयं ताव पंसुकूलिकङ्गे समादानविधानण्णभेदभेदानिसंसवण्णना ।

२३. तदनन्तरं पन तेचीवरिकङ्गं, चतुत्थकचीवरं पटिक्खिपामि, तेचीवरिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन तेचीवरिकेन चीवरदुस्सं लभित्वा, याव अफासुकभावेन कातुं वा न सक्कोति, विचारक वा न लभति, सूचिआदिषु वा यं किञ्चि न सम्पज्जति, ताव निक्खिपितब्बं । निक्खित्तपच्चया दोसो नत्थि । रजितकालतो पन पडाय निक्खिपितुं न वट्ठति, धुतङ्गचोरो नाम होति । इदमस्स विधानं ।

२४. पभेदतो पन अयस्मि तिविधो होति । तत्थ उक्कडेन रजनकाले पठम अन्तरवासक वा उत्तरासङ्गं वा रजित्वा तं निवासेत्वा इतर रजितब्बं । तं पारुपित्वा सङ्काटि रजितब्बा ।

सङ्घाटि पन निवासेतु न वडति । इदमस्स गामन्तसेनासने वत्तं । आरञ्जके पन द्वे एकतो धोवित्वा रजितु वडति । यथा पन किञ्चि दिस्वा सक्कोति कासाव आकङ्कित्वा उपरि कातुं, एवं आसन्ने ठाने निसीदितव्व । मज्झिमस्स पन, रजनसालाय रजनकासावं नाम होति, तं निवासेत्वा वा पारुपित्वा वा रजनकम्म कातु वडति । मुदुकस्स सभागभिक्षवून चीवरानि निवासेत्वा वा पारुपित्वा वा रजनकम्म कातु वडति । तत्रङ्कपञ्चथरणम्पि तस्स वडति, परिहरितुं पन न वडति, सभागभिक्षवून चीवरम्पि अन्तरन्तरा परिभुञ्जितु वडति । धुतङ्गतेचीवरिकस्स पन चतुत्थं वत्तमान अंसकासावमेव वडति । तच्च खो वित्थारतो विदत्थि, दीघतो तिहत्थमेव वडति । इमेसं पन तिण्णम्पि चतुत्थकचीवर सादितक्खणे येव धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२५. अयं पनानिससो—तेचीवरिको भिक्षु सन्तुडो होति कायपरिहारिकेन चीवरेन, तेनस्स, पक्खिनो विय समादायेव गमन, अप्पसमारम्भता, वत्थसन्निधिपरिवज्जनं, सल्लङ्कवुत्तिता, अतिरेकचीवरल्लुप्पण्हान, कणिये पि मत्तकारिताय सल्लेखवुत्तिता, अप्पिच्छतादीनं फल-निष्फत्ता ति एवमादयो गुणा सम्पज्जन्ती ति ।

२६.

अतिरेकवत्थतण्हं पहाय सन्निधिविवज्जितो धीरो ।

सन्तोससुखरसञ्जू तिचीवरधरो भवति योगी ॥

तस्मा सपत्तचरणो पक्खीव सचीवरो व योगिवरो ।

सुखमनुविचरितुकामो चीवरनियमे रतिं कथिरा ति ॥

अयं तेचीवरिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

२७. पिण्डपातिकङ्कम्पि, अतिरेकलाभ पटिक्खिपामि, पिण्डपातिकङ्क समादियामी ति इमेस अञ्चतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन पिण्डपातिकेन, सङ्घभत्त, उद्देसभत्त, निमन्तनं, सलाकभत्तं, पक्खिक, उपोसथिक, पाटिपदिक, आगन्तुकभत्त, गमिकभत्तं, गिलानभत्तं, गिलानुपट्टाकभत्त, विहारभत्त, धुरभत्त, वारभत्त ति एतानि चुद्दस भत्तानि न सादितव्वानि । सचे पन, सङ्घभत्तं गण्हथा ति आदिना नयेन अक्खा, अम्हाक गेहे सङ्घो भिक्षुं गण्हाति, तुम्हे पि भिक्षु गण्हथा ति क्खा दिन्नानि होन्ति, तानि सादितु वडन्ति । सङ्घतो निरामिससलाका पि विहारे पक्कभत्तम्पि वडति येवा ति । इदमस्स विधानं ।

२८. पभेदतो पन अयम्पि ति विधो होति । तत्थ उक्कडो पुरतो पि पच्छतो पि आहट-भिक्षुम्पि गण्हाति, बहिद्वारे ठत्वा पत्त गण्हन्तानम्पि देति, पटिक्कम आहरित्वा दिन्नं भिक्षुम्पि गण्हाति, तं दिवस पन निसीदित्वा भिक्षु न गण्हाति । मज्झिमो तं दिवसं निसीदित्वा पि गण्हाति, स्वातनाय पन नाधिवासेति । मुदुको स्वातनाय पि पुनरिद्वसाय पि भिक्षुं अधिवासेति । ते उभो पि सेरिविहारसुख न लभन्ति, उक्कडो पन लभति । एकस्मि किर गामे अरियवंसो होति । उक्कडो इतरे आह—आयामावुसो, धम्मसवनाया ति । तेसु एको, एकेनग्घि, भन्ते, मनुस्सेन निसीदापितो ति आह । अपरो, मया, भन्ते, स्वातनाय एकस्स भिक्षुा अधि-

वासिता ति । एवं ते उभो पि परिहीना । इतरो पातो व पिण्डाय चरित्वा गत्वा धम्मरसं पटिसवेदेसि । इमेस पन तिण्णम्पि सङ्गमत्तादिअतिरेकलाभ सादितक्खणे एव धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

२९. अयं पनानिसंसो—“ पिण्डयालोपभोजन निस्साय पञ्चज्जा ” ति [महा ५८, ९६] वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो, दुतिये अरियवसे पतिट्ठान, अपरायत्तवुत्तिता, “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ” ति [अ २।२६] भगवता सयाणित-पच्चयता, कोसज्जनिम्मदनता, परिसुद्धाजीवता, सेखियपटिपत्तिपूरण, अपरपोसिता, परानुग्गह-किरिया, मानप्पहानं, रसतण्हानिवारण, गणभोजन-परम्परभोजन-चारित्तसिक्खापदेहि अनापत्तिता, अपिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता, सम्मापटिपत्तिब्रूहण, पच्छिमाजनतानुकम्पन ति ।

३०. पिण्डयालोपसन्तुट्ठो, अपरायत्तजीवितो ।
पहीनाहारलोलुप्पो होति चातुदिसो यति ॥
विनोदयति कोसज्जं आजीवस्स विसुज्झति ।
तस्मा हि नातिमज्जेथ्य भिक्खाचरिय सुमेधसो ॥

एवरूपस्स हि,

“ पिण्डपातिकस्स भिक्खुनो अत्तभरस्स अनञ्चपोसिनो ।

देवा पिहयन्ति तादिनो, नो चे लभसिलोकनिस्सितो”ति [उ ३१] ॥

अयं पिण्डपातिकङ्गे समादानविधानप्यभेदभेदानिसंसवण्णना ।

३१. सपदानचारिकङ्गम्पि, लोलुप्पचारं पटिक्खिपामि, सपदानचारिकङ्गं समादियामी ति इमेस अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन सपदानचारिकेन गामद्वारे टत्वा परिस्सया-भावो सल्लक्खेतब्बो । यस्सा रच्छाय वा गामे वा परिस्सयो होति, त पहाय अञ्जत्थं चरितुं वट्टति । यस्मिं घरद्वारे वा रच्छाय वा गामे वा किञ्चि न लभति, अगामसञ्जं कत्वा गन्तव्वं । यत्थ किञ्चि लभति, तं पहाय गन्तुं न वट्टति । इमिना च भिक्खुना कालतरं पविसितव्वं, एव हि अफासुकट्ठानं पहाय अञ्जत्थं गन्तुं सक्खिस्सति । सचे पनस्स विहारे दानं देन्ता, अन्तरा-मग्गे वा आगच्छन्ता मनुस्सा पत्तं गहेत्वा पिण्डपातं देन्ति, वट्टति । इमिना च मग्गं गच्छन्ते-नापि भिक्खाचारवेलाय सम्पत्तगामं अनतिक्रमित्वा चरितव्वमेव । तत्थ अलभित्वा वा थोकं लभित्वा वा गामपटिपाटिया चरितव्वं ति । इदमस्स विधानं ।

३२. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्ठो पुरतो आहट्ठभिक्खम्पि पच्छतो आहट्ठभिक्खम्पि पटिक्कमं आहरित्वा दिथ्यमानम्पि न गण्हाति, सद्दारे पन पत्तं विस्सज्जेति । इमस्मिं हि धुतङ्गे महाकस्सपत्थेरेन सदिसो नाम नत्थि । तस्स पि पत्तविस्सट्ठानमेव पञ्चायति । मज्झिमो पुरतो वा पच्छतो वा आहट्ठम्पि पटिक्कमं आहट्ठम्पि गण्हाति, सद्दारे पि पत्तं विस्सज्जेति, न पन भिक्खं आगमयमानो निसीदति । एव सो उक्कट्ठपिण्डपातिकस्स अनुलोमेति । मुदुको

तं दिवस निसीदित्वा आगमेति । इमेस पन तिण्णम्पि लोलुप्पचारे उप्पन्नमत्ते धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

३३. अय पनानिससो—कुलेसु निच्चनवकता, चन्दूपमता, कुलमच्छेरप्पहानं, समानु-
कम्पिता, कुलूपकादीनवाभावो, अहानानभिनन्दना, अभिहारेन अनत्थिकता, अप्पिच्छतादीन
अनुलोमवुत्तिता ति ।

३४. चन्दूपमो निच्चनवो कुलेसु अमच्छरी सव्वसमानुकम्पो ।
कुलूपकादीनवविप्पमुत्तो होतीथ भिक्खु सपदानचारी ॥
लोलुप्पचारश्च पहाय तस्मा ओक्खित्तचक्खू युगमत्तदस्सी ।
आकङ्कमानो भुवि सेरिचार चरेय्य धीरो सपदानचार ति ॥

अय सपदानचारिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

३५. एकासनिकङ्कम्पि, नानासनभोजन पटिक्खिपामि, एकासनिकङ्क समादियामी ति
इमेस अञ्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन एकासनिकेन आसनसालयं निसीदन्तेन
थेरासने अनिसीदित्वा, इद मय्ह पाणुणिस्सती ति पटिरूपं आसन सल्लक्खेत्वा निसीदितव्वं ।
सच्चस्स विप्पकते भोजने आचरियो वा उपञ्ज्ञायो वा आगच्छति, उट्ठाव वत्तं कातुं वट्ठति ।
तिपिटक्-चूलाभयत्थेरो पनाह—आसनं वा रक्खेय्य भोजन वा, अयश्च विप्पकतभोजनो, तस्मा
वत्तं करोतु, भोजन पन मा भुञ्जत् ति । इदमस्स विधान ।

३६. पभेदतो पन अयम्पि तिथिधो होति । तत्थ उक्कट्ठो अप्प वा होतु बह्वं वा, यम्हि
भोजने हत्थं ओतारेति, ततो अञ्ज गण्हितुं न लभति । सचे पि मनुस्सा, थेरेन न किञ्चि भुत्तं
ति सप्पिआदीनि आहरन्ति, भेसज्जत्थमेव वट्ठन्ति, न आहारत्थ । मज्झिमो याव पत्ते भत्तं न
खीयति, ताव अञ्ज गण्हितुं लभति । अय हि भोजनपरियन्तिको नाम होति । मुदुको याव
आसना न वुट्ठाति, ताव भुञ्जितु लभति । सो हि उदकपरियन्तिको वा होति याव पत्तधोवनं न
गण्हाति ताव भुञ्जनतो, आसनपरियन्तिको वा याव न वुट्ठाति ताव भुञ्जनतो । इमेसं पन
तिण्णम्पि नानासनभोजन भुत्तक्खणे धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

३७. अय पनानिससो—अप्पाबाधता, अप्पातङ्कता, लहुट्ठानं, बल, फासुविहारो, अनति-
रित्तपञ्चया अनापत्ति, रसतण्हाविनोदन, अप्पिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

३८. एकासनभोजने रत न यतिं भोजनपञ्चया रुजा ।
विसहन्ति, रसे अलोलुपो परिहापेति न कम्ममत्तनो ॥
इति फासुविहारकारणे सुचिसल्लेखरत्तूपसेविते ।
जनयेथ विसुद्धमानसो रतिमेकासनभोजने यती ति ॥

अय एकासनिकङ्के समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

३९. पत्तापिण्डिकङ्कम्पि, दुतियभाजनं पटिक्खिपामि, पत्तापिण्डिकङ्कं समादियामी ति इमेसं

अञ्जतरवचनेन समादिणं होति । तेन पन पक्षपिण्डिकेन यागुपानकाले भाजने ठपेत्वा व्यञ्जने लद्धे व्यञ्जनं वा पठमं खादितव्व, यागु वा पातव्व । सचे पन यागुय पक्खिपति, पूतिमच्छ-कादिहि व्यञ्जने पक्खित्ते यागु पटिकूलो होति । अपटिकूलमेव च कत्वा परिभुञ्जितु वड्ढति । तस्मा तथारूप व्यञ्जन सन्धाय इद वुत्तं । य पन मधुसक्करादिक अपटिकूलो होति, त पक्खिपितव्वं । गण्हत्तेन च पमाणयुत्तमेव गण्हितव्व । आमकसाक हत्थेन गहेत्वा खादितुं वड्ढति । तथा पन अकत्वा पत्ते येव पक्खिपितव्व । दुतियभाजनस्स पन पटिकित्तत्ता अञ्जं रुक्खपण्णम्पि न वड्ढती ति । इदमस्स विधान ।

४०. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कड्ढस्स अञ्जत्र उच्छुखादनकाला कचवरम्पि लद्धेतु न वड्ढति, ओदनपिण्डमच्छमसपूवे पि भिन्दित्वा खादितु न वड्ढति । मज्झिमस्स एकेन हत्थेन भिन्दित्वा खादितु वड्ढति । हत्थयोगी नामेस । मुदुको पन पत्तयागी नाम होति । तस्स यं सक्का होति पत्ते पक्खिपितु, त सव्व हत्थेन वा दन्तेहि वा भिन्दित्वा खादितु वड्ढति । इमेसं पन तिण्णम्पि दुतियकभाजनं सादितकखणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

४१. अय पनानिससो—नानारसतण्हाविनोदन, अत्रिच्छताय प्हान, आहारो पयोजन-मत्तदस्सिता, थालकादिहरणखेदाभावो, अविक्खित्तभोजिता, अपिच्छतादीन अनुलोमवुत्तिता ति ।

४२. नानाभाजनविक्लेप हित्वा ओक्खित्तलोचनो ।
खणन्तो विय मूलानि रसतण्हाय सुम्भतो ॥
सरूपं विय सन्तुट्ठिं धारयन्तो सुमानसो ।
परिभुञ्जेय्य आहार, को अञ्जो पक्षपिण्डिका ति ॥

अय पक्षपिण्डिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिससवण्णना ।

४३. खलुपच्छाभक्तिकङ्गम्पि, अतिरित्तभोजन पटिकिखपामि, खलुपच्छाभक्तिकङ्ग समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिणं होति । तेन पन खलुपच्छाभक्तिकेन पवारत्वा पुन भोजन कप्पियं कारेत्वा न भुञ्जितव्व । इदमस्स विधानं ।

४४. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति, तत्थ उक्कड्ढो, यस्मा पठमपिण्डे पवारणा नाम नत्थि, तस्मिं पन अञ्जोहरियमाने अञ्ज पटिकिखपनो होति, तस्मा एव पवारितो पठमपिण्ड अञ्जोहरित्वा दुतियपिण्ड न भुञ्जति । मज्झिमो यस्मि भोजने पवारितो, तदेव भुञ्जति । मुदुको पन याव आसना न वुड्ढति ताव भुञ्जति । इमेसं पन तिण्णम्पि पवारितानं कप्पिय कारापेत्वा भुत्तखणे धुतङ्गं भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

४५. अयं पनानिससो—अनतिरित्तभोजनापत्तिया दूरीभावो, ओदरिकत्ताभावो, निरामिससन्निधिता, पुनपरियेसनाय अभावो, अपिच्छतादीन अनुलोमवुत्तिता ति ।

४६. परियेसनाय खेद न याति न करोति सन्निधिं धीरो ।
ओदरिकस पजहति खलुपच्छाभक्तिको योगी ॥

तस्मा सुगतपसत्थ सन्तोसगुणादिवुद्धिसञ्जननं ।

दोसे विधुनितुकामो भजेय्य योगी धुतङ्गमिदं ति ॥

अय खलुपच्छाभक्तिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिसंसवण्णना ।

४७. आरञ्जिकङ्गम्पि, गामन्तसेनासन पटिक्खिपामि, आरञ्जिकङ्ग समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन आरञ्जिकेन गामन्तसेनासनं पहाय अरञ्जे अरुण उट्ठापेतव्व ।

४८. तत्थ सद्धि उपचारेन गामो येव गामन्तसेनासन । गामो नाम यो कोचि एक-कुटिको वा अनेककुटिको वा, परिक्खित्तो वा अपरिक्खित्तो वा, समनुस्सो वा अमनुस्सो वा, अन्तमसो अतिरेकचातुमासनिविट्ठो यो कोचि सत्थो पि । गामूपचारो नाम परिक्खित्तस्स गामस्स सचे अनुराधपुरस्सेव द्वे इन्दखीला होन्ति, अब्भन्तरिमे इन्दखीले ठितस्स थाममज्झिमस्स पुरिसस्स लेड्डुपातो [पारा ४६] । तस्स लक्खण, यथा तरुणमनुस्सा अत्तनो बल दस्सेन्ता बाह पसारत्वा लेड्डु खिपन्ति, एव गित्तस्स लेड्डुस्स पतनट्ठानव्भन्तर ति विनयधरा । सुत्तन्तिका पन, काकनिवारणनियमेन खित्तस्सा ति वदन्ति । अपरिक्खित्तगामे यं सब्बपच्चन्तिमस्स घरस्स द्वारे ठितो मातुगामो भाजनेन उदक छट्ठेति, तस्स पतनट्ठान घरूपचारो । ततो वुत्तनयेन एको लेड्डुपातो गामो, दुतियो गामूपचारो ।

४९. अरञ्ज पन, विनयपरियाये ताव, “ ठपेत्वा गाम च गामूपचार च, सब्बमेतं अरञ्जं ” ति [पारा ४६] वुत्त । अभिधम्मपरियाये, “ निक्खमित्वा बहि इन्दखीला सब्बमेतं अरञ्जं ” ति [विभाग २५१] वुत्त । इमस्मिं पन सुत्तन्तिकपरियाये, “ आरञ्जक नाम सेनासन पञ्चधनुसतिक पच्छिम ” ति [पाचि १८३] इद लक्खण । त आरोपितेन आचरिय-धनुना परिक्खित्तस्स गामस्स इन्दखीलतो, अपरिक्खित्तस्स पठमलेड्डुपाततो पट्टाय याव विहार-परिक्खेपा मित्त्वा वक्थपेतव्व ।

५०. सचे पन विहारो अपरिक्खित्तो होति, य सब्बपठम सेनासन वा भत्तसाला वा धुवसन्निपातट्ठान वा बोधि वा चेतिय वा दूरे चे पि सेनासनतो होति, तं परिच्छेदं कत्वा मिनितव्वं ति विनयट्ठकथासु वुत्त । मज्झिमट्ठकथायं पन, विहारस्स पि गामस्सेव उपचार नीहरत्वा उभिन्न लेड्डुपातान अन्तरा मिनितव्व ति वुत्तं । इदमेत्थ पमाण ।

५१. सचे पि आसन्ने गामो होति, विहारे ठितेहि मानुसकान सद्धो सुय्यति, पव्वत-नदादीहि पन अन्तरितत्ता न सक्का उजु गन्तु, यो तस्स पकतिमग्गो होति, सचे पि नावाय सञ्चरितव्वो, तेन मग्गेन पञ्चधनुसतिक गहेतव्व । यो पन आसन्नगामस्स अङ्गसम्पादनत्थं ततो ततो मग्ग पिदहति, अयं धुतङ्गचोरो होति ।

५२. सचे पन आरञ्जिकस्स भिक्खुनो उपज्झायो वा आचरियो वा गिलानो होति, तेन अरञ्जे सण्णायं अलभन्तेन गामन्तसेनासन नेत्वा उपट्ठातव्वो । कालस्सेव पन निक्खमित्वा

अङ्गयुत्तङ्गाने अरुणं उद्गापेतब्धं । सचे अरुणुद्गानवेलायं तेस आवाधो वड्ढति, तेसं येव किञ्च कातब्धं, न धुतङ्गसुद्धिकेन भवितब्धं ति । इदमस्स विधान ।

५३. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टेन सब्बकाल अरञ्जे अरुणं उद्गापेतब्धं । मग्गिम्मो चत्तारो वस्सिके मासे गामन्ते वसितु लभति, मुदुको हेमन्तिके पि । इमेस पन तिण्णम्पि यथापरिच्छिन्ने काले अरञ्जतो आगन्त्वा गामन्तसेनासने धम्मसव्वन सुणन्तानं अरुणे उद्धिते पि धुतङ्ग न भिज्जति, सुत्वा गच्छन्तान अन्तरामग्गे उद्धिते पि न भिज्जति । सचे पन उद्धिते पि धम्मकथिके, मुहुत्त निपज्जित्वा गमिस्सामा ति निदायन्तान अरुण उद्धति, अत्तो वा रुचिया गामन्तसेनासने अरुण उद्गापेन्ति, धुतङ्ग भिज्जती ति । अयमेत्थ भेदो ।

५४. अय पनानिससो—आरञ्जिको भिक्खु अरञ्जसञ्ज मनसिकरोन्तो भब्बो अलद्धं वा समार्थि पटिलद्ध, लद्ध वा रक्खितु । सत्था पिस्स अत्तमनो होति । यथाह—“ तेनाहं, नागित, तस्स भिक्खुनो अत्तमनो होमि अरञ्जविहारेना ” ति [अ ३।३४३] । पन्तसेनासन-वासिनो चस्स असप्पायरूपादयो चित्त न विक्खिपन्ति, विगतसन्तासो होति, जीवितनिकम्ति जहति, पविवेकसुखरसं अस्सादेति, पसुकूलिकादिभावो पि चस्स पटिरूपो होती ति ।

५५. पविवित्तो अससट्ठो पन्तसेनासने रतो ।
आराधयन्तो नाथस्स वनवासेन मानसं ॥
एको अरञ्जे निवस य सुख लभते यति ।
रस तस्स न विन्दन्ति अपि देवा सइन्दका ॥
पसुकूल च एसो व कवच विय धारय ।
अरञ्जसङ्गामगतो अवसेसधुतायुधो ॥
समत्थो न चिरस्सेव जेतुं मार सवाहनं ।
तस्मा अरञ्जवासम्हि रतिं कयिराथ पण्डितो ति ॥

अयं आरञ्जिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिसंसवण्णना ।

५६. रुक्खमूलिकङ्गम्पि, लब्धं पटिक्खिपामि, रुक्खमूलिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतरवचनेन समादिणं होति । तेन पन रुक्खमूलिकेन, सीमन्तरिकरुक्खं चेतियरुक्ख निध्यासरुक्खं फलरुक्ख वग्गुलिरुक्ख सुसिररुक्ख विहारमज्जे ठितरुक्ख ति इमे रुक्खे विवज्जेत्वा विहारपञ्चन्ते ठितरुक्खो गहेत्तब्बो । इदमस्स विधान ।

५७. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्ठो यथारुचित रुक्ख गहेत्वा पटिजग्गापेतुं न लभति, पादेन पण्णसटं अपनेत्वा वसितब्धं । मग्गिम्मो त ठानं सम्पत्तेहि येव पटिजग्गापेतुं लभति । मुदुकेन आरामिकसमणुदेसे पक्कोसित्वा सोधापेत्वा सम कारापेत्वा वालिकं ओकिरापेत्वा पाकारपरिक्खेप कारापेत्वा द्वारं योजापेत्वा वसितब्धं । महदिवसे पन रुक्खमूलिकेन तत्थ अनिसीदित्वा अञ्जत्थ पटिच्छन्ने ठाने निसीदितब्धं । इमेसं पन तिण्णम्पि लब्धे वासं

कण्ठितकवणे धुतङ्गं भिज्जति । जानित्वा छन्ने अरुण उड्ढापितमत्ते ति अङ्गुत्तरभाणका ।
अयमेत्थ भेदो ।

५८. अयं पनानिसंसो—“ रुक्खमूलसेनासनं निस्साय पव्वज्जा ” ति [महा ५८, ९६]
वचनतो निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावो । “ अप्पानि चेव सुलभानि च तानि च अनवज्जानी ”
ति [अं २।२६] भगवता सवण्णितपच्चयता, अभिण्हं तरुपण्णविकारदस्सनेन अनिच्चसज्जा-
समुड्ढापनता, सेनासनमच्छेर-कम्मारामतान अभावो, देवताहि सहवासिता, अप्पिच्छतादीनं
अनुलोमवुत्तिता ति ।

५९. वण्णितो बुद्धसेट्ठेन निस्सयो ति च भासितो ।
निवासो पविचित्तस्स रुक्खमूलसमो कुतो ॥
आवासमच्छेरहरे देवता परिपालिते ।
पविवित्ते वसन्तो हि रुक्खमूलमिह सुव्वतो ॥
अभिरत्तानि नीलानि पण्डूनि पतितानि च ।
पस्सन्तो तरुपण्णानि निच्चसज्जं पन्दूदति ॥
तस्मा हि बुद्धदायज्जं भावनाभिरत्तालयं ।
विवित्तं नातिमज्जेय्य रुक्खमूलं विचक्खणो ति ॥

अय रुक्खमूलिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिससवण्णना ।

६०. अब्भोकासिकङ्गम्पि, छन्नञ्च रुक्खमूलञ्च पटिक्खिपामि, अब्भोकासिकङ्ग समादियामी
ति इमेस अञ्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तस्स पन अब्भोकासिकस्स धम्मसवनाय वा
उपोसथथाय वा उपोसथागार पविसितु वट्ठति । सचे पविट्ठस्स देवो वस्सति, देवे वस्समाने
अनिक्खमित्वा वस्सूपरमे निक्खमितव्वं । भोजनसाल वा अग्गिसाल वा पविसित्वा वत्त कातुं,
भोजनसालाय थेरे भिक्खू भत्तेन आपुच्छित्तु, उद्दिसन्तेन वा उद्दिसापेन्तेन वा छन्न पविसितुं,
बहि दुन्निक्खित्तानि मच्चपीठादीनि अन्तो पयेसेतुञ्च वट्ठति । सचे मग्गं गच्छन्तेन बुद्धतरानं
परिक्खारो गहितो होति, देवे वस्सन्ते मग्गमज्जे ठितं सालं पविसितु वट्ठति । सचे न किञ्चि
गहितं होति, सालाय ठस्सामी ति वेगेन गन्तु न वट्ठति, पकतिगतिया गत्वा पविट्ठेन पन
याव वस्सूपरमा ठत्वा गन्तव्वं ति । इदमस्स विधानं । रुक्खमूलिकस्सापि एसेव नयो ।

६१. पभेदतो पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टस्स रुक्खं वा पव्वत वा गेह वा
उपनिस्साय वसितु न वट्ठति, अब्भोकासे येव चीवरकुटि कत्वा वसितव्वं । मज्झिमस्स रुक्ख-
पव्वत-गेहानि उपनिस्साय अन्तो अपविसित्वा वसितु वट्ठति । मुदुकस्स अच्छन्नमरियादं
पम्भारम्पि साखामण्डपो पि पिट्ठपटो पि खेत्तरक्खकादीहि छड्ढिता तत्रडककुटिका पि वट्ठती ति ।
इमेसं पन तिण्णम्पि वासत्थाय छन्नञ्च रुक्खमूलञ्च पविट्ठकवणे धुतङ्गं भिज्जति । जानित्वा
तत्थ अरुणं उड्ढापितमत्ते ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थ भेदो ।

६२. अयं पनानिससो—आवासपलिबोधुपच्छेदो, धीनमिद्वपनूदन, “मिगा विय असङ्ग-
चारिनो अनिकेता विहरन्ति भिक्खवो” ति [स १।१९९] पससाय अनुरूपता,
निस्सङ्गता, चातुदिसता, अपिच्छतादीनि अनुलोमवुत्तिता ति ।

६३. अनगारियभावस्स अनुरूपे अदुल्लभे ।
तारामणिवितानमिह चन्ददीपप्पभासिते ॥
अब्भोकासे वसं भिक्खु मिगभूतेन चेतसा ।
धीनमिद्वं विनोदेत्वा भावनारामत सितो ॥
पविवेकरसम्माद न चिरस्सेव विन्दति ।
यस्मा, तस्मा हि सप्पज्जो अब्भोकासे रतो सिया ति ॥

अयं अब्भोकासिकङ्गे समादानविधानप्पभेदभेदानिससवण्णना ।

६४. सोसानिकङ्कप्पि, नसुसान पटिक्खिपामि, सोसानिकङ्क समादियामी ति इमेसं
अञ्जतरवचनेन समादिण्णं होति । तेन पन सोसानिकेन, य मनुस्सा गाम निवेसन्ता, इदं
सुसानं ति वक्तव्येति, न तत्थ वसितव्वं । न हि मतसरीरे अञ्जापिते त सुसानं नाम होति ।
ज्ञापितकालतो पन पट्टाय सचे पि द्वादस वस्तानि छड्ढितं, सुसानमेव ।

६५. तस्मिं पन वसन्तेन चङ्कम-मण्डपादीनि कारेत्वा मञ्चपीठ पञ्जापेत्वा पानीय-
परिभोजनीय उपट्टपेत्वा वम्मं वाचेन्तेन न वसितव्वं । गरुह हि इदं धुतङ्गं । तस्मा उपपन्न-
परिस्सयविघातत्थाय सङ्कत्थेर वा राजयुत्तक वा जानापेत्वा अप्पमत्तेन वसितव्वं । चङ्कमन्तेन
अद्वक्खिकेन आळहन ओलोकेन्तेन चङ्कमितव्वं । सुसान गच्छन्तेनापि महापथा उक्कम्म
उपपथमग्गेन गन्तव्वं । दिवा येव आरम्मणं वक्तव्यपेतव्वं । एव हिस्स त रत्ति भयानकं न
भविस्सति । अमनुस्सा विरक्त्वा आहिण्डन्ता पि न केनचि पहरितव्वा । एकदिवसमपि सुसान
अगन्तुं न वट्ठति । मज्झिमयामं सुसाने खेपेत्वा पच्छिमयामे पटिक्कमितुं वट्ठती ति अङ्गुत्तर-
भाणका । अमनुस्सानं पिय तिलपिट्ठ-मासभत्त-मच्छ-मस-खीर-तेल-गुळादिखज्जभोजनं न सेवितव्वं,
कुलगेहं न पविसितव्वं ति । इदमस्स विधानं ।

६६. पभेदतो पन अयमपि तिविधो होति । तत्थ उक्कट्टेन, यत्थ धुवडाह-धुवकुणप-
धुवरोदनानि अत्थि, तत्थेव वसितव्वं । मज्झिमस्स तीसु एकस्मिं पिति वट्ठति । मुदुकस्स
वुत्तनयेन सुसानलक्खणं पत्तमत्ते वट्ठति । इमेसं पन तिण्णमपि नसुसानमिह वासं कप्पनेन धुतङ्गं
भिज्जति । सुसानं अगतदिवसे ति अङ्गुत्तरभाणका । अयमेत्थं भेदो ।

६७. अयं पनानिससो—मरणसतिपटिलाभो, अप्पमादविहारिता, असुभनिमित्ताधिगमो,
कामरागविनोदन, अभिण्हं कायसभावदस्सन, सवेगबहुलता, आरोग्यमदादिप्पहान, भयभेरव-
सहनता, अमनुस्सानं गरुभावनीयता, अपिच्छतादीनि अनुलोमवुत्तिता ति ।

६८. सोसानिकं हि मरणानुसतिष्पभावा
 निद्रागतमपि न फुसन्ति पमाददोसा ।
 सम्पस्सतो च कुणपानि बहूनि तस्स
 कामानुरागवसगमि न होति चित्त ॥
 संवेगमेति विपुलं न मद उपेति
 सम्मा अथो घटति निब्बुतिमेसमानो ।
 सोसानिकङ्गमिति नेकगुणावहत्ता
 निब्बाननिन्नहदयेन निसेवितम्ब ति ॥

अय सोसानिकङ्गे समादानविधानप्यभेदभेदानिसंसवण्णना ।

६९. यथासन्थतिकङ्गमपि, सेनासनलोलुपं पटिक्खिपामि, यथासन्थतिकङ्ग समादियामी
 ति इमेस अञ्जतरवचनेन समादिण्ण होति । तेन पन यथासन्थतिकेन यदस्स सेनासन, इद
 तुह पापुणाती ति गाहित होति, तेनेव तुह्वं, न अञ्जो उट्ठापेतम्बो । इदमस्स विधान ।

७०. पभेदतो पन अयमपि तिविधो होति । तथ उक्कड्डो अत्तनो पत्तसेनासन, दूरे ति
 वा अच्चासने ति वा अमनुस्स-दीवजातिकादीहि उपडुत ति वा उण्ह ति वा सीतलं ति वा
 पुच्छितु न लभति । मज्झिमो पुच्छितु लभति, गन्त्वा पन ओलोकेतुं न लभति । मुदुको गन्त्वा
 ओलोकेत्वा सच्चस्स त न रुच्चति, अञ्ज गहेतु लभति । इमेसं पन तिण्णमपि सेनासनलोलुपे
 उप्पन्नमत्ते धुतङ्ग भिज्जती ति । अयमेत्थ भेदो ।

७१. अय पनानिसो—“य लद्ध तेन तुह्वं” ति [जाअ १।४७६, पाचि २५९]
 वुत्तोवादकरण, सब्रह्मचारिणं हितेसिता, हीनपणीतविकप्पपरिच्चगो, अनुरोधविरोधपहानं,
 अत्रिच्छताय द्वारपिदहन, अपिच्छतादीनं अनुलोमवुत्तिता ति ।

७२. यं लद्ध तेन सन्तुड्डो यथासन्थतिको यति ।
 निब्बिकप्पो सुख सेति तिणसन्थरणेषु पि ॥
 न सो रज्जति सेट्ठमहि, हीन लद्धा न कुप्पति ।
 सब्रह्मचारिनवके हितेन अनुकम्पति ॥
 तस्मा अरियसताचिण्णं मुनिपुङ्गववणिण्तं ।
 अनुयुञ्जेथ मेधावी यथासन्थतरामत्तं ति ॥

अय यथासन्थतिकङ्गे समादानविधानप्यभेदभेदानिसंसवण्णना ।

७३. नेसज्जिकङ्गमपि, सेय्य पटिक्खिपामि, नेसज्जिकङ्गं समादियामी ति इमेसं अञ्जतर-
 वचनेन समादिण्ण होति । तेन पन नेसज्जिकेन रत्तिचा तीसु यामेसु एक यामं उट्ठाव चङ्कमि-
 तम्ब । इरियापथेसु हि निपज्जितु एव न वड्ढति । इदमस्स विधानं ।

७४. पभेदतो, पन अयम्पि तिविधो होति । तत्थ उक्कडस्स नेव अपस्सेन, नं दुस्स-
पल्लत्थिका, न आयोगपट्ठो वड्ढति । मज्झिमस्स इमेसु तीसु य किञ्चि वड्ढति । मुदुकस्स अपस्सेनपि
दुस्सपल्लत्थिका पि आयोगपट्ठो पि विम्बोहनम्पि पञ्चङ्को पि सत्तङ्को पि वड्ढति । पञ्चङ्को नाम
पिट्ठिअपस्सयेन सद्धिं कतो । सत्तङ्को नाम पिट्ठिअपस्सयेन च उभतो पस्सेसु अपस्सयेहि च
सद्धिं कतो । तं किर पीठाभयत्थेरस्स अकसु । थेरो अनागामी हुत्वा परिनिब्बायि । इमेसं पन
तिणम्पि सेय्यं कप्पितमत्ते धुतङ्ग भिज्जति । अयमेत्थ भेदो ।

७५. अयं पनानिसंसो—“ सेय्यसुखं पस्ससुखं मिद्दसुखं अनुयुत्तो विहरती ” ति
[म १।१०२] वुत्तस्स चेतसो विनिबन्धस्स उपच्छेदनं, सब्बकम्मट्ठानानुयोगसत्पायता,
पासादिकइरियापथता, विरियारम्भानुकूलता, सम्मापटिपत्तिया अनुब्रूहन्ति ति ।

७६. आमुजित्वान पल्लङ्कं पणिधाय उजुं तनु ।
निसीदन्तो विकम्पेति मारस्स हृदयं यति ॥
सेय्यसुखं मिद्दसुखं हित्वा आरद्धवीरियो ।
निसज्जाभिरतो भिक्खु सोभयन्तो तपोवन ॥
निरामिस पीतिसुखं यस्मा समधिगच्छति ।
तस्मा समनुयुञ्जेय्य धीरो नेसज्जिकं वत ति ॥

अयं नेसज्जिकङ्गे समादानविधानपभेदभेदानिसंसवण्णना ।

७७. इदानी,

कुसलत्तिकतो चेव धुतादीन विभागतो ।

समास-व्यासतो चापि विज्जातब्बो विनिच्छयो ति [२।३] ॥

इमिस्सा गाथाय वसेन वण्णना होति ।

७८. तत्थ कुसलत्तिकतो ति सब्बानेव हि धुतङ्गानि सेख-पुथुज्जन-खीणासवानं वसेन
सिया कुसलानि, सिया अब्बाकतानि, नत्थि धुतङ्ग अकुसल ति । यो पन वदेय्य,
“ पापिच्छो इच्छापकतो आरज्जिको होती ” ति [अ ३।२१९] आदित्रचनतो अकुसलम्पि
धुतङ्ग ति, सो वत्तब्बो—न मयं अकुसलचित्तेन अरज्जे न वसती ति वदाम । यस्स हि अरज्जे
निवासो, सो आरज्जिको, सो च पापिच्छो वा भवेय्य अपिच्छो वा । इमानि पन तेन तेन
समादानेन धुतकिलेसत्ता धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानि, किलेसधुननतो वा धुत ति लद्धवोहार
आणं अङ्ग ऐतसं ति धुतङ्गानि । अथ वा, धुतानि च तानि पटिपक्खनिद्रुननतो अङ्गानि च
पटिपत्तिया ति पि धुतङ्गानी ति वुत्तं [२।११] । न च अकुसलेन कोचि धुतो नाम होति,
यस्सेतानि अङ्गानि भवेय्यु । न च अकुसुलं किञ्चि धुनाति, येस त अङ्ग ति कत्वा धुतङ्गानी

ति बुद्ध्युं । नापि अकुसल चीवरलोलुप्पादीनि चेव निद्रुनाति, पटिपत्तिया च अङ्गं होति । तस्मा सुवुत्तमिदं, नत्थि अकुसल धुतङ्गं ति ।

७९. येसग्गि कुसलत्तिकविनिमुत्त धुतङ्गं, तेस अत्थतो धुतङ्गमेव नत्थि । असन्तं कस्स धुननतो धुतङ्गं नाम भविस्सति ? “ धुतगुणे समादाय वत्तती ” ति [पारा १५] वचनविरोधो पि च नेस आपज्जति । तस्मा तं न गहेतब्बं ति ।

अयं ताव कुसलत्तिकतो वण्णना ।

८०. धुतादीनं विभागतो ति, धुतो वेदितब्बो, धुतवादो वेदितब्बो, धुतधम्मा वेदितब्बा, धुतङ्गानि वेदितब्बानि, कस्स धुतङ्गसेवना सप्पाया ति वेदितब्बं ।

८१. तत्थ धुतो ति धुतकिलेसो वा पुग्गलो, किलेसधुननो वा धम्मो । धुतवादो ति एत्थ पन, अत्थि धुतो न धुतवादो, अत्थि न धुतो धुतवादो, अत्थि नेव धुतो न धुतवादो, अत्थि धुतो चेव धुतवादो च ।

८२. तत्थ यो धुतङ्गेन अत्तनो किलेसे धुनि, परं पन धुतङ्गेन न ओवदति नानुसासति, बक्कुलत्थेरो विय, अयं धुतो न धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा बक्कुलो धुतो न धुतवादो ” ति [ ] । यो पन न धुतङ्गेन अत्तनो किलेसे धुनि, केवलं अज्जे धुतङ्गेन ओवदति अनुसासति, उपनन्दत्थेरो विय, अयं न धुतो धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा उपनन्दो सक्क्यपुत्तो न धुतो धुतवादो ” ति [ ] । यो उभयविपन्नो, लालुदायी विय, अयं नेव धुतो न धुतवादो । यथाह—“ तयिदं आयस्मा लालुदायी नेव धुतो न धुतवादो ” ति [ ] । यो पन उभयसम्पन्नो, धम्मसेनापति विय, अयं धुतो चेव धुतवादो च । यथाह—“ तयिदं आयस्मा सारिपुत्तो धुतो चेव धुतवादो चा ” ति [ ] ।

८३. धुतधम्मा वेदितब्बा ति, अण्णिच्छता, सन्तुडिता, सल्लेखता, पवित्रेकता, इदमत्थिता ति इमे धुतङ्गचेतनाय परिवारका पञ्च धम्मा, “ अण्णिच्छ येव निस्साया ” ति [अं ३।२१९] आदिवचनतो धुतधम्मा नाम ।

८४. तत्थ अण्णिच्छता च सन्तुडिता च अलोभो । सल्लेखता च पवित्रेकता च द्वीसु धम्मेसु अनुपत्तन्ति, अलोभे च अमोहे च । इदमत्थिता जाणमेव । तत्थ अलोभेन पटिक्खेप-वत्थुसु लोभ, अमोहेन तेस्सेव आदीनवपटिच्छादकं मोहं धुनाति । अलोभेन च अनुज्जातानं पटिसेवनमुखेन पवत्तं कामसुखानुयोगं, अमोहेन धुतङ्गेसु अतिसल्लेखमुखेन पवत्तं अत्ताकिलमथानुयोगं धुनाति । तस्मा इमे धम्मा धुतधम्मा ति वेदितब्बा ।

८५. धुतङ्गानि वेदितब्बानी ति तेरस धुतङ्गानि वेदितब्बानि, पसुकूलिकङ्ग....पे.... नेसज्जिकङ्गं ति । तानि अत्थतो लक्खणादीहि च वुत्तानेव ।

८६. कस्स धुतङ्गसेवना सप्पाया ति ? रागचरितस्स चेव मोहचरितस्स च । कस्मा ? धुतङ्गसेवना हि दुक्खा पटिपदा चेव सल्लेखविहारो च । दुक्खापटिपदश्च निस्साय रागो

वृषसमति । सल्लेख निस्साय अप्पमत्तस्स मोहो पहीयति । आरञ्जिकङ्गरुक्खमूलिकङ्गपटिसेवना वा एत्थ दोसचरितस्सापि सण्णाया । तत्थ हिस्स असवट्ठियमानस्स विहरतो दोसो पि वृषसमती ति ।

अय धुतादीनं विभागतो वण्णना ।

८७. समास-व्यासतो ति इमानि पन धुतङ्गानि समासतो तीणि सीसङ्गानि, पञ्च असम्भिन्नङ्गानि ति अट्ठेव होन्ति । तत्थ, सपदानचारिकङ्ग एकासनिकङ्ग अब्भोकासिकङ्ग ति इमानि तीणि सीसङ्गानि । सपदानचारिकङ्गं हि रक्खन्तो पिण्डपातिकङ्गमपि रक्खिस्सति । एकासनिकङ्गञ्च रक्खतो पत्तपिण्डकङ्ग-खलुपच्छाभत्तिकङ्गानि पि सुरक्खणीयानि भविस्सन्ति । अब्भोकासिकङ्ग रक्खन्तस्स किं अत्थि रुक्खमूलिकङ्ग-यथासन्धतिकङ्गेषु रक्खितव्व नाम ? इति इमानि तीणि सीसङ्गानि, आरञ्जिकङ्ग पसुकूलिकङ्ग तेचीवरिकङ्गं नेसज्जिकङ्ग सोसानिकङ्गं ति इमानि पञ्च असम्भिन्नङ्गानि चा ति अट्ठेव होन्ति ।

८८. पुन, द्वे चीवरपटिसयुत्तानि, पञ्च पिण्डपातपटिसंयुत्तानि, पञ्च सेनासनपटिसयुत्तानि, एक विरियपटिसयुत्त ति एव चत्तारो व होन्ति । तत्थ नेसज्जिकङ्ग विरियपटिसंयुत्तं, इतरानि पाकटानेव । पुन सब्बानेव निस्सयवसेन द्वे होन्ति, पञ्चयनिस्सितानि द्वादस, विरियनिस्सितं एक ति । सेवितव्वासेवितव्ववसेन पि द्वे येव होन्ति । यस्स हि धुतङ्गं सेवन्तस्स कम्मट्ठान वड्ढति तेन सेवितव्वानि, यस्स सेवतो हायति तेन न सेवितव्वानि । यस्स पन सेवतो पि असेवतो पि वड्ढतेव न हायति, तेनापि पच्छिम जनत अनुकम्पन्तेन सेवितव्वानि । यस्स पि सेवतो पि असेवतो पि न वड्ढति, तेनापि सेवितव्वानि येव आयत्ति वासनत्थाया ति ।

८९. एवं सेवितव्वासेवितव्ववसेन दुविधानि पि सब्बानेव चेतनावसेन एकविधानि होन्ति । एकमेव हि धुतङ्ग, समादानचेतना ति । अट्ठकथायमपि वुत्त—“ या चेतना त धुतङ्ग ति वदन्ती ” ति [ ] ।

९०. व्यासतो पन भिक्खून् तेरस, भिक्खुनीन् अट्ठ, सामणेरान द्वादस, सिक्खमान-सामणेरीन् सत्त, उपासक-उपसिकानं द्वे ति द्वेचत्तालीस होन्ति ।

९१. सचे पन अब्भोकासे आरञ्जिकङ्गसम्पन्नं सुसान होति, एको पि भिक्खु एकप्पहारेन सब्बधुतङ्गानि परिभुज्जितु सक्कोति । भिक्खुनीन् पन आरञ्जिकङ्ग खलुपच्छाभत्तिकङ्गञ्च द्वे पि सिक्खापदेनेव पटिक्खित्तानि । अब्भोकासिकङ्ग रुक्खमूलिकङ्ग सोसानिकङ्ग ति इमानि तीणि दुप्परिहारानि । भिक्खुनिया हि दुतियिक विना वसितु न वड्ढति । एवरूपे च ठाने समानच्छन्दा दुतियिका दुल्लभा । सचे पि लभेय्य, ससट्ठविहारतो न मुचेय्य । एव सति यस्सत्थाय धुतङ्गं सेवेय्य, स्वेवस्सा अत्थो न सप्पजेय्य । एवं परिभुज्जितु असक्कुण्णेत्याय पञ्च हापेत्वा भिक्खुनीन् अट्ठेव होन्ती ति वेदितव्वानि ।

९२. यथावृत्तेषु पन ठपेत्वा तेचीवरिकङ्ग सेसानि द्वादस सामणेरांनं, सत्त सिक्खमान-
सामणेरीन वेदितब्बानि । उपासकउपासिकानं पन, एकासनिकङ्ग पत्तपिण्डकङ्गं ति इमानि द्वे
पटिरूपानि चेव सक्का च परिभुञ्जितु ति द्वे धुतङ्गानी ति । एव ब्यासतो द्वेचत्तालीस होंन्ती ति ।

अय समास-व्यासतो वर्णना ।

९३. एत्तावता च, “ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो ” ति इमिस्सा गाथाय सीलसमाधि-
पञ्जामुखेन देसिते विसुद्धिमग्गे येहि अपिच्छतासन्तुट्ठितादीहि गुणेहि वुत्तप्पकारस्स सीलस्स
वोदानं होति, तेसं सम्पादनत्थ समादातव्वधुतङ्गकथा भासिता होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

धुतङ्गनिर्देशो नाम

द्वुतियो परिच्छेदो ।

ततियो परिच्छेदो कम्मट्टानगहणनिद्देशो

१. इदानीं यस्मा एव धुतङ्गपरिहरणसम्पादितेहि अपिच्छतादीहि गुणेहि परियोदाते इमस्मिं सीले पतिङ्गितेन,

“ सीले पतिङ्गाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्जञ्च भावय ” ति [१।१]

वचनतो चित्तसीसेन निदिदो समाधि भावेतब्बो, सो च अतिसङ्खेपदेसितत्ता विञ्जातुम्पि ताव न सुकरो, पगेव भावेतु, तस्मा तस्स वित्थारञ्च भावनानयञ्च दस्सेतु इदं पञ्हाकम्मं होति—को समाधि ? केनट्टेन समाधि ? कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानि ? कतिविधो समाधि ? को चस्स सङ्किलेसो, किं बोदान ? कथं भावेतब्बो ? समाधिभावनाय को आनिससो ति ?

२. तत्रिदं विस्सज्जन । को समाधी ति ? समाधि बहुविधो नानपकारको । तं सञ्च विभावयितुं आरब्भमानं विस्सज्जन अधिष्णेतञ्चेव अथ न साधेय्य उत्तरिञ्च विक्खेपाय सवत्तेय्य । तस्मा इधाधिष्णेतमेव सन्धाय वट्टाम—कुसलचित्तेकगता समाधि ।

३. केनट्टेन समाधी ति ? समाधानट्टेन समाधि । किमिदं समाधानं नाम ? एकारम्भणे चित्तचेतसिकान समं सम्मा च आधान । ठपनं ति वुत्तं होति । तस्मा यस्स धम्मस्सानुभावेन एकारम्भणे चित्तचेतसिका समं सम्मा च अविक्रिपमानं अविण्णकिण्णा च हुत्वा तिङ्गन्ति, इदं समाधानं ति वेदितव्यं ।

४. कानस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानी ति एत्थं पन, अविक्रमेपलक्खणो समाधि, विक्खेपविद्धसनरसो, अविकम्पनपच्चुपट्टानो, “ सुखिनो चित्तं समाधियती ति [दी १। ७३] वचनतो पन सुखमस्स पदट्टान ।

५. कतिविधो समाधी ति ? अविक्रमेपलक्खणेन ताव एकविधो । उपचार-अप्पनावसेन दुविधो, तथा लोकिय-लोकुत्तरवसेन, सप्पातिक-निष्पातिकवसेन, सुखसहगत-उपेक्खासहगत-वसेन च । तिविधो हीन-मज्झिम-पणीतवसेन, तथा सवितक्क-सविचारादिवसेन, पातिसहगतादिवसेन, परित्त-महम्मगतध्माणावसेन च । चतुब्बिधो दुक्खापटिपदादन्ध्याभिञ्जादिवसेन, तथा परित्तपरित्तराम्भणादिवसेन, चतुश्चानङ्गवसेन, हानभागियादिवसेन, कामावचरादिवसेन, अधिपत्ति-वसेन च । पञ्चविधो पञ्चकनये पञ्चज्ञानङ्गवसेना ति ।

६. तथैव एकविधकोट्टासो उत्तान्त्यो येव । दुविधकोट्टासे, लज्ज अनुस्सतिट्टानानं, मरणसत्तिया, उपसमानुस्सत्तिया, आहारे पटिकूलसञ्जाय, चतुधातुवक्थानस्सा ति इमेस वसेन

लद्धचित्तेकगता, या च अप्पनासमाधीनं पुब्बभागे एकगता, अय उपचारसमाधि । “ पठमस्स ज्ञानस्स परिकम्म पठमस्स ज्ञानस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [पट्टान २।४३०] आदि-वचनतो पन या परिकम्पानन्तरा एकगता, अयं अप्पनासमाधी ति । एवं उपचारप्पना-वसेन दुविधो ।

७. दुतियदुके, तीसु भूमिसु कुसलचित्तेकगता लोकियो समाधि, अरियमग्गसम्पयुत्ता एकगता लोकुत्तरो समाधी ति । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो ।

८. ततियदुके, चतुक्कनये द्वीसु, पञ्चकनये तीसु ज्ञानेसु एकगता सप्पीतिको समाधि, अवसेसेसु द्वीसु ज्ञानेसु एकगता निष्पीतिको समाधि । उपचारसमाधि पन सिया सप्पीतिको, सिया निष्पीतिको ति । एव सप्पीतिक-निष्पीतिकवसेन दुविधो ।

९. चतुथदुके, चतुक्कनये तीसु, पञ्चकनये चत्तसु ज्ञानेसु एकगता सुखसहगतो समाधि, अवसेससिंम उपेक्खासहगतो । उपचारसमाधि पन सिया सुखसहगतो, सिया उपेक्खा-सहगतो ति । एवं सुखसहगत-उपेक्खासहगतवसेन दुविधो ।

१०. तिकेसु पठमत्तिके, पटिलद्धमत्तो हीनो, नातिसुभावितो मज्झिमो, सुभावितो वसिष्पतो पणीतो ति । एवं हीन-मज्झिम-पणीतवसेन तिविधो ।

११. दुतियत्तिके, पठमज्ज्ञानसमाधि सद्धि उपचारसमाधिना सवितक्कसविचारो । पञ्चकनये दुतियज्ज्ञानसमाधि अवितक्कविचारमत्तो । यो हि वितक्कमत्ते येव आदीनव दिस्वा विचारे अदिस्वा केवलं वितक्कप्पहानमत्तं आकङ्खमानो पठमज्ज्ञान अतिक्रमति, सो अवितक्कविचारमत्तं समार्थं पटिलभति । त सन्धायेतं वुत्तं । चतुक्कनये पन दुतियादिसु, पञ्चकनये ततियादिसु तीसु ज्ञानेसु एकगता अवितक्काविचारो समाधी ति । एव सवितक्कसविचारादिवसेन तिविधो ।

१२. ततियत्तिके, चतुक्कनये आदितो द्वीसु, पञ्चकनये च तीसु ज्ञानेसु एकगता पीतिसहगतो समाधि । तस्सेव ततिये च चतुथे च ज्ञाने एकगता सुखसहगतो समाधि, अवसाने उपेक्खासहगतो । उपचारसमाधि पन पीतिसुखसहगतो वा होति उपेक्खासहगतो वा ति । एव पीतिसहगतादिवसेन तिविधो ।

१३. चतुथत्तिके, उपचारभूमियं एकगता परित्तो समाधि, रूपावचरारूपावचरकुसले एकगता महगगतो समाधि, अरियमग्गसम्पयुत्ता एकगता अप्पमाणो समाधी ति । एवं परित्त-महगगतप्पमाणवसेन तिविधो ।

१४. चतुक्केसु पठमचतुक्के, अथि समाधि दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो, अथि दुक्खा-पटिपदो खिप्पाभिज्जो, अथि सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, अथि सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

१५. तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं उप्पज्जति, ताव पवत्ता समाधिभावना पटिपदा ति वुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय याव अप्पना, ताव पवत्ता पञ्चा अभिज्जा ति वुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एकच्चस्स दुक्खा होति, नीवारणादिपच्चनीकधम्म-

समुदाचारगृहणताय किञ्छा, असुखासेवना ति अत्थो, एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिञ्जा पि एकच्चस्स दन्धा होति मन्दा असीघण्वत्ति, एकच्चस्स खिप्पा अमन्दा सीघण्वत्ति ।

१६. तत्थ, यानि परतो सप्पायासप्पायानि [४।३५-४१] च, पल्लिवोधुपच्छेदादीनि पुब्बकिञ्चानि [३।२९-५६] च, अप्पनाकोसल्लानि [४।४२-६५] च वण्णायिस्साम, तेसु यो असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्जा होति, सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्जा । यो पन पुब्बभागे असप्पाय सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुब्बभागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितब्बा । तथा पल्लिवोधुपच्छेदादिकं पुब्बकिञ्च असम्पादेत्वा भावनमनुयुत्तस्स दुक्खा पटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धा अभिञ्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा ।

१७. अपि च तण्हा-अविज्जावसेन, समथ-विपस्सनाधिकारवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खा पटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धा अभिञ्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो, तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा ।

१८. किलेसिन्द्रियवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितब्बो । तिब्बकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा ति ।

१९. इति इमासु पटिपदा-अभिञ्जासु यो पुगलो दुक्खाय पटिपदाय दन्धाय च अभिञ्जाय समार्थि पापुणाति, तस्स सो समाधि दुक्खापटिपदो दन्धाभिञ्जो ति वुच्चति । एस नयो सेसत्तये पी ति । एव दुक्खापटिपदादन्धाभिञ्जादिवसेन चतुर्विधो ।

२०. दुतियचतुक्के, अत्थि समाधि परित्तो परित्तरम्मणो, अत्थि परित्तो अप्पमाणारम्मणो, अत्थि अप्पमाणो परित्तरम्मणो, अत्थि अप्पमाणो अप्पमाणारम्मणो ति । तत्थ यो समाधि अप्पगुणो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितु न सक्कोति, अय परित्तो । यो पन अवद्धिते आरम्मणे पवत्तो, अय परित्तरम्मणो । यो पगुणो सुभावितो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, अय अप्पमाणो । यो च वद्धिते आरम्मणे पवत्तो, अय अप्पमाणारम्मणो । वुत्तलक्खणवोमिस्सताय पन वोमिस्सकनयो वेदितब्बो । एवं परित्तपरित्तरम्मणादिवसेन चतुर्विधो ।

२१. ततियचतुक्के, विक्खलम्भितनीवरणान वितक्क-विचार-पीति-सुख-समाधीनं वसेन पञ्चङ्गिकं पठमं ज्ञान, ततो वूपसन्तवितक्कविचार ति वङ्गिक दुतिय, ततो विरत्तपीतिक दुवङ्गिकं ततियं, ततो पहीनसुखं उपेक्खवेदनासहितस्स समाधि नो वसेन दुवङ्गिकं चतुत्थं,—इति इमेसं चतुर्नं ज्ञानान अङ्गभूता चत्तारो समाधी होन्ति । एवं चतुर्ज्ञानङ्गवसेन चतुर्विधो ।

२२. चतुत्थचतुक्के, अत्थि समाधि हानभागियो, अत्थि ठितिभागियो, अत्थि विसेस-

भागियो, अत्थि निब्बेधभागियो । तत्थ पच्चनीकसमुदाचारवसेन हानभागियता, तदनुधम्मताय सत्तिया सण्ठानवसेन ठितिभागियता, उपरिविसेसाधिगमवसेन विसेसभागियता, निब्बिदासहगत-सञ्जामनसिकारसमुदाचारवसेन निब्बेधभागियता च वेदितव्वा । यथाह—“ पठमस्स ज्ञानस्स लाभि कामसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, हानभागिनी पञ्जा, तदनुधम्मतासति सन्तिइति, ठितिभागिनी पञ्जा, अवितक्कसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, विसेसभागिनी पञ्जा, निब्बिदासहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति विरागूपसंहिता, निब्बेधभागिनी पञ्जा ” ति [विभग ३३०] । ताय पन पञ्जाय सम्पयुत्ता समाधी पि चत्तारो होन्ती ति । एवं हानभागियादिवसेन चतुब्बिधो ।

२३. पञ्चमचतुक्के, कामावचरो समाधि, रूपावचरो समाधि, अरूपावचरो समाधि, अपरियापन्नो समाधी ति एव चत्तारो समाधी । तत्थ सञ्जा पि उपचारेकगता कामावचरो समाधि, तथा रूपावचरादिकुसलचित्तेकगता इतरे तयो ति । एव कामावचरादिवसेन चतुब्बिधो ।

२४. छट्ठचतुक्के, “ छन्द चे भिक्खु अधिपतिं करिवा लभति समाधिं, लभति चित्तस्स एकगतं, अयं बुच्चति छन्दसमाधि ।....विरियं चे भिक्खु....पे ...चित्तं चे भिक्खु....पे.... वीमस चे भिक्खु अधिपतिं करिवा लभति समाधिं, लभति चित्तस्स एकगतं, अयं बुच्चति वीमससमाधी ” ति [विभग २१६-१९] । एव अधिपतिवसेन चतुब्बिधो ।

२५. पञ्चके, य चतुक्कभेदे वुत्त दुतिय ज्ञान, त, वितक्कमत्तातिक्रमेन दुतियं, वितक्क-विचारातिक्रमेन ततियं ति एव द्विधा भिन्दित्वा पञ्च ज्ञानानि वेदितव्वानि, तेसं अङ्गभूता च पञ्च समाधी ति । एवं पञ्चज्ञानङ्गवसेन पञ्चविधता वेदितव्वा ।

२६. को चस्स सङ्किल्लेसो, किं वोदानं ति एत्थ पन विस्सज्जन विभङ्गे वुत्तमेव । वुत्त हि तत्थ—“ सङ्किल्लेसं ति हानभागियो धम्मो । वोदानं ति विसेसभागियो धम्मो ” ति [विभग ३४३] । तत्थ, “ पठमस्स ज्ञानस्स लाभि कामसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदा-चरन्ति, हानभागिनी पञ्जा ” ति [विभग ३३०] इमिना नयेन हानभागियधम्मो वेदितव्वो । “ अवितक्कसहगता सञ्जा-मनसिकारा समुदाचरन्ति, विसेसभागिनी पञ्जा ” ति [विभग ३३०] इमिना नयेन विसेसभागियधम्मो वेदितव्वो ।

२७. कथं भावेतव्वो ति एत्थ पन, यो ताव अयं, लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो ति आदिसु अरियमग्सम्पयुत्तो समाधि वुत्तो [३।७] तस्स समाधिस्स भावनानयो पञ्जाभावना-नयेनेव सङ्गहितो । पञ्जाय हि भाविताय सो भावितो होति । तस्मा तं सन्धाय, एवं भावेतव्वो ति न किञ्चि विसु वदाम ।

२८. यो पनाय लोकियो, सो वुत्तनयेन सीलानि विसोधेवा सुपरिसुद्धे सीले पतिष्ठितेन, य्वास्स दससु पल्लिबोधेसु पल्लिबोधो अत्थि, त उपच्छिन्दित्वा कम्मद्वानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्गमित्वा अत्तनो चरियानुकूल चत्तालीसाय कम्मद्वानेसु अज्जतरं कम्मद्वान गहेत्वा

समाधिभावनाय अनुरूप विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेन खुदकपलिवोधुपच्छेदं कत्वा सव्वं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन भावेतब्बो ति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

२९. अयं पन त्रित्थारो । यं ताव वुत्तं, खास्स दससु पलिवोधेषु पलिवोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा ति एत्थ,

आवासो च कुलं लाभो गणो कम्मञ्च पञ्चम ।

अद्धान आति आवाधो गन्थो इद्दी ति ते दसा ति ॥

इमे दस पलिवोधो नाम । तत्थ आवासो येव आवासपलिवोधो । एस नयो कुलादिसु ।

३०. तत्थ आवासो ति एको पि ओवरको वुच्चति, एकम्पि परिवेण, सकलो पि सङ्खारामो । स्वायं न सव्वस्सेव पलिवोधो होति । यो पनेत्थ नवकम्मादिसु उस्सुक्कं वा आपज्जति, ब्रह्मण्डसन्निचयो वा होति, येन केनचि वा कारणेन अपेक्खवा पटिबद्धचित्तो, तस्सेव पलिवोधो होति, न इतरस्स ।

३१. तत्रिदं वत्थु । द्वे किर कुलपुत्ता अनुरावपुरा निक्खमित्वा अनुपुब्बेन थूपारामे पव्वजिसु । तेसु एको द्वे मातिका पगुणा कत्वा पञ्चवस्सिको हुत्वा पवारत्वा पाचीनखण्डराजिं नाम गतो, एको तत्थेव वसति । पाचीनखण्डराजिं गतो तत्थ चिरं वसित्वा थेरो हुत्वा चिन्तेसि, पटिसल्लानसारुणमिदं ठान, हन्दं नं सहायकस्सापि आरोचेमी ति, ततो निक्खमित्वा अनुपुब्बेन थूपारामं पाविसि । पविसन्तं येव च न दिस्वा समानवस्सिकत्थेरो पञ्चुग्गन्त्वा पत्तचीवरं पटिग्गहेत्वा वत्त अकासि ।

३२. आगन्तुकत्थेरो सेनासन पविसित्वा चिन्तेसि, इदानीं मे सहायो सप्पि वा फणितं वा पानकं वा पेसिस्सति, अयं हि इमस्मिं नगरे चिरं निवासी ति । सो रस्ति अलद्धा पातो चिन्तेसि, इदानीं उपट्ठाकेहिं पहितं यागुलज्जकं पेसिस्सती ति, तम्पि अदिस्वा, पहिणन्ता नत्थि, पविडस्स मज्जे दस्सन्ती ति पातो व तेन सद्दिं गामं पाविसि । ते एकं वीथिं चरित्वा उल्लङ्कमत्तं यागुं लभित्वा आसनसालाय निसीदित्वा पिप्पिसु ।

३३. ततो आगन्तुको चिन्तेसि, निब्रह्मयागुं मज्जे नत्थि, भत्तकाले इदानीं मनुस्सा पणीतं भत्तं दस्सन्ती ति । ततो भत्तकाले पि पिण्डाय चरित्वा लद्धमेव भुजित्वा इतरो आह— किं, भन्ते, सव्वकालं एव यापेथा ति ? आमावुसो ति । भन्ते, पाचीनखण्डराजिं फासुका, तत्थ गच्छामा ति । थेरो नगरतो दक्खिणद्वारेण निक्खमन्तो कुम्भकारगाममग्गं पटिपज्जि । इतरो आह— किं पन, भन्ते, इमं मग्गं पटिपन्नत्था ति ? न नु त्वं, आवुसो, पाचीनखण्डराजिया वण्णं अभासी ति ? किं पन, भन्ते, तुम्हाकं एत्तकं कालं वसित्तद्धाने न कोचि अतिरेकपरिक्खारो अत्थी ति ? आमावुसो, मज्झपीठं सङ्घिकं, तं पटिसामितमेव, अज्जं किञ्चि नत्थी ति । मग्गं पन, भन्ते, कत्तरदण्डो, तेलनाळि, उपाहनत्थविका च तत्थेवा ति । तथा, आवुसो, एकदिवसं वसित्वा एत्तकं ठपितं ति ? आम, भन्ते ति ।

३४. सो पसन्नाचितो थेर वन्दित्वा, तुम्हादिसान, भन्ते, सब्बत्थ अरञ्जवासो येव, थूपारामो चतुत्ते बुद्धान धातुनिधानङ्गानं, लोहपासादे सण्णायं धम्मसवन्न, महाचेतियदस्सनं, थेरदस्सनञ्च लभति, बुद्धकालो विय पवत्तति, इधेव तुम्हे वसथा ति दुतियदिवसे पत्तचीवरं गहेत्वा सयमेव अगमासी ति । ईदिसस्स आवासो न पलिवोधो होति ।

३५. कुलं ति आतिकुल वा उपङ्गाकुल वा । एकच्चस हि उपङ्गाकुलमपि “ सुखितो सुखितो ” ति [स ३।११] आदिना नयेन ससङ्गविहारतो पलिवोधो होति । सो कुलमानुसकोहि विना धम्मसवनाय सामन्तविहारमपि न गच्छति । एकच्चस्स मातापितरो पि पलिवोधा न हन्ति ।

३६. कोरण्डकविहारवासित्थेरस्स भागिनेय्यदहरभिक्षुनो विय । सो किर उद्देसत्थ रोहण अगमासि । थेरभगिनी पि उपासिका सदा थेर तस्स पवत्ति पुच्छति । थेरो एकदिवसं, दहर आनेस्सामी ति रोहणाभिमुखो पायासि ।

३७. दहरो पि, चिरमिथ मे वुत्थ, उपञ्जाय दानि पस्सित्वा उपासिकाय च पवत्ति जत्वा आगमिस्सामी ति रोहणतो निक्खमि । ते उभो पि गङ्गातीरे समागच्छिंसु । सो अञ्जतरस्मि रुक्खमूले थेरस्स वत्त कत्वा, कुहिं यासी ति पुच्छितो तमत्थं आरोचेसि । थेरो, सुद्ध ते कतं, उपासिका पि सदा पुच्छति, अहमपि एतदत्थमेव आगतो, गच्छ त्व, अह पन इधेव इम वस्स वसिस्सामी ति त उय्योजेसि । सो वस्सूपनायिकदिवसे येव तं विहार पत्तो । सेनासनम्पिस्स पितरा कारितमेव पत्त ।

३८. अथस्स पिता दुतियदिवसे आगन्त्वा, कस्स, भन्ते, अम्हाक सेनासन पत्त ति पुच्छन्तो, आगन्तुकस्स दहरस्स ति सुत्वा त उपसङ्गमिन्वा वन्दित्वा आह—भन्ते, अम्हाक सेनासने वस्सं उपगतस्स वत्त अत्थी ति । किं, उपासका ति ? तेमास अम्हाक येव घरे भिक्खं गहेत्वा पवारेत्वा गमनकाले आपुच्छितञ्च ति । सो तुण्हीभावेन अधिवासेसि । उपासको पि घर गन्त्वा, अम्हाक आवासे एको आगन्तुको अय्यो उपगतो, सक्कच्च उपङ्गातञ्चो ति आह । उपासिका, साधू ति सम्पटिच्छित्वा पर्णात खादनीय भोजनीय पटियादेसि । दहरो पि भत्तकाले जातिघरं अगमासि, न न कोचि सज्जानि ।

३९. सो तेमासमपि तत्थ पिण्डपात परिमुञ्जित्वा वस्स वुत्थो, अह गच्छामी ति आपुच्छि । अथस्स आतका, स्वे, भन्ते, गच्छथा ति दुतियदिवसे घरे येव भोजेत्वा तेलनाळि पूरेत्वा एक गुल्लपिण्ड नवहत्थञ्च साटकं दत्वा, गच्छथ, भन्ते ति आहंसु । सो अनुमोदन कत्वा रोहणाभिमुखो पायासि ।

४०. उपञ्जायो पिस्स पवारेत्वा पटिपथं आगच्छन्तो पुब्बे दिट्ठङ्गाने येव त अदस । सो अञ्जतरस्मि रुक्खमूले थेरस्स वत्त अकासि । अथ न थेरो पुच्छि, किं, भद्रमुख, दिट्ठा ते उपासिका ति ? सो, आम, भन्ते ति सब्ब पवत्ति आरोचेत्वा तेन तेलेन थेरस्स पादे

मक्खेत्वा गुलेन पानकं कत्वा तप्पि साटक थेरस्सेव दत्त्वा थेर वदिदत्त्वा, मय्हं, भन्ते, रोहणं येव सप्पायं ति अगमासि । थेरो पि विहारं आगन्त्वा दुतियदिवसे कोरण्डकगामं पाविसि ।

४१. उपासिका पि, मय्ह भाता मम पुत्त गहेत्वा इदानी आगच्छिस्सती ति सदा मग्गं ओलोकेयमाना व तिड्ढति । सा त एककमेव आगच्छन्त दिस्वा, मतो मे मज्जे पुत्तो, अय थेरो एकको व आगच्छती ति थेरस्स पादमूले पतित्वा परिदेवमाना रोदि । थेरो, न नु दहरो अपिच्छताय अत्तान अजानापेत्वा व गतो ति त समस्सासेत्वा सब्बं पवत्ति आरोचेत्वा पत्तथविकतो त साटक नीहरित्वा दस्सेसि ।

४२. उपासिका पसीदित्वा पुत्तेन गतदिसाभिमुखा उरेन निपजित्वा नमस्समाना आह— मय्ह पुत्तसदिस वत मज्जे भिक्खु कायसक्खि कत्वा भगवा रथविनीतपटिपद, नाळकपटिपदं, तुवटकपटिपद, चतुपच्चयसन्तोसभावनारामतादीपक महाअरियवसपटिपदञ्च देसेसि । विजातमातुया नाम गेहे तेमासं भुज्जमानो पि, अह पुत्तो, त्व माता ति न वक्खति । अहो अच्छरियमनुस्सो ति । एवरूपस्स मातापितरो पि पलिबोधो न होन्ति, पगेव अज्जं उपट्ठाककुल ति ।

४३. लाभो ति चत्तारो पच्चया । ते कथ पलिबोधो होन्ति ? पुञ्जवन्तस्स हि भिक्खुनो गतगतङ्घाने मनुस्सा महापरिवारे पच्चये देन्ति । सो तेस अनुमोदेन्तो धम्म देसेन्तो समणधम्म कातु ओकासं न लभति, अरुणुगमनतो याव पठमयामो, ताव मनुस्सससग्गो न उपच्छिजति । पुन बलवपच्चूसे येव बाहुल्लिकपिण्डपातिका आगन्त्वा, भन्ते, असुको उपासको, उपासिका, अमच्चो, अमच्चधीता तुम्हाक दस्सनकामा ति वदन्ति । सो, गण्ह, आवुसो, पत्तचीवर ति गमनसज्जो व होती ति निच्चय्यावटो । तस्सेव ते पच्चया पलिबोधो होन्ति । तेन गण पहाय, यत्थ न न जानन्ति, तत्थ एककेन चरितव्व । एव सो पलिबोधो उपच्छिजती ति ।

४४. गणो ति सुत्तन्तिकगणो वा आभिघम्मिकगणो वा । यो तस्स उदेसं वा परिपुच्छं वा देन्तो समणधम्मस्स ओकास न लभति, तस्सेव गणो पलिबोधो होति । तेन सो एव उपच्छिन्दितव्वो—सचे तेसं भिक्खून् बहु गहितं होति, अप्प अगसिड्ड, त निट्ठेत्वा अरज्ज पविसितव्व । सचे अप्प गहित, बहु अवसिड्ड, योजनतो पर अगन्त्वा अन्तोयोजनपरिच्छेदे अज्जं गणवाचकं उपसङ्कमित्वा, इमे आयस्सा उदेसादीहि सङ्गण्हतु ति वत्तव्व । एवम्पि अलभमानेन, मय्ह, आवुसो, एक किच्च अत्थि, तुम्हे यथाक्कासुकट्टानानि गच्छथा ति गणं पहाय अत्तनो कम्मं कत्तव्वं ति ।

४५. कम्मं ति नवकम्मं । तं करोन्तेन वड्ढकिआदीहि लद्धालद्ध जानितव्व, कताकते उस्सुक आपजितव्व ति सब्बदा पलिबोधो होति । सो पि एव उपच्छिन्दितव्वो—सचे अप्प अवसिड्डं होति, निट्ठेत्तव्व । सचे बहु, सद्धिकं चे नवकम्म, सद्धस्स वा सद्धभारहारकभिक्खून् वा निट्ठयेत्तव्व । अत्तनो सन्तक चे, अत्तनो भारहारकान निट्ठयेत्तव्व । तादिसे अलभन्तेन सद्धस्स परिच्चजित्वा गन्तव्व ति ।

४६. अद्धानं ति मग्गमनं । यस्स हि, कथंचि पब्बज्जापेक्खो वा होति, पब्बयजातं वा किञ्चि लद्धव्वं होति, सचे तं अलभन्तो न सक्कोति अधिवासेतुं, अरञ्जं पविसित्वा समणधम्मं करोन्तस्सापि गमिकचित्तं नाम दुष्पटिविनोदनीयं होति । तस्मा गन्त्वा तं किञ्च तीरेत्वा व समणधम्मो उस्सुक्कं कातव्वं ति ।

४७. आती ति, विहारे आचरियुपञ्चाय-सद्धिविहारिक-अन्तेवासिक-समानुपञ्चायक-समानाचरियका, घरे माता पिता भ्राता ति एवमादिका । ते गिलाना इमस्स पल्लिवोधा होन्ति । तस्मा सो पल्लिवोधो उपट्ठहिंत्वा तेसं पाकतिककरणेन उपच्छिन्दितव्वो ।

४८. तत्थ उपञ्चायो ताव गिलानो, सचे लद्धुं न बुद्धाति, यावज्जीवमपि पटिजगितव्वो, तथा पब्बज्जाचरियो, उपसम्पादचरियो, सद्धिविहारिको, उपसम्पादितपब्बज्जाजितअन्तेवासिका, समानुपञ्चायका च । निस्सयाचरिय-उद्देसाचरिय-निस्सयन्तेवासिक-उद्देसन्तेवासिक-समानाचरियका पन याव निस्सय-उद्देसा अनुपच्छिन्ना ताव पटिजगितव्वं । प्होन्तेन ततो उद्धमपि पटिजगितव्वं एव ।

४९. मातापितुसु उपञ्चाये विय पटिपज्जितव्वं । सचे पि हि ते रजे ठिता होन्ति, पुत्ततो च उपट्ठान पञ्चासीसन्ति, कातव्वमेव । अथ तेस भेसज्ज नत्थि, अत्तनो सन्तकं दातव्वं । असति भिक्खाचरियाय परियेसित्वा पि दातव्वमेव । मातुभगिनीनं पन तेसं सन्तकमेव योजेत्वा दातव्वं । सचे नत्थि, अत्तनो सन्तकं तावकालिकं दत्त्वा पच्छा लभन्तेन गण्हितव्वं, अलभन्तेन न चोदेतव्वं । अज्जातकस्स भगिनिसामिकस्स भेसज्जं नेव कातुं न दातुं वड्ढति । तुहं सामिकस्स देही ति वत्त्वा पन भगिनिया दातव्वं । मातुजायाय पि एसेव नयो । तेसं पन पुत्ता इमस्स जातका येवा ति तेस कातुं वड्ढती ति ।

५०. आवाधो ति यो कोचि रोगो । सो बाधयमानो पल्लिवोधो होति, तस्मा भेसज्जकरणेन उपच्छिन्दितव्वो । सचे पन कतिपाहं भेसज्जं करोन्तस्सापि न वूपसम्मति, नाहं तुहं दासो, न भतको, त येव हि पोसेन्तो अनमतग्गे संसारवट्ठे दुक्खं पत्तो ति अत्तभावं गरहित्वा समणधम्मो कातव्वो ति ।

५१. गन्थो ति परियत्तिपरिहरण । त सञ्ज्ञायादीहि निच्चव्यावटस्सेव पल्लिवोधो होति, न इतरस्स । तत्रिमानि वत्थूनि । मज्झिमभाणक-नेवत्थेरो किर मलयवासी-नेवत्थेरोस्स सन्तिकं गन्त्वा कम्मडानं याचि । थेरो, कीदिसोसि, आवुसो, परियत्तिय ति पुच्छि । मज्झिमो मे, भन्ते, पगुणो ति । आवुसो, मज्झिमो नामेसो दुष्परिहारो, मूलपण्णास सञ्ज्ञायन्तस्स मज्झिमपण्णासको आगच्छति, त सञ्ज्ञायन्तस्स उपरिपण्णासको, कुतो तुहं कम्मडानं ति ? भन्ते, तुम्हाकं सन्तिके कम्मडानं लभित्वा पुन न ओलोकेस्सामी ति कम्मडानं गहेत्वा एकूनवीसति वस्सानि सञ्ज्ञायं अक्त्वा वीसतिमे वस्से अरहत्तं पत्त्वा सञ्ज्ञायत्थाय आगतानं भिक्खून, वीसति मे, आवुसो, वस्सानि परियत्तिं अनोलोकेन्तस्स, अपि च खो कतपरिचयो अहमेत्थ, आरभथा ति वत्त्वा आदितो पडाय याव परियोसाना एकव्यञ्जने पिस्स कङ्का नाहोसि ।

५२. करुणियगिरिवासि-नागत्येरो पि अट्टारस वस्सानि परियत्तिं छुत्वा भिक्खुं धातुकथं उद्दिशि । तेसं गामवासिकृत्येरेहि सद्धिं संसन्देन्तान एकपञ्चो पि उप्पटिपाटिया आगतो नाहोसि ।

५३. महाविहारे पि तिपिटक-चूलाभयत्येरो नाम अट्टकथं अनुगगहेत्वा व, पञ्चनिकाय-मण्डले तीणि पिटकानि परिवत्तेस्सामी ति सुवण्णभेरिं पहरापेसि । भिक्खुसङ्घो, कतमाचरियान उग्गहो, अत्तनो आचरियुग्गहं येव वदतु, इतरथा वत्तु न देमा ति आह । उपज्झायो पि न अत्तनो उपट्ठानं आगत पुच्छि, त्वं, आवुसो, भेरिं पहरापेसी ति ? आम भन्ते । किंकारणा ति ? परियात्तिं, भन्ते, परिवत्तेस्सामी ति । आवुसो अभय, आचरिया इदं पदं कथं वदन्ती ति ? एवं वदन्ति, भन्ते ति । थेरो हू ति पटिवाहि । पुन सो अज्जेन अज्जेन परियायेन, एव वदन्ति, भन्ते ति तिक्खत्तुं आह । थेरो सच्चं हू ति पटिवाहित्वा, आवुसो, तथा पठम कथितो येव आचरियमग्गो, आचरियमुखतो पन अनुगगहितत्ता, एवं आचरिया वदन्ती ति सण्ठातु नासक्खि, गच्छ अत्तनो आचरियानं सन्तिके सुणाही ति । कुहिं, भन्ते, गच्छामी ति ? गङ्गाय परतो रोहणजनपदे तुलाधारपञ्चतविहारे सच्चपरियत्तिको महाधम्मरक्खितत्येरो नाम वसति, तस्स सन्तिकं गच्छा ति । साधु भन्ते ति थेरं वन्दित्वा पञ्चहि भिक्खुसत्तेहि सद्धिं थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा निसीदि । थेरो, कस्मा आगतोसी ति पुच्छि । धम्म सोतु, भन्ते ति । आवुसो अभय, दीघ-मज्झिमेसु म कालेन काल पुच्छन्ति, अवसेस पन मे तिसमत्तानि वस्सानि न ओलोकितपुच्चं, अपि च त्व रत्तिं मम सन्तिके परिवत्तेहि, अह ते दिवा कथयि-स्सामी ति । सो, साधु भन्ते ति तथा अकासि ।

५४. परिवेणद्वारे महामण्डपं कारेत्वा गामवासिनो दिवसे दिवसे धम्मसवन्तथाय आग-च्छन्ति । थेरो रत्तिं परिवत्तित्वा दिवा कथयन्तो अनुपुब्बेन देसन निट्ठपेत्वा, अभयत्येरस्स सन्तिके तट्टिकाय निसीदित्वा, आवुसो, मय्हं कम्मट्ठानं कथेही ति आह । भन्ते, किं भणथ ? न नु मया तुम्हाकमेव सन्तिके सुतं ? किमहं तुम्हेहि अज्जातं कथेस्सामी ति ? ततो न थेरो, अज्जो एस, आवुसो, गतकस्स मग्गो नामा ति आह ।

५५. अभयत्येरो किर तदा सोतापन्नो होति । अथस्स सो कम्मट्ठानं दत्वा आगन्त्वा लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो, थेरो परिनिब्बुतो ति अस्सोसि । सुत्वा, आहरथावुसो, चीवरं ति चीवरं पारुपित्वा, अनुच्छविको, आवुसो, अम्हाक आचरियस्स अरहत्तमग्गो, आचरियो नो, आवुसो, उज्जु आजानीयो, अत्तनो धम्मन्तेवासिकस्स सन्तिके तट्टिकाय निसीदित्वा, मय्हं कम्मट्ठानं कथेही ति आह, अनुच्छविको, आवुसो, थेरस्स अरहत्तमग्गो ति । एवरूपानं गन्थो पल्लिवोधो न होती ति ।

५६. इद्धी ति पोथुज्जानिका इद्धि । सा हि उत्तानसेय्यकदारको विय, तरुणस्सं विय

च दुष्परिहारा होति, अण्मत्तकेनेव भिज्जति । सा पन विपस्सनाय पलिबोधो होति, न समाधिस्स, समार्थि पत्वा पत्तब्बतो । तस्मा त्रिपस्सनत्थिकेन इद्विपलिबोधो उपच्छिन्दितब्बो, इतरेन अवसेसा ति । अय ताव पलिबोधकथाय विथारो ।

५७. कम्मट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसङ्कुमित्रा ति एत्थ पन दुविधं कम्मट्ठानं, सब्बत्थककम्मट्ठान पारिहारियकम्मट्ठानञ्च । तत्थ सब्बत्थककम्मट्ठान नाम भिक्खुसङ्घादिसु मेत्ता मरणसति च, असुभसञ्जा ति पि एके ।

५८. कम्मट्ठानिकेन हि भिक्खुना पठमं ताव परिच्छिन्दित्वा सीमट्ठकभिक्खुसङ्घे, सुखिता होन्तु अब्यापज्झा ति मेत्ता भावेतब्बा, ततो सीमट्ठकदेवतासु, ततो गोचरगाममिह इस्सरजने, ततो तत्थ मनुस्से उपादाय सब्बसत्तेसु । सो हि भिक्खुसङ्घे मेत्ताय सहवासीन मुदुचित्ततं जनेति, अथस्स ते सुखसवासा होन्ति । सीमट्ठकदेवतासु मेत्ताय मुदुकतचित्ताहि देवताहि धम्मिकाय रक्खाय सुसविहितारक्खो होति । गोचरगाममिह इस्सरजने मेत्ताय मुदुकतसन्तानेहि इस्सरेहि धम्मिकाय रक्खाय सुरक्खितपरिक्खारो होति । तत्थ मनुस्सेसु मेत्ताय पसादितचित्तेहि तेहि अपरिभूतो हुत्वा विचरति । सब्बसत्तेसु मेत्ताय सब्बत्थ अप्पटिहतचारो होति । मरणसतिया पन, अवस्स मया मरितब्बं ति चिन्तेन्तो अनेसन पहाय उपरूपरि वव्वमानसवेगो अनोलीनवुत्तिको होति । असुभसञ्जापरिचितचित्तस्स पनस्स दिब्बानि पि आरम्भणानि लोभवसेन चित्त न परियादियन्ति ।

५९. एव बहूपकारत्ता सब्बत्थ अत्थयितब्बं इच्छितब्बं ति च, अधिष्पेतस्स योगानुयोगकम्मस्स ठान ति चा ति सब्बत्थककम्मट्ठानं ति वुच्चति ।

६०. चत्तालीसाय पन कम्मट्ठानेसु यं यस्स चरियानुकूल, त तस्स निच्च परिहरितब्बता उपरिमस्स च उपरिमस्स भावनाकम्मस्स पदट्ठानत्ता पारिहारियकम्मट्ठानं ति वुच्चति । इति इमं दुविधमपि कम्मट्ठानं यो देति, अय कम्मट्ठानदायको नाम, तं कम्मट्ठानदायकं ।

६१. कल्याणमित्तं ति,

“ पियो गरु भावनीयो वत्ता च वचनक्खमो ।

गम्भीरञ्च कथं कत्ता, नो चट्ठाने नियोजये ” ति [अं ४।३२] ॥

एवमादिगुणसमन्नागतं एकन्तेन हितेसिं वुद्धिपक्खे ठितं कल्याणमित्त ।

६२. “ मम हि, आनन्द, कल्याणमित्तं आगम्म जातिधम्मा सत्ता जातिया परिमुच्चन्ती ” ति [स १।८८] आदिवचनतो पन सम्मासम्बुद्धो येव सब्बाकारसम्पन्नो कल्याणमित्तो । तस्मा तस्मि सति तस्सेव भगवतो सन्तिके गहितकम्मट्ठान सुगहितं होति । परिनिब्बुते पन तस्मि, असीतिया महासावकेसु यो धरति, तस्स सन्तिके गहेतु वड्ढति । तस्मिपि असति, यं कम्मट्ठानं

गहेतुकामो होति, तस्सेव वसेन चतुक्कपञ्चकञ्ज्ञानानि निब्बत्तेत्वा ज्ञानपददानं विपस्सनं वहेत्वा आसवक्खय पत्तस्स खीणासवस्स सन्तिके गहेतब्ब ।

६३. किं पन खीणासवो, अहं खीणासवो ति अत्तानं पकासेती ति ? किं वत्तब्बं ? कारकभावं हि जानित्वा पकासेति । न नु अस्सगुत्तथेरो आरद्धकम्मदानस्स भिक्खुनो, कम्मदानकारको अयं ति जानित्वा आकासे चम्मखण्ड पञ्जापेत्वा तत्थ पल्लङ्केन निसिन्नो कम्मदान कथेसी ति ?

६४. तस्मा सचे खीणासव लभति, इच्चेत कुसल । नो चे लभति, अनागामि-सकदागामि-सोतापन्न-ज्ञानलाभिपुत्थुज्जन-तिपिटकधर-द्विपिटकधर-एकपिटकधरेसु पुरिमस्स पुरिमस्स सन्तिके । एकपिटकधरे पि असति, यस्स एकसङ्कीति पि अट्ठकथाय सिद्धिं पगुणा, सयञ्च लज्जां होति, तस्स सन्तिके गहेतब्बं । एवरूपो हि तन्तिधरो वसानुरक्खको पवेणिपालको आचरियो आचरियमतिको व होति, न अत्तनो मतिको होति । तेनेव पोराणकथेरा, लज्जी रक्खिस्सती ति तिक्खत्तुं आहसु ।

६५. पुब्बे वुत्तखीणासवादयो चेत्थ अत्तना अधिगतमग्गमेव आचिक्खन्ति । बहुस्सुतो पन तं त आचरियं उपसङ्कमित्वा उग्गहपरिपुच्छानं विसोधितत्ता इतो चित्तो च सुत्तञ्च कारणञ्च सल्लक्खेत्वा सप्पायासप्पाय योजेत्वा गहनद्धाने गच्छन्तो महाहत्थी विय महामग्गं दस्सेन्तो कम्मदान कथेस्सति । तस्मा एवरूप कम्मदानदायक कल्याणमित्त उपसङ्कमित्वा तस्स वत्तपटिवत्तं कत्वा कम्मदानं गहेतब्बं ।

६६. सचे पनेतं एकविहारे येव लभति, इच्चेतं कुसलं । नो चे लभति, यत्थ सो वसति, तत्थ गन्तब्ब । गच्छन्तेन च न धोतमक्खितेहि पादेहि उपाहना आरूढित्वा लुत्त गहेत्वा तेलनालि-मधु-फाणितादीनि गाहापेत्वा अन्तेवासिकपरिवुत्तेन गन्तब्ब । गमिकवत्तं पन पूरेत्वा अत्तनो पत्तचीवर सयमेव गहेत्वा अन्तरामग्गे य य विहार पविसति, सब्बत्थ वत्तपटिपत्ति कुरुमानेन सल्लहुकपरिक्खारेन परमसल्लेखवुत्तिना हुत्वा गन्तब्ब । तं विहार पविसन्तेन अन्तरामग्गे येव दन्तकड कपियं कारापेत्वा गहेत्वा पविसितब्ब । न च, मुहुत्तं विस्समित्वा पादधोवनमक्खनादीनि कत्वा आचरियस्स सन्तिक गमिस्सामी ति अञ्ज परिवेण पविसितब्बं ।

६७. कस्मा ? सचे हिस्स तत्र आचरियस्स विसभागा भिक्खू भवेय्यु, ते आगमनकारण पुच्छित्वा आचरियस्स अवण्ण पकासेत्वा, नडोसि, सचे तस्स सन्तिक आगतो ति विप्पटिसारं उप्पादेय्युं, येन ततो व पटिनिवत्तेय्य । तस्मा आचरियस्स वसनदानं पुच्छित्वा उजुक्कं तत्थेव गन्तब्बं ।

६८. सचे आचरियो दहरतरो होति, पत्तचीवरपटिग्गहणादीनि न सादितव्वानि । सचे बुद्धतरो होति, गत्वा आचरिय वन्दित्वा ठातब्ब । निक्खिवावुसो, पत्तचीवर ति वुत्तेन निक्खि-पितब्बं । पानीय पिवा ति वुत्तेन, सचे इच्छति, पातब्ब । पादे धोवाही ति वुत्तेन न ताव पादा धोवितव्वा । सचे हि आचरियेन आभतं उदक भवेय्य, न सारूप सिया । धोवाहावुसो,

न मया आभतं, अज्जेहि आभतं ति वुत्तेन पन, यत्थ आचरियो न पस्सति, एवरूपे पटिच्छने वा ओकासे, अब्भोकासविहारस्सापि वा एकमन्ते निसीदित्वा पादा धोवितब्बा ।

६९. सचे आचरियो तेलनाळिं आहरति, उट्ठाहत्वा उभोहि हत्थेहि सकच्चं गहेतब्बा । सचे हि न गण्हेय्य, अयं भिक्खु इतो एव पट्टाय सम्भोगं कोपेती ति आचरियस्स अज्जयत्तं भवेय्य । गहेत्वा पन न आदितो व पादा मक्खेतब्बा । सचे हि त आचरियस्स गत्तब्भञ्जनतेलं भवेय्य, न सारुणं सिया । तस्मा पठम सीस मक्खेत्वा खन्धादीनि मक्खेतब्बानि । सब्बपारि-
हारियतेलमिदं, आवुसो, पादे पि मक्खेह्मी ति वुत्तेन पन, थोकं सीसे कत्वा पादे मक्खेत्वा, इम तेलनाळिं ठपेमि, भन्ते ति वत्वा आचरिये गण्हन्ते दातब्बा ।

७०. आगतदिवसतो पट्टाय, कम्महान मे, भन्ते, कथेथ इच्चें व न वत्तब्बं । दुतिय-
दिवसतो पन पट्टाय, सचे आचरियस्स पकतिउपट्ठाको अत्थि, तं याचित्वा वत्तं कातब्बं । सचे याचितो पि न देति, ओकासे लद्धे येव कातब्बं । करोन्तेन च खुदक-मज्झिम-महन्तानि तीणि दन्तकट्टानि उपनामेतब्बानि, सीतं उण्ह ति दुविधं मुखधोवनउदकञ्च न्हानोदकञ्च पटियादेतब्ब । ततो य आचरियो तीणि दिवसानि परिभुञ्जति, तादिसमेव निच्च उपनामेतब्बं । नियमं अकत्वा यं वा त वा परिभुञ्जन्तस्स यथालद्धं उपनामेतब्बं ।

७१. किं बहुना वुत्तेन ? यं तं भगवता, “ अन्तेवासिकेन, भिक्खवे, आचरियग्धि सम्मा वत्तितब्ब । तत्रायं सम्मावत्तना । कालस्सेव उट्ठाय उपाहना ओमुञ्चित्वा एकसं उत्तरासङ्गं करित्वा दन्तकट्ट दातब्बं, मुखोदकं दातब्बं, आसनं पञ्जापेतब्बं । सचे यागु होति, भाजनं धोवित्वा यागु उपनामेतब्बा ” ति [महा ६१] आदिकं खन्धके सम्मावत्तं पज्जत्तं, तं सब्बम्पि कातब्ब ।

७२. एवं वत्तसम्पत्तिथा गरुं आराधयमानेन सायं वन्दित्वा, याही ति विस्सज्जितेन गन्तब्ब । यदा सो, किस्सागतोसी ति पुच्छति, तदा आगमनकारण कथेतब्ब । सचे सो नेव पुच्छति, वत्त पन सादियति, दसाहे वा पक्खे वा वीतिवत्ते एकदिवसं विस्सज्जितेनापि अगन्त्वा ओकास कारेत्वा आगमनकारण आरोचेतब्बं । अकाले वा गन्त्वा, किमत्थं आगतोसी ति पुट्ठेन आरोचेतब्बं । सचे सो, पातो व आगच्छा ति वदति, पातो व गन्तब्बं ।

७३. सचे पनस्स ताय वेलाय पित्ताबाधेन वा कुच्छि परिड्हति, अग्गिमन्दताय वा भत्तं न जीरति, अज्जो वा कोचि रोगो बाधति, तं यथाभूत आविक्त्वा अत्तनो सप्पायवेलं आरो-
चेत्वा ताय वेलाय उपसङ्कमितब्बं । आसप्पायवेलाय हि वुच्चमानम्पि कम्महानं न सक्का होति मनसिकातु ति । अयं, कम्महानदायकं कल्याणमिच्चं उपसङ्कमित्वा ति एत्थ विथारो ।

७४. इदानी, अत्तनो चरियानुकूलं ति एत्थ चरिया ति छ चरिया, रागचरिया, देसचरिया, मोहचरिया, सद्दाचरिया, बुद्धिचरिया, वितक्कचरिया ति । केचि पन रागादीनं संसग्गसन्निपातवसेन अपरा पि चतस्सो, तथा सद्दादीनं ति इमाहि अट्ठाहि सद्धिं चुइस इच्छन्ति ।

एव पन भेदे बुच्चमाने रागादीनं सद्वादीहि पि संसग्ग कत्वा अनेका चरिया होन्ति । तस्मा सङ्खेपेन छळेव चरिया वेदितव्वा । चरिया, पकति, उस्सन्नता ति अत्थतो एक । तासं वसेन छळेव पुग्गला होन्ति, रागचरितो, दोसचरितो, मोहचरितो, सद्वाचरितो, बुद्धिचरितो, वितक्कचरितो ति ।

७५. तत्थ यस्मा रागचरितस्स कुसलप्पवत्तिसमये सद्वा बलवती होति, रागस्स आसन्नगुणत्ता,—यथा हि अकुसलपक्खे रागो सिनिद्धो नातिलूवो, एवं कुसलपक्खे सद्वा, यथा रागो वत्थुकामे परियेसति, एवं सद्वा सीलादिगुणे, यथा रागो अहितं न परिच्चजति, एव सद्वा हितं न परिच्चजति,—तस्मा रागचरितस्स सद्वाचरितो सभागो ।

७६. यस्मा पन दोसचरितस्स कुसलप्पवत्तिसमये पञ्जा बलवती होति, दोसस्स आसन्नगुणत्ता,—यथा हि अकुसलपक्खे दोसो असिनिद्धो न आरम्मणं अल्लीयति, एव कुसलपक्खे पञ्जा, यथा च दोसो अभूत दोसमेव परियेसति, एव पञ्जा भूत दोसमेव, यथा दोसो सत्तपरिवज्जनाकारेण पवत्तति, एव पञ्जा सङ्खारपरिवज्जनाकारेण,—तस्मा दोसचरितस्स बुद्धिचरितो सभागो ।

७७. यस्मा पन मोहचरितस्स अनुप्पन्नान कुसलानं धम्मानं उप्पादाय वायममानस्स थेमुप्पेन अन्तरायकरा वितक्का उपपज्जन्ति, मोहस्स आसन्नलक्खणत्ता,—यथा हि मोहो परिब्याकुलताय अनवड्डितो, एवं वितक्को नानपकारवितक्कनताय, यथा च मोहो अपरियोगाहनताय चञ्चलो, तथा वितक्को लहुपरिकप्पनताय,—तस्मा मोहचरितस्स वितक्कचरितो सभागो ति ।

७८. अपरे तण्हा-मान-दिट्ठिवसेन अपरा पि तिस्रो चरिया वदन्ति । तत्थ तण्हा रागो येव, मानो च तसम्पयुत्तो ति तदुभयं रागचरिय नातिवत्तति । मोहनिदानत्ता च दिट्ठिया दिट्ठिचरिया मोहचरियमेव अनुपतति ।

७९. ता पनेता चरिया किंनिदाना ? कथञ्च जानितव्व, अयं पुग्गलो रागचरितो, अयं पुग्गलो दोसादिसु अञ्जतरचरितो ति ? किंचरितस्स पुग्गलस्स किं सप्पायं ति ?

८०. तत्र, पुरिमा ताव तिस्रो चरिया पुब्बाचिण्णनिदाना धातुदोसनिदाना चा ति एकच्चे वदन्ति । पुब्बे किर इट्ठप्पयोगसुभकम्मबहुलो रागचरितो होति, सग्गा वा चक्खित्वा इधूपपन्नो । पुब्बे छेदनवधबन्धवेरकम्मबहुलो दोसचरितो होति, निरयनागयोनीहि वा चक्खित्वा इधूपपन्नो । पुब्बे मज्जपानबहुलो सुतपरिपुञ्चाविहीनो च मोहचरितो होति, तिरिच्छानयोनिया वा चक्खित्वा इधूपपन्नो ति । एवं पुब्बाचिण्णनिदाना ति वदन्ति ।

८१. द्विजं पन धातूनं उस्सन्नत्ता पुग्गलो मोहचरितो होति, पथवीधातुया च आपो-धातुया च । इतरास द्विजं उस्सन्नत्ता दोसचरितो । सब्बासं समत्ता पन रागचरितो ति ।

दोसेसु च सेम्हाधिको रागचरितो होति, वाताधिको मोहचरितो, सेम्हाधिको वा मोहचरितो, वाताधिको वा रागचरितो ति । एव धातुदोसनिदाना ति वदन्ति ।

८२. तथ यस्मा पुब्बे इड्पयोगसुभकम्मवहुला पि सग्गा चवित्वा इधूपपन्ना पि च, न सब्बे रागचरिता येव होन्ति, इतरे वा दोसमोहचरिता, एव वातुनञ्च यथावुत्तेनेव नयेन उस्सदनियमो नाम नत्थि, दोसनियमे च रागमोहद्वयमेव वुत्त, तम्पि च पुब्बापरविरुद्धमेव, सद्दाचरियादिसु च एकस्सा पि निदानं न वुत्तमेव, तस्मा सम्बमेतं अपरिच्छिन्नवचनं ।

८३. अय पनेत्थ अट्ठकथाचरियानं मतानुसारेण विनिच्छयो । वुत्तं हेतं उस्सदकित्तने— “ इमे सत्ता पुब्बहेतुनियामेन लोभुस्सदा, दोसुस्सदा, मोहुस्सदा, अलोभुस्सदा, अदोसुस्सदा, अमोहुस्सदा च होन्ति । यस्स हि कम्मायूहनक्खणे लोभो बलवा होति, अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो, दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभ परियादातु न सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातु सक्कोति । तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निम्बत्तो लुद्धो होति सुखसीलो अक्कोधनो पञ्जवा वजिरूपमज्जाणो ।

८४. “ यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोभादोसा मन्दा, अमोहो च बलवा, मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुड्डो च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमज्जाणो, दत्ताभयत्थेरो विय । यस्स कम्मायूहनक्खणे लोभअदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सीलको पन होति अक्कोधनो बहुलत्थेरो विय । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि लोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, अलोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति, दुड्डो च मूळ्हो च ।

८५. “ यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिब्बारम्मणम्पि दिस्वा निच्चलो, दुड्डो पन होति, दन्धपञ्जो च । यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति अदुड्डो च सीलको च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसामोहा बलवन्तो होन्ति, इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुड्डो पन होति कोधनो । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोभादोसामोहा बलवन्तो होन्ति, लोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव, महासङ्गरक्खितत्थेरो विय, अलुद्धो अदुड्डो पञ्जवा च होती ” ति [मअ २।३७३-७४] ।

८६. एत्थ च यो लुद्धो ति वुत्तो, अय रागचरितो । दुड्डदन्धा दोसमोहचरिता । पञ्जवा बुद्धिचरितो । अलुद्धादुड्डा पसन्नपकतिताय सद्दाचरिता । यथा वा अमोहपरिवारेण कम्मुना निम्बत्तो बुद्धिचरितो, एव बलवसद्दापरिवारेण कम्मुना निम्बत्तो सद्दाचरितो, कामवितक्कादिपरिवारेण कम्मुना निम्बत्तो वितक्कचरितो, लोभादिना वोमिस्सपरिवारेण कम्मुना

निब्वत्तो वोमिस्सचरितो ति । एवं लोभादिसु अज्जतरज्जनपरिवार पटिसन्धिजनकं कम्म चरियानं निदानं ति वेदितव्वं ।

८७. य पन वुत्त कथञ्च जानितव्वं, अयं पुग्गलो रागचरितो ति [३।७९]
आदि, तत्रायं नयो—

इरियापथतो किञ्चा भोजना दस्सनादितो ।

धम्मप्पवत्तितो चेव चरियायो विभावये ति ॥

८८. तत्थ इरियापथतो ति, रागचरितो हि पकतिगमनेन गच्छन्तो चातुरियेन गच्छति, सणिक पाद निक्खिपति, सम निक्खिपति, सम उद्धरति, उक्कुटिकञ्चस्स पदं होति । दोसचरितो पादग्गेहि खणन्तो विय गच्छति, सहसा पाद निक्खिपति, सहसा उद्धरति, अनुकट्टितञ्चस्स पदं होति । मोहचरितो परिव्याकुलाय गतिया गच्छति, छम्भितो विय पादं निक्खिपति, छम्भितो विय उद्धरति, सहसानुपीळितञ्चस्स पदं होति । वुत्तप्पि चेतं मागन्दि-सुत्तुप्पत्तियं—

“ रत्तस्स हि उक्कुटिकं पदं भवे, दुट्ठस्स होति अनुकट्टितं पदं ।

मूळहस्स होति सहसानुपीळित, विवट्ठच्छदस्स इदमीदिस पदं ” ति [सुअ ५४४] ॥

८९. ठानप्पि रागचरितस्स पासादिकं हांति मधुराकार, दोसचरितस्स थद्दाकार, मोहचरितस्स आकुलाकार । निसज्जाय पि एसेव नयो । रागचरितो च अतरमानो समं सेय्यं पज्जापेत्वा सणिकं निपज्जित्वा अङ्गपच्चङ्गानि समोधाय पासादिकेन आकारेण सयति, वुड्ढापियमानो च सीधं अवुड्ढाय सङ्कितो विय सणिक पटिवचनं देति । दोसचरितो तरमानो यथा वा तथा वा सेय्यं पज्जापेत्वा पक्खित्तकायो भाकुटिं कत्वा सयति, वुड्ढापियमानो च सीधं वुड्ढाय कुपितो विय पटिवचनं देति । मोहचरितो दुस्सण्ठानं सेय्यं पज्जापेत्वा विक्खित्तकायो बहुलं अधोमुखो सयति, वुड्ढापियमानो च हुङ्कारं करोन्तो दन्धं वुड्ढाति ।

९०. सद्दाचरितादयो पन यस्मा रागचरितादीनं सभागा, तस्मा तेसमिपि तादिसो व इरियापथो होति ति । एव ताव इरियापथतो चरियायो विभावये ।

९१. किञ्चा ति सम्मज्जनादिसु च किञ्चेसु रागचरितो साधुकं सम्मज्जनिं गहेत्वा अतरमानो वालिकं अविष्पकिरन्तो सिन्दुवारकुसुमसन्थरमिव सन्थरन्तो सुद्धं समं सम्मज्जति । दोसचरितो गाळ्हं सम्मज्जनिं गहेत्वा तरमानरूपो उभतो वालिकं उस्सारेन्तो खरेण सदेन असुद्धं विसमं सम्मज्जति । मोहचरितो सिथिलं सम्मज्जनिं गहेत्वा सम्परिवत्तकं आलोळयमानो असुद्धं विसमं सम्मज्जति ।

९२. यथा सम्मज्जे, एव चीवरधोवनरजनादिसु पि सब्बकिञ्चेसु निपुण-मधुर-समसक्कञ्चकारी रागचरितो, गाळ्ह-थद्ध-विसमकारी दोसचरितो, अनिपुण-व्याकुल-विसमापरिच्छिन्नकारी मोहचरितो । चीवरधारणमपि च रागचरितस्स नातिगाळ्हं नातिसिथिलं होति पासादिकं

परिमण्डलं, दोसचरितस्स अतिगाब्ध अपरिमण्डलं, मोहचरितस्स सिधिलं परिव्याकुलं । सद्वाचरितादयो तेसं येवानुसारेण वेदितव्वा तंसभागत्ता ति । एव किञ्चित्तो चरियायो विभावये ।

९३. भोजना ति रागचरितो सिनिद्धमधुरभोजनणियो होति, भुञ्जमानो च नातिमहन्तं परिमण्डलं आलोपं कत्वा नानारसपटिसंवेदी अतरमानो भुञ्जति, किञ्चिदेव च सादुं लभित्वा सोमनस्स आपज्जति । दोसचरितो दुखअम्बिलभोजनणियो होति, भुञ्जमानो च मुखपूरकं आलोपं कत्वा अरसपटिसंवेदी तरमानो भुञ्जति, किञ्चिदेव च असादुं लभित्वा दोमनस्स आपज्जति । मोहचरितो अनियतरुचिको होति, भुञ्जमानो च अपरिमण्डलं परित्तमालोपं कत्वा भाजने छेद्वन्तो मुखं मक्खेन्तो विक्खित्तचित्तो तं तं वितक्खेन्तो भुञ्जति । सद्वाचरितादयो पि तेसं येवानुसारेण वेदितव्वा तंसभागत्ता ति । एव भोजनतो चरियायो विभावये ।

९४. दस्सनादितो ति रागचरितो ईसकम्पि मनोरम रूपं दिस्वा विम्हयजातो विय चिरं ओलोकेति, परित्ते पि गुणे सज्जति, भूतम्पि दोसं न गण्हाति, पक्कमन्तो पि अमुञ्चितुकामो व हुत्वा सापेक्खो पक्कमति । दोसचरितो ईसकम्पि अमनोरम रूपं दिस्वा किलन्तरूपो विय न चिर ओलोकेति, परित्ते पि दोसे पटिहज्जति, भूतम्पि गुणं न गण्हाति, पक्कमन्तो पि मुञ्चितुकामो व हुत्वा अनपेक्खो पक्कमति । मोहचरितो यं किञ्चि रूपं दिस्वा परपच्चायिको होति, परं निन्दन्तं सुत्वा निन्दति, पसंसन्तं सुत्वा पसंसति, सयं पन अज्जाणुपेक्खाय उपेक्खको व होति । एस नयो सदसवनादिसु पि । सद्वाचरितादयो पन तेसं येवानुसारेण वेदितव्वा तंसभागत्ता ति । एवं दस्सनादितो चरियायो विभावये ।

९५. धम्मपवत्तितो चेवा ति, रागचरितस्स च, माया, साठेय्यं, मानो, पापिच्छता, महिच्छता, असन्तुडिता, सिङ्ग, चापल्य ति एवमादयो धम्मा बहुल पवत्तन्ति । दोसचरितस्स, कोधो, उपनाहो, मक्खो, पळासो, इस्झा, मच्छरिय ति एवमादयो । मोहचरितस्स, थीनं, मिद्धं, उद्धच्चं, कुक्कुच्चं, विचिकिच्छा, आदानग्गाहिता, दुष्पटिनिस्सग्गिता ति एवमादयो । सद्वाचरितस्स, मुत्तचागता, अरियान दस्सनकामता, सद्धम्म सोतुकामता, पापुज्जबहुलता, असठता, अमायाविता, पसादनीयेसु ठानेसु पसादो ति एवमादयो । बुद्धिचरितस्स, सोवचस्सता, कल्याणमित्तता, भोजने मत्तज्जुता, सतिसम्पज्जञ्चं, जागरियानुयोगो, सवेजनीयेसु ठानेसु सवेगो, सविग्गस्स योनिस्सो पधानं ति एवमादयो । वितक्कचरितस्स, भस्सबहुलता, गणारामता, कुसलानुयोगे अरति, अनवडितकिञ्चता, रत्ति धूपायना, दिवा पज्जलना, हुराहुरं धावना ति एवमादयो धम्मा बहुलं पवत्तन्ती ति । एवं धम्मपवत्तितो चरियायो विभावये ।

९६. यस्मा पन इदं चरियाविभावनविधानं सब्बाकारेण नेव पाळियं, न अट्ठकथायं आगतं, केवलं आचरियमतानुसारेण वुत्तं, तस्मा न सारतो पच्चेतब्बं । रागचरितस्स हि वुत्तानि इरियापथादीनि दोसचरितादयो पि अप्पमादविहारिणो कातुं सक्कोन्ति । ससङ्गचरितस्स च पुग्गलस्स एकस्सेव भिन्नलक्खणा इरियापथादयो न उपपज्जन्ति । यं पनेतं अट्ठकथासु चरिया-

विभावनविधानं वुत्तं, तदेव सारतो पच्चेतब्ब । वुत्तं हेतं—“ चेतोपरियञ्जाणस्स लाभो आचरियो चरियं जत्वा कम्मज्ञानं कथेस्सति, इतरेन अन्तेवासिको पुच्छितब्बो ” ति [ ] । तस्मा चेतोपरियञ्जाणेन वा त वा पुग्गलं पुच्छित्वा जानितब्बं, अयं पुग्गलो रागचरितो, अयं दोसादिसु अञ्जतरचरितो ति ।

९७. किंचरितस्स पुग्गलस्स किं सप्पायं ति [३।७९] एत्थ पन सेनासनं ताव रागचरितस्स अधोतवेदिकं भुम्मइकं अकतपम्भार-तिणकुटि-पण्णसालादीनं अञ्जतरं रजोकिण्णं जतुकाभरितं ओलुग्गविलुग्गं अतिउच्चं वा अतिनीचं वा उज्जङ्गलं सासङ्कं असुचिं विसमग्गं, यत्थं मञ्चपीठम्पि मङ्कुणभरितं दुखं दुब्बण्णं, यं ओलोकेन्तस्सेव जिगुच्छा उप्पज्जति, तादिसं सप्पायं । निवासनपारुपनं अन्तच्छिन्नं, ओलम्बविलम्बसुत्तकाकिण्णं जालपूवसादिसं, साणिं वियं खरसम्पस्सं, किलिङ्गं भारिकं किच्छपरिहरणं सप्पायं । पत्तो पि दुब्बण्णो मत्तिकापत्तो वा आणि-गण्डिकाहतो अयोपत्तो वा गरुको दुस्सण्ठानो, सीसकपालमिव जेगुच्छो वट्ठति । भिक्खाचार-मग्गो पि अमनापो अनासन्नगामो विसमो वट्ठति । भिक्खाचारगामो पि यत्थं मनुस्सा अपस्सन्ता वियं चरन्ति, यत्थं एककुले पि भिक्खं अलभित्वा निक्खमन्तं, एहिं भन्ते ति आसनसालं पवेसेत्वा यागुभत्तं दत्त्वा गच्छन्ता, गात्री वियं वजे पवेसेत्वा अनवल्लोकेन्ता गच्छन्ति, तादिसो वट्ठति । परिविसकमनुस्सा पि दासा वा कम्मकरा वा दुब्बण्णा दुदसिका किलिङ्गवसना दुग्गन्धा जेगुच्छा, ये अचित्तिकारेण यागुभत्तं छुट्ठेन्ता वियं परिविसन्ति, तादिसा सप्पाया । यागुभत्त-खज्जकम्पि ल्खं दुब्बण्णं सामाक-कुदूसक-कणाजकादिमयं, पूतितक्कं विलङ्गं जिण्णसाकसूपेय्यं, यं किञ्चिदेव केवलं उदरपूरमत्तं वट्ठति । इरियापथो पिस्सं ठानं वा चङ्कमो वा वट्ठति । आरम्मणं नीलादिसु वण्णकसिणेषु यं किञ्चि अपरिसुद्धवण्णं ति । इदं रागचरितस्स सप्पायं ।

९८. दोसचरितस्स सेनासनं नातिउच्चं नातिनीचं, छायूदकसम्पन्नं, सुविभत्तमिच्छिथम्भ-सोपानं, सुपरिनिद्धितमालाकम्मलताकम्मं, नानाविधचित्तकम्मसमुज्जलं, समसिनिद्धमुदुभूमितलं, ब्रह्मविमानमिव कुसुमदामविचित्रवण्णचेलवितानसमलङ्कितं, सुपञ्चत्तसुचिमनोरमत्थरणमञ्चपीठं, तत्थं तत्थं वास्तथायं निक्खित्तकुसुमवासगन्धसुगन्धं, यं दस्सनमत्तेनेव पीतिपामुज्जं जनयति, एवरूपं सप्पायं ।

९९. तस्स पन सेनासनस्स मग्गो पि सब्बपरिस्सयविमुत्तो सुचिसमतलो अलङ्कितपाटियत्तो व वट्ठति । सेनासनपरिखारो पेत्थं कीट-मङ्कुण-दीघजाति-मूसिकानं निस्सयपरिच्छिन्दनत्थं नातिबहुको, एकं मञ्चपीठमत्तमेव वट्ठति । निवासनपारुपनम्पिस्सं चीनपट्ट-सोमारपट्ट-कोसेय्य-कप्पासिकसुखुम-खोमसुखुमादीनं यं यं पणीतं, तेन तेन एकपट्टं वा दुपट्टं वा सल्लहुकं समण-सारूपेण सुरस्सं सुपरिसुद्धवण्णं वट्ठति । पत्तो उदकबुब्बुलमिव सुसण्ठानो, मणिं वियं सुमट्ठो निम्मलो, समणसारूपेण सुपरिसुद्धवण्णो अयोमयो वट्ठति । भिक्खाचारमग्गो परिस्सयविमुत्तो समो मनापो नातिदूरनाच्चासन्नगामो वट्ठति । भिक्खाचारगामो पि यत्थं मनुस्सा, इदानीं अय्यो

आगमिस्सती ति सित्तसम्भट्ठे पदेसे आसनं पञ्चापेत्वा पच्चुग्गन्वा पत्तं आदाय घरं पवेसेत्वा पञ्चत्तासने निसीदापेत्वा सक्कच्च सहत्था परिविसन्ति, तादिसो वड्ढति ।

१००. परिवेसका पनस्स ये होन्ति अभिरूपा पासादिका सुन्हाता सुविलित्ता धूपवास-कुसुम-गन्धसुरभिन्नो नानाविरागसुचिमनुज्जत्थाभरणपटिमण्डिता सक्कच्चकारिनो, तादिसा सप्पाया । यागुभत्तखज्जकम्पि वण्णगन्धरससम्पन्न ओजवन्त मनोरम सञ्चाकारपणीत यावदत्थं वड्ढति । इरियापथो पिस्स सेय्या वा निसज्जा वा वड्ढति । आरम्मण नीलादिसु वण्णकरिणेषु यं किञ्चि सुपरिसुद्धवण्ण ति । इद दोसचरितस्स सप्पायं ।

१०१. मोहचरितस्स सेनासन दिसामुख असम्बाधं वड्ढति, यत्थ निसिन्नस्स विवटा दिसा खायन्ति । इरियापथेषु चङ्कमो वड्ढति । आरम्मण पनस्स परित्त सुष्पमत्त सरावमत्तं वा न वड्ढति । सम्बाधमिं हि ओकसे चित्त भिय्यो सम्मोह आपज्जति, तस्मा विपुलं महाकसिणं वड्ढति । सेस दोसचरितस्स वुत्तसदिसमेवा ति । इद मोहचरितस्स सप्पायं ।

१०२. सद्वाचरितस्स सव्वग्गि दोसचरितग्गि वुत्तविधान सप्पाय । आरम्मणेषु चस्स अनु-स्सतिट्ठानग्गि वड्ढति । बुद्धिचरितस्स सेनासनादिसु, इदं नाम असप्पाय ति नत्थि । वितक्क-चरितस्स सेनासन विवट दिसामुख, यत्थ निसिन्नस्स आरामवनपोक्खरणीरामणेय्यकानि, गाम-निगम-जनपदपटिपाटियो, नीलोभासा च पव्वता पञ्चायन्ति, त न वड्ढति । तं हि वितक्क-विधावनस्सेव पच्चयो होति । तस्मा गम्भीरे दरीमुखे वनपटिच्छन्ने हत्थिकुच्छिपम्भार-महिन्दगुहा-सदिसे सेनासने वसितव्वं । आरम्मणप्पिस्स विपुल न वड्ढति । तादिसं हि वितक्कवसेन सन्धावनाय पच्चयो होति । परित्त पन वड्ढति । सेस रागचरितस्स वुत्तसदिसमेवा ति । इदं वितक्कचरितस्स सप्पाय । अय, अत्तनो चरियानुकूल ति एत्थ आगतचरियान पभेदनिदान-विभावन-सप्पायपरिच्छेदतो वित्थारो ।

१०३. न च ताव चरियानुकूल कम्मट्ठान सञ्चाकारेण आविकतं । त हि अनन्तरस्स मातिकपदस्स वित्थारे सयमेव आविभविस्सति । तस्मा यं वुत्त, चत्तालीसाय कम्मट्ठानेषु अज्जतरं कम्मट्ठानं गहेत्वा ति [३।२८] एत्थ, सङ्घातनिद्देशतो, उपचारपनावहतो, ज्ञानप्पभेदतो, समतिकमतो, वड्ढनावड्ढनतो, आरम्मणतो, भूमितो, गहणतो, पच्चयतो, चरियानुकूलतो ति इमेहि ताव दसहि आकारेहि कम्मट्ठानविनिच्छयो वेदितव्वो ।

१०४. तत्थ सङ्घातनिद्देशतो ति, चत्तालीसाय कम्मट्ठानेषु इति हि वुत्त, तत्रिमानि चत्तालीस कम्मट्ठानानि, दस कसिणा, दस असुभा, दस अनुस्सतियो, चत्तारो ब्रह्मविहार, चत्तारो आरुप्पा, एका सज्जा, एक ववत्थान ति ।

१०५. तत्थ, पयवीकसिण, आपोकसिण, तेजोकसिण, वायोकसिणं, नीलकसिण, पीत-कसिणं, लोहितकसिण, ओदातकसिण, आलोककसिण, परिच्छिन्नाकासकसिण ति इमे दस कसिणा । उद्धमातकं, विनीलक, विपुब्बक, विच्छिद्दक, विक्खायितक, विक्खित्तकं, हतविक्खि-

तक, लोहितक, पुलुवक, अडिक ति इमे दस असुभा । बुद्धानुस्सति, धम्मनुस्सति, सद्धानुस्सति, सीलानुस्सति, चागानुस्सति, देवतानुस्सति, मरणानुस्सति, कायगतासति, आनापानसति, उपसमानुस्सती ति इमा दस अनुस्सतियो । मेत्ता, करुणा, मुदिता, उपेक्खा ति इमे चत्तारो ब्रह्मविहारा । आकासानञ्चायतन, विज्जाणञ्चायतन, आकिञ्चञ्चायतन, नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति इमे चत्तारो आरुप्पा । आहारे पटिकूलसञ्जा एका सञ्जा । चतुधातुवक्थानं एकं वक्थानं ति । एव सद्धानिहेसतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

१०६. उपचारप्पनावहतो ति, ठपेत्वा कायगतासतिञ्च आनापानसतिञ्च अवसेसा अड अनुस्सतियो, आहारे पटिकूलसञ्जा, चतुधातुवक्थान ति इमानेव हेत्थ दस कम्मद्वानानि उपचारावहानि, सेसानि अप्पनावहानी ति । एव उपचारप्पनावहतो ।

१०७. ज्ञानप्पभेदतो ति, अप्पनावहेसु चेत्थ आनापानसतिया सद्धिं दस कसिणा चतुक्कञ्ज्ञानिका होन्ति । कायगतासतिया सद्धिं दस असुभा पठमञ्ज्ञानिका । पुरिमा तयो ब्रह्मविहारा तिकञ्ज्ञानिका । चतुत्थब्रह्मविहारो चत्तारो च आरुप्पा चतुत्थञ्ज्ञानिका ति । एवं ज्ञानप्पभेदतो ।

१०८. समतिक्रमतो ति, द्वे समतिक्रमा, अङ्गसमतिक्रमो च आरम्भणसमतिक्रमो च । तत्थ सत्त्वेसु पि तिक-चतुक्कञ्ज्ञानिकेसु कम्मद्वानेसु अङ्गसमतिक्रमो होति, वितक्कविचारादीनि ज्ञानज्ञानि समतिक्रमिन्वा तेस्वेवारम्भणेषु दुतियञ्ज्ञानादीनं पत्तव्वतो, तथा चतुत्थब्रह्मविहारे । सो पि हि मेत्तादीन येव आरम्भणे सोमनस्स समतिक्रमिन्वा पत्तव्वो ति । चतुसु पन आरुप्पेषु आरम्भणसमतिक्रमो होति । पुरिमेसु हि नवसु कसिणेषु अञ्जतर समतिक्रमिन्वा आकासानञ्चायतनं पत्तव्वं, आकासादीनि च समतिक्रमिन्वा विज्जाणञ्चायतनादीनि । सेसेसु समतिक्रमो नत्थी ति । एवं समतिक्रमतो ।

१०९. वड्डनावड्डनतो ति, इमेसु चत्तालीसाय कम्मद्वानेसु दस कसिणानेव वड्डेतव्वानि । यत्तकं हि ओकासं कसिणेन फरति, तदव्वन्तरे दिव्वाय सोतधातुया सद्दं सोतु, दिव्वेन चक्खुना रूपानि पस्सितु, परसत्तानञ्च चेतसा चित्तमञ्जातु समत्थो होति ।

११०. कायगतासति पन असुभानि च न वड्डेतव्वानि । कस्मा ? ओकासेन परिच्छिन्नता आनिसंसाभावा च । सा च नेसं ओकासेन परिच्छिन्नता भावनानये आविभविस्सति । तेसु पन वड्डितेषु कुणपरासि येव वड्डति, न कोचि आनिसंसो अत्थि । वुत्तप्पि चेत सोपाकपञ्हाव्याकरणे—“ विभूता, भगवा, रूपसञ्जा, अविभूता अडिकसञ्जा ” ति [ ] । तत्र हि निमित्तवड्डनवसेन रूपसञ्जा विभूता ति वुत्ता, अडिकसञ्जा अवड्डनवसेन अविभूता ति वुत्ता ।

१११. यं पनेतं, “ केवल अडिकसञ्जाय अफरिं पथविं इमं ” ति [थेर १८] वुत्तं, तं लाभिस्स सतो उपडानाकारवसेन वुत्तं । यथेव हि धम्मसोककाले करवीकसकुणो समन्ता

आदासभित्तिसु अत्तनो छाय दिस्वा सब्बदिसासु करवीकसञ्जी हुत्वा मधुर गिरं निच्छारेसि, एवं थेरो पि अट्ठिकसञ्जाय लाभित्ता सब्बदिसासु उपडित्ति निमित्त पम्सन्तो, केवला पि पथवी अट्ठिकभरिता ति चिन्तेसी ति ।

११२. यदि एवं, या असुभञ्जानान अप्पमाणारम्मणता वुत्ता [धम्म ५५], सा विरुज्झती ति । सा च न विरुज्झति । एकच्चो हि उद्धुमातके वा अट्ठिके वा महन्ते निमित्त गण्हाति, एकच्चो अप्पके । इमिना परियायेन एकच्चस्स परित्तरम्मण जाण होति, एकच्चस्स अप्पमाणारम्मण ति । यो वा एत वड्डने आदीनव अपम्सन्तो वड्डेति, त सन्धाय, “ अप्पमाणारम्मण ” ति [धम्म ५५]^१ वुत्त । आनिससाभावा पन न वड्डेतब्बानी ति ।

११३. यथा च एतानि, एवं सेसानि पि न वड्डेतब्बानि । कस्मा ? तेसु हि आनापान-निमित्तं ताव वड्डयतो वातरासि येव वड्डति, ओकासेन च परिच्छिन्न । इति सादीनवत्ता ओकासेन च परिच्छिन्नत्ता न वड्डेतब्ब । ब्रह्मविहारा सत्तारम्मणा, तेस निमित्त वड्डयतो सत्तरासि येव वड्डेय्य, न च तेन अत्थो अत्थि । तस्मा तप्पि न वड्डेतब्ब ।

११४. यं पन वुत्त, “ मेत्तासहगतेन चेतसा एक दिसं फरित्वा ” ति [दी १।२५०] आदि, त परिग्गहवसेनेव वुत्त । एकावासद्विआवासादिना हि अनुक्कमेन एकस्सा दिसाय सत्ते परिग्गहेत्वा भावेन्तो, एक दिसं फरित्वा ति वुत्तो, न निमित्तं वड्डेन्तो । पटिभागनिमित्तमेव चेत्थ नत्थि, यदय वड्डेय्य । परित्त-अप्पमाणारम्मणता पेत्थ परिग्गहवसेनेव वेदितब्बा ।

११५. आरुप्पारम्मणेसु पि आकासं कसिणुग्घाटिमत्ता । त हि कसिणापगमवसेनेव मनसि-कातब्ब । ततो पर वड्डयतो न किञ्चि होति । विज्जाण सभावधम्मत्ता । न हि सक्का सभावधम्म वड्डेतु । विज्जाणापगमो विज्जाणस्स अभावमत्तत्ता । नेवसञ्जानासञ्जायतनारम्मण सभावधम्मत्ता येव न वड्डेतब्बं ।

११६. सेसानि अनिमित्तत्ता । पटिभागनिमित्त हि वड्डेतब्ब नाम भवेय्य । बुद्धानुस्सति-आदीनञ्च नेव पटिभागनिमित्त आरम्मण होति । तस्मा त न वड्डेतब्ब ति । एवं वड्डनावड्डनतो ।

११७. आरम्मणतो ति, इमेसु च चत्तालीसाय कम्मद्वानेसु, दस कसिणा, दस असुभा, आनापानसति, कायगतासती ति इमानि द्वावीसति पटिभागनिमित्तारम्मणानि, सेसानि न पटिभागनिमित्तारम्मणानि । तथा, दससु अनुस्सतिसु ठपेत्वा आनापानसतिञ्च कायगतासतिञ्च अवसेसा अट्ठ अनुस्सतियो, आहारे पटिक्कूलसञ्जा, चतुधातुवक्त्यान, विज्जाणञ्चायतनं, नेवसञ्जानासञ्जायतन ति इमानि द्वादस सभावधम्मारम्मणानि । दस कसिणा, दस असुभा, आनापानसति, कायगतासती ति इमानि द्वावीसति निमित्तारम्मणानि । सेनानि छ नवत्तब्बारम्मणानि । तथा, विपुब्बकं, लोहितक, पुळुवक, आनापानसति, आपोकसिणं, तेजोसिणं,

वायोकसिण, यच्च आलोककसिणे सुरियादीन ओभासमण्डलारम्भणं ति इमानि अट्ट चलिता-
रम्भणानि, तानि च खो पुब्बभागे । पट्टिभाग पन सन्निसिन्नमेव होति । सेसानि न चलिता-
रम्भणानी ति । एवं आरम्भणतो ।

११८. भूमितो ति, एत्थ च, दस असुभा, कायगतासति, आहारे पटिकूलसञ्जा ति
इमानि द्वादस देवेषु नप्पवत्तन्ति । तानि द्वादस आनापानसति चा ति इमानि तेरस ब्रह्मलोके
नप्पवत्तन्ति । अरूपभवे पन ठपेत्वा चत्तारो आरुणे अञ्ज नप्पवत्तन्ति । मनुस्सेसु सञ्चानि
पि पवत्तन्ती ति । एव भूमितो ।

११९. गहणतो ति दिट्ठ-फुट्ठ-सुतग्गहणतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो । तत्र, ठपेत्वा
वायोकसिण सेसा नव कसिणा, दस असुभा ति इमानि एकूनवीसति दिट्ठेन गहेतब्बानि ।
पुब्बभागे चञ्चुना ओलोकेत्वा ओलोकेत्वा निमित्तं नेस गहेतब्बं ति अत्थो । कायगता-
सतिय तच्चपञ्चक दिट्ठेन, सेस सुतेना ति एव तस्मा आरम्भण दिट्ठसुतेन गहेतब्ब । आनापान-
सति फुट्ठेन, वायोकसिण दिट्ठफुट्ठेन, सेसानि अट्टारस सुतेन गहेतब्बानि । उपेक्खाब्रह्मविहारो
चत्तारो आरुणा ति इमानि चेत्य न आदिकम्भिकेन गहेतब्बानि, सेसानि पञ्चतिस गहेतब्बानी
ति । एव गहणतो ।

१२०. पञ्चयतो ति, इमेसु पन कम्मद्धानेसु, ठपेत्वा आकासकसिण सेसा नव कसिणा
आरुणान पञ्चया होन्ति, दस कसिणा अभिञ्जान, तयो ब्रह्मविहारा चतुत्थब्रह्मविहारस्स,
हेट्ठिम हेट्ठिम आरुणं उपरिमस्स उपरिमस्स, नेवसञ्जानासञ्जायतन निरोधसमापत्तिया, सञ्चानि
पि सुखविहार-विपस्सना-भवसम्पत्तीन् ति । एव पञ्चयतो ।

१२१. चरियानुकूलतो ति चरियान अनुकूलतो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो । सेप्पथिद-
रागचरितस्स ताव एत्थ, दस असुभा कायगतासती ति एकादस कम्मद्धानानि अनुकूलानि ।
दोसचरितस्स, चत्तारो ब्रह्मविहारा चत्तारि वण्णकसिणानी ति अट्ट । मोहचरितस्स वितक्क-
चरितस्स च एक आनापानसतिकम्मद्धानमेव । सद्दाचरितस्स पुरिमा छ अनुस्सतियो । बुद्धि-
चरितस्स, मरणसति, उपसमानुस्सति, चतुवातुवक्यान, आहारे पटिकूलसञ्जा ति चत्तारि ।
सेसकसिणानि चत्तारो च आरुणा सञ्चचरितान अनुकूलानि । कसिणेषु च यं किञ्चि परित्त
वितक्कचरितस्स, अप्पमाण मोहचरितस्सा ति । एवमेत्थ चरियानुकूलतो विनिच्छयो वेदितब्बो ति ।

१२२. सञ्चच्चेतं उज्जुविपच्चनीकवसेन च अतिसप्पायवसेन च वुत्त । रागादीन पन अविक्ख-
म्भिका सद्दादीन वा अनुपकारा कुसलभावना नाम नत्थि । वुत्ताग्धि चेत मेधियसुत्ते—“ चत्तारो
धम्मा उत्तर्हि भावेतब्बा । असुभा भावेतब्बा रागस्स पहानाय । भेत्ता भावेतब्बा व्यापादस्स
पहानाय । आनापानसति भावेतब्बा वितकुपच्छेदाय । अनिच्चसञ्जा भावेतब्बा अस्मिमानस्स
समुग्घाताया ” ति [अ ४।३५८]^१ । राहुलसुत्ते पि, “ मेत्तं, राहुल, भावन भावेही ”
ति [म १।१४२४] आदिना नयेन एकस्सेव सत्त कम्मद्धानानि वुत्तानि । तस्मा वचनमत्ते

अभिनिवेस अक्त्वा सम्बन्ध अधिष्ठाया परिसेसितव्वो ति । अय, कम्मट्ठान गहेत्वा ति एत्थ कम्मट्ठानकथाविनिच्छयो ।

१२३. गहेत्वा ति इमस्स पन पदस्स अयमत्थदीपना । तेन योगिना, कम्मट्ठानदाकयं कल्याणमित्तं उपसङ्कमिन्वा ति [३।५७-७३] एत्थ वुत्तनयेनेव वुत्तप्पकार कल्याणमित्त उपसङ्कमिन्वा, बुद्धस्स वा भगवतो, आचरियस्स वा अत्तानं निर्यातेत्वा सम्पन्नज्झासयेन सम्पन्नाधिमुत्तिना च हुत्वा कम्मट्ठान याचितव्व ।

१२४. तत्र, इमाह, भगवा, अत्तभाव तुम्हाक परिच्चजामी ति एव बुद्धस्स भगवतो अत्ता निर्यातेतव्वो । एवं हि अनिर्यातेत्वा पन्तेसु सेनासनेसु विहरन्तो भेरवारम्मणे आपाथमागते सन्थम्भितु असक्कोन्तो गामन्तं ओसरित्वा गिहीहि ससङ्को हुत्वा अनेसन आपज्जित्वा अनयव्यसनं आपजेय्य । निर्यातितत्तभावस्स पनस्स भेरवारम्मणे आपाथमागते पि भयं न उप्पज्जति । न नु तया, पण्डित, पुरिममेव अत्ता बुद्धान निर्यातितो ति पच्चवेक्खवतो च पनस्स सोमनस्समेव उप्पज्जति ।

१२५. यथा हि पुरिसस्स उत्तम कासिकवत्थ भवेय्य । तस्स तस्मिं मूसिकाय वा कीटेहि वा खादिते उप्पजेय्य दोमनस्स । सचे पन त अचीवरस्स भिक्खुनो ददेय्य, अथस्स तं तेन भिक्खुना खण्डाखण्ड कयिरमान दिस्वा पि सोमनस्समेव उप्पजेय्य । एव सम्पदमिद वेदितव्वं ।

१२६. आचरियस्स निर्यातेन्तेनापि, इमाह, भन्ते, अत्तभाव तुम्हाक परिच्चजामी ति वत्तव्व । एवं अनिर्यातितत्तभावो हि अतज्जनीयो वा होति दुब्बचो वा अनोवादकरो, येनकामङ्गमो वा आचरिय अनापुच्छा व यत्थिच्छति तत्थ गन्ता । तमेनं आचरियो आमिसेन वा धम्मनेन वा न सङ्गहाति, गृह्ण गन्थ न सिक्खापेति । सो इम दुविध सङ्गह अलभन्तो सासने पतिङ्ग न लभति, न चिरस्सेव दुम्सीत्य वा गिहिभाव वा पापुणाति । निर्यातितत्तभावो पन नेव अतज्जनीयो होति, न येनकामङ्गमो, सुवचो आचरियायत्तवुत्तिरेव होति । सो आचरियतो दुविध सङ्गह लभन्तो सासने बुद्धि विरूद्धि वेपुल्ल पापुणाति ।

१२७. चूलपिण्डपातिकतिस्सथेरस्स अन्तेवासिका विय । थेरस्स किर सन्तिकं तयो भिक्खू आगमसु । तेसु एको, अह, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते सतपोरिसे पपाते पतितु उस्सहेय्यं ति आह । दुतियो, अह, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते इम अत्तभाव पण्हितो पट्टाय पासाण-पिट्ठे घसेन्तो निरवसेस खेपेतु उस्सहेय्य ति आह । ततियो, अह, भन्ते, तुम्हाकमत्थाया ति वुत्ते अस्सासपस्सासे उपरुन्धित्वा कालकिरियं कातु उस्सहेय्यं ति आह । थेरो, भन्ता वत्तिमे भिक्खू ति कम्मट्ठान कयेसि । ते तस्स ओवादे ठत्वा तयो पि अरहत्त पापुणिंसू ति । अय-मानिसंसो अत्तनिर्यातने । तेन वुत्तं—बुद्धस्स वा भगवतो, आचरियस्स वा अत्तानं निर्यातेत्वा ति ।

१२८. सम्पन्नज्झासयेन सम्पन्नाधिमुत्तिना च हुत्वा ति [३।१२३] एत्थ पन

तेन योगिना अलोभादीनं वसेन छहि आकारेहि सम्पन्नज्ञासयेन भवितव्व । एव सम्पन्नज्ञासयो हि तिससन्न बोधीन अञ्जतरं पापुणाति । यथाह—“ छ अज्ञासया बोधिसत्तानं बोधिपरिपाकाय सवत्तन्ति । अलोभज्ञासया च बोधिसत्ता लोभे दोसदस्साविनो । अदोसज्ञासया च बोधिसत्ता दोसे दोसदस्साविनो । अमोहज्ञासया च बोधिसत्ता मोहे दोसदस्साविनो । नेक्खम्मज्ञासया च बोधिसत्ता घरावासे दोसदस्साविनो । पविवेकज्ञासया च बोधिसत्ता सङ्गणिकाय दोसदस्साविनो । निस्सरणज्ञासया च बोधिसत्ता सब्बभवगतिसु दोसदस्साविनो ” ति [ ] । ये हि केचि अतीतानागतपञ्चुपन्ना सोतापन्न-सकदागामि-अनागामि-खीणासव-पञ्चैकबुद्ध-सम्मा-सम्बुद्धा, सब्बे ते इमेहेव छहाकारेहि अत्तना अत्तना पत्तव्व विसेस पत्ता । तस्मा इमेहि छहाकारेहि सम्पन्नज्ञासयेन भवितव्व ।

१२९. तदधिमुत्तताय पन अधिमुत्तिसम्पन्नेन भवितव्व । समाधाधिमुत्तेन समाधिगरुकेन समाधिपम्भारेन, निब्बानाधिमुत्तेन निब्बानगरुकेन निब्बानपम्भारेन भवितव्व ति अत्थो ।

१३०. एव सम्पन्नज्ञासयाधिमुत्तिनो पनस्स कम्मट्ठानं याचतो चेतोपरियत्राणलाभिना आचरियेन चित्ताचार ओलोकेत्वा चरिया जानितव्व । इतरेन, किंचरितोसि ? के वा ते धम्मा बहुल समुदाचरन्ति ? किं वा ते मनसिकरोतो फासु होति ? कतरस्मिं वा ते कम्मट्ठाने चित्तं नमती ति एवमादीहि नयेहि पुच्छित्वा जानितव्व । एव अत्वा चरियानुकूलं कम्मट्ठानं कथेतव्व । कथेत्तेन च तिविनेन कथेतव्व, पकतिया उग्गहितकम्मट्ठानस्स एकं द्वे निसज्जा सज्जायं कारेत्वा दातव्व, सन्तिके वसन्तस्स आगतागतक्खणे कथेतव्व, उग्गहेत्वा अञ्जत्र गन्तुकामस्स नातिसङ्घितं नातिविथारिकं कत्वा कथेतव्व ।

१३१. तत्थ पथवीकसिणं ताव कथेत्तेन, चत्तारो कसिणदोसा, कसिणकरणं, कतस्स भावनानयो, दुविव निमित्तं, दुविधो समाधि, सत्तविध सप्पायासप्पाय, दसविध अप्पनाकोसल्लं, विरियसमता, अप्पनाविधानं ति इमे नव आकारा कथेतव्व । सेसकम्मट्ठानेसु पि तस्स तस्स अनुरूपं कथेतव्व । तं सब्बं तेस भावनविधाने आविभविस्सति । एव कथियमाने पन कम्मट्ठाने तेन योगिना निमित्तं गहेत्वा सोतव्व ।

१३२. निमित्तं गहेत्वा ति, इदं हेडिमपदं, इदं उपरिमपदं, अयमस्स अत्थो, अयमधिष्णायो, इदमोपम्मं ति एव तं तं आकारं उपनिबन्धित्वा ति अत्थो । एव निमित्तं गहेत्वा सकच्च सुणन्तेन हि कम्मट्ठानं सुगहितं होति । अथस्स तं निस्ताय विसेसाधिगमो सम्पज्जति, न इतरस्सा ति । अयं, गहेत्वा ति इमस्स पदस्स अत्थपरिदीपना ।

१३३. एत्तावता, कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा अत्तनो चरियानुकूलं चत्तालीसाय कम्मट्ठानेसु अञ्जतरं कम्मट्ठानं गहेत्वा ति इमानि पदानि सब्बाकारेन विथारितानि होन्ती ति ।

इति साधुजनपासुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे कम्मट्ठानगहणनिद्देशो नाम
ततियो परिच्छेदो ।

चतुर्थो परिच्छेदो

पथवीकसिणनिद्देशो

१. इदानीं यं वृत्तं, समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहरन्तेना ति [३।२८] एत्थं, यस्स ताव आचरियेन सद्धिं एकविहारे वसतो फासु होति, तेन तथेव कम्मङ्गानं परिसोवेन्तेन वसितव्वं । सचे तत्थ फासु न होति, यो अज्जो गावुते वा अङ्गुयोजने वा योजनमत्ते पि वा सप्पायो विहारो होति, तत्थ वसितव्वं । एवं हि सति कम्म-
ङ्गानस्स किस्मिच्चिदेव ठाने सन्देहे वा सतिसम्मोसे वा जाते कालस्सेव विहारे वत्तं कत्वा अन्तरा-
मग्गे पिण्डाय चरित्वा भत्तकिञ्चपरियोसाने येवाचरियस्स वसनङ्गानं गन्त्वा त दिवस आचरियस्स
सन्तिके कम्मङ्गानं सोधेत्वा दुतियदिवसे आचरियं वन्दित्वा निक्खमित्वा अन्तरामग्गे पिण्डाय
चरित्वा अकिलमन्तो येव अत्तनो वसनङ्गानं आगन्तुं सविस्ससति । यो पन योजनप्पमाणे पि
फासुकङ्गानं न लभति, तेन कम्मङ्गाने सब्बं गण्ठिङ्गानं छिन्दित्वा सुविमुद्धं आवज्जनपटिवद्धं
कम्मङ्गानं कत्वा दूरप्पि गन्त्वा समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहारे विहातव्वं ।

२. तत्थ अननुरूपो नाम अट्टारसन्न दोसानं अज्जतरेण समन्नागतो । तत्रिमे अट्टारस
दोसा—महत्तं, नवत्तं, जिण्णत्तं, पन्थनिस्सितत्तं, सोण्डि, पण्ण, पुप्फ, फल, पत्थनीयता,
नगरसन्निस्सितता, दारुसन्निस्सितता, खेत्तसन्निस्सितता, विसभागानं पुग्गलानं अथिता,
पट्टनसन्निस्सितता, पच्चन्तसन्निस्सितता, रज्जसीमसन्निस्सितता, असप्पायता, कल्याणमित्तानं
अलामो ति । इमेस अट्टारसन्न दोसानं अज्जतरेण दोसेन समन्नागतो अननुरूपो नाम, न
तत्थ विहातव्वं ।

३. कस्मा ? महाविहारे ताव बहू नानाछन्दा सन्निपतन्ति । ते अज्जमज्जं पटि-
विरुद्धताय वत्तं न करोन्ति, बोधिअङ्गणादीनि असम्भङ्गानेव होन्ति, अनुपट्ठापितं पानीयं
परिभोजनीयं । तत्राय, गोचरगामे पिण्डाय चरिस्सामी ति पत्तचीवरं आदाय निक्खन्तो, सचे
पस्सति वत्तं वा अकतं, पानीयघटं वा रिक्तं, अथानेन वत्तं कातव्वं होति, पानीयं उपट्ठापेतव्वं,
अकरोन्तो वत्तभेदे दुक्कटं आपज्जति, कगेन्तस्स कालो अतिक्रमति, अतिदिवा पविट्ठो निड्ढिताय
भिक्षाय किञ्चि न लभति, पटिसल्लानगतो पि सामणेर-दहरभिक्षूनं उच्चासदेन सद्धकम्मोहिं च
विक्खिपति । यत्थ पन सब्बं वत्तं कतमेव होति, अवसेसा पि च सघट्टना नत्थि, एवरूपे
महाविहारे पि विहातव्वं ।

४. नवविहारे बहू नवकम्मं होति, अकरोन्त उज्जायन्ति । यत्थ पन भिक्षू एवं
वदन्ति, आयस्मा यथासुखं समणधम्मं करोतु, मय नवकम्मं करिस्सामा ति, एवरूपे विहातव्वं ।

५. जिण्णविहारे पन बहुं पटिजगितब्बं होति, अन्तमसो अत्तनो सेनासनमत्तम्पि अपटिजगन्तं उज्झायन्ति, पटिजगन्तस्स कम्मद्धानं परिहायति ।

६. पन्थनिस्सिते महापथविहारे रत्तिन्दिव आगन्तुका सन्निपतन्ति, विकाले आगतान् अत्तनो सेनासनं दत्त्वा रुक्खमूले वा पासणपिण्डे वा वसितब्बं होति, पुनरिदमेव पि एवमेवाति कम्मद्धानस्स ओकासो न होति । यत्थ पन एवरूपो आगन्तुकसम्बाधो न होति, तत्थ विहातब्बं ।

७. सोण्डि नाम पासाणपोक्खरणी होति । तत्थ पानीयत्थं महाजनो समोसरति, नगरवासीनं राजकुल्लपकत्थेरानं अन्तेवासिका रजनकम्मत्थाय आगच्छन्ति, तेसं भाजन-दारुदोणिकादीनि पुच्छन्तान, असुके च असुके च ठाने ति दस्सेतब्बानि होन्ति, एव सम्बकालम्पि निच्चव्यावटो होति ।

८. यत्थ नानाविधं साकपण्णं होति, तत्थस्स कम्मद्धानं गहेत्वा दिवाविहार निस्सिज-स्सापि सन्तिके साकहारिका गायमाना पण्ण उच्चिन्तियो विसभागसदसंघट्टनेन कम्मद्धानन्तरायं करोन्ति । यत्थ पन नानाविधा मालागच्छा सुपुष्किता होन्ति, तत्रापि तादिसो येव उपद्दवो ।

९. यत्थ नानाविधं अम्बजम्बुपनसादि फलं होति, तत्थ फलत्थिका आगन्त्वा याचन्ति, अदेन्तस्स कुञ्चन्ति, बलक्कारेन वा गण्हन्ति । सायण्हसमये विहारमज्जे चङ्कमन्तेन ते दिस्वा, किं, उपासका, एवं करोथा ति वुत्ता यथारुचि अक्कोसन्ति, अवासाय पिस्स परक्कमन्ति ।

१०. पत्थनीये पन लोकसम्मते दक्खिणगिरि-हत्थिकुच्छि-चेतियगिरि-चित्तलपम्बतसदिसे विहारे विहरन्तं, अयमरहा ति सम्भावेत्वा वन्दितुकामा मनुस्सा समन्ता ओसरन्ति, तेनस्स न फासु होति । यस्स पन तं सप्पाय होति, तेन दिवा अज्जत्थ गन्त्वा रत्ति वसितब्बं ।

११. नगरसन्निस्सिते विसभागारम्भणानि आपाथमागच्छन्ति, कुम्भदासियो पि घटोहि निघंसन्तियो गच्छन्ति, ओक्कमित्वा मग्गं न देन्ति, इस्सरमनुस्सा पि विहारमज्जे साणिं परिक्खित्वा निसीदन्ति ।

१२. दारुसन्निस्सये पन यत्थ कट्टानि च दब्बूपकरणरुक्खा च सन्ति, तत्थ कट्टहारिका पुब्बे वुत्तसाकपुष्फहारिका विय अफासुं करोन्ति, विहारे रुक्खा सन्ति, ते छिन्दित्वा घरानि करिस्सामा ति मनुस्सा आगन्त्वा छिन्दति । सचे सायण्हसमयं पधानघरा निक्खमित्वा विहारमज्जे चङ्कमन्तो ते दिस्वा, किं, उपासका, एव करोथा ति वदति, यथारुचि अक्कोसन्ति, अवासाय पिस्स परक्कमन्ति ।

१३. यो पन खेत्तसन्निस्सितो होति समन्ता खेत्तेहि परिवारितो, तत्थ मनुस्सा विहार-मज्जे येव खलं कत्वा धज्ज महन्ति, पमुखेसु सयन्ति, अज्जम्पि बहुं अफासुं करोन्ति । यत्रापि महासङ्घभोगो होति, आरामिका कुलानं गावो रुन्धन्ति, उदकवारं पटिसेधेन्ति, मनुस्सा वीहि-सीसं गहेत्वा, पस्सथ तुम्हाकं आरामिकानं कम्मं ति सङ्गस्स दस्सेन्ति, तेन तेन कारणेन राज-राजमहामत्तानं घरद्वार गन्तब्बं होति । अयम्पि खेत्तसन्निस्सितेनेव सङ्गहितो ।

१४. विसभागानं पुगलानं अत्थिता ति, यत्थ अञ्जमञ्जं विसभागवेरिभिक्वू विहरन्ति, ये कलहं करोन्ता, मा भन्ते एवं करोथा ति वारियमाना, एतस्स पंसुकूलिकस्स आगतकालतो पडाय नट्ठ्हा ति वत्तारो भवन्ति ।

१५. यो पि उदकपट्टनं वा थलपट्टनं वा निस्सितो होति, तत्थ अभिण्ह नावाहि च सत्थेहि च आगतमनुस्सा, ओकासं देथ, पानीयं देथ, लोणं देथा ति घट्टयन्ता अफासुं करोन्ति ।

१६. पच्चन्तनिस्सिते पन मनुस्सा बुद्धादिसु अप्पसन्ना होन्ति । रज्जसीमसन्निस्सिते राजभय होति । तं हि पदेस एको राजा, न मय्ह वसे वत्तती ति पहरति, इतरो पि, न मय्ह वसे वत्तती ति । तत्राय भिक्खु कदाचि इमस्स रज्जो विजिते विहरति, कदाचि एतस्स । अथ नं, चरपुरिसो अयं ति मञ्जमाना अनयव्यसनं पापेन्ति ।

१७. असप्पायता ति विसभागरूपादिआरम्भणसमोसरणेन वा अमनुस्सपरिग्गहितताय वा असप्पायता । तत्रिदं वत्थु । एको किर थेरो अरज्जे वसति । अथस्स एका यस्मिन्नी पण्ण-सालद्वारे ठत्वा गायि । सो निक्खमिन्त्वा द्वारे अट्ठासि । सा गन्त्वा चङ्कमनसीसे गायि । थेरो चङ्कमनसीसं अगमासि । सा सतपोरिसे पपाते ठत्वा गायि । थेरो पठिनिवत्ति । अथ नं सा वेगेन गहेत्वा, मया, भन्ते, न एको न द्वे तुम्हादिसा खादिता ति आह ।

१८. कल्याणमित्तानं आलाभो ति, यत्थ न सक्का होति आचरियं वा आचरियसमं वा उपञ्चायं वा उपञ्चायसमं वा कल्याणमित्तं लद्धु, तत्थ सो कल्याणमित्तानं अलाभो महा-दोसो येवा ति । इमेस अट्ठारसत्तं दोसान अञ्जतरेन समन्नागतो अननुरूपो ति वेदितम्बो । वुत्तप्पि चेतं अट्ठकथासु—

“ महावास नवावासं जरावासञ्च पन्थनि ।

सोर्णिड पण्णञ्च पुष्पञ्च फलं पत्थितमेव च ॥

नगरं दारुना खेत्तं विसभागेन पट्टनं ।

पच्चन्तसीमासप्पायं, यत्थ मित्तो न लब्धमिति ॥

अट्ठारसेतानि ठानानि इति विज्जाय पण्डितो

आरका परिवज्जेय्य मग्ग पटिभयं यथा ” ति [ ] ॥

१९. यो पन गोचरगामतो नातिदूरनाच्चसन्नतादिहि पञ्चहि अङ्गेहि समन्नागतो, अयं अनुरूपो नाम । वुत्त हेत भगवता—“ कथञ्च, भिक्खवे, सेनासनं पञ्चङ्गसमन्नागतं होति ? इध, भिक्खवे, सेनासनं नातिदूरं होति नाच्चासनं गमनागमनसम्पन्न, दिवा अप्पोकिण्णं रत्तिं अप्पसदं अप्पनिग्घोस, अप्पडसमकसवातातपसिरिसपसम्फस्स होति, तस्मिं खो पन सेनासने विहारन्तस्स अप्पकसिरेनेव उप्पज्जन्ति चीवर-पिण्डपात-सेनासन-गिलानपच्चयभेसजपरिक्खारा, तस्मिं खो पन सेनासने थेरा भिक्खू विहरन्ति बड्डसुता आगतागमा धम्मधरा विनयधरा मातिकाधरा, ते कालेन कालं उपसङ्कमिन्त्वा परिपुच्छति परिपण्हति, इदं, भन्ते, कथं, इमस्स

को अथो ति, तस्स ते आयस्मन्तो अविवटश्चेव विवरन्ति, अनुत्तानीकतश्च उत्तानीकरोन्ति, अनेकविहितेषु च कङ्कडानियेषु धम्मेसु कङ्क पटिविनोदेन्ति । एवं खो, भिक्खवे, सेनासनं पञ्चङ्गसमन्नागतं होती ” ति [अं ५।१५-१६] । अयं, समाधिभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे विहरन्तेना ति एत्थ वित्थारो ।

२०. खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा ति, एव पटिरूपे विहारे विहरन्तेन, ये पिस्स ते होन्ति खुदका पलिबोधा, ते पि उपच्छिन्दितब्बा । सेय्यधिदं—दीधानि कैसनखलोमानि छिन्दितब्बानि । जिण्णचीवरेसु दब्बीकम्म वा तुन्नकम्म वा कातब्बं । किलिङ्गानि वा रजितब्बानि । सचे पत्ते मलं होति, पत्तो पचित्तब्बो । पञ्चपीठादीनि सोधेतब्बानी ति । अयं, खुदकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा ति एत्थ वित्थारो ।

२१. इदानीं, सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन भावेतब्बो ति एत्थ, अयं पथवी-कसिणं आदिं कत्वा सब्बकम्मज्ञानवसेन वित्थारकथा होति । एव उपच्छिन्नखुदकपलिबोधेन हि भिक्खुना पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिकन्तेन भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वा पविचित्ते ओकासे सुखनिब्बेन कताय वा अकताय वा पथविया निमित्तं गण्हितब्बं ।

२२. वुत्तं हेतं—“ पथवीकसिणं उग्गण्हन्तो पथविंयं निमित्तं गण्हाति कते वा अकते वा, सन्तिके नो अनन्तके, सकोटिये नो अकोटिये, सवट्टुमे नो अवट्टुमे, सपरियन्ते नो अपरियन्ते, सुप्पम्मत्ते वा सरावम्मत्ते वा । सो तं निमित्तं सुगहितं करोति, सूपधारितं उपधारेति, सुववत्थितं ववत्थपेति । सो तं निमित्तं सुगहितं कत्वा सूपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थपेत्वा आनि-संसदस्सावी रतनसञ्जी वुत्वा चित्तिकारं उपट्टपेत्वा सम्पियायमानो तस्मिं आरम्भणे चित्तं उप-निबन्धति, अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा मुच्चिस्सामी ति । सो विविच्चेव कामेहि....पे.... पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [ ] ।

२३. तत्थ येन अतीतभवे पि सासने वा इसिपम्बज्जाय वा पम्बजित्वा पथवीकसिणे चतुक्क-पञ्चकञ्ज्ञानानि निब्वत्तितपुब्बानि, एवरूपस्स पुञ्जवतो उपनिस्सयसम्पन्नस्स अकताय पथविया कसितङ्गाने वा खलमण्डले वा निमित्तं उप्पज्जति । मल्लकत्थेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो कसितङ्गानं ओलोकेन्तस्स तंठानप्पमाणमेव निमित्तं उदपादि । सो तं वट्ठेत्वा पञ्चकञ्ज्ञानानि निब्वत्तेत्वा ज्ञानपदङ्गानं विपस्सन् पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणि ।

२४. यो पनेवं अकताधिकारो होति, तेन आचरियस्स सन्तिके उग्गहितकम्मज्ञानविधानं अविराधेत्वा चत्तारो कसिणदोसे परिहरन्तेन कसिणं कातब्बं । नीलपीतलोहितओदातसम्भेदवसेन हि चत्तारो पथवीकसिणदोसा । तस्मा नीलादिवण्णं मत्तिकं अगहेत्वा गङ्गावहे मत्तिकासदिसाय अरुणवण्णाय मत्तिकाय कसिणं कातब्बं । तश्च खो विहारमज्जे सामणेरादीनं सञ्चरणङ्गाने न कातब्बं । विहारपच्चन्ते पन पटिच्छन्नङ्गाने पम्भारे वा पण्णसालाय वा, संहारिमं वा तत्रङ्कं वा कातब्बं ।

२५. तत्र संहारिम चतुसु दण्डकेसु पिलोतिक वा चम्मं वा कटसारकं वा बन्धित्वा तत्थ अपनीततिणमूलसक्खरकथलिकाय सुमद्विताय मत्तिकाय वुत्तप्पमाणं वट्ठं लिम्पेत्वा कातब्बं । तं परिकम्मकाले भूमियं अत्थरित्वा ओलोकेतब्बं । तत्रट्ठक भूमियं पटुमकाणिकाकारेण खाणुके आकोटेत्वा वल्लीहि विनन्धित्वा कातब्ब । यदि सा मत्तिका नप्पहोति, अधो अज्जं पक्खिपित्वा उपरिभागे सुपरिसोधिताय अरुणवण्णाय मत्तिकाय विदत्थिचतुरङ्गुलवित्थार वट्ठं कातब्बं । एतदेव हि पमाण सन्धाय, **सुप्पमत्तं वा सरावमत्तं वा** ति वुत्त । सन्तके नो अनन्तके ति आदि पनस्स परिच्छेदत्थाय वुत्तं ।

२६. तस्मा एव वुत्तप्पमाणपरिच्छेदं कत्वा—रुक्खपाणिका विसभागवण्णं समुद्वापेति, तस्मा त अगहेत्वा—पासाणपाणिकाय घसित्वा सम भेरितलसदिसं कत्वा तं ठानं सम्मजित्वा न्हात्वा आगन्त्वा कसिणमण्डलतो अट्ठतेय्यहत्थन्तरे पदेसे पज्जत्ते विदत्थिचतुरङ्गुलपादके सुअत्थते पीठे निसीदितब्बं । ततो दूरतरे निसिन्नस्स हि कसिणं न उपट्ठाति, आसन्नतरे कसिणदोसा पज्जायन्ति, उच्चतरे निसिन्नेन गीवं ओनमित्वा ओलोकेतब्बं होति, नीचतरे जण्णुकानि रुजन्ति ।

२७. तस्मा वुत्तनयेनेव निसीदित्वा, “अप्पस्सादा कामा ” ति [म १।१३०] आदिना नयेन कामेसु आदीनवं पच्चवेक्खित्वा कामनिस्सरणे सब्बदुक्खसमतिक्रमस्स उपायभूते नेक्खम्मे जाताभिलासेन बुद्धधम्मसङ्घगुणानुस्सरणेन पीतिपामोज्जं जनयित्वा, अयं दानि सा सब्बबुद्ध-पच्चेकबुद्ध-अरियसावकेहि पटिपन्ना नेक्खम्मपटिपदा ति पटिपत्तिया सज्जातगारवेन, अट्ठा इमाय पटिपदाय पविवेकसुखरसस्स भागी भविस्सामी ति उस्साहं जनयित्वा समेन आकारेण चक्खूनि उम्मीलेत्वा निमित्तं गण्हन्तेन भावेतब्बं ।

२८. अतिउम्मीलयतो हि चक्खु किलमति, मण्डलञ्च अतिविभूतं होति, तेनस्स निमित्तं नुप्पज्जति । अतिमन्दं उम्मीलयतो मण्डल अविभूतं होति, चित्तञ्च लीनं होति, एवमपि निमित्तं नुप्पज्जति । तस्मा, आदासतले मुखनिमित्तदस्सिना विय, समेन आकारेण चक्खूनि उम्मीलेत्वा निमित्तं गण्हन्तेन भावेतब्बं ।

२९. न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खणं मनसिकातब्बं । अपि च वण्णं अमुञ्चित्वा निस्सयसवण्णं कत्वा उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा मनसिकातब्बं । पथवी, मही, मेदिनी, भूमि, वसुधा, वसुन्धरा ति आदिसु पथवीनामेसु य इच्छति, यदस्स सज्जानुकूलं होति, तं वत्तब्ब । अपि च, पथवी ति एतदेव नामं पाकटं, तस्मा पाकटवसेनेव, पथवी पथवी ति भावेतब्बं । कालेन उम्मीलेत्वा, कालेन निमीलेत्वा आवज्जितब्बं । याव उग्गहानिमित्तं नुप्पज्जति, ताव कालसतप्पि कालसहस्सप्पि ततो मिथ्यो पि एतेनेव नयेन भावेतब्बं ।

३०. तस्सेवं भावयतो यदा निमीलेत्वा आवज्जन्तस्स उम्मीलितकाले विय आपाथं आगच्छति, तदा उग्गहानिमित्तं जातं नाम होति । तस्स जातकालतो पट्टाय न तस्मिं ठाने निसीदितब्बं । अत्तनो वसनट्ठानं पविसित्वा तत्थ निसिन्नेन भावेतब्बं । पादधोवनपपञ्चपरिहारत्थं

पनस्स एकपटलिकुपाहना च कत्तरदण्डो च इच्छितम्बो । अथानेन, सचे तरुणो समाधि केनचिदेव असप्पायेन नस्सति, उपाहना आरुह्य कत्तरदण्डं गहेत्वा तं ठानं गत्वा निमित्तं आदाय आगन्त्वा सुखनिसिन्नेन भावेतम्बं, पुनप्पुन समन्नाहरितम्बं, तक्काहत वितक्काहतं कातम्बं ।

३१. तस्स एवं करोत्तस्स अनुक्कमेन नीवरणानि विक्खम्भन्ति, किलेसा सन्निसीदन्ति, उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति, पटिभागनिमित्तं उप्पज्जति । तत्रायं पुरिमस्स च उग्गह-निमित्तस्स इमस्स च विसेसो । उग्गहनिमित्ते कसिणदोसो पज्जायति । पटिभागनिमित्तं, थविक-तो नीहटादासमण्डलं विय, सुधोतसङ्ख्खाल विय, वलाहकन्तरा निक्खन्तचन्दमण्डलं विय, मेघमुखे बलाका विय, उग्गहनिमित्तं पदालेत्वा निक्खन्तमिव ततो सतगुण सहस्सगुण सुपरि-सुद्धं हुत्वा उपट्ठाति । तच्च खो पन नेव वण्णवन्त, न सण्ठानवन्त । यदि हि त ईदिस भवेय्य, चक्खुविज्जेय्य सिया ओळारिक सम्मसन्पग तिलक्खणम्भाहत । न पनेतं तादिसं । केवल हि समाधिलाभिणो उपट्ठानाकारमत्त सज्जजमेत ति । उप्पन्नकालतो च पनस्स पट्टाय नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्निसिन्ना व, उपचारसमाधिना चित्तं समाहितमेवा ति ।

३२. दुविधो हि समाधि, उपचारसमाधि च अप्पनासमाधि च । द्वीहाकारेहि चित्तं समाधियति, उपचारभूमिय वा पटिलाभभूमियं वा । तथ उपचारभूमियं नीवरणप्पहानेन चित्तं समाहितं होति, पटिलाभभूमियं अङ्गपातुभावेन ।

३३. द्विन्नं पन समाधीनं इद नानाकरणं । उपचारे अङ्गानि न थामजातानि होन्ति । अङ्गानं अथामजातत्ता यथा नाम दहरो कुमारको उक्खिपित्वा ठपियमानो पुनप्पुनं भूमियं पतति, एवमेव उपचारे उप्पन्ने चित्तं कालेन निमित्त आरम्भणं करोति, कालेन भवङ्गं ओतरति । अप्पनाय पन अङ्गानि थामजातानि होन्ति । तेसं थामजातत्ता यथा नाम बलवा पुरिसो आसना वुट्टाय दिवसम्पि तिष्ठेय्य, एवमेव अप्पनासमाधिम्हि उप्पन्ने चित्तं सकिं भवङ्गवारं छिन्दित्वा केवलम्पि रत्तिं केवलम्पि दिवसं तिष्ठति, कुसलजवनपटिपाटिवसेनेव पवत्तती ति ।

३४. तत्र यदेत उपचारसमाधिना सार्द्धं पटिभागनिमित्तं उप्पन्न, तस्स उप्पादनं नाम अतिदुक्करं । तस्मा सचे तेनेव पलङ्केन तं निमित्तं बद्ध्वा अप्पन अधिगन्तुं सकोति, सुन्दरं । नो चे सकोति, अथानेन त निमित्तं अप्पमत्तेन चक्कवत्तिगम्भो विय रक्खितम्ब । एवं हि,

निमित्तं रक्खतो लद्ध-परिहानि न विज्जति ।

आरक्खम्हि असन्तप्हि, लद्धं लद्धं विनस्सति ॥

३५. तत्राय रक्खणविधि—

आवासो, गोचरो, भस्सं, पुगलो, भोजन, उतु ।

इरियापथो ति सत्तेते असप्पाये विवज्जये ॥

सप्पाये सत्त सेवेथ, एवं हि पटिपज्जतो ।

न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ॥

३६. तत्रस्स यस्मिं आवासे वसन्तस्स अनुप्पन्न वा निमित्तं नुप्पज्जति, उप्पन्नं वा विनस्सति, अनुपट्ठिता च सति न उपट्ठाति, असमाहितश्च चित्तं न समाधियति, अयं असप्पायो । यत्थ निमित्त उप्पज्जति चेव थावरश्च होति, सति उपट्ठाति, चित्तं समाधियति, नागपञ्चतवासि-पधानियतिस्सत्थेरस्स विय, अयं सप्पायो । तस्मा यस्मिं विहारे बहू आवासा होन्ति, तत्थ एकमेकस्मिं तीणि तीणि दिवसानि वसित्वा यत्थस्स चित्तं एकगं होति, तत्थ वसितब्बं । आवाससप्पायताय हि तम्बपण्णिदीपम्हि चूलनागलेणे वसन्ता तत्थेव कम्मद्धानं गहेत्वा पञ्चसता भिक्खू अरहत्तं पापुणिसु, सोतापन्नादीन पन, अञ्जत्थ अरियभूमिं पत्वा तत्थ अरहत्तं पत्तानश्च गणना नत्थि । एवं अञ्जेसु पि चित्तलपञ्चतविहारादिसु ।

३७. गोचरगामो पन यो सेनासनतो उत्तरेन वा दक्खिणेन वा नातिदूरे दियद्दुकोस-
ब्भन्तरे होति सुलभसम्पन्नाभिक्खो, सो सप्पायो, विपरीतो असप्पायो ।

३८. भस्सं ति द्धत्तिंसतिरच्छानकथापरियापन्नं असप्पायं । त हिस्स निमित्तन्तरधानाय सवत्तति । दसकथावत्थुनिस्सितं सप्पाय, तस्मि मत्ताय भासितब्ब ।

३९. पुग्गलो पि अतिरच्छानकथिको सीलादिगुणसम्पन्नो, यं निस्साय असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, एवरूपो सप्पायो । कायदब्बहीबहुलो पन तिरच्छानकथिको असप्पायो । सो हि तं, कदमोदकमिव अच्छं उदकं, मलिनमेव करोति । तादिसच्चागम्म कोटपञ्चतवासिदहरस्सेव समापत्ति पि नस्सति, पगेव निमित्तं ।

४०. भोजनं पन कस्सचि मधुर, कस्सचि अम्बिल सप्पाय होति । उतु पि कस्सचि सीतो, कस्सचि उण्हो सप्पायो होति । तस्मा य भोजनं वा उतु वा सेवन्तस्स फासु होति, असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, तं भोजनं सो च उतु सप्पायो, इतरं भोजनं इतरो च उतु असप्पायो ।

४१. इरियापथेसु पि कस्सचि चङ्कमो सप्पायो होति, कस्सचि सयनद्धानानिस्सज्जानं अञ्जतरो । तस्मा त आवासं विय तीणि दिवसानि उपपरिक्खित्वा, यस्मिं इरियापथे असमाहितं वा चित्तं समाधियति, समाहितं वा चित्तं थिरतरं होति, सो सप्पायो, इतरो असप्पायो ति वेदितब्बो । इति इमं सत्तविधं असप्पायं वज्जेत्वा सप्पाय सेवितब्बं । एव पटिपन्नस्स हि निमित्तासेवनबहुलस्स न चिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ।

४२. यस्स पन एवम्पि पटिपज्जतो न होति, तेन दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतब्बं । तत्राय नयो । दसहाकारेहि अप्पनाकोसल्लं इच्छितब्ब, वत्थुविसदकिरियतो, इन्द्रियसमत्तपटिपादन-
तो, निमित्तकुसलतो, यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितब्बं

तस्मिं समये चित्तं सभ्रहसेति, यस्मिं समये चित्तं अञ्जुपेक्खितम्बं तस्मिं समये चित्तं अञ्जुपेक्खति, असमाहितपुग्गलपरिवज्जनतो, समाहितपुग्गलसेवनतो, तदधिमुत्तितो ति ।

४३. तत्थ वत्थुविसदाकिरिया नाम अञ्जत्तिकवाहिरान वत्थूनं विसदभावकरणं । यदा हिस्स केसनखलोमानि दीधानि होन्ति, सरीरं वा सेदमलगहित, तदा अञ्जत्तिक वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । यदा पन चीवरं जिण्णं किलिडं दुग्गन्धं होति, सेनासनं वा उक्कापं, तदा बाहिरं वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । अञ्जत्तिके बाहिरे च वत्थुम्हि अविसदे उपन्नेसु चित्तचेतसिकेसु जाणमि अपरिसुद्धं होति, अपरिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्टि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । अपरिसुद्धेन च जाणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि अविभूता होन्ति, कम्मडानमनुयुज्जतो कम्मडानमि बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं न गच्छति ।

४४. विसदे पन अञ्जत्तिकवाहिरे वत्थुम्हि उपन्नेसु चित्तचेतसिकेसु जाणमि विसदं होति परिसुद्धं, परिसुद्धानि दीपकपल्लिक-वट्टि-तेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । परिसुद्धेन च जाणेन सङ्गारे सम्मसतो सङ्गारा पि विभूता होन्ति, कम्मडानमनुयुज्जतो कम्मडानमि बुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं गच्छति ।

४५. इन्द्रियसमत्तपटिपादनं नाम सद्वादीनं इन्द्रियानं सभभावकरणं । सत्थे हिस्स सद्धिन्द्रियं बलवं होति, इतरानि मन्दानि, ततो विरियिन्द्रियं पग्गहकिच्च, सतिन्द्रियं उपडानकिच्च, समाधिन्द्रियं अविक्खेपकिच्चं, पञ्चिन्द्रियं दस्सनकिच्चं कातुं न सक्कोति । तस्मा तं वम्मसभावपच्चवेक्खणेन वा, यथा वा मनसिकरोतो बलवं जातं तथा अमनसिकारेन हापेतम्बं । वक्कलित्थेरक्त्थुं चेत्थ निदस्सनं [सं ३।१९-२४] ।

४६. सत्थे पन विरियिन्द्रियं बलवं होति, अथ नेव सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खकिच्चं कातुं सक्कोति, न इतरानि इतरकिच्चभेदं । तस्मा तं पस्सद्वादिभावनाय हापेतम्बं । तत्रापि सोणत्थेरक्त्थुं दस्सेतम्बं [महा १७९-८५] । एवं सेसेसु पि एकस्स बलवभावे साति इतरेसं अत्तनो किच्चेसु असमत्थता वेदितम्बा ।

४७. विसेसतो पनेत्थ सद्वापज्जानं समाधिविरियानञ्च समतं पसंसन्ति । बलवसद्दो हि मन्दपज्जो मुद्धप्पसन्नो होति, अवत्थुस्मिं पसीदति । बलवपज्जो मन्दसद्दो केराटिकपक्खं भजति, भेसज्जसमुड्डितो विय रोगो अतेकिच्चो होति । उभिनं समताय वत्थुस्मिं येव पसीदति । बलवसमाधिं पन मन्दविरियं, समाधिससं कोसज्जपक्खत्ता, कोसज्ज अभिभवति । बलवविरियं मन्दसमाधिं, विरियस्स उद्धच्चपक्खत्ता, उद्धच्च अभिभवति । समाधिं पन विरियेन संयोजितो कोसज्जे पतितुं न लभति । विरियं समाधिना संयोजितं उद्धच्च पतितुं न लभति । तस्मा तदुभयं समकातम्बं । उभयसमताय हि अप्यना होति ।

४८. अपि च समाधिकम्मिकस्स बलवती पि सद्वा वट्ठति । एवं सद्धहन्तो ओक्कपेन्तो अप्पनं पाणुणिस्सति । समाधिपज्जासु पन समाधिकम्मिकस्स एकग्गता बलवती वट्ठति । एवं हि

सो अप्पन पापुणाति । विपस्सनाकम्मिकस्स पज्जा बलवती वट्ठति । एव हि सो लक्खणपटिवेधं पापुणाति । उभिन्नं पन समताय पि अप्पना होति येव ।

४९. सति पन सब्बत्थ बलवती वट्ठति । सति हि चित्तं उद्वच्चपक्खिकानं सद्वा-विरिय-पज्जानं वसेन उद्वच्चपाततो, कोसज्जपक्खेन च समाधिना कोसज्जपाततो रक्खति । तस्मा सां, लोणधूपनं विय सब्बव्यञ्जनेसु, सब्बकम्मिकअमच्चो विय सब्बराजकिच्चेसु, सब्बत्थ इच्छितव्वा । तेनाह—“ सति च पन सब्बत्थिका वुत्ता भगवता । किंकारणा ? चित्तं हि सतिपटिसरणं, आरक्खपच्चुपड्डाना च सति, न विना सतिया चित्तस्स पग्गहनिग्गहो होती ” ति [ ] ।

५०. निमित्तकोसल्लं नाम पथवीकसिणादिकस्स चित्तेकगगतानिमित्तस्स अकतस्स करणकोसल्लं, कतस्स च भावनाकोसल्लं, भावनाय लद्धस्स रक्खणकोसल्लं । तं इध अधिप्पेतं ।

५१. कथञ्च यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतव्वं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति ? यदास्स अतिसिधिलविरियतादीहि हीन चित्तं होति, तदा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो तयो अभावेत्वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो भावेति । वुत्तं हेतं भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुकामो अस्स, सो तत्थ अल्लानि चेव तिणानि पक्खिपेय्य, अल्लानि च गोमयानि पक्खिपेय्य, अल्लानि च कड्डानि पक्खिपेय्य, उदकवातञ्च ददेय्य, पसुकेन च ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतु ति ? नो हेतं, भन्ते । एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, अकालो समाधि .... पे.... अकालो उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? लीनं, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि दुस्समुट्ठापयं होति । यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये लीनं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो विरियसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? लीनं, भिक्खवे, चित्तं, तं एतेहि धम्मेहि सुस्समुट्ठापयं होति । सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुकामो अस्स, सो तत्थ सुक्खानि चेव तिणानि पक्खिपेय्य, सुक्खानि च गोमयानि पक्खिपेय्य, सुक्खानि च कड्डानि पक्खिपेय्य, मुखवातञ्च ददेय्य, न च पंसुकेन ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो परित्तं अग्गि उज्जालेतुं ति ? एव, भन्ते ” ति [सं ५।११२-१३] ।

५२. एत्थ च यथासक आहारवसेन धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादीन भावना वेदितव्वा । वुत्तं हेतं—“ अत्थि, भिक्खवे, कुसलाकुसला धम्मा, सावज्जानवज्जा धम्मा, हीनपणीता धम्मा, कण्हसुक्कसण्णटिभागा धम्मा, तत्थ योनिंसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया सवत्तति । ” तथा, “ अत्थि भिक्खवे आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु, तत्थ योनिंसो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा विरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा विरियसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया

संवत्तति । ” तथा, “ अत्थि, भिक्खवे, पीतिसम्बोज्झङ्गानिया धम्मा, तत्थ योनिसो मनसि-
कारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पीति-
सम्बोज्झङ्गस्स भिम्भोभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती ” ति [स ५।१०४] ।

५३. तत्थ सभाव-सामञ्जलदखण-पटिवेधवसेन पवत्तमनसिकारो कुसलादिसु योनिसो
मनसिकारो नाम । आरम्भधातुआदीन उप्पादनवसेन पवत्तमनसिकारो आरम्भधातुआदिसु
योनिसो मनसिकारो नाम । तत्थ आरम्भधातू ति पठमविरियं वुच्चति । निक्कमधातू ति
कोसज्जतो निक्खन्तत्ता ततो बलवतर । परक्कमधातू ति परं पर ठान अक्कमनते ततो पि
बलवतरं । पीतिसम्बोज्झङ्गानिया धम्मा ति पन पीतिया एवेत नाम । तस्सा पि उप्पादक-
मनसिकारो व योनिसो मनसिकारो नाम ।

५४. अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय सवत्तन्ति, परिपुच्छकता,
वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुष्पञ्चपुग्गलपरिवज्जना, पञ्चवन्तपुग्गलसेवना,
गम्भीरजाणचरियपञ्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति ।

५५. एकादस धम्मा विरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय सवत्तन्ति, अपायादिभयपञ्चवेक्खणता,
विरियायत्तलोकियलोकुत्तरविसेसाधिगमानिससदस्सिता, बुद्ध-पञ्चैकबुद्ध-महासायकेहि गतमग्गो
मया गन्तब्बो, सो च न सक्का कुसीतेन गन्तु ति एव गमनवीथिपञ्चवेक्खणता, दायकानं
महप्फलभावकरणेन पिण्डापचायनता, विरियारम्भस्स वण्णवादी मे सत्था, सो च अनतिक्रमनीय-
सासनो, अम्हाकञ्च बहूपकारो, पटिपत्तिया च पूजियमानो पूजितो होति, न इतरथा ति एव
सत्थुमहत्तपञ्चवेक्खणता, सद्धम्मसङ्घात मे महादायज्ज गहेतव्व, तञ्च न सक्का कुसीतेन गहेतुं ति
एवं दायज्जमहत्तपञ्चवेक्खणता, आलोकसञ्जामनसिकार-इरियापथपरिवत्तन-अब्भोकाससेवनादीहि
थीनमिद्धविनोदनता, कुसीतपुग्गलपरिवज्जना, आरद्धविरियपुग्गलसेवना, सम्पपधानपञ्च-
वेक्खणता, तदधिमुत्तता ति ।

५६. एकादस धम्मा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय सवत्तन्ति, बुद्धानुसति, धम्म....सद्ध....
सील....चाग देवतानुसति, उपसमानुसति, ल्खपुग्गलपरिवज्जना, सिनिद्धपुग्गलसेवना,
पसादर्नायसुत्तन्तपञ्चवेक्खणता, तदधिमुत्तता ति । इति इमेहि आकारेहि एते धम्मे उप्पादेन्तो
धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो भावेति नाम । एव यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतव्वं तस्मिं समये
चित्तं पग्गह्णाति ।

५७. कथं यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतव्वं तस्मिं समये चित्तं निग्गह्णाति ? यदास्स
अञ्चारद्धविरियतादीहि उद्धत चित्तं होति, तदा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो तयो अभावेत्वा
पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो भावेति । वुत्तं हेतं भगवता—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो महन्त
अग्गिक्खन्धं निब्बापेतुकामो अस्स, सो तत्थ सुक्खानि चैव तिणानि पक्खिखेप्य....पे....न च
पंसुकेन ओकिरेय्य, भब्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अग्गिक्खन्धं निब्बापेतु ति ?
नो हेतं, भन्ते । एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये उद्धत चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये

धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, अकालो विरिय....पे....अकालो पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? उद्धतं, भिक्खवे, चित्त, त एतेहि धम्मेहि दुवूपसमय होति । यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये उद्धतं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो समाधिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भावनाय । तं किस्स हेतु ? उद्धतं, भिक्खवे, चित्त, त एतेहि धम्मेहि सुवूपसमय होति । सेय्यथा पि, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अगिक्खन्ध निब्बापेतुकामो अस्स, सो तत्थ अल्लानि चैव तिणानि पक्खिपेय्य....पे....पंसुकेन च ओकिरिय्य, भम्बो नु खो सो, भिक्खवे, पुरिसो महन्तं अगिक्खन्ध निब्बापेतु ति ? एव भन्ते ” ति [स ५।११४] ।

५८. एथापि यथासकं आहारवसेन पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादीनं भावना वेदितव्वा । वुत्त हेतं भगवता—“ अथि, भिक्खवे, कायपस्सद्वि चित्तपस्सद्वि, तत्थ योनिस्सो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया सवत्तति ” । तथा, “ अथि, भिक्खवे, समथ-निमित्त अब्यगगनिमित्त, तत्थ योनिस्सो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया सवत्तति ” । तथा, “ अथि, भिक्खवे, उपेक्खासम्बोज्झङ्गानियाधम्मा, तत्थ योनिस्सो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया सवत्तती ” ति [सं ५।१०४-५] ।

५९. तत्थ यथास्स पस्सद्विआदयो उप्पन्नपुब्बा, त आकार सल्लखेत्वा तेस उप्पादनवसेन पवत्तितमनसिकारो व तांसु पि पदेसु योनिस्सो मनसिकारो नाम । समथनिमित्तं ति च समथसेवेत अधिवचन, अविक्रवेपट्ठेन च तस्सेव अब्यगगनिमित्तं ति ।

६०. अपि च सत्त धम्मा पस्सद्विसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय सवत्तन्ति, पणीतभोजनसेवनता, उतुसुखसेवनता, इरियापथसुखसेवनता, मञ्जत्तपयोगता, सारद्धपुग्गलपरिवज्जनता, पस्सद्विकाय-पुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तता ति ।

६१. एकादस धम्मा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय सवत्तन्ति, वत्थुविसदता, निमित्त-कुसलता, इन्द्रियसमत्तपटिपादनता, समये चित्तस्स निग्गहणता, समये चित्तस्स पग्गहणता, निरस्सादस्स चित्तस्स सद्दासंवेगवसेन सम्पहसनता, सम्मापवत्तस्स अञ्जुपेक्खणता, असमाहित-पुग्गलपरिवज्जनता, समाहितपुग्गलसेवनता, ज्ञानधिमोक्खपच्चवेक्खणता, तदधिमुत्तता ति ।

६२. पञ्च धम्मा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय सवत्तन्ति, सत्तमञ्जत्तता, सङ्खारमञ्जत्तता, सत्तसङ्खारकेलायनपुग्गलपरिवज्जनता, सत्तसङ्खारमञ्जत्तपुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तता ति । इति इमेहाकारेहि एते धम्मे उप्पादेन्तो पस्सद्विसम्बोज्झङ्गादयो भावेति नाम । एव यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतव्व तस्मिं समये चित्तं निग्गह्णाति ।

६३. कथं यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितव्वं तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति ?
यदास्स पञ्चापयोगमन्दताय वा उपसमसुखानधिगमेन वा निरस्सादं चित्तं होति, तदा न
अट्ठसंवेगवत्थुपञ्चवेक्खणेन सवेजेति । अट्ठ संवेगवत्थूनि नाम, जाति-जरा-व्याधि-मरणानि चत्तारि,
अपायदुक्खं पञ्चमं, अतीते वट्ठमूलकं दुक्खं, अनागते वट्ठमूलकं दुक्खं, पञ्चुप्पन्ने आहारपरियेडि-
मूलकं दुक्खं ति । बुद्धयम्मसङ्गुणानुस्सरणेन चस्स पसादं जनेति । एव यस्मिं समये
चित्तं सम्पहंसितव्वं तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति ।

६४. कथं यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितव्वं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति ?
यदास्स एव पटिपज्जतो अलीनं अनुद्वतं अनिरस्सादं आरम्भणे सम्पवत्तं समथवीथिपटिपन्नं
चित्तं होति, तदास्स पग्गहनिग्गहसम्पहंसनेसु न व्यापारं आपज्जति, सारथिं वियं सम्पवत्तेसु
अस्सेसु । एवं यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितव्वं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति ।

६५. असमाहितपुग्गलपरिवज्जना नाम नेक्खम्मपटिपदं अनाख्खहपुब्बान् अनेक-
किञ्चपसुतान् विक्खित्तहृदयान् पुग्गलान् आरकां परिच्चागो । समाहितपुग्गलसेवना नाम
नेक्खम्मपटिपदं पटिपन्नानां समाधिबलीनां पुग्गलान् कालेन कालं उपसङ्कमनं । तदधिमुत्तता
[४।४२] नाम समाधिअधिमुत्तता । समाधिगरु-समाधिनिन्न-समाधिपोण-समाधिपम्भारता
ति अत्थो । एवमेतं दसविधं अप्पनाकोसल्लं सम्पादेतव्वं ।

६६. एवं हि सम्पादयतो अप्पनाकोसल्लं इमं ।
पटिलद्वे निमित्तस्मिं अप्पना सम्पवत्तति ॥
एवमपि पटिपन्नस्स सचे सा नप्पवत्तति ।
तथा पि न जहे योगं, वायमेथेव पण्डितो ॥
हित्वा हि सम्मावायाम् विसेसं नाम मानवो ।
अधिगच्छे परित्तमपि, ठानमेतं न विज्जति ॥
चित्तप्पवत्तिआकारं तस्मा सल्लक्खयं बुधो ।
समतं विरियस्सेव योजयेथ पुनप्पुन ॥
ईसकमपि लयं यन्तं पग्गह्थेव मानसं ।
अच्चारद्धं निसेधेत्वा सममेव पवत्तथे ॥
रेणुमिह उप्पलदले सुत्ते नावायं नाळिया ।
यथा मधुकरादीनं पवत्ति सम्पवण्णिता ॥
लीनउद्वतभावेहि मोचयित्वा न सव्वसो ।
एवं निमित्ताभिमुखं मानसं पटिपादयेति ॥

६७. तत्रायं अत्यदीपना । यथा हि अच्छेको मधुकरो, असुकस्मिं रुक्खे पुष्पं पुष्कितं
ति जत्वा तिक्खेन वेगेन पक्खन्तो तं अतिक्रामित्वा पटिनिवत्तन्तो खीणे रेणुमिहं सम्पापुणाति ।

अपरो अच्छेको मन्देन जवेन पक्खन्तो खीणे येव सम्पापुणाति । छेको पन समेन जवेन पक्खन्तो सुखेन पुप्फरासिं सम्पत्वा यावदिच्छक रेणुं आदाय मधु सम्पादेत्वा मधुरस अनुभवति ।

६८. यथा च सल्लकतान्तेवासिकेषु उदकथालगते उप्पलपत्ते सत्थकम्म सिक्खन्तेसु, एको अच्छेको वेगेन सत्थ पावेन्तो उप्पलपत्त द्विधा वा छिन्दति, उदके वा पवेसेति । अपरो अच्छेको छिज्जनपवेसनभया सत्थकेन फुसितुम्पि न विसहति । छेको पन समेन पयोगेन तत्थ सत्थप्पहार दस्सेत्वा परियोदातसिणो हुत्वा तथारूपेसु ठानेसु कम्मं कत्वा लाभं लभति ।

६९. यथा च, यो चतुब्ब्यामप्पमाण मक्कटकसुत्त आहरति, सो चत्तारि सहस्सानि लभती ति रज्जा वुत्ते एको अच्छेकपुरिसो वेगेन मक्कटकसुत्त आकङ्कन्तो तहिं तहिं छिन्दति येव । अपरो अच्छेको छेदनभया हत्थेन फुसितुम्पि न विसहति । छेको पन कोटितो पढाय समेन पयोगेन दण्डके वेठेत्वा आहरित्वा लाभं लभति ।

७०. यथा च अच्छेको निर्यामको बलववाते लङ्कार पूरेन्तो नाव विदेस पक्खन्दापेति । अपरो अच्छेको मन्दवाते लङ्कार ओरोपेन्तो नाव तत्थेव ठपेति । छेको पन मन्दवाते पूरेत्वा बलववाते अङ्गलङ्कार पूरेत्वा सोत्थिना इच्छित्तद्धान पापुणाति ।

७१. यथाच, यो नेल अलङ्कन्तो नाळिं पूरेति सो लाभ लाभती ति आचरियेन अन्तेवासिकान वुत्ते, एको अच्छेको लाभलुद्धो वेगेन पूरेन्तो तेल लङ्कति । अपरो अच्छको तेललङ्कनभया आसिञ्चितुम्पि न विसहति । छेको पन समेन पयोगेन पूरेत्वा लाभ लभति ।

७२. एवमेव एको भिक्खु उप्पन्ने निमित्ते, सीघमेव अप्पनं पापुणिस्सामी ति गाळ्हं विरिय करोति । तस्स चित्त अञ्चारद्धविरियत्ता उद्वच्चे पतति । सो न सक्कोति अप्पनं पापुणिनु । एको अञ्चारद्धविरियताय दोसं दिस्वा, किं दानि मे अप्पनाया ति विरियं हापेति । तस्स चित्त अति-लीनविरियत्ता कोसज्जे पतति । सो पि न सक्कोति अप्पन पापुणिनु । यो पन ईसकाम्पि लीन लीनभावतो उद्वत्त उद्वच्चतो मोचेत्वा समेन पयोगेन निमित्ताभिमुख पवत्तेति, सो अप्पनं पापुणाति । तादिसेन भवितव्व ।

७३. इमत्थ सन्धाय एतं वुत्त—

रेणुमिह उप्पलदले सुत्ते नावाय नाळिया ।

यथा मधुकरादीन पवत्ति सम्भवणिता ॥

लीनउद्वत्तभावेहि मोचयित्वान सब्बसो ।

एव निमित्ताभिमुख मानसं पटिपादये ति ॥

७४. इति एव निमित्ताभिमुख मानस पटिपादयतो पनस्स, इदानी अप्पना इञ्झिस्सती ति भवङ्ग उपच्छिन्दित्वा, पथवी पथवी ति अनुयोगवसेन उपड्वित्त तदेव पथवीकसिणं आरम्भणं कत्वा मनोद्वारावज्जन उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, तेसु अवसाने एक रूपावचरं, सेसानि कामावचरानि पकतिचित्तेहि वलवतरवितक्कविचारपीतिमुख-

चित्तेकग्गतानि, यानि अप्पनाय परिकम्मत्ता परिकम्मानि ति पि, यथा गामादीन आसन्नरेसो, गामूपचारो नगरूपचारो ति बुच्चति, एव अप्पनाय आसन्नत्ता समीपचारित्ता वा उपचारानी ति पि, इतो पुब्बो परिकम्मान, उपरि अप्पनाय च अनुलोमनतो अनुलोमानी ति पि बुच्चन्ति । यञ्चेत्थ सञ्चन्तिमं, तं परित्तगोत्ताभिभवन्नतो महग्गतगोत्तभावन्नतो च गोत्रभू ति पि बुच्चति ।

७५. अगहितगहणेन पनेत्थ पठम परिकम्म, दुतिय उपचार, ततिय अनुलोमं, चतुत्थ गोत्रभू । पठम वा उपचार, दुतियं अनुलोम, ततिय गोत्रभू । चतुत्थ पञ्चम वा अप्पनाचित्त । चतुत्थमेव हि पञ्चमं वा अप्पेति । तच्च खो खिप्पाभिज्जा-दन्धाभिज्जावसेन । ततो पर जवनं पतति, भवङ्गस्स वारो होति ।

७६. आभिधम्मिक-गोदत्तत्थेरो पन, “ पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छिमान पच्छिमानं कुसलान धम्मान आसेवनपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] इम सुत्त वत्त्वा, आसेवनपच्चयेन पच्छिमो पच्छिमो धम्मो बलवा होति, तस्मा छेदे पि सत्तमे पि अप्पना होती ति आह । त अङ्कथासु, अत्तनो मतिमत्तं थेरस्सेत ति वत्त्वा पटिक्खित्तं ।

७७. चतुत्थपञ्चमेसु येव पन अप्पना होति, परतो जवन पनितं नाम होति, भवङ्गस्स आसन्नत्ता ति वुत्त, त एवं विचारेत्वा वुत्तत्ता न सक्का पटिक्खिपितु । यथा हि पुरिसो छिन्नपपाताभिमुखो धावन्नतो ठातुकामो पि परियन्ते पाद कत्वा ठातुं न सक्कोति, पपाते एव पतति, एव छेदे वा सत्तमे वा अप्पेतु न सक्कोति, भवङ्गस्स आसन्नत्ता । तस्मा चतुत्थपञ्चमेसु येव अप्पना होती ति वेदितव्वा ।

७८. सा च पन एकचित्तक्खणिका येव । सत्तसु हि ठानेसु अद्धानपरिच्छेदो नाम नत्थि, पठमप्पनायं, लोकियाभिज्जासु, चतूसु मग्गेसु, मग्गानन्तरे फले, रूपारूपभवेसु भवङ्गज्ञाने, निरोधस्स पच्चये नेवसज्जानासज्जायतने, निरोधा बुड्हन्तस्स फलसमापत्तिय ति । एत्थ मग्गानन्तरं फलं तिण्णं उपरि न होति । निरोधस्स पच्चयो नेवसज्जानासज्जायनं द्विन्न उपरि न होति । रूपारूपेसु भवङ्गस्स परिमाण नत्थि । सेसद्धानेसु एकमेव चित्त ति । इति एकचित्तक्खणिका येव अप्पना, ततो भवङ्गपातो । अथ भवङ्ग विच्छिन्दित्वा ज्ञानपच्चवेक्खणत्थाय आवज्जनं, ततो ज्ञानपच्चवेक्खणं ति ।

७९. एत्तावता च पनेस, “ विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सविक्क सविचार विवेकजं पीतिसुख पठमं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन पञ्चङ्गविप्पहीन पञ्चङ्गसमन्नागतं तिविवक्कल्याण दसलक्खणसम्पन्नं पठमं ज्ञान अधिगतं होति पथवीकसिण ।

८०. तत्थ विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविच्चित्वा, विना डुत्वा, अपक्कमित्वा । यो पनायमेत्थ एवकारो, सो नियमत्थो ति वेदितव्वो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मि पठमज्झानं उपसम्पज्ज विहरणसमये अविज्जमानानप्पि कामान तस्स पठमज्झानस्स पटिपक्खभावं, काम-परिच्चागेनेव चस्स अधिगमं दीपेति ।

८१. कथं विविचेव कामेही ति एव हि नियमे कयिरमाने इदं पञ्चायति—नूनिमस्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता, येसु सति इदं नप्पवत्ताति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विद्य, तेस परिच्चागेनेव चस्स अधिगमो होति, ओरिमतीरपरिच्चागेन पारिमतीरस्सेव, तस्मा नियमं करोती ति ।

८२. तत्थ सिया—कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्महि अविविच्चापि ज्ञान उपसम्पज्ज विहरेथ्या ति ? न खो पनेतं एव दड्डब्बं । तनिस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञान कामानमेव निस्सरण । यथाह— “ कामानमेत निस्सरण यदिदं नेक्खम्म ” ति [दी ३।२७५] । उत्तरपदे पि पन यथा, “ इधेव, भिक्खवे, समणो, इधं दुतियो समणो ” ति [म १।६३, अ २।२३८] एत्थ एवकारो आनेत्वा वुच्चति, एव वत्तब्बो । न हि सका इतो अज्जेहि पि नीवरणसङ्घातेहि अकुसलेहि धम्महि अविविच्च ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितु । तस्मा, विविचेव कामेहि विविचेव अकुसलेहि धम्महि ति एव पदद्वये पि एस दड्डब्बो । पदद्वये पि च किञ्चापि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सब्बे पि विवेका सङ्गह गच्छन्ति, तथा पि, कायविवेको चित्तविवेको विक्खम्भनविवेको ति तयो एव इधं दड्डब्बा ।

८३. कामेही ति इमिना पन पदेन ये च निद्वेसे, “ कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा ” ति [मनि १] आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तथेव, विभङ्गे च, “ छन्दो कामो, रागो कामो, छन्दरागो कामो, सङ्कण्णो कामो, रागो कामो, सङ्कप्परागो कामो, इमे वुच्चन्ति कामा ” ति [मनि २, विभग २५६] एव किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बे पि सङ्गहिता इवेव दड्डब्बा । एव हि सति, विविचेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविचेवा ति अत्थो युज्जति । तेन कायविवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्महि ति किलेसकामेहि सव्वाकुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्थ वत्थुकामेहि विवेकवचनतो एव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

८४. एव वत्थुकामकिलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठपेन सङ्किलेसवत्थुप्पहान, दुतियेन सङ्किलेसप्पहान, पठमेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स, पठमेन च पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसन विभावित होती ति विज्जातब्ब । एस ताव नयो कामेही ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे ।

८५. किलेसकामपक्खे पन छन्दो ति च रागो ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिपेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो, “ तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो ” ति [विभग २५६] आदिना नयेन विभङ्गे ज्ञानपटिपक्खतो विसु वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो चस्स कामतो ति अवत्वा कामेहि ति वुत्त ।

८६. अज्जेसम्पि च धम्मानं अकुसलभावे विज्जमाने, “ तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ?

कामच्छन्दो ” ति [विभग २५६] आदिना नयेन विभङ्गे उपरि ज्ञानज्ञान पञ्चनीकपटिपक्ख-
भावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानि । नीवरणानि हि ज्ञानङ्गपञ्चनीकानि । तेस ज्ञानज्ञानेव
पटिपक्खानि । विद्दसकानि विघातकानी ति वुत्त होति । तथा हि, “ समाधि कामच्छन्दस्स
पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को धीनमिद्दस्स, सुख उद्दच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचि-
किच्छाया ” ति [ ] पेटके वुत्त ।

८७. एवमेत्थ, विविच्चेव कामेही ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्भनविवेको वुत्तो होति ।
विविच्च अकुसलेहि धम्मोही ति इमिना पञ्चन्नप्पि नीवरणान । अगहितगहणेन पन पठमेन
कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणान । तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेद-
विसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघातवत्थुभेदादिविसयान दोसमोहानं । ओघादिसु वा धम्मेषु
पठमेन कामोघ-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्थ-कामरागसयोजनानं, दुतियेन
अवसेस-ओघ-योगासव-उपादान-गन्थ-सयोजनान । पठमेन च तण्हाय तसम्पयुत्तकानञ्च, दुतियेन
अविज्जाय तंसम्पयुत्तकानञ्च । अपि च पठमेन लोभसम्पयुत्तान अट्ठन्न चित्तुपादान, दुतियेन
सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुपादान विक्खम्भनविवेको वुत्तो होती ति वेदितव्वो । अय ताव,
विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मोही ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

८८. एतावता च पठमस्स ज्ञानस्स पटानङ्ग दस्सेत्वा इदानीं सम्पयोगङ्ग दम्सेतु सवितर्कं
सविचारं ति आदि वुत्त । तत्थ वितक्कन वितक्को । ऊहन ति वुत्त होति । स्वाय आरम्भणे
चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो, आहननपरियाहननरसो,—तथा हि, तेन योगावचरो आरम्भण
वितक्काहतं वितक्कपरियाहत करोती ति वुच्चति,—आरम्भणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्टानो ।
विचरण विचारो । अनुसञ्चरण ति वुत्त होति । स्वायं आरम्भणानुमज्जनलक्खणो, तत्थ
सहजातानुयोजनरसो, चित्तस्स अनुप्पवन्धनपच्चुपट्टानो ।

८९. सन्ते पि च नेस कथंचि अविप्पयोगे, ओल्लारिकडेन पुव्वङ्गमडेन च घण्टाभिघातो
विय चेतसो पठमाभिनिपातो वितक्को, सुखुमडेन अनुमज्जनसभावेन च घण्टानुरवो विय
अनुप्पवन्धो विचारो । विष्कारवा चेत्थ वितक्को पठमुप्पत्तिकाले परिप्फन्दनभूतो चित्तस्स, आकासे
उपपित्तुकामस्स पक्खिखो पक्खविक्खेपो विय, पटुमाभिमुखपातो विय च गन्वानुवन्धचेतसो
भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उपपित्तस्स पक्खिखो
पक्खप्पसारण विय, परिब्भमन विय च पटुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पटुमस्स उपरिभागे ।

९०. दुकनिपातइकथायं पन, “ आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि वात
गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्भणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पवत्तो वितक्को,
वातगहणायं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय अनुमज्जनसभावेन पवत्तो विचारो ” ति
[ ] वुत्त । त अनुप्पवन्धेन पवत्तिय युज्जति । सो पन नेस विसेसो पठमदुतियज्ज्ञानेसु
पाकटो होति ।

९१. अपि च मलग्गहित कंसभाजन एकेन हत्थेन दळ्ह गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेल-
वालण्डुपकेन परिमज्जनत्तस्स दळ्हं गहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो ।
तथा कुम्भकारस्स दण्डण्हारेन चक्क भमयित्वा भाजन करोन्तस्स उप्पील्लनहत्थो विय वितक्को,
इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डल करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा ठित-
कण्ठको विय अभिनिरोपनो वितक्को, बहि परिब्भमनकण्ठको विय अनुमज्जनो विचारो ।

९२. इति इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन सह वत्तति, रुक्खो विय पुप्फेन
फलेन चा ति इदं ज्ञान, सवितक्क सविचारं ति बुच्चति । विभङ्गे पन, “ इमिना च वितक्केन
इमिना च विचारेन उपेतो होति, समुपेतो ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन पुग्गलाधि-
ड्डाना देसना कता । अत्थो पन तत्रापि एवमेव दड्ढव्वो ।

९३. विवेकजं ति एत्थ, विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा
विवेको । नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मि वा विवेके
जात ति विवेकज ।

९४. पीतिसुखं ति एत्थ, पीणयती ति पीति । सा सम्पियायनलक्खणा, कायचित्तपीणन-
रसा, फरणरसा वा, ओदग्यपच्चुपड्डाना । सा पनेसा, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका
पीति, उब्बेगा पीति, फाणा पीती ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरीरे लोमहसमत्तमेव
कातु सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा होति । ओक्कन्तिका पीति समुदतीरं
वीचि विय काय ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्भग्ग
कत्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पता ।

९५. तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे साय चेतियङ्गण गन्त्वा
चन्दालोके दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा, इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतिय
वन्दती ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मण उब्बेगापीति उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्र-
गेण्डुको विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियङ्गणे येव पतिट्ठासि ।

९६. तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिरसये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धा-
रम्मणाय उब्बेगापीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्मा किर मातापितरो साय धम्मसवनत्थाय विहार
गच्छन्ता, अम्म, त्व गुरुभारा अकाले विचरितु न सक्कोसि, मय तुम्ह पत्ति कत्वा धम्म
सोस्सामा ति अगमंसु । सा गन्तुकामा पि तेस वचनं पटिब्राहितु असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा
घराजिरे ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासचेतिय ओल्लोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अदस,
चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूज कत्वा पदक्खिणं करोन्तियो, भिक्खुसङ्घस्स च
गणसज्जायसदं अस्सोसि । अथस्सा, धज्जा वतिमे, ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियङ्गणे
अनुसञ्चरितु, एवरूपञ्च मधुरं धम्मकथ सोतु लभन्ती ति मुत्तारासिसदिस चेतिय पस्सन्तिया

एव उब्बेगा पीति उदपादि । सा आकासे लङ्घित्वा मातापितुञ्च पुरिमतर येव आकासतो चेतियङ्गणे ओरुह्म चेतियं वन्दित्वा धम्म सुणमाना अट्ठासि ।

९७. अथ न मातापितरो आगन्वा, अम्म, त्वं कतरेन मग्गेन आगतासी ति पुच्छिस्सु । सा, आकासेन आगताहि, न मग्गेना ति वत्वा, अम्म आकासेन नाम खीणासवा सञ्चरन्ति, त्वं कथ आगता ति वुत्ता आह—मह्म चन्दालोकेन चेतिय ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्मणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो ठितभाव, न निसिन्नभाव अज्जासिं, गहितनिमित्तेनव पन आकासे लङ्घित्वा चेतियङ्गणे पतिट्ठिताम्ही ति । एव उब्बेगा पीति आकासे लङ्घापान-प्पमाणा होति ।

९८. फरणापीतिया पन उप्पनाय सकलसरीरं, धमित्वा पूरितवात्थि विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपव्वतकुच्छि विय च, अनुपरिफुट होति ।

९९. सा पनेसा पञ्चविवा पीति गम्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविध पस्सद्धि परिपूरेति, कायपस्सद्धिञ्च चित्तपस्सद्धिञ्च । पस्सद्धि गम्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविधम्पि सुख परिपूरेति, कायिकञ्च चेतसिकञ्च । सुख गम्भ गण्हन्त परिपाक गच्छन्त तिविध समाधि परिपूरेति, खणिकसमाधि, उपचारसमाधि, अप्पनासमाधि ति । तासु या अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वट्ठमाना समाधिसम्पयोग गता फरणा पीति, अय इमस्मि अत्थे अधिप्पेता पीती ति ।

१००. इतरं पन सुखन सुख । सुद्धु वा खादति खणति च कायचित्तावाध ति सुख । तं सातलक्खण, सम्पयुत्तानं उपब्रूहनरस, अनुगहपञ्चुपट्ठानं । सति पि च नेस कथचि अधिप्पयोगे, इडारम्मणपटिलाभतुट्ठि पीति, पटिलद्रस्सानुभवन सुख । यत्थ पीति, तत्थ सुख । यत्थ सुखं, तत्थ न नियमतो पीति । सङ्खारक्खन्धसङ्गहिता पीति, वेदनाक्खन्धसङ्गहित सुखं । कन्तार-खिन्नस्स वनन्तुदकदस्सनसवनेसु विय पीति, वनच्छायापवेसनउदकपरिभोगेसु विय सुख । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत वुत्तं ति वेदितव्व ।

१०१. इति अयच्च पीति इदच्च सुख अस्स ज्ञानस्स, अस्मि वा ज्ञाने अत्थी ति इद ज्ञानं पीतिसुखं ति वुज्जति । अथ वा, पीति च सुखच्च पीतिसुख, धम्मविनयादयो विय । विवेकज पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, अस्मि वा ज्ञाने अत्थी ति एवम्पि विवेकज-पीतिसुख । यथेव हि ज्ञान, एवं पीतिसुखम्पेत्थ विवेकजमेव होति । तच्चस्स अत्थि, तस्मा एकपदेनेव, विवेकज-पीतिसुख ति पि वत्तु युज्जति । विभङ्गे पन, “ इद सुख इमाय पीतिया सहगत ” ति [विभंग २५७] आदिना नयेन वुत्त । अत्थो पन तत्थापि एवमेव दट्ठव्वो ।

१०२. पठमं ज्ञानं ति इद परतो आविभविस्सति [४।११९] । उपसम्पज्जा ति उपगन्वा । पापुणित्वा ति वुत्त होति । उपसम्पादयित्वा वा । निष्पादेत्वा ति वुत्तं होति । विभङ्गे पन, “ उपसम्पज्जा ति पठमस्स ज्ञानस्स लाभो पटिलाभो पत्ति सम्पत्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसम्पदा ” ति [विभंग २५७] वुत्त । तस्सापि एवमेव अत्थो दट्ठव्वो ।

१०३. विहरती ति तदनु रूपेन इरियापथविहारेन इतिवुत्तप्पकारज्ञानसमझी हुत्वा अत्तभावस्स इरिय, वुत्ति, पालनं, यपन, यापन, चारं, विहार अभिनिष्पादेति । वुत्तं हेतं विभङ्गे— “ विहरती ति इरियति, वसति, पालेति, यपेति, यापेति, चरति, विहरति, तेन वुच्चति विहरती ” ति [विभंग २५२] ।

१०४. य पन वुत्तं, पञ्चङ्गविप्पहीनं पञ्चङ्गसमन्नागतं ति [४।७९] तत्थ, काम-छन्दो, व्यापादो, यीनमिद्ध, उद्वच्चकुक्कुच्च, विचिकिच्छा ति इमेस पञ्चन्न नावरणान प्हानवसेन पञ्चङ्गविप्पहीनता वेदितव्वा । न हि एतेसु अप्पहीनेसु ज्ञानं उप्पजति । तेनस्सेतानि प्हानंज्जानी ति वुच्चन्ति । किञ्चापि हि ज्ञानक्खणे अञ्जे पि अकुसला धम्मा पहीयन्ति, तथा पि एतानेव विसेसेन ज्ञानन्तरायकरानि ।

१०५. कामच्छन्देन हि नानाविसयपलोभित चित्तं न एकत्तारम्मणे समाधियति, काम-च्छन्दाभिभूत वा तं न कामधातुप्पहानाय पटिपद पटिपज्जति, व्यापादेन चारम्मणे पटिहज्जमानं न निन्तर पवत्तति, यीनमिद्धाभिभूत अकम्मज्ज होनि, उद्वच्चकुक्कुच्चपरेतं अवूपसन्तमेव हुत्वा परिब्भमति, विचिकिच्छाय उपहत ज्ञानाधिगमसाधिक पटिपदं नारोहति । इति विसेसेन ज्ञानन्तरायकरत्ता एतानेव प्हानज्जानी ति वुत्तानि ।

१०६. यस्मा पन वितक्को आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपेति, विचारो अनुप्पबन्धति, तेहि अविक्रमेपय सम्पादितपयोगस्स चेतसो पयोगसम्पत्तिसम्भवा पीति पीणनं, सुखञ्च उपब्रूहं करोति, अथ नं ससेससम्पयुत्तधम्मं एतेहि अभिनिरोपनातुप्पबन्धनपीणनानुब्रूहनेहि अनुगगहिता एकगता एकत्तारम्मणे समं सम्मा च आधियति, तस्मा, वितक्को, विचारो, पीति, सुखं, चित्तेकगता ति इमेस पञ्चन्न उप्पत्तिवसेन पञ्चङ्गसमन्नागतता वेदितव्वा ।

१०७. उप्पन्नेसु हि एतेसु पञ्चसु ज्ञान उप्पन्न नाम होति । तेनस्स एतानि पञ्च समन्नागतज्जानी ति वुच्चन्ति । तस्मा न एतेहि समन्नागत अञ्जदेव ज्ञान नाम अत्थी ति गहेतव्वं । यथा पन अङ्गमत्तवसेनेव चतुरङ्गिनी सेना, पञ्चङ्गिक तुरिय, अङ्गिको च मग्गो ति वुच्चति, एवमिदम्पि अङ्गमत्तवसेनेव पञ्चङ्गिक ति वा पञ्चङ्गसमन्नागतं ति वा वुच्चती ति वेदितव्व ।

१०८. एतानि च पञ्चङ्गानि किञ्चापि उपचारक्खणे पि अत्थि, अथ खो उपचारे पकति-चित्ततो बलवतरानि, इय पन उपचारतो पि बलवतरानि रूपावचरलक्खणप्पत्तानि । एत्थ हि वितक्को सुविसदेन आकारेन आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपयमानो उप्पज्जति, विचारो अतिविय आरम्मणं अनुमज्जमानो, पीतिसुख सव्वावन्तम्पि काय फरमानं । तेनेवाह—“ नास्स किञ्चि सव्वावतो कायस्स विवेकजेन पीतिसुखेन अप्फुटं होती ” ति [दी १।७३] । चित्तेकगता पि, हेट्ठिमिहि समुग्गपटले उपरिम समुग्गपटल विय, आरम्मणे सुफुसिता हुत्वा उप्पज्जति । अयमेतेस इतरोहि विसेसो ।

१०९. तत्थ चित्तेकगता किञ्चापि, सवितक्क सविचारं ति इमस्मि पाठे न निदिट्ठा, तथा

पि विभङ्गे, “ ज्ञानं ति वितक्को विचारो पीति सुखं चित्तेकगता ” ति [विभंगं २५७] एवं वृत्तता अङ्गमेव । येन हि अधिष्ठायेन भगवता उद्देशो कतो, सो येव तेन विभङ्गे पकासितो ति ।

११०. **तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं** ति एत्थं पन आदिमज्झपरियोसानवसेन तिविधकल्याणता, तेसं येव च आदिमज्झपरियोसानानं लक्खणवसेन दसलक्खणसम्पन्नता वेदितव्वा ।

१११. तत्रायं पाळि—“ पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविमुद्धि आदि, उपेक्खानुब्रूहना मज्झे, सम्पहंसना परियोसानं । पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविमुद्धि आदि । आदिस्स कति लक्खणानि ? आदिस्स तीणि लक्खणानि । यो तस्स परिपन्थो ततो चित्तं विसुज्झति, विसुद्धता चित्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, पटिपन्नता तत्थं चित्तं पक्खन्दति, यच्च परिपन्थतो चित्तं विसुज्झति, यच्च विसुद्धता चित्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, यच्च पटिपन्नता तत्थं चित्तं पक्खन्दति,—पठमस्स ज्ञानस्स पटिपदाविमुद्धि आदि,—आदिस्स इमानि तीणि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं आदिकल्याणञ्चेव होति तिलक्खणसम्पन्नञ्च ।

११२. “ पठमस्स ज्ञानस्स उपेक्खानुब्रूहना मज्झे । मज्झस्स कति लक्खणानि ? मज्झस्स तीणि लक्खणानि । विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति, समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति, एकत्तुपट्ठानं अज्झुपेक्खति, यच्च विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खति, यच्च समथपटिपन्नं अज्झुपेक्खति, यच्च एकत्तुपट्ठानं अज्झुपेक्खति,—पठमस्स ज्ञानस्स उपेक्खानुब्रूहना मज्झे,—मज्झस्स इमानि तीणि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं मज्जेकल्याणञ्चेव होति तिलक्खणसम्पन्नञ्च ।

११३. “ पठमस्स ज्ञानस्स सम्पहंसना परियोसानं । परियोसानस्स कति लक्खणानि ? परियोसानस्स चत्तारि लक्खणानि । तत्थं जातानं धम्मानं अनतिवत्तनङ्गेन सम्पहंसना, इन्द्रियानं एकरसङ्गेन सम्पहंसना, तदुपगविरियवाहनङ्गेन सम्पहंसना, आसेवनङ्गेन सम्पहंसना,—पठमस्स ज्ञानस्स सम्पहंसना परियोसानं,—परियोसानस्स इमानि चत्तारि लक्खणानि । तेन वुच्चति पठमं ज्ञानं परियोसानकल्याणञ्चेव होति चतुलक्खणसम्पन्नञ्चा ” ति [पटि १।१६७-६८] ।

११४. तत्र, **पटिपदाविमुद्धि** नाम ससम्भारिको उपचारो, **उपेक्खानुब्रूहना** नाम अप्पना, **सम्पहंसना** नाम पञ्चेवेकख्याति एवमेके वण्णयन्ति । यस्मा पन, “ एकत्तगतं चित्तं पटिपदाविमुद्धिपक्खन्तञ्चेव होति उपेक्खानुब्रूहितञ्च, जाणेन च सम्पहंसितं ” ति [पटि १ । १६७] पाळियं वृत्तं, तस्मा अन्तोअप्पनायमेव आगमनवसेन पटिपदाविमुद्धि, तत्रमज्झुत्तुपेक्खाय किञ्च-वसेन उपेक्खानुब्रूहना, धम्मानं अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदपक्खस्स जाणस्स किञ्च-निष्पत्तिवसेन सम्पहंसना च वेदितव्वा ।

११५. कथं ‘ यस्मिं हि वारे अप्पना उपज्जति, तस्मिं यो नीवरणसङ्घातो किलेसगणो तस्स ज्ञानस्स परिपन्थो, ततो चित्तं विसुज्झति, विसुद्धता आवरणविरहितं हुत्वा मज्झिमं समथ-

निमित्त पटिपज्जति । मज्झिम समथनिमित्त नाम समप्पवत्तो अप्पनासमाधि येव । तदनन्तरं पन पुरिमचित्तं एकसन्ततिपरिणामनयेन तथत्त उपगच्छमानं मज्झिम समथनिमित्त पटिपज्जति नाम । एव पटिपज्जता तथत्तूपगमनेन तथ पक्खन्दति नाम । एव ताव पुरिमचित्ते विज्जमानाकार-निष्कादिका पठमस्स ज्ञानस्स उपादक्खणे येव आगमनवसेन पटिपदाविसुद्धि वेदितव्वा ।

११६. एव विसुद्धस्स पन तस्स पुन विसोधेतव्वाभावतो विसोधने व्यापारं अकरोन्तो विसुद्धं चित्त अज्झुपेक्खति नाम । समथभावूपगमनेन समथपटिपन्नस्स पुन समाधाने व्यापारं अकरोन्तो समथपटिपन्न अज्झुपेक्खति नाम । समथपटिपन्नभावतो एव चस्स किलेससग्ग पहाय एकत्तेन उपडितस्स पुन एकत्तुपट्टाने व्यापार अकरोन्तो एकत्तुपट्टान अज्झुपेक्खति नाम । एव तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किञ्चवसेन उपेक्खानुब्रूहना वेदितव्वा ।

११७. ये पनेते एव उपेक्खानुब्रूहिते तथ जाता समाधिपज्जासङ्घाता युगनन्धधम्मा अज्जमज्ज अनतिवत्तमाना हुत्वा पवत्ता, यानि च सद्वादीनि इन्द्रियानि नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्तिरसेन एकरसानि हुत्वा पवत्तानि, यच्चेस तदुपग तेस अनतिवत्तनएकरसभावान अनुच्छविकं विरिय वाहयति, या चस्स तस्मिं खणे पवत्ता आसेवना,—सच्चे पि ते आकारा, यस्मा जाणेन सङ्किलेस-वोदानेसु त त आदीनवच्च आनिससच्च दिस्वा, तथा तथा सम्पहसितत्ता विसोधि-तत्ता परियोदपितत्ता निष्फन्ना व, तस्मा धम्मान अनतिवत्तनादिभावसाधनेन परियोदपकस्स जाणस्स किञ्चनिष्फत्तिवसेन सम्पहसना वेदितव्वा ति वुत्त ।

११८. तथ, यस्मा उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होति, यथाह—“ तथापग्गाहित चित्तं साधुक अज्झुपेक्खति, उपेक्खावसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रिय अधिमत्तं होति, उपेक्खावसेन नानत्तकिलेसेहि चित्त विमुच्चति, विमोक्खवसेन पज्जावसेन पज्जिन्द्रिय अधिमत्त होति, विमुत्तत्ता ते वम्मा एकरसा होन्ति, एकरसङ्गेन भावना ” ति [पटि २।२५], तस्मा जाणकिञ्चभूता सम्पहंसना परियोसान ति वुत्ता ।

११९. इदानी, पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ति एत्थ, गणनानुपुब्बता पठम । पठम उप्पन्न ति पि पठम । आरम्भणूपनिज्ज्ञानतो पञ्चनीकज्ञापनतो वा ज्ञान । पथवी-मण्डल सकलङ्गेन पथवीकसिण ति वुच्चति, त निस्साय पटिलद्धनिमित्तम्पि, पथवीकसिणनिमित्ते पटिलद्धज्ञानम्पि । तत्र इमस्मिं अथे ज्ञान पथवीकसिण ति वेदितव्व । त सन्धाय वुत्त—पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिण ति [४।७९] ।

१२०. एवमधिगते पन एतस्मिं तेन योगिना वालवेधिना विय सूदेन विय च आकारा परिग्गहेतव्वा । यथा हि सुकुसलो धनुग्गाहो वालवेधाय कम्मं कुरुमानो यस्मिं वारे वाल विज्जति, तस्मिं वारे अक्कन्तपदानच्च धनुदण्डस्स च जियाय च सरस्स च आकार परिग्गण्हेय्य, एवं मे ठितेन एव वनुदण्ड एव जिय एव सर गहेत्वा वालो विद्धो ति । सो ततो पट्टाय तथेव ते आकारे सम्पादेन्तो अविरायेत्वा वाल विज्जेय्य । एवमेव योगिना पि, इम नाम मे भोजनं

भुञ्जित्वा एवरूप पुग्गल सेवमानेन एवरूपे सेनासने इमिना नाम इरियापथेन इमस्मि काले इदं अधिगतं ति एते भोजनसम्पादादयो आकारा परिगगहेतव्वा । एव हि सो नङ्गे वा तस्मिं ते आकारे सम्पादेत्वा पुन उप्पादेत्तु, अप्पगुण वा त पगुण करोन्तो पुनपुन अप्पेतु सक्खिस्सति ।

१२१. यथा च कुसलो सूदो भत्तारं परिविसन्तो, तस्स य य रुचिया भुञ्जति त त सल्लखेत्वा ततो पडाय तादिस येव उपनामेन्तो लाभस्स भागी होति । एवमयम्पि अधिगतक्खणे भोजनादयो आकारे गहेत्वा ते सम्पादेन्तो नङ्गे नङ्गे पुनपुन अप्पनाय लाभो होति । तस्मा तेन बालवेधिना विय सूदेन विय च आकारा परिगगहेतव्वा ।

१२२. वुत्तम्पि चेत भगवता—“ सय्यथा पि, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो राजान वा राजमहामत्त वा नानच्चयेहि सूपेहि पच्चुपड्डितो अस्स, अम्बिलग्गेहि पि तित्तकग्गेहि पि कटु-कग्गेहि पि मधुरग्गेहि पि ग्वारिकेहि पि अखारिकेहि पि लोणिकेहि पि अलोणिकेहि पि । सखो सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो सकस्स भत्तु निमित्त उग्गण्हाति, इदं वा मे अज्ज भत्तु सूपेय्य रुच्चति, इमस्स वा अभिहरति, इमस्स वा बहू गण्हाति, इमस्स वा वण्ण भासति, अम्बिलग्ग वा मे अज्ज भत्तु सुपेय्य रुच्चति, अम्बिलग्गस्स वा अभिहरति, अम्बिलग्गस्स वा बहू गण्हाति, अम्बिलग्गस्स वा वण्ण भासति....पे....अलोणिकस्स वा वण्ण भासती ति । सखो सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो लाभो चैव होति अत्तादानस्स, लाभो वेतनस्स, लाभो अभिहारानं । त किस्स हेतु १ तथा हि सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो सूदो सकस्स भत्तु निमित्त उग्गण्हाति । एवमेव खो, भिक्खवे, इधेकच्चो पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु काये कायानुपस्सी विहरति ...पे....वेदनासु वेदना .चित्ते चित्ता....धम्मेषु धम्मानुपस्सी विहरति, आतापी सम्पज्जानो सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्स । तस्स धम्मेषु धम्मानुपस्सिनो विहरतो चित्तं समाधियति, उपक्खिलेसा पहीयन्ति । सो त निमित्त उग्गण्हाति । सखो सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु लाभो चैव होति दिट्ठधम्मसुखविहारान, लाभो सतिसम्पज्जस्स । त किस्स हेतु २ तथा हि सो, भिक्खवे, पण्डितो वियत्तो कुसलो भिक्खु सकस्स चित्तस्स निमित्त उग्गण्हाती ” ति [स ५।१५१-५२] ।

१२३. निर्मित्तगहणेन चस्स पुन ते आकारे सम्पादयतो अप्पनामत्तमेव इज्झति, न चिरट्ठान । चिरट्ठान पन समाधिपरिपन्थान धम्मान सुविसोधितत्ता होति ।

१२४. यो हि भिक्खु कामादीनवपच्चवेक्खणादीहि कामच्छन्द न सुट्ठु विक्खम्भेत्वा, काय-पस्सद्विवसेन कायदुट्ठुल्ल न सुट्ठु पटिपस्सद्व कत्वा, आरम्भधातुमनसिकारादिवसेन धीनमिद्व न सुट्ठु पटिथिनोदेत्वा, समथनिमित्तमनसिकारादिवसेन उद्वच्चकुक्कुच न सुट्ठु समूहत कत्वा, अज्जे पि समाधिपरिपन्थे धम्मे न सुट्ठु विसोधेत्वा ज्ञान समापज्जति, सो, अविसोधित आसय पविट्ठममरो विय, अविसुद्धं अय्यान पविट्ठराजा विय च, खिप्पमेव निक्खमति ।

१२५. यो पन समाधिपरिपन्थे धम्मे सुट्ठु विसोधेत्वा ज्ञान समापज्जति, सो, सुविसोधितं

आसय पविट्टभमरो विय, सुपरिसुद्ध उय्यान पविट्टराजा विय च, सरुलपि दिवसभाग अन्तो-
समापत्तिय येव होति । तेनाहु पोराणा—

“ कामेसु छन्द पटिघ विनोदये, उद्धच्चमिद्ध विचिकिच्छपञ्चमं ।

विवेकपामुज्जकरेन चेतसा राजा व सुद्वन्तगतो तर्हि रमे ” ति [ ] ॥

१२६. तस्मा चिरडितिकामेन परिवन्धकधम्मे विसोधेत्वा ज्ञानं समापज्जितव्व, चित्तभावना-
वेमुल्लथञ्च यथालद्ध पटिभागनिमित्त वड्डेतव्व । तस्स द्वे वड्डनाभूमियो, उपचार वा अप्पना
वा । उपचार पत्वा पि हि त वड्डेतु वड्डति, अप्पन पत्वा पि । एकस्मिं पन ठाने अवस्स
वड्डेतव्व । तेन वुत्त—यथालद्ध पटिभागनिमित्त वड्डेतव्व ति ।

१२७. तत्राय वड्डनानयो । तेन योगिना त निमित्त पत्तवड्डन-पूववड्डन-भत्तवड्डन-लतावड्डन-
दुस्सवड्डनयोगेन अवड्डेत्वा, यथा नाम कस्सको कसितव्वड्डान नङ्गलेन परिच्छिन्दित्वा परिच्छेद-
व्वन्तरे कसति, यथा वा पन भिक्खू सीम बन्धन्ता पठम निमित्तानि सल्लक्खेत्वा पच्छा बन्धन्ति,
एवमेव तस्स यथालद्धस्स निमित्तस्स अनुक्रमेण एकङ्गुल-द्वङ्गुल-तिवङ्गुल चतुरङ्गुलमत्त मनसा
परिच्छिन्दित्वा यथापरिच्छिन्नपरिच्छेद वड्डेतव्वं, अपरिच्छिन्दित्वा पन न वड्डेतव्व । ततो विदग्धि-
रतन-पमुख-परिधेण-विहासिमान गाम-निगम-जनपद-रज्ज-समुदसीमानञ्च परिच्छेदवसेन वड्डयन्तेन
चक्कवाळपरिच्छेदेन वा ततो वा पि उत्तरिं परिच्छिन्दित्वा वड्डेतव्वं ।

१२८. यथा हि हसपोतका पक्खान उड्डितकालतो पड्डाय परित्त परित्त पदेस उप्पतन्ता
परिचय कत्वा अनुक्रमेण चन्दिमसुरियसन्तिक गच्छन्ति, एवमेव भिक्खु वुत्तनयेन निमित्त परि-
च्छिन्दित्वा वड्डेन्तो याव चक्कवाळपरिच्छेदा, ततो वा उत्तरिं वड्डेति ।

१२९. अयस्स त निमित्त वड्डितवड्डितङ्गाने पथविया उक्कूल-विकूल-नदीविदुग्ग-पव्वतविसमेसु
सङ्कुसतसमव्भाहतं उसमचम्म विय होति । तस्मिं पन निमित्ते पत्तपठमज्झानेन आदिकम्मिकेन
समापजनवहुलेन भवितव्व, न पच्चयेक्खणवहुलेन भवितव्व । पच्चयेक्खणवहुलस्स हि ज्ञानङ्गानि
थूलानि दुव्वलानि हुत्वा उपड्डहन्ति । अथस्स तानि एवं उपड्डितत्ता उपरिउस्सक्कनाय पच्चयत
नापज्जन्ति । सो अप्पगुणे ज्ञाने उस्सक्कमानो पठमज्झाना च परिहायति, न च सक्कोति
दुतिय पापुणितु ।

१३०. तेनाह भगवा—“ सेय्यथा पि, भिक्खवे, गात्री पव्वतेय्या बाला अव्यत्ता अखेतञ्जू
अकुसला विसमे पव्वते चरितु, तस्सा एवमस्स, यन्नूनाह अगतपुव्वञ्चेव दिसं गच्छेय्य,
अखादितपुव्वानि च तिणानि खादेय्य, अपीतपुव्वानि च पानीयानि पिवेय्यं ति । सा
पुरिम पाद न सुप्पातिड्डित पतिट्ठापेत्वा पच्छिमं पादं उद्धरेय्य । सा न चेव अगतपुव्व दिसं
गच्छेय्य, न च अखादितपुव्वानि तिणानि खादेय्य, न च अपीतपुव्वानि पानीयानि
पिवेय्य । यस्मिञ्चस्सा पदेसे ठिताय एवमस्स, यन्नूनाह अगतपुव्वञ्चेव .... पे ....
पिवेय्य ति, तच्च पदेस न सोत्थिना पच्चागच्छेय्य । त किस्स हेतु ? तथा हि सा, भिक्खवे,

गावी पञ्चतेय्या बाला अव्यक्ता अखेत्तञ्जू अकुसला विसमे पञ्चते चरितु । एवमेव खो, भिक्खवे, इधेकच्चो भिक्खु बालो अव्यक्तो अखेत्तञ्जू अकुसलो विविचेव कामेहि. ...पे... पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितुं । सो तं निमित्त नासेवति, न भावेति, न बहुलीकरोति, न स्वाधिष्ठितमधिष्ठाति । तस्स एव होति—यन्नूनाह वितक्कविचारान वूपसमा... पे .. दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरेय्यं ति । सो न सक्कोति वितक्कविचारान वूपसमा... पे ...दुतिय ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितुं । तस्सेव होति—यन्नूनाह विवेचेव कामेहि ...पे ...पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरेय्य ति । सो न सक्कोति विविचेव कामेहि . पे....पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरितु । अय बुद्धति, भिक्खवे, भिक्खु उभतो भट्ठो, उभतो परिहीनो, सेय्यथा पि गावी पञ्चतेय्या बाला अव्यक्ता अखेत्तञ्जू अकुसला विसमे पञ्चते चरितुं ” ति [अ ४ । ४१८-१९] ।

१३१. तस्मानेन तस्मिं येव ताव पठमज्ज्ञाने पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना भवितव्व । तत्रिमा पञ्च वसियो—आवज्जनावसी, समापज्जनावसी अधिज्ज्ञानवसी, बुद्धानवसी, पञ्चवेक्खणावसी ति । “ पठम ज्ञानं यत्थिच्छक यदिच्छकं यावदिच्छक आवज्जति, आवज्जनाय दन्वायितत्त नत्थी ति आवज्जनावसी । पठम ज्ञानं यत्थिच्छक . पे समापज्जति, समापज्जनाय दन्वायितत्त नत्थी ति समापज्जनावसी ” [पटि १।१००] । एव सेसा पि वित्थारेतव्व ।

१३२. अय पनेत्थ अत्यणकासना । पठमज्ज्ञानतो बुद्धाय पठमं वितक्क आवज्जयतो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा उपपन्नावज्जानान्तर वितक्कारम्मणानेव चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, ततो द्वे भवङ्गानि, ततो पुन विचारारम्मण आवज्जन, वुत्तनयेनेव जवनानी ति एव पञ्चसु ज्ञानङ्गेषु यदा निरन्तर चित्त पेसेतु सक्कोति, अथस्स आवज्जनावसी सिद्धा होति । अय पन मत्थकप्पत्ता वसी भगवतो यमकपाटिहारिये लब्धति, अञ्जेस वा एवरूपे काले । इतो पर सीघतरा आवज्जनावसी नाम नत्थि ।

१३३. आयस्मतो पन महामोगल्लानस्स नन्दोपनन्दनागराजदमने^१ विय सीघ समापज्जन-समत्थता समापज्जनावसी नाम ।

१३४. अच्छरामत्त वा दसच्छरामत्तं वा खण ठपेतु समत्थता अधिज्ज्ञानवसी नाम । तथेव लहुं बुद्धातु समत्थता बुद्धानवसी नाम ।

१३५. तदुभयदसत्थ बुद्धरक्खितत्थेरस्स वत्थु कथेतु वट्ठति । सो हायस्मा उपसम्पदाय अट्ठवस्सिको हुत्वा थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तत्थेरस्स गिलानुपट्ठान आगतान तिसमत्तान इद्धिमन्त-सहस्सान मज्जे निसिन्नो, थेरस्स यागुं पटिग्गाहयमान उपट्ठाकनागराजान गहेस्सामी ति आकासतो पक्खदन्त सुपण्णराजान दिस्वा तावदेव पञ्चत्तं निम्मिनित्वा नागराजान बाहाय गहेत्वा तत्थ पाविसि । सुपण्णराजा पञ्चते पहार दत्वा पलायि । महाथेरो आह—सचे, आवुसो, रक्खितो नाभविस्स, सव्वे व गारव्हा अस्सामा ति ।

१ इद १२।१०६-११६ एत्थ आगते ।

१३६. पञ्चवेक्खणावसी पन आवज्जनावसिया एव वुत्ता । पञ्चवेक्खणाजवनानेव हि तत्थ आवज्जनानन्तरानी ति ।

१३७. इमासु पन पञ्चसु वसीसु चिण्णवसिना पगुणपठमज्ज्ञानतो बुडाय, अय समा-पत्ति आसन्ननीवरणपच्चत्थिका, वितक्कविचारान ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोसं दिस्वा दुतिय ज्ञान सन्ततो मनसिकरित्वा पठमज्ज्ञाने निकन्ति परियादाय दुतियाधिगमाय योगो कातब्बो ।

१३८. अथस्स यदा पठमज्ज्ञाना बुडाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानज्ञानि पञ्चवेक्खतो वितक्क-विचारो ओळारिकतो उपड्डहन्ति, पीतिसुखखेव चित्तेकग्गता च सन्ततो उपड्डाति, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तड्डपटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुन मनसि-करोतो, इदानीं दुतियज्ज्ञान उप्पजिस्सती ति भवङ्ग उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवीकसिण आरम्भण क्वा मनोद्वारावज्जन उपज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पच्च वा जवनानि जयन्ति, येस अवसाने एकं रूपीवचर दुतियज्ज्ञानिक, सेसानि वुत्तप्पकारानेव कामावचरानी ति ।

१३९. एत्तावता चेस, “ वितक्कविचारान वूपसमा अज्झत्त सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं अवितक्क अविचार समाधिज पीतिसुख दुतिय ज्ञान उपसम्पज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन द्वङ्गविष्णहीन तिवङ्गसमन्नागत तिविधकल्याण दसलक्खणसम्पन्नं दुतिय ज्ञान अधिगतं होति पथवीकसिण ।

१४० तत्थ वितक्कविचारानं वूपसमा ति, वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेस द्विन्नं वूपसमा समतिक्रमा । दुतियज्ज्ञानक्खणे अपातुमाथा ति वुत्त होति । तत्थ किञ्चापि दुतियज्ज्ञाने सव्वे पि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति,—अज्जे येव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो, अज्जे इध,— ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्रमा पठमज्ज्ञानतो परेस दुतियज्ज्ञानादीन अधिगमो होती ति दीपनत्थ, वितक्कविचारान वूपसमा ति एव वुत्त ति वेदितब्ब ।

१४१. अज्झत्तं ति इध नियकज्झत्त अधिष्णेत । विभङ्गे पन, “ अज्झत्त पच्चत्त ” ति [विभग २५८] एत्तकमेव वुत्त । यस्मा च नियकज्झत्तं अधिष्णेत, तस्मा अत्तानि जात, अत्तनो सन्ताने निव्वत्त ति अयमेत्थ अत्थो ।

१४२. सम्पसादनं ति, सम्पसादनं वुच्चति सद्भा । सम्पसादनयोगतो ज्ञानमपि सम्पसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलं कथं विथि । यस्मा वा त ज्ञानं सम्पसादनसमन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभ-वूपसमनेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा पि सम्पसादनं ति वुत्त । इमस्मिञ्च अत्थविकप्पे, सम्प-सादनं चेतसो ति एवं पदसम्बन्धो वेदितब्बो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे चेतसो ति एत एकोदिभावेन सद्भिं योजेतब्ब ।

१४३. तत्रायं अत्थयोजना । एको उदेती ति एकोदि । वितक्कविचारेहि अनज्झारूढत्ता अगो सेडो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेडो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्कविचारविरहितो

वा एको असहायो हुत्वा इति पि वक्तुं वदति । अथ वा, सम्पयुत्तधम्मे उदायती ति उदि । उद्भापेती ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेतं अविचचन । इति इमं एकोदि भावेति वद्वेती ति इदं दुतियज्ज्ञान एकोदिभावं । सो पनाय एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स न जीवस्स, तस्मा एत चेतसो एकोदिभाव ति वुत्त ।

१४४. न नु चाय सद्भा पठमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयञ्च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावञ्चा ति वुत्त ? वुच्चते । अदु हि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचार-क्खोभेन, वीचितरङ्गसमाकुलमिव जल, न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिया पि सद्भाय सम्पसादन ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नता येव चेत्थ समाधि पि न सुहु पाकटो, तस्मा एकोदिभाव ति पि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिवोवाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्भा, बलवसद्भासहाय-पटिलाभेनेव च समाधि पि पाकटो, तस्मा इदमेव एव वुत्त ति वेदितव्व ।

१४५. विभङ्गे पन, “ सम्पसादन ति या सद्भा सदहना ओकप्पना अभिप्पसादो । चेतसो एकोदिभाव ति या चित्तस्स ठिति....पे....सम्मासमाधी ” ति [विभग २५८] एत्तकमेव वुत्त । एव वुत्तेन पन तेन सद्धिं अय अत्थवण्णना यथा न विरुज्झति, अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एव वेदितव्व ।

१४६. अवितक्कं अविचारं ति, भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचार । विभङ्गे पि वुत्त—“ इति अयञ्च वितक्को अयञ्च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थङ्गता अब्भत्थङ्गता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तीकता, तेन वुच्चति अवितक्क अविचार ” ति [विभगं २५८] । एत्थाह— न नु च, वितक्कविचारान वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो, अथ कस्मा पुन वुत्त, अवितक्क अविचार ति ? वुच्चते । एवमेतं, सिद्धो वाय अत्थो । न पनेतं तदत्थदीपक । न नु अवोचुम्ह, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अङ्गस्स समतिक्रमा पठमज्ज्ञानतो परेस दुतियज्ज्ञाना-दीन समधिगमो होती ति दस्सनत्थ वितक्कविचारान वूपसमा ति एव वुत्त ति [४१४०] ?

१४७. अपि च, वितक्कविचारान वूपसमा इद सम्पसादन, न किलेसकालुस्सियस्स, वितक्क-विचारानञ्च वूपसमा एकोदिभाव, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरणप्पहाना, पठमज्ज्ञानमिव च न अङ्गपातुभावा ति एव सम्पसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिद वचन । तथा वितक्कविचारान वूपसमा इद अवितक्क अविचार, न ततियचतुत्थज्ज्ञानानि विय, चक्खुविज्जाणादीनि विय च अभावा ति एव अवितक्क-अविचारभावस्स हेतुपरिदीपकञ्च, न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपक । वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन, अवितक्क अविचारं ति इद वचनं । तस्मा पुरिम वत्वा पि वत्तव्वमेवा ति ।

१४८. समाधिजं ति, पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जात ति अत्थो । तत्थ किञ्चापि पठमपि सम्पयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो अयमेव समाधि समाधी ति वत्तव्वतं

अरहति, वितक्कविचारक्खोभविरहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च, तस्मा इमस्स वण्ण-
भणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं । पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बत्ता
दुतियं । इदं दुतियं समापज्जती ति पि दुतिय ।

१४९. यं पन वुत्तं, द्दुक्खविप्पहीनं तिवङ्कसमन्नागतं ति [४१३९], तत्थ वितक्क-
विचारानं पहानवसेन द्दुक्खविप्पहीनता वेदितव्वा । यथा च पठमज्ज्ञानस्स उपचारक्खणे
नीवरणानि पहीयन्ति, न तथा इमस्स वितक्कविचारा । अप्पनाक्खणे येव पनेतं विना तेहि
उप्पज्जति, तेनस्स ते पहानङ्ग ति वुच्चन्ति ।

१५०. पीति, सुख, चित्तेकग्गता ति इमेस पन तिण्ण उप्पात्तिवसेन तिवङ्कसमन्नागतता
वेदितव्वा । तस्मा यं विभङ्गे, “ ज्ञानं ति सम्पसादो पीति सुख चित्तस्स एकग्गता ” ति
[विभग २५८] वुत्तं, त सपरिक्खारं ज्ञान दस्सेतु परियायेन वुत्तं । ठपेत्वा पन सम्पसादनं,
निप्परियायेन उपनिज्ज्ञानलक्खणप्पत्तान अङ्गानं वसेन तिवङ्किकमेव एतं होति । यथाह—“ कतमं
तस्मिं समये तिवङ्किक ज्ञानं होति ? पीति सुख चित्तस्स एकग्गता ” ति [विभग २६३] ।
सेसं पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव ।

१५१. एयं अधिगते पन तस्मिं पन वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवासिना हुत्वा, पगुण-
दुतियज्ज्ञानतो बुडाय, अयं समापत्ति आसन्नवितक्कविचारपञ्चथिका, “ यदेव तत्थ पीतिगतं
चेतसो उब्बिज्जायितं, एतेनेत ओळारिक अक्खायती ” ति [दी १।३७] वुत्ताय पीतिया
ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोस दिस्वा ततियज्ज्ञानं सन्ततो मनसिकरित्वा दुतिय-
ज्ज्ञाने निकर्त्ति परियादाय ततियाधिगमाय योगो कातव्वो ।

१५२. अथस्स यदा दुतियज्ज्ञानतो बुडाय सतस्स सम्पजानस्स ज्ञानज्ञानि पञ्चवेक्खतो
पीति ओळारिकतो उपट्ठाति, सुखञ्चेव एकग्गता च सन्ततो उपट्ठाति, तदास्स ओळारिकङ्क-
प्पहानाय सन्तङ्कपटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुन मनसिकरोतो, इदानीं
ततियज्ज्ञानं उप्पज्जिस्सती ति भवङ्क उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवीकसिण आरम्भण कत्वा मनो-
द्वारावज्जन उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस अवसाने
एकं रूपावचर ततियज्ज्ञानिक, सेसानि वुत्तनयेनेव कामावचरानी ति ।

१५३. एत्तावता च पनेस “ पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति, सतो च सम्प-
जानो सुखञ्च कायेन पटिसवेदेति, यं त अरिया आचिक्खन्ति, उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति
ततिय ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन एकङ्कविप्पहीनं दुवङ्कसमन्नागतं
तिविधकल्याण दसलक्खणसम्पन्नं ततिय ज्ञान अधिगतं होति पथवीकसिण ।

१५४. तत्थ, पीतिया च विरागा ति, विरागो नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं
वा समतिक्रमो वा । उभिनं पन अन्तरा चसद्दो सम्पिण्डन्त्यो । सो वूपसमं वा
सम्पिण्डेति वितक्कविचारानं वूपसमं वा । तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति, तदा, पीतिया च

विरागा, किञ्च भिष्यो वूपसमा चा ति एवं योजना वेदितव्या । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छन्त्यो होति, तस्मा, पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमन्त्यो दट्ठब्बो । यदा पन वितक्कविचारवूपसम सम्पिण्डेति, तदा, पीतिया च विरागा, किञ्च भिष्यो वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति एव योजना वेदितव्या । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमन्त्यो होति, तस्मा, पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति अयमन्त्यो दट्ठब्बो ।

१५५. कामञ्चेते वितक्कविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरि-दीपनत्थं वर्णभणनत्थञ्चेत वुत्तं । वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति हि वुत्ते इदं पञ्जायति—नूनं वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति । यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानम्पि सक्कायदिट्ठादीनं, “ पञ्चन्न ओरम्भागियान सयोजनान पहाना^१ ” ति [अ १।२३२] एव पहानं वुच्चमानं वर्णभणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजनकं, एवमेव इध अवूपसन्तानम्पि वितक्कविचारान वूपसमो वुच्चमानो वर्णभणनं होति । तेनायमन्त्यो वुत्तो—पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानञ्च वूपसमा ति ।

१५६. उपेक्खको च विहरती ति एत्थ, उपपत्तितो इक्खती ति उपेक्खा । सम पस्सति, अपक्खपत्तिता हुत्वा पस्सती ति अन्त्यो । तां विसदाय विपुल्लाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्ज्ञानसमङ्गी उपेक्खको ति वुच्चति । उपेक्खा पन दसविधा होति, छल्लङ्हुपेक्खा, ब्रह्म-विहारपेक्खा, बोद्धङ्गुपेक्खा, विरियुपेक्खा, सङ्कारुपेक्खा, वेदानुपेक्खा, विपस्सनुपेक्खा, तत्रमज्झ-तुपेक्खा, ज्ञानुपेक्खा, पारिसुद्धिउपेक्खा ति ।

१५७. तत्थ या, “ इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो सम्पजानो ” ति [अ ३।२७९] एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इडानिड्डल्लारम्भणापाये परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं छल्लङ्हुपेक्खा नाम ।

१५८. या पन, “ उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरिक्वा विहरती ” ति [दी १।२५१] एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ब्रह्मविहारपेक्खा नाम ।

१५९. या, “ उपेक्खासम्बोद्धङ्गं भावेति विवेकनिस्सित ” ति [म १।११]^२ एवमागता सहजातधम्मानं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं बोद्धङ्गुपेक्खा नाम ।

१६०. या पन, “ कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकरोती ” ति [अ १।२५७] एवमागता अनञ्चारद्धान्तिसिथिलविरियसङ्घाता उपेक्खा, अयं विरियुपेक्खा नाम ।

१६१. या, “ कति सङ्कारुपेक्खा समाधिवसेन उण्णजन्ति^३ कति सङ्कारुपेक्खा विपस्सना-

१ निकायेसु परिकल्पिता ति पाठो, स ५।६९, २३७, २८५, ३७६। म १।२२६, ३५० एवमादिसु च ठानेसु दिस्सति ।
२ स ५।६४, ७२ एवमादिसु ठानेसु पि ।

वसेन उप्पज्जन्ति । अट्ट सङ्घारुपेक्खा समाधिवसेन उप्पज्जन्ति । दस सङ्घारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती ” ति [पटि १।६४] एवमागता नीवरणादिपटिसङ्घासन्तिइना गहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं सङ्घारुपेक्खा नाम ।

१६२. या पन, “ यस्मिं समये कामावचरं कुसल चित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खासहगतं ” ति [धम्म २९] एवमागता अदुक्खमसुखसञ्जिता उपेक्खा, अयं वेदनुपेक्खा नाम ।

१६३. या, “ यदत्थि यं भूतं तं पजहति, उपेक्खं पटिलभती ” ति [ ] एवमागता विचिनने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं विपस्सनुपेक्खा नाम ।

१६४. या पन छन्दादिसु येत्रापनकेसु आगता सहजातान् समवाहितभूता उपेक्खा, अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खा नाम ।

१६५. या, “ उपेक्खको च विहरती ” ति [विभग २४५] एवमागता अगगसुखे पि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं ज्ञानुपेक्खा नाम ।

१६६. या पन, “ उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुर्थं ज्ञानं ” ति [विभग २४५] एवमागता सत्त्वपच्चनीकपरिसुद्धा पच्चनीकवूपसमने पि अव्यापारभूता उपेक्खा, अयं पारिसुद्धिउपेक्खा नाम ।

१६७. तत्थं छल्लङ्घुपेक्खा च ब्रह्मविहारुपेक्खा च बोज्झङ्घुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धिउपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पनस्सा अयं भेदो, एकस्सापि सतो सत्तस्स कुमार-युव-थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विद्य । तस्मा, तासु यत्थं छल्लङ्घुपेक्खा, न तत्थं बोज्झङ्घुपेक्खादयो, यत्थं वा पन बोज्झङ्घुपेक्खा न तत्थं छल्लङ्घुपेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्थतो एकाभावो, एवं सङ्घारुपेक्खा-विपस्सनुपेक्खानम्पि । पञ्चा एव हि सा किञ्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

१६८. यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्पं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा, सप्पो नु खो नो ति अवलोकेन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिकस्स, सप्पो न सप्पो ति विचिनने मज्झत्तता होति, एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाज्जाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे सङ्घारान् अनिच्चभावादिविचिनने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं विपस्सनुपेक्खा नाम ।

१६९. यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपददण्डेन गाळ्हं सप्पं गहेत्वा, किं ताहं इमं सप्पं अविहेठेन्तो अत्तानञ्च इमिना अडसापेन्तो मुञ्चेय्य ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति, एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठता आदित्ते विद्य तयो भवे पस्सतो सङ्घारगहणे मज्झत्तता, अयं सङ्घारुपेक्खा नाम ।

१७०. इति विपस्सनुपेक्खायं सिद्धाय सङ्घारुपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिननगहणेसु मज्झत्तसङ्घातेन किञ्चन द्विधा भिन्ना ति । विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्जमज्जञ्च अवसेसाहि च अत्थतो भिन्ना एवा ति ।

१७१. इति इमासु उपेक्खासु ज्ञानुपेक्खा इधं अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा, अनाभोगरसा,

अव्यापारपञ्चपट्टाना, पीतिविरागपट्टाना ति । एत्थाह—न तु अयं अत्यतो तत्रमञ्जुत्तुपेक्खा व होति, सा च पठमद्वुतियज्ज्ञानेसु पि अत्थि, तस्मा तत्रापि, उपेक्खको च विरहती ति एवमय वत्तव्वा सिया, सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यत्तकिच्चतो । अपरिव्यत्त हि तस्सा तत्थ किच्च वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनाय वितक्कविचारपीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तसिरा विय हुत्वा परिव्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निडिता, उपेक्खको च विहरती ति एतस्स सब्बसो अत्थवर्णना ।

१७२. इदानी, सतो च सम्पजानो ति एत्थ, सरती ति सतो, सम्पजानाती ति सम्प-जानो । पुग्गलेन सति च सम्पजज्ज वुत्तं । तत्थ सरणलक्खणा सति, असम्भुस्सरसा, आरक्खपञ्चपट्टाना । असम्भोहलक्खण सम्पजज्ज, तीरणरस, पविचयपञ्चपट्टानं ।

१७३. तत्थ किच्चापि इदं सतिसम्पजज्ज पुरिमज्ज्ञानेसु पि अत्थि,—मुट्ठसतिस्स हि असम्पजानस्स उपचारमत्तमि न सम्पज्जति, पगेव अण्णना,—ओळारिकता पन तेस ज्ञानान, भूमिय विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा होति । अव्यत्त तत्थ सतिसम्पजज्जकिच्च । ओळारिकङ्गणहानेन पन सुखुपत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसरस खुरधाराय विय, सतिसम्पजज्ज-किच्चपरिगगहिता एव चित्तस्स गति इच्छितव्वा ति इधेव वुत्त ।

१७४. किच्च भिय्यो, यथा धेनुपगो वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुख पीतितो अपनीत, त सतिसम्पजज्जकारक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीतिं उपगच्छेय्य, पीतिसम्पयुत्तमेव सिया । सुखे वा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदञ्च अति-मधुर सुख, ततो पर सुखाभावा । सतिसम्पजज्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जत्था ति इममि अत्थविसेस दस्सेतु इदं इधेव वुत्त ति वेदितव्व ।

१७५. इदानी, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती ति एत्थ किच्चापि ततियज्ज्ञानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एव सन्ते पि, यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्त सुख, यं वा त नामकायसम्पयुत्त सुख, तसमुट्टानेनस्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुटो, यस्स फुटत्ता ज्ञाना वुड्डितो पि सुख पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थ दस्सेन्तो, सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेती ति आह ।

१७६. इदानी, यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति एत्थ, यज्ज्ञानहेतु यंज्ञानकारणा, त ततियज्ज्ञानसमङ्गिपुग्गल बुद्धादयो अरिया “आचिक्खन्ति, देसेन्ति, पज्जापेन्ति, पड्डपेन्ति, विवरन्ति, विभजन्ति, उत्तानीकरोन्ति, पकासेन्ति ” [विभग २५९] । पससन्ती ति अधिष्णायो । किन्ति ? उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति, तं ततियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ति एवमेत्थ योजना वेदितव्वा ।

१७७. कस्मा पन त ते एवं पससन्ती ति ? पससारहतो । अयं हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिष्यते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसङ्गेन आकङ्क्षियति, यथा च पीति न उपज्जति, एव उपड्डितसतिताय सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च

असङ्किलिङ्गं सुख नामकायेन पटिसवेदेति, तस्मा पससारहो होति । इति पससारहतो नं अरिया ते एव पससाहेतुभूते गुणे पकासेन्तो, उपेक्खको सतिमा सुखविहारी ति एवं पसंसन्ती ति वेदितव्व । ततिय ति गणनानुपुञ्चता ततिय, इदं ततियं समापज्जती ति ततियं ।

१७८. यं पन वुत्त, एकङ्कविष्णहीनं दुवङ्कसमन्नागतं ति [४।१५३] एत्थ पीतिया पहानवसेन एकङ्कविष्णहीनता वेदितव्व । सा पनेसा, दुतियज्ज्ञानस्स वितक्कविचारा विय, अप्पनाक्खणे येव पहीयति, तेनस्स सा पहानङ्क ति वुच्चति ।

१७९. सुखं चित्तेकगता ति इमेस पन द्वित्र उपपत्तिवसेन दुवङ्कसमन्नागतता वेदितव्व । तस्मा य विभङ्गे, “ ज्ञान ति उपेक्खा सति सम्पज्जञ्च सुख चित्तस्सेकगता ” ति [विभग २६०] वुत्त, त सपरिक्खारं ज्ञान दस्सेतु परियायेन वुत्त । ठपेत्वा पन उपेक्खा-सतिसम्पज्जञ्चानि, निष्परियायेन उपनिज्ज्ञानलक्खणप्पत्तानं अज्ज्ञान वसेन दुवङ्किकमेवेत होति । यथाह—“ कतम तस्मिं समये दुवङ्किक ज्ञान होति ? सुख चित्तस्सेकगता ” ति [विभग २६४] । सेस पठमज्ज्ञाने वुत्तनयमेव ।

१८०. एवं अधिगते पन तस्मिं पण्ण वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हुत्वा पगुणततियज्ज्ञानतो वुड्ढाय, अय समापत्ति आसन्नपीतिपच्चधिका, “ यदेव तत्थ सुखमिति चेतसो आभोगो, एतेनेत ओळारिकमक्खायती ” ति [दी १।३७] एव वुत्तस्स सुखस्स ओळारिकता अङ्कदुव्वला ति च तत्थ दोस दिस्वा चतुत्थज्ज्ञान सन्ततो मनसिकरित्वा ततियज्ज्ञाने निकम्ति परियादाय चतुत्थाधिगमाय योगो कातव्वो ।

१८१. अथस्स यदा ततियज्ज्ञानतो वुड्ढाय सतस्स सम्पज्ज्ञानस्स ज्ञानङ्गानि पच्चवेक्खतो चेतसिकसोमनस्ससङ्घात सुख ओळारिकतो उपड्ढाति, उपेक्खावेदना चेव चित्तेकगता च सन्ततो उपड्ढाति, तदास्स आळारिकङ्कप्पहानाय सन्तङ्कपटिलाभाय च तदेव निमित्त, पथवी पथवी ति पुनपुन मनसिकरोतो, इदानी चतुत्थज्ज्ञान उप्पाजिस्सती ति भवङ्क उपच्छिन्दित्वा तदेव पथवी-कसिण आरम्भण कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जति, ततो तस्मिं येवारम्भणे चत्तारि पञ्च वा जवनानि उप्पज्जन्ति, येस अवसाने एक रूपावचर चतुत्थज्ज्ञानिक, सेसानि वुत्तपकारानेव कामावचरानि ।

१८२. अय पन विसेसो । यस्मा सुखा वेदना अदुक्खमसुखाय वेदनाय आसेवनपच्चयेन पच्चयो न होति, चतुत्थज्ज्ञाने च अदुक्खमसुखाय वेदनाय उप्पज्जितव्वं, तस्मा तानि उपेक्खा-वेदनासम्पयुत्तानि होन्ति, उपेक्खासम्पयुत्तता येव चेत्य पीति परिहायती ति ।

१८३. एत्तावता चेस “ सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना पुञ्चे व सोमनस्स-दोमनस्सान अत्थङ्गमा अदुक्खमसुख उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति ” [विभग २४५] । एवमनेन एकङ्कविष्णहीन दुवङ्कसमन्नागत तिविधकल्याण दसलक्खण-सम्पन्नं चतुत्थं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणं ।

१८४. तत्थ, सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा ति कायिकसुखस्स च कायिक-
दुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तच्च खो पुब्बे व, न चतुर्थज्ञानक्खणे । सोमनस्स-
दोमनस्सानं अत्थक्कमा ति चेतसिकसुखस्स च चेतसिकदुक्खस्स चा ति इमेसपि द्विन पुब्बे
व अत्थक्कमा । पहाणा इच्चैव वुत्त होति ।

१८५. कदा पन नेस पहाण होती ति ? चतुन्नं ज्ञानानं उपचारक्खणे । सोमनस्स हि
चतुर्थज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयति, दुक्ख-दोमनस्स-सुखानि पठम-दुतिय-ततियान
उपचारक्खणेषु । एवमेतेसं पहाणक्कमेन अवुत्तानम्पि, इन्द्रियविभङ्गे [विभग १२२] पन
इन्द्रियान उदेसक्कमेनेव इथापि वुत्तान सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सान पहाण वेदितव्व ।

१८६. यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा,
“ कत्थ चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झति ? इध, भिक्खवे, भिक्खु विविच्चैव कामेहि
....पे....पठम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झति....
कत्थ चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रिय .. सुखिन्द्रिय....सोमनस्सिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झति ? इध,
भिक्खवे, भिक्खु सुखम्मा च पहाणा ....पे....चतुर्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं
सोमनस्सिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झती ” ति [स ५।२१३-१५] एव ज्ञानस्सैव निरोधो वुत्तो
ति ! अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि नेस पठमज्ञानादिसु, न निरोधो येव । निरोधो
येव पन उपचारक्खणे, नातिसयनिरोधो ।

१८७. तथा हि नानावज्जने पठमज्ञानूपचारे निरुद्धस्सापि दुक्खिन्द्रियस्स डसमकसादि-
सम्पस्सेन वा विसमासनुपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तोअप्पनाय । उपचारे वा
निरुद्धप्पेत न सुद्धु निरुद्ध होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तोअप्पानाय पन पीतिफरणेन
सव्वो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुद्धु निरुद्ध होति दुक्खिन्द्रिय,
पटिपक्खेन विहतत्ता ।

१८८. नानावज्जने येव च दुतियज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स, यस्मा एत
वितक्कविचारपच्चये पि कायकिलमथे चित्तुपघाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचाराभावे च नेव
उप्पज्जति, यथ पन उप्पज्जति, तत्थ वितक्कविचारभावे, अपहीना एव च दुतियज्ञानूपचारे
वितक्कविचारा ति तत्थस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव दुतियज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

१८९. तथा ततियज्ञानूपचारे पहीनस्सापि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धानपणीतरूपकुटकायस्स
सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्ञाने । ततियज्ञाने हि सुखस्स पच्चयभूता पीति
सव्वसो निरुद्धा ति । तथा चतुर्थज्ञानूपचारे पहीनस्सापि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता,
अप्पनाप्पत्ताय उपेक्खाय अभावेन सम्मा अनतिक्रन्तत्ता च सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुर्थज्ञाने ।
तस्मा येव च, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रिय अपरिसेस निरुज्झती ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगहण कत ति ।

१९०. एथाह—अथेव, तस्स तस्स ज्ञानस्सुपचारे पहीना पि एता वेदना इध कस्मा

समाहटा ति ? सुखगहणत्थ । या हि अय अदुक्खमसुख ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा दुविज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतु । तस्मा यथा नाम दुइस्स यथा तथा वा उपसङ्गमित्वा गहेतु असक्कुण्यस्स गोणस्स सुखगहणत्थ गोपो एकस्मि वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेक नीहरन्तो पटिपाटिया आगत, अयं सो, गण्हथ नं ति तस्मि गाहयति, एवमेव भगवा सुखगहणत्थ सब्बा एता समाहरि । एव हि समाहटा एता दस्सेत्वा, य नेव सुखं न दुख न सोमनस्स न दोमनस्स, अयमदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितु ।

१९१. अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोतिमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थञ्चापि एता वुत्ता ति वेदितब्बा । दुक्खण्हानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह—“चत्तारो खो, आवुसो, पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो, भिक्खु सुखस्स च पहाना....पे.... चतुत्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । इमे खो, आवुसो, चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतो-विमुत्तिया समापत्तिया ” ति [म १।२९६] ।

१९२. यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वण्णभणनत्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थम्पेतस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति वेदितब्बा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसान अतिदूरभाव दस्सेतुम्पेता वुत्ता ति वेदितब्बा । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्स रागस्स । दुक्खं दोमनस्सस्स पच्चयो, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन चस्स सपच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे होन्ती ति ।

१९३. अदुक्खमसुखं ति दुक्खाभावेन अदुक्ख, सुखाभावेन असुख । एतेनेत्थ दुक्ख-सुखपटिपक्खभूत ततियवेदन दीपेति, न दुक्खसुखाभावमत्त । ततियवेदना नाम अदुक्खमसुखा, उपेक्खा ति पि वुच्चति । सा, इहानिडविपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपट्टाना, सुखनिरोधपदट्टाना ति वेदितब्बा ।

१९४. उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धि । इमस्मिञ्चि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति, या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि, सा उपेक्खाय कता, न अज्जेन, तस्मा एत उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति वुच्चति । विभङ्गे पि वुत्त—“ अय सति इमाय उपेक्खाय विसदा होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ” ति [विभंग २६१] । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिया पारिसुद्धि होति, सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता वेदितब्बा । न केवल-ज्जेत्थ ताय सति येव परिसुद्धा, अपि च खो सब्बे पि सम्पयुत्तवम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता ।

१९५. तत्थ किञ्चापि अयं उपेक्खा हेडा पि तीसु ज्ञानेषु विजाति, यथा पन दिवा सुरियण्णभाभिभवा, सोमभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अलाभा दिवा विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता, एवमथस्मि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा, सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया अप्पटिलाभा विज्जमाना

पि पठमादिज्ञानभेदेषु अपरिसुद्धा होति । तस्मा च अपरिसुद्धाय, दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पभा विय, सहजाता पि सतिआदयो अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेषु एकम्पि उपेक्खा-सतिपरिसुद्धिं ति न वुत्त । इध पन वितक्कादिपञ्चनीकधम्मतेजाभिभवाभावा, सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिथा पटिलाभा अय तत्रमज्झतुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्मा परिसुद्धता, परिसुद्धचन्दलेखापभा विय, सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपरिसुद्धिं ति वुत्त ति वेदितव्वं ।

१९६. चतुत्थं ति गणनानुपुब्बता चतुत्थ, इद चतुत्थ समापज्जती ति चतुत्थ ।

१९७. य पन वुत्तं, एकङ्गविष्णह्रीनं दुवङ्गसमन्नागतं ति [४।१८३] तत्थ सोमनस्सस्स प्हानवसेन एकङ्गविष्णह्रीनता वेदितव्वा । तच्च पन सोमनस्स एकवीथिय पुरिमज्जनेसु येव पहीयति, तेनस्स तं प्हानङ्ग ति वुच्चति । उपेक्खावेदना चित्तस्सेकगता ति इमेस पन द्विन्न उप्पत्तिवसेन दुवङ्गसमन्नागतता वेदितव्वा । सेस पठमज्झाने वुत्तनयमेव । एस ताव चतुक्कज्ज्ञाने नयो ।

१९८. पञ्चकज्ज्ञान पन निव्वत्तेन्तेन पगुणपठमज्झानतो वुड्ढाय, अय समापत्ति आसन्न-नीवरणपञ्चत्थिका, वितक्कस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोस दिस्वा दुतियज्झान सन्ततो मनसिकरित्वा पठमज्झाने निकन्ति परियादाय दुतियाधिगमाय योगो कातव्वो ।

१९९. अथस्स यदा पठमज्झाना वुड्ढाय सतस्स सम्पज्जानस्स ज्ञानज्ञानि पञ्चवेक्खतो वितक्कमत्तं ओळारिकतो उपड्ढाति, विचारादयो सन्ततो, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्ग-पटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुन मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव दुतियज्झानं उपज्जति । तस्स वितक्कमत्तमेव प्हानङ्ग, विचारादीनि चत्तारि समन्नागतङ्गानि । सेस वुत्तप्पकारमेव ।

२००. एव अधिगते पन तस्मिम्पि वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि चिण्णवसिना हत्वा पगुण-दुतियज्झानतो वुड्ढाय, अय समापत्ति आसन्नवितक्कपञ्चत्थिका, विचारस्स ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला ति च तत्थ दोस दिस्वा ततियज्झान सन्ततो मनसिकरित्वा दुतियज्झाने निकन्ति परियादाय ततियाधिगमाय योगो कातव्वो ।

२०१. अथस्स यदा दुतियज्झानतो वुड्ढाय सतस्स सम्पज्जानस्स ज्ञानज्ञानि पञ्चवेक्खतो विचारमत्तं ओळारिकतो उपड्ढाति, पीतिआदीनि सन्ततो, तदास्स ओळारिकङ्गप्पहानाय सन्तङ्ग-पटिलाभाय च तदेव निमित्तं, पथवी पथवी ति पुनप्पुन मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव ततियज्झान उपज्जति । तस्स विचारमत्तमेव प्हानङ्गं, चतुक्कनयस्स दुतियज्झाने विय पीतिआदीनि तीणि समन्नागतङ्गानि । सेस वुत्तप्पकारमेव ।

२०२. इति यं चतुक्कनये दुतिय, तं द्विधा भिन्दित्वा पञ्चकनये दुतियञ्चेव ततियञ्च होति । यानि च तत्थ ततियचतुत्थानि, तानि चतुत्थपञ्चमानि होन्ति, पठम पठममेवा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे पथवीकासिणानिदोसो नाम
चतुत्थो परिच्छेदो ।

पञ्चमो परिच्छेदो सेसकसिणनिद्देशो

१. इदानीं पथवीकसिणानन्तरे आपोकसिणे वित्थारकथा होति । यथेव हि पथवीकसिण, एवं आपोकसिणमपि भावेतुकामेन सुखनिसिन्नेन आपस्मिं निमित्तं गण्हितब्बं, कते वा अकते वा ति [४।२२] सब्बं वित्थारेतब्बं । यथा च इध, एवं सब्बत्थ । इतो पर हि एत्तकमपि अवत्वा विसेसमतमेव वक्खाम ।

२. इधापि पुब्बे कताधिकारस्स पुञ्जवतो अकते आपस्मिं पोक्खरणिा वा तळाके वा लोणियं वा समुदे वा निमित्तं उप्पज्जति । चूळसीक्खत्थेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो, लाभसक्कार पहाय विवित्तवास वसिस्सामी ति महात्तिथे नावं आरूढित्वा जम्बुदीप गच्छतो अन्तरा महासमुद्द ओलोकयतो तप्पटिभागं कसिणनिमित्तं उदपादि ।

३. अकताधिकारेण चत्तारो कसिणदोसे परिहरन्तेन नीलपीतलोहितोदातवण्णानं अञ्जतरवण्ण आपं अगहेत्वा, य पन भूमिं असम्पत्तमेव आकासे सुद्धक्खत्थेन गहितं उदक, अञ्जं वा तथारूप विण्णसन्न अनाविल, तेन पत्तं वा कुण्डिक वा समत्तिचित्तं पूरेत्वा विहारपच्चन्ते वुत्तप्पकारे पटिच्छन्ने ओकासो ठपेत्वा सुखनिसिन्नेन न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खण मनसिकातब्बं, निस्सयसवण्णमेव कत्वा उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा, अम्बु, उदकं, वारि, सलिल ति आदिसु आपोनामेसु पाकटनामवसेनेव, आपो आपो ति भावेतब्ब ।

४. तस्सेवं भावयतो अनुक्कमेन वुत्तनयेनेव निमित्तद्वय उप्पज्जति । इध पन उग्गहनिमित्तं चलमानं विय उपट्ठाति । सचे फेणवुब्बुलकमिस्स उदक होति, तादिसमेव उपट्ठाति, कसिणदोसो पञ्चायति । पटिभागनिमित्तं पन निष्परिण्णन्दं आकासे ठपितमणितालवण्ट विय मणिमयादासमण्डलं विय च हुत्वा उपट्ठाति । सो तस्स सह उपट्ठानेनेव उपचारञ्जानं, वुत्तनयनेव चतुक्कपञ्चकञ्जानानि पापुणाती ति । **आपोकसिणं ।**

५. तेजो कसिण भावेतुकामेन पि तेजस्मिं निमित्तं गण्हितब्बं । तत्थ कताधिकारस्स पुञ्जवतो अकते निमित्तं गण्हन्तस्स दीपसिखाय वा उद्धने वा पत्तपचनट्ठाने वा दवडाहे वा यत्थ कत्थचिदेव अग्गिजालं ओलोकेन्तस्स निमित्तं उप्पज्जति । चित्तगुत्तत्थेरस्स विय । तस्स हायस्मतो धम्मसवनदिवसे उपोसथागार पविट्ठस्स दीपसिखं ओलोकेन्तस्सेव निमित्तं उपज्जि ।

६. इतरेण पन कातब्ब । तत्रिदं करणविधानं—सिनिद्धानि सारदारूनि फालेत्वा सुक्खापेत्वा घटिकं घटिकं कत्वा पटिरूप रुक्खमूलं वा मण्डप वा गन्त्वा पत्तपचनाकारेण रास्मिं कत्वा आलिम्पेत्वा कटसारके वा चम्मे वा पटे वा विदत्थिचतुरङ्गुलप्पमाणं छिदं कातब्बं । त

पुरतो ठपेत्वा वुत्तनयेनेव निसीदित्वा हेडा तिणकडं वा उपरि धूमसिख वा अमनसिकारित्वा वेमज्जे घनजालाय निमित्तं गण्हितम्ब ।

७. नीलं ति वा पीतं ति वा ति आदिवसेन वण्णो न पच्चवेखितम्बो । उण्हत्तवसेन लक्खणं न मनसिकात्तम्बं । निस्सयसवण्णमेव कत्वा उस्सदवसेन पण्णात्तिधम्मे चित्तं ठपेत्वा, पावको, कण्हवत्तनि, जातवेदो, हुतासनो ति आदिसु अग्गिनामेसु पाकटनामवसेनेव, तेजो तेजो ति भावेत्तम्बं ।

८. तस्सेवं भावयतो अनुक्रमेण वुत्तनयेनेव निमित्तद्वयं उपपज्जति । तत्थ उग्गहनिमित्तं जालं छिज्जित्वा छिज्जित्वा पतनसदिसं हुत्वा उपट्ठाति । अकते गण्हन्तस्स पन कसिणदोसो पञ्जायति, अलातखण्डं वा अङ्गारपिण्डो वा छारिका वा धूमो वा उपट्ठाति । पटिभागनिमित्तं निच्चलं आकासे ठपितरत्तकम्बलखण्डं वियं, सुवण्णतालवण्टं वियं, कञ्चनत्थम्भो वियं च उपट्ठाति । सो तस्स सह उपट्ठानेनेव उपचारज्ज्ञानं, वुत्तनयेनेव चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानानि पापुणाती ति । तेजो कसिणं ।

९. वायो कसिणं भावेत्तु कामेनापि वायुस्मिं निमित्तं गण्हितम्बं । तच्च खो दिडवसेन वा फुडवसेन वा । वुत्तं हेतु अट्ठकथासु—“ वायो कसिणं उग्गण्हन्तो वायुस्मिं निमित्तं गण्हाति, उच्छलगं वा एरितं समेरितं उपलक्खेति, वेळग्गं वा रुक्खग्गं वा केसग्गं वा एरितं समेरितं उपलक्खेति, कायस्मिं वा फुडं उपलक्खेती ” ति [ ] ।

१०. तस्मा समसीसडितं घनपत्तं उच्छु वा वेळु वा रुक्ख वा चतुरङ्गुलपमाणघनकेसस्स पुरिसस्स सीसं वा वातेन पहरियमानं दिस्वा, अयं वातो एतस्मिं ठाने पहरती ति सतिं ठपेत्वा, यं वा पनस्स वातपानन्तरिकायं वा भित्तिच्छिदेन वा पथिसित्वा वातो कायपदेसं पहरति, तत्थ सतिं ठपेत्वा वात-मालुत्त-अनिलादिसु वातनामेसु पाकटनामवसेनेव, वातो वातो ति भावेत्तम्ब ।

११. इध उग्गहनिमित्तं उद्धनतो ओतारितमत्तस्स पायासस्स उसुमवट्ठिसदिसं चलं हुत्वा उपट्ठाति । पटिभागनिमित्तं सन्निसिन्नं होति निच्चलं । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितम्बं ति । वायो कसिणं ।

१२. तदनन्तरं पन, “ नीलकसिणं उग्गण्हतो नीलकस्मिं निमित्तं गण्हाति पुष्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] वचनतो कताधिकारस्स पुज्जयतो ताव तथारूपं मालागच्छं वा पूजाडाने पुष्फसन्थरं वा नीलवत्थमणीनं वा अज्जन्तरं दिस्वा व निमित्तं उपपज्जति ।

१३. इतरेण नीलुप्पलगिरिकाणिकादीनि पुष्फानि गहेत्वा, यथा केसरं वा वण्टं वा न पञ्जायति, एव चङ्कोटकं वा करण्डपटलं वा पत्तेहि येव समत्तिचित्तं पूरेत्वा सन्थरितम्बं । नीलवण्णेन वा वत्थेन भण्डिकं बन्धित्वा पूरेत्तम्बं । मुखवाट्ठियं वा अस्स भेरितलमिव बन्धितम्बं । कसनील-पलासनील-अज्जननीलानं वा अज्जन्तरेण धातुना पथवीकसिणे वुत्तनयेन संहारिमं वा भित्तिं येव वा कसिणमण्डलं कत्वा विस्मागवण्णेन परिच्छिन्दितम्बं । ततो पथवीकसिणे वुत्तनयेन, नीलं नीलं ति मनसिकारो पवत्तेत्तम्बो ।

१४. इथापि उग्गहनिमित्ते कसिणदोसो पञ्जायति, केसरदण्डकपत्तन्तरिकादीनि उपड-

हन्ति । पटिभागनिमित्त कसिणमण्डलतो मुञ्चिन्वा आकासे मणितालवण्टसदिस उपट्ठाति । सेसं वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति । **नीलकसिणं ।**

१५. पीतकसिणे पि एसेव नयो । वुत्तं हेतं—“ पीतकसिण उग्गण्हन्तो पीतकस्मिन्निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिन् वा वत्थस्मिन् वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] । तस्मा इधापि कताधिकारस्स पुञ्जवतो तथारूपं मालागच्छ वा पुप्फसन्थरं वा पीतवत्थ-धातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उपपज्जति । चित्तगुत्तथेरस्स विय । तस्स किरायस्मतो चित्तलपव्वते पतङ्ग-पुप्फेहि कत आसनपूज पस्मतो सह दस्सनेनेव आसनणमाण निमित्तं उदपादि ।

१६. इतरेन कणिकारपुप्फादीहि वा पीतवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिण कत्वा, पीतक पीतक ति मनसिकारो पवत्तेतव्वो । सेसं तादिसमेवा ति । **पीतकसिणं ।**

१७. लोहितकसिणे पि एसेव नयो । वुत्तं हेतं—“ लोहितकसिण उग्गण्हन्तो लोहितकस्मिन्निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिन् वा वत्थस्मिन् वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] । तस्मा इधापि कताधिकारस्स पुञ्जवतो तथारूपं बन्धुजीवकादिमालागच्छ वा पुप्फसन्थरं वा लोहितकवत्थमणिधातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उपपज्जति ।

१८. इतरेन जयसुमन-बन्धुजीवक-रत्तकोरण्डादिपुप्फेहि वा रत्तवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिण कत्वा, लोहितक लोहितक ति मनसिकारो पवत्तेतव्वो । सेसं तादिसमेवा ति । **लोहितकसिणं ।**

१९. ओदातकसिणे पि, “ ओदातकसिण उग्गण्हन्तो ओदातस्मिन्निमित्तं गण्हाति पुप्फस्मिन् वा वत्थस्मिन् वा वण्णधातुया वा ” ति [ ] वचनतो कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो तथारूपं मालागच्छ वा वस्सिकसुमनादिपुप्फसन्थरं वा कुमुद-पदुमरासिं वा ओदातवत्थ-धातूनं वा अञ्जतरं दिस्वा व निमित्तं उपपज्जति, तिपुमण्डल-रजतमण्डल-चन्दमण्डलेसु पि उपपज्जति येष ।

२०. इतरेन वुत्तप्पकारेहि ओदातपुप्फेहि वा ओदातवत्थेन वा धातुना वा नीलकसिणे वुत्तनयेनेव कसिण कत्वा, ओदातं ओदात ति मनसिकारो पवत्तेतव्वो । सेसं तादिसमेवा ति । **ओदातकसिणं ।**

२१. आलोककसिणे पन, “ आलोककसिण उग्गण्हन्तो आलोकस्मिन्निमित्तं गण्हाति भित्तिच्छिदे वा ताळच्छिदे वा वातपानन्तरिकाय वा ” ति [ ] वचनतो कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो, यं भित्तिच्छिदादीन अञ्जतरेन सुरियालोको वा चन्दालोको वा पविसित्वा भित्तिं वा भूमियं वा मण्डलं समुडापेति, घनपण्णरुक्खसाखन्तरेन वा घनसाखामण्डपन्तरेन वा निक्खमित्वा भूमियमेव मण्डलं समुडापेति, त दिस्वा व निमित्तं उपपज्जति ।

२२. इतरेनापि तदेव वुत्तप्पकार ओभासमण्डल, ओभासो ओभासो ति वा, आलोको आलोको ति वा भावेतव्व । तथा असक्कोन्तेन घटे दीपं जालेवा घटमुखं पिदहिंवा घटे छिदं कत्वा भित्तिमुखं ठपेतव्व । तेन छिदेन दीपालोको निक्खमित्वा भित्तिं मण्डलं करोति, त, आलोको आलोको ति भावेतव्व । इदं इतरेहि चिरङ्घितिकं होति ।

२३. इध उग्गहनिमित्तं भित्ति य वा भूमिय वा उड्ढितमण्डलसदिसमेव होति । पटिभाग-
निमित्तं वनविप्पसन्न आलोकपुञ्जसदिस । सेस तादिसमेवा ति । आलोककसिणं ।

२४. परिच्छिन्नाकासकसिणे पि, “ आकासकसिणं उग्गण्हन्तो आकासस्मि निमित्तं
गण्हाति भित्तिच्छिदे वा ताळच्छिदे वा वातपानन्तरिकाय वा ” ति [ ] वचनतो
कताधिकारस्स ताव पुञ्जवतो भित्तिच्छिदादिसु अञ्जतर दिस्था व निमित्तं उपपज्जति ।

२५. इतरेण सुच्छन्नमण्डपे वा चम्म-कटसारकादीन वा अञ्जतरस्मि विदथिचतुरङ्गुल-
पमाण छिद् कत्वा, तदेव वा भित्तिच्छिदादिभेद छिद्, आकासो आकासो ति भावेतव्व ।

२६. इध उग्गहनिमित्तं सद्धिं भित्तिपरियन्तादीहि छिद्दसदिसमेव होति, वड्ढियमानप्पि न
वड्ढति । पटिभागनिमित्तं आकासमण्डलमेव हुत्वा उपपञ्जाति, वड्ढियमानञ्च वड्ढति । सेस पथवी-
कसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्व ति । परिच्छिन्नाकासकसिणं ।

२७. इति कसिणानि दसवलो दस यानि अवोच सब्बधम्मदसो ।

रूपावचरहि चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानहेतूनि ॥

एव तानि च तेसञ्च भावनानयमिम विदित्वान ।

तेस्सेव अय भिद्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

२८. इमेसु हि पथवीकसिणवसेन, “ एको पि हुत्वा बहुधा होती ” ति [दी १।७८]
आदिभावो, आकासे वा उदके वा पथविं निम्मिनित्वा पदसा गमन ठाननिसज्जादिकप्पन वा,
परित्त-अण्णमाणनयेन अभिभायतनपटिलाभो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

२९. आपोकसिणवसेन, पथविय उम्मुज्जन निम्मुज्जन, उदकवुड्डिसमुप्पादन, नदीसमुदादि-
निम्मान, पथवीपव्वतपासादादीन कप्पन ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३०. तेजोकसिणवसेन, धूमायना पज्जलना अङ्गारवुड्डिसमुप्पादनं, तेजसा तेजपरियादान,
यदेव सो इच्छति तस्स दहनसमत्थतता, दिव्वेन चक्खुना रूपदस्सनत्थाय आलोककरण,
पारिनिब्बानसमये तेजोधातुया सरीरज्ज्ञापन ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३१. वायोकसिणवसेन, वायुगतिगमन, वातवुड्डिसमुप्पादन ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३२. नीलकसिणवसेन, नीलरूपनिम्मानं, अन्धकारकरण, सुवण्णदुव्वण्णनयेन अभिभाय-
तनपटिलाभो, सुभविमोक्खाधिगमो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३३. पीतकसिणवसेन पीतरूपनिम्मान, सुवण्ण ति अधिमुच्चना, वुत्तनयेनेव अभिभा-
यतनपटिलाभो, सुभविमोक्खाधिगमो चा ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३४. लोहितकसिणवसेन, लोहितरूपनिम्मान, वुत्तनयेनेव अभिभायतनपटिलाभो,
सुभविमोक्खाधिगमो ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३५. ओदातकसिणवसेन, ओदातरूपनिम्मान, थीनमिद्धस्स दूरभावकरण, अन्धकारविधमन
दिव्वेनचक्खुना रूपदस्सनत्थाय आलोककरण ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३६. आलोककसिणवसेन, सप्पभासरूपनिम्मानं, थीनमिद्धस्स दूरभावकरणं, अन्धकार-विधमनं, दिब्बेन चक्खुना रूपदस्सनत्थ आलोककरणं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३७. आकासकसिणवसेन, पटिच्छन्नानं विवटकरणं, अन्तोपथवीपम्बतादिसु पि आकास निम्मिनित्वा इरियापथकप्पनं, तिरोकुड्ढादिसु असज्जमानगमनं ति एवमादीनि इज्झन्ति ।

३८. सब्बानेव, “ उद्ध अधो तिरियं अद्वयं अप्पमाण ” ति इमं पभेदं लभन्ति । वुत्तं हेतं—“ पथवीकसिणमेको सज्जानाति, उद्धं अधो तिरियं अद्वयं अप्पमाण ” ति [म २।१४, अ ५।४६] आदि ।

३९. तत्थ उद्धं ति उपरि गगनतलाभिमुखं । अधो ति हेट्ठा भूमितलाभिमुखं । तिरियं ति खेत्तमण्डलमिव समन्ता परिच्छिन्दितं । एकच्चो हि उद्धमेव कसिणं वड्ढेति, एकच्चो अधो, एकच्चो समन्ततो । तेन तेन वा कारणेन एवं पसारेति, आलोकमिव दिब्बचक्खुना रूपदस्सनकामो । तेन वुत्तं—उद्ध अधो तिरियं ति । अद्वयं ति इदं पन एकस्स अज्जभावानुपगमनत्थं वुत्तं । यथा हि उदकं पविट्ठस्स सब्बदिसासु उदकमेव होति, न अज्ज, एवमेव पथवीकसिणं पथवीकसिणमेव होति, नत्थि तस्स अज्जो कसिणसम्भेदो ति । एसं नयो सब्बत्थं । अप्पमाणं ति इदं तस्स फरणअप्पमाणवसेन वुत्तं । तं हि चेतसा फरन्तो सकलमेव फरति, न अयमस्स आदि, इदं मज्झं ति पमाणं गण्हाती ति ।

४०. “ ये च ते सत्ता कम्मावरणेन वा समन्नागता, किलेसावरणेन वा समन्नागता, विपाकावरणेन वा समन्नागता अस्सद्धा अच्छन्दिका दुप्पज्जा अभब्बा नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेषु सम्पत्तं ” ति [विभग ३४१] वुत्ता, तेसं एकस्स पि एककसिणे पि भावना न इज्झन्ति ।

४१. तत्थ, कम्मावरणेन समन्नागता ति आनन्तरियकम्मसमङ्गिनो । किलेसावरणेन समन्नागता ति नियतमिच्छादिट्ठिका चेव उभतोव्यञ्जनक-पण्डका च । विपाकावरणेन समन्नागता ति अहेतुक-द्विहेतुकपटिसन्धिका । अस्सद्धा ति बुद्धादिसु सद्भाविरहिता । अच्छन्दिका ति अपञ्चनीकपटिपदाय छन्दविरहिता । दुप्पज्जा ति लोकियलोकुत्तरसम्मादिट्ठिया विरहिता । अभब्बा नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेषु सम्पत्तं ति कुसलेसु धम्मेषु नियामसङ्घातं सम्पत्तसङ्घातञ्च अरियमग्ग ओक्कमितुं अभब्बा ति अत्थो ।

४२. न केवलञ्च कसिणे येव, अज्जेसु पि कम्महानेसु एतेसं एकस्स पि भावना न इज्झन्ति । तस्मा विगतविपाकावरणेन पि कुलपुत्तेन कम्मावरणञ्च किलेसावरणञ्च आरका परिवज्जेत्वा सद्धम्म-सवन-संपुरिसूपनिस्सयादीहि सद्धञ्च छन्दञ्च पज्जञ्च वड्ढेत्वा कम्महानानुयोगे योगो करणीयो ति ।

इति साधुजनपासुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे सेसकसिणनिद्देशो नाम
पञ्चमो परिच्छेदो ।

छट्टो परिच्छेदो असुभकम्मट्टाननिद्देशो

१. कसिणानन्तर उदिद्वेसु पन, उद्धुमातक, विनीलक, विपुब्बक, विच्छिदक, विक्खा-
यितकं, विक्खित्तकं, हतविक्खित्तक, लोहितक, पुलुवकं, अट्टिक ति [३।१०५] दससु
अविज्जाणकअसुभेसु, भस्ता विय वायुना, उद्ध जीवितपरियादाना यथानुक्रम समुग्गतेन सून-
भावेन उद्धुमातत्ता उद्धुमातं, उद्धुमातमेव उद्धुमातक । पटिकूलत्ता वा कुच्छित उद्धुमात ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

२. विनील वुच्चति विपरिभिन्नवण्ण, विनीलमेव विनीलक । पटिकूलत्ता वा कुच्छित
विनील ति **विनीलकं** । मंसुस्सदृशानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्निचयट्टानेसु सेतवण्णस्स, येमुग्गेन
च नीलवण्णस्स, नीलट्टाने नीलसाटकपारुतस्सेव छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

३. परिभिन्नट्टानेसु विस्सन्दमानपुब्ब विपुब्ब, विपुब्बमेव विपुब्बक । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं विपुब्ब ति **विपुब्बकं** । तथारूपस्स छवसरीरस्सेत अधिवचनं ।

४. विच्छिद वुच्चति द्विधा छिन्दनेन अपवारित, विच्छिदमेव विच्छिदक । पटिकूलत्ता वा
कुच्छित विच्छिद ति **विच्छिदकं** । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

५. इतो च एत्तो च विविधाकारेण सोणसिङ्गालादीहि खायित ति विक्खायित, विक्खा-
यितमेव विक्खायितक । पटिकूलत्ता वा कुच्छित विक्खायित ति **विक्खायितकं** । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

६. विविध खित्त विक्खित्त, विक्खित्तमेव विक्खित्तक । परिकूलत्ता वा कुच्छितं
विक्खित्त ति **विक्खित्तकं** । अज्जेन हत्थ अज्जेन पाद अज्जेन सीस ति एवं ततो ततो
खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

७. हतञ्च तं पुरिमनयेनेव विक्खित्तकञ्चा ति **हतविक्खित्तकं** । काकपदाकारेण
अङ्गपञ्चङ्गेसु सत्थेन हनित्वा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

८. लोहितं किरति विक्खित्तपति, इतो चितो च पग्घरती ति **लोहितकं** । पग्घरितलोहित-
मक्खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन ।

९. पुलुवा वुच्चन्ति किमियो । पुलुवे किरती ति **पुलुवकं** । किमिपरिपुण्णस्स छव-
सरीरस्सेतं अधिवचन ।

१०. अट्टि येव अट्टिक, पटिकूलत्ता वा कुच्छित अट्टी ति **अट्टिकं** । अट्टिसङ्खल्लिकाय पि
एकट्टिकस्स पि एतं अधिवचन ।

११. इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उपपन्ननिमित्तानमपि निमित्तेषु पटिलद्ध-
ज्ज्ञानानमपि एतानेव नामानि ।

१२. तत्थ उद्धुमातकसरीरे उद्धुमातकनिमित्त उप्पादेत्वा उद्धुमातकसङ्घातं ज्ञानं भावेतुकामेन
योगिना पथवीकसिण्णे वुत्तनयेनेव वुत्तप्पकारं आचरिय उपसङ्कमत्वा कम्मट्टान उग्गहेतव्व । तेनस्स
कम्मट्टानं कथेन्तेन, असुभनिमित्तत्थाय गमनविधानं, समन्ता निमित्तुपलक्खणं, एकादसविधेन
निमित्तग्गाहो, गतागतमग्गपच्चवेक्खणं ति एव अप्पनाविधानपरियोसानं सव्व कथेतव्व । तेनापि
सव्वं साधुक उग्गहेत्वा पुब्बे वुत्तप्पकारं सेनासन उपगन्त्वा उद्धुमातकनिमित्तं परियेसन्तेन विहातव्व ।

१३. एव विहरन्तेन च, असुकस्मिं नाम गामद्वारे वा अट्ठिमुखे वा पन्थे वा पव्वतपादे
वा रुक्खमूले वा सुसाने वा उद्धुमातकसरीरं निक्खित्तं ति कथेन्तानं वचनं सुत्वा पि, न
तावदेव अतित्थेन पक्खन्दन्तेन विय गन्तव्व ।

१४. कस्मा ? असुभं हि नामेत वाळमिगाधिष्ठितमपि अमनुस्साधिष्ठितमपि होति । तत्रस्स
जीवितन्तरायो पि सिया । गमनमग्गो वा पनेत्थं गामद्वारेन वा न्हानतित्थेन वा केदारकोटिया वा
होति । तत्थ विसभागरूपं आपाथमागच्छति । तदेव वा सरीरं विसभागं होति । पुरिसस्स हि
इत्थिसरीरं, इत्थिया वा पुरिससरीरं विसभागं । तदेतं अधुना मतं सुभतो पि उपट्ठाति । तेनस्स
ब्रह्मचरियन्तरायो पि सिया । सचे पन, न थिदं मादिसस्सं भारियं ति अत्तानं तक्कयति, एवं
तक्कयमानेन गन्तव्वं ।

१५. गच्छतेन च सङ्खत्थेरस्स वा अज्जतरस्स वा अभिज्जातस्स भिद्वुनो कथेत्वा गन्तव्वं ।

१६. कस्मा ? सचे हिस्सं सुसाने अमनुस्ससीहव्यग्वादीनं रूपसद्दादिअनिट्ठारम्मणाभिभूतस्स
अङ्गपङ्कजानि वा वेवेन्ति, भुत्तं वा न परिसण्ठाति, अज्जो वा आवाधो होति, अथस्स सो
विहारे पत्तचीवरं सुरक्खितं करिस्सति, दहरे वा सामणेरे वा पहिणित्वा तं भिक्खुं पाटिजग्गिस्सति ।

१७. अपि च, सुसानं नाम निरासङ्कटानं ति मज्जमाना कतकम्मा पि अकतकम्मा पि
चोरा समोसरन्ति । ते मनुस्सेहि अनुबन्धा भिक्खुस्स समीपे भण्डकं छुट्ठेत्वा पि पलायन्ति ।
मनुस्सा, सहोद्धु चोरं अदस्सामा ति भिक्खुं गहेत्वा विहेठेन्ति । अथस्स सो, मा इमं विहेठयेत्थं,
ममायं कथेत्वा इमिना नाम कम्मेन गतो ति ते मनुस्से सज्जापेत्वा सोत्थिभावं करिस्सति ।
अयं आनिसंसो कथेत्वा गमने ।

१८. तस्मा वुत्तप्पकारस्स भिक्खुनो कथेत्वा असुभनिमित्तदस्सने सज्जाताभिलासेन, यथा
नाम खत्तियो अभिसेकट्टानं, यजमानो यज्जसालं, अधनो वा पनं निधिट्टानं पीतिसोमनस्सजातो
गच्छति, एव पीतिसोमनस्स उप्पादेत्वा अट्ठकथासु वुत्तेन विविना गन्तव्वं ।

१९. वुत्तं हेतुं—“उद्धुमातकं असुभनिमित्तं उग्गण्हन्तो एको अदुत्तियो गच्छति, उपट्ठि-
ताय सतिया असम्मुट्ठाय, अन्तोगतोहि इन्द्रियेहि, अबहिगतेन मानसेन, गतागतमग्गं पच्चवेक्ख-
मानो । यस्मिं पदेसे उद्धुमातकं असुभनिमित्तं निक्खित्तं होति, तस्मिं पदेसे पासाणं वा वम्मिकं

वा रुक्खं वा गच्छं वा लतं वा सनिमित्तं करोति, सारम्मणं करोति, सनिमित्तं कत्वा सारम्मणं कत्वा उद्धुमातकं असुभनिमित्तं सभावभावतो उपलक्खेति, वण्णतो पि लिङ्गतो पि सण्णानतो पि दिसतो पि ओकासतो पि परिच्छेदतो पि सन्धितो विवरतो निन्नतो थलतो समन्ततो । सो तं निमित्तं सुगहितं करोति, सुपधारित उपधारेति, सुववत्थितं ववत्थयेति ।

२०. “ सो तं निमित्तं सुगहितं कत्वा सुपधारितं उपधारेत्वा सुववत्थितं ववत्थयेत्वा एको अदुतियो गच्छति, उपड्डिताय सति या असम्मुट्ठाया, अन्तो गते हि इन्द्रिये हि, अब्रह्मिगतेन मानसेन गतागतमग्ग पच्चवेक्खमानो । सो चङ्कमन्तो पि तब्भागियं येव चङ्कम अधिङ्गाति, निसीदन्तो पि तब्भागियं येव आसने पञ्जापेति ।

२१. “ समन्ता निमित्तुपलक्खणा किमत्थिया किमानिससा ति ? समन्ता निमित्तुपलक्खणा असम्मोहत्था असम्मोहानिसंसा । एकादसविधेन निमित्तग्गाहो किमत्थियो किमानिसंसा ति ? एकादसविधेन निमित्तग्गाहो उपनिबन्धनत्थो उपनिबन्धनानिसंसा । गतागतमग्गपच्चवेक्खणा किमत्थिया किमानिससा ति ? गतागतमग्गपच्चवेक्खणा वीथिसम्पटिपादनत्था वीथिसम्पटि-पादनानिसंसा ।

२२. “ सो आनिसंसदस्सावी रतनसञ्जी हुत्वा चित्तिकार उपड्डयेत्वा सम्पियायमानो तस्मि आरम्मणे चित्तं उपनिबन्धति, अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चिस्सामी ति । सो विविच्चेव कामेहि....पे....पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति । तस्साधिगतं होति रूपावचर पठमं ज्ञानं, दिब्बो च विहारो, भावनामयञ्च पुञ्जकिरियवत्थु ” ति [ ] ।

२३. तस्मा यो चित्तसञ्जत्तत्थाय सीवथिकदस्सनं गच्छति, सो गण्डि पहरत्वा गणं सन्निपातेत्वा पि गच्छतु । कम्महानसीसेन पन गच्छन्तेन एककेन अदुतियेन मूलकम्महान अविसज्जेत्वा तं मनसिकरोन्तेनेव सुसाने सोणादिपरिस्सयविनोदनत्थं कत्तरण्ड वा यड्ढि वा गहेत्वा सुपड्डितभावसम्पादनेन असम्मुट्ठ सति कत्वा मनच्छद्धानञ्च इन्द्रियान् अन्तो गतभाव-सम्पादनतो अब्रह्मिगतमनेन हुत्वा गन्तब्बं ।

२४. विहारतो निक्खमन्तेनेव असुकदिसाय असुकद्वारेन निक्खन्तोम्ही ति द्वारं सल्लक्खेतब्बं । ततो येन मग्गेन गच्छति, सो मग्गो ववत्थयेत्तब्बो, अयं मग्गो पाचीनदिसाभि-मुखो वा गच्छति, पच्छिम... उत्तर....दक्खिणदिसाभिमुखो वा विदिसाभिमुखो वा ति, इमस्मि पन ठाने वामतो गच्छति, इमस्मि ठाने दक्खिणतो, इमस्मिञ्च ठाने पासाणो, इमस्मि वम्भिको, इमस्मि रुक्खो, इमस्मि गच्छो, इमस्मि लता ति । एव गमनमग्ग ववत्थयेन्तेन निमित्तद्धानं गन्तब्बं, नो च खो पटिवातं ।

२५. पटिवातं गच्छन्तस्स हि कुणपगन्धो घानं पहरत्वा मत्थलुङ्गं वा सङ्कोभेय्य, आहार वा छद्दोपेय्य, विष्पटिसार वा जनेय्य, ईदिसं नाम कुणपद्धान आगतोम्ही ति । तस्मा पटिवातं वज्जेत्वा अनुवातं गन्तब्बं । सचे अनुवातमग्गेन न सक्का होति गन्तु, अन्तरा पब्बतो वा पपातो

वा पासाणो वा वति वा कण्टकाधानं वा उदकं वा चिक्खल्लं वा होति, चीवरकण्णेन नासं पिदहत्वा गन्तब्ब । इदमस्स गमनवत् ।

२६. एवं गतेन पन न ताव असुभनिमित्तं ओलोकेतब्ब, दिसा ववत्थपेतब्बा । एकस्मिं हि दिसाभागे ठितस्स आरम्मणञ्च न विभूतं हुत्वा खायति, चित्तञ्च न कम्मनियं होति । तस्मा तं वज्जेत्वा, यत्थ ठितस्स आरम्मणञ्च विभूतं हुत्वा खायति, चित्तञ्च कम्मनियं होति, तत्थ ठातब्बं । पटिवातानुवातञ्च पहातब्बं । पटिवाते ठितस्स हि कुणपगन्धेन उब्बाळ्हस्स चित्तं विधावति । अनुवाते ठितस्स, सचे तत्थ अधिवत्था अमनुस्सा होन्ति, ते कुञ्जित्वा अनत्थ करोन्ति । तस्मा ईसकं उक्कम्म नातिअनुवाते ठातब्बं ।

२७. एव तिङ्मानेनापि नातिदूरे नाच्चासन्ने नानुपाद नानुसीस ठातब्बं । अतिदूरे ठितस्स हि आरम्मणं अविभूतं होति, अच्चासन्ने भयं उपपज्जति । अनुपाद वा अनुसीसं वा ठितस्स सव्वं असुभं सम न पञ्ञायति । तस्मा नातिदूरे नाच्चासन्ने, ओलोकेतस्स फासुकड्डाने सरिर-वेमज्झभागे ठातब्बं ।

२८. एव ठितेन, तस्मिं पदेसे पासाणं वा....पे....लत वा सनिमित्तं करोति ति एवं वुत्तानि समन्ता निमित्तानि उपलक्खेतब्बानि ।

२९. तत्रिद उपलक्खणविधानं । सचे तस्स निमित्तस्स समन्ता चक्खुपथे पासाणो होति, सो, अय पासाणो उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा, तम्बो वा काळो वा सेतो वा, दीघो वा परिमण्डलो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अय पासाणो इदं असुभनिमित्तं, इदं असुभनिमित्तं अयं पासाणो ति सल्लक्खेतब्बं ।

३०. सचे वम्मिको होति, सो पि उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा, तम्बो वा काळो वा सेतो वा, दीघो वा परिमण्डलो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अय वम्मिको इदं असुभनिमित्तं ति सल्लक्खेतब्बं ।

३१. सचे रुक्खो होति, सो पि अस्सत्थो वा निप्रोधो वा कच्छको वा कापित्थनो वा, उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा, काळो वा सेतो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं रुक्खो इदं असुभनिमित्तं ति सल्लक्खेतब्बं ।

३२. सचे गच्छो होति, सो पि सिन्दि वा करमन्दो वा कनवीरो वा कुरण्डको वा, उच्चो वा नीचो वा, खुदको वा महन्तो वा ति ववत्थपेतब्बो । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं गच्छो इदं असुभनिमित्तं ति सल्लक्खेतब्बं ।

३३. सचे लता होति, सा पि लाबु वा कुम्भण्डी वा सामा वा काळवल्ली वा पूतिलता वा ति ववत्थपेतब्बा । ततो, इमस्मिं नाम ओकासे अयं लता इदं असुभनिमित्तं, इदं असुभनिमित्तं अयं लता ति सल्लक्खेतब्बं ।

३४. यं पन वुत्तं, सनिमित्तं करोति, सारम्मणं करोती ति, तं इधेव अन्तोगधं ।

पुनपुनं वक्तृपेन्तो हि सनिमित्तं करोति नाम । अयं पासाणो इदं असुभनिमित्तं, इदं असुभनिमित्तं अयं पासाणो ति एव द्वे द्वे समासेत्वा समासेत्वा वक्तृपेन्तो सारम्भण करोति नाम ।

३५. एव सनिमित्तं सारम्भणञ्च क्त्वा पुन, सभावभावतो वक्तृपती ति वुत्ता व्यास सभावभावो अनञ्जसाधारणो अत्तनियो उद्गुमातकभावो, तेन मनसिकातम्ब । वणित उद्गुमातक ति एवं सभावेन सरसेन वक्तृपेतम्बं ति अथो । एवं वक्तृपेत्वा, वणतो पि लिङ्गतो पि सण्टानतो पि दिसतो पि ओकासतो पि परिच्छेदतो पी ति छब्बिधेन निमित्तं गहेतम्बं ।

३६. कथं ? तेन हि योगिना इदं सरीरं काळस्स वा ओदातस्स वा मङ्गुरच्छविनो वा ति वणतो वक्तृपेतम्बं ।

३७. लिङ्गतो पन, इत्थिलिङ्गं वा पुरिसलिङ्गं वा ति अवक्तृपेत्वा, पठमवये वा मज्झिमवये वा पच्छिमवये वा ठितस्स इदं सरीरं ति वक्तृपेतम्बं ।

३८. सण्टानतो उद्गुमातकस्स सण्टानवसेनेव, इदमस्स सीससण्टान, इदं गीवसण्टानं, इदं हत्थसण्टानं, इदं उरसण्टान, इदं उदरसण्टानं, इदं नाभिसण्टान, इदं कटिसण्टानं, इदं ऊरुसण्टान, इदं जङ्घसण्टान, इदं पादसण्टान ति वक्तृपेतम्बं ।

३९. दिसतो पन, इमस्मिं सरीरे द्वे दिसा—नाभिया अधो हेडिमदिसा, उद्ध उपरिमदिसा ति वक्तृपेतम्बं । अथ वा, अहं इमिस्सा दिसाय ठितो असुभनिमित्तं इमिस्सा ति वक्तृपेतम्बं ।

४०. ओकासतो पन, इमस्मिं नाम ओकासे हत्था, इमस्मिं पादा, इमस्मिं सीसं, इमस्मिं मज्झिमकायो ठितो ति वक्तृपेतम्बं । अथ वा, अहं इमस्मिं ओकासे ठितो असुभनिमित्तं इमस्मिं ति वक्तृपेतम्बं ।

४१. परिच्छेदतो इदं सरीरं अधो पादतलेन, उपरि केसमत्थकेन, तिरियं तचेन परिच्छिन्नं, यथा परिच्छिन्ने च ठाने द्वत्तिसकुणपभरितमेवा ति वक्तृपेतम्बं । अथ वा, अयमस्स हत्थपरिच्छेदो, अयं पादपरिच्छेदो, अयं सीसपरिच्छेदो, अयं मज्झिमकायपरिच्छेदो ति वक्तृपेतम्बं । यत्तकं वा पन ठान गण्हाति, तत्तकमेव इदं ईदिस उद्गुमातकं ति परिच्छिन्दितम्बं ।

४२. पुरिसस्स पन इत्थिसरीर, इत्थिया वा पुरिससरीरं न वट्ठति । विसभागे सरीरे आरम्भणं न उपट्ठाति, विष्फन्दनस्सेव पच्चयो होति । “ उग्घाटिता पि हि इत्थि पुरिसस्स चित्तं परियादाय तिट्ठती ” ति [ ] मज्झिमवक्कथायं वुत्तं । तस्मा सभागसरीरे येव एव छब्बिधेन निमित्तं गण्हितम्बं ।

४३. यो पन पुरिसबुद्धान सन्तिके आसेवितकम्मट्ठानो परिहट्ठुत्तङ्गो परिमदितमहाभूतो परिग्गहितसङ्खारो वक्तृपितापितनामरूपो उग्घाटितसत्तसञ्जो कतसमणधम्मो वासितवासनो भावितभावनो सब्बीजो जाणुत्तरो अप्पकिन्नेसो कुलपुत्तो, तस्स ओलोकितओलोकितट्ठाने येव पटिभागनिमित्तं उपट्ठाति । नो चे एवं उपट्ठाति, अथेव छब्बिधेन निमित्तं गण्हतो उपट्ठाति ।

४४. यस्स पन एवाम्पि न उपट्ठाति, तेन, सन्धितो, विवरतो, निन्नतो, थलतो, समन्ततो ति पुन पञ्चविधेन निमित्तं गहेतब्बं ।

४५. तत्थ सन्धितो ति असीतिसतसन्धितो । ऊद्धुमातके पन कथं असीतिसतसन्धियो ववत्थपेस्सति ? तस्मानेन, तयो दक्खिणहत्थसन्धी, तयो वामहत्थसन्धी, तयो दक्खिणपाद-सन्धी, तयो वामपादसन्धी, एको गीवसन्धि, एको कटिसन्धी ति एवं चुइसमहासन्धिवसेन सन्धितो ववत्थपेतब्बं ।

४६. विवरतो ति, विवरं नाम हत्थन्तरं पादन्तरं उदरन्तरं कण्णन्तरं ति एवं विवरतो ववत्थपेतब्बं । अक्खीनम्पि निमीलितभावो वा उम्मीलितभावो वा, मुखस्स च पिहितभावो वा विवटभावो वा ववत्थपेतब्बो ।

४७. निन्नतो ति य सरीरे निन्नहान अक्खिकूपो वा अन्तोमुख वा गलवाटको वा, तं ववत्थपेतब्बं । अथ वा, अह निन्ने ठितो, सरीर उन्नते ति ववत्थपेतब्बं ।

४८. थलतो ति य सरीरे उन्नतहान जण्णुकं वा उरो वा नलाटं वा, त ववत्थपेतब्बं । अथ वा, अह थले ठितो सरीर निन्ने ति ववत्थपेतब्बं ।

४९. समन्ततो ति सब्ब सरीर समन्ततो ववत्थपेतब्बं । सकलसरीरे आण चारेत्वा य ठानं विभूतं हुत्वा उपट्ठाति, तत्थ, उद्धुमातकं उद्धुमातकं ति चित्तं ठपेतब्बं । सचे एवम्पि न उपट्ठाति, उदरपरियोसान अतिरेक उद्धुमातकं होति तत्थ, उद्धुमातक उद्धुमातक ति चित्तं ठपेतब्बं ।

५०. इदानी, सो त निमित्तं सुगहितं करोती ति आदिषु अय विनिच्छयकथा । तेन योगिना तस्मिं सरीरे यथावुत्तनिमित्तगाहवसेन सुद्धु निमित्तं गण्हितब्बं, सति सुपड्डितं कत्वा आवज्जितब्बं, एव पुनप्पुनं करोन्तेन साधुकं उपधारेतब्बञ्चेव ववत्थपेतब्बञ्च । सरीरतो नातिदूरे नाच्चासन्ने पदेसे ठितेन वा निसिन्नेन वा चक्खुं उम्मीलेत्वा ओलोकेत्वा निमित्तं गण्हितब्बं । उद्धुमातकपटिकूल उद्धुमातकपटिकूलं ति सतक्खत्तुं सहस्सक्खत्तुं उम्मीलेत्वा ओलोकेतब्बं, निमीलेत्वा आवज्जितब्बं ।

५१. एवं पुनप्पुनं करोन्तस्स उग्गहनिमित्तं सुगहितं होति । कदा सुगहितं होति ? यदा उम्मीलेत्वा ओलोकेतस्स निमीलेत्वा आवज्जेतस्स च एकसदिसं हुत्वा आपाथं आगच्छति, तदा सुगहितं नाम होति ।

५२. सो तं निमित्तं एवं सुगहितं कत्वा सुपधारितं उपधारेत्वा सुवव्रथितं ववत्थपेत्वा, सचे तत्थेव भावनापरियोसानं पत्तुं न सक्कोति, अथानेन आगमनकाले वुत्तनयेनेव एककेन अदुतियेन तदेव कम्महान मनसिकरोन्तेन सुपड्डितं सति कत्वा अन्तोगतेहि इन्द्रियेहि अब्रह्मिगतेन मानसेन अत्तनो सेनासनमेव गन्तब्बं ।

५३. सुसाना निक्खमन्तेनेव आगमनमग्गो ववत्थपेतब्बो—येन मग्गेन निक्खन्तोस्मि, अयं मग्गो पार्चीनदिसाभिमुखो वा गच्छति, पच्छिम....उत्तर....दक्खिणदिसाभिमुखो वा

गच्छति, विदिसाभिमुखो वा गच्छति, इमस्मि वा पन ठाने वामतो गच्छति, इमस्मि दक्खिणतो, इमस्मिञ्चस्स ठाने पासाणो, इमस्मि वम्मिको, इमस्मि रुक्खो, इमस्मि गच्छो, इमस्मि लता ति ।

५४. एवं आगमनमग्नं ववत्थपेत्वा आगतेन चङ्कमन्तेनापि तब्भागियो व चङ्कमो अधिडा-
तब्बो । असुमनिमित्तदिसाभिमुखे भूमिपदेसे चङ्कमितब्ब ति अत्थो । निसीदन्तेन आसनपि
तब्भागियमेव पञ्जपेतब्बं ।

५५. सचे पन तस्स दिसायं सोब्भो वा पपातो वा रुक्खो वा वति वा कललं वा होति
न सक्का तदिसाभिमुखे भूमिपदेसे चङ्कमितुं, आसनपि अनोकासत्ता न सक्का पञ्जपेतु, तं
दिसं अनवलोकितेनापि ओकासानुरूपे ठाने चङ्कमितब्बञ्चेव निसीदितब्बञ्च, चित्तं पन
तंदिसाभिमुख येव कातब्ब ।

५६. इदानी, समन्ता निमित्तुपलक्खणा किमत्थिया ति आदिपञ्चान असम्भोहत्था
ति आदिग्धि विस्सज्जेने अय अधिष्ठाया । यस्स हि अवेलाय उद्धुमातकनिमित्तञ्चान गन्त्वा
समन्ता निमित्तुपलक्खण कत्वा निमित्तगहणत्थं चक्खु उम्मीलत्वा ओलोकेन्तस्सेव, तं मतसरीरं
उड्ढित्वा ठितं विय, अञ्जोत्थरमानं विय, अनुबन्धमानं विय च हुत्वा उपड्डाति, सो तं बीभच्छ
भेरवारम्मणं दिस्वा विक्खित्तचित्तो उम्भत्तको विय होति, भयं छम्भित्तं लोमहस पापुणाति ।
पाळियं हि विभत्तअट्ठतिसारम्मणेषु अञ्ज एवरूपं भेरवारम्मणं नाम नत्थि । इमस्मि हि कम्मञ्चाने
ज्ञानविब्वन्तको नाम होति । कस्मा ? अतिभेरवत्ता कम्मञ्चानस्स ।

५७. तस्मा तेन योगिना सन्थम्भित्वा सति सुपड्डितं कत्वा, मतसरीरं उड्ढित्वा अनु-
बन्धनकं नाम नत्थि, सचे हि सो एतस्स समीपे ठितो पासाणो वा लता वा आगच्छेय्य,
सरीरपि आगच्छेय्य, यथा पन सो पासाणो वा लता वा नागच्छति, एवं सरीरपि नागच्छति,
अयं पन तुहं उपड्डानाकारो सञ्जाजो सञ्जासम्भवो, कम्मञ्चानं ते अज्ज उपड्डितं, मा भायि
भिक्षू ति तासं विनोदेत्वा हासं उष्पादेत्वा तस्मिं निमित्ते चित्तं सञ्चारापेतब्बं । एव विसेस
अधिगच्छति । इदमेतं सन्धाय वुत्त—समन्ता निमित्तुपलक्खणा असम्भोहत्था ति ।

५८. एकादसविधेन पन निमित्तगाहं सम्पादेन्तो कम्मञ्चानं उपनिबन्धति । तस्स हि
चक्खूनि उम्मीलत्वा ओलोकनपञ्चया उग्गहनिमित्तं उपपज्जति, तस्मिं मानसं चारेन्तस्स पटिभाग-
निमित्तं उपपज्जति । तत्थं मानसं चारेन्तो अप्पनं पापुणाति । अप्पनाय ठत्वा विपस्सनं वड्ढेन्तो
अरहत्तं सञ्चिकरोति । तेन वुत्त—एकादसविधेन निमित्तगाहो उपनिबन्धनत्थो ति ।

५९. गतागतमग्नपञ्चवेक्खणा वीथिसम्पटिपादनत्था ति एत्थं पन, या गतमग्नस्स
च आगतमग्नस्स च पञ्चवेक्खणा वुत्ता, सा कम्मञ्चानवीथिया सम्पटिपादनत्था ति अत्थो ।

६०. सचे हि इमं भिक्षुं कम्मञ्चानं गहेत्वा आगच्छन्तं अन्तरामग्नो केचि, अज्ज भन्ते
कतमी ति दिवसं वा पुच्छन्ति, पञ्च वा पुच्छन्ति, पटिसन्धारं वा करोन्ति, अहं कम्मञ्चानिको
ति तुण्हीभूतेन गन्तुं न वड्ढति । दिवसो कथेतब्बो । पञ्चो विस्सज्जेतब्बो । सचे न जानाति

न जानामी ति वत्तब्बं । धम्मिको पटिसन्धारो कातब्बो । तस्सेवं करोन्तस्स उग्गहितं तरुण-
निमित्तं नस्सति । तस्मिं नस्सन्ते पि दिवसं पुट्टेन कथेतब्बमेव । पण्हं अजानन्तेन, न जानामी
ति वत्तब्बं । जानन्तेन एकसेन कथेतुम्पि वड्ढति । पटिसन्धारो पि कातब्बो । आगन्तुकं पन
भिक्षुं दिस्वा आगन्तुकपटिसन्धारो कातब्बो व । अवसेसानि पि चेतियङ्गणवत्त-बोधियङ्गणवत्त-
उपोसथागारवत्त - भोजनसाला - जन्तावर-आचरियुपञ्जाय-आगन्तुक - गमिकवत्तादीनि सब्बानि
खन्धकवत्तानि पूरेतब्बानेव ।

६१. तस्स तानि पूरेन्तस्सापि तं तरुणनिमित्तं नस्सति, पुन गन्त्वा निमित्तं गण्हिस्सामी
ति गन्तुकामस्सापि अमनुस्सेहि वा वाळमिगेहि वा अधिडित्ता सुसानप्पि गन्तु न सक्का होति,
निमित्तं वा अन्तरधायति । उट्ठुमातक हि एकमेव वा द्वे वा दिवसे ठत्वा विनीलकादिभावं
गच्छति । सव्वकम्मट्टानेसु एतेन समं दुल्लभकम्मट्टानं नाम नत्थि ।

६२. तस्मा एवं नट्टे निमित्ते तेन भिक्षुना रत्तिट्टाने वा दिवाट्टाने वा निसीदित्वा, अहं
इमिना नाम द्वारेन विहारा निक्खमित्वा असुकदिसाभिमुख मग्ग पटिपज्जित्वा असुकस्मिं नाम
ठाने वाम गण्हि, असुकस्मिं दम्भिण, तस्स असुकस्मिं ठाने पासाणो, असुकस्मिं वम्मिक-रूक्ख-
गच्छ-लतान अञ्जतर, सोह तेन मग्गेन गन्त्वा असुकस्मिं नाम ठाने असुभ अद्दस, तत्थ
असुकदिसाभिमुखो ठत्वा एवञ्चेवञ्च समन्ता निमित्तानि सल्लक्खेत्वा एव असुभनिमित्तं उग्गहेत्वा
असुकदिसाय सुसानतो निक्खमित्वा एवरूपेन नाम मग्गेन इदञ्चिदञ्च करोन्तो आगन्त्वा इध
निसिन्नो ति एव याव पल्लङ्क आभुजित्वा निसिन्नट्टान, ताव गतागतमग्गो पञ्चवेक्खितब्बो ।

६३. तस्सेवं पञ्चवेक्खतो त निमित्तं पाकटं होति, पुरतो निक्खित्तं विय उपट्ठाति ।
कम्मट्टानं पुरिमाकारेणैव वीथिं पटिपज्जति । तेन वुत्त—गतागतमग्गपञ्चवेक्खणा वीथि-
सम्पटिपादनत्था ति ।

६४. इदानी, आनिसंसदस्सावी रतनसञ्जी हुत्वा चित्तिकारं उपट्ठपेत्वा
सम्पियायमानो तस्मिं आरम्भणे चित्तं उपनिबन्धनी ति एत्थ, उट्ठुमातकपटिक्खले मानसं
चारेत्वा ज्ञान निब्रत्तेत्वा ज्ञानपदट्टानं त्रिपस्सन वड्ढेन्तो, अट्ठा इमाय पटिपदाय जरामरण्हा
परिमुच्चिस्सामी ति एव आनिसंसदस्साविना भवितव्वं ।

६५. यथा पन दुग्गतो पुरिसो महग्ग मणिरतनं लभित्वा, दुल्लभं वत मे लद्धं ति तस्मिं
रतनसञ्जी हुत्वा गारव जनेत्वा त्रिपुलेन पेमेन सम्पियायमानो तं रक्खेय्य, एवमेव, दुल्लभ मे
इदं कम्मट्टानं लद्धं, दुग्गतस्स महग्गमणिरतनसदिस,—चतुधातुकम्मट्टानिको हि अत्तनो चत्तारो
महाभूते परिगण्हाति, आनापानकम्मट्टानिको अत्तनो नासिकावातं परिगण्हाति, कसिणकम्म-
ट्टानिको कसिण कत्वा यथासुखं भावेति, एव इतरानि कम्मट्टानानि सुलभानि, इदं पन एकमेव
वा द्वे वा दिवसे तिड्ढति, ततो परं विनीलकादिभावं पापुणाती ति—नत्थि इतो दुल्लभतरं ति
तस्मिं रतनसञ्जिना हुत्वा चित्तिकारं उपट्ठपेत्वा सम्पियायमानेन त निमित्तं रत्तिट्टाने

च दिवाङ्गाने च, उद्गुमातकपटिकूल उद्गुमातकपटिकूलं ति तथ पुनपुन चित्तं उपनिबन्धितम्ब, पुनपुनं तं निमित्त आवज्जितम्बं मनसिकातम्ब, तक्काहत वितक्काहतं कातम्ब ।

६६. तस्सेव करोतो पटिभागनिमित्त उप्पज्जति । तत्रिद् निमित्तद्वयस्स नानाकरण । उग्गहनिमित्त विरूप वीमच्छ भेरवदस्सन हुत्वा उपङ्गाति । पटिभागनिमित्त पन यावदत्थ मुञ्जित्वा निपन्नो थूलङ्गपव्वङ्गपुरिसो विय ।

६७. तस्स पटिभागनिमित्तपटिलाभसमकालमेव बहिद्वा कामान अमनसिकारा विक्खम्भन-वसेन कामच्छन्दो पहीयति, अनुनयणहानेव चस्स लोहितप्पहानेव पुव्वो विय व्यापादो पि पहीयति, तथा आरद्धविरियताय थीनमिद्द, अविप्पटिसारकरसन्तधम्मानुयोगवसेन उद्धच्चक्रकुच्च, अधिगत-विसेसस्स पच्चक्खताय पटिपत्तिदेसके सत्थरि पटिपत्तियं पटिपत्तिफले च विचिकिच्छा ति पञ्च नावरणाति पहीयन्ति । तस्मि येव च निमित्ते चेतसो अभिनिरोपनलक्खणो वितक्को, निमित्तानुमज्जनकिच्च साधयमानो विचारो, पटिलद्धविसेसाधिगमपच्चया पीति, पीतिमनस्स पस्सद्धिसम्भवतो पस्सद्धि, तनिमित्त सुखं, सुखितस्स चित्तसमाधिसम्भवतो सुखानिमित्ता एकगता चा ति ज्ञानङ्गानि पातुभवन्ति ।

६८. एवमस्स पठमज्ज्ञानपटिविम्बभूत उपचारज्ज्ञानप्पि त खण येव निम्बत्तति । इतो पर याव पठमज्ज्ञानस्स अप्पना चेव वसिण्णत्ति च, ताव सब्ब पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितम्ब ।

६९. इतो परेसु पन विनीलकादिसु पि य तं, “ उद्गुमातक असुभानिमित्त उग्गण्हन्तो एको अदुतियो गच्छति उपडिताय सतिथा ” ति आदिना नयेन गमन आदिं कत्वा लक्खण वुत्तं, त सब्बं, विनीलकं असुभानिमित्त उग्गण्हन्तो, विपुव्वक असुभानिमित्त उग्गण्हन्तो ति एवं तस्स तस्स वसेन तथ तथ उद्गुमातकपटिमत्तं परिवत्तेत्वा वुत्तनयेनेव सविनिच्छयाधिष्णाय वेदितम्ब ।

७०. अय पन विसेसो । विनीलके, विनीलकपटिकूल विनीलकपटिकल ति मनसिकारो पवत्तेतम्बो । उग्गहनिमित्तञ्चेत्थ कवरकवरवण्णं हुत्वा उपङ्गाति, पटिभागनिमित्त पन उस्सद-वसेन उपङ्गाति ।

७१. विपुव्वके, विपुव्वकपटिकूलं विपुव्वकपटिकूल ति मनसिकारो पवत्तेतम्बो । उग्गह-निमित्तं पनेत्थ पग्घरन्तमिव उपङ्गाति, पटिभागनिमित्त निच्चल सन्निसिन्न हुत्वा उपङ्गाति ।

७२. विच्छिद्दक युद्धमण्डले वा चोराटविय वा सुसाने वा, यत्थ राजानो चोरे छिन्दापेन्ति, अरञ्जे वा पन सीहव्यग्वेहि छिन्नपुरिसङ्गाने लब्भति । तस्मा तथारूप ठानं गन्त्वा, सचे नाना-दिसाय पतितप्पि एकावज्जेनेन आपाथं आगच्छति, इत्थेन कुसलं, नो चे आगच्छति, सय हत्थेन न परामसितम्बं । परामसन्तो हि विस्सास आपज्जति । तस्मा आरामिकेन वा समणुद्देसेन वा अञ्जेन वा केनचि एकङ्गाने कारेतम्बं । अलभन्तेन कत्तरयड्डिया वा दण्डकेन वा एकङ्गुलन्तरं कत्वा उप-नामेतम्बं । एवं उपनामेत्वा, विच्छिद्दकपटिकूल विच्छिद्दकपटिकलं ति मनसिकारो पवत्तेतम्बो । तथ उग्गहनिमित्तं मञ्जे छिद्दं विय उपङ्गाति, पटिभागनिमित्त पन परिपुण्ण हुत्वा उपङ्गाति ।

७३. विक्खायितके, विक्खायितकपटिकूलं विक्खायितकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्ते-
तब्बो । उग्गहनिमित्तं पनेत्थं तर्हि तर्हि खायितसदिसमेव उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं परिपुण्णं
हुत्वा उपट्ठाति ।

७४. विक्खित्तकम्पि विच्छिदके वुत्तनयेनेव अङ्गुलङ्गुलन्तरं कारेत्वा वा कत्वा वा, विक्खित्तक-
पटिकूलं विक्खित्तकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एत्थं उग्गहनिमित्तं पाकटन्तरं
हुत्वा उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं पन परिपुण्णं हुत्वा उपट्ठाति ।

७५. हतविक्खित्तकम्पि विच्छिदके उत्तप्पकारेसु येव ठानेसु लब्धमिति । तस्मा तत्थं गत्वा
वुत्तनयेनेव अङ्गुलङ्गुलन्तरं कारेत्वा वा कत्वा वा, हतविक्खित्तकपटिकूलं हतविक्खित्तकपटिकूलं
ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । उग्गहनिमित्तं पनेत्थं पञ्जायमानं पहारमुखं वियं होति, पटिभाग-
निमित्तं परिपुण्णमेव हुत्वा उपट्ठाति ।

७६. लोहितकं युद्धमण्डलादिसु लद्धप्पहारान् हत्थपादादिसु वा छिन्नेसु भिन्नगण्डपिळका-
दीन् वा मुखतो पग्घरमानकाले लब्धमिति । तस्मा तं दिस्वा, लोहितकपटिकूलं लोहितकपटिकूलं
ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एत्थं उग्गहनिमित्तं, वातप्पहता वियं रत्ताका, चलमानाकारं
उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं पन सन्निसिन्नं हुत्वा उपट्ठाति ।

७७. पुल्लवकं द्वीह-तीहच्चयेन कुणपस्स नवहि वणमुखेहि किमिरासिपग्घरणकाले होति ।
अपि च तं सोण-सिङ्गाल-अमनुस्स-गो-महिस्स-हत्थि-अस्स-अजगरादीन् सरीरप्पमाणमेव हुत्वा
सालिभत्तरासि वियं तिड्ढति । तेसु यत्थं कत्थाचि, पुल्लवकपटिकूलं पुल्लवकपटिकूलं ति मनसि-
कारो पवत्तेतब्बो । चूळपिण्डपातिक-तिस्सत्थेरस्स हि काळदीघवापिया अन्तो हत्थिकुणपे निमित्तं
उपट्ठासि । उग्गहनिमित्तं पनेत्थं चलमानं वियं उपट्ठाति, पटिभागनिमित्तं सालिभत्तपिण्डो वियं
सन्निसिन्नं हुत्वा उपट्ठाति ।

७८. अट्ठिकं, “ सो पस्सेय्यं सरीरं सीवथिकायं लङ्घितं अट्ठिसङ्खलिकं समसलोहितं
न्हारुसम्बन्धं ” ति [दी २।२९६, म १।५८] आदिना नयेन नानप्पकारतो वुत्तं । तस्मा
यत्थं तं निक्खित्तं होति, तत्थं पुरिमनयेनेव गत्वा समन्तां पासाणादीन् वसेन सनिमित्तं
सारम्मणं कत्वा, इदं अट्ठिकं ति सभावभावतो उपलम्बेत्वा वण्णादिवसेन एकादसहाकारेहि
निमित्तं उग्गहेतव्वं । तं पन, वण्णतो सेत ति ओलोकेन्तस्स न उपट्ठाति, ओदातकासिणसम्भेदो
होति । तस्मा अट्ठिकं ति पटिकूलवसेनेव ओलोकेतव्वं ।

७९. लिङ्गं ति इध हत्थादीन् नाम । तस्मा हत्थ-पाद-सीस-उर-बाहु-काटि-ऊरु-जङ्घानं
वसेन लिङ्गतो ववत्थपेतव्वं । दीघ-रस्स-वट्ठ-चतुरस्स-खुदक-महन्तवसेन पन सण्ठानतो
ववत्थपेतव्वं । दिसोकासा वुत्तनया एव [६।३९, ४०] । तस्स तस्स अट्ठिनो परियन्तवसेन
परिच्छेदतो ववत्थपेत्वा, यदेवेत्थं पाकटं हुत्वा उपट्ठाति, तं गहेत्वा अप्पना पापुणितव्वं ।
तस्स तस्स अट्ठिनो निज्जान-थल्लज्जानवसेन पन निज्जतो च थल्लतो च ववत्थपेतव्वं । पदेस-

वसेनापि, अहं निम्ने ठितो अट्ठि थले, अहं थले अट्ठि निम्ने ति पि ववत्थपेतब्बं । द्विन्नं पन अट्ठिकानं घटितघटितद्वानवसेन सन्धिगतो ववत्थपेतब्बं । अट्ठिकानं येव अन्तरवसेन विवरतो ववत्थपेतब्बं । सच्चत्थेव पन आपणं चारेत्वा इमस्मिं ठाने इदमत्थी ति सम्पन्ततो ववत्थपेतब्बं । एवम्पि निमित्ते अनुपट्टहन्ते नलाटट्ठिहि चित्तं सण्ठपेतब्बं । यथा चेत्थ, एवं इदं एकादसविधेन निमित्तगहणं इतो पुरिमेसु पुलुवकादिसु पि युज्जमानवसेन सल्लक्खेतब्बं ।

८०. इदञ्च पन कम्मडान सकलाय पि अट्ठिकसङ्खलिकाय एकस्मिम्पि अट्ठिके सम्पज्जति । तस्मा तेसु यत्थ कत्थचि एकादसविधेन निमित्त उग्गहेत्वा, अट्ठिकपटिकूलं अट्ठिकपटिकूलं ति मनसिकारो पवत्तेतब्बो । इध उग्गहनिमित्तम्पि पटिभागनिमित्तम्पि एकसदिसमेव होती ति वुत्तं, तं एकस्मिं अट्ठिके युत्त । अट्ठिकसङ्खलिकाय पन उग्गहनिमित्ते पञ्चायमाने विवरता, पटिभाग-निमित्ते परिपुण्णभावो युज्जति । एकट्ठिके पि च उग्गहनिमित्तेन बीमच्छेन भयानकेन भवितब्बं, पटिभागनिमित्तेन पीतिसोमनस्सजनकेन, उपचारावहत्ता ।

८१. इमस्मिं हि ओकासे यं अट्ठकथासु वुत्त, तं द्वारं दत्त्वा व वुत्तं । तथा हि तत्थ, “ चतुसु ब्रह्मविहारेसु दससु च असुभेसु पटिभागनिमित्तं नत्थि । ब्रह्मविहारेसु हि सीमसम्भेदो येव निमित्तं, दससु च असुभेसु निव्विकपणं कत्वा पटिकूलभावे येव दिट्ठे निमित्तं नाम होती ” ति [ ] कत्वा पि पुन अनन्तरमेव, “ दुविधं इध निमित्तं—उग्गहनिमित्तं, पटिभाग-निमित्तं । उग्गहनिमित्तं विरूपं बीमच्छं भयानकं हुत्वा उपट्ठाती ” ति [ ] आदि वुत्तं । तस्मा यं विचारेत्वा अवोचुम्ह, इदमेवेत्थ युत्तं । अपि च महातिस्सत्थेरस्स दन्तट्ठिकमत्तावलोक-नेन सकलित्थिसरीरस्स अट्ठिसङ्घाटभावेन उपडानादीनि चेत्थ निदस्सनानी ति ।

८२. इति असुभानि सुभगुणो दस दससतलोचनेन थुतकित्ति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्झानहेतूनि ॥

एवं तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान ।

तेस्वेव अयं भिण्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

८३. एतेसु हि यत्थ कत्थचि अधिगतज्झानो सुविकल्मभितरागता वीतरागो विय निल्लो-ल्लुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि व्यायं असुभप्पभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च राग-चरितभेदवसेन चा ति वेदितब्बो ।

८४. छवसरीरं हि पटिकूलभावं आपज्जमानं उद्धुमातकसभावप्पत्तं वा सिया विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिस सका होती लद्धं, तादिसे तादिसे, उद्धुमातक-पटिकूलं, विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं गण्हितब्बं एवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितब्बो ।

८५. विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिष्कासनतो सण्ठानरागिनो सप्पायं ।

विनीलकं छविरागविपत्तिष्कासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं । विपुञ्चकं कायवणपटिबद्धस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुद्घापितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विक्खायितकं मसूपचयसम्पत्तिविनासप्पकासनतो थनादिसु सरीरप्पदेसेसु मसूपचयरागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अङ्गपञ्चङ्गानं विक्खेपप्पकासनतो अङ्गपञ्चङ्गलीलारागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसङ्घातभेदविकारप्पकासनतो सरीरसङ्घातसम्पत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खित्तपटिकूलभावप्पकासनतो अलङ्कारजनितसोभारागिनो सप्पायं । पुल्लुकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावप्पकासनतो काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्ठिकं सरीरट्ठिनं पटिकूलभावप्पकासनतो दन्तसम्पत्तिरागिनो सप्पायं ति । एवं रागचरितभेदवसेनापि दसवा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

८६. यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुभे, सेय्यथा पि नाम अपरिसण्ठितजलाय सीघसोताय नदिया अरितवलेनेव नावा तिड्ढति, विना अरित्तेन न सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्भणस्स वितक्कबलेनेव चित्तं एकग्ग हुत्वा तिड्ढति, विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थं होति, न दुत्तियादीनि ।

८७. पटिकूले पि च एतस्मिं आरम्भणे, अद्दा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिमुच्चिस्सामी ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीधरणसन्तापप्पहानेन च पीतिसोमनस्सं उप्पज्जति, बद्धं दानि वेतनं लभिस्सामी ति आनिसंसदस्साविनो पुण्णलङ्कस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्नव्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचनप्पवत्ति यिय च ।

८८. दसविधमपि चेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सापि हेतस्स असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना लक्खणेन न केवलं मतसरीरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन चेतियपञ्चतवासिनो महातिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं ओल्लोकेन्तस्स सद्धरक्खित्त्येरूपट्टाकसामणेरस्स विय च जीवमानकसरीरे पि उपट्टाति । यथेव हि मतसरीरे, एवं जीवमानकमपि असुभमेव । असुभलक्खण पनेत्थ आगन्तुकेन अलङ्कारेण पटिच्छन्नता न पज्जायति ।

८९. पकतिया पन इदं सरीरं नाम अतिरेकतिसत्तअट्टिकसमुस्सयं, असीतिसत्तसन्धि-सद्धटित, नवन्हारुसत्तनिब्रन्वं, नवमंसपेसिसतानुलित्त, अल्लचम्मपरियोनद्धं, छविया पटिच्छन्नं, छिदावच्छिद, मेदकथालिका विय निच्चुग्घरितपग्घरित, किमिसद्धनिसेवितं, रोगानं आयतन, दुक्खधम्मान वत्थु, परिभिन्नपुराणगण्डो विय नवहि वणमुखोहि सत्ततविस्सन्दनं, यस्स उभोहि अक्खीहि अक्खिगूथको पग्घरति, कण्णबिलेहि कण्णगूथको, नासापुटेहि सिद्धाणिगा, मुखतो आहारपित्तसेम्हरधिरानि, अधोद्वारेहि उच्चारपस्सावा, नवनवुत्तिया लोमकूपसहस्सेहि असुचिसेदयूसो पग्घरति, नीलमक्खिकादयो सम्परिवारेन्ति, यं दन्तकट्ट-मुखधोवन-सीसमक्खन-हान-

निवासन-पारुपनादीहि अपटिजग्गित्वा, यथाजातो व फरुसविप्पकिण्णकेसो हुत्वा गामेन गामं विचरन्तो राजा पि पुण्णलङ्कचण्डालादिसु अञ्जतरो पि समसरीरपटिकूलताय निम्बिसेसो होति । एव असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलताय रञ्जो वा चण्डालस्स वा सरीरवेमत्तं नाम नत्थि ।

९०. दन्तकड्ड-मुखधोवनादीहि पनेत्थ दन्तमलादीनि पमज्जित्वा नानावत्थेहि हिरिकोपीन पटिच्छादेत्वा नानावण्णेन सुरभिविलेपनेन विलिम्पित्वा पुष्पाभरणादीहि अलङ्कारित्वा, अहं ममं ति गहेतब्बाकारप्पत्तं करोन्ति । ततो इमिना आगन्तुकेन अलङ्कारेन पटिच्छन्नत्ता तदस्स याथावसरसं असुभट्ठकखण असञ्ज्ञानन्ता पुरिसा इत्थिसु, इत्थियो च पुरिसेसु रतिं करोन्ति । परमत्थतो पनेत्थ रज्जितब्बकयुत्तद्धान नाम अणुमत्तत्थि नत्थि ।

९१. तथा हि केस-लोम-नख-दन्त-खेळ-सिङ्घाणिक-उच्चार-पस्सावादिषु एककोट्टासम्पि सरीरतो बहि पतित सत्ता हत्थेन लुपितुम्पि न इच्छन्ति, अट्ठियन्ति, हरायन्ति, जिगुच्छन्ति । यं यं पनेत्थ अवसेस होति, तं त एवं पटिकूलम्पि समान, अविज्जन्धकारपरियोनद्धा अत्तसिनेह-रागरत्ता, इडं कन्तं निच्च सुख अत्ता ति गण्हन्ति । ते एवं गण्हन्ता अट्ठविय किंसुकरुक्खं दिस्वा रुक्खतो अपतित पुण्ण, अय मसपेसि, अय मंसपेसी ति विह्वञ्जमानेन जरसिङ्गालेन समानतं आपज्जन्ति ।

९२. तस्मा,

यथा पि पुण्णित दिस्वा सिङ्गालो किंसुकं वने ।
मंसरुक्खो मया लद्धो इति गन्वान वेगसा ॥
पतित पतित पुण्ण डसित्वा अतिलोलुपो ।
नयिद मस अदु मसं य रुक्खस्मिं ति गण्हति ॥
कोट्टासं पतित येव असुभ ति तथा बुधो ।
अगहेत्वान गण्हेय्य सरीरडम्पि न तथा ॥
इमं हि सुभतो कायं गहेत्वा तत्थ मुच्छित्ता ।
बाला करोन्ता पापानि, दुक्खा न परिमुच्चरे ॥
तस्मा पस्सेय्य मेधावी जीवतो वा मतस्स वा ।
सभावं पूतिकायस्स सुभभावेन वज्जितं ॥

९३. वुत्तं हेतं—

“ दुग्गन्धो असुचि कायो कुणपो उक्करूपमो ।
निन्दितो चक्खुभूतेहि कायो बालाभिनन्दितो ॥
अल्लचम्मपटिच्छन्नो नवदारो महावणो ।
समन्ततो पग्घरति असुचि पूतिगन्धियो ॥

सचे इमस्स कायस्स अन्तो बाहिरको सिया ।

दण्डं नून गहेत्वान काके सोणे निवारये ” ति [   ] ॥

९४. तस्मा दम्बजातिकेन भिक्षुना जीवमानसरीरं वा होतु मतसरीरं वा, यत्थ यत्थ असुभाकारो पञ्चायति, तत्थ तत्थेव निमित्तं गहेत्वा कम्मद्धानं अप्पनं पापेतम्बं ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे असुभकम्मद्धाननिद्देशो नाम
छट्ठो परिच्छेदो ।

सत्तमो परिच्छेदो छानुस्सतिनिद्देशो

१. असुभानन्तरं उदिद्वासु पन दससु अनुस्सतिसु, पुनप्पुन उप्पज्जनतो सति येव अनुस्सति । पवत्तिव्वड्ढानम्हि येव वा पवत्तत्ता सद्वापव्वजितस्स कुलपुत्तस्स अनुरूपा सती ति पि अनुस्सति । बुद्ध आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **बुद्धानुस्सति** । बुद्धगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । धम्मं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **धम्मनुस्सति** । स्वाक्खाततादि-धम्मगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सङ्गं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सङ्गानुस्सति** । सुपटिपन्नतादि-सङ्गगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । सील आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **सीलानुस्सति** । अखण्डतादि-सीलगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । चाग आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **चागानुस्सति** । सुत्तचागतादि-चागगुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । देवता आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **देवतानुस्सति** । देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्दादि-गुणारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । मरणं आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **मरणानुस्सति** । जीवितिन्द्रियुपच्छेदारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । केसादिभेदं रूपकायं गता, काये वा गता ति कायगता, कायगता च सा सति चा ति कायगतसती ति वत्तब्बे रस्सं अक्त्वा **कायगतासती** ति वुत्ता । केसादि-कायकोडासनिमित्तारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । आना-पाने आरब्भ उप्पन्ना सति **आनापानसति** । अस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं । उपसम आरब्भ उप्पन्ना अनुस्सति **उपसमानुस्सति** । सब्बदुक्खूपसमारम्मणाय सतिया एतं अधिवचनं ।

२. इति इमासु दससु अनुस्सतिसु बुद्धानुस्सति ताव भावेतुकामेन अवेच्चप्पसादसमन्ना-गतेन योगिना पटिरूपे सेनासने रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ इति पि सो भगवा अरह सम्मा-सबुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो सुगतो लोकविदू अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्था देवमनुस्सान बुद्धो भगवा ” ति [अ ३।२८५] एवं बुद्धस्स भगवतो गुणा अनुस्सरितव्वा ।

३. तत्राय अनुस्सरणनयो । सो भगवा इति पि अरहं, इति पि सम्मासम्बुद्धो....पे.... इति पि भगवा ति अनुस्सरति । इमिना च इमिना च कारणेना ति वुत्तं होति ।

४. तथ, आरक्त्ता, अरीनं अरानञ्च हतत्ता, पच्चयादीनं अरहत्ता, पापकरणे रहाभावा ति इमेहि ताव कारणेहि सो भगवा अरह ति अनुस्सरति ।

५. आरका हि सो सब्बकिल्लेसेहि सुविदूरविदूरे ठितो, मग्गेन सवासनानं किल्लेसान विद्धंसितत्ता ति आरक्त्ता अरहं ।

सो ततो आरका नाम यस्स येनासमङ्गिता ।

असमङ्गी च दोसेहि नाथो तेनारह मतो ति ॥

६. ते च अनेन किलेसारयो मग्गेन हता ति अरीनं हतत्ता पि अरहं ।

यस्मा रागादिसङ्घाता सब्बे पि अरयो हता ।

पञ्जासत्थेन नाथेन, तस्मा पि अरहं मतो ति ॥

७. यञ्चेतं अविज्जाभवतण्हामयनाभि पुञ्जादिअभिसङ्गारार जरामरणेनेमि आसवसमुदय-
मयेन अक्खेन विज्झित्वा तिभवरथे समायोजित अनादिकालण्वत्त ससारचक्र, तस्सानेन
बोधिमण्डे विरियपादेहि सीलपथवियं पतिट्ठाय सद्दाहत्येन कम्मक्खयकर जाणफरसुं गहेत्वा सब्बे
अरा हता ति अरानं हतत्ता पि अरहं ।

८. अथ वा, ससारचक्रं ति अनमतग्गं संसारवट्ठं वुच्चति । तस्स च अविज्जा नाभि
मूलत्ता, जरामरणं नेमि परियोसानन्त, सेसा दसधम्मा अरा अविज्जामूलकत्ता जरामरणपरियन्तत्ता च ।

९. तत्थ दुक्खादिसु अज्जाणं अविज्जा । कामभवे च अविज्जा कामभवे सङ्गारानं
पच्चयो होति । रूपभवे अविज्जा रूपभवे सङ्गारानं पच्चयो होति । अरूपभवे अविज्जा अरूपभवे
सङ्गारान पच्चयो होति ।

१०. कामभवे सङ्गारा कामभवे पटिसन्धिविज्जाणस्स पच्चया होन्ति । एस नयो इतरेसु ।

११. कामभवे पटिसन्धिविज्जाणं कामभवे नामरूपस्स पच्चयो होति । तथा रूपभवे ।
अरूपभवे नामस्सेव पच्चयो होति ।

१२. कामभवे नामरूप कामभवे सज्जायतनस्स पच्चयो होति । रूपभवे नामरूपं रूपभवे
तिण्ण आयतनान पच्चयो होति । अरूपभवे नामं अरूपभवे एकस्स आयतनस्स पच्चयो होति ।

१३. कामभवे सज्जायतन कामभवे छब्बिधस्स फस्सस्स पच्चयो होति । रूपभवे तीणि
आयतनानि रूपभवे तिण्णं फस्सान पच्चया होन्ति । अरूपभवे एकं मनायतनं अरूपभवे एकस्स
फस्सस्स पच्चयो होति ।

१४. कामभवे छ फस्सा कामभवे छन्न वेदनान पच्चया होन्ति । रूपभवे तयो फस्सा
तत्थेव तिस्सन्नं । अरूपभवे एको तत्थेव एकस्सा वेदनाय पच्चयो होति ।

१५. कामभवे छ वेदना कामभवे छन्नं तण्हाकायानं पच्चया होन्ति । रूपभवे तिस्सो
तत्थेव तिण्ण । अरूपभवे एका वेदना अरूपभवे एकस्स तण्हाकायस्स पच्चयो होति । तत्थ
तत्थ सा सा तण्हा तस्स तस्स उपादानस्स, उपादानादयो भवादीनं ।

१६. कथं ? इधेक्को, कामे परिभुज्जिस्सामी ति कामुपादानपच्चया कायेन दुच्चरितं चरति,
वाचाय दुच्चरितं चरति, मनसा दुच्चरितं चरति, दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति ।
तत्थस्स उपपत्तिहेतुभूत कम्मं कम्मभवो, कम्मनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो, खन्धान निब्बत्ति
जाति, परिपाको जरा, भेदो मरणं ।

१७. अपरो, सगसम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति तथेव सुचरितं चरति, सुचरितपारिपूरिया सगो उपपज्जति । तथस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो ति सो एव नयो ।

१८. अपरो पन, ब्रह्मलोकसम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति कामुपादानपञ्चया एव मेत्तं भावेति, करुणं, मुदितं, उपेक्खं भावेति, भावनापारिपूरिया ब्रह्मलोके निव्वत्तति । तथस्स निव्वत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो ति सो एव नयो ।

१९. अपरो, अरूपभवे सम्पत्तिं अनुभविस्सामी ति तथेव आकासानञ्चायतनादिसमापत्तियो भावेति, भावनापारिपूरिया तथ तथ निव्वत्तति, तथस्स निव्वत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्मनिव्वत्ता खन्वा उपपत्तिभवो, खन्धानं निव्वत्तिं जाति, परिपाको जरा, भेदो मरणं ति । एसेव नयो सेसुपादानमूलिकासु पि योजनासु ।

२०. एवमय “ अविज्जा हेतु, सङ्कारा हेतुसमुत्पन्ना, उभो पेटे हेतुसमुत्पन्ना ति पञ्चपरिग्गहे पञ्जा धम्मङ्घित्तिजाण । अतीतम्पि अद्धान अनागतम्पि अद्धान अविज्जा हेतु, सङ्कारा हेतुसमुत्पन्ना, उभो पेटे हेतुसमुत्पन्ना ति पञ्चपरिग्गहे पञ्जा धम्मङ्घित्तिजाण ” ति [पटि १।५०] । एतेनेव नयेन सम्बपदानि विथारेतव्वानि ।

२१. तथ अविज्जा-सङ्कारा एको सङ्केपो, विज्जाण-नामरूप-सल्लायतन-फस्स-वेदना एको, तण्हुपादान-भवा एको, जाति-जरामरण एको । पुरिमसङ्केपो चेत्थ अतीतो अद्दा, द्वे मङ्गिमा पञ्चुप्पन्नो, जाति-जरामरणं अनागतो । अविज्जासङ्कारगहणेन चेत्थ तण्हुपादानभवा गहिता व होन्ती ति इमे पञ्च धम्मा अतीते कम्मवट्ठं, विज्जाणादयो पञ्च एतरहि विपाकवट्ठं, तण्हुपादानभवगहणेन अविज्जासङ्कारा गहिता होन्ती ति इमे पञ्च धम्मा एतरहि कम्मवट्ठं, जातिजरामरणापदेसेन विज्जाणादीन निदिट्ठता इमे पञ्च धम्मा आयत्तिं विपाकवट्ठं । ते आकारतो वीसतिविधा होन्ति । सङ्कारविज्जाणानञ्चेत्थ अन्तरा एको सन्धि, वेदनातण्हानमन्तरा एको, भवजातीनमन्तरा एको ति ।

२२. इति भगवा एतं चतुसङ्केपं तियद्वं वीसताकारं तिसन्धिं पटिच्चसमुत्पादं सम्बन्धकारतो जानाति पस्सति अज्जासि पटिविज्जति । “ त जातङ्गेन जाणं, पजाननङ्गेन पञ्जा, तेन वुच्चति, पञ्चपरिग्गहे पञ्जा धम्मङ्घित्तिजाण ” ति (पटि १।५२) इमिना धम्मङ्घित्तिजाणेन भगवा ते धम्मे यथाभूतं जत्वा तेसु निव्विन्दन्तो विरजन्तो विमुच्चन्तो वुत्तपकारस्स इमस्स ससारचक्रस्स अरे हनि विहनि विद्धसेसि । एवम्पि अरानं हतत्ता अरहं ।

अरा ससारचक्रस्स हता जाणासिना यतो ।

लोकनाथेन तेनेस अरह ति पवुच्चति ॥

२३. अग्गदक्खिण्यत्ता च चीवरादिपञ्चये अरहति, पूजाविसेसञ्च, —तेनेव च उप्पन्ने तथागत ये केचि महैसक्खा देव-मनुस्सा न ते अज्जत्थ पूजं करोन्ति, तथा हि ब्रह्मा सहम्पति सिनेरुमत्तेन रतनदामेन तथागत पूजेसि, यथाबलञ्च अज्जे देवा, मनुस्सा च विम्बिसार-

कोसलराजादयो, परिनिम्बुतम्पि च भगवन्तं उद्दिस्स छन्नवुतिकोटिधनं विस्सज्जेत्वा असोक-
महाराजा सकलजम्बुदीपे चतुरासीति विहारसहस्सानि पतिट्ठापेसि, को पन वादो अज्जेसं
पूजाविसेसानं ति—पच्चयादीन अरहत्ता पि अरहं ।

पूजाविसेसं सह पच्चयेहि यस्मा अयं अरहति लोकनाथो ।

अत्थानुरूपं अरहं ति लोके तस्मा जिनो अरहति नाममेतं ॥

२४. यथा च लोके ये केचि पण्डितमानिनो बाला असिलोकभयेन रहो पापं करोन्ति,
एवमेस न कदाचि करोती ति पापकरणे रहाभावतो पि अरहं ।

यस्मा नत्थि रहो नाम पापकम्मेसु तादिनो ।

रहाभावेन तेनेस अरहं इति विस्सुतो ॥

२५ एवं सब्बथा पि,

आरक्ता हतत्ता च किलेसारीन सो मुनि ।

हतससारचक्कारो पच्चयादीन चारहो ।

न रहो करोति पापानि, अरह तेन वुच्चती ति ॥

२६. सम्मा सामञ्च सब्बधम्मान बुद्धत्ता पन सम्मासम्बुद्धो । तथा हि एस सब्बधम्मे
सम्मा सामञ्च बुद्धो, अभिज्जेय्ये धम्मे अभिज्जेय्यतो बुद्धो, परिज्जेय्ये धम्मे परिज्जेय्यतो,
पहातब्बे धम्मे पहातब्बतो, सच्चिकातब्बे धम्मे सच्चिकातब्बतो, भावेतब्बे धम्मे भावेतब्बतो ।
तेनेव चाह—

“ अभिज्जेय्यं अभिज्जात, भावेतब्बञ्च भावित ।

पहातब्ब पहीन मे, तस्मा बुद्धोस्मि ब्राह्मणा ” ति [सु ५५८] ॥

२७. अपि च, चक्खु दुक्खसच्च, तस्स मूलकारणभावेन समुट्ठापिका पुरिमतण्हा
समुदयसच्च, उभिन्न अप्पवत्ति निरोधसच्चं, निरोधपजानना पटिपदा मग्गसच्च ति एव एकेक-
पदुद्धारैनापि सब्बधम्मे सम्मा सामञ्च बुद्धो । एस नयो सोत-घान-जिह्वा-काय मनेसु ।

२८. एतेनेव नयेन रूपादीनि छ आयतनानि, चक्खुविज्जाणादयो छ विज्जाणकाया,
चक्खुसम्फस्सादयो छ फस्सा, चक्खुसम्फस्सजादयो छ वेदना, रूपसज्जादयो छ सज्जा,
रूपसज्जेतनादयो छ चेतना, रूपतण्हादयो छ तण्हाकाया, रूपवितक्कादयो छ वितक्का, रूप-
विचारादयो छ विचारा, रूपक्खन्धादयो पञ्चक्खन्धा, दस कसिणानि, दस अनुस्सतियो,
उज्जुमातकसज्जादिवसेन दस सज्जा, केसादयो वृत्तिंसाकारा, द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो,
कामभवादयो नव भवा, पठमादीनि चत्तारि ज्ञानानि, मेत्ताभावनादयो चतस्सो अप्पमज्जा,
चतस्सो अरूपसमापत्तियो, पटिलोमतो जरामरणादीनि, अनुलोमतो अविज्जादीनि पटिच्चसमु-
प्पादङ्गानि च योजेतब्बानि ।

२९. तत्रायं एकपदयोजना—“ जरामरणं दुक्खसच्चं, जाति समुदयसच्चं, उभिन्नम्पि नि-

स्सरणं निरोधसच्चं, निरोधपजानना पटिपदा मग्गसच्चं ” ति [पटि २।११३] । एवं एकेकपटुद्धारेण संब्धम्मं सम्मा सामञ्च बुद्धो अनुबुद्धो पटिबुद्धो । तेन वुत्त—सम्मा सामञ्च संब्धम्मानं बुद्धत्तां पन सम्मासम्बुद्धो ति ।

३०. विज्जाहि पन चरणेन च सम्पन्नत्ता विज्जाचरणसम्पन्नो । तत्थ विज्जा ति तिस्सो पि विज्जा, अट्ठ पि विज्जा । तिस्सो विज्जा भयभेरवसुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बा, अट्ठ अम्भट्ठसुत्ते । तत्र हि विपस्सनाजाणेन मनोमयिद्धिया च सह छ अभिज्जा परिग्गहेत्वा अट्ठ विज्जा वुत्ता ।

३१. चरणं ति, सीलसवरो, इन्द्रियेषु गुत्तद्वारता, भोजने मत्तञ्जुता, जागरियानुयोगो, सत्त सद्धम्मा, चत्तारि रूपावचरञ्ज्ञानानी ति इमे पन्नरस धम्मा वेदितब्बा । इमे येव हि पन्नरस धम्मा, यस्मा एतेहि चरति अरियसावको गच्छति अमत दिसं, तस्मा चरणं ति वुत्ता । यथाह—
“ इध, महानाम, अरियसावको सीलवा द्वोती ” ति [म १।३५५] सब्बं मज्झिमपण्णासके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । भगवा इमाहि विज्जाहि इमिना च चरणेन समन्नागतो, तेन वुच्चति विज्जाचरणसम्पन्नो ति ।

३२. तत्थ विज्जासम्पदा भगवतो सब्बञ्जुत पूरेत्वा ठिता, चरणसम्पदा महाकारुणिकतं । सो सब्बञ्जुताय सब्बसत्तानं अत्थानत्थं ज्ञात्वा महाकारुणिकताय अनत्थं परिवज्जेत्वा अत्थे नियोजेति, यथा त विज्जाचरणसम्पन्नो । तेनस्स सावका सुपटिपन्ना ह्वन्ति, नो दुष्पटिपन्ना, विज्जाचरणविपन्नानं सावका अत्तन्तपादयो विय ।

३३. सोभणगमनत्ता, सुन्दर ठानं गतत्ता, सम्मा गतत्ता, सम्मा च गदत्ता सुगतो । गमनप्पि हि गत ति वुच्चति, तच्च भगवतो सोभणं परिसुद्धमनवज्जं । किं पन तं ति ? अरियमग्गो । तेन हेस गमनेन खेम दिसं असज्जमानो गतो ति सोभणगमनत्ता सुगतो । सुन्दरञ्चेस ठान गतो अमतं निब्बान ति सुन्दर ठानं गतत्ता पि सुगतो ।

३४. सम्मा च गतो तेन तेन मग्गेन पहीने किलेसे पुन अपच्चागच्छन्तो । वुत्तं हेतं—
“ सोतापत्तिमग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छती ति सुगतो....पे....अरहमत्तग्गेन ये किलेसा पहीना, ते किलेसे न पुनेति न पच्चेति न पच्चागच्छती ति सुगतो ” ति [ ] । सम्मा वा गतो दीपङ्करपादमूलतो पभुति याव बोधिमण्डा ताव समतिसपारमीपूरिताय सम्मापटिपत्तिया सब्बलोकस्स हितसुखमेव करोन्तो, सस्सतं उच्छेदं, कामसुखं अत्तकिलमथं ति इमे च अन्ते अनुपगच्छन्तो गतो ति सम्मा गतत्ता पि सुगतो ।

३५. सम्मा चेस गदति, युत्तङ्गाने युत्तमेव वाचं भासती ति सम्मा गदत्ता पि सुगतो । तत्रिदं साधकसुत्तं—“ यं तथागतो वाच जानाति अभूतं अतच्छं अनत्थसंहित, सा च परेसं अणिया अमनापा, न त तथागतो वाच भासति । यप्पि तथागतो वाच जानाति भूतं तच्छं अनत्थसंहित, सा च परेसं अणिया अमनापा, तप्पि तथागतो वाचं न भासति । यच्च खो तथागतो वाच जानाति भूतं तच्छं अत्थसंहितं, सा च परेसं अणिया अमनापा, तत्र काळञ्जू

तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाय । य तथागते वाच जानाति अभूत अतच्छ अनत्थ-
सहित, सा च परेस पिया मनापा, न त तथागतो वाच भासति । यम्पि तथागतो वाचं
जानाति भूत तच्छ अनत्थसहित सा च परेसं पिया मनापा, तम्पि तथागतो वाच न भासति ।
यच्च खो तथागतो याच जानाति भूत तच्छं अत्थसहित, सा च परेसं पिया मनापा, तत्र
कालञ्जू तथागतो होति तस्सा वाचाय वेय्याकरणाया ” ति [म १।३९५] । एवं सम्मा
गदत्ता पि सुगतो ति वेदितव्वो ।

३६. सब्बथा पि विदितलोकत्ता पन लोकविदू । सो हि भगवा, सभावतो समुदयतो
निरोधतो निरोधूपायतो ति सब्बथा लोकं अवेदि, अज्जासि, पटिविञ्जि । यथाह—“ यत्थ
खो, आवुसो, न जायति न जीयति न मीयति न चयति न उपपज्जति, नाहं त गमनेन
लोकस्सन्तं जातेय्य दिट्ठेय्य पत्तेय्य ति वदामि । न चाह, आवुसो, अप्पत्वा व लोकस्सन्त
दुक्खस्सन्तकिरिय वदामि । अपि चाहं, आवुसो, इमस्मिं येव व्याममत्ते कळेवरे ससाञ्जिहि
समनके लोकञ्च पज्जपेमि, लोकसमुदयञ्च लोकनिरोधञ्च लोकनिरोधगामिनिञ्च पटिपदं ।

गमनेन न पत्तव्वो लोकस्सन्तो कुदाचन ।

न च अप्पत्वा लोकन्त दुक्खा अत्थि पमोचन ॥

तस्मा हवे लोकविदू सुमेधो लोकन्तगू वुसितव्रह्मचरियो ।

लोकस्स अन्त समितावि अत्वा नासीसती लोकमिमं परञ्चा ” ति

[स १।६२, अं २।४८-५०] ॥

३७. अपि च तयो लोका—सङ्खारलोको, सत्तलोको, ओकासलोको ति । तत्थ, “एको
लोको, सब्बे सत्ता आहारड्डितिका ” ति [पटि १।१२२] आगतङ्गाने सङ्खारलोको वेदितव्वो ।
“ सस्सतो लोको ति वा असस्सतो लोको ति वा ” ति [म १।४२६] आगतङ्गाने सत्तलोको ।
“ यावता चन्दिमसुरिया परिहरन्ति दिसा भन्ति विरोचमाना ।

ताव सहस्सधा लोको एत्थ ते वत्तती वसो ” ति [म १।३२८] ॥

आगतङ्गाने ओकासलोको । तम्पि भगवा सब्बथा अवेदि ।

३८ तथा हिस्स, “एको लोको, सब्बे सत्ता अहारड्डितिका । द्वे लोका, नामञ्च रूपञ्च ।
तयो लोका, तिस्सो वेदना । चत्तारो लोका, चत्तारो आहारा । पञ्च लोका, पञ्चुपादानक्खन्धा ।
छ लोका, छ अज्झत्तिकानि आयतनानि । सत्त लोका, सत्त विज्जाणड्डितियो । अट्ठ लोका, अट्ठ
लोकधम्मा । नव लोका, नव सत्तावासा । दस लोका, दसायतनानि । द्वादस लोका, द्वादसा-
यतनानि । अट्ठारस लोका, अट्ठारस धातुयो ” ति [पटि १।१२२] अयं सङ्खारलोको पि
सब्बथा विदितो ।

३९. यस्मा पनेस सब्बेसम्पि सत्तानं आसय जानाति, अनुसय जानाति, चरितं जानाति,
अधिमुत्ति जानाति, अप्परजक्खे महारजक्खे, तिक्खिन्दिये मुदिन्दिये, स्वाकारे द्वाकारे, सुविज्जा-
पये दुक्खिज्जापये, भव्वे अभव्वे सत्ते जानाति, तस्मास्स सत्तलोको पि सब्बथा विदितो ।

४०. यथा च सत्तलोको, एव ओकासलोको पि । तथा हेस—एक चक्कवाल आयामतो
च विथारतो च योजनानं द्वादस सतसहस्सानि चतुत्तिस सतानि च पञ्जासञ्च योजनानि ।
परिक्खेपतो पन,

सब्बं सतसहस्सानि छत्तिस परिमण्डल ।
दस चेव सहस्सानि अब्बुद्धानि सतानि च ॥

४१. तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन सङ्घाताय यमुन्धरा ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन जल वाते पतिट्ठित ॥

तस्सापि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सट्ठिञ्चेव सहस्सानि, एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

४२. एवं सण्ठितो चेत्थ योजनान

चतुरासीति सहस्सानि अञ्जोगाब्बो महण्णवे ।
अञ्जुग्गतो तावदेव सिनेरु पञ्चतुत्तमो ॥
ततो उपङ्कुपङ्केन पमाणेन यथाक्कमं ।
अञ्जोगाब्बुग्गता दिब्बा नानारतनचित्तिता ॥
युगन्धरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो ।
नेमिन्धरो विनतको अस्सकण्णो गिरि ब्रहा ॥
एते सत्त महा सेला सिनेरुस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥
योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पञ्चतो ।
योजनान सहस्सानि तीणि आयतवित्थतो ॥
चतुरासीतिसहस्सेहि कूटेहि पटिमण्डितो ।
तिपञ्चयोजनक्खन्ध-परिक्खेपा नगब्धया ॥
पञ्जासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।
सतयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ॥
जम्बु, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ।

४३. यञ्चेतं जम्बुया पमाण, एतदेव असुरानं चित्रपाटलिया, गरुळान सिम्बलिरुक्खस्स

अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरूस्स कप्परुक्खस्स, पुब्बविदेहे सिरीसस्स, तावत्तिसेसु पारि-
च्छत्तकस्सा ति । तेनाहु पोराना—

“ पाटलि, सिम्बलि, जम्बु, देवानं पारिच्छत्तको ।
कदम्बो, कप्परुक्खो च सिरीसेन भवति सत्तमं ” ति [   ] ॥
द्वेअसीति सहस्सानि अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुगगतो तावदेव चक्कवाळसिल्लच्चयो ॥
परिक्खिपित्वा तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो ।

४४. तत्थ चन्दमण्डल एकूनपज्जासयोजनं, सुरियमण्डलं पज्जासयोजनं । तावत्तिसम्भवनं
दससहस्सयोजनं, तथा असुरभवन, अवीचि महानिरयो, जम्बुदीपो च । अपरगोयान सत्तसहस्स-
योजनं, तथा पुब्बविदेह । उत्तरकुरू अट्टसहस्सयोजन । एकमेको चेत्थ महादीपो पञ्चसत-
पञ्चसत-परित्तिदीपपरिवारो । त सब्बम्पि एकं चक्कवाळं, एका लोकधातु । तदन्तरेसु लोकन्तरिय-
निरया ।—एव अनन्तानि चक्कवाळानि, अनन्ता लोकधातुयो भगवा अनन्तेन बुद्धजाणेन
अवेदि, अज्जासि, पटिविज्झि ।

४५. एवमस्स ओकासलोको पि सब्बथा विदितो । एवम्पि सब्बथा विदितलोकता लोकविद् ।

४६. अत्तना पन गुणेहि विसिङ्कतरस्स कस्सचि अभावतो नत्थि एतस्स उत्तरो ति
अनुत्तरो । तथा हेस सीलगुणेनापि सब्बं लोकं अभिभवति, समाधि-पज्जा-विमुत्ति-विमुत्ति-
जाणदस्सनगुणेनापि । सीलगुणेनापि असमो असमसमो अप्पटिमो अप्पटिभागो अप्पटिपुग्गलो....
पे....विमुत्तिजाणदस्सनगुणेनापि । यथाह—“ न खो पनाहं समनुपस्सामि सदेवके लोके
समारके....पे....सदेवमनुस्साय पजाय अत्तना सीलसम्पन्नतरं ” ति [सं १।१३९] वित्थारो ।
एवं अग्गप्पसादसुत्तादीनि [अ २।३४], “ न मे आचरियो अत्थी ” ति [म १।१७१]
आदिका गाथायो च वित्थारेतब्बा ।

४७. पुरिसदम्मे सारेती ति पुरिसदम्मसारथि । दमेति, विनेती ति वुत्त होति । तत्थ
पुरिसदम्मा ति अदन्ता दमेतु युत्ता तिरच्छानपुरिसा पि मनुस्सपुरिसा पि अमनुस्सपुरिसा पि ।
तथा हि भगवता तिरच्छानपुरिसा पि, अप्पलाळो नागराजा, चूळोदरो, महोदरो, अग्निसिखो,
धूमसिखो, आरवाळो नागराजा, धनपालको हत्थी ति एवमादयो दमिता निब्बिसा कता
सरणेसु च सीलेसु च पतिट्ठापिता । मनुस्सपुरिसा पि सच्चकनिगण्ठपुत्त-अम्बड्डमाणव-पोक्खरसाति-
सोणदण्ड कूटदन्तादयो, अमनुस्सपुरिसा पि आळवक-सूचिलोम-खरलोमयक्ख-सक्कदेवराजादयो
दमिता विनीता विचित्रेहि विनयनूपायेहि । “ अह खो, केसि, पुरिसदम्मे सण्हेन पि विनेमि,
फरुसेन पि विनेमि, सण्हफरुसेन पि विनेमी ” ति [अ २।११२] इदञ्चेत्थ सुत्त वित्थारेतब्बं ।

४८. अपि च भगवा विमुद्धसीलादीनं पठमज्झानादीनि सोतापन्नादीनञ्च उत्तरिमग्ग-

पटिपदं आचिक्खन्तो दन्ते पि दमेति येव । अथ वा, अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी ति एकमेविदं अत्थपद । भगवा हि तथा पुरिसदम्मे सारोति, यथा एकपल्लङ्केनेव निसिन्ना अड्ठ दिसा असज्ज-माना धावन्ति, तस्मा अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथी ति बुच्चति । “ हत्थिदमकेन, भिक्खवे, हत्थिदम्मो सारितो एकं येव दिसं धावती ” ति [म ३।२२२] इदञ्चेत्थ सुत्तं वित्थारेतब्ब ।

४९. दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि यथारह अनुसासती ति सत्था । अपि च, “ सत्था ति सत्था भगवा सत्थवाहो । यथा सत्थवाहो सत्थे कन्तारं तारेति, चोरकन्तार तारेति, वाळकन्तारं तारेति, दुम्भिक्खकन्तारं तारेति, निरुदककन्तार तारेति, उत्तारेति, नित्तारेति, पतारेति, खेमन्तभूमिं सम्पापेति, एवमेव भगवा सत्था सत्थवाहो सत्ते कन्तारं तारेति, जातिकन्तार तारेती ” ति [मानि ४४६] आदिना निद्देसनयेन पेत्य अत्थो वेदितब्बो ।

५०. देवपनुस्सानं ति देवानञ्च मनुस्सानञ्च । उक्कड्ढपरिच्छेदवसेन भव्वपुग्गलपरिच्छेद-वसेन चेतं वुत्तं । भगवा पन तिरच्छानगतानमपि अनुसासनिप्पदानेन सत्था येव । ते पि हि भगवतो धम्मसवनेन उपनिस्सयसम्पत्तिं पत्वा, तां एव उपनिस्सयसम्पत्तिया दुतिये वा ततिये वा अत्तभावे मग्गफलभागिनो होन्ति ।

५१. मण्डूकदेवपुत्तादयो चेत्थ निदस्सनं । भगवति किर गग्गराय पोक्खरणिा तीरे चम्पानगरवासीनं धम्म देसियमाने एको मण्डूको भगवतो सरे निमित्त अग्गहेसि । त एको वच्छपालको दण्डं ओलुब्ध तिट्ठन्तो सीसे सन्निरुज्झित्वा अट्ठासि । सो तावदेव काल कत्वा तावतिसभवने द्वादसयोजनिके कनकविमाने निव्वत्ति, सुत्तप्पबुद्धो विय च तत्थ अञ्जरासङ्घ-परिवुत्तं अत्तानं दिस्वा, अरे अहमपि नाम इत्थ निव्वत्तो ! किं नु खो कम्म अकासिं ति आवज्जन्तो, न अज्ज किञ्चि अद्दस, अज्जत्र भगवतो सरे निमित्तग्गहा । सो तावदेव सह विमानेन आगन्त्वा भगवतो पादे वन्दि । भगवा जानन्तो व पुच्छि—

“ को मे वन्दति पादानि, इदिंया यस्सा जलं ।

अभिकन्तेन वण्णेन सब्बा ओभासय दिसा ” ति ॥

“ मण्डूको ह पुरे आसिं उदके वारिगोचरो ।

तव धम्म सुणन्तस्स अवधी वच्छपालको ” ति [विमान ४९] ॥

भगवा तस्स धम्म देसेसि । चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि । देवपुत्तो पि सोतापत्तिफले पतिट्ठाय सितं कत्वा पक्कामी ति ।

५२. य पन किञ्चि अत्थि जेय्य नाम, सब्बस्सेव बुद्धत्ता विमोक्खन्तिकजाणवसेन बुद्धो । यस्मा वा चत्तारि सच्चानि अत्तना पि बुज्झि, अज्जे पि सत्ते बोधेसि, तस्मा एवमादीहि पि कारणेहि बुद्धो । इमस्स च पनत्थस्स विज्जापनत्थ, “ बुज्झिता सच्चानी ति बुद्धो, बोधेता पजाया ति बुद्धो ” ति [मनि ४५७] एव पवत्तो सब्बो पि निद्देसनयो, पटिसम्भिदानयो [पटि १।१७४] वा वित्थारेतब्बो ।

५३. भगवा ति इद पनस्स गुणविसिद्धसब्बसत्तुत्तमगरुगारवाधिवचनं । तेनाहु पोराणा—

“ भगवा ति वचन सेइ भगवा ति वचनमुत्तम ।

गरुगारवयुत्तो सो भगवा तेन वुच्चती ” ति [ ] ॥

५४. चतुब्बिव वा नाम—आवत्थिक, लिङ्गिक, नेमित्तिक, अधिच्चसमुपपन्नं ति । अधिच्चसमुपपन्नं नाम लोкийयोहारेण यादिच्छकं ति वुत्त होति । तत्थ वच्छो, दम्मो, बलिवदो ति एवमादि आवत्थिकं । दण्डी, छत्ती, सिखी, करी ति एवमादि लिङ्गिकं । तेविज्जो, छल्लभिज्जो ति एवमादि नेमित्तिकं । सिरिवड्डको, धनवड्डको ति एवमादि वचनत्थ अन-पेक्खित्वा पवत्त अधिच्चसमुपपन्नं ।

५५. इदं पन भगवा ति नाम नेमित्तिक । न महामायाय, न सुद्धोदनमहाराजेन, न असीतिया जातिसहस्सेहि कतं, न सक्कसन्तुसितादीहि देवताविसेसेहि । वुत्तप्पि चेत धम्म-सेनापतिना—“ भगवा ति नेत नाम मातरा कतं....पे....विमोक्खन्तिकमेत बुद्धान भगवन्तान बोधिया मूले सह सब्बञ्जुतत्राणस्स पटिलाभा सच्छिका पञ्चत्ति यदिदं भगवा ” ति [मनि १४३] ।

५६. यगुणनेमित्तिकच्चेत नाम, तेस गुणान पकासनत्थ इमं गाथ वदन्ति—

भगी भजी भागि विभत्तवा इति अकासि भग्ग ति गरू ति भाग्यवा ।

बहूहि ज्ञाथेहि सुभावित्तनो भवन्तगो सो भगवा ति वुच्चती ति ॥

निदेसे वुत्तनयेनेव [मनि १४२] चेत्थ तेस तेस पदान अत्थो दड्डब्बो ।

५७. अय पन अपरो नयो ।

भाग्यवा भग्गवा युत्तो भगेहि च विभत्तवा ।

भत्तवा वन्तगमनो भवेसु भगवा ततो ति ॥

५८. तत्थ, “ वण्णागमो वण्णविपरिययो ” ति [काशिका ६।३।१०९] आदिकं निरुत्तिलक्खण गहेत्वा, सदनयेन वा पिसोदरादिपक्खेपलक्खण गहेत्वा, यस्मा लोкийलोकुत्तर-सुखामिनिव्वत्तक दानसीलादिपारप्पत्त भाग्यमस्स अत्थि, तस्मा भाग्यवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चती ति जातब्ब ।

५९. यस्मा पन लोभ-दोस-मोह-विपरीतमनसिकार-अहिरिकानोत्तप्प-कोधूपनाह-मक्ख-पळास-इस्सा-मच्छरिय-माया-साट्ठेय-धम्म-सारम्म-मानातिमान-मदप्पमाद-तण्हा - अविज्जा-तिविधा-कुसलमूल-दुच्चरित-सकिलेस-मल-विसम-सञ्जा-वितक्क - पपञ्च - चतुब्बिधविपरियेस - आसव - गन्थ-ओघ-योग-अगति-तण्डुपादान-पञ्च चेतोखिल-विनिबन्ध-नीवरणाभिनन्दना-छविवादमूल-तण्हाकाय-सत्तानुसय-अड्ढमिच्छत्त-नवतण्डामूलक-दसाकुसलकम्मपथ - द्वासट्ठिदिट्ठिगत - अड्डसततण्हाविचरित-प्पभेद-सव्वदरथ-परिळाह-किलेससत्तसहस्सानि, सङ्खेपतो वा पञ्च किलेस-खन्ध-अभिस्सङ्गार-देवपुत्त-मच्चुमारे अभज्जि, तस्मा भग्गत्ता एतेस परिस्सयानं भग्गवा ति वत्तब्बे भगवा ति वुच्चति । आह चेत्थ—

“ भग्गरागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासरो ।

भग्गास्स पापका धम्मा, भग्गवा तेन वुच्चती ” ति [   ] ॥

६०. भाग्यवताय चस्स सत्पुञ्जलम्बणधरस्स रूपकायसम्पत्ति दीपिता होति, भग्गदोसताय धम्मकायसम्पत्ति । तथा लोकियसरिक्खकान बहुमतभावा, गहङ्गपञ्चजितेहि अभिगमनीयता, अभिगतानञ्च नेसं कायचित्तदुक्खापनयने पटिवलभावा, आमिसदान-धम्मदानेहि उपकारिता, लोकिय-लोकुत्तरसुखेहि च संयोजनसमत्थता दीपिता होति ।

६१. यस्मा च लोके इस्सरिय-धम्म-यस-सिरि-काम-पयत्तेसु लसु धम्मसु भगसदो पवत्तति,—परमञ्चस्स सकचित्ते इस्सरियं, अणिमा-लघिमादिक वा लोकियसम्मत सञ्चाकार-परिपूर अत्थि, तथा लोकुत्तरो धम्मो, लोकतयव्यापको यथामुच्चगुणाधिगतो अतिविय परिसुद्धो यसो, रूपकायदस्सनव्यावटजननयनप्पसादजननसमत्था सञ्चाकारपरिपूरा सञ्चङ्गपञ्चङ्गसिरि, यं यं एतेन इच्छित पत्थित अत्ताहित परहित वा तस्स तस्स तथेव अभिनिष्कन्नाता इच्छितनिष्कत्ति-सञ्जितो कामो, सञ्चलोकगरुभावप्पत्तिहेतुभूतो सम्मावायामसङ्घातो पयत्तो च अत्थि,—तस्मा इमेहि भगेहि युत्तत्ता पि, भगा अस्स सन्ती ति इमिना अत्थेन **भग्गवा** ति वुच्चति ।

६२. यस्मा पन कुसलादीहि भेदेहि सञ्चवग्गे, खन्धावतन-धातु-सञ्च-इन्द्रिय-पटिच्च-समुप्पादादीहि वा कुसलादिधम्मो, पीळन-सङ्घत-सन्ताप-धिपरिणामङ्गेन वा दुक्ख अरियसञ्च, आयूहन-निदान-सयोग-पल्लिवोधङ्गेन समुदय, निस्सरण-विवेकासङ्घत-अमत्तङ्गेन निरोध, निय्यानिक-हेतु-दस्सनाधिपतेय्यङ्गेन भग्ग विभत्तवा,—विभजित्वा विवरित्वा देसितवा ति वुत्त हांति,—तस्मा विभत्तवा ति वत्तब्बे **भग्गवा** ति वुच्चति ।

६३. यस्मा च एस दिञ्च-ब्रह्म-अरियविहारे काय-चित्त-उपधिविवेके सुञ्जतापणिहिता-निमित्तविमोक्खे अञ्जे च लोकिय-लोकुत्तरे उत्तरिमनुस्सधम्मो भाजि सेवि बहुल अकासि, तस्मा भत्तवा ति वत्तब्बे **भग्गवा** ति वुच्चति ।

६४. यस्मा पन तीसु भवेसु तण्हासङ्घातं गमनं अनेन वन्त, तस्मा, भवेसु वन्तगमनो ति वत्तब्बे भवसदतो भकार, गमनसदतो गकार, वन्तसदतो वकारञ्च दीघं कत्वा आदाय **भग्गवा** ति वुच्चति, यथा लोके, मेहनस्स खस्स माला ति वत्तब्बे मेखला ति ।

६५. तस्सेव, इमिना च इमिना च कारणेन सो भग्गवा अरह....पे....इमिना च इमिना च कारणेन भग्गवा ति बुद्धगुणे अनुस्सरतो “ नेव तस्मिं समये रागपरियुडित चित्तं होति, न दोसपरियुडित, न मोहपरियुडित चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति तथागत आरब्ध ” [अं ३।२८५] ।

६६. इच्चस्स एव रागादिपरियुद्धानाभावेन विक्खम्भितनीवरणस्स कम्मद्धानाभिमुखताय उजुगतचित्तस्स बुद्धगुणपोणा वितक्कविचारा पवत्तन्ति, बुद्धगुणे अनुवितक्कयतो अनुविचारयतो पीति उप्पज्जति, पीतिमनस्स पीतिपदद्धानाय पस्सद्विया कायचित्तदरथा पटिप्पस्सम्भन्ति, पस्सद्व-

दरथस्स कायिकम्पि चेतसिकम्पि सुखं उप्पज्जति, सुखिनो बुद्धगुणारम्भणं हत्वा चित्तं समाधियतीति अनुक्कमेन एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । बुद्धगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं बुद्धगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता बुद्धानुससतिचेव सङ्गं गच्छति ।

६७. इमञ्च पन बुद्धानुससतिमनुयुत्तो भिक्खु सत्थरि सगारवो होति सप्पत्तिस्सो, सद्भावपुल्लं सतिवेपुल्लं पञ्चावेपुल्लं पुञ्जवेपुल्लञ्च अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, सत्थारा सवाससञ्जं पटिलभति, बुद्धगुणानुससतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरम्पि चेतियधरमिव पूजारहं होति, बुद्धभूमियं चित्तं नमति, वीतिक्कमितब्बवत्थुसमायोगे चस्स सम्मुखा सत्थारं पस्सतो वियं हिरोत्तप्पं पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथं सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय बुद्धानुससतिया सदा ति ॥

इदं ताव बुद्धानुससतियं विथारकथामुखं ।

६८. धम्मानुससतिं भावेतुकामेनापि रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “स्वाक्खातो भगवता धम्मो सन्दिट्ठिको अकालिको एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चतं वेदितब्बो विञ्जूही ” ति [अं ३।२८५] एवं परियत्तिधम्मस्स चैव नवविधस्स च लोकुत्तरधम्मस्स गुणा अनुससरितब्बा ।

६९. स्वाक्खातो ति इमस्मिं हि पदे परियत्तिधम्मोऽपि सङ्गहं गच्छति, इतरेषु लोकुत्तरधम्मो व । तत्थं परियत्तिधम्मो ताव, स्वाक्खातो आदिमज्झपरियोसानकल्याणात्ता, सात्थसव्यञ्जनकेवलपरिपुण्णपरिसुद्धब्रह्मचारियणकासनत्ता च । यं हि भगवा एकगाथं हि देसेति, सा समन्तभद्रकत्ता धम्मस्स पठमपादेन आदिकल्याणा, दुतिय-ततियपादे हि मज्झेकल्याणा, पच्छिमपादेन परियोसानकल्याणा । एकानुसन्धिकं सुत्तं निदानेन आदिकल्याणं, निगमनेन परियोसानकल्याणं, सेसेन मज्झेकल्याणं । नानानुसन्धिकं सुत्तं पठमानुसन्धिना आदिकल्याणं, पच्छिमेन परियोसानकल्याणं, सेसे हि मज्झेकल्याणं । अपि च सनिदान-सउत्पत्तिकत्ता आदिकल्याणं, वेनेय्यान अनुरूपतो अत्थस्स अविपरीतताय च हेतूदाहरणयुत्ततो च मज्जेकल्याणं, सोत्तूनं सद्भापटिलाभजननेन निगमनेन च परियोसानकल्याणं ।

७०. सकलोऽपि सासनधम्मो अत्तनो अत्थभूतेन सीलेन आदिकल्याणो, समथविपस्सना-मग्गफले हि मज्जेकल्याणो, निब्बानेन परियोसानकल्याणो । सीलसमार्थी हि वा आदिकल्याणो, विपस्सनामग्गे हि मज्जेकल्याणो, फल-निब्बाने हि परियोसानकल्याणो । बुद्धसुबोधिताय वा आदिकल्याणो, धम्मसुधम्मताय मज्जेकल्याणो, सघसुप्पटिपत्तिया परियोसानकल्याणो । तं सुत्वा तथत्ताय पटिपन्नेन अधिगन्तब्बाय अभिसम्बोधि वा आदिकल्याणो, पञ्चेकबोधिया मज्जेकल्याणो, सावकबोधिया परियोसानकल्याणो ।

७१. सुय्यमानो चेस नीवरणविकल्मभनतो सवनेन पि कल्याणमेव आवहती ति आदि-कल्याणो, पटिपज्जियमानो समथविपस्सनासुखावहनतो पटिपत्तिया पि कल्याण आवहती ति मज्झेकल्याणो, तथापटिपन्नो च पटिपत्तिफले निष्ठिते तादिभावावहनतो पटिपत्तिफलेन पि कल्याणं आवहती ति परियोसानकल्याणो ति एव आदिमज्झपरियोसानकल्याणत्ता स्वाक्खातो ।

७२. यं पनेस भगवा धम्मं देसेन्तो सासनब्रह्मचरियं मग्गब्रह्मचरियञ्च पकासेति, नाना-नयेहि दीपेति, तं यथानुरूपं अत्थसम्पत्तिया सात्थं, ब्यञ्जनसम्पत्तिया सब्यञ्जन । सङ्कासन-पकासन-विवरण-विभजन-उत्तानीकरण-पञ्चत्ति-अत्थपदसमायोगतो सात्थं, अक्खर-पद-व्यञ्जना-कार-निरुत्ति-निहेससम्पत्तिया सब्यञ्जन । अत्थगम्भीरता-पटिवेधगम्भीरताहि सात्थं, धम्म-गम्भीरता-देसनागम्भीरताहि सब्यञ्जन । अत्थ पटिभानपटिसम्भिदाविसयतो सात्थं, धम्म-निरुत्ति-पटिसम्भिदाविसयतो सब्यञ्जन । पण्डितवेदनीयतो सरिक्खकजनप्पसादक ति सात्थं, सद्देय्यतो लोकियजनप्पसादक ति सब्यञ्जन । गम्भीराधिष्णायतो सात्थं, उत्तानपदतो सब्यञ्जन । उपने-तब्बस्स अभावतो सकलपरिपुण्णभावेन केवलपरिपुण्ण, अपनेतब्बस्स अभावतो निदोसभावेन परिसुद्ध । अपि च, पटिपत्तिया अधिगमव्यत्तितो सात्थं, परियत्तिया आगमव्यत्तितो सब्यञ्जनं, सीलादि-पञ्चधम्मकखन्धयुत्ततो केवलपरिपुण्ण, निरुपक्किलेसतो नित्थरणत्थाय पवत्तितो लोकामिसानिरपेक्खतो च परिसुद्ध ति एवं सात्थं-सब्यञ्जन-केवलपरिपुण्ण-परिसुद्धब्रह्मचरिय-प्पकासनत्ता स्वाक्खातो ।

७३. अत्थविपल्लासाभावतो वा सुद्ध अक्खातो ति स्वाक्खातो । यथा हि अञ्जतिथि-यानं धम्मस्स अत्थो विपल्लासं आपज्जति, अन्तरायिका ति वुत्तधम्मान अन्तरायिकत्ताभावतो, निव्यानिका ति च वुत्तधम्मान निव्यानिकत्ताभावतो, तेन ते दुरक्खातधम्मा येव ह्वन्ति, न तथा भगवतो धम्मस्स अत्थो विपल्लास आपज्जति, इमे धम्मा अन्तरायिका, इमे धम्मा निव्यानिका ति एव वुत्तधम्मान तथाभावानतिक्रमनतो ति । एव ताव परियत्तिधम्मो स्वाक्खातो ।

७४. लोकुत्तरधरधम्मो पन निब्बानानुरूपाय पटिपत्तिया, पटिपदानुरूपस्स च निब्बानस्स अक्खातत्ता स्वाक्खातो । यथाह—“ सुपञ्जत्ता खो पन तेन भगवता सावकान निब्बान-गामिनी पटिपदा, संसन्दति निब्बानञ्च पटिपदा च । सेय्यथा पि नाम गङ्गोदकं यमुनोदकेन संसन्दति समेति, एवमेव सुपञ्जत्ता खो पन तेन भगवता सावकान निब्बानगामिनी पटिपदा, संसन्दति निब्बानञ्च पटिपदा चा ” ति [दी २।२२३] ।

७५. अरियमग्गो चेत्थ अन्तद्वय अनुपगम्म मज्झिमापटिपदाभूतो व, मज्झिमा पटिपदा ति अक्खातत्ता स्वाक्खातो । सामञ्जफलानि पटिप्पस्सद्वकिलेसानेव, पटिप्पस्सद्वकिलेसानी ति अक्खातत्ता स्वाक्खातानि । निब्बानं सस्सतामतताणलेणादिसभावमेव, सस्सतादिसभाववसेन अक्खातत्ता स्वाक्खात ति । एवं लोकुत्तरधम्मो पि स्वाक्खातो ।

७६. सन्दिट्ठिको ति एत्थ पन अरियमग्गो ताव अत्तनो सन्ताने रागादीनं अभावं

करोन्तेन अरियपुग्गलेन साम दङ्खो ति सन्दिट्ठको । यथाह—“ रत्तो खो, ब्राह्मण, रागेन अभिभूतो परियादिण्णचित्तो अत्तव्याबाधाय पि चेतेति, परव्याबाधाय पि चेतेति, उभयव्याबाधाय पि चेतेति, चेतसिकम्पि दुक्ख दोमनस्स पटिसवेदेति । रागे पहीने नेव अत्तव्याबाधाय चेतेति, न परव्याबाधाय चेतेति, न उभयव्याबाधाय चेतेति, न चेतसिकं दुक्खं दोमनस्स पटिसवेदेति । एवम्पि खो, ब्राह्मण, सन्दिट्ठको धम्मो होती ” ति [अं १।१५६-५७] ।

७७. अपि च नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो, येन येन अविगतो होति, तेन तेन परसद्भाव गन्तव्वतं हित्वा पच्चवेक्खणजाणेन सयं दङ्खो ति सन्दिट्ठको ।

७८. अथ वा, पसत्था दिट्ठि सन्दिट्ठि, सन्दिट्ठिया जयती ति सन्दिट्ठिको । तथा हेत्थ अरियमग्गो सम्पयुत्ताय, अरियफलं कारणभूताय, निब्बानं विसयीभूताय सन्दिट्ठिया किलेसे जयति । तस्मा, यथा, रथेन जयती ति रथिको, एव नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो, सन्दिट्ठिया जयती ति सन्दिट्ठिको ।

७९. अथ वा, दिट्ठं ति दस्सनं वुच्चति, दिट्ठमेव सन्दिट्ठ । दस्सनं ति अत्थो । सान्दिहं अरहती ति सन्दिट्ठिको । लोकुत्तरधम्मो हि भावनाभिसमयवसेन सच्चिकिरियाभिसमयवसेन च दिस्समानो येव वट्ठमय निवत्तेति । तस्मा, यथा, वत्थ अरहती ति वत्थिको, एवं, सन्दिट्ठं अहरती ति सन्दिट्ठिको ।

८०. अत्तनो फलदान सन्धाय नास्स कालो ति अकालो । अकालो येव अकालिको । न पञ्चाहसत्ताहादिभेद काल खेपेत्वा फल देति, अत्तनो पन पवत्तिसमनन्तरमेव फलदो ति वुत्तं होति ।

८१. अथ वा, अत्तनो फलदाने पकडो काळो पत्तो अस्सा ति कालिको । को सो ? लोकियो कुसलधम्मो । अय पन समनन्तरफलत्ता न कालिको ति अकालिको । इदं मग्गमेव सन्धाय वुत्तं ।

८२. एहि पस्स इम धम्म ति एव पवत्त एहिपस्सविधिं अरहती ति एहिपस्सिको । कस्मा पनेस त विधिं अरहती ति ? विज्जमानत्ता परिसुद्धत्ता च । रित्तमुट्ठियं हि, हिरञ्जं वा सुवण्णं वा अत्थी ति वत्वा पि, एहि पस्स इमं ति न सक्का वत्तु । कस्मा ? अविज्जमानत्ता । विज्जमानम्पि च गूथं वा मुत्तं वा मनुज्जभावप्पकासनेन चित्तसम्पहसनत्थं, एहि पस्स इमं ति न सक्का वत्तु, अपि च खो पन तिणेहि वा पण्णेहि वा पटिच्छादेतव्वमेव होति । कस्मा ? अपरिसुद्धत्ता । अय पन नवविधो पि लोकुत्तरधम्मो सभावतो विज्जमानो, विगतवज्झाहके आकासे सम्पुण्णचन्दमण्डल विय, पण्डुकम्बले निक्खित्तजातिमणि विय च परिसुद्धो, तस्मा विज्जमानत्ता परिसुद्धत्ता च एहिपस्सविधिं अरहती ति एहिपस्सिको ।

८३. उपनेतव्वो ति ओपनेय्यिको । अयं पनेत्थ विनिच्छयो । उपनयनं उपनयो । आदित्तं चेल वा सीसं वा अञ्जुपेक्खित्वा पि भावनावसेन अत्तनो चित्ते उपनयनं अरहती ति ओपनयिको, ओपनयिको व ओपनेय्यिको । इदं सङ्कते लोकुत्तरधम्मे युज्जति । असङ्कतो पन, अत्तनो चित्तेन उपनयनं अरहती ति ओपनेय्यिको । सच्चिकिरियावसेन अल्लीयनं अरहती ति अत्थो ।

८४. अथ वा, निब्बानं उपनेतीति अरियमग्गो उपनेथ्यो । सच्छिकातब्बतं उपनेतब्बोति फलनिब्बानधम्मो उपनेथ्यो । उपनेथ्यो एव ओपनेथियको ।

८५. पच्चत्तं वेदितब्बो विञ्जूहीति सब्बेहि पि उग्घटितञ्जूआदीहि विञ्जूहि अत्तनि अत्तनि वेदितब्बो, भावितो मे मग्गो, अधिगत फलं, सच्छिकतो निरोधोति । न हि उपज्झायेन भाविते मग्गे सद्धिविहारिकस्स किलेसा पहीयन्ति । न सो तस्स फलसमापत्तिया फासु विहरति । न तेन सच्छिकत निब्बान सच्छिकरोति । तस्मा न एस परस्स सीसे आभरण विय दट्ठब्बो । अत्तो पन चित्ते येव दट्ठब्बो, अनुभवितब्बो विञ्जूहीति वुत्त होति । बालानं पन अविसयो चेस ।

८६. अपि च, स्वाक्खातो अयं धम्मो । कस्मा ? सन्दिट्ठिकत्ता । सन्दिट्ठिको अकालिकत्ता । अकालिको एहिपस्सिकत्ता । यो च एहिपस्सिको, सो नाम ओपनेथियको होतीति ।

८७. तस्सेव स्वाक्खाततादिभेदे धम्मगुणे अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुट्ठितं चित्तं होति, न दोस....पे....न भोहपरियुट्ठितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति धम्म आरब्भा ” ति [अ ३१२८५] पुरिमनयेनेव [७६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । धम्मगुणान पन गम्भीरताय नानपकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पन अप्पत्वा उपचारप्पनमेव ज्ञान होति । तदेत धम्मगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता धम्मानुस्सतिच्चेव सङ्ग गच्छति ।

८८. इमच्च पन धम्मानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु, एवं ओपनेथियकस्स धम्मस्स देसेतारं इमिना पङ्केन समन्नागत सत्थारं नेव अतीतसे समनुपस्सामि, न पनेतरहि अञ्चत्र तेन भगवता ति एवं धम्मगुणदस्सनेनेव सत्थरि सगारवो होति सण्णित्तां, धम्मे गरुचित्तिकारो, सद्दादिवेपुल्ल अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, धम्मेन सवाससञ्जं पटिलमति, धम्मगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीरप्पि चेतियघरमिव पूजारहं होति, अनुत्तर-धम्माधिगमाय चित्तं नमति, बीतिकमितव्वत्थुसमायोगे चस्स धम्मसुधम्मत समनुस्सरतो हिरोत्तप्प पच्चुपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय धम्मानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं धम्मानुस्सतिय वित्थारकथामुख ।

८९. सङ्गानुस्सतिं भावेतुकामेनापि रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ सुपटिपन्नो भगवतो सावक-सङ्घो, उजुपटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, जायपटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, सामीचिपटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसङ्घो आहुनेथ्यो, पाहुनेथ्यो, दक्खिण्यो, अज्जलिकरणीयो, अनुत्तर पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा ” ति [अ ३१२८६] एवं अरियसङ्घगुणा अनुस्सरितव्वा ।

९०. तथ सुपटिपन्नो ति सुहु पटिपन्नो । सम्पापटिपदं, अनिवत्तिपटिपदं, अनुलोमपटिपदं, अपच्चनीकपटिपदं, धम्मनुधम्मपटिपदं पटिपन्नो ति वुत्तं होति । भगवतो ओवादानुसासनिं सक्कच्चं सुणन्ती ति सावका । सावकानं सद्धो सावकसद्धो । सीलदिट्ठिसामञ्जसाय सद्धातभावं आपन्नो सावकसमूहो ति अत्थो । यस्मा पन सा सम्पापटिपदा उज्जु अवङ्का अकुटिला अजिम्हा, अरियो च जायो ति पि वुच्चति, अनुच्छविकत्ता च सामीची ति पि सद्धं गता, तस्मा तं पटिपन्नो अरियसद्धो उज्जुपटिपन्नो आयपटिपन्नो सामीचिपटिपन्नो ति पि वुत्तो ।

९१. एत्थ च ये मग्गहा, ते सम्पापटिपत्तिसमङ्गिताय सुपटिपन्ना, ये फलहा, ते सम्पापटिपदाय अधिगन्तव्वस्स अधिगतत्ता अतीत पटिपदं उपादाय सुपटिपन्ना ति वेदितव्वा ।

९२. अपि च स्वाक्खाते धम्मविनये यथानुसिद्ध पटिपन्नत्ता पि अपण्णकपटिपदं पटिपन्नत्ता पि सुपटिपन्नो । मज्झिमाय पटिपदाय अन्तद्वय अनुपगम्म पटिपन्नत्ता कायवचीमनोवङ्ककुटिलजिम्हदोसपहानाय पटिपन्नत्ता च उज्जुपटिपन्नो । जायो वुच्चति निब्बान, तदत्थाय पटिपन्नत्ता आयपटिपन्नो । यथापटिपन्ना सामीचिकम्मारहा होन्ति, तथापटिपन्नत्ता सामीचिपटिपन्नो ।

९३. यदिदं ति यानि इमानि । चत्तारि पुरिसयुगानी ति, युगळवसेन पठममग्गहो फलहो ति इदमेकं युगळं ति एवं चत्तारि पुरिसयुगळानि होन्ति । अट्ठ पुरिसपुग्गला ति, पुरिसपुग्गलवसेन एको पठममग्गहो एको फलहो ति इमिना नयेन अडेव पुरिसपुग्गल होन्ति । एत्थ च, पुरिसो ति वा पुग्गलो ति वा एकत्थानि एतानि पदानि । वेनेय्यवसेन पनेतं वुत्तं । एस भगवतो सावकसद्धो ति यानिमानि युगळवसेन चत्तारि पुरिसयुगानि, पाटियेकतो अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसद्धो ।

९४. आहुनेय्यो ति आदिसु, आनेत्वा हुनितव्वं ति आहुनं । दूरतो पि आनेत्वा सीलवन्तेसु दातव्वं ति अत्थो । चतुन्ने पच्चयानमेतं अधिवचन । तं आहुनं पटिग्गहेतुं युत्तो तस्स महप्फलकरणतो ति आहुनेय्यो ।

९५. अथ वा, दूरतो पि आगन्वा सब्बसापतेय्यमि एत्थ हुनितव्वं ति आहवनीयो । सक्कादीनमि वा आहवनं अरहती ति आहवनीयो । यो चाय ब्राह्मणानं आहवनीयो नाम अग्नि, यत्थ हुतं महप्फलं ति तेसं लद्धि, सचे हुतस्स महप्फलताय आहवनीयो, सद्धो व आहवनीयो । सद्धे हुतं हि महप्फलं होति । यथाह—

“ यो च वस्ससत जन्तु अग्नि परिचरे वने ।

एकञ्च भावितत्तानं मुहुत्तमपि पूजये ।

सा येव पूजना सेय्यो, यञ्चे वस्ससतं हुतं ” ति [ध १०७] ॥

तदेतं निकायन्तरे आहवनीयो ति पद इध आहुनेय्यो ति इमिना पदेन अत्थतो एकं, व्यञ्जनते पनेत्थ किञ्चिमत्तमेव नानं, इति आहुनेय्यो ।

९६. पाहुनेय्यो ति एत्थ पन, पाहुनं वुच्चति दिसाविदिसतो आगतानं पियमनापानं आति-

मित्तान अत्थाय सक्कारेन पटियत्तं आगन्तुकदानं । तस्मिं ठपेत्वा ते तथारूपे पाहुनके सङ्घस्सेव दातुं युत्त । पाहुणञ्च पटिग्गहेतुं युत्तो सङ्घसदिसो हि पाहुनको नत्थि । तथा हेस एकबुद्धन्तरे च दिस्सति, अब्बोकिणञ्च पियमनापत्तकरोहि धम्महि समन्नागतो ति । एवं पाहुनमस्स दातुं युत्त, पाहुनञ्च पटिग्गहेतुं युत्तो ति पाहुनेय्यो । येसं पन पाहवनीयो ति पाळि, तेस, यस्मा सङ्घो पुब्बकारं अहरति, तस्मा सब्बपठम आनेत्वा एत्थ हुनितब्ब ति **पाहवनीयो** । सब्बप्पकारेन वा आहवनं अहरती ति पाहवनीयो । स्वायामिध तेनेव अत्थेन **पाहुनेय्यो** ति वुच्चति ।

९७. दक्खिणा ति पन परलोकं सहहित्वा दातव्वदानं वुच्चति । तं दक्खिणं अहरति, दक्खिणाय वा हितो, यस्मा नं महप्फलकरणताय विसोधेती ति **दक्खिणेय्यो** । उभो हत्थे सिरस्मिं पतिट्ठापेत्वा सब्बलोकेन कयिरमान अञ्जलिकम्म अहरती ति **अञ्जलिकरणीयो** ।

९८. अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा ति सब्बलोकस्स असदिसं पुञ्जविरूहण्डानं । यथा हि रज्जो वा अमच्चस्स वा सालीनं वा यवानं वा विरूहण्डान, रज्जो सालिखेत्तं रज्जो यवखेत्तं ति वुच्चति, एवं सङ्घो सब्बलोकस्स पुञ्जान विरूहण्डानं । सङ्घ निस्साय हि लोकस्स नानप्पकार-हितसुखसवत्तनिकानि पुञ्जानि विरूहन्ति । तस्मा सङ्घो अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा ति ।

९९. एव सुपटिपन्नतादिभेदे सङ्घगुणे अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस....पे....न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उज्जगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति सङ्घ आरब्भा ” ति [अ ३।२८६] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पजन्ति । सङ्घगुणान पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधि-मुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं सङ्घगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता सङ्घानुस्सतिच्चेव सङ्घ गच्छति ।

१००. इमञ्च पन सङ्घानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सङ्घे सगारवो होति सप्पत्तिस्सो, सद्दादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, भयभेरवसहो, दुक्खाधिवासनसमत्थो, सङ्घेन सवाससञ्ज पटिलभति, सङ्घगुणानुस्सतिया अज्झावुत्थञ्चस्स सरीर सन्निपतितसङ्घमिं उपोसथागार पूजारहं होति, सङ्घगुणाधिगमाय चित्तं नमति, वीतिक्रमितव्ववत्थुसमायोगे चस्स सम्मुखा सङ्घं पस्सतो विय हिरौत्तपं पच्चपट्ठाति, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमाद कयिराथ सुमेधसो ।

एवं माहानुभावाय सङ्घानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं सङ्घानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

१०१. सीलानुस्सतिं भावेतुकामेन पन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, अहो वत मे सीलानि “ अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानि भुजिस्सानि विञ्चूपसत्थानि अपरामद्धानि समाधिसवत्तनिकानी ” ति [अ ३।२८६] एवं अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलानि अनुस्सरितव्वानि । तानि च गहङ्गेन गहङ्गसीलानि, पब्बजितेन पब्बजितसीलानि ।

१०२. गहङ्गसीलानि वा होन्तु पञ्चजितसीलानि वा, येस आदिग्धि वा अन्ते वा एकस्मि न भिन्न, तानि, परियन्तल्लिन्नसाट्ठको विय न खण्डानी ति अखण्डानि । येस वेमज्जे एकस्मि न भिन्न, तानि, मज्जे विनिविद्धमाट्ठको विय न छिद्धानि ति अच्छिद्धानि । येस पटिपाटिया द्वे वा तीणि वा न भिन्नानि, तानि, पिड्डिया वा कुच्छिया वा उड्डितेन दीघवट्ठादिसण्ठानेन विसभागवण्णेन काळरत्तादीन अञ्जतरसरीरवण्णा गावी विय न सबलानी ति असबलानि । यानि अन्तरन्तरा न भिन्नानि, तानि, विसभागविन्दुविचित्रा गावी विय न कम्मासानि ति अकम्मासानि ।

१०३. अविसेसेन वा सब्बानि पि सत्तविधेन मेथुनसयोगेन कोधुपनाहादीहि च पापधम्महेहि अनुपहतत्ता अखण्डानि अच्छिद्धानि असबलानि अकम्मासानि [१।१४३-५२] ।

१०४. तानि येव तण्हादासव्यतो मोचेत्वा भुजिस्सभावकरणेन भुजिस्सानि, बुद्धादीहि विञ्जूहि पसत्थत्ता विञ्जूपसत्थानि, तण्हादिङ्गीहि अपरामङ्कत्ता, केनचि वा, अय ते सीलेसु दोसो ति एव परामङ्कु असक्कुण्येयताय अपरामङ्गानि, उपचारसमार्थि अप्पनासमार्थि वा, अथ वा पन मग्गसमार्थि फलसमाधिञ्चापि सवत्तेन्ती ति समाधिसंवत्तिकानि ।

१०५. एवं अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलानि अनुस्सरतो, “ नेवस्स तस्मिं समये रागपरियुड्डित चित्तं होति, न दोस....पे....न मोहपरियुड्डित चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति सील आरम्भा ” ति [अ ३।२८६] पुरिमनयेनेव विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । सीलगुणान पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्त-
ताय वा अप्पन अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं सीलगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता सीलानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

१०६. इमञ्च पन सीलानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सिक्खाय सगारवो होति, सभागवुत्ति, पटिसन्धारे अप्पमत्तो, अत्तानुवादादिमयविरहितो, अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्तावी, सद्वादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबहुलो होति, उत्तरिं अप्पटिधिञ्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमाद कयिराथ सुमेधसो ।

एव महानुभावाय सीलानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं सीलानुस्सतिय वित्थारकथामुख ।

१०७. चागानुस्सतिं भावेतुकामेन पन पकतिया चागाधिमुत्तेन निच्चप्पवत्तदानसविभागेन भवितव्वं । अथ वा पन भावन आरम्भन्तेन, इतो दानि पभुति सति पटिग्गाहके अन्तमसो एकालोपमत्तपि दानं अदत्वा न भुजिस्सामी ति समादानं कत्वा त दिवस गुणविसिद्धेसु पटिग्गाहकेसु यथासात्ति यथाबल सविभागेन दान दत्वा तत्थ निमित्तं गणित्वा रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ लाभो वत मे सुलद्ध वत मे, योह मच्छेरमलपरियुड्डिताय पजाय विगतमल-
मच्छेरेन चेतसा विहरामि, मुत्तचागो पयतपाणि वोस्सग्गरतो याचयोगो दानसविभागरतो ” ति [अ ३।२८७] एव विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेन अत्तनो चागो अनुस्सरितव्वो ।

१०८. तत्थ, लाभा वत मे ति मय्हं वत लाभा, वरं । ये इमे, “ आयुं खो पन दत्वा आयुस्स भागी होति दिच्चस्स वा मानुस्स वा ” इति [अ ३।४२] च, “ ददं पियो होति भजन्ति नं ब्रू ” इति [अ ३।४०] च, “ ददमानो पियो होति, सतं धम्ममनुक्कम ” इति [अ ३।४१] च, एवमादीहि नयेहि भगवता दायकस्स लाभा सवण्णिता, ते मय्हं अवस्स भागिनो ति अधिप्पायो ।

१०९. सुलद्धं वत मे ति य मया इदं सासनं मनुस्सत्तं वा लद्धं, तं सुलद्धं वत मे । कस्मा ? योहं मच्छेरमलपरियुट्ठिताय पजाय....पे . दानसविभागरतो ति ।

११०. तत्थ मच्छेरमलपरियुट्ठिताया ति मच्छेरमलेन अभिभूताय । पजाया ति पजायनवसेन सत्ता वुच्चन्ति । तस्मा, अत्तनो सम्पत्तीनं परसाधारणभावमसहनलक्खणेन चित्तस्स पभस्सरभावदूसकानं कण्हवम्मानं अञ्जतरेन मच्छेरमलेन अभिभूतेसु सत्तेसू ति अयमेत्थ अत्थो ।

१११. विगतमलमच्छेरेना ति अञ्जेसम्पि रागदोसादिमलानञ्चेव मच्छेरस्स च विगतत्ता विगतमलमच्छेरेन । चेतसा विहरामी ति यथावुत्तप्पकारचित्तो द्रुत्वा वसामी ति अत्थो । सुत्तेसु पन महानामस्स सक्कस्स सोतापन्नस्स सतो निस्सयविहारं पुच्छतो निस्सयविहारवसेन देसितत्ता, अगारं अञ्जावसामी ति वुत्त । तत्थ, अभिभविता वसामी ति अत्थो ।

११२. मुत्तचागो ति विस्सट्ठचागो । पयतपाणी ति परिसुद्धहत्थो । सक्कच्च सहत्था देय्य-धम्मं दातुं सदा धोतहत्थो येवा ति वुत्तं होति । वोस्सग्गरतो ति, वोस्सज्जनं वोस्सग्गो । परिच्चागो ति अत्थो । तस्मिं वोसग्गे सतताभियोगवसेन रतो ति वोस्सग्गरतो । याचयोगो ति, यं यं परे याचन्ति, तस्स तस्स दानतो याचनयोगो ति अत्थो । याजयोगो ति पि पाठो । यजनसङ्घातेन याजेन युत्तो ति अत्थो । दानसंविभागरतो ति दाने च सविभागे च रतो । अहं हि दानञ्च देमि, अत्तना परिभुजितव्वतो पि च सविभागं करोमि, एत्थेव चस्मि उभये रतो ति एवं अनुस्सरती ति अत्थो ।

११३. तस्सेवं विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेन अत्तनो चागं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुट्ठितं चित्तं होति, न दोस ...पे....न मोहपरियुट्ठितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति चागं आरब्भा ” ति [अ ३।२८७] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । चागगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारचागगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं चागगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता चागानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

११४. इमञ्च पन चागानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु भिय्योसो मत्ताय चागाधिमुत्तो होति, अलोभञ्जासयो, मेत्ताय अनुलोमकारी, विसारदो, पीतिपामुज्जब्रुल्लो, उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय चागानुस्सतिया सदा ति ।

इदं चागानुस्सतियं विथारकथामुखं ।

११५. देवतानुस्सतिं भावेतुकामेन पन अरियमग्गवसेन समुदागतेहि सद्दादीहि गुणेहि समन्नागतेन भवितब्बं । ततो रहोगतेन पटिसल्लीनेन, “ सन्ति देवा चातुमहाराजिका, सन्ति देवा तावत्तिसा, यामा, तुसिता, निम्मानरतिनो, परनिम्मितवसवत्तिनो, सन्ति देवा ब्रह्म-कायिका, सन्ति देवा ततुत्तरिं, यथारूपाय सद्दाय समन्नागता ता देवता इतो चुता तत्थ उप-पन्ना, मद्दम्पि यथारूपा सद्दा संविज्जति, यथारूपेन सीलेन....यथारूपेन सुतेन....यथारूपेन चागेन....यथारूपाय पज्जाय समन्नागता ता देवता इतो चुता तत्थ उपपन्ना, मद्दम्पि यथारूपा पज्जा सविज्जती ” ति [अं ३।२८७] एव देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो सद्दादिगुणा अनुस्सरितब्बा ।

११६. सुत्ते पन, “ यस्मिं, महानाम, समये अरियसावको अत्तनो च तासञ्च देवतानं सद्दञ्च सीलञ्च सुतञ्च चागञ्च पज्जञ्च अनुस्सरति, नेवस्स तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होती ” ति [अ ३।२८७-८८] वुत्त । किञ्चापि वुत्त, अथ खो तं सक्खिद्वाने ठपेतब्ब, देवतानं अत्तनो सद्दादीहि समानगुणदीपनत्थ वुत्तं ति वेदितब्बं । अट्ठकथायं हि, “ देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो गुणे अनुस्सरती ” ति [ ] दब्बं कत्वा वुत्तं ।

११७. तस्मा पुब्बभागे देवतानं गुणे अनुस्सरित्वा पि अपरभागे अत्तनो संविज्जमाने सद्दादिगुणे अनुस्सरतो चस्स, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति, न दोस....पे.... न मोहपरियुद्धितं चित्तं होति, उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति देवता आरब्भा ” ति [अं ३।२८८] पुरिमनयेनेव [७।६६] विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उपपज्जन्ति । सद्दादिगुणानं पन गम्भीरताय नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेतं देवतानं गुणसदिससद्दादिगुणानुस्सरणवसेन देवतानुस्सतिञ्चेव सङ्गं गच्छति ।

११८. इमञ्च पन देवतानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु देवतानं पियो होति मनापो, भिक्खोसो मत्ताय सद्दादिवेपुल्लं अधिगच्छति, पीतिपामुज्जबद्धलो विहरति, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय देवतानुस्सतिया सदा ति ॥

इदं देवतानुस्सतियं विथारकथामुखं ।

११९. य पन एतास्स विथारदेसनाय, “ उजुगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति तथागतं आरब्भा ” ति आदीनि वत्वा, “ उजुगतचित्तो खो पन, महानाम, अरियसावको लभति

अत्थवेदं, लभति धम्मवेदं, लभति धम्मूपसहितं पामुज्जं, पमुदितस्स पीति जायतां ” ति [अ ३।२८५-८८] वुत्तं, तत्थ, इति पि सो भगवा ति आदीन अत्थं निस्साय उप्पन्नं तुड्ढिं सन्धाय, लभति अत्थवेदं ति वुत्तं । पाळिं निस्साय उप्पन्नं तुड्ढिं सन्धाय, लभति धम्मवेदं, उभयवसेन लभति धम्मूपसहितं पामुज्जं ति वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१२०. यच्च देवतानुस्सतियं, देवता आरब्भा ति वुत्तं, त पुब्बभागे देवता आरब्भ पवत्तचित्तवसेन, देवतागुणसदिसे वा देवताभावनिष्पादके गुणे आरब्भ पवत्तचित्तवसेन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१२१. इमा पन छ अनुस्सतियो अरियसावकान येव इज्झन्ति । तेसं हि बुद्ध-धम्म-सङ्घगुणा पाकटा होन्ति । ते च अखण्डतादिगुणेहि सीलेहि, विगतमलमच्छेरेन चागेन, महानुभावानं देवतान गुणसदिसेहि सद्भादिगुणेहि समन्नागता ।

१२२. महानामसुत्ते च सोतापन्नस्स निस्सयविहार पुट्ठेन भगवता सोतापन्नस्स निस्सय-विहारदस्सनत्थमेव एता विथारतो कथिता [अ ३।२८५-८८] ।

१२३. गेवसुत्ते पि, “ इध, भिक्खवे, अरियसावको तथागत अनुस्सरति, इति पि सो भगवा....पे....उजुगतमेवस्स तस्मिं समथे चित्तं होति, निक्खन्तं मुत्तं बुद्धिं गेधम्हा । गेधो ति खो, भिक्खवे, पञ्चनेतं कामगुणानं अधिवचनं । इदम्पि खो, भिक्खवे, आरम्भणं करिवा एवमिधेकच्चे सत्ता विसुज्झन्ती ” ति [अ ३।३१२] एव अरियसावकस्स अनुस्सतियवसेन चित्तं विसोधेत्वा उत्तरि परमत्थविसुद्धिअधिगमत्थाय कथिता ।

१२४. आयस्मता महाकच्चानेन देसिते सम्भाधोकासुत्ते पि, “ अच्छरिय, आवुसो, अभुत, आवुसो, यावच्चिद तेन भगवता जानता पस्सता अरहता सम्मासम्बुद्धेन सम्भाधे ओकासा-धिगमो अनुबुद्धो सत्तानं विसुद्धिया....पे....निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं छ अनुस्सति-द्धानानि । कतमानि छ ? इवावुसो, अरियसावको तथागत अनुस्सरति....पे....एवमिधेकच्चे सत्ता विसुद्धिधम्मा भवन्ती ” ति [अ ३।३१४-१५] एव अरियसावकस्सेव परमत्थविसुद्धि-धम्मताय ओकासाधिगमवसेन कथिता ।

१२५. उपोसथसुत्ते पि, “ कथञ्च, विसाखे, अरियूपोसथो होति ? उपक्किल्लिडस्स, विसाखे, चित्तस्स उपक्कमेन परियोदपना होति । कथञ्च, विसाखे, उपक्किल्लिडस्स चित्तस्स उपक्कमेन परियोदपना होति ? इध, विसाखे, अरियसावको तथागत अनुस्सरती ” ति [अ १।२०६-११] एव अरियसावकस्सेव उपोसथ उपवसतो चित्तविसोधनकम्मद्धानवसेन उपोसथस्स महप्फलभावदस्सनत्थं कथिता ।

१२६. एकादसनिपाते पि, “ सद्दो, महानाम, आराधको होति, नो अस्सद्दो । आरद्ध-विरियो....उपडित्तसति....समाहितो....पञ्चवा, महानाम, आराधको होति, नो दुप्पञ्जो । इमेसु खो त्वं, महानाम, पञ्चसु धम्मेषु पतिट्ठाय छ धम्मो उत्तरि भावेय्यासि । इव त्वं, महानाम,

तथागतं अनुस्सरेय्यासि, इति पि सो भगवा ” ति [अं ५।३२९-३२] एवमरियसावकस्सेव,
 “ तेस नो, भन्ते, नानाविहारेण विहरत केनस्स विहारेण विहरितब्बं ” ति [अ ५।३२८]
 पुच्छतो विहारदस्सनत्थं कथिता ।

१२७. एवं सन्ते पि परिसुद्धसीलादिगुणसमन्नागतेन पुथुज्जनेनापि मनसिकातब्बा ।
 अनुस्सववसेनापि हि बुद्धादीन गुणे अनुस्सरतो चित्तं पसीदति येव, यस्सानुभावेन नीवरणानि
 विक्खम्भेत्वा उल्लारपामुज्जो विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं येव सञ्चिकरेय्य ।

१२८. कटक्कन्धकारवासी फुस्सदेवत्थेरो विय । सो किरायस्मा मारेण निम्मित बुद्धरूपं
 दिस्वा, अयं ताव सरागदोसमोहो एवं सोभति, कथं नु खो भगवा न सोभति ? सो हि सब्बसो
 वीतरागदोसमोहो ति बुद्धारम्भण पीतिं पटिलभित्वा विपस्सनं वड्ढेत्या अरहत्त पापुणी ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
 समाधिभावनाधिकारे छअनुस्सतिनिद्देशो नाम
 सत्तमो परिच्छेदो ।

अट्टमो परिच्छेदो

अनुस्सतिकम्मट्ठाननिद्देशो

१. इदानीं इतो अनन्तराय मरणसतिया भावनानिद्देशो अनुष्पत्तो । तत्थ मरणं ति एकभवपरियापन्नस्स जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदो । य पनेतं अरहन्तानं वड्डुक्खसमुच्छेदसङ्घातं समुच्छेदमरणं, सङ्घारानं खणभङ्गसङ्घातं खणिकमरणं, रुक्खो मतो, लोहं मतं ति आदिसु सम्मुतिमरणञ्च, न तं इध अधिष्णेतं ।

२. य पि चेत्तं अधिष्णेतं तं, कालमरणं अकालमरणं ति दुविधं होति । तत्थ कालमरणं पुञ्जक्खयेन वा आयुक्खयेन वा उभयक्खयेन वा होति । अकालमरणं कम्मुपच्छेदककम्मवसेन ।

३. तत्थ यं विज्जिमानाय पि आयुसन्तानजनकपच्चयसम्पत्तिया केवलं पटिसन्धिजनकस्स कम्मस्स विपक्खविपाकत्ता मरणं होति, इदं पुञ्जक्खयेन मरणं नाम । यं गतिकालाहारादि-सम्पत्तिया उभावेन अज्जकालपुरिसानं विय वस्सतमत्तपरिमाणस्स आयुनो खयवसेन मरणं होति, इदं आयुक्खयेन मरणं नाम । यं पन दूसिमार-कलावुराजादीनं विय तं खणं येव ठाना चावनसमत्थेन कम्मुना उपच्छिन्नसन्तानानं, पुरिमकम्मवसेन वा सत्थाहरणादीहि उपक्कमेहि उपच्छिज्जमानसन्तानानं मरणं होति, इदं अकालमरणं नाम । तं सब्बम्पि वुत्तप्पकारेण जीवितिन्द्रियुपच्छेदेन सङ्गहितं । इति जीवितिन्द्रियुपच्छेदसङ्घातस्स मरणस्स सरणं मरणसति ।

४. तं भावेतुकामेन रहोगतेन पटिसल्लिनेन, मरणं भविस्सति, जीवितिन्द्रियं उपच्छिज्जिस्सती ति वा, मरणं मरणं ति वा योनिस्सो मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

५. अयोनिस्सो पवत्तयतो हि इड्ढजनमरणानुस्सरणे सोको उप्पज्जति, विजातमातुया पिय-पुत्तमरणानुस्सरणे विय । अनिड्ढजनमरणानुस्सरणे पामुज्जं उप्पज्जति, वेरीनं वेरिमरणानुस्सरणे विय । मज्झत्तजनमरणानुस्सरणे सवेगो न उप्पज्जति, मतकळेवरदस्सने छवडाहकस्स विय । अत्तनो मरणानुस्सरणे सन्तासो उप्पज्जति, उक्खित्तासिकं वधकं दिस्वा भीरुकजातिकस्स विय ।

६. तदेत्तं सब्बम्पि सतिसवेगजाणविरहत्तो होति । तस्मा तत्थ तत्थ हतमतस्से ओलोकेत्वा दिड्डुपुब्बसम्पत्तीनं सत्तानं मतानं मरणं आवज्जित्वा सतिञ्च संवेगञ्च जाणञ्च योजेत्वा, मरणं भविस्सती ति आदिना नयेन मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं पवत्तेन्तो हि योनिस्सो पवत्तेति । उपायने पवत्तेती ति अत्थो ।

७. एवं पवत्तयतो येव हि एकच्चस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, मरणारम्भणा सति सण्ठाति, उपचारप्पत्तमेव कम्मट्ठानं होति ।

८. यस्स पन एत्तावता न होति, तेन, वधकपञ्चुपट्ठानतो, सम्पत्तिविपत्तितो, उपस-

हरणतो, कायबहुसाधारणतो, आयुदुब्बलतो, अनिर्मित्तो, अद्वानपरिच्छेदतो, खणपरित्तो ति इमेहि अट्ठहाकरिहि मरण अनुस्सरितब्बं ।

९. तत्थ वधकपच्चुपट्टानतो ति वधकस्स विय पच्चुपट्टानतो । यथा हि, इमस्स सीसं छिन्दिस्सामी ति असिं गहेत्वा गीवाय चारयमानो वधको पच्चुपट्ठितो व होति, एवं मरणमपि पच्चुपट्ठितमेवा ति अनुस्सरितब्बं । कस्मा ? सह जातिया आगततो, जीवितहरणतो च ।

१०. यथा हि अहिच्छत्तकमकुळं मत्थकेन पंपुं गहेत्वा व उग्गच्छति, एवं सत्ता जरा-मरणं गहेत्वा व निब्बत्तति । तथा हि नेस पटिसन्धिचित्तं उप्पादानन्तरमेव जरं पत्वा पच्चत-सिखरतो पतितसिला विय भिज्जति सद्धिं सम्पयुत्तक्खन्धेहि । एवं खणिकमरणं ताव सहजातिया आगत । जातस्स पन अयस्स मरणतो इधाधिप्येत मरणमपि सहजातिया आगतं ।

११. तस्मा एस सत्तो जातकालतो पट्ठाय, यथा नाम उट्ठितो सुरियो अथाभिमुखो गच्छतेव गतगतट्टानतो ईसकमपि न निवत्तति, यथा वा नदी पच्चतेय्या सीवसोता हारहारिनी सन्दतेव वत्ततेव ईसकमपि न निवत्तति, एव ईसकमपि अनिवत्तमानो मरणाभिमुखो व याति । तेन वुत्तं—

“यमेकरत्तिं पठम गम्भे वसति मानवो ।

अब्भुट्ठितो व सो याति, स गच्छं न निवत्तति ” ति

[जातक ४१४९४] ॥

१२. एवं गच्छतो चस्स, गिम्हाभित्तानं कुलदीनं खयो विय, पातो आपोरसानुगत-बन्धनान दुमफलान पतन विय, मुग्गराभिताळितानं मत्तिकभाजनान भेदो विय, सुरियरस्मि-सम्फुट्टान उस्सावविन्दून विद्धसन विय च मरणमेव आसन्न होति । तेनाह—

“अन्नयन्ति अहोरत्ता, जीवित उपरुञ्जति ।

आयु खीयति मच्चानं, कुलदीनं व ओदकं ” [स ११०९] ॥

“फलानमिव पक्कान पातो पपततो भय ।

एव जातान मच्चानं निच्च मरणतो भय ॥

यथा पि कुम्भकारस्स कत मत्तिकभाजन ।

खुदकञ्च महन्तञ्च य पक्कं यञ्च आमकं ।

सब्ब भेदनपरियन्त, एवं मच्चान जीवित ” [सु ५७६-७७] ॥

“उस्सावो व तिणग्गम्हि सुरियस्सुग्गमनं पति ।

एवमायु मनुस्सानं, मा मं, अम्म, निवारया ” ति [जातक ४१२२] ॥

१३. एव उक्खित्तासिको वधको विय सह जातिया आगत पनेतं मरणं गीवाय असिं चारयमानो सो वधको विय जीवित हरति येव, न आहरित्वा निवत्तति । तस्मा सह जातिया आगततो जीवितहरणतो च उक्खित्तासिको वधको विय मरणमपि पच्चुपट्ठितमेवा ति । एवं वधकपच्चुपट्टानतो मरण अनुस्सरितब्बं ।

१४. सम्पत्तिविपत्तितो ति, इथ सम्पत्ति नाम तावदेव सोभति, याव नं विपत्ति नाभिभवति । न च सा सम्पत्ति नाम अत्थि, या विपत्ति अतिक्रम्य तिष्ठेय्य । तथा हि,

सकलं मेदिनिं भुत्वा दत्त्वा कोटिसत सुखी ।

अङ्गामलकमत्तस्स अन्ते इस्सरत गतो ॥

तेनेव देहवन्धेन पुञ्जमिह खयमागते ।

मरणाभिमुखो सो पि असोको सोकमागतो ति ॥

१५. अपि च सञ्च अरोग्य व्याधिपरियोसानं, सञ्च योञ्चन जरापरियोसानं, सञ्च जीवित मरणपरियोसानं, सञ्चो येव लोकसन्निवासो जातिया अनुगतो, जराय अनुसटो, व्याधिना अभिभूतो, मरणेन अब्भाहतो । तेनाह—

“ यथा पि सेला विपुला नभ आहञ्च पञ्चता ।

समन्ता अनुपरियेय्यु निष्पोथेन्ता चतुद्दिशा ॥

एव जरा च मच्चु च अविवत्तन्ति पाणिने ।

खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से सुदे चण्डालपुक्कुसे ।

न किञ्चि परिवज्जेति, सञ्चमेवाभिदति ॥

न तत्थ हत्थिन भूमि, न रथान, न पत्तिया ।

न चापि मन्तयुद्धेन सक्का जेतु धनेन वा ” ति [सं १।१०२] ॥

एव जीवितसम्पत्तिया मरणविपत्तिपरियोसानत व्यवत्थपन्तेन सम्पत्तिविपत्तितो मरण अनुस्सरितञ्च ।

१६. उपसंहरणतो ति परेहि सद्धिं अत्तनो उपसहरणतो । तत्थ सत्तहाकारेहि उपसहरणतो मरण अनुस्सरितञ्च—यसमहत्ततो, पुञ्जमहत्ततो, थाममहत्ततो, इद्धिमहत्ततो, पञ्जा-महत्ततो, पञ्चेकबुद्धतो, सम्मासम्बुद्धतो ति ।

१७. कथं ? इदं मरण नाम महायसान महापरिवारान सम्पन्नधनवाहनानं महासम्मत-मन्वातु-महासुदस्सन-दब्बहनेमि-निमिप्पभुत्तीनम्पि उपरि निरासङ्कमेव पतितं, किमङ्ग पन मय्हं उपरि न पतिस्सति ?

महायसा राजवरा, महासम्मतआदयो ।

ते पि मच्चुवसं पत्ता, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव ताव यसमहत्ततो अनुस्सरितञ्च ।

१८. कथं पुञ्जमहत्ततो ?

जोतिको जटिलो उग्गो मेण्डको अथ पुण्णको ।

एते चञ्जे च ये लोके महापुञ्जा ति विस्सुता ।

सब्बे मरणमापन्ना, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पुञ्जमहत्ततो अनुस्सरितब्ब ।

१९. कथं थाममहत्ततो ?

वासुदेवो बलदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरो ।

चाणुरो यो महामल्लो अन्तकस्स वसं गता ॥

एव थामबहूपेता इति लोकहि विस्सुता ।

एते पि मरण याता, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव थाममहत्ततो अनुस्सरितब्ब ।

२०. कथं इद्धिमहत्ततो ?

पादङ्गुलकमत्तेन वेजयन्तमकम्पयि ।

यो नामिद्धिमत सेट्ठो दुतियो अगगसावको ॥

सो पि मञ्जुमुखं घोर, मिगो सीहमुखं विय ।

पविट्ठो सह इद्धीहि, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव इद्धिमहत्ततो अनुस्सरितब्ब ।

२१. कथं पञ्जामहत्ततो ?

लोकनाथं ठपेत्त्वान ये चञ्जे अत्थि पाणिनो ।

पञ्जाय सारिपुत्तस्स कल नाग्घन्ति सोळसिं ॥

एव नाम महापञ्जो पठमो अगगसावको ।

मरणस्स वस पत्तो, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एव पञ्जामहत्ततो अनुस्सरितब्ब ।

२२. कथं पञ्चेकबुद्धतो ? ये पि ते अत्तनो जाणविरियबलेन सब्बकिलेससत्तुनिम्मथनं कत्वा पञ्चेकबोधिं पत्वा खग्गविसाणकप्पा सयम्भुनो, ते पि मरणतो न मुत्ता, कुतो पनाहं मुच्चिस्सामी ति ?

त तं निमित्तमागम्म धीमंसन्ता महेसयो ।

सयम्भू जाणतेजेन ये पत्ता आसवक्खयं ॥

एक चरियनिवासेन खग्गसिद्धसम्पमा ।

ते पि नातिगता मञ्जु, मादिसेसु कथा व का ति ॥

एवं पञ्चेकबुद्धतो अनुस्सरितब्ब ।

२३. कथं सम्मासम्बुद्धतो ? यो पि सो भगवा असीतिअनुव्यञ्जनपटिमण्डित-द्वत्तिस-महापुरिसलक्खणविचित्ररूपकायो सब्बाकारपरिसुद्धसीलक्खन्धादिगुणरतनसमिद्धधम्मकायो यस्-

महत्त-पुञ्जमहत्त-थाममहत्त-इद्धिमहत्त-पञ्चामहत्तानं पारं गतो असमो असमसमो अप्पटिपुग्गलो अरहं सम्मासम्बुद्धो, सो पि सल्लिखुद्धिनिपातेन महाअग्गिक्खन्धो विय मरणवुद्धिनिपातेन ठानसो वूपसन्तो ।

एवं महानुभावस्स यं नामेतं महेसिनो ।
न भयेन न लज्जाय मरण वसमागतं ॥
निल्लज्ज वीतसारज्ज सञ्चसत्ताभिमदन ।
तयिद मादिस सत्त कथ नाभिभविस्सती ति ॥

एव सम्मासम्बुद्धतो अनुस्सरितब्ब ।

२४. तस्सेवं यममहत्ततादिसम्पन्नेहि परेहि सद्धिं मरणसामञ्जताय अत्तान उपसहरित्वा, तेसं विय सत्तविसेसान मद्धम्पि मरण भविस्सती ति अनुस्सरतो उपचारणत्त कम्मठ्ठानं होती ति । एवं उपसंहरणतो मरणं अनुस्सरितब्ब ।

२५. कायबहुसाधारणतो ति, अय कायो बहुसाधारणो, असीतिया ताव किमि-कुलानं साधारणो । तथ छविनिस्सिता पाणा छविं खादन्ति, चम्मनिस्सिता चम्म खादन्ति, मंसनिस्सिता मंसं खादन्ति, न्हारुनिस्सिता न्हारु खादन्ति, अड्डिनिस्सिता अड्डिं खादन्ति, मिञ्जनिस्सिता मिञ्जं खादन्ति, तथेव जायन्ति जीयन्ति मियन्ति उच्चारपस्सात्र करोन्ति । कायो च नेसं पसूतिघरञ्चेव गिलानसाला च सुसानञ्च वच्चकुटी च पस्सावदोणिका च । स्वायं तेसम्पि किमीनं पकोपेन मरणं निगच्छति येव । यथा च असीतिया किमिकुलानं, एव अञ्जत्तिकान येव अनेकसतानं रोगान, बाहिरानञ्च अहिबिच्छिकादीन मरणस्स पच्चयान साधारणो ।

२६. यथा हि चतुमहापथे ठपिते लक्खहि सञ्चदिसाहि आगता सर-सत्ति-तोमर-पासाणादयो निपतन्ति, एव काये पि सञ्चूपदवा निपतन्ति । स्वाय तेसम्पि उपदयान निपातेन मरण निगच्छति येव । तेनाह भगवा —“ इध, भिक्खवे, भिक्खु दिवसे निक्खन्ते रत्तिया पतिहिताय इति पटिसच्चिक्खति, बहुका खो मे पच्चया मरणस्स, अहि वा म डंसेय्य, विच्छिको वा म डंसेय्य, सतपदी वा म डंसेय्य, तेन मे अस्स कालकिरिया, सो ममस्स अन्तरायो, उपक्खलित्वा वा पपत्तेय्य, भत्त वा मे भुत्त व्यापजेय्य, पित्त वा मे कुप्पेय्य, सेह्व वा मे कुप्पेय्य, सत्थका वा मे वाता कुप्पेय्युं, तेन मे अस्स कालकिरिया, सो ममस्स अन्तरायो ति [अं ३।३०६] । एव कायबहुसाधारणतो मरण अनुस्सरितब्ब ।

२७. आयुदुब्बलतो ति, आयु नामेत अवलं दुब्बल । तथा हि सत्तान जीवित अस्सासपस्सासूपनिबन्धञ्चेव इरियापथूपनिबन्धञ्च सीतुण्हूपनिबन्धञ्च महाभूतूपनिबन्धञ्च आहारूपनिबन्धञ्च ।

२८. तदेतं अस्सासपस्सासान समवुत्ति लभमानमेव पवत्तति, बहि निक्खन्तनासिकावाते पन अन्तो अपविस्सन्ते, पविडे वा अनिक्खमन्ते मतो नाम होति । चतुञ्च इरियापथानाम्पि

समवुत्ति लभमानमेव पवत्तति, अञ्जतरञ्जतरस्स पन अधिमत्तताय आयुसङ्कारा उपच्छिज्जन्ति । सीतुण्हानम्पि समवुत्ति लभमानमेव पवत्तति, अतिसीतेन पन अतिउण्हेन वा अभिभूतस्स विपज्जति । महाभूतानम्पि समवुत्ति लभमानमेव पवत्तति, पथवीधातुया पन आपोवानुआदीन वा अञ्जतरञ्जतरस्स कोपेन बलसम्पन्नो पि पुग्गलो पथद्वकायो वा अतिसारादिक्खेन किलिन्नपूतिकायो वा महाडाहपरेतो वा सम्भिज्जमानसन्धिबन्धनो वा हुत्वा जीवितक्खयं पापुणाति । कव्वलीकाराहारम्पि युत्तकाले लभन्तस्सेव जीवितं पवत्तति, आहारं अलभमानस्स पन परिक्खयं गच्छती ति । एव आयुदुब्बलतो मरण अनुस्सरितब्बं ।

२९. अनिमित्ततो ति अव्वत्थानतो । परिच्छेदाभावतो ति अथो । सत्तान हि

जीवित व्याधि कालो च देहनिक्खेपेन गति ।

पञ्चेते जीवलोकास्मि अनिमित्ता न नायरे ॥

३०. तथ जीवितं ताव, एत्तकमेव जीवितब्ब, न इतो पर ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्त । कललकाले पि हि सत्ता मरन्ति, अब्बुद-पेसि-धन-मासिक-द्वेमास-तेमास-चतुमास-पञ्चमास-दसमासकाले पि, कुच्छितो निक्खन्तसमये पि । ततो पर वस्ससतस्स अन्तो पि बहि पि मरन्ति येव ।

३१. व्याधि पि, इमिना व व्याधिना सत्ता मरन्ति, न अञ्जेना ति एवं ववत्थानाभावतो अनिमित्तो । चक्खुरोगेनापि हि सत्ता मरन्ति, सोतरोगादीन अञ्जतरेनापि ।

३२. कालो पि, इमस्मि येव काले मरितब्ब न अञ्जस्मि ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्तो । पुब्बण्हे पि हि सत्ता मरन्ति, मज्झन्तिकादीन अञ्जतरस्मिम्पि ।

३३. देहनिक्खेपेनम्पि, इधेव मियमानान देहेन पतितब्ब, न अञ्जत्रा ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्तं । अन्तोगामे जातान हि बहिगामे पि अत्तभावो पतति, बहिगामे जातानम्पि अन्तोगामे । तथा, थलजान वा जले, जलजान वा थले ति अनेकप्पकारतो वित्थारेतब्ब ।

३४. गति पि, इतो चुतेन इय निव्वत्तितब्ब ति एव ववत्थानाभावतो अनिमित्ता । देव-लोकतो हि चुता मनुस्सेसु पि निव्वत्तन्ति, मनुस्सलोकतो चुता देवलोकादीनम्पि यत्थ कत्थचि निव्वत्तन्ती ति एवं यन्तयुत्तगोणो विय गतिपञ्चके लोको सम्परिवत्तती ति । एव अनिमित्ततो मरण अनुस्सरितब्बं ।

३५. अद्धानपरिच्छेदतो ति, मनुस्सान जीवितस्स नाम एतरहि परित्तो अद्धान, यो चिर जीवति, सो वस्ससत, अण्ण वा भिय्यो । तेनाह भगवा—“अप्पमिदं, भिक्खवे, मनुस्सानं आयु, गमनीयो सम्परायो, कत्तब्बं कुसलं, चरितब्बं ब्रह्मचरियं, नत्थि जातस्स अमरणं । यो, भिक्खवे, चिरं जीवति, सो वस्ससत, अण्ण वा भिय्यो ति ।....

अप्पमायु मनुसान, हीलेय्य नं सुपोरिसो ।

चरेय्यादित्तसीसो व नत्थि मच्चुस्सनागमो ” ति [स १।१०८] ॥

अपरमि आह—“भूतपुब्बं, भिक्खवे, अरको नाम सत्था अहोसी” ति [अ४।१३६-३८]
सब्बं पि सत्सहि उपमाहि अलङ्कतं सुत्तं वित्थारेतब्बं ।

३६. अपरमि आह—“योय, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसति भावेति, अहो वताह रत्तिन्दिवं जीवेय्यं, भगवतो सासन मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पाय, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसति भावेति, अहो वताह दिवसे जीवेय्यं, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहु वत मे कतं अस्सा ति, यो पाय, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसति भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं एक पिण्डपातं सुज्जामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पायं, भिक्खवे, भिक्खु एवं मरणसति भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं चत्तारो पञ्च आलोपे सङ्गादित्वा अज्झोहरामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति,—इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, भिक्खू पमत्ता विहरन्ति, दन्ध मरणसति भावेति आसवान खयाय ।

३७. “यो च ख्वायं, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसति भावेति, अहो वताह तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं एक आलोप सङ्गादित्वा अज्झोहरामि, भगवतो सासन मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति, यो पाय, भिक्खवे, भिक्खु एव मरणसति भावेति, अहो वताहं तदन्तरं जीवेय्यं, यदन्तरं अस्ससित्वा वा पस्ससामि, पस्ससित्वा वा अस्ससामि, भगवतो सासनं मनसिकरेय्यं, बहुं वत मे कतं अस्सा ति,—इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, भिक्खू अप्पमत्ता विहरन्ति, तिक्खं मरणसति भावेति आसवान खयाया ” ति [अ ३।३०५-६] ।

३८. एव चतुपञ्चालोपसङ्गादनमत्तं अविस्सासियो परित्तो जीवितस्स अद्वा ति । एवं अद्धानपरिच्छेदतो मरण अनुस्सरितब्बं ।

३९. खणपरित्ततो ति, परमत्थतो हि अतिपरित्तो सत्तान जीवितक्खणो, एकचित्त-
प्पवत्तिमत्तो येव । यथा नाम रथचक्र पवत्तमानमपि एकेनेव नेमिप्पदेसेन पवत्तति, तिङ्गमानमपि
एकेनेव तिङ्गति, एवमेव एकचित्तक्खणिक् सत्तान जीवित, तस्मिं चित्ते निरुद्धमत्ते सत्तो निरुद्धोति
वुच्चति । यथाह—“अतीते चित्तक्खणे जीवित्थं, न जीवति, न जीविस्सति, अनागते चित्तक्खणे
न जीवित्थं, न जीवति, जीविस्सति, पच्चुप्पन्ने चित्तक्खे, न जीवित्थं, जीवति, न जीविस्सति ।

जीवित अत्तभावो च सुखदुक्खा च केवला ।

एकचित्तसमायुत्ता लङ्घसो वत्तते खणो ॥....

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिङ्गमानस्स वा इध ।

सब्बे पि सदिसा खन्धा गता अप्पटिसन्धिया ॥....

अनिब्बत्तेन न जातो, पच्चुप्पन्नेन जीवति ।

चित्तमङ्गा मतो लोको, पञ्जत्ति परमत्थिया ” ति [मनि ४२] ॥

एवं खणपरित्ततो मरण अनुस्सरितब्बं ।

४०. इति इमेसं अट्ठन्नं आकारानं अज्जतरज्जतरेन अनुस्सरतो पि पुनप्युनं मनसिकार-
वसेन चित्तं आसेवन लभति, मरणारम्भणा सति सन्तिट्ठति, नीवरणानि विक्खम्भन्ति, ज्ञानञ्जानि
पातुभवन्ति । सभावधम्मत्ता पन, सवेजनीयत्ता च आरम्भणस्स अप्पनं अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव
ज्ञानं होति । लोकुत्तरज्ज्ञानं पन दुतिय-चतुत्थानि च आरुप्पज्ज्ञानानि सभावधम्मं पि भावना-
विसेनेन अप्पम पापुणन्ति । विसुद्धिभावनानुक्रमवसेन हि लोकुत्तरं अप्पनं पापुणाति, आरम्भणाति-
क्रमभावनावसेन आरुप्प । अप्पनापत्तस्सेव हि ज्ञानस्स आरम्भणसमतिक्रमनमत्तं तत्थ होति ।
इध पन तदुभयमपि नत्थि, तस्मा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेत मरणसतिवलेन उप्पन्नता
मरणसतिव्वेव सङ्गं गच्छति ।

४१. इमञ्च पन मरणसति अनुयुत्तो भिक्खु सततं अप्पमत्तो होति, सब्बभवेसु अनभि-
रतिसञ्च पटिलभति, जीवितनिकर्म्मि जहति, पापगरही होति, असन्निविधबहुलो, परिकखारेसु
विगतमलमच्छेरो, अनिच्चसञ्जा चस्स परिचय गच्छति, तदनुसारेनेव च दुक्खसञ्जा अनत्तसञ्जा
च उपट्ठाति, यथा अभावितमरणा सत्ता सहसा वाळमिग-यक्ख-सप्प-चोर-व्रधकाभिभूता विय
मरणसमये भयं सन्तास सम्मोहमापज्जन्ति, एव अनापज्जित्वा अभयो असम्मूळ्हो कालं करोति,
सचे दिट्ठे व धम्मं अमत नाविगमेति, कायस्स भेदा सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा ह्वे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय मरणस्सतिया सदा ति ॥

इदं मरणसतिय विथारकथामुख ।

४२. इदानीं यं त अज्जत्र बुद्धुप्पादा अप्पवत्तपुब्बं, सब्बतिथियान अविशयभूत, तेसु तेसु
सुत्तन्तेसु, “ एकधम्मो, भिक्खवे, भावितो बहुलीकतो महतो सवेगाय सवत्तति, महतो अत्थाय
संवत्तति, महतो योगक्खेमाय संवत्तति, महतो सतिसम्पज्जज्जाय सवत्तति, णाणदस्सनपटिलाभाय
संवत्तति, दिट्ठधम्मसुखविहाराय सवत्तति, विजाविमुत्तिफलसच्छिकिरियाय सवत्तति । कतमो
एकधम्मो ? कायगतासति [अ १।४३]....अमत ते, भिक्खवे, परिभुज्जान्ति, ये कायगतासतिं परि-
भुज्जन्ति । अमतं ते, भिक्खवे, न परिभुज्जन्ति, ये कायगतासतिं न परिभुज्जन्ति ।’ अमत तेसं, भिक्खवे,
परिभुत्तं....अपरिभुत्तं....परिहीन ...अपरिहीन....विरट्ठं आरद्ध....येसं कायगतासति आरद्धा”
ति [अ १।४५] एव भगवता अनेकेहि आकारेहि पससित्वा, “ कथं भाविता च, भिक्खवे,
कयगतासति कथं बहुलीकता महप्फला होति महानिससा ? इध, भिक्खवे, भिक्खु अरज्जगतो
वा ” ति [म ३।८९] आदिना नयेन, आनापानपब्ब, इरियापथपब्ब, चतुसम्पज्जपब्बं,
पटिक्कलमनसिकारपब्ब, धातुमनसिकारपब्ब, नव सीवधिकपब्बानि ति इमेसं चुदसन्न, पब्बानं
वसेन कायगतासतिकम्मट्ठानं निदिट्ठं, तस्स भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो ।

४३. तत्थ यस्मा, इरियापथपब्बं, चतुसम्पज्जपब्बं, धातुमनसिकारपब्बं ति इमानि तीणि

५ पाळियं इमानि सुत्तानि उप्पट्ठिपाटिया आगतानि ।

विपस्सनावसेन वुत्तानि, नव सीवथिकपब्बानि विपस्सनावानेषु येव आदीनवानुपस्सनावसेन वुत्तानि,—या पि चेत्थ उद्धमातकादिसु समाधिभावना इज्जेय्य, सा असुभनिद्देसे पकासिता येव,—अनापानपब्बं पन पटिक्कूलमनसिकारपब्बञ्च इमानेवेत्थ द्वे समाधिवसेन वुत्तानि । तेषु आनापानपब्बं अनापानसतिवसेन विसुं कम्मट्ठान येव ।

४४. यं पनेतं, “ पुन च पर, भिक्खवे, भिक्खु इममेव काय उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्त पूर नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति—अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा....पे....मुत्त ” ति [म ३।९०] एव मत्थलुङ्ग अड्ढिमिञ्जेन सङ्गहेत्वा पटिक्कूलमनसिकारवसेन देसितं द्रुत्तिसाकारकम्मट्ठानं, इदमिध कायगतासती ति अधिपेतं ।

४५. तत्थाय पाळिवण्णनापुब्बङ्गमो भावनानिद्देसो । इममेव कायं ति इमं चतुमहाभूतिकं पूतिकायं । उद्धं पादतला ति पादतलतो उपरि । अधो केसमत्थका ति केसग्गतो हेडा । तचपरियन्तं ति तिरिय तचपरिच्छिन्न । पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खती ति नानप्पकारकेसादिअसुचिभरितो अयं कायो ति पस्सति । कथं अत्थि इमस्मिं काये केसा....पे....मुत्तं ति ।

४६. तत्थ अत्थी ति संबिज्जन्ति । इमस्मिं ति त्थाय, उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तो पूरो नानप्पकारस्स असुचिनो ति वुच्चति, तस्मिं । काये ति सरिरे । सरिरे हि असुचिसञ्चयतो कुच्छित्तानं केसादीनञ्चैव चक्खुरोगादीनञ्च रोगसतान आयभूततो कायो ति वुच्चति । केसा लोमा ति एते केसादयो द्रुत्तिसाकारा । तत्थ, अत्थि इमस्मिं काये केसा, अत्थि इमस्मिं काये लोमा ति एवं सम्बन्धो वेदितव्वो ।

४७. इमस्मिं हि, पादतला पट्टाय उपरि, केसमत्थका पट्टाय हेडा, तचतो पट्टाय परितो ति एतके ब्याममत्ते कलेयरे सव्वाकारेण पविचिनन्तो न कोचि किञ्चि मुत्त वा मणि वा वेलुरिय वा अगरु वा कुङ्कुम वा कप्पूरं वा वासचुण्णादिं वा अणुमत्तम्पि सुचिभाव पस्सति, अथ खो परमदुग्गन्धजेगुच्छ अस्सिरिकदस्सनं नानप्पकार केसलोमादिभेद असुचिं येव पस्सति । तेन वुत्तं—अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा ...पे....मुत्त ति । अयमेत्थ पदसम्बन्धतो वण्णना ।

४८. इमं पन कम्मट्ठानं भावेतुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन वुत्तप्पकारं कल्याणमित्तं उपसङ्कमित्वा [३।६१-७३] इदं कम्मट्ठानं गहेतव्वं । तेनापिस्स कम्मट्ठानं कथेत्तेन सत्तथा उग्गहकोसल्लं, दसधा च मनसिकारकोसल्लं आचिक्खितव्वं । तत्थ, वचसा, मानसा, वण्णतो, सण्ठानतो, दिसतो, ओकासतो, परिच्छेदतो ति एवं सत्तथा उग्गहकोसल्लं आचिक्खितव्वं ।

४९. इमस्मिं हि पटिक्कूलमनसिकारकम्मट्ठाने यो पि तिपिटको होति तेनापि मनसिकारकाले पठमं वाचाय सज्झायो कातव्वो । एकच्चस्स हि सज्झायं करोन्तस्सेव कम्मट्ठानं पाकटं होति । मलयवासिमहादेवथेरस्स सन्तिके उग्गहितकम्मट्ठानानं द्विजं थेरान विय । थेरो किर तेहि कम्मट्ठानं याचितो, चत्तारो मासे इमं येव सज्झायं करोथा ति द्रुत्तिसाकारे पाळिं अदासि ।

ते, किञ्चापि नेसं द्वे तयो निकाया पगुणा, पदक्खिणग्गाहिताय पन चत्तारो मासे द्वात्तिसाकारं सज्झायन्ता व सोतापन्ना अहेसुं । तस्मा कम्मद्वानं कथेन्तेन आचरियेन अन्तेवासिको वत्तब्बो, पठम ताव वाचाय सज्झाय करोही ति ।

५०. करोन्तेन च तचपञ्चकादीनि परिच्छिन्दित्वा अनुलोमपटिलोमवसेन सज्झायो कातब्बो । केसा, लोमा, नखा, दन्ता, तचो ति हि वत्वा पुन पटिलोमतो, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५१. तदनन्तर वक्कपञ्चके, मंसं, न्हारु, अडि, अडिमिञ्जं, वक्कं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, वक्कं, अडिमिञ्ज, अडि, न्हारु, मस, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५२. ततो पप्फासपञ्चके, हृदय, यकनं, किलोमक, पिहकं, पप्फासं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, पप्फास, पिहक, किलोमकं, यकन, हृदयं, वक्क, अडिमिञ्जं, अडि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५३. ततो मत्थलुङ्गपञ्चके, अन्त, अन्तगुणं, उदरियं, करीसं, मत्थलुङ्ग ति वत्वा पुन पटिलोमतो, मत्थलुङ्ग, करीस, उदरियं, अन्तगुणं, अन्तं, पप्फासं, पिहकं, किलोमकं, यकनं, हृदय, वक्क, अडिमिञ्ज, अडि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५४. ततो मेदच्छके, पित्त, सेम्हं, पुब्बो, लोहित, सेदो, मेदो ति वत्वा पुन पटिलोमतो मेदो, सेदो, लोहितं, पुब्बो, सेम्ह, पित्त, मत्थलुङ्ग, करीस, उदरिय, अन्तगुण, अन्तं, पप्फास, पिहक, किलोमक, यकन, हृदय, वक्कं, अडिमिञ्ज, अडि, न्हारु, मंस, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५५. ततो मुत्तच्छके, अस्सु, वसा, खेळो, सिङ्घाणिका, लसिका, मुत्तं ति वत्वा पुन पटिलोमतो, मुत्त, लसिका, सिङ्घाणिका, खेळो, वसा, अस्सु, मेदो, सेदो, लोहित, पुब्बो, सेम्हं, पित्तं, मत्थलुङ्ग, करीस, उदरिय, अन्तगुणं, अन्त, पप्फासं, पिहकं, किलोमक, यकन, हृदयं, वक्क, अडिमिञ्ज, अडि, न्हारु, मंस, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसा ति वत्तब्ब ।

५६. एव कालसत कालसहस्स कालसतसहस्समपि वाचाय सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायेन हि कम्मद्वानतन्ति पगुणा होति, न इतो चितो च चित्त विधावति, कोट्टासा पाकटा होन्ति, हत्थसङ्खलिका विय, वतिपादपन्ति विय च खायन्ति ।

५७. यथा पन वचसा, तथेव मनसा पि सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायो हि मनसा सज्झायस्स पञ्चयो होति । मनसा सज्झायो लम्बखणपटिवेत्रस्स पञ्चयो होति ।

५८. वण्णतो ति केसादीन वण्णो वक्थपेतब्बो । सण्ठानतो ति तेसं येव सण्ठानं वक्थपेतब्बं । दिसतो ति, इमस्मिं हि सरीरे नाभितो उद्ग उपरिमा दिसा, अयो हेड्डिमा दिसा, तस्मा अयं कोट्टासो इमिस्सा नाम दिसाया ति दिसा वक्थपेतब्बा । ओकासतो ति, अय कोट्टासो इमस्मिं नाम ओकासे पतिडित्तो ति एव तस्स तस्स ओकासो वक्थपेतब्बो ।

५९. परिच्छेदतो ति, सभागपरिच्छेदो विसभागपरिच्छेदो ति द्वे परिच्छेदा । तत्थ, अय कोडासो हेडा च उपरि च तिरियञ्च इमिना नाम परिच्छिन्नो ति एवं सभागपरिच्छेदो वेदितव्वो । केसा न लोमा, लोमा पि न केसा ति एवं अमिस्सकतावसेन विसभागपरिच्छेदो वेदितव्वो ।

६०. एव सत्तथा उग्गहकोसल्लं आचिक्खन्तेन पन, इदं कम्मट्ठान असुकरिं सुत्ते पटि-
कूलवसेन कथित, असुकरिं धातुवसेना ति जत्वा आचिक्खितव्वं । इदं हि महासतिट्ठाने
पटिकूलवसेनेव कथित । महाइत्थिपदोपम-महाराहुलोवाद-धातुविभङ्गेषु धातुवसेन कथितं ।
कायगतासतिसुत्ते पन यस्स वण्णतो उपट्ठाति, तं सन्धाय चत्तारि ज्ञानानि विभत्तानि । तत्थ
धातुवसेन कथित विपस्सनाकम्मट्ठानं होति, पटिकूलवसेन कथित समथकम्मट्ठानं । तदेतं इध
समथकम्मट्ठानमेवा ति ।

६१. एव सत्तथा उग्गहकोसल्लं आचिक्खित्वा, अनुपुञ्चतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो,
विक्खेपपटिबाहनतो, पणत्तिसमतिक्रमनतो, अनुपुञ्चमुच्चनतो, अप्पनातो, तयो च सुत्तन्ता
ति एव दसधा मनसिकारकोसल्लं आचिक्खित्तव्वं ।

६२. तत्थ अनुपुञ्चतो ति, इदं हि सञ्जायकरणतो पट्ठाय अनुपटिपाटिया मनसिकातव्वं,
न एकन्तरिकाय । एकन्तरिकाय हि मनसिकारोन्तो, यथा नाम अकुसलो पुरिसो द्वत्तिसपदं
निस्सेणि एकन्तरिकाय आरोहन्तो किलन्तकायो पतति, न आरोहन् सम्पादेति, एवमेव भावना-
सम्पत्तिवसेन अधिगन्तव्वस्स अस्सादस्स अनधिगमा किलन्तचित्तो पतति, न भावनं सम्पादेति ।

६३. अनुपुञ्चतो मनसिकरोन्तेनापि च नातिसीघतो मनसिकातव्व । अतिसीघतो
मनसिकरोतो हि, यथा नाम तियोजन मग्गं पटिपज्झित्वा ओक्कमनविस्सज्जन असल्लक्खेत्वा सीधेन
जवेन सतक्खलुम्पि गमनागमनं करोतो पुरिसस्स, किञ्चापि अद्धानं परिक्रय गच्छति, अथ खो
पुच्छित्वा व गन्तव्वं होति, एवमेव केवलं कम्मट्ठानं परिपोसानं पापुणाति, अविभूतं पन होति,
न विसेसं आवहति । तस्मा नातिसीघतो मनसिकातव्व ।

६४. यथा च नातिसीघतो, एव नातिसणिकतो पि । अतिसणिकतो मनसिकरोतो हि,
यथा नाम तदद्दे व तियोजनं मग्गं गन्तुकामस्स पुरिसस्स अन्तरामग्गे रुक्खपञ्चततट्ठाकादिसु
विलम्बमानस्स मग्गो परिक्रय न गच्छति, द्वीहन्तीहेन परियोसापेतव्वो होति, एवमेव
कम्मट्ठानं परिपोसानं न गच्छति, विसेसाधिगमस्स पञ्चयो न होति ।

६५. विक्खेपपटिबाहनतो ति कम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा बहिद्धा पुथुत्तारम्मणे चेतसो
विक्खेपो पटिबाहितव्वो । अप्पटिबाहतो हि, यथा नाम एकपदिकं पपातमग्गं पटिपन्नस्स पुरिसस्स
अक्कमनपदं असल्लक्खेत्वा इतो चित्तो च विलोकयतो पदवारो विरञ्जति, ततो सतपोरिसे पपाते
पतितव्वं होति, एवमेव बहिद्धा विक्खेपे सति कम्मट्ठानं परिहायति परिधसति । तस्मा विक्खेप-
पटिबाहनतो मनसिकातव्वं ।

६६. पण्णत्तिसमतिक्रमनतो ति या अय, केसा लोमा ति आदिका पण्णत्ति, तं अतिक्रमत्वा पटिकूलं ति चित्तं ठपेतब्बं । यथा हि उदकदुल्लभकाले मनुस्सा अरञ्जे उदपानं दिस्वा तत्थ तालपण्णादिकं किञ्चिदेव सञ्जाणं बन्धित्वा तेन सञ्जाणेन आगन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, यदा पन नेस अभिण्हसञ्चारेन आगतागतपदं पाकटं होति, तदा सञ्जाणेन किञ्चं न होति, इच्छित्तिच्छित्तकलणे गन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, एवमेव पुब्बभागे, केसा लोमा ति पण्णत्तिवसेन मनसिकरोतो पटिकूलभावो पाकटो होति । अथ, केसा लोमा ति पण्णत्तिं समतिक्रमत्वा पटिकूलभावे येव चित्तं ठपेतब्बं ।

६७. अनुपुब्बमुञ्चनतो ति यो यो कोडासो न उपड्ढाति, तं तं मुञ्चन्तेन अनुपुब्ब-मुञ्चनतो मनसिकातब्बं । आदिकम्मिकस्स हि केसा ति मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा मुत्तं ति इमं परियोसानकोडासमेव आहच्च तिड्ढति, मुत्तं ति च मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा केसा ति इमं आदिकोडाममेव आहच्च तिड्ढति । अथस्स मनसिकरोतो मनसिकरोतो केचि कोडासा उपड्ढहन्ति, केचि न उपड्ढहन्ति । तेन ये ये उपड्ढहन्ति तेसु तेसु ताव कम्म कातब्बं, याव द्वीसु उपड्ढितेसु तेसमिपि एको सुदुतर उपड्ढाति । एवं उपड्ढितं पन तमेव पुनप्पुनं मनसिकरोत्तेन अप्पना उप्पादेतब्बं ।

६८. तत्रायं उपमा—यथा हि द्वात्तिसतालके तालवने वसन्तं मक्कटं गहेतुकाभो लुद्धो आदिह्मि ठिततालस्स पण्णं सरेन विञ्जित्वा उक्कुट्ठिं करेय्य, अथ सो मक्कटो पटिपाटिया तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालमेव गच्छेय्य, तत्थ पि गन्त्वा लुद्धेन तथेव कते पुन तेनेव नयेन आदितालं आगच्छेय्य, सो एव पुनप्पुनं पटिपाटियमानो उ उक्कुट्ठिड्डाने येव उड्ढहित्वा अनुक्कमेन एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्जे मकुलतालपण्णसूचिं दब्ब्हं गहेत्वा विञ्जियमानो पि न उड्ढहेय्य, एवसम्पदमिदं दड्ढब्बं ।

६९. तत्रिदं ओपम्मसंसन्दन—यथा हि तालवने द्वात्तिस ताला, एव इमस्मिं काये द्वात्तिस कोडासा । मक्कटो विय चित्तं । लुद्धो विय योगावचरो । मक्कटस्स द्वात्तिसतालके तालवने निवासो विय योगिनो चित्तस्स द्वात्तिसकोडासके काये आरम्भणवसेन अनुसञ्चरण । लुद्धेन आदिह्मि ठिततालस्स पण्णं सरेन विञ्जित्वा उक्कुट्ठिया कताय मक्कटस्स तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालगमनं विय योगिनो केसा ति मनसिकारे आरद्धे पटिपाटिया गन्त्वा परियोसानकोडासे येव चित्तस्स सण्ठान । पुन पच्चागमने पि एसेव नयो । पुनप्पुनं पटिपाटियमानस्स मक्कटस्स उक्कुट्ठिड्डाने उड्ढान विय पुनप्पुनं मनसिकरोतो केसुचि केसुचि उपड्ढितेसु अनुपड्ढहन्ते विस्सज्जेत्वा उपड्ढितेसु परिकम्मकरणं । अनुक्कमेन एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्जे मकुलतालपण्णसूचिं दब्ब्हं गहेत्वा विञ्जियमानस्सापि अनुड्ढानं विय अवसाने द्वोसु उपड्ढितेसु यो सुदुतर उपड्ढाति तमेव पुनप्पुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादन ।

७०. अपरा पि उपमा—यथा नाम पिण्डपातिको भिक्खु द्वात्तिसकुलं गामं उपनिस्साय

वसन्तो पठमगेहे येव द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकं विस्सज्जेय्य, पुन दिवसे तिस्सो लभित्वा परतो द्वे विस्सज्जेय्य, ततियदिवसे आदिग्धि येव पत्तपूर लभित्वा आसनसाल गन्त्वा परिभुञ्जेय, एवंसम्पदमिदं दद्वब्ब ।

७१. द्वत्तिसकुलगामो विय हि द्वत्तिसाकारो । पिण्डपातिको विय योगावचरो । तस्स तं गाम उपनिस्साय वासो विय योगिनो द्वत्तिसाकारे परिकम्मकरणं । पठमगेहे द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकस्सा विस्सज्जनं विय, दुतियदिवसे तिस्सो लभित्वा परतो द्विन्न विस्सज्जन विय च मनसिकरोतो मनसिकरोतो अनुपइहन्ते विस्सज्जेत्वा उपडित्तोसु याव कोट्टासद्वये परिकम्मकरण । ततियदिवसे आदिग्धि येव पत्तपूरं लभित्वा आसनसालाय निसीदित्वा परिभोगो विय द्वीसु यो सुहुतर उपड्ढाति तमेव पुनपुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादन ।

७२. अप्पनातो ति अप्पनाकोट्टासतो । केसादिसु एकेकस्मि कोट्टासे अप्पना होती ति वेदितब्बा ति अयमेवेत्थ अधिप्पायो ।

७३. तयो च सुत्तन्ता ति, अधिचित्त, सीत्तिभावो, बोञ्जझक्कोसल्ल ति इमे तयो सुत्तन्ता विरियसमाधियोजनत्थ वेदितब्बा ति अयमेत्थ अधिप्पायो ।

७४. तत्थ, “ अधिचित्तमनुयुत्तेन, भिक्खवे, भिक्खुना तीणि निमित्तानि कालेन काल मनसिकातब्बानि । कालेन काल समाधिनिमित्तं मनसिकातब्ब, कालेन काल पग्गहनिमित्तं मनसिकातब्बं, कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकातब्बं । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं समाधिनिमित्त येव मनसिकरेय्य, ठानं त चित्तं कोसजाय सवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्त पग्गहनिमित्तं येव मनसिकरेय्य, ठान त चित्त उद्वच्चाय सवत्तेय । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं उपेक्खानिमित्त येव मनसिकरेय्य, ठान त चित्तं न सम्मा समाधियेय्य आसवान खयाय । यतो च खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु कालेन काल समाधिनिमित्त....पग्गहनिमित्त....उपेक्खानिमित्त मनसिकरोति, तं होति चित्त मुदुञ्च कमञ्चञ्च पभस्सरञ्च, न च पभङ्गु, सम्मा समाधियति आसवान खयाय ।

७५. “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा उक्क बन्धति, उक्कं बन्धित्वा उक्कामुख आलिप्पेति, उक्कामुख आलिप्पित्वा सण्डासेन जातरूप गहेत्वा उक्कामुखे पक्खिपित्वा कालेन काल अभिधमति, कालेन काल उदकेन परिणोसेति, कालेन काल अञ्जुपेक्खति । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा त जातरूप एकन्त अभिवमेय्य, ठानं तं जातरूपं ढहेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा त जातरूपं एकन्त उदकेन परिणोसेय्य, ठान तं जातरूप निब्बायेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूप एकन्तं अञ्जुपेक्खेय्य, ठान त जातरूपं न सम्मापरिपाक गच्छेय्य । यतो च खो, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा त जातरूपं कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिणोसेति, कालेन कालं अञ्जुपेक्खति, तं होति

जातरूप मुदुञ्च कम्मञ्चञ्च पभस्सरञ्च, न च पभङ्गु, सम्मा उपेति कम्माय, यस्सा यस्सा च पिळ्ळन्धनविकतिया आकङ्कति, यदि पट्टिकाय, यदि कुण्डलाय, यदि गीवेय्याय, यदि सुवण्ण-मालाय, तञ्चस्स अत्थ अनुभोति ।

७६. “एवमेव खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तेन भिक्खुना....पे....सम्मा समाधियति आसवान खयाय, यस्स यस्स च अभिञ्जासच्छिकरणीयस्स धम्मस्स चित्त अभिनिन्नामेति अभिञ्जासच्छिकरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिबम्बतं पापुणाति, सति सति आयतने ” ति [अ १।२५६-५८] इदं सुत्त अधिचित्तं ति वेदितव्वं ।

७७. “ छहि, भिक्खवे, धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु भब्बो अनुत्तरं सीतिभाव सच्छिकातुं । कतमेहि छहि ? इध, भिक्खवे, भिक्खु यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतव्वं, तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति । यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतव्व, तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति । यस्मिं समये चित्तं सम्पहसितव्वं, तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति । यस्मिं समये चित्तं अञ्जुपेक्खितव्व, तस्मिं समये चित्तं अञ्जुपेक्खति । पणीताधिमुत्तिको च होति, निब्बानाभिरतो । इमेहि खो, भिक्खवे, छहि धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु भब्बो अनुत्तरं सीतिभाव सच्छिकातु ” ति [अं ३।४२५] इदं सुत्त सीतिभावो ति वेदितव्वं ।

७८. बोञ्जङ्गकोसल्लं पन, “ एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये पस्सद्विसम्बोञ्जङ्गस्स भावनाया ” ति [स ५।११३] अप्पनाकोसल्ल-कथाय दस्सितमेव [४।५१, ५७] ।

७९. इति इदं सत्तविध उग्गहकोसल्लं सुगहितं कत्वा इदञ्च दसविधं मनसिकारकोसल्लं सुदु ववत्थपेत्वा तेन योगिना उभयकोसल्लवसेन कम्मडानं साधुक उग्गहेतव्वं ।

८०. सचे पनस्स आचरियेन सद्धिं एकविहारे येव फासु होति, एव वित्थारेन अकथा-पेत्वा कम्मडानं सुदु ववत्थपेत्वा कम्मडानं अनुयुञ्जन्तेन विसेसं लभित्वा लभित्वा उपरूपं परि कथापेतव्वं । अञ्जत्थं वसितुकामेन यथावुत्तेन विधिना वित्थारतो कथापेत्वा पुनपुनं परिवत्तेत्वा सब्बं गण्ठिडानं छिन्दित्वा पथवीकसिणनिहेसे वुत्तनयेनेव अनुरूपं सेनासनं पहाय अनुरूपे विहरन्तेन खुदकपल्लिवोधुपच्छेदं कत्वा पटिकूलमनसिकारे परिकम्मं कातव्वं ।

८१. करोन्तेन पन केसेसु ताव निमित्तं गहेतव्वं । कथं ? एकं वा द्वे वा केसे लुञ्चित्वा हत्थतले ठपेत्वा वण्णो ताव ववत्थपेतव्वो । छिन्नडाने पि केसे ओलोकेतुं वट्ठति । उदकपत्ते वा यागुपत्ते वा ओलोकेतुं पि वट्ठति येव । कालककाले दिस्वा कालका ति मनसिकातव्वा, सेत-काले सेता ति, मिससककाले पन उस्सदवसेन मनसिकातव्वा होन्ति । यथा च केसेसु, एवं सकले पि तत्तपञ्चके दिस्वा व निमित्तं गहेतव्वं ।

८२. एव निमित्तं गहेत्वा सब्बकोडासे वण्ण-सण्ठान-दिसोकास-परिच्छेदवसेन ववत्थपेत्वा वण्ण-सण्ठान-गन्ध-आसयोकासवसेन पञ्चधा पटिकूलता ववत्थपेतव्वा ।

८३. तत्रायं सव्वकोडासेसु अनुपुव्वकथा । केसा ताव पकतिवण्णेन काळका अइरिडक-
वण्णा । सण्णानतो दीघवट्टलिकातुलादण्डसण्णाना । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो,
उभोसु पस्सेसु कण्णचूळिकाहि, पुरतो नलाटन्तेन, पच्छतो गलवाटकेन परिच्छिन्नं सीसकटाह-
वेठन अल्लचम्मं केसान ओकासो । परिच्छेदतो केसा सीसवेठनचम्मे वीहग्गमत्त पविसित्वा
पतिडित्तेन हेडा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरिय अञ्चमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे केसा
एकतो नत्थी ति अयं सभागपरिच्छेदो । केसा न लोमा, लोमा न केसा ति एवं अवसेस-
एकतिसकोडासेहि अमिस्सीकता केसा नाम पाटियेक्को एक्कोडासो ति अयं तिसभागपरिच्छेदो ।
इदं केसानं वण्णादितो ववत्थापन ।

८४. इदं पन नेस वण्णादिवसेन पञ्चधा पटिक्कूलतो ववत्थापन । केसा नामेते वण्णतो
पि पटिक्कूला, सण्णानतो पि गन्धतो पि आसयतो पि ओकासतो पि पटिक्कूला ।

८५. मनुज्जे पि हि यागुपत्ते वा भत्तपत्ते वा केसवण्ण किञ्चि दिस्वा, केसमिस्सकामिदं,
हरथ न ति जिगुच्छन्ति, एव केसा वण्णतो पटिक्कूला । रस्तिं मुञ्जन्ता पि केससण्णानं अक्कावं
वा मकचिवाकं वा छुपित्वा तथेव जिगुच्छन्ति । एव सण्णानतो पटिक्कूला ।

८६. तेलमक्खनपुप्फधूपादिसङ्घारविरहितानञ्च केसानं गन्धो परमजेगुच्छो होति, ततो
जेगुच्छतरो अग्गिहि पक्खित्तानं । केसा हि वण्णसण्णानतो अपटिक्कूला पि सियुं, गन्धेन
पन पटिक्कूला येव । यथा हि दहरस्स कुमारस्स वच्च वण्णतो हलिद्विवण्ण, सण्णानतो पि
हलिद्विपिण्डसण्णानं, सङ्घारद्वाने छड्डितं उद्धुमातककाळसुनखसरीर वण्णतो तालपक्कवण्णं,
सण्णानतो वट्टेत्वा विस्सट्ठमुदिङ्गसण्णान, दाटा पिस्स सुमनमकुलसदिसा ति उभयमपि वण्ण-
सण्णानतो सिया अपटिक्कूल, गन्धेन पन पटिक्कूलमेव, एव केसा पि सियु वण्णसण्णानतो
अपटिक्कूला, गन्धेन पन पटिक्कूला येवा ति ।

८७. यथा पन असुचिद्वाने गामनिस्सन्देन जातानि सूपेय्यपण्णानि नागरिकमनुस्सानं
जेगुच्छानि होन्ति अपरिभोगानि, एवं केसा पि पुव्वलोहितमुत्तकरीसपित्तसेम्हादिनिस्सन्देन
जातत्ता जेगुच्छा ति । इदं नेस आसयतो पाटिकुल्य ।

८८. इमे च केसा नाम गूथरासिंहि उड्डितकण्णिक विय एकतिसकोडासरासिंहि जाता ।
ते सुसानसङ्घारद्वानादिसु जातसाकं विय, परिखादिसु जातकमलकुवलय्यादिपुप्फ विय च असुचि-
द्वाने जातत्ता परमजेगुच्छा ति । इदं नेस ओकासतो पाटिकुल्यं ।

८९. यथा च केसानं, एवं सव्वकोडासानं वण्णसण्णानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा
पटिक्कूलता वेदितव्वा । वण्णसण्णानदिसोकासपरिच्छेदवसेन पन सव्वे पि विसुं विसु ववत्थपेतव्वा ।

९०. तथ लोमा ताव पकतिवण्णतो न केसा विय असम्भिन्नकाळका, काळपिङ्गला
पन होन्ति । सण्णानतो ओनतग्गा तालमूलसण्णाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो
ठपेत्वा केसानं पतिडित्तोकासञ्च हत्थपादतलानि च येभुय्येन अवसेससरीरवेठनचम्मे जाता ।

परिच्छेदतो सरीरवेठनचम्मं लिखामत्तं पविसित्वा पतिङ्गितेन हेडा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरिय अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे लोमा एकतो नत्थि । अयं नेस सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९१. नखा ति वीसतिया नखपत्तान नाम । ते सब्बे पि वण्णतो सेता । सण्णानतो मच्छसकलिकसण्णाना । दिसतो, पादनखा हेडिमदिसाय, हत्थनखा उपरिमदिसाया ति द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो अङ्गुलीन अगगपिङ्गेषु पतिङ्गिता । परिच्छेदतो द्वीसु दिसासु अङ्गुलि-कोटिमसेहि, अन्तो अङ्गुलिपिङ्गिमसेन, बहि चेव अगगे च आकासेन, तिरिय अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे नखा एकतो नत्थि । अयं नेस सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९२. दन्ता ति परिपुण्णदन्तस्स द्दत्तिस दन्तट्टिकानि । ते पि वण्णतो सेता । सण्णानतो अनेकसण्णाना । तेस हि हेडिमाय ताव दन्तपाळिया मञ्जे चत्तारो दन्ता मत्तिकपिण्डे पटिपाटिया ठपितअलाबुवीजसण्णाना । तेस उभोसु पस्सेसु एकेको एकमूलको एककोटिको मल्लिकमकुलसण्णानो । ततो एकेको द्विमूलको द्विकोटिको यानकउपत्थम्भिनीसण्णानो । ततो द्वे द्वे तिमूलका तिकोटिका । ततो द्वे द्वे चतुमूला चतुकोटिका ति । उपरिमपाळिया पि एसेव नयो । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो द्वीसु हनुकट्टिकेसु पतिङ्गिता । परिच्छेदतो हेडा हनुकट्टिके पतिङ्गितेन अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरिय अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना, द्वे दन्ता एकतो नत्थि । अयं नेस सभागपरिच्छेदो । विसभाग परिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९३. तच्चो ति सकलसरीरं वेत्तेवा ठितचम्मं । तस्स उपरि काळसामपीतादिवण्णा छवि नाम, या सकलसरीरतो पि सङ्कट्टियमाना बदरड्ढिमत्ता होति । तच्चो पन वण्णतो सेतो येव । सो चस्स सेतभावो अग्गिजालाभिघात-महरणप्पहारादीहि विद्वसिताय छविया पाकटो होति । सण्णानतो सरीरसण्णानो व होति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

९४. वित्थारतो पन पादङ्गुलित्तचो कोसकारककोससण्णानो । पिङ्गिपादत्तचो पुटबन्ध-उपाहनसण्णानो । जह्वत्तचो भत्तपुटक-तालपण्णसण्णानो । ऊरुत्तचो तण्डुलभरित-दीघत्थविक-सण्णानो । आनिसदत्तचो उदकपूरितपटपरिस्सावनसण्णानो । पिङ्गित्तचो फलकोनद्धचम्मसण्णानो । कुच्छित्तचो वीणादोणिकोनद्धचम्मसण्णानो । उरत्तचो येमुय्येन चतुरस्ससण्णानो । उभयबाहु-त्तचो तूणिरोनद्धचम्मसण्णानो । पिङ्गिहत्थत्तचो लुरकोससण्णानो, फणकत्थविकसण्णानो वा । हत्थङ्गुलित्तचो कुञ्चिककोसकसण्णानो । गीवत्तचो गलकञ्चुकसण्णानो । मुखत्तचो छिदावच्छिद कीटकुलावकसण्णानो । सीसत्तचो पत्तत्थविकसण्णानो ति ।

९५. तच्चपरिगण्हकेन च योगावचरेन उत्तरोड्ढतो पट्टाय उपरिमुखं आणं पेसेत्वा पठमं ताव मुखं परियोनन्धित्वा ठितचम्मं वक्थपेतब्बं, ततो नलाटट्टिचम्मं । ततो थविकाय पक्खित्त-पत्तस्स च थविकाय च अन्तरेन हत्थमिव सीसट्टिकस्स च सीसचम्मस्स च अन्तरेन आणं पेसेत्वा

अङ्किनेन सद्धिं चम्मस्स एकाब्धभाव वियोजेन्तेन सीसचम्मं ववत्थपेतब्बं । ततो खन्धचम्मं, ततो अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणहत्थचम्मं । अथ तेनेव नयेन वामहत्थचम्मं, ततो पिङ्गिचम्मं ववत्थपेत्वा अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणपादचम्मं । अथ तेनेव नयेन वामपादचम्मं, ततो अनुक्रमेण ववत्थिउदरहृदयगीवचम्मानी ववत्थपेतब्बानि । अथ गीवचम्मानन्तरं हेट्ठिमहनुचम्मं ववत्थपेत्वा अधरोट्टपरियोसान पापेत्वा निट्ठपेतब्बं । एव ओळारिकोळारिकं परिगण्हन्तस्स सुखुमग्नि पाकटं होति ।

९६. दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितो । परिच्छेदतो हेडा पतिट्ठिततलेन, उपरि आकासेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९७. मंसं ति नव मसपेसिसतानि । त सञ्चग्नि वण्णतो रत्तं किंसुकपुष्पसदिसं । सण्ठानतो जङ्घपिण्डिकमसं तालवण्णपुटभत्तसण्ठानं । ऊरुमसं निसदपोतसण्ठानं । अनिसदमसं उद्धनकोटिसण्ठानं । पिङ्गिमसं तालगुलपटलसण्ठानं । पासुकद्वयमसं कोट्टलिकाय कुच्छियं तनुमत्तिकालेपसण्ठानं । थनमसं वर्द्धित्वा अवक्खित्तमत्तिकापिण्डसण्ठानं । बाहुद्वयमसं द्विगुणं कत्वा ठपितनिच्चम्ममहामूसिक्तसण्ठानं । एवं ओळारिकोळारिकं परिगण्हन्तस्स सुखुमग्नि पाकटं होति ।

९८. दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो साधिकानि ताणि अङ्गिसतानि अनुलिप्पित्वा ठितं । परिच्छेदतो हेडा अङ्गिसङ्घाटे पतिट्ठिततलेन, उपरि तचेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

९९. न्हारू ति नव न्हारुसतानि । वण्णतो सञ्चे पि न्हारू सेता । सण्ठानतो नानासण्ठाना । एतेसु हि गीवाय उपरिमभागतो पडाय पञ्च महान्हारू सरीरं विनन्धमाना पुरिमपस्सेन ओत्तिण्णा, पञ्च पच्छिमपस्सेन, पञ्च दक्खिणपस्सेन, पञ्च वामपस्सेन, दक्खिणहत्थं विनन्धमाना पि हत्थस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामहत्थं विनन्धमाना, दक्खिणपादं विनन्धमाना पि पादस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामपादं विनन्धमाना पी ति एव सरीरधारका नाम सट्ठि महान्हारू कायं विनन्धमाना ओत्तिण्णा, ये कण्डरा ति पि वुच्चन्ति । ते सञ्चे पि कन्दलमकुलसण्ठाना । अञ्जे पन तं तं पदेसं अञ्जोत्थरित्वा ठिता ततो सुखुमतरा सुत्तरज्जुकसण्ठाना । अञ्जे ततो सुखुमतरा पूतिलतासण्ठाना । अञ्जे ततो सुखुमतरा महावीणातन्तिसण्ठाना । अञ्जे थूलसुत्तकसण्ठाना । हत्थपादपिङ्गिसु न्हारू सकुणपादसण्ठाना । सीसे न्हारू दारकानं सीसजालकसण्ठाना । पिङ्गियं न्हारू आतपे पसारितअल्लजालसण्ठाना । अवसेसा तं तं अङ्गपच्चङ्गानुगता न्हारू सरीरे पटिमुक्कजालकञ्चुकसण्ठाना ।

१००. दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो सकलसरीरे अङ्गीनि आबन्धित्वा ठिता । परिच्छेदतो हेडा तिण्णं अङ्गिसतानं उपरि पतिट्ठिततलेहि, उपरि मंसचम्मानी आह्वं ठितपदेसेहि,

तिरिय अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना । अयं नेस सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१०१. अट्ठी ति, ठपेत्वा द्रवित्स दन्तड्डीनि, अवसेसानि चतुसट्ठि हत्थड्डीनि, चतुसट्ठि पादड्डीनि, चतुसट्ठि मंसनिस्सितानि मुदुअड्डीनि, द्वे पण्हकड्डीनि, एकेकस्मि पादे द्वे गोप्फकड्डीनि, द्वे जङ्घड्डीनि, एक जण्णुकड्ढि, एक ऊरुड्ढि, द्वे कटिअड्डीनि, अङ्गारस पिड्डिकण्टकड्डीनि, चतुवीसति पासुकड्डीनि, चुइस उरड्डीनि, एक हृदयड्ढि, द्वे अक्खकड्डीनि, द्वे कोड्डड्डीनि, द्वे बाहड्डीनि, द्वे द्वे अग्गबाहड्डीनि, सत्त गीवड्डीनि, द्वे हनुकड्डीनि, एक नासिकड्ढि, द्वे अक्खिड्डीनि, द्वे कण्णड्डीनि, एक नलाटड्ढि, एक मुद्धनड्ढि, नव सीसकपालड्डीनी ति एव तिमत्तानि अट्ठिसत्तानि । तानि सब्बानि पि वण्णतो सेतानि । सण्णानतो नानासण्णानानि ।

१०२. तथ हि अग्गपादङ्गुलिअड्डीनि कतकबीजसण्णानानि । तदनन्तरानि मज्झपव्वड्डीनि पनसट्ठिसण्णानानि । मूलपव्वड्डीनि पणवसण्णानानि । पिड्डिपादड्डीनि कोट्टितकन्दळकन्दरासिसण्णानानि । पण्हकड्ढि एकट्ठितालफलबीजसण्णान ।

१०३. गोप्फकड्डीनि बद्धकीळागोलकसण्णानानि । जङ्घड्डीन गोप्फकड्डिसु पतिट्ठितट्ठानं अनपनीततचसिन्दिकळीरसण्णान । खुइकजङ्घड्डिक धनुकदण्डसण्णान, महन्त मिलातसण्णपिड्डिसण्णानं । जण्णुकड्ढि एकतोपरिक्खीणफेणकसण्णानं । तथ जङ्घड्डिकस पतिट्ठितट्ठानं अतिखिणग्गगोसिङ्गसण्णान । ऊरुड्ढि दुत्तच्छित्वासिफरसुदण्डसण्णानं । तस्स कटिडिग्गिह पतिट्ठितट्ठानं कीळागोलकसण्णान । तेन कटिडिग्नो पतिट्ठितट्ठान अग्गच्छिन्नमहापुन्नागफलसण्णानं ।

१०४. कटिअड्डीनि द्वे पि एकावद्धानि हुत्वा कुम्भकारिकउद्धनसण्णानानि, पाटियेक्कं कम्मरकूटयोत्तसण्णानानि । कोट्टिय ठितं आनिसदड्ढि अयोमुख कत्वा गहितसप्पफणसण्णान, सत्तड्डानेसु छिदावलिद्ध । पिड्डिकण्टकड्डीनि अब्भन्तरतो उपरूपरि ठपितसीसपट्टवेठकसण्णानानि, बहिरतो वट्टनावळिसण्णानानि । तेस अन्तरन्तरा ककचदन्तसदिसा द्वे तयो कण्टका होन्ति ।

१०५. चतुवीसतिया पासुकड्डिसु अपरिपुण्णानि अपरिपुण्णअसिसण्णानानि, परिपुण्णानि परिपुण्णअसिसण्णानानि, सब्बानि पि ओदातकुक्कटस्स पसारितपक्खसण्णानानि । चुइस उरड्डीनि जिण्णसन्दमानिकपञ्जरसण्णानानि । हृदयड्ढि दब्बिफणसण्णान । अक्खकड्डीनि खुइकलोहवासिदण्डसण्णानानि । कोड्डड्डीनि एकतोपरिक्खीणसीहळकुदालसण्णानानि ।

१०६. बाहड्डीनि आदासदण्डकसण्णानानि । अग्गबाहड्डीनि यमकतालकन्दसण्णानानि । मणिबन्धड्डीनि एकतो अल्लियापेत्वा ठपितसीसकपट्टवेठकसण्णानानि । पिड्डिहत्थड्डीनि कोट्टितकन्दळकन्दरासिसण्णानानि । हत्थङ्गुलिसु मूलपव्वड्डीनि पणवसण्णानानि, मज्झिमपव्वड्डीनि अपरिपुण्णपनसट्ठिसण्णानानि, अग्गपव्वड्डीनि कतकबीजसण्णानानि ।

१०७. सत्त गीवड्डीनि दण्डेन विज्झित्वा पटिपाटिया ठपितवंसकळीरचक्रलकसण्णानानि । हेड्डिम हनुकड्डि कम्मरान अयोक्कूटयोत्तकसण्णान, उपरिमं अवलेखनसत्थकसण्णान । अक्खिक्कूप-

नासाकूपट्टीनि अपनीतमिञ्जतरुणतालट्टिसण्ठानानि । नलाटट्टि अधोमुखट्टापितसङ्घतालककपाल-
सण्ठानं । कण्णचूळिकट्टीनि न्हापितखुरकोससण्ठानानि । नलाटकण्णचूळिकानं उपरि
पट्टबन्धनोकासे अट्टि सङ्कुटितघटपुण्णपटलखण्डसण्ठानं । मुद्धनट्टि मुखच्छिन्नवङ्कनाळिकेरसण्ठानं ।
सीसट्टीनि सिम्बेत्वा टपितजजरलाबुकटाहसण्ठानानि ।

१०८. दिसतो द्वीसु दिसासु जातानि । ओकासतो अविसेसेन सकलसरीरे टितानि ।
विसेसेन पनेत्थ सीसट्टीनि गीवडिसु पतिट्टितानि । गीवड्डीनि पिट्टिकण्टकडिसु, पिट्टिकण्टकट्टीनि
कटिअडिसु, कटिअट्टीनि ऊरुडिसु, ऊरुड्डीनि जण्णुकडिसु, जण्णुकट्टीनि जह्मडिसु, जह्मड्डीनि
गोष्फकडिसु, गोष्फकट्टीनि पिट्टिपादडिसु पतिट्टितानि । परिच्छेदतो अन्तो अट्टिमिञ्जेन, उपरितो
मसेन, अग्रे मूले च अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्नानि । अयं नेस सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१०९. अट्टिमिञ्जं ति तेस अट्टीन अञ्चमन्तरगत मिञ्ज । त वण्णतो सेतं । सण्ठानतो
महन्तमहन्तानं अट्टीन अञ्चमन्तरगत वेळुनाळिय पक्खित्तसेदित-महावेत्तगसण्ठान, खुदानुखुद-
कानं अञ्चमन्तरगत वेळुयाट्टिपम्बेसु पक्खित्तसेदित-तनुवेत्तगसण्ठान । दिसतो द्वीसु दिसासु जात ।
ओकासतो अट्टीन अञ्चमन्तरे पतिट्टित । परिच्छेदतो अट्टीन अञ्चमन्तरतलेहि परिच्छिन्न । अयमस्स
सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११०. वक्कं ति एकवन्धना द्वे मसपिण्डका । त वण्णतो मन्दरत्त पालिभद्रकअट्टिवण्णं ।
सण्ठानतो दारकानं यमककीळागोळकसण्ठान, एकवण्टपटिवद्दअम्बफलद्वयसण्ठान वा । दिसतो
उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो गलवाटका निक्खन्तेन एकमूलेन थोक गन्त्वा द्विधामिन्नेन
थूलहारना विनिवन्धं हुत्वा हृदयमस परिक्खित्वा टित । परिच्छेदतो वक्क वक्कभागेन परिच्छिन्न ।
अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

१११. हृदयं ति हृदयमस । त वण्णतो रत्त पदुमपत्तपिट्टिवण्णं । सण्ठानतो बाहिरपत्तानि
अपनेत्वा अधोमुखट्टापितपदुममकुलसण्ठान, बहि मट्ठं, अन्तो कोसातकीफलस्स अञ्चमन्तरसदिसं,
पञ्जवन्तानं थोक विक्कसित, मन्दपञ्जान मकुलितमेव । अन्तो चस्स पुञ्जागट्टिपतिट्टानमत्तो
आवाटको होति, यत्थ अरुपसतमत्त लोहित सण्ठाति, यं निस्साय मनोधातुं च मनोविञ्जाण-
धातुं च वत्तन्ति ।

११२. त पनेत रागचरितस्स रत्त होति, दोसचरितस्स काळक, मोहचरितस्स मसधोवन-
उदकसदिस, वितक्कचरितस्स कुलत्थयूसवण्ण, सद्वाचरितस्स कणिकारपुण्णवण्णं, पञ्जाचरितस्स
अच्छ विण्णसन्नमनाविल पण्डर परिसुद्ध निद्धोतजातिमणि विय जुतिमन्तं खायति ।

११३. दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो सरीरञ्चमन्तरे द्विचं थनान मञ्जे पति-
ट्टित । परिच्छेदतो हृदय हृदयभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो
पन केससदिसो येव ।

११४. यकन ति यमकमंसपटलं । तं वण्णतो रत्तं पण्डुकधातुकं, नातिरत्तकुमुदस्स पत्तपिड्ढि-
वण्ण । सण्ठानतो मूले एक अग्गे यमकं कोविळारपत्तसण्ठानं । तच्च दन्धानं एकमेव होति
महन्तं, पञ्चवन्तान द्वे वा तीणि वा खुदकानि । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो
द्विन्न थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपम्स निस्साय ठित । परिच्छेदतो यकन यकनभागेन परिच्छिन्न ।
अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११५. किलोमकं ति पटिच्छन्नापटिच्छन्नभेदतो दुविध परिपोनहनमस । त दुविधमपि
वण्णतो सेत दूकूलपिलोतिकवण्ण । सण्ठानतो अत्तनो ओकाससण्ठान । दिसतो पटिच्छन्नकिलोमक
उपरिमाय दिसाय, इतर द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयञ्च वक्कञ्च
पटिच्छादेत्वा, अपटिच्छन्नकिलोमक सकलसरीरे चम्मस्स हेडतो मस परिपोनधित्वा ठित ।
परिच्छेदतो हेड्डा मसेन, उपरि चम्मेन, तिरिय किलोमकभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभाग-
परिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११६. पिहकं ति उदरजिह्वाहंस । त वण्णतो नील निग्गुण्डिपुक्कवण्ण । सण्ठानतो सत्त-
ङ्गुलपमाण अवन्वन काळवल्लकनिह्वासण्ठान । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो
हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठित, यस्मिं पहरणपहारेन बहि निक्खन्ते
सत्तान जीवितक्खयो होति । परिच्छेदतो पिहकभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो येव ।

११७. पप्फासं ति द्वत्तिसमंखण्डणभेदं पप्फासमस । तं वण्णतो रत्त नातिपक्कउदुम्बर-
फलवण्ण । सण्ठानतो विसमच्छिन्नब्रह्मलपूवखण्डसण्ठान, अब्भन्तरे असितपीतानं अभावे उग्गतेन
कम्मजतेजुस्मना अब्भाहतत्ता सङ्गादितपलालपिण्डमिव निरसं निरोज । दिसतो उपरिमाय
दिसाय जात । ओकासतो सरीरव्भन्तरे द्विन्न थनानन्तरे हृदयञ्च यकनञ्च उपरि छादेत्वा
ओलम्बन्त ठित । परिच्छेदतो पप्फासभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो व ।

११८. अन्तं ति पुरिसस्स द्वत्तिसहत्थ, इत्थिया अड्ढवीसतिहत्थ एकवीसतिथ्या ठानेसु
ओभग्गा अन्तवट्ठि । तदेतं वण्णतो सेत सक्खरसुधावण्ण । सण्ठानतो लोहितदोणिय आभुजित्वा
ठपितसीसच्छिन्नसप्पसण्ठान । दिसतो द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो उपरि गलवाटके हेड्डा च
करीसमग्गे विनिबन्धत्ता गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरव्भन्तरे ठितं । परिच्छेदतो अन्तभागेन
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

११९. अन्तगुणं ति अन्तभोगद्धानेसु बन्धन । तं वण्णतो सेत दकसीतलिकमूलवण्ण ।
सण्ठानतो दकसीतलिकमूलसण्ठानमेव । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो कुदालफरसु-
कम्मादीनि करोतानं यन्ताकङ्कनकाले यन्तसुत्तकमिव यन्तफलकानि अन्तभोगे एकतो अगळन्ते
आबन्धित्वा, पादपुञ्जनरज्जुमण्डलकस्स अन्तरा त सिञ्चित्वा ठितरज्जुका विय एकवीसतिथ्या

अन्तभोगान् अन्तरा ठित । परिच्छेदतो अन्तगुणभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२०. उदरियं ति उदरे भवं असितपीतखायितसायितं । तं वण्णतो अञ्जोहटाहारवण्णं । सण्ठानतो परिस्सावने सिथिलबन्वतण्डुलसण्ठान । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो उदरं ठित ।

१२१. उदरं नाम उभतो निष्पीलियमानस्स अल्लसाटकस्स मञ्जे सञ्जातकोटकसदिसं अन्तपटलं, बहिं मट्ठं, अन्तो मसकसम्भुपलिवेठनकिलिङ्गपावारपुष्पकसादिसं, कुथितपनसतचस्स अन्मन्तरसदिसं ति पि वत्तु वट्ठति । यत्थ तक्कोटका गण्डुष्पादका तालहीरका सूचिमुखका पठतन्तुसुत्तका इच्चेवमादिद्वत्तिसकुलपभेदा किमयो आकुलव्याकुला सण्डसण्डचारिनो हुत्वा निवसन्ति ये पानभोजनादिग्धिं अविज्जमाने उल्लङ्घित्वा विरवन्ता हृदयमसं अभिहनन्ति, पानभोजनादिअञ्जोहरणवेलायञ्च उद्धंमुखा हुत्वा पठमञ्जोहटे द्वे तयो आलोपे तुरिततुरिता विलुम्पन्ति, यं तेसं किमीनं सूतिघरं वच्चकुटी गिलानसाला सुसानञ्चं होति । यत्थ, सेय्यथा पि नाम चण्डालगामद्वारे चन्दनिकायं निदाघसमये थूलफुसितके देये वसन्ते उदकेन बुद्ध्यमानं मुत्तकरीसं-चम्म-अट्ठि-न्हारुखण्ड-खेळ-सिद्धाणिक-लोहितणभुतिनानाकुणपजातं निपतित्वा कद्दमोदकालुळितं द्वीहतीहचयेन सञ्जातकिमिकुलं सुरियातपसन्तापवेगकुथितं उपरि फेणबुब्बुलके मुखन्तं अभिनीलवण्णं परमदुग्गन्धजेगुच्छं, नेव उपगन्तुं न दद्दु अरहरूपतं आपजित्वा तिड्ढति, पगेव घायितुं सायितुं वा, एवमेव नानपकारं पानभोजनादि दन्तमुसलसञ्चुण्णितं जिह्वाहृत्थपरिवत्तितं खेळलालापलिबुद्धं तद्धणविगतवण्णगन्धरसादिसम्पदं, तन्तवायखलि-सुवानवमथुसदिसं निपतित्वा पित्तसेह्वातपलिवेठितं हुत्वा उदरग्निसन्तापवेगकुथितं किमिकुलकुलं उपरुपरि फेणबुब्बुलकानि मुखन्तं परमकसम्भुदुग्गन्धजेगुच्छमात्रं आपजित्वा तिड्ढति, यं सुत्वा पि पानभोजनादिसुं अमनुञ्जता सण्ठाति, पगेव पञ्चाचक्खुना अवलोकेत्वा । यत्थ च पतितं पानभोजनादि पञ्चधा विवेकं गच्छति, एकं भागं पाणका खादन्ति, एकं भागं उदरग्निं ज्ञापेति, एको भागो मुत्तं होति, एको भागो करीसं, एको भागो रसभावं आपजित्वा सोणितमंसादीनि उपब्रूहयति ।

१२२. परिच्छेदतो उदरपटलेन चैव उदरियभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२३. करीसं ति वच्च । तं वण्णतो येमुय्येन अञ्जोहटाहारवण्णमेव होति । सण्ठानतो ओकाससण्ठान । दिसतो हेडिमाय दिसाय जात । ओकासतो पक्कासये ठित ।

१२४. पक्कासयो नाम हेडा नाभिपिड्डिकण्टकमूलान् अन्तरे अन्तावसाने उब्बेधेन अङ्गुलमत्तो वेळुनाळिकसदिसो । यत्थ, सेय्यथा पि नाम उपरि भूमिभागे पतितं वसोदकं ओगाळित्वा हेडा भूमिभागं पूरेत्वा तिड्ढति, एवमेव यं किञ्चिं आमसये पतितं पानभोजनादि तं

उदरगिना फेणुदेहक पक्कं पक्कं निसदाय पिसितमिव सण्हभावं आपजित्वा अन्तर्विलेन ओ-
गळित्वा, ओमदित्वा वेळुपब्बेपक्खिपमानपण्डुमत्तिका विय सन्निचितं हुत्वा तिड्ढति ।

१२५. परिच्छेदतो पक्कासयपटलेन चैव करीसभागेन च परिच्छिन्न । अयमस्स सभाग-
परिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२६. मत्थलुङ्गं ति सीसकटाहम्भन्तरे ठितमिञ्जरासि । तं वण्णतो सेतं अहिच्छत्तक-
पिण्डिवण्णं, दधिभावं असम्पत्तदुड्ढलीरवण्णं ति पि वत्तु वड्ढति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं ।
दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो सीसकटाहम्भन्तरे चत्तारो सिब्बनिमग्गे निस्साय,
समोधानेत्वा ठपिता चत्तारो पिडपिण्डा विय समोहित तिड्ढति । परिच्छेदतो सीसकटाहस्स
अम्भन्तरतलेहि चैव मत्थलुङ्गभागेन च परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभाग-
परिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२७. पित्तं ति द्वे पित्तानि, बद्धपित्तञ्च अबद्धपित्तञ्च । तत्थ बद्धपित्तं वण्णतो बहल-
मधुकतेलवण्णं, अबद्धपित्तं मिलातआकुलिपुष्कवण्ण । सण्ठानतो उभयमपि ओकाससण्ठानं ।
दिसतो बद्धपित्तं उपरिमाय दिसाय जातं, इतरं द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो अबद्धपित्तं
ठपेत्वा केस-लोम-दन्त-नखान मसविनिमुत्तङ्गानञ्चैव थद्धसुखचम्मञ्च, उदकमिव तेलविन्दु अव-
सेससरीरं व्यापेत्वा ठितं, यम्हि कुपिते अक्खीनि पीतकानि होन्ति ममन्ति, गत्तं कम्पति
कण्डूयति । बद्धपित्तं हृदयपण्णासान् अन्तरे यकनमस निस्साय पतिड्ढिते महाकोसातकीकोसक-
सदिसे पित्तकोसके ठितं, यम्हि कुपिते सत्ता उम्भत्तका होन्ति विपल्लव्यचित्ता, हिरोत्तपं छेड्ढत्वा
अकातम्बं करोन्ति, अमासितम्बं भासन्ति, अचिन्तितम्बं चिन्तेन्ति । परिच्छेदतो पित्तभागेन
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२८. सेम्हं ति सरीरम्भन्तरे एकपत्तपूरप्पमाणं सेम्हं । तं वण्णतो सेतं नागबलापण्णरसवण्ण ।
सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो उदरपटले ठितं । य
पानभोजनादिअञ्जोहरणकाले, सेय्यथा पि नाम उदके सेवालपणकं कडे वा कथले वा पतन्ते
छिजित्वा द्विधा हुत्वा पुन अञ्जोत्थरित्वा तिड्ढति, एवमेव पानभोजनादिम्हि निपतन्ते छिजित्वा
द्विधा हुत्वा पुन अञ्जोत्थरित्वा तिड्ढति । यम्हि च मन्दीभूते, पक्कगण्डो विय, पूतिकुक्कुटण्डमिव
च उदरं परमजेगुच्छं कुणपगन्धं होति, ततो उग्गतेन च गन्धेन उदेको पि मुखमपि दुग्गन्धं
पूतिकुणपसादिसं होति, सो च पुरिसो, अपेहि दुग्गन्धं वायसी ति वत्तम्भवं आपजति । यञ्च
वड्ढित्वा बहलत्तमापन्नं, पिधानफलकमिव वच्चकुटियं, उदरपटलस्स अम्भन्तरे येव कुणपगन्धं
सन्निरुम्भित्वा तिड्ढति । परिच्छेदतो सेम्हभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो ।
विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१२९. पुब्बो ति पूतिलोहितवसेन पवत्तपुब्बं । तं वण्णतो पण्डुपलासवण्णो, मतसरीरे
पन पूतिबहलाचामवण्णो होति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु होति ।

ओकासतो पन पुब्बस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो सन्निचितो तिड्ढेय्य । यत्र यत्र पन खाणुकण्टकपहरणगिजालादीहि अभिहते सरीरण्णदेसे लोहित सण्ठहिंत्वा पच्चति, गण्डपीळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्र तत्र तिड्ढति । परिच्छेदतो पुब्बभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३०. लोहितं ति द्वे लोहितानि, सन्निचितलोहितञ्च संसरणलोहितञ्च । तत्थ सन्निचितलोहितं निपक्कबहललाखारसवण्णं, संसरणलोहित अच्छलाखारसवण्ण । सण्ठानतो उभयम्पि ओकास-सण्ठानं । दिसतो सन्निचितलोहित उपरिमाय दिसाय जात, इतर द्वीसु दिसासु जात । ओकासतो संसरणलोहितं, ठपेत्वा केसलोमदन्तनखानं ममविनिमुत्तङ्गानञ्चैव थदसुक्खचम्भञ्च, धमनिजाला-नुसारेण सब्बं उपादिणसरीरं फरित्वा ठित । सन्निचितलोहित यकनङ्गानस्स हेड्डाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं हृदय-वक्क-पप्फासानं उपरि थोक थोक पग्घरन्तं वक्कहृदयकनपप्फासे तेमयमानं ठित । तस्मिं हि वक्कहृदयादीनि अतेमेन्ते सत्ता पिपाभिता होन्ति । परिच्छेदतो लोहितभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३१. सेदो ति लोमकूपादीहि पग्घरणकआपोधातु । सो वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णो । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सेदस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो लोहितं विय सदा तिड्ढेय्य । यदा पन अग्गिसन्ताप-सुरियसन्ताप-उतु-विकारादीहि सरीरं सन्तप्पति, तदा उदकतो अब्बूळ्हमत्तविसमच्छिन्नभिसमुळालकुमुदनाळकलापो विय सब्बकेसलोमकूपविवरेहि पग्घरति । तस्मा तस्स सण्ठानम्पि केसलोमकूपविवरानं वसेनेव वेदितब्बं । सेदपरिगग्घकेन च योगिना केसलोमकूपविवरे पूरेत्वा ठितवसेनेव सेदो मनसि-कातब्बो । परिच्छेदतो सेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३२. मेदो ति थानसिनेहो । सो वण्णतो फालितहल्लिदिवण्णो । सण्ठानतो थूलसरीरस्स ताव चम्ममसन्तरे ठपितहल्लिदिवण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो होति, किससरीरस्स, जंघमंस ऊरु-मंसं पिट्टिकण्टकनिसितं पिट्ठिमंस उदरवट्ठिमसं ति एतानि निस्साय दिगुणतिगुणं कत्वा ठपित-हल्लिदिवण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो थूलस्स सकल-सरीरं फरित्वा, किसस्स जघमंसादीनि निस्साय ठितो । यं सिनेहसङ्घं गतम्पि परमज्जेगुच्छत्ता नेव मुद्धनि तेलत्थाय, न नासतेलादीनं अत्थाय गण्हन्ति । परिच्छेदतो हेड्डा मसेन, उपरि चम्पेन, तिरियं मेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३३. अस्सु ति अक्खीहि पग्घरणकआपोधातु । तं वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णं । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जात । ओकासतो अक्खिकूपकेसु ठितं । न चेत्त, पित्तकोसके पित्तमिव, अक्खिकूपकेसु सदा सन्निचितं तिड्ढति । यदा पन सत्ता सो-

मनस्सजाता महाहसितं हसन्ति, दोमनस्सजाता रोदन्ति परिदेवन्ति, तथारूपं वा विसमाहारं आहरन्ति, यदा च नेस अक्खीनि धूमरजपसुकादीहि अभिहज्जन्ति, तदा एतेहि सोमनस्स-दोमनस्स-विसभागाहार-उतूहि समुड्हित्वा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । अस्सुपरिग्गण्हकेन पन योगिना अक्खिकूपके पूरेत्वा ठितवसेनेव परिग्गण्हितव्वं । परिच्छेदतो अस्सुभागेन परिच्छिन्न । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३४. वसा ति विलीनसिनेहो । सा वण्णतो नाळिकेरतेलवण्णा, आचामे आसिततेल-वण्णा ति पि वत्तु वड्ढति । सण्णानतो न्हानकाले पसन्नउदकस्स उपरि परिब्भमन्तासिनेहविन्दु-विसटसण्णाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो येमुय्येन हत्थतल-हत्थपिड्ढि-पादतल-पादपिड्ढि-नासापुट-नलाट-असकूटेसु ठिता । न चेसा एतेसु ओकासेसु सदा विलीना व हुत्वा तिड्ढति । यदा पन अग्गिसन्ताप-सुरियसन्ताप-उतुविसभाग-धातुविसभागोहि ते पदेसा उस्मा-जाता होन्ति, तदा तत्थ, न्हानकाले पसन्नउदकूपरिसिनेहविन्दुविसटो विय, इतो चित्तो च सञ्चरति । परिच्छेदतो वसाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३५. खेळो ति अन्तोमुखे फेणमिस्सा आपोधातु । सो वण्णतो सेतो फेणवण्णो । सण्णानतो ओकाससण्णानो, फेणसण्णानो ति पि वत्तु वड्ढति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातो । ओकासतो उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्ज जिह्वाय ठितो । न चेस एत्थ सदा सन्निचितो हुत्वा तिड्ढति । यदा पन सत्ता तथारूपं आहार पस्सन्ति वा सरन्ति वा, उण्हतित्तकटुकलोणम्बिलानं वा किञ्चि मुखे ठपेन्ति, यदा वा नेस हृदय आगिलायति, किस्मिञ्चिदेव वा जिगुच्छा उपज्जाति, तदा खेळो उपज्जित्वा उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्ज जिह्वाय सण्ठाति । अग्गजिह्वाय चेस तनुको होति, मूलजिह्वाय बहलो । मुखे पम्बित्तञ्च पुथुक वा तण्डुलं वा अज्जं वा किञ्चि खादनीय नदीपुल्लिने खतकूपसलिलं विय परिक्खयं अगच्छन्तो व तेमेतुं समत्थो होति । परिच्छेदतो खेळभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३६. सिङ्घाणिका ति मत्थलुङ्गतो पग्घरणकअसुचि । सा वण्णतो तरुणतालड्डिमिज्ज-वण्णा । सण्णानतो ओकाससण्णाना । दिसतो उपरिमाय दिसाय जाता । ओकासतो नासापुटे पूरेत्वा ठिता । न चेसा एत्थ सदा सन्निचिता हुत्वा तिड्ढति, अथ खो, यथा नाम पुरिसो पदुमिनिपत्ते दधि बन्धित्वा हेडा कण्ठकेन विज्जेय्य, अथानेन छिद्देन दधिमुत्तं गळित्वा बहि पतेय्य, एवमेव यदा सत्ता रोदन्ति, विसभागाहार-उतुवसेन वा सज्जातधातुक्खोभा होन्ति, तदा अन्तो सीसतो पूतिसिंहभाव आपन्नं मत्थलुङ्गं गळित्वा तालुमत्थकविबरेन ओतित्वा नासापुटे पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । सिङ्घाणिकापरिग्गण्हकेन च योगिना नासापुटे पूरेत्वा ठितवसेनेव परिग्गण्हितव्वं । परिच्छेदतो सिङ्घाणिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३७. लसिका ति सरीरसन्धीन अब्भन्तरे पिच्छिलकुणपं । सा वण्णतो कणिकार-
निय्यासवण्णा । सण्णानतो ओकाससण्णाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो
अड्डिसन्धीनं अब्भञ्जनकिच्च साधयमाना असीतिसतसन्धीनं अब्भन्तरे ठिता । यस्स चेसा मन्दा होति,
तस्स उड्डहन्तस्स निसीदन्तस्स अभिक्कमन्तस्स पटिक्कमन्तस्स समिञ्जन्तस्स पसारन्तस्स अड्डिकानि
कटकटायन्ति, अच्छरासदं करोन्तो विय सञ्चरति, एकयोजन-द्वियोजनमत्तं अद्धान गतस्स वायो-
धातु कुप्पति, गत्तानि दुक्खन्ति । यस्स पन बहुका होति, तस्स उद्धाननिसज्जादिसु न अड्डानि
कटकटायन्ति, दीघम्पि अद्धान गतस्स न वायोधातु कुप्पति, न गत्तानि दुक्खन्ति । परिच्छेदतो
लसिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३८. मुत्तं ति मुत्तरस । तं वण्णतो मासखारोदकवण्ण । सण्णानतो अधोमुखद्वपितउदक-
कुम्भअब्भन्तरगतउदकसण्णानं । दिसतो हेड्डिमाय दिसाय जातं । ओकासतो वथिस्स अब्भन्तरे
ठितं । वथि नाम वथिपुटो वुच्चति । यत्थ, सेव्यथा पि चन्दनिकाय पक्खिते अमुखे रवणब्बे
चन्दनिकारसो पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पञ्जायति, एवमेव सरीरतो मुत्त पविसति, न
चस्स पविसनमग्गो पञ्जायति, निक्खमनमग्गो पन पाकटो होति । यम्हि च मुत्तस्स भरिते,
पस्सावं करोमा ति सत्तान आयूहन्तं होति । परिच्छेदतो वथिअब्भन्तरेन चैव मुत्तभागेन च
परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो व ।

१३९. एवं हि केसादिके कोट्ठासे वण्णसण्णानदिसोकासपरिच्छेदवसेन ववत्थपेत्वा, अनु-
पुब्बतो नातिसीघतो ति [८।६२-६६] आदिना नयेन वण्णसण्णानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा
पटिक्कूला ति मनसिकरोतो, पण्णत्तिसमतिक्रमावसाने, सेव्यथा पि चक्खुमतो पुरिसस्स द्दत्तिस-
वण्णानं कुसुमान एकसुत्तकगन्धित मालं ओलोकैन्तस्स सब्बपुष्पानि अपुब्बापरियमिव पाकटानि
होन्ति, एवमेव, अत्थि इमस्मिं काये केसा ति इम कायं ओलोकैन्तस्स सब्बे ते धम्मा अपुब्बापरिया
व पाकटा होन्ति । तेन वुत्त मनसिकारकोसल्लकथाय—आदिकम्मिकस्स हि केसा ति मनसिकरोतो
मनसिकारो गन्त्वा मुत्तं ति इम परियोसानकोट्ठासमेव आहच्च तिड्ढती ति [८।६७] ।

१४०. सचे पन बहिद्धा पि मनसिकार उपसंहरति, अथस्स एव सब्बकोट्ठासेसु पाकटी-
भूतेसु आहिण्डन्ता मनुस्सतिरच्छानादयो सत्ताकार विजहत्वा कोट्ठासरासिवसेनेव उपड्डहन्ति, तेहि
च अञ्जोहरियमानं पानभोजनादि कोट्ठासरासिम्हि पक्खिपमानमिव उपट्ठाति ।

१४१. अथस्स अनुपुब्बमुञ्चनादिवसेन, पटिक्कूला पटिक्कूला ति पुनप्पुन मनसिकरोतो अनु-
क्कमेन अप्पना उप्पज्जति । तत्थ केसादीनं वण्णसण्णानदिसोकासपरिच्छेदवसेन उपट्ठानं उग्गह-
निमित्तं, सब्बाकारतो पटिक्कूलवसेन उपट्ठानं पटिभागनिमित्तं । तं आसेवतो भावयतो वुत्तनयेन
असुभकम्महानेसु विय पठमज्झानवसेनेव अप्पना उप्पज्जति । सा यस्स एको व कोट्ठासो पाकटो
होति, एकस्मिं वा कोट्ठासे अप्पनं पत्वा पुन अज्जस्मिं योग न करोति, तस्स एका व उप्पज्जति ।

१४२. यस्स पन अनेके कोट्ठासा पाकटा होन्ति, एकस्मिं वा ज्ञान पत्वा पुन अज्जस्मिं योगं

करोति, तस्स, मल्लकत्थेरस्स विय, कोट्टासगणनाय पठमज्झानानि निव्वत्तन्ति । सो किरायस्मा दीघभाणकअभयत्थेर हत्थे गहेत्वा, आवुसो अभय, इम ताव पज्जं उग्गण्हाहीं ति वत्वा आह—
मल्लकत्थेरो द्वत्तिसकोट्टासेसु द्वत्तिसाय पठमज्झानान लामी, सचे रत्तिं एक दिवा एकं समापज्जति,
अतिरेकद्वमासेन पुन सम्पज्जति, सचे पन देवासिकं एक समापज्जति, अतिरेकमासेन पुन सम्पज्जती ति ।

१४३. एवं पठमज्झानवसेन इज्झमानप्पि चेत कम्मद्वान वण्णसण्ठानादिसु सतिबल्लेन
इज्झनतो कायगतासती ति वुच्चति ।

१४४. इमञ्च कायगतासतिं अनुयुत्तो भिक्खु, “ अरतिरतिसहो होति, न च नं अरति
सहति, उप्पन्न अरतिं अभिमुय्य अभिभुय्य विहरति, भयभेरवसहो होति, न च नं भयभेरवं
सहति, उप्पन्नं भयभेरव अभिमुय्य अभिभुय्य विहरति, खमो होति सीतस्स उण्हस्स....पे....
पाणहरानं अधिवासकजातिको होति ” [म ३।९७], केसादीनं वण्णभेद निस्साय चतुन्न
ज्ञानानं लामी होति, छ अभिज्जा पटिविज्जति ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुज्जेथ पण्डितो ।

एव अनेकानिसस इम कायगतासतिं ति ॥

इदं कायगतासतिय वित्थारकथामुखं ।

१४५. इदानी य तं भगवता, “ अयम्पि खो, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि भावितो बहुली-
कतो सन्तो चेव पणीतो च असेचनको च सुखो च विहारो, उप्पन्नुप्पन्ने च पापके अकुसले
धम्मे ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेती ” ति [सं ५।३२१] एवं पससित्वा, “ कथं भावितो
च, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि, कथं बहुलीकतो सन्तो चेव पणीतो च असेचनको च सुखो
च विहारो, उप्पन्नुप्पन्ने च पापके अकुसले धम्म ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेति ? इध, भिक्खवे,
भिक्खु अरज्जगतो वा रुक्खमूलगतो वा सुज्जागारगतो वा निसीदति पल्लङ्क आयुजित्वा उजुं
काय पणिधाय परिमुख सति उपट्ठपेत्वा । सो सतो व अस्ससति, सतो व पस्ससति, दीघ वा
अस्ससन्तो, दीघ अस्ससामी ति पजानाति, दीघ वा पस्ससन्तो....पे....रस्सं वा अस्ससन्तो....
पे....रस्सं वा पस्ससन्तो, रस्स पस्ससामी ति पजानाति । सब्बकायपटिसवेदी अस्ससिस्सामी
ति सिक्खति, सब्बकायपटिसवेदी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्सासि-
स्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भय कायसङ्खार पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । पीतिपटिसवेदी....
सुखपटिसवेदी....चित्तसङ्खारपटिसवेदी....पस्सम्भय चित्तसङ्खार....चित्तपटिसवेदी....अभिष्प-
मोदय चित्त....समादह चित्त....विमोचय चित्त....अनिच्चानुपस्सी....विरागानुपस्सी....निरोधा-
नुपस्सी....पटिनिस्सगानुपस्सी अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पटिनिस्सगानुपस्सी पस्ससिस्सामी
ति सिक्खती ” ति [सं ५।३२२] एव सोळसवत्थुकं आनापानसतिकम्मद्वान निदिड्ढ, तस्स
भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो ।

१४६. सो पन यस्मा पाळिवण्णनानुसारेनेव वुच्चमानो सञ्चाकारपरिपूरो होति, तस्मा

अयमेत्थ पाळिवण्णनापुब्बङ्गमो निदेसे । कथ भावितो च, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधी ति एत्थ ताव, कथं ति आनापानसतिसमाधिभावन नानप्पकारतो वित्थारेतुकम्पता पुच्छा । भावितो च, भिक्खवे, आनापानतिसमाधी ति नानप्पकारतो वित्थारेतुकम्पताय पुट्ठधम्मनिदस्सन । कथ बहुलीकतो....पे....वूपसमेती ति एत्थापि एसेव नयो ।

१४७ तथ भावितो ति उप्पादितो, वड्डितो वा । आनापानसतिसमाधी ति आनापान-परिग्राहिकाय सतिया सार्द्धं सम्पयुत्तो समाधि, आनापानसतिय वा समाधि आनापानसति-समाधि । बहुलीकतो ति पुनपुन कतो ।

१४८. सन्तो चेव पणीतो चा ति सन्तो चेव पणीतो चेव । उभयत्थ एवसदेन नियमो वेदितव्वो । किं वुत्तं होति ? अयं हि, यथा अनुभक्कम्मज्ञान केवल पटिवेधवसेन सन्तञ्च पणीतञ्च, ओळारिकारम्मणत्ता पन पटिकूलारम्मणत्ता च आरम्मणवसेन नेव सन्तं, न पणीतं, न एव केनचि परियायेन असन्तो वा अप्पणीतो वा, अथ खो आरम्मणसन्तताय पि सन्तो वूपसन्तो निव्वुतो, पटिवेधसङ्घातअङ्गसन्तताय पि । आरम्मणपणीतताय पि पणीतो अतित्तिकरो, अङ्गपणीतताय पी ति । तेन वुत्तं—सन्तो चेव पणीतो चा ति ।

१४९. असेचनको च सुखो च विहारो ति एत्थ पन, नास्स सेचन ति असेचनको, अनासित्तको अब्बोक्खिण्णो पाटियेक्को आवेणिको । नत्थि एत्थ परिकम्मेन वा उपचारेन वा सन्तता, आदिसमन्नाहारतो पभुति अत्तनो सभावेनेव सन्तो च पणीतो चा ति अत्थो । केचि पन असेचनको ति अनासित्तको ओजवन्तो सभावेनेव मधुरो ति वदन्ति । एवमयं असेचनको च, अप्पितप्पितक्खणे कायिकचेतसिकसुखपटिलाभाय सवत्तनतो सुखो च विहारो ति वेदितव्वो ।

१५०. उप्पन्नपुप्फं ति अविक्खम्भिते अविक्खम्भिते । पापके ति लामके । अकुसले धम्मे ति अकोसलसम्भूते धम्मे । ठानसो अन्तरधापेती ति खणेनेव अन्तरधापेति, विक्खम्भेति । वूपसमेती ति सुट्ठु उपसमेति, निव्वेधभागियत्ता वा अनुपुब्बेन अरियमग्गवुद्धिप्पत्तो समु-च्छिन्दति । पटिप्पसम्भेती ति वुत्तं होति ।

१५१. अयं पनेत्थ सङ्खेपत्थो—भिक्खवे, केन पकारेन, केनाकारेन, केन विविना भावितो आनापानसतिसमाधि, केन पकारेन बहुलीकतो सन्तो चेव....पे....वूपसमेती ति ?

१५२. इदानीं तमत्थ वित्थारेन्तो, इध भिक्खवे ति आदिमाह । तत्थ, इध, भिक्खवे, भिक्खु ति भिक्खवे इमस्मिं सासने भिक्खु । अयं हि एत्थ इधसदो सब्बप्पकारआनापानसति-समाधिनिव्वत्तकस्स पुग्गलस्स सन्नित्तस्य भूतसासनपरिदीपनो, अञ्जसासनस्स तथाभावपटि-सेधनो च । वुत्तं हेतं—“इधेव, भिक्खवे, समणो....पे....सुञ्जा परण्णवादा समणेहि अञ्जे” ति [म १।६३, अ २।२३८] । तेन वुत्तं—इमस्मिं सासने भिक्खु ति ।

१५३. अरञ्जगतो वा....पे....सुञ्जागारगतो वा ति इदमस्स आनापानसतिसमाधि-भावनानुरूपसेनासनपरिगहपरिदीपनं । इमस्स हि भिक्खुनो दीघरत्त रूपादिसु आरम्भणेषु अनु-

विसटं चित्त आनापानसतिसमाधिआरम्भणं अभिरूढितुं न इच्छति, कूटगोणयुत्तरथो विय उप्पथ-
मेव धावति । तस्मा, सेय्यथा पि नाम गोपो कूटधेनुया खीर पिबित्वा वञ्चित कूटवच्छं दमेतुकामो
धेनुतो अपनेत्वा एकमन्ते महन्त थम्भ निखणित्वा तत्थ योत्तेन बन्धेय्य, अथस्स सो वच्छो इतो
चितो च विष्फन्दित्वा पलायितुं असक्कोन्तो तमेव थम्भं उपनिसीदिय्य वा उपनिपज्जेय्य वा, एवमेव
इमिना पि भिक्खुना दीघरत्त रूपारम्भणादिरसपानवाङ्कितं दुट्ठचित्तं दमेतुकामेन रूपादिआरम्भणतो
अपनेत्वा अरञ्ज वा....पे....सुञ्जागार वा पविसित्वा तत्थ अस्सासपस्सासथम्भे सतियोत्तेन
बन्धितब्ब । एवमस्स त चित्त इतो चितो च विष्फन्दित्वा पि पुब्बे आचिण्णारम्भणं अलभमानं
सतियोत्त छिन्दित्वा पलायितुं असक्कोन्तं, तमेवारम्भणं उपचारप्पनावसेन उपनिसीदति चेव
उपनिपज्जति च ।

१५४. तेनाहु पोराणा—

“ यथा थम्भे निबन्धेय्य वच्छं दम्म नरो इध ।

बन्धेय्येवं सकं चित्तं सतियारम्भणे दळ्ह ” ति [ ] ॥

एवमस्सेतं सेनासनं भावनानुरूपं होति । तेन वृत्तं—इदमस्स आनापानसतिसमाधिभावनानुरूप-
सेनासनपरिगहपरिदीपनं ति ।

१५५. अथ वा, यस्मा इदं कम्मज्ञानपभेदे मुद्गभूतं सम्बुद्ध-पच्चेकबुद्ध-बुद्धसावकानं
विसेसाधिगमदिद्वयमसुखविहारपदज्ञानं आनापानसतिकम्मज्ञानं इत्थि-पुरिस-हत्थि-अस्सादिसद-
समाकुलं गामन्तं अपरिञ्चजित्वा न सुकरं भावेतुं, सदकण्टकतां ज्ञानस्स, अगामके पन अरञ्जे
सुकरं योगावचरेन इदं कम्मज्ञानं परिगहेत्वा आनापानचतुत्थज्ज्ञानं निब्वत्तेत्वा तदेव पादकं
कत्वा सङ्खारे सम्मसित्वा अगमफलं अरहत्तं सम्पापुणितुं, तस्मास्स अनुरूपसेनासनं दस्सेन्तो
भगवा, अरञ्जगतो वा ति आदिमाह ।

१५६. वत्थुविजाचरियो विय हि भगवा । सो यथा वत्थुविजाचरियो नगरभूमिं पस्सित्वा
सुदु उपपरिक्खित्वा, एत्थं नगरं मापेथा ति उपदिसति, सोत्थिना च नगरे निहिते राजकुलतो
महासक्कारं लभति, एवमेव योगावचरस्स अनुरूपसेनासनं उपपरिक्खित्वा, एत्थं कम्मज्ञानं
अनुयुञ्जितब्बं ति उपदिसति, ततो तत्थं कम्मज्ञानं अनुयुत्तेन योगिना कमेन अरहत्ते पत्ते,
सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा ति महन्तं सक्कारं लभति ।

१५७. अयं पन भिक्खु दीपिसदिसो ति वुच्चति । यथा हि महादीपिराजा अरञ्जे तिणगहनं
वा वनगहनं वा पव्वतगहनं वा निस्सायं निलीयित्वा वनमहिंस-गोकण-सूकरादयो मिगे
गण्हाति, एवमेव अयं अरञ्जादिसु कम्मज्ञानं अनुयुञ्जन्तो भिक्खु यथाक्कमेन सोतापत्ति-सकदा-
गामि-अनागामि-अरहत्तमग्गे चेव अरियफलञ्च गण्हाती ति वेदितब्बो । तेनाहु पोराणा—

“ यथा पि दीपिको नाम निलीयित्वा गण्हाति मिगे ।

तथेवायं बुद्धपुत्तो युत्तयोगो विपस्सको ।

अरञ्जं पविसित्वानं गण्हाति फलमुत्तमं ” ति [मिलिन्द ३६९] ॥

तेनस् परक्कमजवयोग्गभूमिं अरञ्जसेनासन दस्सेन्तो भगवा, अरञ्जगतो वा ति आदिमाह ।

१५८. तथ अरञ्जगतो ति, अरञ्ज नाम, “ निक्खमित्वा बहि इन्दलीला सव्वमेतं अरञ्ज ” ति च, “ आरञ्जक नाम सेनासन पञ्चधनुसतिकं पच्छिम ” ति [२१४९] च एव वुत्तलक्खणेसु अरञ्जेसु य किञ्चि पवित्रेकसुख अरञ्जं गतो । रुक्खमूलगतो ति रुक्खसमीपं गतो । सुञ्जागारगतो ति सुञ्ज विवित्तोकास गतो । एत्थ च ठपेत्वा अरञ्जञ्च रुक्खमूलञ्च, अवसेस-सत्तविधसेनासनं गतो पि सुञ्जागारगतो ति वत्तु वट्ठति ।

१५९. एवमस्स उतुत्तयानुकूल धातुचरियानुकूलञ्च आनापानसतिभावनानुरूप सेनासन उपदिसित्वा अलीनानुद्धच्चपक्खिकं सन्तमिरियापथ उपदिसन्तो निसीदती ति आह । अथस्स निसज्जाय दब्बभाय, अस्सासपस्सासान पवत्तनसुखतं, आरम्भणपरिग्गहूपायञ्च दस्सेन्तो, पल्लङ्कं आशुजित्वा ति आदिमाह ।

१६०. तथ पल्लङ्कं ति समन्ततो ऊरुवद्भासनं । आशुजित्वा ति बन्धित्वा । उजुं कायं पणिधाया ति उपरिसरीर उजु ठपेत्वा, अट्टारस पिडिकण्टके कोटिया कोटिं पटिपादेत्वा । एवं हि निसीदन्तस्स चम्ममसन्हाखनि न पणमन्ति । अथस्स या तेस पणमनपच्चया खणे खणे वेदना उपपजेथ्यु, ता न उपपज्जति, तासु अनुपपज्जमानासु चित्त एकग्ग होति, कम्मठान न परिपतति, बुद्धि फातिं उपगच्छति ।

१६१. परिमुखं सति उपट्ठपेत्वा ति कम्मठानाभिमुख सति ठपयित्वा । अथ वा, “ परी ति परिग्गहडो, मुखं ति निथ्यानडो, सती ति उपट्ठानडो, तेन वुच्चति परिमुखं सति ” ति [पटि १।१७६] एवं पटिसम्भिदाय वुत्तनयेन पेत्य अत्थो दड्ढञ्चो । तत्रायं सङ्खेपो— परिग्गहितनिथ्यानसति कत्वा ति ।

१६२. सो सतो व अस्ससति, सतो पस्ससती ति सो भिक्खु एवं निसीदित्वा एवञ्च सति उपट्ठपेत्वा तं सति अविजहन्तो, सतो एव अस्ससति, सतो पस्ससति । सतोकारी होती ति वुत्तं होति ।

१६३. इदानीं येहाकारेहि सतोकारी होति ते दस्सेतुं, दीघं वा अस्ससन्तो ति आदिमाह । वुत्त हेत पटिसम्भिदायं, सो सतो व अस्ससति, सतो पस्ससती ति एतस्सेव विभङ्गे—“ बत्तिसाय आकारेहि सतोकारी होति, दीघ अस्सासवसेन चित्तस्स एकग्गतं अविकखेपं पजानतो सति उपडिता होति, ताय सतिया, तेन जाणेन सतोकारी होति, दीघं पस्सासवसेन....पे....पटिनि-स्सगानुपस्सी अस्सासवसेन, पटिनिस्सगानुपस्सी पस्सासवसेन चित्तस्स एकग्गतं अविकखेप पजानतो सति उपडिता होति, ताय सतिया, तेन जाणेन सतोकारी होती ” ति [पटि १।१७६-७७] ।

१६४. तथ, दीघं वा अस्ससन्तो ति दीघ वा अस्सास पवत्तयन्तो । “ अस्सासो ति बहि निक्खमनवातो, पस्सासो ति अन्तो पविसनवातो ” ति विनयट्ठकथाय वुत्त । सुत्तन्तड-

कथासु पन उप्पटिपाटिया आगत । तथ सव्वेसम्पि गम्भसेय्यकानं मातुकुच्छितो निक्खमनकाले पठम अब्भन्तरवातो ब्रहि निक्खमति, पच्छा बाहिरवातो सुखुमरजं गहेत्वा अब्भन्तरं पविसन्तो तालु आहच्च निम्बायति । एव ताव अस्सासपस्सासा वेदितब्बा ।

१६५. या पन तेस दीघ-रस्सता, सा अद्धानवसेन वेदितब्बा । यथा हि ओकासद्धानं फरित्वा ठित उदक वा वालिका वा, दीघ उदकं दीघा वालिका, रस्सं उदकं रस्सा वालिका ति बुच्चति, एव चुण्णविचुण्णा पि अस्सासपस्सासा हत्थिसरीरे अहिसरीरे च तेस अत्तभाव-सङ्घात दीघ अद्धानं सणिकं पूरेत्वा सणिकमेव निक्खमन्ति, तस्मा दीघा ति बुच्चन्ति, सुनखससादीनं अत्तभावसङ्घातं रस्स अद्धान सीघ पूरेत्वा सीघमेव निक्खमन्ति, तस्मा रस्सा ति बुच्चन्ति ।

१६६. मनुस्सेसु पन केचि हत्थिअहिआदयो विय कालद्धानवसेन दीघ अस्ससन्ति च पस्ससन्ति च, केचि सुनखससादयो विय रस्स । तस्मा तेस कालवसेन दीघमद्धानं निक्खमन्ता च पविसन्ता च ते दीघा, इत्तरमद्धान निक्खमन्ता च पविसन्ता च रस्सा ति वेदितब्बा ।

१६७. तत्रायं भिक्खु नवहाकारेहि दीघं अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, दीघ अस्ससामी पस्स-सामी ति पजानाति । एव पजानन्तो चस्स एकेनाकारेन कायानुपस्सनासतिपट्टानभावना सम्पज्जती ति वेदितब्बा ।

१६८. यथाह पटिसम्भिदायं—“कथं दीघं अस्ससन्तो, दीघ अस्ससामी ति पजानाति, दीघ पस्ससन्तो, दीघ पस्ससामी ति पजानाति ? दीघ अस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससति, दीघं पस्सासं अद्धानसङ्घाते पस्ससति, दीघ अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्स-सति पि । दीघं अस्सासपस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि च्छन्दो उप्पज्जति । छन्दवसेन ततो सुखुमतर दीघ अस्सासं अद्धानसङ्घाते अस्ससति, छन्दवसेन ततो सुखुमतरं दीघ पस्सास....पे....दीघ अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्ससति पि । छन्द-वसेन ततो सुखुमतर दीघं अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि पामुज्जं उप्पज्जति । पामुज्जवसेन ततो सुखुमतर दीघ अस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससति, पामुज्जवसेन ततो सुखुमतर दीघं पस्सास....पे. दीघ अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससति पि पस्ससति पि । पामुज्जवसेन ततो सुखुमतर दीघ अस्सासपस्सास अद्धानसङ्घाते अस्ससतो पि पस्ससतो पि दीघं अस्सासपस्सासा चित्तं विवड्ढति, उपेक्खा सण्ठाति । इमेहि नवहि आकारेहि दीघ अस्सासपस्सासा कायो, उपट्टानं सति, अनुपस्सना णण । कायो उपट्टानं, नो सति । सति उपट्टानञ्चैव सति च । ताय सतिथा, तेन णणेन तं काय अनुपस्सति, तेन बुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपट्टानभावना ” ति [पटि १।१७७] ।

१६९. एस नयो रस्सपदे पि । अय पन विसेसो—यथा एत्थ, दीघ अस्सास अद्धानसङ्घाते ति बुत्तं, एवमिध, “रस्स अस्सास इत्तरसङ्घाते अस्ससतो ” ति [पटि १।१८२]

आगतं । तस्मा रस्सवसेन याव, “ तेन वुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपड्डानभावना ” ति [पटि १।१८३] ताव योजेतब्बं ।

१७०. एवमयं अद्धानवसेन इत्तरवसेन च इमेहि आकारेहि अस्सासपस्सासे पजानन्तो, दीघं वा अस्ससन्तो दीघ अस्ससामी ति पजानाति....पे...रस्सं वा पस्ससन्तो रस्सं पस्ससामी ति पजानाती ति वेदितब्बो । एवं पजानतो चस्स

दीघो रस्सो च अस्सासो पस्सासो पि च तादिसो ।

चत्तारो वण्णा वत्तन्ति नासिकग्गे व भिक्खुनो ति ॥

१७१. सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी....पे ...पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति, सकलस्स अस्सासकायस्स आदिमज्झपरियोसान विदित करोन्तो पाकट करोन्तो अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, सकलस्स पस्सासकायस्स आदिमज्झपरियोसान विदित करोन्तो पाकट करोन्तो पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एव विदित करोन्तो पाकटं करोन्तो आणसम्पयुत्तचित्तेन अस्ससति चेव पस्ससति च, तस्मा, अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वुच्चति ।

१७२. एकस्स इह भिक्खुनो चुण्णविचुण्णवितते अस्सासकाये पस्सासकाये वा आदि पाकटो होति, न मज्झपरियोसान । सो आदिमेव परिग्गहेतुं सक्कोति, मज्झपरियोसाने किलमति । एकस्स मज्झ पाकट होति, न आदिपरियोसानं....एकस्स परियोसान पाकटं होति, न आदिमज्झ । सो परियोसान येव परिग्गहेतुं सक्कोति, आदिमज्झे किलमति । एसस्स सब्बप्पि पाकटं होति । सो सब्बं पि परिग्गहेतुं सक्कोति, न कत्थचि किलमति । तादिसेन भवितव्वं ति दस्सेन्तो आह -- सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ति....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति ।

१७३. तत्थ सिक्खती ति एव घटति, वायमति । यो वा तथाभूतस्स सवरो, अयमेत्थ अधिसीलसिक्खा, यो तथाभूतस्स समाधि, अय अधिचित्तसिक्खा, या तथाभूतस्स पञ्ञा, अयं अधिपञ्ञासिपक्खा ति इमा तिस्सो सिक्खायो तस्मिं आरम्भणे, तां सतिया, तेन मनसिकारेन सिक्खति, आसेवति, बहुलीकरोती ति एवमेत्थ अत्थो दड्ढब्बो ।

१७४. तत्थ, यस्मा पुरिमनये केवलं अस्ससितव्वं पस्ससितव्वमेव, न च अज्ज किञ्चि कातव्वं, इतो पड्डाय पन आणुप्पादनादिसु योगो करणीयो, तस्मा तत्थ, अस्ससामी ति पजानाति, पस्ससामी ति पजानातिचेव वत्तमानकालवसेन पाळिं वत्वा, इतो पड्डाय कत्तव्वस्स आणुप्पादनादिनो आकारस्स दस्सनत्थ, सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामी ति आदिना नयेन अनागतवचनवसेन पाळि आरोपिता ति वेदितव्व्या ।

१७५. पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति...पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति, ओळारिकं कायसङ्खार पस्सम्भेन्तो पटिपस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपसमेन्तो, अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ।

१७६. तत्र एवं ओळारिकसुखुमता च पस्सद्दि च वेदितव्व्या । इमस्स हि भिक्खुनो पुब्बे

अपरिगृहितकाले कायो च चित्तञ्च सदरथा होन्ति ओळारिका । कायचित्तानं ओळारिकत्वे अवूपसन्ते अस्सासपस्सासा पि ओळारिका होन्ति, बलवतरा हुत्वा पवत्तन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तो पि पस्ससन्तो पि तिड्ढति । यदा पनस्स कायो पि चित्तम्पि परिगृहिता होन्ति, तदा ते सन्ता होन्ति वूपसन्ता । तेसु वूपसन्तेसु अस्सासपस्सासा सुखुमा हुत्वा पवत्तन्ति, अत्थि नु खो नत्थी ति विचेतव्वताकारप्पत्ता होन्ति ।

१७७. सेव्यथा पि पुरिस्स भ्रावित्वा पव्वता वा ओरोहित्वा महाभार वा सीसतो ओरोपेत्वा ठितस्स ओळारिका अस्सासपस्सासा होन्ति, नासिका नप्पहोति, मुखेन अस्ससन्तो पि पस्ससन्तो पि तिड्ढति । यदा पनेस त परिस्सम विनोदेत्वा न्हत्वा च पिणित्वा च अल्लसाटकं हृदये क्त्वा सीताय छायाय निपन्नो होति, अथस्स ते अस्सासपस्सासा सुखुमा होन्ति, अत्थि नु खो नत्थी ति विचेतव्वताकारप्पत्ता । एवमेव इमस्स भिक्खुनो पुब्बे अपरिगृहितकाले कायो च....पे....विचेतव्वताकारप्पत्ता होन्ति ।

१७८. तं किस्स हेतुः तथा हिस्स पुब्बे अपरिगृहितकाले, ओळारिकोळारिके कायसङ्कारे पस्सम्भेमी ति आमोग-समन्नाहार-मनसिकार-पञ्चवेक्खणा नत्थि, परिगृहितकाले पन अत्थि । तेनस्स अपरिगृहितकालतो परिगृहितकाले कायसङ्कारो सुखुमो होति । तेनाहु पोराना—

“ सारद्धे काये चित्ते च अधिमत्त पवत्तति ।

असारद्धन्धि कायन्धि सुखुमं सम्पवत्तती ” ति [   ] ॥

१७९. परिगृहे पि ओळारिको पठमज्झानूपचारे सुखुमो, तस्मिम्पि ओळारिको पठमज्झाने सुखुमो, पठमज्झाने च दुतियज्झानूपचारे च ओळारिको दुतियज्झाने सुखुमो, दुतियज्झाने च ततियज्झानूपचारे च ओळारिको ततियज्झाने सुखुमो, ततियज्झाने च चतुथज्झानूपचारे च ओळारिको चतुथज्झाने अतिसुखुमो अप्पवत्तिमेव पापुणाती ति । इदं ताव दीघभाणक-सयुत्त-भाणकान मतं । मज्झिमभाणका पन, पठमज्झाने ओळारिको दुतियज्झानूपचारे सुखुमो ति एवं हेड्ढिम-हेड्ढिमज्झानतो उपरूपरिज्झानूपचारे पि सुखुमतर इच्छन्ति । सम्बेस येव पन मतेन अपरिगृहितकाले पवत्तकायसङ्कारो परिगृहितकाले पटिप्पस्सम्भति, परिगृहितकाले पवत्त-कायसङ्कारो पठमज्झानूपचारे....पे....चतुथज्झानूपचारे पवत्तकायसङ्कारो चतुथज्झाने पटिप्प-स्सम्भति । अय ताव समथे नयो ।

१८०. विपस्सनायं पन, अपरिगृहे पवत्तो कायसङ्कारो ओळारिको महाभूतपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको उपादारूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको सकलरूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको अरूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको रूपरूपपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको पञ्चयपरिगृहे सुखुमो, सो पि ओळारिको सपञ्चयनारूपपदस्सने सुखुमो, सो पि ओळारिको लक्खणारम्भणिकविपस्सनाय सुखुमो, सो पि दुब्बलविपस्सनाय ओळारिको बलव-विपस्सनाय सुखुमो । तत्थ पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमेन पच्छिमेन पटिप्पस्सद्धि वेदितव्वा । एवमेत्थ ओळारिकसुखुमता च पस्सद्धि च वेदितव्वा ।

१८१. पटिसम्भिदाय पनस्स सद्धिं चोदनासोधनाहि एवमत्थो वुत्तो—“ कथं पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी....पे....पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ? कतमे कायसङ्खारा ? दीघ अस्सासा....पस्सासा कायिका एते धम्मा कायपटिवद्वा कायसङ्खारा । ते कायसङ्खारे पस्सम्भेन्तो निरोधेन्तो वूपसमेन्तो सिक्खति....पे....यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स आनमना, विनमना, सन्नमना, पणमना, इञ्जना, फन्दना, चलना, कम्पना,—पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स न आनमना, न विनमना, न सन्नमना, न पणमना, अनिञ्जना, अफन्दना, अचलना, अकम्पना,—सन्तं सुखुमं पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी....पस्ससिस्सामी ति सिक्खति ।

१८२. “ इति किर, पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी ति सिक्खति, पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एव सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना न होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना न होति, आनापानसतिया च पभावना न होति, आनापानसति-समाधिस्स च पभावना न होति, न च न त समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि वुड्ढन्ति पि ।

१८३. “ इति किर, पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्ससिस्सामी पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । एवं सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना होति, आनापानसतिया च पभावना होति, आनापानसतिसमाधिस्स च पभावना होति, तञ्च न समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि वुड्ढन्ति पि ।

१८४. “ यथा कथं विय ? सेय्यथा पि कसे आकोटिते पठमं ओळारिका सदा पवत्तन्ति, ओळारिकानं सदानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि ओळारिके सदे अथ पच्छा सुखुमका सदा पवत्तन्ति, सुखुमकानं सदानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि सुखुमके सदे अथ पच्छा सुखुमसदनिमित्तारम्मणता पि चित्तं पवत्तन्ति, एवमेव पठमं ओळारिका अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, ओळारिकानं अस्सासपस्सासानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि ओळारिके अस्सासपस्सासे अथ पच्छा सुखुमका अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, सुखुमकानं अस्सासपस्सासानं निमित्तं सुगहितत्ता सुमनसिकतत्ता सूपधारितत्ता निरुद्धे पि सुखुमके अस्सासपस्सासे अथ पच्छा सुखुमअस्सासपस्सास-निमित्तारम्मणता पि चित्तं न विक्खेपं गच्छति । एव सन्ते वातूपलद्धिया च पभावना होति, अस्सासपस्सासानञ्च पभावना होति, आनापानसतिया च पभावना होति, आनापानसति-समाधिस्स च पभावना होति, तञ्च न समापत्तिं पण्डिता समापज्जन्ति पि वुड्ढन्ति पि ।

१८५. “ पस्सम्भयं कायसङ्खारं अस्सासपस्सासा कायो, उपद्धानं सति, अनुपस्सना जाणं । कायो उपद्धानं, नो सति । सति उपद्धानञ्चैव सति च । तां सतिया तेन जाणेन तं कायं अनुपस्सति, तेन वुच्चति, काये कायानुपस्सना सतिपद्धानभावना ” ति [पटि ११८४-८६] । अयं तावेत्थं कायानुपस्सनावसेन वुत्तस्स पठमचतुक्कस्स अनुपुब्बपदवण्णना ।

१८६. यस्मा पनेत्थ इदमेव चतुक्क आदिकम्मिकस्स कम्मद्वानवसेन वुत्त, इतरानि पन तीणि चतुक्कानि एत्थ पत्तञ्जनस्स वेदना-चित्त-धम्मानुपस्सनावसेन वुत्तानि, तस्मा इद कम्मद्वान भावेत्वा आनापानचतुत्थञ्जानपदद्वानाय विपस्सनाय सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणितुकामेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पुब्बे वुत्तनयेनेव सीलपरिसोधनादीनि सब्बकिच्चानि कत्वा वुत्त-प्पकारस्स आचरियस्स सन्तिकं पञ्चसन्धिकं कम्मद्वान उग्गहेत्तव्व ।

१८७. तत्रिमे पञ्च सन्धियो—उग्गहो, परिपुच्छा, उपद्वान, अप्पना, लक्खण ति । तत्थ उग्गहो नाम कम्मद्वानस्स उग्गहन् । परिपुच्छा नाम कम्मद्वानस्स परिपुच्छना । उपद्वानं नाम कम्मद्वानस्स उपद्वान । अप्पना नाम कम्मद्वानस्स अप्पना । लक्खणं नाम कम्मद्वानस्स लक्खण । एवं लक्खणमिदं कम्मद्वान ति कम्मद्वानसभावूपधारणं ति वुत्तं होति ।

१८८. एवं पञ्चसन्धिकं कम्मद्वान उग्गहन्तो अत्तना पि न किलमति, आचरियमि न विहेसेति । तस्मा थोक उदिसापेत्वा बहुं काल सञ्जायित्वा एवं पञ्चसन्धिकं कम्मद्वान उग्गहेत्वा आचरियस्स सन्तिके वा अञ्जत्र वा पुब्बे वुत्तप्पकारे सेनासने वसन्तेन उपच्छिन्नबुद्धकपालिबोधेन कतभक्तकिच्चेन भत्तसम्पदं पटिविनोदेत्वा सुखनिस्सिजेन रतनत्तयगुणानुस्सरणेन चित्तं सम्पहसित्वा आचरियुग्गहतो एकपदमि असम्मुहन्तेन इदं आनापानसतिकम्मद्वान मनसिकात्तव्व ।

१८९. तत्रायं मनसिकारविधि—

गणना, अनुबन्धना, फुसना, ठपना, सल्लक्खणा ।

विवट्टना, पारिसुद्धि, तेसञ्च पटिपस्सना ॥

तत्थ गणना ति गणना येव । अनुबन्धना ति अनुबहना । फुसना ति फुड्डानं । ठपना ति अप्पना । सल्लक्खणा ति विपस्सना । विवट्टना ति मग्गो । पारिसुद्धी ति फल । तेसञ्च पटिपस्सना ति पच्चवेक्खणा ।

१९०. तत्थ इमिना आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन पठमं गणनाय इदं कम्मद्वान मनसिकात्तव्व । गणन्तेन च पञ्चन्न हेड्डा न ठपेत्तव्वं, दसन्न उपरि न नेत्तव्व, अन्तरा खण्ड न दस्सेत्तव्वं । पञ्चनं हेड्डा ठपेत्तस्स हि सम्भाधे ओकासे चित्तुपादो विष्फन्दति, सम्भाधे वजे सन्निरुद्धगोगणो विय । दसन्नमि उपरि नेत्तस्स गणननिस्सितको चित्तुपादो होति । अन्तरा खण्डं दस्सेत्तस्स, सिखापत्तं नु खो मे कम्मद्वानं, नो ति चित्तं विकम्पति । तस्मा एते दोसे वज्जेत्वा गणेत्तव्वं ।

१९१. गणेन्तेन च पठमं दन्धगणनाय धञ्जमापकगणनाय गणेत्तव्व । धञ्जमापको हि नाळि पूरेत्वा एकं ति क्त्वा ओकिरति, पुन पूरेन्तो किञ्चि कचवरं दित्वा तं छुट्ठेन्तो, एकं एकं ति वदति । एस नयो, द्वे द्वे ति आदिसु । एवमेव इमिना पि अस्तासपसासेसु यो उपट्ठाति, तं गहेत्वा, एकं एकं ति आदि क्त्वा याव, दस दसा ति पवत्तमानं पवत्तमानं उपलक्खेत्वा व गणेत्तव्वं ।

१९२. तस्सेवं गणयतो निक्खमन्ता च पविस्सन्ता च अस्सासपस्सासा पाकटा होन्ति । अथानेन त दन्धगणन धञ्जमापकगणन पहाय सीघगणनाय गोपालकगणनाय गणेतब्ब । छेको हि गोपालको सम्म्वरायो उच्छङ्गेन गहेत्वा रज्जुदण्डहत्यो पातो व वज गन्त्वा गावो पिड्डिय पहरित्वा पलिघत्थम्भमत्थके निसिन्नो द्वारं पत्त पत्त येव गाविं, एको द्वे ति सम्म्वर खिपित्वा खिपित्वा गणेति । तियामरत्ति सम्बाधे ओकासे दुक्ख बुत्थगोगणो निक्खमन्तो निक्खमन्तो अञ्जमञ्ज उपनिघसन्तो वेगेन पुञ्जपुञ्जो हुत्वा निक्खमति । सो वेगेन, तीणि चत्तारि पञ्च दसा ति गणेति येव ।

१९३. एव इमस्सापि पुरिमनयेन गणयतो अस्सासपस्सासा पाकटा हुत्वा सीघ सीघ पुनप्पुन सञ्चरन्ति । ततो नेन, पुनप्पुन सञ्चरन्ती ति अत्वा अन्तो च बहि च अगहेत्वा द्वार पत्त पत्त येव गहेत्वा, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ, एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्च छ सत्त....पे....अट्ट नव....दसा ति सीघ सीघ गणेतब्बमेव । गणनपटिब्रहे हि कम्मट्टाने गणनवलेनेव चित्तं एकम्म होति, अरित्तुपत्थम्भनवसेन चण्डसोते नावाडपनमिव ।

१९४. तस्सेव सीघ सीघ गणयतो कम्मट्टान निरन्तर पवत्तं विय हुत्वा उपट्ठाति । अथ, निरन्तर पवत्तती ति अत्वा अन्तो च बहि च वात अपरिगगहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन गणेतब्ब । अन्तो पविसनवातेन हि सद्धि चित्त पवेसयतो अब्भन्तरे वातब्भाहत मेद-पूरितं विय होति । बहि निक्खमनवातेन सद्धि चित्त नीहरतो बहिद्धा पुत्तुत्तारम्मणे चित्तं विक्खिपति । फुट्टफुट्टोकासे पन सति ठपेत्वा भावेन्तस्सेव भावना सम्पज्जति । तेन वुत्त—अन्तो च बहि च वात अपरिगगहेत्वा पुरिमनयेनेव वेगेन गणेतब्ब ति ।

१९५. कीवचिरं पनेत गणेतब्ब ति ? याव विना गणनाय अस्सासपस्सासारम्मणे सति सन्तिट्ठति । बहि विसटवितक्कविच्छेद कत्वा अस्सासपस्सासारम्मणे सतिसण्ठपनत्थं येव हि गणना ति ।

१९६. एव गणनाय मनसिकत्वा अनुबन्धनाय मनसिकातब्ब । अनुबन्धना नाम गणनं पटिसंहित्वा सतिया निरन्तर अस्सासपस्सासान अनुगमन । तच्च खो न आदिमज्झपरियोसानानु-गमनवसेन ।

१९७. बहि निक्खमनवातस्स हि नाभि आदि, हृदय मज्झ, नासिका परियोसान । अब्भ-न्तर पविसनवातस्स नासिकग्गं आदि, हृदय मज्झ, नाभि परियोसान । तच्चस्स अनुगच्छतो विक्खेपगत चित्त सारद्धाय चेव होति इज्जनाय च । यथाह—“ अस्सासादिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो अज्झत्त विक्खेपगतेन चित्तेन कायो पि चित्तम्पि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता च । पस्सासादिमज्झपरियोसानं सतिया अनुगच्छतो बहिद्धा विक्खेपगतेन चित्तेन कायो पि चित्तं पि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता चा ” ति [पटि १।१६५] । तस्मा अनुबन्धनाय मनसिकरोत्तेन न आदिमज्झपरियोसानवसेन मनसिकातब्ब । अपि च खो फुसनावसेन च ठपनावसेन च मनसिकातब्बं ।

१९८. गणनानुबन्धनावसेन विय हि फुसनाठपनावसेन विसुं मनसिकारो नत्थि । फुड-
फुड्डाने येव पन गणेन्तो गणनाय च फुसनाय च मनसिकरोति । तत्थेव गणन पटिसंहरित्वा
ते सतिथा अनुबन्धन्तो, अप्पनावसेन च चित्त ठपेन्तो, अनुबन्धनाय च फुसनाय च ठपनाय
च मनसिकरोति ति वुच्चति । स्वायमत्थो अडकथासु वुत्तपङ्कुळदोवारिकूपमाहि, पटिसम्भिदायं
वुत्तककचूपमाय च वेदितब्बो ।

१९९. तत्राय पङ्कुळोपमा । सेय्यथा पि पङ्कुळो दोलाय कीळत मातापुत्तान दोल खिपित्वा
तत्थेव दोलायम्भमूले निसिन्नो कमेन आगच्छन्तस्स च गच्छन्तस्स च दोलाफलकस्स उभो
कोटियो मज्झञ्च पस्सति, न च उभोकोटि-मज्झानं दस्सनत्थ व्यावटो होति । एवमेव भिक्खु
सतिवसेन उपनिबन्धनथम्भमूले ठत्वा अस्सासपस्सासदोल खिपित्वा तत्थेव निमित्ते सतिथा
निसीदन्तो कमेन आगच्छन्तानञ्च गच्छन्तानञ्च फुड्डाने अस्सासपस्सासानं आदि-मज्झ-परियोसानं
सतिथा अनुगच्छन्तो, तत्थ च चित्तं ठपेन्तो पस्सति, न च तेसं दस्सनत्थ व्यावटो होति ।
अय पङ्कुळोपमा ।

२००. अय पन दोवारिकूपमा । सेय्यथा पि दोवारिको नगरस्स अन्तो च बहि च, को
त्थ १ कुतो वा आगतो १ कुहिं वा गच्छसि १ किं वा ते हत्थे ति न वीमसति,—न हि तस्स
ते भारा,—द्वारप्पत्त द्वारप्पत्त येव पन वीमसति । एवमेव इमस्स भिक्खुनो अन्तो पविट्ठवाता च
बहि निक्खन्तवाता च न भारा होन्ति, द्वारप्पत्ता द्वारप्पत्ता येव भारा ति । अयं दोवारिकूपमा ।

२०१. ककचूपमा पन आदितो पट्टाय एव वेदितब्बा । वुत्त हेतं—

“ निमित्त अस्सासपस्सासा अनारम्भणमेकचित्तस्स ।

अजानतो च तयो धम्मे भावना नुपलब्भति ॥

निमित्त अस्सासपस्सासा अनारम्भणमेकचित्तस्स ।

जानतो व तयो धम्मे भावना उपलब्भती ति ।

२०२. “ कथ इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्भणा न होन्ति, न चिमे तयो धम्मा
अविदिता होन्ति, न च चित्त विक्खेप गच्छति, पधानञ्च पञ्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेस-
मधिगच्छति १ सेय्यथा पि रुक्खो समे भूमिभागे निक्खित्तो, तमेन पुरिसो ककचेन छिन्देय्य,
रुक्खे फुड्ढककचदन्तान वसेन पुरिसस्स सति उपड्डिता होति, न आगते वा गते वा ककचदन्तं
मनसिकरोति, न च आगता वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति, पधानञ्च पञ्जायति,
पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति । यथा रुक्खो समे भूमिभागे निक्खित्तो, एवं उपनि-
बन्धननिमित्त । यथा ककचदन्ता, एव अस्सासपस्सासा । यथा रुक्खे फुड्ढककचदन्तान वसेन
पुरिसस्स सति उपड्डिता होति, न आगते वा गते वा ककचदन्ते मनसिकरोति, न आगता
वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति, पधानञ्च पञ्जायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधि-
गच्छति, एवमेव भिक्खु नासिकगे वा मुखनिमित्ते वा सति उपट्ठेत्वा निसिन्नो होति, न

आगते वा गते वा अस्सासपस्सासे मनसिकरोति, न आगता वा गता वा अस्सासपस्सासा अविदिता होन्ति, पधानञ्च पञ्चायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति ।

२०३. “पधानं ति कतमं पधानं ? आरद्धविरियस्स कायो पि चित्तमपि कम्मनिय होति, इदं पधानं । कतमो पयोगो ? आरद्धविरियस्स उपक्खिलेसा पहीयन्ति, वितक्का वूपसमन्ति, अयं पयोगो । कतमो विसेसो ? आरद्धविरियस्स संयोजना पहीयन्ति, अनुसया व्यन्तीहोन्ति, अयं विसेसो । एवं इमे तयो धम्मा एकचित्तस्स आरम्भणा न होन्ति, न चिमे तयो धम्मा अविदिता होन्ति, न च चित्त विकल्पं गच्छति, पधानञ्च पञ्चायति, पयोगञ्च साधेति, विसेसमधिगच्छति ।

“आनापानसति यस्स परिपुण्णा सुभाविता ।

अनुपुब्बं परिचिता तथा बुद्धेन देसिता ।

सो इमं लोके पमासेति अम्भा मुत्तो व चन्दिमा” ति [पटि १।१७०-७२] ॥

अयं ककचूपमा । इध पनस्स आगतागतवसेन मनसिकारमत्तमेव पयोजन ति वेदितव्वं ।

२०४. इदं कम्मडानं मनसिकरोतो कस्सचि न चिरेनेव निमित्तञ्च उण्जति, अवसेस-
ज्ञानङ्गपटिमण्डिता अप्पनासङ्घाता ठपना च सम्पज्जति ।

२०५. कस्सचि पन गणनावसेनेव मनसिकारकालतो पमुत्ति,—यथा सारद्धकायस्स मञ्छे वा पीठे वा निसीदतो मञ्छपीठं ओणमति विकूजति, पञ्चत्थरण वल्लिं गण्हाति, असारद्धकायस्स पन निसीदतो नेव मञ्छपीठं ओणमति, न विकूजति, न पञ्चत्थरण वल्लिं गण्हाति तूलपिचुपूरित विय पञ्चपीठं होति । कस्मा ? यस्मा असारद्धो कायो लहुको होति । एवमेव गणनावसेन मनसिकारकालतो पमुत्ति—अनुक्कमतो ओळारिकअस्सासपस्सासनिरोववसेन कायदरथे वूपसन्ते कायो पि चित्तमपि लहुक होति, सरीर आकासे लङ्घनाकारपत्तं विय होति ।

२०६. तस्स ओळारिके अस्सासपस्सासे निरुद्धे सुखमस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणं चित्तं पवत्ताति । तस्मिंमपि निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतरं सुखुमतरं निमित्तारम्मणं पवत्ताति येव ।

२०७. कथं ? यथा पुरिसो महतिया लोहसलाकाय कसथाल आकोट्येय, एकप्पहारेन महासदो उप्पजेय्य, तस्स ओळारिकसदारम्मणं चित्तं पवत्तेय्य, निरुद्धे ओळारिके सदे अथ पच्छा सुखुमसदनिमित्तारम्मणं, तस्मिंमपि निरुद्धे अपरापरं ततो सुखुमतरं सुखुमतरं सदनिमित्तारम्मणं पवत्तेव, एव ति वेदितव्वं । वुत्तमपि चेत—“सेय्यथा पि कसे आकोटिते” ति [पटि १।१८५] विथारो ।

२०८. यथा हि अञ्जानि कम्मडानानि उपरूपरि विभूतानि होन्ति, न तथा इदं । इदं पन उपरूपरि भावेन्तस्स सुखुमत्तं गच्छति, उपडानमपि न उपगच्छति । एव अनुपडहन्ते पन तस्मिं तेन भिक्खुना उड्डायसना चम्मखण्ड पप्फोटेत्वा न गन्तव्वं । किं कातव्वं ? आचरियं पुच्छि-
स्सामी ति वा, नट्टं दानि मे कम्मडानं ति वा न वुड्ढातव्वं । इरियापथं विकोपेत्वा गच्छतो हि कम्मडानं नवनवमेव होति । तस्मा यथा निसिन्नेनेव देसतो आहरितव्वं ।

२०९. तत्राय आहरणूपायो । तेन भिक्खुना कम्मद्धानस्स अनुपद्धानभावं जत्वा, इति पटिसञ्चिक्खितब्ब—इमे अस्सासपस्सासा नाम कथं अत्थि, कथं नत्थि, कस्स वा अत्थि कस्स वा नत्थी ति । अथेव पटिसञ्चिक्खतो, इमे अन्तोमातुकुच्छिय नत्थि, उदके निमुग्गान् नत्थि, तथा असञ्जीभूतान्, मतान्, चतुत्थज्ज्ञानं समापन्नान्, रूपारूपभवसमङ्गीन्, निरोधं समापन्नान् ति जत्वा एव अत्तना व अत्ता पटिचोदेतब्बो, न नु त्वं पण्डित, नेव मातुकुच्छिगतो न उदके निमुग्गो, न असञ्जीभूतो, न मतो, न चतुत्थज्ज्ञानसमापन्नो, न रूपारूपभवसमङ्गी न निरोधसमापन्नो, अत्थि येव ते अस्सासपस्सासा, मन्दपञ्चताय पन परिग्गहेतुं न सक्कोस ति । अथानेन पकतिफुड्डवसेन चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

२१०. इमे हि दीघनासिकस्स नासापुटं घट्टेन्ता पवत्तन्ति, रस्सनासिकस्स उत्तरोट्ठ । तस्मा नेन इमं नाम ठानं घट्टेन्ती ति निमित्तं ठपेतब्बं । इममेव हि अत्थवसं पटिच्चं वुत्तं भगवता— “नाहं, भिक्खवे, मुड्ढस्सतस्स असम्पजानस्स आनापानसत्तिभावनं वदामी” ति [सं ५।३३७]

२११. किञ्चापि हि यं किञ्चि कम्मद्धानं सतस्स सम्पजानस्सेव सम्पज्जाति, इतो अञ्जं पन मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति । इदं पन आनापानसत्तिकम्मद्धानं गरुक् गरुक्भावनं बुद्धं पञ्चेकबुद्ध-बुद्धपुत्तान् महापुरिसान् येव मनसिकारभूमिभूतं, न चेयं इत्तरं, न इत्तरसत्तसमासेवितं । यथा यथा मनसिकयिरति, तथा तथा सन्तञ्चेव होति सुखुमञ्च । तस्मा एत्थं बलवती सत्ति च पञ्जा च इच्छितब्बा ।

२१२. यथा हि मड्ढसाटकस्स तुज्जकरणकाले सूचिं पि सुखुमा इच्छितब्बा, सूचिपास-वेधनमपि ततो सुखुमतरं । एवमेव मड्ढसाटकसादिसस्स इमस्स कम्मद्धानस्स भावनाकाले सूचिपटिभागा सत्ति पि सूचिपासवेधेनपटिभागा तसम्पयुत्ता पञ्जा पि बलवती इच्छितब्बा । ताहि च पन सत्ति-पञ्जाहि समन्नागतेन तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अञ्जत्र पकतिफुड्डोकासा परिथोसितब्बा ।

२१३. यथा पन कस्सको कसिं कसित्वा बलिवद्दे मुञ्चित्वा गोचरमुखे कत्वा छायाय निसिन्नो विस्समेय्य । अथस्स ते बलिवद्दा वेगेन अट्ठविं पविसेय्यु । यो होति छेको कस्सको, सो पुन ते गहेत्वा योजेतुकामो न तेस अनुपदं गत्वा अट्ठविं आहिण्डति, अथ खो रस्मिञ्च पतोदञ्च गहेत्वा उज्जुकमेव तेस निपातनतित्थं गत्वा निसीदति वा निपज्जाति वा । अथ ते गोणे दिवसभागं चरित्वा निपातनतित्थं ओतरित्वा न्हत्वा च पिवित्वा च पञ्चुत्तरित्वा ठिते दिस्वा रस्मिया बन्धित्वा पतोदेन विज्झन्तो आनेत्वा योजेत्वा पुन कम्मं करोति । एवमेव तेन भिक्खुना न ते अस्सासपस्सासा अञ्जत्र पकतिफुड्डोकासा परिथोसित-तब्बा, सतिरस्मिं पन पञ्जापतोदञ्च गहेत्वा पकतिफुड्डोकासे चित्तं ठपेत्वा मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं हिस्स मनसिकारो न चिरस्सेव ते उपट्ठहन्ति, निपातनतित्थे विथ गोणा । ततो नेन सतिरस्मिया बन्धित्वा तस्मिं येव ठाने योजेत्वा पञ्जापतोदेन विज्झन्तेन पुनपुन कम्मद्धानं अनुयुज्जितब्बं ।

२१४. तस्सेवमनुयुजतो न चिरस्सेव निमित्तं उपट्ठाति । तं पनेतं न सम्बेस एकदिसं होति । अपि च खो कस्सचि सुखसम्पत्तं उपादयमानो तूलपिचु विय, कप्पासपिचु विय, घातधारा विय च उपट्ठातीति एकच्चे आहु ।

२१५. अयं पन अडकथासु विनिच्छयो । इदं हि कस्सचि तारकरूप विय, मणिगुळिका विय, मुत्तागुळिका विय च, कस्सचि खरसम्पत्तं हुत्वा कप्पासट्ठि विय, दारुसारसूचि विय च, कस्सचि दीघपामङ्गसुत्त विय, कुसुमदाम विय, धूमसिखा विय च, कस्सचि वित्थत मक्कटकसुत्त विय, बलाहकपटल विय, पटुमपुणं विय, रथचक्र विय, चन्दमण्डलं विय, सुरियमण्डल विय च उपट्ठाति ।

२१६. तच्च पनेतं,—यथा सम्बहुल्लेसु भिक्खुसु सुत्तन्तं सज्झायित्वा निसिन्नेसु, एकेन भिक्खुना, तुम्हाक कीदिसं हुत्वा इदं सुत्तं उपट्ठातीति वुत्ते, एको, मय्हं महती पम्बतेय्या नदी विय हुत्वा उपट्ठातीति आह, अपरो, मय्हं एका वनराजि विय, अज्जो, मय्हं एको सीतच्छायो साखासम्पन्नो फलभारभरितरुक्खो वियाति । तेस हि त एकमेव सुत्तं सज्जानानताय नानतो उपट्ठाति,—एव एकमेव कम्मट्ठानं सज्जानानताय नानतो उपट्ठाति । सज्जज हि एत सज्जानिदानं सज्जापभवं । तस्मा सज्जानानताय नानतो उपट्ठातीति वेदितव्वं ।

२१७. एत्थ च अज्जमेव अस्सासारम्मणं चित्तं, अज्जं पस्सासारम्मणं, अज्जं निमित्ता-रम्मणं । यस्स हि इमे तयो धम्मा नत्थि, तस्स कम्मट्ठानं नेव अप्पनं न उपचार पापुणाति । यस्स पनिमे तयो धम्मा अत्थि, तस्सेव कम्मट्ठानं उपचारच्च अप्पनञ्च पापुणाति । वुत्तं हेतं—

“ निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

अजानतो च तयो धम्मे भावना उपलब्धति ॥

निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।

जानतो व तयो धम्मे भावना उपलब्धतीति ” ति [पटि १।१७०-७१] ॥

२१८. एव उपट्ठिते पन निमित्ते तेन भिक्खुना आचरियस्स सन्तिक गत्वा आरोचेतव्वं, मय्हं, भन्ते, एवरूप नाम उपट्ठातीति । आचरियेन पन, एत निमित्तं ति वा न वा निमित्तं ति न वत्तव्वं, एव होति, आवुसो ति वत्वा, पुनप्पुनं मनसिकरोहीति वत्तव्वो । निमित्तं ति हि वुत्ते वोसान आपज्जेय्य, न निमित्तं ति वुत्ते निरासो विसीदेय्य । तस्मा तदुभयपि अवत्वा मनसिकारे येव नियोजेतव्वोति । एवं ताव दीघभागका । मज्झिमभागका पनाहु—निमित्त-मिदं, आवुसो, कम्मट्ठानं पुनप्पुन मनसिकरोहि सप्पुरिसा ति वत्तव्वोति ।

२१९. अथानेन निमित्ते येव चित्तं ठपेतव्वं । एवमस्सायं इतो पशुति ठपनावसेन भावना होति । वुत्तं हेतं पोरणोहि—

“ निमित्ते ठपयं चित्तं नानाकारं विभावय ।

धीरो अस्सासपस्सासे सक चित्तं निबन्धतीति ” ति [ ] ॥

२२०. तस्सेवं निमित्तपुद्धानतो पशुति नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्नि-
सिन्ना व, सति उपडिता येव, चित्त उपचारसमाधिना समाहितमेव ।

२२१. अथानेन तं निमित्त नेव वण्णतो मनसिकातब्बं, न लक्खणतो पच्चवेक्खितब्बं,
अपि च खो, खत्तियमहेसिया चक्खवत्तिगम्भो विय, कस्सकेन सालि-यवगम्भो विय च,
आवासादीनि सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा तानेव सत्त सप्पायानि सेवन्तेन साधुकं रक्खितब्बं ।
अथ न एव रक्खित्वा पुनपुन मनसिकारवसेन बुद्धिं विरूढ्हिं गमयित्वा दसविधं अप्पना-
कोसलं सम्पादेतब्बं, विरियसमता योजेतब्बा ।

२२२. तस्सेवं घटन्तस्स पथवीकसिणे वुत्तानुकमेनेव तस्मिं निमित्ते चतुक्क-पञ्चकज्झानानि
निव्वत्तन्ति । एवं निव्वत्तचतुक्कपञ्चकज्झानो पनेत्थ भिक्खु सल्लक्खणाविवट्टनावसेन कम्मद्धानं
वड्ढेत्वा पारिसुद्धिं पत्तुकामो तदेव ज्ञान पञ्चहाकारेहि वसिष्पत्तं पगुण कत्वा नामरूप ववत्थ-
पेत्वा विपस्सन पट्टपेति ।

२२३. कथं ? सो हि समापत्तितो बुड्ढाय, अस्सासपस्सानं समुदयो करजकायो च चित्तञ्चा
ति पस्सति, यथा कम्मरगगगरिया धममानाय भस्तञ्च पुरिसस्स च तज्जं वायामं पटिच्च वातो
सञ्चरति, एवमेव कायञ्च चित्तञ्च पटिच्च अस्सासपस्सासा ति, ततो अस्सासपस्सासे च कायञ्च
रूपं ति, चित्तञ्च तंसम्पयुत्तधम्मे च अरूप ति ववत्थपेति । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारतो पन
नामरूपववत्थानं परतो आविभविस्सति [१८।३-२४] ।

२२४. एवं नामरूप ववत्थपेत्वा तस्स पच्चयं परियेसति । परियेसन्तो च नं दिस्वा तीसु
पि अद्वासु नामरूपस्स पवर्त्ति आरम्भ कङ्कं वितरति । वितिण्णकङ्को कलापसम्मसनवसेन
तिलक्खणं आरोपेत्वा उदयव्वयानुपस्सनाय पुब्बभागे उप्पन्ने ओभासादयो दस विपस्सनुपक्किलेसे
पहाय, उपक्किलेसविमुत्त पटिपदाजण मग्गो ति ववत्थपेत्वा उदय पहाय भङ्गानुपस्सन पत्वा,
निरन्तर भङ्गानुपस्सनेन भयतो उपडितेसु सव्वसङ्कारेसु निव्विन्दन्तो विरजन्तो विमुच्चन्तो
यथाक्कमेन चत्तारो अरियमग्गे पापुणित्वा अरहत्तफले पतिट्ठाय एकूनवीसतिभेदस्स पच्चवेक्खणा-
जाणस्स परियन्तं पत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिणेय्यो होति ।

२२५. एत्तावता चस्स गणन आदिं कत्वा पटिपस्सनापरियोसाना आनापानसतिसमाधि-
भावना समत्ता होती ति । अयं सब्बाकारतो पठमचतुक्कवण्णना ।

२२६. इतरेसु पन तीसु चतुक्केसु यस्मा विसु कम्मद्धानभावानानयो नाम नत्थि, तस्मा
अनुपदवण्णनानयेनेव नेसं एवं अत्थो वेदितब्बो । पीतिपटिसंवेदी ति पीति पटिसविदितं
करोन्तो, पाकटं करोन्तो, अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । तत्थ द्दीहाकारेहि
पीति पटिसंविदिता होति, आरम्भणतो च असम्मोहतो च ।

२२७. कथं आरम्भणतो पीति पटिसंविदिता होति ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जति, तस्स

समापत्तिक्रमेण ज्ञानपटिलामेन आरम्भणतो पीति पटिसंविदिता होति, आरम्भणस्स पटिसंविदितत्ता । कथं असम्मोहतो ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा बुड्ढाय ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं खयतो वयतो सम्मसति, तस्स विपस्सनक्रमेण लम्बणपटिवेधेन असम्मोहतो पीति पटिसंविदिता होति ।

२२८. वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ दीघं अस्सासवसेन चित्तस्स एकगगतं अविक्रमेणं पजानतो सति उपड्डिता होति, तां सतिंया, तेन जाणेन सा पीति पटिसंविदिता होति । दीघं पस्सासवसेन....रस्सं अस्सासवसेन....रस्स पस्सासवसेन....सम्बकायपटिसवेदी अस्सासपप्सासवसेन....पस्सम्भयं कायसङ्कारं अस्सासपप्सासवसेन चित्तस्स एकगतं अविक्रमेणं पजानतो सति उपड्डिता होति, तां सतिंया तेन जाणेन सा पीति पटिसंविदिता होति, आवज्जतो सा पीति पटिसंविदिता होति, जानतो, पस्सतो, पच्चवेक्खतो, चित्तं अधिगृह्णतो, सद्भायं अधिमुच्चतो, विरियं पग्गह्णतो, सतिं उपड्डापयतो, चित्तं समादहतो, पज्जायं पजानतो, अभिज्जेय्यं.... परिज्जेय्यं....पहातब्बं....भावेतब्बं....सच्छिकातब्बं सच्छिकरोतो सा पीति पटिसंविदिता होति । एवं सा पीति पटिसंविदिता होति ” ति [पटि १।१८७] ।

२२९. एतेनेव नयेन अवसेसपदानि पि अत्थतो वेदितव्वानि । इदं पनेत्थं विसेसमत्तं—तिण्णं ज्ञानानं वसेन सुखपटिसंवेदिता, चतुल्लप्पि वसेन चित्तसङ्कारपटिसंवेदिता वेदितव्वा । चित्तसङ्कारो ति वेदनादयो द्वे खन्धा । सुखपटिसवेदिपदे चेत्थं विपस्सनाभूमिदस्सनत्थं, “ सुखं ति द्वे सुखानि, कायिकञ्च सुखं चेतसिकञ्च ” ति [पटि १।१८८] पटिसम्भिदायं वुत्तं । पस्सम्भयं चित्तसङ्कारं ति ओळारिकं चित्तसङ्कारं पस्सम्भेत्तो । निरोधेन्तो ति अत्थो । सो वित्थारतो कायसङ्कारे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो [८।१७६-१८५] ।

२३०. अपि चेत्थं पीतिपदे पीतिसीसेन वेदना वुत्ता, सुखपदे सरूपेनेव वेदना, द्वीसु चित्तसङ्कारपदेसु, “ सज्जा च वेदना च, चेतसिका एते धम्मा चित्तपटिवद्वा चित्तसङ्कारा ” ति [पटि १।१८८] वचनतो, सज्जासम्पयुत्ता वेदना ति एवं वेदनानुपस्सनानयेन इदं चतुक्कं भासितं ति वेदितव्वं ।

२३१. ततियचतुक्के पि चतुल्लं ज्ञानानं वसेन चित्तपटिसंवेदिता वेदितव्वा । अभिप्पमोदयं चित्तं ति, चित्तं मोदेन्तो पमोदेन्तो हासेन्तो पहासेन्तो अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खति । तत्थं द्वीहाकारेहि अभिप्पमोदो होति, समाधिं वसेन च विपस्सनावसेन च । कथं समाधिं वसेन ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जाति, सो समापत्तिक्रमेण सम्पयुत्तपीतिंया चित्तं आमोदेति, पमोदेति । कथं विपस्सनावसेन ? सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जित्वा बुड्ढाय ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं खयतो वयतो सम्मसति, एव विपस्सनक्रमेण ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं आरम्भणं कत्वा चित्तं आमोदेति पमोदेति । एव पटिपन्नो, अभिप्पमोदयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वुच्चति ।

२३२. समादहं चित्तं ति, पठमज्झानादिवसेन आरम्भणे चित्तं सम आदहन्तो, समं ठपेन्तो । तानि वा पन ज्ञानानि समापज्जित्वा बुद्धाय ज्ञानसम्पयुक्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसतो विपस्सनक्खणे लक्खणपटिवेधेन उप्पज्जति खणिकचित्तेकगता, एवं उप्पन्नाय खणिकचित्तेकगताय वयेन पि आरम्भणे चित्तं सम आदहन्तो, समं ठपेन्तो, समादहं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति बुच्चति ।

२३३. विमोचयं चित्तं ति, पठमज्झानेन नीवरणेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुत्तियेन वितक्कविचारेहि, तत्तियेन पीतिया, चतुत्थेन सुखदुक्खेहि चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो । तानि वा ज्ञानानि समापज्जित्वा बुद्धाय ज्ञानसम्पयुक्तं चित्तं खयतो वयतो सम्मसति, सो विपस्सनक्खणे अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसञ्जातो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो, दुक्खानुपस्सनाय सुखसञ्जातो, अनत्तानुपस्सनाय अत्तसञ्जातो, निव्विदानुपस्सनाय नन्दितो, विरागानुपस्सनाय रागतो, निरोधानुपस्सनाय समुदयतो, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानतो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो अस्ससति चेव पस्ससति च, तेन बुच्चति, विमोचयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति । एव चित्तानुपस्सनावसेन इदं चतुक्क भासितं ति वेदितब्बं ।

२३४. चतुत्थचतुक्के पन अनिच्चानुपस्सी ति एत्थ ताव अनिच्चं वेदितब्बं, अनिच्चता वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सना वेदितब्बा, अनिच्चानुपस्सी वेदितब्बो । तत्थ अनिच्चं ति पञ्चक्खन्धा । कस्मा ? उप्पादवयवञ्चयत्तभावा । अनिच्चता ति तेस येव उप्पादवयवञ्चयत्तं, हुत्वा अभावो वा । निव्वत्तान तेनेवाकारेण अठ्ठा खणभङ्गेन भेदो ति अत्थो । अनिच्चानुपस्सना ति तस्सा अनिच्चताय वसेन रूपादिसु अनिच्चं ति अनुपस्सना । अनिच्चानुपस्सी ति ताय अनुपस्सनाय समन्नागतो । तस्मा एवम्भूतो अस्ससन्तो च पस्ससन्तो च इध, अनिच्चानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो ।

२३५. विरागानुपस्सी ति एत्थ पन द्वे विरागा, खयविरागो च अच्चन्तविरागो च । तत्थ खयविरागो ति सङ्खारान् खणभङ्गो । अच्चन्तविरागो ति निव्वानं । विरागानुपस्सना ति तदुभयदस्सनवसेन पवत्ता विपस्सना च मग्गो च । ताय दुविधाय पि अनुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, विरागानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो । निरोधानुपस्सी-पदे पि एसेव नयो ।

२३६. पटिस्सग्गानुपस्सी ति एत्थापि द्वे पटिनिस्सग्गा, परिच्चागपटिनिस्सग्गो च पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो च । पटिनिस्सग्गो येव अनुपस्सना पटिनिस्सग्गानुपस्सना । विपस्सना-मग्गानं एतमधिवचनं । विपस्सना हि तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्कारेहि किलेसे परिच्चजति, सङ्गतदोसदस्सनेन च तव्विपरीते निव्वाने तन्निज्जाय पक्खन्दती ति परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव, पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो ति च बुच्चति । मग्गो समुच्छेदवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्कारेहि किलेसे परिच्चजति, आरम्भणकरणेन च निव्वाने पक्खन्दती ति परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव,

पक्खन्दनपट्टिनिस्सग्गो ति च वुच्चति । उभयपि पन पुरिमपुरिमत्राणानं अनु अनु पस्सनतो अनुपस्सना ति वुच्चति । तां दूविधाय पि पट्टिनिस्सग्गानुपस्सनाय समन्नागतो हुत्वा अस्ससन्तो पस्ससन्तो च, पट्टिनिस्सग्गानुपस्सी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामी ति सिक्खती ति वेदितब्बो ।

२३७. इदं चतुत्थचतुक्क सुद्धविपस्सनावसेनेव वुत्तं, पुरिमानि पन तीणि समथ-विपस्सनावसेन । एव चतुन्न चतुक्कानं वसेन सोळसक्खुकाय आनापानसतिया भावना वेदितब्बा । एवं सोळसक्खुवसेन च पन अय आनापानसति महप्फला होति महानिस्ससा ।

२३८. तत्रस्स “ अयपि खो, भिक्खवे, आनापानसतिसमाधि भावितो बहुलीकतो सन्तो चेव पणीतो चा ” ति [स ५।२२१] आदिवचनतो सन्तभावादिवसेनापि महानिस्सता वेदितब्बा, वितक्कुपच्छेदममथताय पि । अयं हि सन्त-पणीत-असेचनक-सुखविहारत्ता समाधि-अन्तरायकरान वितक्कान वसेन इतो चितो च चित्तस्स विधावन विच्छिन्दित्वा आनापान-रम्मणाभिमुखमेव चित्तं करोति । तेनेव वुत्त—“ आनापानसति भावेत्तब्बा वितक्कुपच्छेदाया ” ति [अ ४।३५३] ।

२३९. विज्जा-विमुत्तिपारिपूरिया मूलभावेनापि चस्सा महानिस्सता वेदितब्बा । वुत्तं हेतु भगवता—“ आनापानसति, भिक्खवे, भाविता बहुलीकता चत्तारो सतिपट्ठाने परिपूरेति । चत्तारो सतिपट्ठाना भाविता बहुलीकता सत्त बोज्झङ्गे परिपूरेन्ति । सत्त बोज्झङ्गा भाविता बहुलीकता विज्जाविमुत्ति परिपूरेन्ती ” ति [म ३।८२] ।

२४०. अपि च चरिमकान अस्सासपस्सासान विदितभावकरणतो पिस्सा महानिस्सता वेदितब्बा । वुत्तं हेतं भगवता—“ एव भाविताय खो, राहुल, आनापानसतिया, एवं बहुलीकताय, ये पि ते चरिमका अस्सासपस्सासा, ते पि विदिता व निरुज्झन्ति, नो अविदिता ” ति [म १।४२५-२६] ।

२४१. तत्थ निरोधवसेन तयो चरिमका, भवचरिमका, ज्ञानचरिमका, चुतिचरिमका ति । भवेसु हि कामभवे अस्सासपस्सासा पवत्तन्ति, रूपारूपभवेसु नप्पवत्तन्ति, तस्मा ते भव-चरिमका । ज्ञानेसु पुरिमे ज्ञानत्तये पवत्तन्ति, चतुत्थे नप्पवत्तन्ति, तस्मा ते ज्ञानचरिमका । ये पन चुतिचित्तस्स पुरतो सोळसमेन चित्तेन सद्धिं उप्पज्जित्वा चुतिचित्तेन सह निरुज्झन्ति, इमे चुतिचरिमका नाम । इमे इव चरिमका ति अधिष्सेता ।

२४२. इमं किर कम्मडानं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो आनापानारम्मणस्स सुद्ध परिग्गहितत्ता, चुतिचित्तस्म पुरतो सोळसमस्स चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पादो आवज्जयतो उप्पादो पि नेस पाकटो होति, ठितिं आवज्जयतो ठितिं पि नेसं पाकटा होति, भङ्गो आवज्जयतो च भङ्गो पि नेसं पाकटो होति ।

२४३ इतो अज्ज कम्मडानं भावेत्वा अरहत्तं पत्तस्स भिक्खुनो हि आयुअन्तरं परिच्छिन्नं वा होति, अपरिच्छिन्नं वा । इमं पन सोळसक्खुक आनापानसतिं भावेत्वा अरहत्तं पत्तस्स आयुअन्तरं परिच्छिन्नमेव होति । सो, एत्तकं दानि मे आयुसङ्घारा पवत्तिस्सन्ति, न इतो परं ति

त्रत्वा अत्तनो धम्मताय एव सरीरपटिजगन-निवासनपारुपनादीनि सब्बाकिञ्चानि कत्वा अक्खीनि निमीलेति । कोटपव्वतविहारवासी तिससथेरो विय, महाकरञ्जियविहारवासी महातिससथेरो विय, देवपुत्तमहारट्टे पिण्डपातिकतिससथेरो विय, चित्तलव्वतविहारवासिनो द्वे भातियथेरा विय च ।

२४४. तत्रिद एकवत्थुपरिदीपन । द्वेभातियथेरान किरिको पुण्णमुपोसथदिवसे पाति-
मोक्खं ओसापेत्वा भिक्खुसङ्घपरिवुत्तो अत्तनो वसनट्टान गत्वा चङ्कमे ठितो चन्दाळोक्कं ओलोकेत्वा अत्तनो आयुसङ्घारे उपचारेत्वा भिक्खुसङ्घ आह—तुम्हेहि कथं परिनिब्बायन्ता भिक्खू दिट्ठपुब्बा ति ? तत्र केचि आहसु—अम्हेहि आसने निसिन्नका व परिनिब्बायन्ता दिट्ठ-
पुब्बा ति, केचि अम्हेहि आकासे पल्लङ्क आमुजित्वा निसिन्नका ति । थेरो आह—अइ दानि वो चङ्कमन्तमेव परिनिब्बायमान दस्सेस्सामी ति । ततो चङ्कमे लेख कत्वा, अह इतो चङ्कम-
कोटितो परकोटिं गत्वा निवत्तमानो इम लेख पत्वा व परिनिब्बायिस्सामी ति वत्वा चङ्कमं ओरुह्म परभागं गत्वा निवत्तमानो एकेन पादेन लेख अक्कन्तकखणे येव परिनिब्बायि ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुञ्जेथ पण्डितो ।

एवं अनेकानिसंसं आनापानसतिं सदा ति ॥

इदं आनापानसतिय विथारकथामुख ।

२४५. आनापानसतिया अनन्तर उदिट्ठ पन उपसनानुस्मतिं भावेतुकामेन रहोगतेन पटि-
सल्लीनेन, “ यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेस धम्मानं अगमक्खायति, यदिद मदनिम्मदनो पिपासविनयो आलयसमुग्धातो वट्ठुपच्छेदो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बान ” ति [अ २।३४] एव सब्बदुक्खूपसमसङ्घातस्स निब्बानस्स गुणा अनुस्सरित्त्वा ।

२४६. तत्थ यावता ति यत्तका । धम्मा ति सभावा । सङ्गता वा असङ्गता वा ति सङ्गम समागम पच्चयेहि कता वा अकता वा । विरागो तेसं धम्मानं अगमक्खायती ति तेस सङ्गतासङ्गतधम्मान विरागो अगमक्खायति, सेट्ठो उत्तमो ति वुच्चति ।

२४७. तत्थ विरागो ति न रागाभावमत्तमेव, अथ खो, यदिद मदनिम्मदनो....पे.... निब्बानं ति यो सो मदनिम्मदनो ति आर्दानि नामानि असङ्गतवम्मो लभति, सो विरागो ति पच्चेतब्बो । सो हि यस्मा त आगम्म सब्बे पि मानमद-पुरिसमदादयो मदा निम्मदा अमदा हौन्ति, विनस्सन्ति, तस्मा मदनिम्मदनो ति वुच्चति । यस्मा च तं आगम्म सब्बा पि कामपिपासा विनय अब्भत्थं याति, तस्मा पिपासविनयो ति वुच्चति । यस्मा पन तं आगम्म पञ्चकामगुणालया समुग्धातं गच्छन्ति, तस्मा आलयसमुग्धातो ति वुच्चति । यस्मा च त आगम्म तेभूमकवट्ठ उपच्छिज्जति, तस्मा वट्ठुपच्छेदो ति वुच्चति । यस्मा पन त आगम्म सब्बसो तण्हा खय गच्छति, विरज्जति, निरुज्जति च, तस्मा तण्हक्खयो विरागो निरोधो ति वुच्चति । यस्मा पनेस चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विञ्जाणट्ठितियो, नव च सत्तावासे

अपरापरभावाय विनततो, आवन्धनतो, ससिम्बनतो वान ति लद्धवोहाराय तण्हाय निक्खन्तो, निस्सटो, विसयुत्तो, तस्मा निम्बानं ति बुच्चती ति ।

२४८. एवमेतेसं मदनिम्मदनतादीन, गुणान वसेन निम्बानसङ्घातो उपसमो अनुस्सरितम्बो । ये वा पणञ्जे पि भगवता, “ असङ्घतञ्च वो, भिक्खवे, देसिस्सामि....सच्चञ्च... पारञ्च ....सुदुद्दसञ्च....अजरञ्च....धुवञ्च....निप्पपञ्चञ्च....अमतञ्च....सिवञ्च....खेमञ्च .... अब्भुतञ्च ....अनीतिकञ्च....अव्यापञ्चञ्च....विसुद्धिञ्च....दीपञ्च....ताणञ्च वो, भिक्खवे, देसिस्सामी ” ति [स ४।३६०-७२] आदिसु सुत्तेसु उपसमगुणा वुत्ता, तेसम्पि वसेन अनुस्सरितम्बो येव ।

२४९. तस्सेवं मदनिम्मदनतादिगुणवसेन उपसमं अनुस्सरतो, “ नेव तस्मिं समये रागपरियुद्धित चित्तं होति, न दोस....न मोहपरियुद्धित चित्तं होति । उज्जगतमेवस्स तस्मिं समये चित्तं होति उपसमं आरम्भा ” ति [७।६५ आदि] बुद्धानुस्सतिआदिसु वुत्तनयेनेव विक्खम्भितनीवरणस्स एकक्खणे ज्ञानङ्गानि उप्पज्जन्ति । उपसमगुणान पन गम्भीरताय, नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताय वा अप्पन अप्पत्वा उपचारप्पत्तमेव ज्ञानं होति । तदेत उपसमगुणानुस्सरणवसेन उप्पन्नत्ता उपसमानुस्सतिच्चेव सङ्गं गच्छति ।

२५०. छ अनुस्सतियो विय च अयम्पि अरियसावकस्सेव इज्झति । एव सन्ते पि उपसमगरुकेन पुत्थुज्जेनेनापि मनसिकातम्बा । सुतवसेनापि हि उपसमे चित्तं पसीदति ।

२५१. इमञ्च पन उपसमानुस्सतिं अनुयुत्तो भिक्खु सुखं सुपति, सुखं पटिबुज्झति, सन्तिन्द्रियो होति सन्तमानसो, हिरोत्तप्पसमन्नागतो, पासादिको, पणीताधिमुत्तिको, सब्रह्मचारीन गरु च भावनीयो च, उत्तरिं अप्पटिविज्जन्तो पन सुगतिपरायनो होति ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो भावयेथ विचक्खणो ।

एवं अनेकानिसंसं अरिये उपसमे सतिं ति ॥

इदं उपसमानुस्सतियं वित्थारकथामुखं ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे अनुस्सतिकम्पट्टाननिदेसो नाम
अट्ठमो परिच्छेदो ।

नवमो परिच्छेदो ब्रह्मविहारनिर्देशो

१. अनुस्मृतिकम्मद्वानानन्तर उदिट्ठेसु पन, मेत्ता करुणा मुदिता उपेक्खा ति इमेसु चत्तसु ब्रह्मविहारेसु मेत्त भावेतुकामेन ताव आदिकम्मिकेन योगावचरेन उपच्छिन्नपल्लिवोधेन गहितकम्मद्वानेन भत्तकिञ्च कत्वा भत्तसम्मद पटिविनोदेत्वा विवित्ते पदेसे सुपञ्जत्ते आसने सुखानिस्सिन्नेन आदितो ताव दांसे आदीनवो खन्तियञ्च आनिससो पञ्चवेत्तिवत्तव्वो ।

२. कस्मा ? इमाय हि भावनाय दोसो पहातव्वो, खन्ति अधिगन्तव्वा, न च सक्का किञ्चि अदिट्ठादीनव पहातु अविदितानिसस वा अधिगन्तु । तस्मा, “ दुट्ठो खो, आवुसो, दोसेन अभिभूतो परियादिण्णचित्तो पाणप्पि हन्ती ” ति [अ १।२।१६] आदीनं सुत्तान वसेन दोसे आदीनवो दट्ठव्वो,

“ खन्ती परम तपो तितिक्खा निव्वान परम वदन्ति बुद्धा ” [दी २।४९ ध १८४],

“ खन्तिबल बलानीक, तमह बूमि ब्राह्मण ” [ध ३९९],

“ खन्त्या भिय्यो न विज्जती ” ति [स १।२२२]

आदीन वसेन खन्तिय आनिससो वेदितव्वो ।

३. अथेव दिट्ठादीनवतो दोसतो चित्त विवेचनत्थाय विदितानिससाय च खन्तिया संयोजनत्थाय मेत्ताभावना आरमितव्वा । आरभन्तेन च आदितो व पुग्गलदोसा जानितव्वा, इमेसु पुग्गलेसु मेत्ता पठम न भावेतव्वा, इमेसु नेव भावेतव्वा ति ।

४ अय हि मेत्ता, अप्पियपुग्गले अतिप्पियसहायके मज्झत्ते वेरिपुग्गले ति इमेसु चत्तसु पठम न भावेतव्वा, लिङ्गविसभागे ओधिसो न भावेतव्वा, कालङ्कते न भावेतव्वा व ।

५. किकारणा अप्पियादिसु पठम न भावेतव्वा ? अप्पिय हि पियद्वाने ठपेन्तो किलमति, अतिप्पियसहायक मज्झत्तद्वाने ठपेन्तो किलमति, अप्पमत्तके पि चस्स दुक्खे उप्पन्ने आरोदना-कारप्पत्तो विय होति, मज्झत्त गरुद्वाने च पियद्वाने च ठपेन्तो किलमति, वेरिमनुस्सरतो कोधो उप्पज्जति । तस्मा अप्पियादिसु पठम न भावेतव्वा ।

६. लिङ्गविसभागे पन तमेव आरम्भ ओधिसो भावेन्तस्स रागो उप्पज्जति । अज्जतरो किर अमच्चपुत्तो कुट्टपकत्थेर पुच्छि, भन्ते, कत्थ मेत्ता भावेतव्वा ति ? थेरो, पियपुग्गले ति आह । तस्स च अत्तनो भरिया पिया होति, सो तस्सा मेत्त भावेन्तो सब्बरत्ति भित्तियुद्ध-मकासि । तस्मा लिङ्गविसभागे ओधिसो न भावेतव्वा ।

७. कालङ्कते पन भावेन्तो नेव अप्पन, न उपचार पापुणाति । अज्जतरो किर दहर-

भिक्षु आचरिय आरब्ध मेत्त आरभि । तस्स मेत्ता नप्पवत्तति । सो महाथेरस्स सत्तिक गत्त्वा, भन्ते, पगुणा व मे मेत्ताज्ञानसमापत्ति, न च नं समापज्जितुं सक्कोमि, किं नु खो कारणं ति आह । धेरो, निमित्त, आबुसो, गवेसा ति आह । सो गवेसन्तो आचरियस्स मतभाव जत्त्वा अज्जं आरब्ध मेत्तायन्तो समापत्ति अप्पेसि । तस्मा कालङ्कते न भावेतब्बा व ।

८. सब्बपठम पन, अहं सुखितो होमि निहुक्खो ति वा, अवेरो अब्बापज्झो अनीघो सुखी अत्तान परिहरामी ति वा, एव पुनप्पुन अत्तनि येव भावेतब्बा ।

९. एव सन्ते यं विभङ्गे वुत्तं, “ कथञ्च भिक्षु मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एक पुग्गल पिय मनाप दिस्वा मेत्तायेय्य, एवमेव सब्बे सत्ते मेत्ताय फरती ” ति [विभग २७२], यच्च पटिसम्भिदायं, “ कतमेहि पञ्चहाकारेहि अनोधिस्तो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति ? सब्बे सत्ता अवेरा अब्बापज्झा अनीघा सुखी अत्तान परिहरन्तु । सब्बे पाणा....सब्बे भूता...सब्बे पुग्गला....सब्बे अत्तभावपरियापन्ना अवेरा अब्बापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३०] आदि वुत्तं, यच्च मेत्तसुत्ते,

“ सुखिनो वा खेमिनो होन्तु, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ” ति [सु १४५] आदि वुत्तं, त विरुज्झति, न हि तत्थ अत्तनि भावना वुत्ता ति चे,—तच्च न विरुज्झति ।

१०. कस्मा ? तं हि अप्पनावसेन वुत्त, इदं सक्खिभाववसेन । सचे पि हि वस्ससत्त वस्स-सहस्सं वा अहं सुखितो होमी ति आदिना नयेन अत्तनि मेत्तं भावेति, नेवस्स अप्पना उपपज्जति । अहं सुखितो होमी ति भावयतो पन, यथा अहं सुखकामो दुक्खपटिक्खलो, जीवितुकामो अमरितुकामो च एव अज्जे पि सत्ता ति अत्तानं सक्खि कत्वा अज्जसत्तेसु हित-सुखकामता उपपज्जति । भगवता पि च,

“ सब्बा दिसा अनुपरिगम्भ चेतसा नेवज्झगा पियतरमत्तना क्वचि ।

एव पियो पुथु अत्ता परेस, तस्मा न हिंसे परमत्तकामो ” ति [स १।७५, उ४८] ॥ वदता अयं नयो दस्सितो ।

११. तस्मा सक्खिभावत्थ पठमं अत्तान मेत्ताय फरित्वा तदनन्तर सुखप्पवत्तनत्थ थ्यास्स पियो मनापो गरु भावनीयो आचरियो वा आचरियमत्तो वा उपज्झायो वा उपज्झायमत्तो वा, तस्स तानि पियवचनादीनि पियमानापत्तकारणानि, सीलसुतादीनि गरुभावनीयत्तकारणानि च अनुस्सरित्वा, एस सण्पुरिसो सुखी होतु निहुक्खो ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतब्बा । एवरूपे च पुग्गले कामं अप्पना सम्पज्जति ।

१२. इमिना पन भिक्षुना तावतकेनेव तुड्ढिं अनापज्जित्वा सीमसम्भेद कत्तुकापेन तदनन्तरं अतिप्पियसहायके, अतिप्पियसहायकतो मज्झत्ते, मज्झत्ततो वेरिपुग्गले मेत्ता भावेतब्बा । भावेत्तेन च एकेकस्मिं कोडासे मुदुं कम्मनिय चित्तं कत्वा तदनन्तरे तदनन्तरे उपसंहरितम्ब ।

१३. यस्स पन वेरिपुग्गलो वा नत्थि, महापुरिसजातिकत्ता वा अनत्थ करोन्ते पि परे

वेरिसञ्जा नुपज्जति, तेन, मज्झते मे मेत्ताचित्तं कम्मनियं जातं, इदानीं नं वेरिम्हि उपसंहरामी
ति व्यापारो व न कातब्बो । यस्स पन अत्थि, तं सन्धाय वुत्तं—मज्झत्ततो वेरिपुग्गले मेत्ता
भावेतब्बा ति ।

१४. सचे पनस्स वेरिम्हि चित्तं उपसहरतो तेन कतापराधानुस्सरणेन पटिघं उप्पज्जति,
अथानेन पुरिमपुग्गलेषु यत्थ कत्थचि पुनप्पुन मेत्तं समापज्जित्वा बुद्धहिंत्वा पुनप्पुन तं पुग्गलं
मेत्तायन्तेन पटिघं विनोदेतब्बं ।

१५. सचे एवम्पि वायमतो न निब्बाति, अथ

ककचूपमओवादआदीन अनुसारतो ।

पटिघस्स पहानाय घटितब्बं पुनप्पुन ॥

तच्च खो इमिना आकारेण अत्तान ओवदन्तेनेव—अरे कुञ्चनपुरिस, न नु वुत्तं भगवता,
“ उभतो दण्डकेन चे पि, भिक्खवे, ककचेन चोरा ओचरका अङ्गमङ्गानि ओकन्तेस्यु,
तत्रापि यो मनो पदोसेय्य, न मे सो तेन सासनकरो ” ति [म १।१२९] च ?

“ तस्सेव तेन पापियो यो कुद्ध पटिकुञ्जति ।

कुद्धं अप्पटिकुञ्जन्तो सङ्गमं जेति दुज्जयं ॥

उभिनमत्थं चरति, अत्तनो च परस्स च ।

पर सङ्कुपितं अत्वा यो सतो उपसम्मती ” ति [सं १।१६२] च ?

“ सत्तिमे, भिक्खवे, धम्मा सपत्तकन्ता सपत्तकरणा कोधन आगच्छन्ति इत्थि वा
पुरिस वा । कतमे सत्त ? इध, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स एव इच्छति, अहो वतायं
दुब्बण्णो अस्सा ति । त किस्स हेतु ? न, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स वण्णवताय नन्दति ।
कोधनाय, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो कोधाभिभूतो कोधपरेतो, किञ्चापि सो होति सुन्हातो
सुविलित्तो कप्पितकेसमस्सु ओदातवत्थवसनो, अथ खो सो दुब्बणो व होति कोधाभिभूतो ।
अय, भिक्खवे, पठमो धम्मो सपत्तकन्तो सपत्तकरणा कोधन आगच्छति इत्थि वा पुरिस वा ।
पुन च पर, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स एव इच्छति, अहो वताय दुक्ख सयेय्या ति...पे....
न पचुरत्थो अस्सा ति...पे .. न भोगवा अस्सा ति...पे ...न यसवा अस्सा ति ...पे....न
मित्त्वा अस्सा ति...पे....न कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सगं लोकं उपपज्जेय्या ति ।
तं किस्स हेतु ? न, भिक्खवे, सपत्तो सपत्तस्स सुगतिगमनेन नन्दति । कोधनाय, भिक्खवे,
पुरिसपुग्गलो कोधाभिभूतो कोधपरेतो कायेन दुच्चरितं चरति, वाचाय....मनसा दुच्चरितं
चरति, सो कायेन....वाचाय....मनसा दुच्चरितं चरित्वा कायस्स भेदा परं मरणा अपायं
दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जति कोधाभिभूतो ” ति [अ ४।९४-९६] च ? “ सेय्यथा
पि भिक्खवे, छवालातं उभतो पदित्तं मज्झे गूथगत नेव गामे कट्थ फरति, न अरञ्जे कट्थं
फरति, तथूपमाह, भिक्खवे, इम पुरिसपुग्गलं वदामी ” ति [अ २।९५, इ ९०] चा ति ?

सो दानि त्व एव कुञ्जन्तो न चेव भगवतो सासनकरो भविस्ससि, पटिकुञ्जन्तो च कुद्ध-
पुरिस्तो पि पापियो हुत्वा न दुज्जयं सङ्गामं जेस्ससि, सपत्तकरणे च धम्मे अत्तना व अत्तनो
करिस्ससि, छावाळात्पमो च भविस्ससी ति ।

१६. तस्सेवं घटयतो वायमतो सचे तं पटिघ वूपसम्मति, इच्चेतं कुसलं, नो चे वूप-
सम्मति अथ यो यो धम्मो तस्स पुग्गलस्स वूपसन्तो होति परिसुद्धो, अनुस्सरियमानो पसादं
आवहति, तं त अनुस्सरित्वा आघातो पटिविनोदेतब्बो ।

१७. एकच्चस्स हि कायसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स बह्वं वत्तपटि-
पत्तिं करोन्तस्स सब्बजनेन जायति, वचीसमाचारमनोसमाचारा पन अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते
अचिन्तेत्वा कायसमाचारवूपसमो येव अनुस्सरितब्बो ।

१८. एकच्चस्स वचीसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स सब्बजनेन जायति,—
सो हि पकतिया व पटिसन्धारकुसलो होति सखिलो सुखसम्भासो सम्मोदको उत्तानमुखो पुब्ब-
भासी, मधुरेन सरेन धम्म ओसारेति, परिमण्डलेहि पदव्यञ्जनेहि धम्मकथं कथेति,—कायसमा-
चारमनोसमाचारा पन अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते अचिन्तेत्वा वचीसमाचारवूपसमो येव
अनुस्सरितब्बो ।

१९. एकच्चस्स मनोसमाचारो व उपसन्तो होति, उपसन्तभावो चस्स चेतियवन्दनादिसु
सब्बजनस्स पाकटो होति । यो हि अवूपसन्तचित्तो होति, सो चेतियं वा बोधिं वा धेरे वा
वन्दमानो न सक्कं वन्दति, धम्मसवनमण्डले विस्सित्तचित्तो वा पचलायन्तो वा निसीदति ।
उपसन्तचित्तो पन ओकणेत्या सक्कं वन्दति, ओहितसोतो अट्टिकत्वा कायेन वा वाचाय वा
चित्तपसादं आविकरोन्तो धम्मं सुणाति । इति एकच्चस्स मनोसमाचारो व उपसन्तो होति,
कायवचीसमाचारा अवूपसन्ता होन्ति । तस्स ते अचिन्तेत्वा मनोसमाचारवूपसमो येव अनुस्सरितब्बो ।

२०. एकच्चस्स पन इमेसु तीसु धम्मेसु एको पि अवूपसन्तो होति । तस्मिं पुग्गले,
किञ्चापि एस इदानी मनुस्सलोके चरति, अथ खो कतिपाहस्स अच्चयेन अड्डमहानिरय-सोळस-
उस्सदनिरयपरिपूरको भविस्ससी ति कारुज्जं उपडपेतब्बं । कारुज्जपि हि पटिच्च आघातो
वूपसम्मति । एकच्चस्स तयो पिमे धम्मा वूपसन्ता होन्ति । तस्स यं यं इच्छति, तं तं
अनुस्सरितब्बं । तादिसे हि पुग्गले न दुक्करा होति मेत्ताभावना ति ।

२१. इमस्स च अत्थस्स आविभावत्थं, “ पञ्चिमे, आवुत्तो, आघातपटिविनया, यत्थ
भिक्षुनो उप्पन्नो आघातो सब्बसो पटिविनोदेतब्बो ” ति [अ ३।१८६-९०] इद पञ्चक-
निपाते आघातपटिविनयसुत्त विथारेतब्बं ।

२२. सचे पनस्स एवमपि वायमतो आघातो उप्पज्जति येव, अथानेन एवं अत्ता
ओवदितब्बो—

अत्तनो विसये दुक्खं कतं ते यदि बेरिना ।

किं तस्साविसये दुक्खं सचित्ते कत्तुमिच्छसि ॥

बहूपकारं हित्वान् जातिवग्गं रुदम्मुख ।
 महानत्थकरं कोधं सपत्तं न जहासि किं ॥
 यानि रक्खसि सीलानि, तेसं मूलनिकन्तन ।
 कोधं नासुपलळेसि, को तथा सदिसो जळो ॥
 कत अनरियं कम्म परेन इति कुञ्जसि ।
 किं नु त्वं तादिसं येव यो सयं कत्तुमिच्छसि ॥
 दोसेतुकामो यदि तं अमनापं परो करि ।
 दोसुप्पादेन तस्सेव किं पूरेसि मनोरथ ॥
 दुक्खं तस्स च नाम त्वं कुद्धो काहसि वा न वा ।
 अत्तानं पणिदानेव कोधदुक्खेन बाधसि ॥
 कोधन्वा अहितं मग्गं आरूढ्वा यदि वेरिणो ।
 कस्मा तुवम्पि कुञ्जन्तो तेसं येवानुसिक्खसि ॥
 यं दोसें तव निस्सायं सत्तुना अप्पियं कतं ।
 तमेव दोसं छिन्दस्सु, किमिदं विहज्जसि ॥
 खणिकत्ता च धम्मानं, येहि खन्धेहि ते कतं ।
 अमनापं निरुद्धा ते, कस्स दानीधं कुञ्जसि ॥
 दुक्खं करोति यो यस्स, तं विना कस्स सो करे ।
 सयम्पि दुक्खहेतुं त्वमिति किं तस्स कुञ्जसी ति ॥

२३. सचे पनस्स एवं अत्तानं ओवदतो पि पटिघं नेव वूपसम्मति, अथानेन अत्तनो च परस्स च कम्मस्सकता पञ्चवेक्खितब्बा । तत्थ अत्तनो ताव एव पञ्चवेक्खितब्बा—अम्भो, त्वं तस्स कुद्धो किं करिस्ससि ? न नु तवेवेतं दोसनिदानं कम्म अनत्थायं सवत्तिस्सति ? कम्मस्सको हि त्वं, कम्मदायादो, कम्मयोनि, कम्मबन्धु, कम्मपटिसरणो, यं कम्म करिस्ससि तस्स दायादो भविस्ससि । इदञ्च ते कम्मं नेव सम्मासम्बोधिं, न पञ्चेकबोधिं, न सावकभूमिं, न ब्रह्मतत्तसकत्तचक्रवत्तिपदेसरज्जादिसम्पत्तीन् अज्जतरं सम्पत्तिं साधेतुं समत्थं, अथ खो सासनतो चावेत्वा विघासादादिभावस्स चेव नेरयिकादिदुक्खविसेसानञ्च ते संवत्तिकमिदं कम्मं । सो त्वं इदं करोन्तो उभोहि हत्थेहि वीतच्चिके वा अङ्गारे, गूथं वा गहेत्वा परं पहरितुकामो पुरिसो विषयं अत्तानमेव पठमं दहसि चेव, दुग्गन्धञ्च करोसी ति ।

२४. एव अत्तनो कम्मस्सकतं पञ्चवेक्खित्वा परस्स पि एव पञ्चवेक्खितब्बा—एसो पि तव कुञ्जित्वा किं करिस्ससि ? न नु एतस्सेवेतं अनत्थायं सवत्तिस्सति ? कम्मस्सको हि अयमायस्मा कम्मदायादो....ये....यं कम्म करिस्ससि, तस्स दायादो भविस्ससि । इदञ्चस्स कम्मं नेव सम्मासम्बोधिं, न पञ्चेकबोधिं, न सावकभूमिं, न ब्रह्मतत्तसकत्तचक्रवत्तिपदेसरज्जादिसम्पत्तीन्

अञ्जतरं सम्पत्तिं साधेतुं समर्थ, अथ खो सासनतो चावेत्वा विधासादादिभावस्स चेव नेरयि-
कादिदुक्खविसेसानञ्चस्स सवत्तनिकमिदं कम्म । स्वाय इदं करोन्तो पटिवाते ठत्वा परं रजेन
ओकिरितुकामो पुरिसो विंय अत्तानं येव ओकिरति । वुत्तं हेतुं भगवता—

“ यो अप्पदुड्ढस्स नरस्स दुस्सति सुद्धस्स पोसस्स अनङ्गणस्स ।

तमेव बालं पच्चेति पापं सुखुमो रजो पटिवातं व खित्तो ” ति [ध १२५] ॥

२५. सचे पनस्स एव कम्मस्सकतम्पि पच्चवेक्खतो नेव वृप्सम्मत्ति, अथानेन सत्थु पुञ्च-
चरियगुणा पच्चवेक्खितव्वा ।

२६. तत्रायं पच्चवेक्खणानयो । अम्मो पञ्चजित, न नु ते सत्था पुञ्चे व सम्बोधा अन-
मिस्सम्बुद्धो बोधिसत्तो पि समानो चत्तारि असङ्खेय्यानि कप्पसत्तसहस्ससञ्च पारमियो पूरयमानो तत्थ
तत्थ वयकेसु पि पच्चत्थिकेसु चित्तं नप्पदूसेसि ?

२७. सेय्यथिदं—सीलवजातके ताव, अत्तनो देविया पदुङ्गेन पापमच्चेन आनीतस्स
पटिरञ्जो तियोजनसत्तं रज्जं गण्हन्तस्स निसेधनत्थाय उड्डितान अमच्चानं आवुधम्पि छुपितुं न
अदासि । पुन सद्धिं अमच्चसहस्सेन आमकसुसाने गलणमाणं भूमिं खणित्वा निखञ्जमानो
चित्तपदोसमत्तम्पि अक्त्वा कुणपखादनत्थं आगतानं सिङ्गालानं पसुवियूहनं निस्साय पुरिसकार-
क्त्वा पटिलद्धज्जीवितो यक्खानुभावेन अत्तनो सिरिगम्भं ओरुद्धं सिरिसयने सयितं पच्चत्थिकं
दिस्वा कोपं अक्त्वा व अञ्जमञ्जं सपथं कत्वा तं भित्तद्धाने ठपयित्वा आह—

“ आसिसेथेव पुरिसो न निब्बिन्देय्यं पण्डितो ।

पस्सामि वोहमत्तानं यथा इच्छिं तथा अहुं ” ति [जातक १।२६७] ॥

२८. खन्तिवादिजातके दुम्भेन कासिरञ्जा, किंवादी त्वं, समणा ति पड्डो, खन्तिवादी
नामाह ति वुत्ते सकण्टकाहिं कसाहिं ताळेत्वा हत्थपादेसु छिज्जमानेसु कोपमत्तम्पि न अकासि ।

२९. अनच्छरियश्चेत, यं महल्लको पञ्चज्जपगतो एव कोरय्य, चूळ-धम्मपालजातके पन
उत्तानसेय्यको पि समानो,

“ चन्दनरसानुलित्ता बाहा छिज्जन्ति धम्मपालस्स ।

दायादस्स पथव्या, पाणा मे, देव, रुज्झन्ती ” ति [जातक ३।१८१] ॥

एवं विष्पलपमानाय मातुया पितरा महापतापेन नाम रज्जा वंसकळीरेसु विंय चतूसु हत्थपादेसु
छेदापितेसु, तावता पि च सन्तुड्ढिं अनापजित्वा, सीसमस्स छिन्दथा ति आणत्ते, अयं दानि ते
चित्तं सन्निगण्हनकालो, इदानि, अम्मो धम्मपाल, सीसच्छेदाणापके पितरि, सीसच्छेदके पुरिसे,
परिदेवमानाय मातरि, अत्तनि चा ति इमेसु चतूसु समचित्तो होही ति दब्बहसमादानं अधिद्वाय
पदुड्ढाकारमत्तम्पि न अकासि ।

३०. इदञ्चापि अनच्छरियमेव, यं मनुस्सभूतो एवमकासि, तिरच्छानभूतो पि पन छद्दन्तो

नाम वारणो हुत्वा विसपीतेन सल्लेन नाभिय विद्धो पि ताव अनत्थकारिहि लुदके चित्तं नप्पदूसेसि । यथाह—

“ समप्पितो पुथुसल्लेन नागो, अदुड्ढचित्तो लुदकं अञ्जभासि ।

किमत्थियं, कस्स वा सम्म हेतु ममं वधि कस्स वायं पयोगो”ति [जातक ५।५१] ॥
एव वत्वा च, कासिरञ्जो महेसिया तव दन्तानमत्थाय पेसितोमिह, भदन्ते, ति वुत्ते तस्सा मनोरथं पूरेन्तो छब्बण्णरस्मिनिच्छरणसमुज्जलितचारुसोभे अत्तनो दन्ते छेत्वा अदासि ।

३१. महाकपि हुत्वा अत्तना येव पव्वतपपाततो उद्धरितेन पुरिसेन,

“ भक्खो अय मनुस्सान यथेवञ्जे वने मिगा ।

यं नूनिमं वधित्वान छातो खादेय्य वानर ।।

असितो व गमिस्सामि मसमादाय सम्बल ।

कन्तार नित्थरिस्सामि, पाथेय्यं मे भाविस्सती ” ति [जातक ५।७१] ॥

एवं चिन्तेत्वा सिल उक्खिपित्वा मत्थके सम्पदालिते, अस्सुपुण्णेहि नेत्तेहि तं पुरिस उदिक्खमानो,

“ माय्योसि मे, भदन्ते, त्वं नामेतादिसं करि ।

त्वं खोसि नाम दीघावु अञ्ज वारेतुमरहसी ” ति [जातक ५।७१] ॥

वत्वा तस्मिं पुरिसे चित्तं अप्पदूसेत्वा अत्तनो च दुक्खं अचिन्तेत्वा तमेव पुरिसं खेमन्त-
भूमिं सम्पापेसि ।

३२. भूरिदत्तो नाम नागराजा हुत्वा उपोसथङ्गानि अधिट्ठाय वम्मिकमुद्धनि सयमानो कप्पुट्टानगिसदिसेन ओसथेन सकलसरीरे सिञ्चमानो पि, पेत्थाय पक्खिपित्वा सकलजम्बुदीपे कीळापियमानो पि तस्मिं ब्राह्मणे मनोपदोसमत्तप्पि न अकासि । यथाह—

“ पेत्थाय पक्खिपन्ते पि मदन्ते पि च पाणिना ।

आलम्बाने न कुण्णामि सीलखण्डभया ममा ” ति [च ८५] ॥

३३. चप्पेय्यो पि नागराजा हुत्वा अहितुण्डिकेन विहेठियमानो मनोपदोसमत्तप्पि न उप्पादेसि । यथाह—

“ तदा पि म वम्मचारिं उपवुत्थउपोसथ ।

अहितुण्डिको गहेत्वान राजद्वारमिह कीळति ॥

यं सो वण्णं चिन्तयति नील पीतञ्च लोहित ।

तस्स चित्तानुवत्तन्तो होमि चिन्तितसन्निभो ॥

थलं करेय्य उदकं, उदकप्पि थलं करे ।

यदिहं तस्स कुप्पेय्यं खणेन छारिकं करे ॥

यदि चित्तवसी हेस्स, परिहायिस्सामि सीलतो ।

सीलेन परिहीनस्स उत्तमत्थो न सिञ्जती ” ति [च ८५-८६] ॥

३४. सङ्घपालनागराजा ह्रुत्वा तिखिणाहि सत्तीहि अइसु ठानेसु ओविञ्जित्वा पहारमुखेहि सकण्टका लतायो पवेसेत्वा नासाय दब्ध रज्जुं पक्खिपित्वा सोळसहि भोजपुत्तेहि काजेनादाय बुद्धमानो धरणीतले घसियमानसरीरो महन्तं दुक्खं पच्चनुभोन्तो कुञ्जित्वा ओलोकितमत्तेनेव सब्बे भोजपुत्ते भस्मं कातुं समत्थो पि समानो चक्खुं उम्मीलेत्वा पदुट्टाकारमत्तपि न अकासि । यथाह—

“ चातुइसि पच्चदसिञ्चळार, उपोसथ निच्चमुपावसामि ।

अथागमु सोळस भोजपुत्ता रज्जुं गहेत्वान दब्धश्च पास ॥

छेत्वान नासं अतिकस्स रज्जुं, नयिसु म सम्परिगद्ध छुहा ।

एतादिसं दुक्खमहं तितिक्ख उपोसथं अण्टिकोपयन्तो” ति [जातक ५।१७२-७३] ॥

३५. न केवलञ्च एतानेव, अञ्जानि पि मातुपोसकजातकादिषु अनेकानि अच्छरियानि अकासि । तस्स ते इदानीं सब्बञ्जुन पत्त सदेवके लोके केनचि अण्टिसमखन्तिगुण त भगवन्तं सत्थारं अपदिसतो पटिघचित्त नाम उप्पादेतुं अतिविय अयुक्त अण्टिरूपं ति ।

३६. सचे पनस्स एव सत्थु पुब्बचरियगुण पच्चवेक्खतो पि दीघरत्त किलेसान दासव्य उपगतस्स नेव त पटिघ वृपसम्पत्ति, अथानेन अनमतगियाणि पच्चवेक्खितव्वानि । तत्र हि वुत्तं—“ न सो, भिक्खवे, सत्तो सुलभरूपो, यो न माता भूतपुब्बो....यो न पिता भूतपुब्बो ....यो न भाता....यो न भगिनी....यो न पुत्तो....यो न धीता भूतपुब्बो ” ति [सं २।१८९-९०] । तस्मा तस्मिं पुग्गले एव चित्तं उप्पादेतव्व—अय किर मे अतीते माता ह्रुत्वा दसमासे कुच्छिया परिहरित्वा मुत्तकरीसखेळसिद्धाणिकादीनि हरिचन्दनं विय अजिगुच्छमानो अपनेत्वा उरे नच्चायेन्तो, अङ्गेन परिहरमानो पोसेसि, पिता ह्रुत्वा अजपथसङ्कुपथादीनि गन्त्वा वाणिज्जं पथोजयमानो, मद्द अथाय जीवितमपि परिञ्जित्वा उभतो व्यूळ्हे सङ्गामे पविसित्वा, नाथाय महासमुद पक्खन्दित्वा, अञ्जानि च दुक्करानि करित्वा, पुत्तके पोसेस्सामी ति तेहि तेहि उपायेहि धन सहरित्वा मं पोसेसि, भाता, भगिनी, पुत्तो, धीता च ह्रुत्वा पि, इदञ्चिदञ्च उपकारं अकासी ति तत्र मे नण्टिरूप मन पदूसेतुं ति ।

३७. सचे पन एवमपि चित्तं निव्वापेतुं न सक्कोति येव, अथानेन एव मेत्तानिसंसा पच्चवेक्खितव्व—अम्भो पव्वजित, न नु वुत्तं भगवता, “ मेत्ताय भिक्खवे, चेतोविमुत्तिया आसेविताय भायिताय ब्रह्मलीकताय यानीकताय वत्थुकताय अनुडिताय परिचिताय सुसमारद्दाय एकादसानिसंसा पाटिकङ्का । कतमे एकादस ? सुखं सुपति, सुखं पटिबुञ्जति, न पापक सुपिं पस्सति, मनुस्सानं पियो होति, अमनुस्सानं पियो होति, देवता रक्खन्ति, नास्स अग्नि वा विसं वा सत्थं वा कमति, तुवटं चित्तं समाधियति, मुखवण्णो विण्णसीदति, असम्भूहो कालं करोति, उत्तरिं अण्टिविञ्जन्तो ब्रह्मलोकूपगो होती ” ति [अं ५।३४२] ? सचे त्वं इदं चित्तं न निव्वापेस्ससि, इमेहि आनिससेहि परिवाहिरो भविस्ससी ति ।

३८. एवमपि निष्वापेतु असक्रान्तेन पन धातुविनिष्मोगो कातब्बो । कथं ? अम्भो पव्वजित, त्व एतस्स कुञ्जमानो कस्स कुञ्जसि ? किं केसानं कुञ्जसि, उदाहु लोमानं, नखानं ....पे....मुत्तस्स कुञ्जसि ? अथ वा पन केसादिसु पथवीधातुया कुञ्जसि, आपोधातुया, तेजो-धातुया, वायोधातुया कुञ्जसि ? ये वा पञ्चकखन्धे, द्वादसायतनानि, अङ्गारस धातुयो उपादाय अयमायस्मा इत्थन्नामो ति वुच्चति, तेसु किं रूपकखन्धस्स कुञ्जसि, उदाहु वेदना-सञ्जा-सङ्खार-विज्जाणकखन्धस्स कुञ्जसि ? किं वा चकखायतनस्स कुञ्जसि, किं रूपायतनस्स कुञ्जसि ....पे....किं मनायतनस्स कुञ्जसि, किं धम्मयतनस्स कुञ्जसि ? किं वा चक्खुधातुया कुञ्जसि, किं रूपधातुया, किं चक्खुविज्जाणधातुया....पे....किं मनोधातुया, किं धम्मधातुया, किं मनोविज्जाणधातुया ति ? एव हि धातुविनिष्मोग करोतो आरग्गे सासपस्स विय आकासे चित्तकम्मस्स विय च कोधस्स पतिट्ठानट्ठान न होति ।

३९. धातुविनिष्मोग पन कातुं असक्रान्तेन दानसविभागो कातब्बो । अत्तनो सन्तकं परस्स दातब्बं, परस्स सन्तकं अत्तना गहेतब्बं । सचे पन परो भिन्नाजीवो होति अपरिमोगा-रहपरिकवारो, अत्तनो सन्तकमेव दातब्बं । तस्सेव करोतो एकन्तेनेव तस्मिं पुग्गले आघातो वूपसम्मति । इतरस्स च अतीतजातितो पट्टाय अनुबन्धो पि कोधो तं खण येव वूपसम्मति । चित्तलपव्वतविहारे तिरिक्खत्तु वुट्ठापितसेनासनेन पिण्डपातिकत्थेरेन, अय, भन्ते, अङ्कहापण-ग्घनको पत्तो मम मातरा उपासिकाय दिन्नो, धम्मियो लाभो, महाउपासिकाय पुज्जलाभं करोथा ति वत्वा दिन्नं पत्तं लद्धमहात्थेरस्स विय । एव महानुभावं हेतुं दानं नाम । वुत्तमपि चेत्—

“ अदन्तदमनं दानं, दानं सब्बत्थसायक ।

दानेन पियवाचाय उण्णमन्ति नमन्ति चा ” ति [ ] ॥

४०. तस्सेव वेरिपुग्गले वूपसन्तपटिघस्स, यथा पियातिपियसहायकमज्झत्तेसु, एव तस्मिंमपि मेत्तावसेन चित्तं पव्वत्ति । अथानेन पुनपुन मेत्तायन्तेन, अत्तनि पियपुग्गले मज्झत्ते वेरिपुग्गले ति चतूसु जनेसु समचित्तं सम्पादेन्तेन सीमसम्भेदो कातब्बो ।

४१. तस्सिदं लक्खणं । सचे इमस्मिं पुग्गले पियमज्झत्तवेरीहिं सद्धिं अत्तचतुत्थे एकस्मिं पदेसे निस्सिन्ने चोरा आगन्त्वा, भन्ते, एकं भिक्खुं अम्हाकं देथा ति क्वा, किंकारणा ति वुत्ते, तं मारेत्वा गल्लोहितं गहेत्वा बलिकरणत्थाया ति वदेय्युं, तत्र चेसो भिक्खु, असुकं वा असुकं वा गण्हन्तु ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । सचे पि, मं गण्हन्तु, मा इमे तयो ति चिन्तेय्य, अकतो व होति सीमसम्भेदो । कस्मा ? यस्स यस्स हि गहणं इच्छति, तस्स तस्स अहितेसी होति, इतरेस येव हितेसी होति । यदा पन चतुन्नं जनानमन्तरे एकमपि चोरानं दातब्बं न पस्सति, अत्तनि च तेसु च तीसु जनेसु सममेव चित्तं पव्वत्तेति, कतो होति सीमसम्भेदो ।

४२. तेनाहु पोराणा—

“ अत्तनि हितमज्झत्ते अहिते च चतुब्बिधे ।

यदा पस्सति नानत्त हितचित्तो व पाणिनं ।

न निकामलाभी मेत्ताय कुसली ति पवुच्चति ॥

यदा चतस्सो सीमायो सम्भिन्ना होन्ति भिक्खुनो ।

समं फरति मेत्ताय सब्बलोकं सदेवकं ।

महाविसेसो पुरिमेन यस्स सीमा न नायती ” ति [   ] ॥

४३. एव सीमसम्भेदसमकालमेव च इमिना भिक्खुना निमित्तञ्च उपचारञ्च लद्धं होति । सीमसम्भेदे पन कते तमेव निमित्त आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अप्पकसिरेनेव पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव अप्पन पापुणाति । एत्तावतानेन अधिगत होति पञ्चङ्गविण्णहीनं पञ्चङ्गसमन्नागत तिविधकल्याणं दसलक्खणसम्पन्नं पठमं ज्ञानं मेत्तासहगत । अधिगते च तस्मिं तदेव निमित्त आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अनुपुब्बेन चतुक्कनयेन दुतियततियज्झानानि पञ्चकनये दुतियततियचतुथज्झानानि च पापुणाति ।

४४. सो हि पठमज्झानादीन अब्बतरवसेन “ मेत्तासहगतेन चेतसा एक दिसं फरित्वा विहरति, तथा दुतियं, तथा ततियं, तथा चतुत्थिं, इति उद्धमधो तिरियं सब्बधि सब्बत्तताय सब्बावन्तं लोकं मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महग्गतेन अप्पमाणेन अवरेण अब्बापज्जेन फरित्वा विहरति ” [विभग २७२, दी १।२५०, म १।३८ आदि] । पठमज्झानादिवसेन अध्पनापत्तचित्तस्सेव हि अयं विक्कुब्बना सम्पज्जति ।

४५. एत्थ च मेत्तासहगतेना ति मेत्ताय समन्नागतेन । चेतसा ति चित्तेन । एकं दिसं ति एतं एकस्सा दिसाय पठमपरिगहितं सत्तं उपादाय एकदिसापरियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्तं । फरित्वा ति फुसित्वा, आरम्भण कत्वा । विहरती ति ब्रह्मविहाराधिष्ठितं इरियापथविहारं पवत्तेति । तथा दुतियं ति यथा पुरत्थिमादिसु दिसासु यं किञ्चि एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथैव तदनन्तरं दुतियं, ततियं, चतुत्थिञ्चा ति अत्थो ।

४६. इति उद्धं ति एतेनेव नयेन उपरिमं दिसं ति वुत्तं होति । अधो तिरियं ति अधो दिसम्पि तिरियंदिसम्पि एवमेव । तत्थ च अधो ति हेडा, तिरियं ति अनुदिसासु । एव सब्ब-दिसासु अस्समण्डले अस्समिव मेत्तासहगतं चिन्तं सारेति पि पच्चासारेति पी ति । एत्तावता एकमेकं दिसं परिग्गहेत्वा ओधिसो मेत्ताफरणं दस्सितं ।

४७. सब्बधी ति आदि पन अनोधिसो दस्सनत्थं वुत्तं । तत्थ सब्बधी ति सब्बत्थ । सब्बत्तताया ति सब्बेसु हानमज्झिमुक्कड्ढमित्तसपत्तमज्झत्तादिपभेदेसु अत्तताय । अयं परसत्तो ति विभागं अकत्वा अत्तसमताया ति वुत्तं होति । अथ वा, सब्बत्तताया ति सब्बेन चित्तभावेन । ईसकम्पि बहिं अविकल्पमानो ति वुत्तं होति । सब्बावन्तं ति सब्बसत्तवन्तं । सब्बसत्तयुत्तं ति अत्थो । लोकं ति सत्तलोक ।

४८. विपुलेना ति एवमादि परियायदस्सनतो पनेत्थ पुन मेत्तासहगतेना ति वुत्तं । यस्मा वा एत्थ ओधिसो फरणे विय पुन तथा-सदो इति-सदो वा न वुत्तो, तस्मा पुन मेत्ता-सहगतेन चेतसा ति वुत्तं । निगमनवसेन वा एतं वुत्तं । विपुलेना ति एत्थ च फरणवसेन विपुलता दट्ठ्वा । भूमिवसेन पन एतं महग्गतं, पगुणवसेन च अप्पमाणसत्तारम्मणवसेन च अप्पमाणं, व्यापादपञ्चत्थिकण्णहानेन अवेरं, दोमनस्सण्णहानतो अब्यापज्झं । निदुक्खं ति वुत्तं होति । अयं, मेत्तासहगतेन चेतसा ति आदिना नयेन वुत्ताय विकुब्बनाय अत्थो ।

४९. यथा चायं अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव विकुब्बना सम्पज्जति, तथा यम्पि पटिसम्भिदायं, “ पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति, दसहाकारेहि दिसा फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति ” ति [पटि २ । १३०] वुत्तं, तम्पि अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव सम्पज्जती ति वेदितब्ब ।

५०. तत्थ च, “ सब्बे सत्ता अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पाणा....सब्बे भूता....पे....सब्बे पुग्गला....सब्बे अत्तभावपरियापन्ना अवेरा....पे.... परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३०-३१] इमेहि पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतो-विमुत्ति वेदितब्बा ।

५१. “ सब्बा इत्थियो अवेरा....पे....अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पुरिसा....सब्बे अरिया.... सब्बे अनरिया....सब्बे देवा....सब्बे मनुस्सा....सब्बे विनिपातिका अवेरा....पे....परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३१] इमेहि सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति वेदितब्बा ।

५२. “ सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता अवेरा....पे....अत्तानं परिहरन्तु, सब्बे पच्छिमाय दिसाय....सब्बे....उत्तराय दिसाय....सब्बे दक्खिणाय दिसाय....सब्बे पुरत्थिमाय अनुदिसाय.... सब्बे पाच्छिमाय अनुदिसाय....सब्बे उत्तराय अनुदिसाय....सब्बे दक्खिणाय अनुदिसाय.... सब्बे हेड्डिमाय दिसाय....सब्बे उपरिमाय दिसाय सत्ता अवेरा ....पे....परिहरन्तु । सब्बे पुरत्थिमाय दिसाय पाणा....पे....भूता, पुग्गला, अत्तभावपरियापन्ना अवेरा....पे....परिहरन्तु । सब्बा पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो, सब्बे पुरिसा, अरिया, अनरिया, देवा, मनुस्सा, विनिपातिका अवेरा....पे....परिहरन्तु, सब्बा पच्छिमाय दिसाय, उत्तराय, दक्खिणाय, पुरत्थिमाय अनुदिसाय, पच्छिमाय....उत्तराय....दक्खिणाय अनुदिसाय, हेड्डिमाय दिसाय, उपरिमाय दिसाय इत्थियो....पे....विनिपातिका अवेरा अब्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु ” ति [पटि २।१३१] इमेहि दसहाकारेहि दिसा फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ति वेदितब्बा ।

५३. तत्थ सब्बे ति अनवसेसपरियादानमेतं । सत्ता ति रूपादिसु खवेसु छन्दरागेन सत्ता विसत्ता ति सत्ता । वुत्तं हेतं भगवता—“ रूपे खो, राध, यो छन्दो यो रागो या नन्दि या तण्हा, तत्र सत्तो, तत्र विसत्तो, तस्मा सत्तो ति वुच्चति....वेदनाय....सञ्जाय ...सङ्कारेसु विञ्जाणे यो छन्दो यो रागो या नन्दि या तण्हा, तत्र सत्तो, तत्र विसत्तो, तस्मा सत्तो ति

बुद्धती ” ति [स ३।१२०] । रुद्धिसदेन पन वितरागेसु पि अय बोहारो वत्तति येव, विलीवमये पि बीजनीविसेसे तालवण्टवोहारो विय । अक्खरचिन्तका पन अत्थं अविचारेत्वा, नाममत्तमेतं ति इच्छन्ति । ये पि अत्थं विचारेन्ति, ते सत्तयोगेन सत्ता ति इच्छन्ति ।

५४. पाणनताय पाणा । अस्सासपस्सासायत्तबुत्तिताया ति अत्थो । भूतत्ता भूता । सम्भूतत्ता अभिनिब्बत्तत्ता ति अत्थो । पुं ति बुद्धति निरयो, तस्मिं गलन्ती ति पुग्गला । गच्छन्ती ति अत्थो । अत्तभावो बुद्धति सरीरं, खन्धपञ्चकमेव वा, त उपादाय पञ्चत्तिमत्तसम्भावतो । तस्मिं अत्तभावे परियापन्ना ति अत्तभावपरियापन्ना । परियापन्ना ति परिच्छिन्ना, अन्तोगधा ति अत्थो ।

५५. यथा च सत्ता ति वचन, एव सेसानि पि रुद्धिवसेन आरोपेत्वा सम्बानेतानि सम्बसत्तवेवचनानी ति वेदितव्वानि । कामञ्च अञ्जानि पि, सम्बे जन्तु सम्बे जीवा ति आदीनि सम्बसत्तवेवचनानि अत्थि, पाकटवसेन पन इमानेव पञ्च गहेत्वा, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा मेत्ता चेतोविमुत्ती ति वुत्तं ।

५६. ये पन, सत्ता पाणा ति आदीनं न केवलं वचनमत्ततो व, अथ खो अत्थतो पि नानत्तमेव इच्छेय्युं, तेसं अनोधिसो फरणा विरुज्झति । तस्मा तथा अत्थ अगहेत्वा इमेसु पञ्चसु आकारेसु अञ्जतरवसेन अनोधिसो मेत्ता फरितव्वा । एत्थ च, सम्बे सत्ता अवेरा होन्तु ति अयमेका अप्पना । अव्यापज्झा होन्तु ति अयमेका अप्पना । अव्यापज्झा ति व्यापादरहिता । अनीघा होन्तु ति अयमेका अप्पना । अनीघा ति निहुक्खा । सुखी अत्तानं परिहरन्तु ति अयमेका अप्पना । तस्मा इमेसु पि पदेसु य यं पाकटं होति, तस्स तस्स वसेन मेत्ता फरितव्वा । इति पञ्चसु आकारेसु चतुन्नं अप्पनान वसेन अनोधिसो फरणे वीसति अप्पना होन्ति ।

५७. ओधिसो फरणे पन सत्तसु आकारेसु चतुन्नं वसेन अट्ठीवसति । एत्थ च, इत्थियो पुरिसा ति लिङ्गवसेन वुत्तं । अरिया अनरिया ति अरिय-पुथुजनवसेन । देवा मनुस्सा विनिपातिका ति उपपत्तिवसेन ।

५८. दिसाफरणे पन, सम्बे पुरत्थिमाय दिसाय सत्ता ति आदिना नयेन एकमेकिस्सा दिसाय वीसति वीसति कत्वा द्वे सतानि । सम्ब्रा पुरत्थिमाय दिसाय इत्थियो ति आदिना नयेन एकमेकिस्सा दिसाय अट्ठीवसति अट्ठीवसति कत्वा असीति द्वे सतानी ति चत्तारि सतानि असीति च अप्पना । इति सम्बानि पि पटिसम्भिदायं वुत्तानि अट्ठीवीसाधिकानि पञ्च अप्पनासतानी ति ।

५९. इति एतासु अप्पनासु यस्सा कस्साचि वसेन मेत्तं चेतोविमुत्ति भावेत्वा अयं योगावचरो, सुखं सुपती ति [९।३७] आदिना नयेन वुत्ते एकादसानिसंसे पटिलभति ।

६०. तत्थ, सुखं सुपती ति, यथा सेसा जना सम्परिवत्तमाना काकच्छमाना दुक्खं सुपन्ति, एवं असुपित्वा सुखं सुपति, निदं ओक्कन्तो पि समापत्तिं समापन्नो विय होति ।

६१. सुखं पटिबुज्झती ति, यथा अञ्जे नित्थुनन्ता विजम्भन्ता सम्परिवत्तन्ता दुक्खं पटिबुज्झन्ति, एवं अप्पटिबुज्झित्वा विकसमानमिव पदुम सुख निम्बिकारं पटिबुज्झति ।

६२. न पापकं सुपिनं पस्सती ति सुपिन पस्सन्तो पि भद्दकमेव सुपिन पस्सति, चेतिय वन्दन्तो विय, पूजं करोन्तो विय, धम्म सुणन्तो विय च होति । यथा पन अञ्जे अत्तान चोरेहि सम्परिवारित विय, बाळेहि उपदुत विय, पपाते पतन्त विय च पस्सन्ति, एवं पापकं सुपिन न पस्सति ।

६३. मनुस्सानं पियो होती ति उरे आमुत्तमुत्ताहारो विय, सीसे पिण्णमाला विय च मनुस्सानं पियो होति मनापो ।

६४. अमनुस्सानं पियो होती ति यथेव मनुस्सान, एव अमनुस्सान पियो होति । विसाखत्थेरो विय । सो किर पाटलिपुत्ते कुटुम्बियो अहोसि । सो तथेव वसमानो अस्सोसि, तम्बपण्णिदीपो किर चेतियमालालङ्कतो कासावपज्जोतो, इच्छितिच्छित्तद्धाने येव एत्थ सक्का निसीदितुं वा निपज्जितुं वा, उतुसप्पायं सेनासनसप्पायं पुग्गलसप्पाय धम्मसवनसप्पायं ति सब्बमेत्थ सुलभं ति ।

६५. सो अत्तनो भोगकलन्ध पुत्तदारस्स निर्यादेत्वा दसन्ते बन्धेन एककहापणेनेव घरा निक्खमिन्वा समुद्धतीरे नाव उदिक्खमानो एकमासं वसि । सो वोहारकुसलताय इमस्मि ठाने भण्डं किण्ठिन्वा असुकस्मि विक्रिणन्तो धम्मिकाय वाणिज्जाय, तेनेवन्तरमासेन सहस्सं अभिसंहरी ति—अनुपुब्बेन महाविहारं आगन्त्वा पब्बज्जं याचि ।

६६. सो पब्बाजनत्थाय सीमं नीतो त सहस्सत्थविकं ओवट्टिकन्तरेन भूमियं पातेसि । किमेतं ति च वुत्ते, कहापणसहस्स, भन्ते ति क्त्वा, उपासक, पब्बजितकालतो पडाय न सक्का विचारेतु इदानेवेतं विचारेही ति वुत्ते, विसाखस्स पब्बज्जद्धान आगता मा रिच्छत्था गमिस्सु ति मुञ्चिन्वा सीममाळके विष्पकिरिन्वा पब्बजिन्वा उपसम्पन्नो ।

६७. सो पञ्चवस्सो हुत्वा द्वे मातिका पगुणा क्त्वा पवारेत्वा अत्तनो सप्पाय कम्मद्धानं गहेत्वा एकेकस्मि विहारे चत्तारो मासे क्त्वा समवत्तवास वसमानो चरि । एवं चरमानो

वनन्तरे ठितो थेरो विसाखो गज्जमानको ।

अत्तनो गुणमेसन्तो इममत्थ अभासथ—॥

यावता उपसम्पन्नो, यावता इध आगतो ।

एत्थन्तरे खलितं नत्थि, अहो लाभो ते मारिप्पा ति ॥

६८. सो चित्तलपब्बतविहार गच्छन्तो द्वेधापथं पत्वा, अयं नु खो मग्गो उदाहु अयं ति चिन्तयन्तो अट्टासि । अथस्स पब्बते अधिवत्था देवता हत्थ पसारेत्वा, एस मग्गो ति दस्सेसि ।

६९. सो चित्तलपब्बतविहार गन्त्वा तत्थ चत्तारो मासे वसित्वा, पब्बूसे गमिस्सामी ति चिन्तेत्वा निपज्जि । चङ्कमसीसे मणिलरुक्खे अधिवत्था देवता सोपानफलके निसीदित्वा परोदि । थेरो, को एसो ति आह । अह, भन्ते, मणिलिया ति । किस्स रोदसी ति ? तुम्हाकं गमनं पटिच्चा ति । मयि इध वसन्ते तुम्हाकं को गुणो ति ? तुम्हेसु, भन्ते, इध वसन्तेसु अमनुस्सा

अञ्जमञ्ज मेत्त पटिलभन्ति, ते दानि तुम्हेसु गतेसु कलह करिस्सन्ति, दृढुल्लम्पि कथयिस्सन्ति ति । थेरो, सचे मयि इध वसन्ते तुम्हाक फासु विहारो होति, सुन्दरं ति वत्वा अञ्जे पि चत्तारो मासे तथेव वसित्वा, पुन तथेव गमनचित्तं उप्पादेसि । देवता पि पुन तथेव रोदि । एतेनेव उपायेन थेरो तथेव वसित्वा तथेव परिनिब्बायी ति । एवं मेत्ताविहारी भिक्खु अमनुस्सानं पियो होति ।

७०. देवता रक्खन्ती ति पुत्तमिव मातापितरो देवता रक्खन्ति ।

७१. नास्स अग्गि वा विसं वा सत्थं वा कमती ति मेत्ताविहारिस्स काये, उत्तराय उपासिकाय विय अग्गि वा, सयुत्तभाणक-चूळसिवत्थेरस्सेव विसं वा, सङ्किच्चसामणेरस्सेव सत्थं वा न कमति, न पविसति । नास्स कायं वikoपेती ति वुत्तं होति ।

७२. धेनुवत्थुम्पि चेत्थ कथयन्ति । एका किर धेनु वच्छकस्स खीरधार मुच्चमाना अट्टासि । एको लुद्धो, त विज्झिस्सामी ति हत्थेन सम्परिवत्तेत्वा दीघदण्डसत्तिं मुच्चि । सा तस्सा सरीरं आहच्च तालपण्णं विय पवट्टमाना गता, नेव उपचारबलेन, न अप्पनाबलेन, केवलं वच्छके बलवपियचित्ताय । एवं महानुभावा मेत्ता ति ।

७३. तुवटं चित्तं समाधियती ति मेत्ताविहारिनो खिप्पमेव चित्तं समाधियति, नत्थि तस्स दन्धायित्तं ।

७४. मुखवण्णो विप्पसीदती ति बन्धना पमुत्तं तालपक्कं विय चस्स विप्पसन्नवण्णं मुखं होति ।

७५. असम्मूळ्हो कालं करोती ति मेत्ताविहारिनो सम्मोहमरणं नाम नत्थि, असम्मूळ्हो व निदं ओक्कमन्तो विय कालं करोति ।

७६. उत्तरिं अप्पटिविज्झन्तो ति मेत्तासमापत्तितो उत्तरिं अरहत्तं अधिगन्तुं असक्कोन्तो, इतो चवित्वा सुत्तप्पबुद्धो विय ब्रह्मलोक उपपज्जती ति ।

अयं मेत्ताभावनाय वित्थारकथा ।

७७. करुण भावेतुकामेन पन निक्करुणताय आदीनव करुणाय च आनिसस पच्चवेक्खित्वा करुणाभावना आरभितब्बा । तच्च पन आरभन्तेन पठमं पियपुग्गलादिसु न आरभितब्बा । पियो हि पियड्डाने येव तिड्ढति । अतिप्पियसहायको अतिप्पियसहायकड्डाने येव, मज्झतो मज्झत्तड्डाने येव, अप्पियो अप्पियड्डाने येव, वेरी वेरिड्डाने येव तिड्ढति । लिङ्गविसभाग-कालङ्कता अखेत्तमेव ।

७८. “ कथञ्च भिक्खु करुणासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरात ? सेय्यथा पि नाम एकं पुग्गल दुग्गतं दुरूपेत्तं दिस्वा करुणायेय्य, एवमेव सब्बसत्ते करुणाय फरती ” ति [विभेग २७३] विभङ्गे वुत्तत्ता सब्बपठमं ताव किञ्चिदेव करुणायित्तव विरूप परम-किञ्छप्पत्तं दुग्गतं दुरूपेत्तं कपणपुरिसं छिन्नहत्थपादं कपलं पुरतो ठपेत्वा अनाथसालाय निसिन्नं

हृत्पदादेहि पद्मघरन्तकिमिगणं अट्टस्सरं करोन्तं दिस्वा, किञ्च वतायं सत्तो आपन्नो, अप्येव नाम इमम्हा दुक्खा मुच्चेय्या ति करुणा पवत्तेतब्बा । त अलभन्तेन सुखितो पि पापकारी पुग्गलो वज्जेन उपमेत्वा करुणायितब्बो ।

७९. कथं ? सेय्यथा पि सह भण्डेन गहितं चोरं, वधेय न ति रज्जो आणाय राजपुरिसा बन्धित्वा चतुक्के चतुक्के पहारसतानि देन्ता आघातनं नेन्ति । तस्स मनुस्सा खादनीयमि भोजनीयमि माला-गन्ध-विलेपन-तम्बूलानि पि देन्ति । किञ्चापि सो तानि खादन्तो चेव परिभुञ्जन्तो च सुखितो भोगसमपितो विय गच्छति, अथ खो त नेव कोचि, सुखितो अयं महाभोगो ति मज्जति । अज्जदत्थु अयं वराको इदानी मरिस्सति, यं यदेव हि अयं पदं निक्खिपति, तेन तेन सन्तिके मरणस्स होती ति तं जनो करुणायति । एवमेव करुणाकम्म-ट्टानिकेन भिक्खुना सुखितो पि पुग्गलो एवं करुणायितब्बो—अयं वराको किञ्चापि इदानी सुखितो सुसज्जितो भोगे परियुञ्जति, अथ खो तीसु द्वारेसु एकेनापि कतस्स कल्याणकम्मस्स अभावा इदानी अपायेसु अनप्पकं दुक्ख दोमनस्सं पटिसंवेदिस्सती ति ।

८०. एव त पुग्गलं करुणायित्वा, ततो परं एतनेव उपायेन पियपुग्गले, ततो मज्जेते, ततो वेरिम्ही ति अनुक्रमेण करुणा पवत्तेतब्बा ।

८१. सचे पनस्स पुब्बे वुत्तनयेनेव वेरिम्हि पटिघ उप्पज्जति, तं मेत्ताय वुत्तनयेनेव [९।१४-३९] वूपसमेतब्बं । यो पि चेत्थ कतकुसलो होति, तमि आति-रोग-भोगव्यस-नादीन अज्जतरेण व्यसनेन समन्नागत दिस्वा वा सुत्वा वा, तेस अभावे पि वड्ढुक्खं अनतीतत्ता दुक्खितो व अय ति एव सच्चथा पि करुणायित्वा, वुत्तनयेनेव [९।४१-४२] अत्तनि वियपुग्गले मज्जेते वेरिम्ही ति चतूसु जनेसु सीमसम्भेदं कत्वा त निमित्त आसेवन्तेन भावेन्तेन बहुलीकरोन्तेन मेत्ताय वुत्तनयेनेव तिकचतुक्कज्ज्ञानवसेन अप्पना वड्ढेतब्बा ।

८२. अङ्गुत्तरङ्गकथाय पन, पठमं वेरिपुग्गलो करुणायितब्बो, तस्मिं चित्तं मुदुं कत्वा दुग्गतो, ततो पियपुग्गलो, ततो अत्ता ति अय कमो वुत्तो । सो, दुग्गतं दुरूपेतं ति पाळिया न समेति । तस्मा वुत्तनयेनेवेत्थ भावन आरभित्वा सीमसम्भेदं कत्वा अप्पना वड्ढेतब्बा ।

८३. ततो पर, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा, सदहा-कारेहि दिसाफराणा ति अयं विकुब्बना, सुखं सुपती ति आदयो आनिमंसा च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति ।

अयं करुणाभावनाय विथारकथा ।

८४. मुदिताभावनं आरभन्तेनापि न पठम पियपुग्गलादिसु आरभितब्बा । न हि पियो पियभावमत्तेनेव मुदिताय पदट्ठानं होति, पगेव मज्जेतवेरिनो । लिङ्गविसभागकालङ्कता अखेतमेव ।

८५. अतिपियसहायको पन सिया पदट्ठानं, यो अङ्गकथाय सोण्डसहायो ति वुत्तो । सो हि मुदितमुदितो व होति, पठम हसित्वा पच्छा कथेति । तस्मा सो वा पठमं मुदिताय

फरितब्धो, पियपुग्गलं वा सुखितं सज्जित मोदमानं दिस्वा वा सुत्वा वा, मोदति वताय सत्तो, अहो साधु, अहो सुद्धू ति मुदिता उप्पादेतब्बा । इममेव हि अत्थवसं पटिच्च विभङ्गे वुत्त—“ कथञ्च भिक्खु मुदितासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एक पुग्गलं पियं मनापं दिस्वा मुदितो अस्स, एवमेव सब्बे सत्ते मुदिताय फरती ” ति [विभंग २७४] ।

८६. सचे पिस्स सो सोण्डसहायो वा पियपुग्गलो वा अतीते सुखितो अहोसि, सम्पति पन दुग्गतो दुरूपेतो, अतीतमेव चस्स सुखितभावं अनुस्सरित्वा, एस्स अतीति एवं महाभोगो महापरिवारो निच्चं मुदितो अहोसी ति तमेवस्स मुदिताकार गहेत्वा मुदिता उप्पादेतब्बा । अनागते वा पन पुन तं सम्पतिं लभित्वा हत्थिक्खन्ध-अस्सपिट्ठि-सुवण्णसिक्खिकादीहि विचरिस्सती ति अनागतप्पिस्स मुदिताकार गहेत्वा मुदिता उप्पादेतब्बा । एव पियपुग्गले मुदितं उप्पादेत्वा, अथ मज्झत्ते, ततो वेरिम्ही ति अनुक्रमेण मुदिता पवत्तेतब्बा ।

८७. सचे पनस्स पुब्बे वुत्तनयेनेव वेरिम्हि पटिच्चं उप्पज्जति, त मेत्ताय वुत्तनयेनेव वृष-समेत्वा, इमेसु च तीसु जनेसु अत्तनि चा ति चतूसु जनेसु समचित्ताय सीमसम्भेद कत्वा तं निमित्त आसेवन्तेन भावेन्तेन बहुलीकरोन्तेन मेत्ताय वुत्तनयेनेव तिकचतुक्कज्ज्ञानवसेन अप्पना वड्ढेतब्बा । ततो परं, पञ्चहाकारेहि अनोधिसो फरणा, सत्तहाकारेहि ओधिसो फरणा, दसहाकारेहि दिसाफरणा ति अयं विकुब्बना, सुख सुपती ति आदयो अनिसंसा च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति ।

अयं मुदिताभावनाय वित्थारकथा ।

८८. उपेक्षाभावनं भावेतुकामेन पन मेत्तादिसु पटिलद्धतिकचतुक्कज्ज्ञानेन पगुणततियज्ज्ञाना बुड्ढाय, सुखिता होन्तू ति आदिवसेन सत्तकेलायनमनसिकारयुत्तता, पटिघानुनय-समीपचारित्ता, सोमनस्सयोगेन ओळारिकत्ता च पुरिमासु आदीनवं, सन्तभावत्ता उपेक्खाय आनिसंसञ्च दिस्वा व्याय पकतिमज्झत्तो पुग्गलो, त अज्झुपेत्तेत्वा उपेक्खा उप्पादेतब्बा, ततो पियपुग्गलादिसु । वुत्त हेत—“ कथञ्च भिक्खु उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति ? सेय्यथा पि नाम एक पुग्गल नेव मनाप न अमनापं दिस्वा उपेक्खको अस्स, एवमेव सब्बे सत्ते उपेक्खाय फरती ” ति [विभंग २७५] ।

८९. तस्मा वुत्तनयेनेव मज्झत्तपुग्गले उपेक्खं उप्पादेत्वा, अथ पियपुग्गले, ततो सोण्ड-सहायके, ततो वेरिम्ही ति एवं इमेसु च तीसु जनेसु अत्तनि चा ति सब्बत्थ मज्झत्तवसेन सीमसम्भेदं कत्वा तं निमित्तं आसेवितब्ब भावेतब्बं बहुलीकातब्ब ।

९०. तस्सेवं करोतो पथवीकसिणे वुत्तनयेनेव चतुत्थज्ज्ञानं उप्पज्जति । किं पनेतं पथवीकसिणादिसु उप्पन्नततियज्ज्ञानस्सापि उप्पज्जती ति । नुप्पज्जति । कस्मा ? आरम्मण-विसभागताय । मेत्तादिसु उप्पन्नततियज्ज्ञानस्सेव पन उप्पज्जति, आरम्मणसभागताया ति । ततो परा पन विकुब्बना च आनिसंसपटिलाभो च मेत्तायं वुत्तनयेनेव वेदितब्धो ति ।

अयं उपेक्षाभावनाय वित्थारकथा ।

९१. ब्रह्मत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।
मिथ्यो एतेषु अयं पक्षिणककथाऽपि विज्ञेय्या ॥

९२. एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्षासु अत्यतो ताव, मेज्जतीति मेत्ता ।
सिनिह्वतीति अत्यो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्तीति पि मेत्ता । परदुक्खे सति
साधुन हृदयकम्पनं करोतीति करुणा । किणाति वा परदुक्ख, हिंसति विनासेतीति करुणा ।
किरियति वा दुक्खितेसु, फरणवसेन पसारियतीति करुणा । मोदन्ति तां तं समङ्गिनो, सयं
वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तति मुदिता । अवेरा होन्तूति आदिब्यापारपहानेन मज्झत्त-
भावूपगमनेन च उपेक्षतीति उपेक्षा ।

९३. लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारणवत्तिलक्खणा मेत्ता, हितूपसंहाररसा, आघातविनय-
पञ्चपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपट्टाना । व्यापादूपसमो एतस्सा सम्पत्ति, सिनेहसम्भवो विपत्ति ।

९४. दुक्खापनयनाकारणवत्तिलक्खणा करुणा, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापञ्चपट्टाना,
दुक्खाभिभूतानं अनाथभावदस्सनपट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा सम्पत्ति, मोकसम्भवो विपत्ति ।

९५. पमोदनलक्खणा मुदिता, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपञ्चपट्टाना, सत्तानं सम्पत्ति-
दस्सनपट्टाना । अरतिवृत्तसमो तस्सा सम्पत्ति, पहाससम्भवो विपत्ति ।

९६. सत्तेषु मज्झत्ताकारणवत्तिलक्खणा उपेक्षा, सत्तेषु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनय-
वृत्तसमपञ्चपट्टाना, कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा
मुच्चिस्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो वा न परिहायिस्सन्तीति एव पवत्तकम्मस्सकतादस्सनपट्टाना ।
पटिघानुनयवृत्तसमो तस्सा सम्पत्ति, गेहसिताय अज्जाणुपेक्खाय सम्भवो विपत्ति ।

९७. चतुन्मि पनेतेसं ब्रह्मविहारान विपस्सनासुखञ्चेव भवसम्पत्तिं च साधारणप्पयोजनं,
व्यापादादिपटिघातो आवेणिक । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ मेत्ता, विहिंसाअरतिरागपटिघात-
प्पयोजना इतरा । बुत्तमि चेत्—“ निस्सरणं हेतं, आवुसो, व्यापादस्स, यदिदं मेत्ता चेतो-
विमुत्ति....निस्सरणं हेतं, आवुसो, विहेसाय, यदिदं करुणा चेतोविमुत्ति....निस्सरणं हेतं,
आवुसो, अरतिया, यदिदं मुदिता चेतोविमुत्ति....निस्सरणं हेतं, आवुसो, रागस्स, यदिदं
उपेक्षा चेतोविमुत्ति ” ति [दी ३।२४८-४९]

९८. एकमेकस्स चेत्य आसन्न-दूरवसेन द्वे द्वे पञ्चत्थिका । मेत्ताब्रह्मविहारस्स हि, समीप-
चारो विद्य पुरिसस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागाय रागो आसन्नपञ्चत्थिको । सो लब्धं ओतारं
लभति । तस्मा ततो सुद्धु मेत्ता रक्खितब्बा । पब्बतादिगहनानिस्सितो विद्य पुरिसस्स सपत्तो,
सभागविसभागाय व्यापादो दूरपञ्चत्थिको । तस्मा ततो निम्भयेन मेत्तायितब्बं । मेत्तायिस्सति
च नाम कोपञ्च करिस्सतीति अट्टानमेत ।

९९. करुणाब्रह्मविहारस्स, “ चक्खुविज्ञेय्यान् रूपान् इड्डान् कत्तानं मनापानं मनोरमानं

लोकामिसपटिसंयुत्तानं अप्पटिलाभ वा अप्पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीत निरुद्धं विपरिणत समनुस्सरतो उप्पज्जति दोमनस्सं, य एवरूप दोमनस्स, इदं बुच्चति गेहसितं दोमनस्सं ” ति [म ३।२।१८] आदिना नयेन आगत गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सन-सभागताय आसन्नपच्चत्थिक । सभागविसभागताय विहिंसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन करुणायितव्वं । करुणश्च नाम करिस्सति पाणिआदीहि च विहेठिस्सती ति अट्टानमेत ।

१००. मुदितब्रह्मविहारस्स, “ चक्खुविज्जेय्यान रूपान इट्ठान....पे....लोकामिसपटिसं-युत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीत निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं, यं एवरूपं सोमनस्सं, इदं बुच्चति गेहसितं सोमनस्सं ” ति [म ३।२।१७] आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं सम्पत्तिदस्सनसभागताय आसन्न-पच्चत्थिकं । सभागविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता भावेतव्वं । पमुदितो च नाम भविस्सति, पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलवग्गसेसु वा उक्कण्ठिस्सती ति अट्टानमेत ।

१०१. उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन, “ चक्खुना रूप दिस्सा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूळहस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीनवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथु-ज्जनस्स, या एवरूपा उपेक्खा, रूप सा नातिवत्ताति, तस्मा सा उपेक्खा गेहसिता ति बुच्चती ” ति [म ३।२।१९] आदिना नयेन आगता गेहसिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणअविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । सभागविसभागताय राग-पटिवा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चा ति अट्टानमेतं ।

१०२. सव्वेसप्पि च एतेसं कत्तुकामताछन्दो आदि, नीवरणादिविक्खम्भनं मज्झं, अप्पना परियोसान, पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भण, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवड्डन ।

१०३. तत्रायं वड्डनक्कमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्वट्टान परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पठममेव एक आवास परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु, इमस्मिं आवासे सत्ता अव्रेरा होन्तू ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्वं । तत्थ चित्तं मुट्ठं कम्मनिय कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्वं । ततो अनुक्कमेन, तयो, चत्तारो, पच्च, छ, सत्त, अट्ठ, नव, दस, एका रच्छा, उपड्डगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एव याव एक चक्कवाळ, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता भावेतव्वं । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्भणवड्डनक्कमो ।

१०४. यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरुणा, समाधिनिस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतन, विपस्सनानिस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानिस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहार-त्तयनिस्सन्दो एत्थ उपेक्खाब्रह्मविहारो । यथा हि थम्भे अनुस्सापेत्वा तुलासट्ठाट अनारोपेत्वा न सक्का आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञान विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं ति ।

१०५. एत्थ सिया—कस्मा पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्मविहारा ति बुच्चन्ति ? कस्मा च चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? अभिधम्मो च कस्मा अप्पमज्जा ति बुत्ता ति ?

१०६. बुच्चते । सेट्ठेन ताव निदोसभावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदितव्वा । सत्तेसु सम्पापटि-पत्तिभावेन हि सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोसचित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि सम्पयुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा हुत्वा विहरन्ती ति सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति बुच्चन्ति ।

१०७. कस्मा च चतस्सो वा ति आदिपज्जहस्स पन इदं विसज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो, हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ॥

१०८. एतासु हि, यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहेसाबहुलस्स, मुदिता अरति-बहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो, यस्मा च हितूपसहार-अहितापनयन-सम्पत्ति-मोदन-अनाभोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो, यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योव्वनप्पत्त-सकिच्चपसुत्तेसु चत्तुसु पुत्तेसु दहरस्स अभिवुद्धिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जाप-नयनकामा, योव्वनप्पत्तस्स योव्वनसम्पत्तिया चिरद्धितिकामा, सकिच्चपसुत्तस्स किस्मिच्चि परियाये अव्यावटा होति, तथा अप्पमज्जाविहारिकेनापि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमज्जा ।

१०९. यस्मा पन चतस्सो पेता भावेतुकामेन पठम हिताकारप्पवत्तिवसेन सत्तेसु पटिपज्जि-तव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता, ततो एव पत्थितहितान सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा सम्भावेत्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिवसेन दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा, अथेवं पत्थितहितानं पत्थितदुक्खापगमानञ्च नेस सम्पत्तिं दिस्वा सम्पत्तिपमोदनवसेन पमोदनलक्खणा च मुदिता, ततो पर पन कत्तव्वाभावतो अज्झुपेक्खकत्तसङ्घातेन मज्झत्ताकारेण पटिपज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा, तस्मा इतो हितादिआकारवसा पनासं पठमं मेत्ता बुत्ता, अथ करुणा, मुदिता, उपेक्खा ति अयं कमो वेदितव्वो ।

११०. यस्मा पन सब्बा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि सत्ता एतासं गोचरभूता, एकसत्तस्सापि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा ति एवं पमाणं अगहेत्वा सकलफरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन बुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो, हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

१११. एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा तिस्सो तिक-चतुक्क-ज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविष्योगतो । कस्मा पनासं सोमनस्सेन अविष्ययोगो ति ? दोमनस्ससमुद्धितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता । पच्छिमा पन अवसेसएकज्ज्ञानिका व ।

कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि सत्तेसु मज्झत्ताकारणवत्ता ब्रह्मविहारुपेक्खा उपेक्खा-
वेदनं विना वत्तती ति ।

११२. यो पनेवं वदेय्य, यस्मा भगवता अट्ठकनिपाते चतूसु पि अप्पमज्जासु अविसेसेन
वुत्तं—“ ततो त्वं भिक्खु इमं समाधिं सवितक्कम्पि सविचारं भावेय्यासि, अवितक्कम्पि विचार-
मत्तं भावेय्यासि, अवितक्कम्पि अविचारं भावेय्यासि, सप्पीतिकम्पि भावेय्यासि, निष्पीतिकम्पि
भावेय्यासि, सातसहगतम्पि भावेय्यासि, उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी ” ति [अं ४।३००],
तस्मा चतस्सो पि अप्पमज्जा चतुक्कपञ्चकज्झानिका ति, सो, मा हेवं तिस्स वचनीयो ।

११३. एवं हि सति, कायानुपस्सनादयो पि चतुक्कपञ्चकज्झानिका सियुं । वेदनानुपस्स-
नादिसु च पठमज्झानम्पि नत्थि, पगेव दुतियादीनि । तस्मा व्यञ्जनच्छायामत्तं गहेत्वा मा
भगवन्तं अब्भाचिन्धि । गम्भीरं हि बुद्धवचनं । तं आचरिये पयिरुपासित्वा अधिष्ठायतो गहेतब्बं ।

११४. अयं हि तत्र अविष्णायो । “ साधु मे भन्ते भगवा सङ्घित्तेन धम्मं
देसेतु, यमहं भगवतो धम्मं सुत्वा एको वूपकडो अप्पमत्तो आतापी पहितत्तो विद्देय्य ” ति
[अं ४।२९९] एवं आयाचितधम्मदेसनं किर तं भिक्खु, यस्मा सो पुब्बे पि धम्मं सुत्वा
तत्थेव वसति, न समणधम्मं कातु गच्छति, तस्मा नं भगवा, “ एवमेव पनिधेकच्चे मोघपुरिसा
मज्जेव अज्जेसन्ति, धम्मे च भासिते ममज्जेव अनुवन्धितब्बं मज्जन्ती ” ति [अं ४।२९९]
अपसादेत्वा पुन, यस्मा सो अरहत्तस्स उपनिस्सयसम्पन्नो, तस्मा न ओवदन्तो आह—
“ तस्मातिह ते भिक्खु एव सिक्खितब्बं, अज्झत्तं मे चित्तं ठितं भविस्सति सुसण्ठितं, न
चुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा चित्तं परियादाय ठस्सन्ती ति । एव हि ते, भिक्खु, सिक्खि-
तब्बं ” ति [अं ४।२९९] इमिना पनस्स ओवादेन नियकज्झत्तवसेन चित्तेकगतामत्तो
मूलसमाधिं वुत्तो ।

११५. ततो एत्तकेनेव सन्तुट्ठिं अनापज्जित्वा एव सो समाधिं वड्डेतब्बो ति दस्सेतुं, “ यतो
खो ते, भिक्खु, अज्झत्तं चित्तं ठितं होति सुसण्ठितं, न चुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा चित्तं
परियादाय तिष्ठन्ति, ततो ते, भिक्खु, एव सिक्खितब्बं, मेत्ता मे चेतोविमुत्ति भाविता भवि-
स्सति बहुलीकता यानीकता वत्थुकता अनुट्ठिता परिचिता सुसमारद्धा ति । एव हि ते भिक्खु
सिक्खितब्बं ” ति [अं ४।२९९-३००] एवमस्स मेत्तावसेन भावनं क्त्वा पुन, “ यतो खो ते,
भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो त्वं, भिक्खु, इमं समाधिं सवितक्कम्पि
सविचारं भावेय्यासि....पे....उपेक्खासहगतम्पि भावेय्यासी ” ति [अं ४।३००] वुत्तं ।

११६. तस्सत्थो—यदा ते, भिक्खु, अयं मूलसमाधि एव मेत्तावसेन भावितो होति, तदा
त्वं तावत्केनापि तुट्ठिं अनापज्जित्वा व इमं मूलसमाधिं अज्जेसु पि आरम्भणेसु चतुक्कपञ्चक-
ज्झानानि पापयमानो, सवितक्कम्पि सविचारं ति आदिना नयेन भावेय्यासी ति ।

११७. एवं क्त्वा च पुन, करुणादिवसेसब्रह्मविहारपुब्बङ्गमप्पिस्स अज्जेसु आरम्भणेसु

चतुष्कपञ्चकज्ञानवसेन भावनं करेय्यासीति दस्सेन्तो, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो ते, भिक्खु, एव सिक्खितब्बं, करुणा मे चेतोविमुत्ति ” ति [अं ४।३००] आदिमाह ।

११८. एव मेत्तादिपुब्बङ्गमं चतुष्क-पञ्चकज्ञानवसेन भावनं दस्सेत्वा पुन कायानुपस्सनादि-पुब्बङ्गमं दस्सेत्, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो होति बहुलीकतो, ततो ते, भिक्खु, एव सिक्खितब्बं, काये कायानुपस्सी विहरिस्सामी ” ति आदिं क्त्वा, “ यतो खो ते, भिक्खु, अयं समाधि एवं भावितो भविस्सति सुभावितो, ततो त्वं, भिक्खु, येन येनेव गग्घसि फासुञ्जेव गग्घसि, यत्थ यत्थेव ठस्ससि फासुञ्जेव ठस्ससि, यत्थ यत्थेव निसीदिस्ससि फासुञ्जेव निसीदिस्ससि, यत्थ यत्थेव सेय्य कण्हेस्ससि फासुञ्जेव सेय्य कण्हेस्ससी ” ति [अ ४।३०१] अरहत्तानिकूटेन देसनं समापेसि । तस्मा तिकचतुष्कज्ञानिका व मेत्तादयो, उपेक्खा पन अवसेसएकज्ञानिका वा ति वेदितब्बा । तथेव च अभिधम्मे विभत्ता ति ।

११९. एवं तिकचतुष्कज्ञानवसेन चैव अवसेस एकज्ञानवसेन च द्विधा ठितानग्घि एनासं सुभपरमादिवसेन अञ्जमञ्ज असदिसो आनुभावविसेसो वेदितब्बो । हलिद्वयसनमुत्तस्मि हि एता सुभपरमादिभावेन विसेसेत्वा वुत्ता । यथाह—“सुभपरमाह, भिक्खवे, मेत्तं चेतोविमुत्ति वदामि....आकासानञ्चायतनपरमाह, भिक्खवे, करुणं चेतोविमुत्ति वदामि....विज्जाणञ्चायतन-परमाह, भिक्खवे, मुदितं चेतोविमुत्ति वदामि....आकिञ्चञ्चायतनपरमाह, भिक्खवे, उपेक्खं चेतोविमुत्ति वदामी ” ति [स ५।११९-२१] ।

१२०. कस्मा पनेता एवं वुत्ता ति ? तस्स तस्स उपनिस्सयत्ता । मेत्ताविहारिस्स हि सत्ता अप्पटिकूला होन्ति । अथस्स अप्पटिकूलपरिचया अप्पटिकूलेसु परिसुद्धवण्णेसु नीलादिसु चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति मेत्ता सुभविमोक्खस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा सुभपरमा ति वुत्ता ।

१२१. करुणाविहारिस्स दण्डाभिघातादिरूपनिमित्तं सत्तदुक्खं समनुपस्सन्तस्स करुणाय पवत्तिसम्भवतो रूपे आदीनवो सुपरिविदितो होति । अथस्स परिविदितरूपपादीनवत्ता पथवी-कसिणादिसु अञ्जतरं उग्घाटेत्वा रूपनिस्सरणे आकासे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति करुणा आकासानञ्चायतनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा आकासानञ्चायतनपरमा ति वुत्ता ।

१२२. मुदिताविहारिस्स पन तेन तेन पामुजकारणेन उप्पन्नपामुज सत्तानं विज्जाणं समनु-पस्सन्तस्स मुदिताय पवत्तिसम्भवतो विज्जाणगहणपरिचितं चित्तं होति । अथस्स अनुक्कमाधि-गतं आकासानञ्चायतनं अतिक्रम्य आकासनिमित्तगोचरे विज्जाणे चित्तं उपसंहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्तं पक्खन्दति । इति मुदिता विज्जाणञ्चायतनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो परं, तस्मा विज्जाणञ्चायतनपरमा ति वुत्ता ।

१२३. उपेक्खाविहारिस्स पन, सत्ता सुखिता वा होन्तु, दुक्खतो वा विमुच्चन्तु, सम्पत्त-
सुखतो वा मा विमुच्चन्तु ति आमोगाभावतो सुखदुक्खादिपरमत्थगाहविमुखभावतो अविज्जमान-
गहणदुक्खं चित्तं होति । अथस्स परमत्थगाहतो विमुखभावपरिचितचित्तस्स, परमत्थतो
अविज्जमानगहणदुक्खचित्तस्स च अनुक्कमाधिगतं विज्जाणञ्चायतन समतिक्कम्म सभावतो
अविज्जमाने परमत्थभूतस्स विज्जाणस्स अभावे चित्त उपसहरतो अप्पकसिरेनेव तत्थ चित्त
पक्खन्दति । इति उपेक्खा आकिञ्चञ्जायनस्स उपनिस्सयो होति, न ततो पर, तस्मा
आकिञ्चञ्जायतनपरमा ति वुत्ता ति ।

१२४. एवं सुभपरमादिवसेन एतासं आनुभाव विदित्वा, पुन सव्वा पेता दानादीनं सब्ब-
कल्याणधम्मान परिपूरिका ति वेदितव्वा । सत्तेसु हि हितञ्ज्ञासयताय, सत्तान दुक्खासहनताय,
पत्तसम्पत्तिविसेसानं चिरद्वितिकामताय, सब्बसत्तेसु च पक्खपाताभावेन समण्वत्तचित्ता महासत्ता,
इमस्स दातव्व इमस्स न दातव्वं ति विभाग अकत्वा सब्बसत्तान सुखनिदान दान देन्ति, तेस उपघात
परिवज्जयन्ता सील समादियन्ति, सीलपरिपूरणत्वं नेक्खम्म भजन्ति, सत्तान हिताहितेसु असम्मोह-
त्थाय पञ्च परियोदपन्ति, सत्तान हितसुखत्थाय निच्च विरियमारभन्ति, उत्तमविरियवसेन वीरभावं
पत्ता पि च सत्तान नानणकारकं अपराव खमन्ति, इदं वो दस्साम करिस्सामा ति कत पटिञ्ज
न विसवादन्ति, तेसं हितसुखाय अविचलाधिडाना होन्ति, तेसु अविचलाय मेत्ताय पुब्बकारिनो
होन्ति, उपेक्खाय पञ्चपकारं नासिंस्सन्ती ति एव पारमियो पूरेत्वा याव दसबल-चतुवेत्तारज्ज-
छअसाधारणजाण-अट्टारसबुद्धधम्मपभेदे सब्बे पि कल्याणधम्मे परिपूरेन्ती ति एवं दानादिसब्ब-
कल्याणधम्मपरिपूरिका एता व होन्ती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते त्रिसुद्धिमग्गे
समाधिभावनाधिकारे ब्रह्मविहारनिर्देशो नाम
नवमो परिच्छेदो ।

दसमो परिच्छेदो आरुप्यनिद्देशो

१. ब्रह्मविहारानन्तरं उद्दिष्टेषु पन चतुसु आरुप्येषु आकासानश्चायतनं ताव भावेतु-
कामो, “ दिस्सन्ते खो पन रूपाधिकरण दण्डादानसत्थादानकलहविग्गहविवादा, नत्थि खो
पनेत सब्बसो आरुप्ये ति, सो इति पटिसङ्घाय रूपानं येव निब्बिदाय विरागाय निरोधाय
पटिपन्नो होती ” ति [म १।४१०] वचनतो एतेस दण्डादानादीनश्चेव चक्खुसोतरोगादीनश्च
आबाधसहस्सानं वसेन करजरूपे आदीनव दिस्वा तस्स समतिक्रमाय ठपेत्वा परिच्छिन्नाकास-
कसिणं नवसु पथवीकसिणादिसु अञ्जतरस्मिं चतुत्थज्ज्ञान उपादेति ।

२. तस्स किञ्चापि रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानवसेन करजरूपं अतिक्रन्तं होति, अथ खो
कसिणरूपमपि यस्मा तप्पटिभागमेव, तस्मा तमपि समतिक्रमितुकामो होति ।

३. कथं यथा अहिभीरुको पुरिसो अरञ्जे सप्पेन अनुबन्धो वेगेन पलायित्वा पलात-
ट्टाने लेखाचितं तालपण्णं वा वल्लिं वा रज्जुं वा फलिताय वा पन पथायिवा फलितन्तर दिस्वा
भायतेव उत्तसतेव, नेव न दक्खितुकामो होति । यथा च, अनत्थकारिणा वेरिपुरिसेन सद्धि
एकगामे वसमानो पुरिसो तेन वधवन्धगेहज्ज्ञापनादीहि उपहुतो अञ्ज गाम वासत्थाय गन्त्वा
तत्रापि वेरिना समानरूपसद्वसमुदाचार पुरिसं दिस्वा भायतेव उत्तसतेव, नेव न दक्खितु-
कामो होति ।

४. तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं । तेसं हि पुरिसान अहिना वेरिना वा उपहुतकालो विय
भिक्खुनो आरम्भणवसेन करजरूपसमङ्गिकालो । तेस वेगेन पलायनअञ्जगामगमनानि विय
भिक्खुनो रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानवसेन करजरूपसमतिक्रमनकालो । तेस पलातट्टाने च अञ्ज-
गामे च लेखाचिततालपण्णादीनि चेव वेरिसदिस पुरिसश्च दिस्वा भयसन्तासदस्सनकामता
विय भिक्खुनो, कसिणरूपमपि तप्पटिभागमेव इदं ति सल्लक्खेत्वा तमपि समतिक्रमितुकामता ।
सूकराभिहतसुनख-पिसाचभीरुकादिका पि चेत्थ उपमा वत्तब्बा ।

५. एव सो तस्मा चतुत्थज्ज्ञानस्स आरम्भणभूता कसिणरूपा निब्बिज्ज पक्कमितुकामो
पञ्चहाकारेहि चिण्णवर्सा हुत्वा पगुणरूपावचरचतुत्थज्ज्ञानतो बुडाय तस्मिं ज्ञाने, इदं मया
निब्बिण्णं रूपं आरम्भण करोती ति च, आसन्नसोमनस्सपच्चत्थिक ति च, सन्तविमोक्खतो
ओळारिकं ति च आदीनवं पस्सति । अङ्गोळारिकता पनेत्थ नत्थि । यथेव हेतं रूपं दुवङ्गिकं,
एवं आरुप्यानि पी ति ।

६. सो तत्थ एवं आदीनवं दिस्वा निकन्ति परियादाय आकासानश्चायतनं सन्ततो

मनसिकरित्वा चक्रवालपरियन्तं वा यत्तकं इच्छति तत्तकं वा कसिणं पथरित्वा तेन फुडोकासं, आकासो ति वा, अनन्तो आकासो ति वा मनसिकरोन्तो उग्घाटेति ।

७. कसिणं उग्घाटेन्तो हि नेव किलञ्च विय सवेलेति, न कपालतो पूर्वं विय उद्गरति । केवलं पन त नेव आवज्जति, न मनसिकरोति, न पञ्चवेकखति । अनावज्जन्तो अमनसिकरोन्तो अप्पञ्चवेकखन्तो च, अञ्जदत्थु तेन फुडोकास, आकासो आकासो ति मनसिकरोन्तो कसिणं उग्घाटेति नाम ।

८. कसिणमपि उग्घाटियमान नेव उब्बट्ठति न विवट्ठति । केवल इमस्स आमनसिकारञ्च, आकासो आकासो ति मनसिकारञ्च पटिञ्च उग्घाटितं नाम होति, कसिणुग्घाटिमाकासमत्तं पञ्जायति । कसिणुग्घाटिमाकास ति वा, कसिणफुडोकासो ति वा, कसिणविवित्ताकास ति वा, सञ्चमेत एकमेव ।

९. सो तं कसिणुग्घाटिमाकासानिमित्त, आकासो आकासो ति पुनप्पुन आवज्जति, तक्काहतं वितक्काहत करोति । तस्सेयं पुनप्पुन आवज्जयतो, तक्काहतं वितक्काहतं करोतो नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुन आसेवति भावेति बहुलीकरोति ।

१०. तस्सेयं पुनप्पुन आवज्जयतो मनसिकरोतो पथवीकसिणादिसु रूपवचरचित्तं विय आकासे आकासानञ्चायतनचित्तं अप्पेति । इधापि हि पुरिमभागे तीणि चत्तारि वा जवनानि कामावचरानि उपेक्खावेदनासम्पयुत्तानेव होन्ति, चतुत्थ पञ्चमं वा अरूपावचरं । सेसं पथवी-कसिणे वुत्तनयमेव ।

११. अयं पन विसेसो । एव उण्ण्णे अरूपावचरचित्ते सो भिक्खु, यथा नाम यान-प्पतोळि-कुम्भिमुखादीनं अञ्जतर नीलपिलोतिकाय वा पीतलोहितोदातादीन वा अञ्जतराय पिलोतिकाय बन्धित्वा पेक्खमानो पुरिसो वातवेगेन वा अञ्जेन वा केनचि अपनीताय पिलोति-काय आकास येव पेक्खमानो तिड्ढेय्य, एवमेव पुब्बे कसिणमण्डल ज्ञानचक्रुना पेक्खमानो विहरित्वा, आकासो आकासो ति इमिना परिकम्भमनसिकारेण सहसा अपनीते तस्मिं निमित्ते आकास येव पेक्खमानो विहरति ।

१२. एत्तावता चेस, “ सञ्चसो रूपसञ्ज्ञान समतिक्रमा पटिघसञ्ज्ञान अत्यङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा, अनन्तो आकासो ति आकासानञ्चायतन उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विमंग २४५] वुच्चति ।

१३. तत्थ सञ्चसो ति सञ्चाकारेण, सञ्चासं वा । अनवसेसान ति अत्थो । रूप-सञ्ज्ञानं ति सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानानञ्चेव तदारम्भणानञ्च । रूपवचरज्ज्ञानमपि हि रूपं ति वुच्चति, “ रूपी रूपानि पस्सती ” ति [दी २।७०, १११] आदिसु । तस्स आरम्भणमपि, “ बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी ” ति [दी २।११०] आदिसु ।

तस्मा इध, रूपे सञ्जा रूपसञ्जा ति एवं सञ्जासीसेन वुत्तरूपावचरञ्जानस्सेतं अधिवचनं । रूप सञ्जा अस्सा ति रूपसञ्ज । रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पथवीकसिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्वं ।

१४. समतिक्रमा ति विरागा निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसल-विपाक-किरियवसेन पञ्चदस्सन्नं ज्ञानसङ्ख्वातानं, एतेसञ्च पथवीकसिणादिवसेन नवन्नं आरम्भणसङ्ख्वातानं रूपसञ्जान, सब्बाकारेन अनवसेसान वा विरागा च निरोधा च, विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसम्पज विहरति । न हि सक्का सब्बसो अनतिक्रन्तरूपसञ्जेन एतं उपसम्पज विहरितु ति ।

१५. तत्थ यस्मा आरम्भणे अविरत्तस्स सञ्जासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्जासु आरम्भण समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिक्रमं अक्त्वा, “ तत्थ कतमा रूप-सञ्जा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानितत्त, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्जायो । इमा रूपसञ्जायो अतिक्रन्तो होति वीति-क्रन्तो समतिक्रन्तो, तेन वुच्चन्ति, सब्बसो रूपसञ्जान समतिक्रमा ” ति [विभग २६१] एवं विभङ्गे सञ्जानं येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्भणे पठमञ्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्रम-वसेनापि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वं ।

१६. पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा ति, चक्खादीनं वत्थून, रूपादीनं आरम्भणानञ्च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्जा पटिघसञ्जा । रूपसञ्जादीन एत अधिवचनं । यथाह—“ तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सदसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोड्ढव्वसञ्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसञ्जायो ” ति [विभग २६१] । तासं, कुसलविपाकान पञ्चन्नं, अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति सब्बसो दसन्नमपि पटिघसञ्जान अत्थङ्गमा पद्धाना असमुप्पादा । अप्पवर्ति कत्वा ति वुत्तं होति ।

१७. कामञ्चेता पठमञ्ज्ञानादीनि समापन्नस्सापि न सन्ति । न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारवसेन चित्तं पवत्तति । एवं सन्ते पि, अञ्जत्थ पहीनान सुखदुक्खान चतुत्थञ्ज्ञाने विय, सक्कायदिट्ठादीन ततियमग्गे विय च इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वचन वेदितव्वं ।

१८. अथ वा, किञ्चापि ता रूपावचर समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतास पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तु वट्ठति । न केवलञ्च वत्तु, एकंसेनेव एवं धारेतुमपि वट्ठति ।

१९. तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता येव पठम ज्ञान समापन्नस्स, सदो कण्ठको ति

वुत्तो भगवता । इथ च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीं आनेज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो अरूपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकटसतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि नेव अहस, न पन सदं अस्सोसी ति ।

२०. नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तान सञ्ज्ञान, नानत्तानं वा सञ्ज्ञानं । यस्मा हि एता, “ तथ कतमा नानत्तसञ्ज्ञा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना सञ्ज्ञानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसञ्ज्ञायो ” ति [विभग २६१] एवं विभङ्गे विभजित्वा वुत्ता इथ अधिण्णेतो असमापन्नस्स मनोधातु-मनोविज्जाणधातुसङ्गहिता सञ्ज्ञा रूपसदादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति, यस्मा चेता, अट्ट कामावचर-कुसलसञ्ज्ञा, द्वादस अकुसलसञ्ज्ञा, एकादस कामावचर-कुसलविपाकसञ्ज्ञा, द्वे अकुसलविपाकसञ्ज्ञा, एकादस कामावचरकिरियसञ्ज्ञा ति एव चतुच्चत्तालीसम्पि सञ्ज्ञा नानत्ता नानासभावा अञ्जमञ्जं असदिसा, तस्मा नानत्तसञ्ज्ञा ति वुत्ता । तास सब्बसो नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा अनावज्जना असमन्नाहारा अपच्चवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच्चवेक्खति, तस्मा ति वुत्त होति ।

२१. यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्ज्ञा पटिघसञ्ज्ञा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे पि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञान उपसम्पज्ज विहरणकाले, तस्मा तासं, समतिक्रमा अत्थङ्गमा ति द्वेधा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्ज्ञासु पन यस्मा, अट्ट कामावचर-कुसलसञ्ज्ञा, नव किरियसञ्ज्ञा, दसाकुसलसञ्ज्ञा ति इमा सत्तवीसति सञ्ज्ञा इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितब्बं । तत्रापि हि इम ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरन्तो तास अमनसिकारा येव उपसम्पज्ज विहरति । ता पन मनसिकारोन्तो असमापन्नो होती ति ।

२२. सङ्खेपतो चेत्थ, रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा ति इमिना सब्बरूपावचरधम्म्यान प्हान वुत्तं । पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञान अमनसिकारा ति इमिना सब्बेस कामावचरचित्त-चेतसिकान प्हानञ्च अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितब्बो ।

२३. अनन्तो आकासो ति एत्थ नास्स उप्पादन्तो वा वयन्तो वा पञ्चायती ति अनन्तो । आकासो ति कसिणुग्घाटिमाकासो वुच्चति । मनसिकारवसेनापि चेत्थ अनन्तता वेदितब्बा । तेनेव विभङ्गे वुत्त—“ तस्मिं आकासे चित्त ठपेति सण्ठपेति, अनन्तं फरति, तेन वुच्चति अनन्तो आकासो ” ति [विभग २६२] ।

२४. आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासानञ्च । तं आकासानञ्चं अधिज्ञानेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतन ।

उपसम्पज्ज विहरती ति त आकासानञ्चायतनं पत्वा निष्पादेत्वा तदनुरूपेण इरियापथ-
विहारेण विहरति ।

अयं आकासानञ्चायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

२५. विज्जाणञ्चायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकोरेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तियं
चिण्णवसीभावेन, आसन्नरूपावचरञ्जानपञ्चत्थिका अयं समापत्ति, नो च विज्जाणञ्चायतनमिव
सन्ता ति आकासानञ्चायतने आदीनवं दिस्वा, तत्थ निकन्ति परियादाय, विज्जाणञ्चायतनं
सन्ततो मनसिकरित्वा तं आकासं फरित्वा पवत्तविज्जाणं, विज्जाणं विज्जाणं ति पुनप्पुनं
आवज्जितब्बं, मनसिकातब्बं, पञ्चवेक्खितब्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातब्बं । अनन्तं अनन्तं
ति पन न मनसिकातब्बं ।

२६. तस्सेवं तस्मिन् निमित्ते पुनप्पुनं चित्तं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति
सन्तिट्ठति, उपचारेण चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति भावेति बहुलीकरोति ।
तस्सेवं करोतो आकासे आकासानञ्चायतनं विय आकासफुटे विज्जाणे विज्जाणञ्चायतनचित्तं
अप्पेति । अप्पनानयो पनेत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

२७. एत्तावता चेस, “ सव्वसो आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा, अनन्तं विज्जाणं ति
विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

२८. तत्थ सव्वसो ति इदं वुत्तनयमेव । आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा
ति एत्थ पन पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानमिप्पि आकासानञ्चायतनं, आरम्मणमिप्पि । आरम्मणमिप्पि हि
पुरिमनयेनेव, आकासानञ्चायतनं तं पठमस्स आरुण्यज्ञानस्स आरम्मणत्ता देवानं देवायतनं विय
अधिट्ठानट्ठेन आयतनञ्चा ति आकासानञ्चायतनं । तथा आकासानञ्चायतनं तं, तस्स ज्ञानस्स
सज्जातिहेतुत्ता, कम्भोजा अस्सानं आयतनं ति आदीनि विय सज्जातिदेसट्ठेन आयतनञ्चा ति पि
आकासानञ्चायतनं । एवमेतं, ज्ञानञ्च आरम्मणञ्चा ति उभयमिप्पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसि-
करणेन च समतिक्रमित्वा व यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयम्येतं
एकज्झं कत्वा, आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

२९. अनन्तं विज्जाणं ति तं येव, अनन्तो आकासो ति एवं फरित्वा पवत्तविज्जाणं ।
अनन्तं विज्जाणं ति एवं मनसिकरोन्तो ति वुत्तं होति । मनसिकारवसेन वा अनन्तं । सो हि
तं आकासारम्मणं विज्जाणं अनवसेसतो मनसिकरोन्तो अनन्तं ति मनसिकरोती ।

३०. यमिं विमङ्गे वुत्तं, “ अनन्तं विज्जाणं ति, तं येव आकासं विज्जाणेन फुटं
मनसिकरोति, अनन्तं फरति, तेन वुच्चति अनन्तं विज्जाण ” ति [विभंग २६२], तत्थ
विज्जाणेना ति उपयोगत्थे करणवचनं वेदितब्बं । एवं हि अट्ठकथाचरिया तस्स अत्थं वण्णयन्ति ।
अनन्तं फरति, तं येव आकासं फुटं विज्जाणं मनसिकरोती ति वुत्तं होति ।

३१. विज्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स अन्तो ति अनन्तं अनन्तमेव आनञ्च, विज्जाणं आनञ्चं विज्जाणानञ्चं ति अवत्वा, विज्जाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेत्थ रुक्खिसदो । तं विज्जाणञ्चं अधिद्धानेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स देवानं देवायतनमिवा ति विज्जाणञ्चायतन । सेस पुरिमसदिसमेवा ति ।

अयं विज्जाणञ्चायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

३२. आकिञ्चज्जायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारोहि विज्जाणञ्चायतनसमापत्तियं चिण्णवसीभावेन आसन्नआकासानञ्चायतनपञ्चत्थिका अय समापत्ति, नो च आकिञ्चज्जायतनमिव सन्ता ति विज्जाणञ्चायतने आदीनवं दिस्वा तत्थ निकान्ति परियादाय आकिञ्चज्जायतनं सन्ततो मनसिकरित्वा तस्सेव विज्जाणञ्चायतनारम्भणभूतस्स आकासानञ्चायतनविज्जाणस्स अभावो, सुज्जता, विवित्ताकारो मनसिकातब्बो ।

३३. कथं ? त विज्जाणं अमनसिकरित्वा, नत्थि नत्थी ति वा, सुज्जं सुज्जं ति वा, विवित्तं विवित्तं ति वा पुनप्पुनं आवज्जितब्बं, मनसिकातब्बं, पञ्चवेक्खितब्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातब्बं ।

३४. तस्सेवं तस्मिं निमित्ते चित्तं चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिड्ढति, उपचारेन चित्तं समाधियति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति भावेति बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो आकासे फुटे महग्गतविज्जाणे विज्जाणञ्चायतनं विय तस्सेव आकासं फरित्वा पवत्तस्स महग्गतविज्जाणस्स सुज्जविवित्तनत्थिभावे आकिञ्चज्जायतनचित्तं अप्पेति । एत्थापि च अप्पनानयो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३५. अयं पन विसेसो । तस्मिं हि अप्पनाचित्ते उप्पन्ने, सो भिक्खु, यथा नाम पुरिसो मण्डलमालादिसु केनचिदेव करणीयेन सन्निपतितं भिक्खुसङ्घं दिस्वा कत्थचि गन्त्वा, सन्निपात-किञ्चावसाने उट्ठाय पक्कन्तेसु भिक्खुसु आगन्त्वा द्वारे ठत्वा पुन तं ठान ओलोकेन्तो सुज्जमेव पस्सति, विवित्तमेव पस्सति, नास्स एव होति, एत्तका नाम भिक्खू कालङ्कता वा दिसापक्कन्ता वा ति, अथ खो, सुज्जमिदं विवित्तं ति नत्थिभावमेव पस्सति, एवमेव पुब्बे आकासे पवत्तित-विज्जाणं विज्जाणञ्चायतनज्झानचक्खुना पस्सन्तो विहरित्वा, नत्थि नत्थी ति आदिना परिकम्म-मनसिकारेण अन्तरहिते तस्मिं विज्जाणे तस्स अपगमसङ्घातं अभावमेव पस्सन्तो विहरति ।

३६. एतावता चेस, “सब्बसो विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्म, नत्थि किञ्ची ति आकिञ्च-ज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभग २४५] वुत्ति ।

३७. इथापि सब्बसो ति इदं वुत्तनयमेव । विज्जाणञ्चायतनं ति एत्थापि च पुब्बे वुत्तनयेनेव ज्ञानम्पि विज्जाणञ्चायतन, आरम्भणम्पि । आरम्भणम्पि हि पुरिमनयेनेव विज्जाणञ्च तं, दुतियस्स आरुप्पज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्धानेन आयतनञ्चा

ति विज्ञाणञ्जायतन । तथा विज्ञाणञ्च त, तस्सेव ज्ञानस्स सञ्जातिहेतुत्ता, कम्बोजा अस्सानं आयतन ति आदीनि विद्य सञ्जातिदेसङ्गेनायतनञ्चा ति पि विज्ञाणञ्जायतन । एवमेतं ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चा ति उभयमपि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्रमिन्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्जायतन उपसम्पज्ज विहातब्ब, तस्मा उभयम्पेत एकज्ज्ञं कत्वा, विज्ञाणञ्जायतनं समतिक्रम्मा ति इदं वुत्त ति वेदितब्बं ।

३८. नत्थि किञ्ची ति, नत्थि नत्थि, सुञ्ज सुञ्ज, विवित्त विवित्तं ति एवं मनसिकरोन्तो ति वुत्त होति । यमपि विभङ्गे वुत्त, “ नत्थि किञ्ची ति त येव विज्ञाण अभावेति, विभावेति अन्तरधापेति, नत्थि किञ्ची ति पस्सति, तेन वुच्चति नत्थि किञ्ची ” ति [विभंग २६२], तं किञ्चापि खयतो सम्मसन विद्य वुत्त, अथ ख्वस्म एवमेव अत्थो दट्ठब्बो । त हि विज्ञाणं अनायज्जन्तो अमनसिकरोन्तो अप्पच्चवेक्खन्तो केवलमस्स नत्थिभाव सुञ्जभाव विवित्तभावमेव मनसिकरोन्तो, अभावेति विभावेति अन्तरधापेती ति वुच्चति, न अज्जथा ति ।

३९. आकिञ्चञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ति एत्थ पन, नास्स किञ्चन ति अकिञ्चन । अन्तमसो भङ्गमत्तमपि अस्स अवसिद्ध नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्ज । आकासानञ्जायतनविज्ञाणापगमस्सेत अधिवचन । तं आकिञ्चञ्ज अधिद्वानङ्गेन आयतनमस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकिञ्चञ्जायतनं । सेसं पुरिमसदिसमेवा ति ।

अयं आकिञ्चञ्जायतनकम्मद्वाने वित्थारकथा ।

४०. नेवसञ्जानासञ्जायतनं भावेतुकामेन पन पञ्चहाकारेहि आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तिं चिण्णवसीभावेन, आसन्नविज्ञाणञ्जायतनपच्चत्थिका अय समापत्ति, नो च नेवसञ्जानासञ्जायतन विद्य सन्ता ति वा, “ सञ्जा रोगो, सञ्जा गण्डो, सञ्जा सल्ल....एतं सन्त, एतं पणीतं यदिदं नेवसञ्जानासञ्जा ” ति [म २।२३१] वा एव आकिञ्चञ्जायतने आदीनव, उपरि आनिससञ्च दिस्वा आकिञ्चञ्जायतने निकम्ति परियादाय नेवसञ्जानासञ्जायतन सन्ततो मनसिकरिन्वा, सा व अभाव आरम्भण कत्वा पवत्तिता आकिञ्चञ्जायतनसमापत्ति, सन्ता सन्ता ति पुनप्पुन आवज्जितब्बा, मनसिकातब्बा, पच्चवेक्खितब्बा, तक्काहता वितक्काहता कातब्बा ।

४१. तस्सेवं तस्मि निमित्ते पुनप्पुनं मानस चारेन्तस्स नीवरणानि विक्खम्भन्ति, सति सन्तिट्ठति, उपचारेन चित्तं समाधियति । सो तं निमित्त पुनप्पुनं आसेवति, भावेति, बहुलीकरोति । तस्सेवं करोतो, विज्ञाणापगमे आकिञ्चञ्जायतनं विद्य, आकिञ्चञ्जायतनसमापत्ति-सङ्घातेसु चत्तसु खवेसु नेवसञ्जानासञ्जायतनचित्तं अपेति । अप्पनानयो पनेत्थ वुत्त-नयेनेव वेदितब्बो ।

४२. एत्तावता चेस, “ सब्बसो आकिञ्चञ्जायतनं समतिक्रम्म नेवसञ्जानासञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [विभंग २४५] वुच्चति ।

४३. इधापि सञ्जसो ति इदं वुत्तनयमेव । आकिञ्चञ्जायतनं समतिक्रम्या ति एत्थापि पुञ्चे वुत्तनयेनेव ज्ञानमपि आकिञ्चञ्जायतनं, आरम्भणमपि । आरम्भणं हि पुरिमनयेनेव आकिञ्चञ्जं तं, ततियस्स अरूपज्ज्ञानस्स आरम्भणत्ता देवानं देवायतनं विय अधिद्धानेनायतनञ्चा ति आकिञ्चञ्जायतनं । तथा आकिञ्चञ्जं तं, तस्सेव ज्ञानस्स सञ्जातिहेतुत्ता, कम्मोजा अस्सान आयतनं ति आदीनि विय सञ्जातिदेसङ्गेनायतनञ्चा ति पि आकिञ्चञ्जायतनं । एवमेतं, ज्ञानञ्च आरम्भणञ्चा ति उभयमपि अप्ववत्तिकरणेन च अमनसिकरणेन च समतिक्रमित्वा व यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं उपसम्पज्जि विहातब्बं, तस्मा उभयम्पेत एकञ्च कत्वा, आकिञ्चञ्जायतनं समतिक्रम्या ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

४४. नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति एत्थं पनं, याय सञ्जायं भावतो तं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति, यथा पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतु विभङ्गे, “नेवसञ्जीनासञ्जी” ति उद्धरित्वा, “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसिकरोति, सङ्घारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जीनासञ्जी” ति [विभग २६३] वुत्तं ।

४५. तत्थ, सन्ततो मनसिकरोती ति, सन्ता वताय समापत्तिं, यत्र हि नाम नत्थिभावमपि आरम्भणं करित्वा ठस्सती ति एवं सन्तारम्भणताय तं सन्ता ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसिकरोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? असमापज्जितुकामताय । सो हि किञ्चापि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स, अहमेतं आवज्जिस्सामि, समापज्जिस्सामि, अधिद्दहिस्सामि, बुद्दहिस्सामि, पच्चवेक्खिस्सामी ति एस अभोगो, समन्नाहारो, मनसिकारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्ततरपणीततरताय ।

४६. यथा हि राजा महच्च राजानुभावेन हत्थिकखन्धवरगतो नगरवाथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिण्णिके एकं वत्थं दब्बं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकृतिआदीनि सिण्णानि करोन्ते दिस्सा, अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिण्णानि करिस्सन्ती ति एव तेसं छेकताय तुस्सति, न चस्स एव होति, अहो वताहं रज्जं पहाय एवरूपो सिण्णिको भवेय्य ति । तं किस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानि-संतताय । सो सिण्णिनो समतिक्रमित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चापि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स, अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि, समापज्जिस्सामि, अधिद्दहिस्सामि, बुद्दहिस्सामि, पच्चवेक्खिस्सामी ति नेव एस अभोगो, समन्नाहारो, मनसिकारो होति ।

४७. सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुञ्चे वुत्तनयेन तं परमसुखं अप्पनापत्तं सञ्जं पापुणाति, याय नेवसञ्जीनासञ्जी नाम होति, सङ्घारावसेससमापत्तिं भावेती ति वुच्चति । सङ्घारावसेससमापत्तिं ति अच्चन्तसुखमभावप्पत्तसङ्घारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

४८. इदानीं, यं तं एव अग्रिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति,

तं अथतो दस्सेतु, “ नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनं समापन्नस्स वा उप-
पन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा ” ति [विमंग २६३] वुत्तं । तेसु
इह समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधिण्येता ।

४९. वचनत्थो पनेत्थ ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो सुखुमाय च भावतो नेवस्स ससम्प-
युत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जं । नेवसञ्जानासञ्जञ्च तं, मनायतन-
धम्मायतनपरियापन्नता आयतनञ्चा ति नेवसञ्जानासञ्जायतनं ।

५०. अथ वा, यायमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा,
सङ्खारावसेससुखमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जा । नेवसञ्जानासञ्जा च सा
सेसधम्मानं अधिद्वानङ्गेनायतनञ्चा ति नेवसञ्जानासञ्जायतनं । न केवलञ्चेत्थ सञ्जा व एदिसी,
अथ खो वेदना पि नेव वेदना नावेदना, चित्तम्पि नेव चित्त नाचित्तं, फस्सो पि नेव फस्सो
नाफस्सो । एस नयो सेससम्पयुत्तधम्मेषु । सञ्जासीसेन पनाय देसना कता ति वेदितब्बा ।

५१. पत्तमक्खनतेल्लपभुतीहि च उपमाहि एस अथो विभावेत्तब्बो । सामणरो किर तेलेन
पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो, पत्तमाहारा ति आह । सो, पत्ते तेलमत्थि, भन्ते
ति आह । ततो, आहर, सामणेर, तेलं, नाळि पूरेस्सामी ति वुत्ते, नत्थि, भन्ते, तेलं ति
आह । तत्थ, यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया सद्धि अकप्पियङ्गेन तेलमत्थी ति होति, नाळिपूरणा-
दीनं वसेन नत्थी ति होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा,
सङ्खारावसेससुखमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

५२. किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्ज्ञाननञ्चेव विपस्सनाय च विसयभावं
उपगन्त्वा निब्बिदाजनन । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु, सञ्ज्ञाननकिच्चम्पेसा पटु कातुं
न सक्रोति, सेससमापत्तिषु सञ्जा विय विपस्सनाय विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननम्पि
कातुं न सक्रोति ।

५३. अञ्जेसु हि खन्धेषु अकताभिनिवेसो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्म-
सित्वा निब्बिदं पत्तु समत्थो नाम नत्थि, अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, पकतिविपस्सको पन
महापञ्जो सारिपुत्तसादिसो व सक्कुणेत्य । सो पि, “ एवं किर मे धम्मा अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा
पटिवेन्ती ” ति [म ३।२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपदधम्मविपस्सनावसेन । एवं
सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

५४. यथा च पत्तमक्खनतेल्लपमाय, एवं मग्गदकूपमाय पि अयमत्थो विभावेत्तब्बो ।
मग्गप्पाटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणरो थोकमुदक दिस्वा, उदकं भन्ते, उपाहना
ओमुञ्चथा ति आह । ततो थेरेन, सचे उदकमत्थि, आहर न्हानसाठिकं, न्हायिस्सामा ति वुत्ते,
नत्थि, भन्ते ति आह । तत्थ, यथा उपाहनतेमनमत्तङ्गेन उदकं अत्थी ति होति, न्हायनङ्गेन

नत्थी ति होति, एवम्पि सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव सञ्जा, सङ्घारावसेससुखुम-
भावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

५५. न केवलञ्च एताहेव, अञ्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि एस अत्थो विभावेतब्बो ।
उपसम्पज्ज विहरती ति इदं वुत्तनयमेवा ति ।

अयं नेवसञ्जानासञ्जायतनकम्महाने वित्थारकथा ।

५६. असदिसरूपो नाथो आरुण्यं यं चतुब्बिधं आह ।
तं इति आत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

५७. आरुण्यसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्तिमा ।

अङ्गातिक्रममेतासं न इच्छन्ति विभाविनो ॥

५८. एतासु हि रूपनिमित्तातिक्रमतो पठमा, आकासातिक्रमतो दुतिया, आकासे पवत्तित-
विज्जाणातिक्रमतो ततिया, आकासे पवत्तितविज्जाणस्स अपगमातिक्रमतो चतुर्थी ति सब्बथा
आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्तिमा आरुण्यसमापत्तियो ति वेदितब्बा । अङ्गातिक्रमं पन
एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमापत्तिसु विय एतासु अङ्गातिक्रमो अत्थि ।
सब्बासु पि हि एतासु, उपेक्खा चित्तेकग्गता ति द्वे एव ज्ञानङ्गानि होन्ति ।

५९. एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विज्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

६०. यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेड्डिमतले दिब्बनच्चगीतवादित-सुरभिगन्धमाला-
भोजनसयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्चकामगुणा पञ्चपडिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा,
ततिये ततो पणीततरा, चतुर्थे सब्बपणीता । तत्थ किञ्चापि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव,
नत्थि नेसं पासादतलभावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेड्डिमतो हेड्डिमतो उपरिमं
उपरिमं पणीततरं होति । यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुष्पल-तिपल-द्विपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा । तत्थ
किञ्चापि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा, नत्थि तासं पमाणतो
विसेसो, सुखसम्पस्स-सुखुमभाव-महग्गभावेहि पन पुरिमाय पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीत-
तरा होन्ति । एवमेव किञ्चापि चतसु एतासु, उपेक्खा चित्तेकग्गता ति एतानि द्वे येव अङ्गानि
होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अङ्गानं पणीत-पणीततरभावेन सुप्पणीततरा होन्ति
पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितब्बा ।

६१. एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको, त निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय त, तं निस्साय चापरो ॥

ठितो, चतूहि एतेहि पुरिसेहि यथाक्कमं ।

समानताय चातब्बा चतस्सो पि विभाविना ॥

६२. तत्रायमर्थयोजना । असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा त असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्येहि आलम्बित्वा तत्थ लग्गो लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा त मण्डपे लग्गं पुरिसं निस्सितो । अथञ्जो आगन्त्वा चिन्तेसि—यो एस मण्डपलग्गो, यो च त निस्सितो, उभो पेते दुट्ठिता, धुवो च नेस मण्डपपाते पातो, हन्दाह बहि येव तिट्ठामी ति । सो त निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डप-लग्गस्स च तन्निस्सितस्स च अखेमभाव चिन्तेत्वा बहिट्ठितञ्च सुट्ठित मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

६३. तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकास दट्ठब्बं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मण आकासानञ्चायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्चायतन आरब्भ पवत्तं विञ्जाणञ्चायतनं । तेसं द्विन्मपि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं बहिट्ठितो विय आकासानञ्चायतनं आरम्मणं अक्त्वा तदभावारम्मणं आकिञ्चञ्चायतनं । मण्डपलग्गस्स तन्निस्सितस्स च अखेमतं चिन्तेत्वा बहिट्ठितञ्च सुट्ठितो ति मन्त्वा त निस्साय ठितो विय विञ्जाणाभावसङ्घाते बहिपदेसे ठित आकिञ्चञ्चायतनं आरब्भ पवत्तं नेवसञ्जानासञ्चायतनं दट्ठब्बं ।

६४. एवं पवत्तमानञ्च

आरम्मणं करोतेव अञ्जाभावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसम्पि राजान वुत्तिहेतु जनो यथा ॥

६५. इदं हि नेवसञ्जानासञ्चायतनं, आसन्नविञ्जाणञ्चायतनपञ्चयिका अयं समापत्ती ति एव दिट्ठदोसम्पि तं आकिञ्चञ्चायतनं अञ्जस्स आरम्मणस्स अभावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं ? दिट्ठदोसम्पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो । यथा हि असंयतं फरुसकाय-वची-मनो-समाचार कञ्चि सब्बदिसम्पत्तिं राजान, फरुससमाचारो अयं ति एवं दिट्ठदोसम्पि अञ्जत्थ वुत्ति अलभमानो जनो वुत्तिहेतु निस्साय वत्तत्ति, एवं दिट्ठदोसम्पि त आकिञ्चञ्चायतनं, अञ्जं आरम्मणं अलभमानमिदं नेवसञ्जानासञ्चायतनं आरम्मणं करोतेव ।

६६. एवं कुरुमानञ्च

आरूळ्हो दीघनिस्सोणि यथा निस्सेणिबाहुकं ।
 पब्बतग्गाञ्च आरूळ्हो यथा पब्बतमत्थकं ॥
 यथा वा गिरिमारूळ्हो अत्तनो येव जण्णुकं ।
 ओलुब्भति, तथा तं तं ज्ञानमोलुब्भ वत्तती ति ॥
 इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
 समाधिभावनाधिकारे आरुप्पनिद्देसो नाम
 दसमो परिच्छेदो ।

एकादशमो परिच्छेदो समाधिनिर्देशो

१. इदानीं आरूपानन्तरं, एका सञ्जा ति एवं उद्दिष्टाय [३।१०५] आहारे पटिकूल-सञ्जाय भावनानिर्देशो अनुष्प्तो। तत्थ आहरती ति आहारो। सो चतुर्विधो, कबळीकाराहारो, फस्साहारो, मनोसञ्चेतनाहारो, विञ्जाणाहारो ति।

२. को पनेत्थ किमाहरती ति ! कबळीकाराहारो ओजड्ढमकं रूपं आहरति। फस्साहारो तिस्सो वेदना आहरति। मनोसञ्चेतनाहारो तीसु भवेसु पटिसन्धि आहरति। विञ्जाणाहारो पटिसन्धिकल्पणे नामरूपं आहरति।

३. तेसु कबळीकाराहारे निकन्तिभयं, फस्साहारे उपगमनभयं, मनोसञ्चेतनाहारे उप-पत्तिभयं, विञ्जाणाहारे पटिसन्धिभयं। एवं सप्पटिभयेसु च तेसु कबळीकाराहारो पुत्तमंसूपमेन दीपेतब्बो, फस्साहारो निच्चम्मगावूपमेन, मनोसञ्चेतनाहारो अङ्गारकासूपमेन, विञ्जाणाहारो सत्तिसत्तूपमेना ति।

४. इमेसु पन चत्तसु आहारेसु असित-पीत-खायित-सायितप्पभेदो कबळीकारो आहारो ष इमस्मिं अत्थे आहारो ति अधिप्पेतो। तस्मिं आहारे पटिकूलाकारगहणवसेन उप्पन्ना सञ्जा आहारे पटिकूलसञ्जा।

५. तं आहारे पटिकूलसञ्जं भावेतुकामेन कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा उग्गहतो एकपदम्पि अविरञ्जन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन असित-पीत-खायित-सायितप्पभेदे कबळीकाराहारे दसहा-कारेहि पटिकूलता पच्चवेक्खितब्बा। सेय्ययिदं—गमनतो, परियेसनतो, परिभोगतो, आसयतो, निधानतो, अपरिपक्कतो, परिपक्कतो, फलतो, निस्सन्दतो, सम्मक्खनतो ति।

६. तत्थ गमनतो ति, एवं महानुभावे नाम सासने पब्बजितेन सकलरत्तिं बुद्धवचन-सञ्ज्ञायं वा समणधम्मं वा कत्वा कालस्सेव वुड्ढाय चेतियङ्कण-बोधियङ्कणवत्तं कत्वा पानीयं परिभोज-नीयं उपट्ठपेत्वा परिवेणं सम्मज्जित्वा सरीरं पटिजग्गित्वा आसनं आरुह्य वीस-तिसवारे कम्मट्ठानं मनसिकरित्वा उड्ढाय पत्तचीवरं गहेत्वा निज्जनसम्भाधानि पविवेकसुखानि छायूदकसम्पन्नानि सुचीनि सीतलानि रमणीयभूमिभागानि तपोवनानि पहाय अरिय विवेकरति अनपेक्खित्वा, सुसानाभिमुखेन सिक्कालेन विय, आहारत्थाय गामाभिमुखेन गन्तव्वं।

७. एवं गच्छता च मञ्चम्हा वा पीठम्हा वा ओतरणतो पडाय पादरजधरगोलिकवच्चादि-सम्परिकिण्णं पच्चत्थरणं अक्कमितव्वं होति। ततो अपेक्कदा मूसिकजतुकवच्चादीहि उपहतत्ता अन्तोगम्भतो पटिकूलतरं पमुखं दड्ढव्वं होति। ततो उद्धकपारावतादिवच्चसम्भक्खितत्ता उपरिम-

तलतो पटिकूलतरं हेडिमतलं, ततो कदाचि कदाचि वातेरितेहि पुराणतिणपण्णेहि गिलान-
सामणेराणं मुत्तकरीसखेळसिद्धाणिकाहि वस्सकाले उदकचिक्खल्लादीहि च सङ्गिलिङ्गता हेडिम-
तलतो पटिकूलतरं परिवेणं, परिवेणतो पटिकूलतरा विहाररच्छा दड्ढ्वा होति ।

८. अनुपुब्बेन पन बोधिञ्च चेतियञ्च वन्दिता वितक्कमाळके ठितेन, मुत्तारासिसदिसं
चेतियं मोरपिञ्जकलापमनोहरं बोधि देवविमानसम्पत्तिसरिसरिकं सेनासनञ्च अनपलोकेत्वा एवरूपं
नाम रमणीयं पदेसं पिड्ढिं कत्वा आहारहेतु गन्तव्व भविस्सती ति पक्कमित्वा गाममग्गं पटिपन्नेन
खाणुकण्टकमग्गो पि उदकवेगभिन्नविसममग्गो पि दड्ढ्वा होति ।

९. ततो गण्डं पटिच्छादेन्तेन विय निवासनं निवासेत्वा, वणचोळकं बन्धन्तेन विय
काय बन्धनं बन्धित्वा, अडिसिद्धाटं पटिच्छादेन्तेन विय चीवरं पारुपित्वा, भेसज्जकपालं नीहर-
न्तेन विय पत्तं नीहरित्वा गामद्वारसमीप पापुणन्तेन हथिकुणप-अस्सकुणप-गोकुणप-महिंसकुणप-
मनुस्सकुणप-अहिकुणप-कुक्कुरकुणपानि पि दड्ढ्वानि भवन्ति । न केवलञ्च दड्ढ्वानि, गन्धो पि
नेसं घानं पटिह्नमानो अधिवासेतव्वो होति । ततो गामद्वारे ठत्वा चण्डहथिअस्सादिपरिस्सय-
परिवज्जनत्थं गामरच्छा ओलोकेतव्वो होन्ति ।

१०. इच्चेतं पञ्चत्थरणादि अनेककुणपपरियोसानं पटिकूलं आहारहेतु अक्कमितव्वञ्च दड्ढ्वाञ्च
घायितव्वञ्च होति, अहो वत भो पटिकूलो आहारो ति एवं गमनतो पटिकूलता पञ्चवेक्खितव्वो ।

११. कथं परियेसनतो ? एवं गमनपटिकूलं अधिवासेत्वा पि गामं पविट्ठेन सङ्घाटि-
पारुतेन कपणमनुस्सेन विय कपालहथ्येन घरपटिपाटिया गामवीथिसु चरितव्वं होति, यत्थ
वस्सकाले अक्कन्तक्कन्तङ्गाने याव पिण्डिकमसा पि उदकचिक्खले पादा पविसन्ति, एकेन हथ्येन
पत्तं गहेतव्वं होति, एकेन चीवरं उक्खिपितव्वं, गिम्हकाले वातवेगेन समुद्धितेहि पसुतिणरजेहि
ओकिण्णसरीरेन चरितव्वं होति । तं तं गेहद्वारं पत्वा मच्छधोवन-मंसधोवन-तण्डुलधोवन-
खेळ-सिद्धाणिक-सुनखसूकरवच्चादीहि सम्मिस्सानि किमिकुलाकुलानि नीलमन्त्रिकपरिकिण्णानि
ओलिगल्लानि चैव चन्दनिकङ्कानानि च दड्ढ्वानि होन्ति, अक्कमितव्वानि पि । यतो ता
मन्त्रिका उड्ढित्वा सङ्घाटियम्पि पत्ते पि सीसे पि निलीयन्ति ।

१२. घरं पविट्ठस्सापि केचि देन्ति, केचि न देन्ति । ददमाना पि एकच्चे हिम्यो पक्कभत्तम्पि
पुराणखज्जकम्पि पूतिकुम्माससूपादीनि पि ददन्ति । अददमाना पि केचिदेव, अतिच्छथ भन्ते ति
वदन्ति । केचि पन अपस्समाना विय तुण्ही होन्ति, केचि अज्जेन मुख करोन्ति, केचि,
गच्छ रे मुण्डका ति आदीहि फरुसवाचाहि समुदाचरन्ति । एवं कपणमनुस्सेन विय गामे
पिण्डाय चरित्वा निक्खमितव्वं ति ।

१३ इच्चेतं गामप्वेसनतो पडाय याव निक्खमना उदकचिक्खलादिपटिकूलं आहारहेतु
अक्कमितव्वञ्चैव दड्ढ्वाञ्च अधिवासेतव्वञ्च होति, अहो वत भो पटिकूलो आहारो ति एवं परि-
येसनतो पटिकूलता पञ्चवेक्खितव्वो ।

१४. कथं परिभोगतो ? एवं परिधिहाहरेण पन बहिगामे फासुकडाने सुखनिसिन्नेन याव तत्थ हत्थं न ओतारिंति, ताव तथारूपं गरुडानियं भिक्खू वा लज्जिमनुस्सं वा दिस्वा निमन्तेतुम्पि सक्का होति, भुज्जितुकामताय पनेत्थ हत्थे ओतरितमत्ते, गण्ढया ति वदन्तेन लज्जितब्बं होति । हत्थं पन ओतारेत्वा मदन्तस्स पञ्चङ्गुलिअनुसारेण सेदो पग्घरमानो सुक्खथद्ध-भत्तम्पि तेमेन्तो मुदुं करोति ।

१५. अथ तस्मिं परिमदनमत्तेनापि सम्भिन्नसोभे आलोपं कत्वा मुखे ठपिते हेडिमदन्ता उदुक्खलकिच्च साधेन्ति, उपरिमा मुसलकिच्चं, जिह्वा हत्थकिच्च । तं तत्थ सुवानदोणियं सुवान-पिण्डमिव दन्तमुसलेहि कोट्टेत्वा जिह्वाय सम्परिवत्तियमानं जिह्वगो तनुपसन्नखेळो मक्खेति, वेमञ्जतो पट्टाय बहलखेळो मक्खेति, दन्तकट्टेन असम्पत्तड्डाने दन्तगूथको मक्खेति ।

१६. सो एवं विचुण्णितमक्खितो तं खणं येव अन्तरहितवण्णगन्धसङ्घारविसेसो सुवान-दोणियं ठितसुवानवमथु विय परमजेगुच्छभावं उपगच्छति । एवरूपो पि सामानो चक्खुस्स आपाथमतीतत्ता अञ्जोहरितब्बो होती ति एवं परिभोगतो पटिक्कलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१७. कथं आसयतो ? एवं परिभोगं उपगतो च पनेस अन्तो पविसमानो, यस्मा बुद्ध-पच्चैकबुद्धानम्पि रज्जो पि चक्कवत्तिस्स पित्त-सेम्ह-पुब्ब-लोहितासयेसु चतूसु अञ्जतरो आसयो होति येव, मन्दपुज्जानं पन चत्तारो पि आसया होन्ति, तस्मा यस्स पित्तासयो अधिको होति तस्स बहलमधुकतेलमक्खितो विय परमजेगुच्छो होति, यस्स सेम्हासयो अधिको होति तस्स नागबलापण्णरसमक्खितो विय, यस्स पुब्बासयो अधिको होति तस्स पूतितक्कमक्खितो विय, यस्स लोहितासयो अधिको होति तस्स रजनमक्खितो विय परमजेगुच्छो होती ति एवं आसयतो पटिक्कलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१८. कथं निधानतो ? सो इमेसु चतूसु आसयेसु अञ्जतरेण आसयेन मक्खितो अन्तो-उदरं पविसित्वा नेव सुवण्णभाज्जे न मणिरजतादिभाज्जेसु निधानं गच्छति । सचे पन दसवस्सिकेन अञ्जोहरियति, दस वस्सानि अधोतवच्चकूपसदिसे ओकासे पतिट्ठहति । सचे बीस-तिस-चत्तालीस-पज्जास-सट्ठि-सत्तति-असीति-नवुतिवस्सिकेन, सचे वस्ससत्तिकेन अञ्जो-हरियति, वस्ससत्तं अधोतवच्चकूपसदिसे ओकासे पतिट्ठहती ति एवं निधानतो पटिक्कलता पच्चवेक्खितब्बा ।

१९. कथं अपरिपक्वतो ? सो पनायमाहारो एवरूपे ओकासे निधानमुपगतो याव अपरिपक्वो होति, ताव तस्मिं येव यथावुत्तप्पकारे परमन्धकारतिमिसे नानाकुणपगन्धवासितपवन-विचरिते अतिदुग्गन्धजेगुच्छे पदेसे, यथा नाम निदाघे अकालमेघे अभिवुड्ढि चण्डालगामद्वारे आवाटे पतितानि तिणपण्णकिलञ्जखण्डआहिकुक्कुरमनुस्सकुणपादानि सूरियातपेन सन्तत्तानि फणबुब्बुलकाचितानि तिडन्ति, एवमेव त दिवसम्पि हिट्थो पि ततो पुरिमे दिवसे पि अञ्जो-

हटो सञ्चो एकतो हुत्वा सेम्हपटलपरियोनद्धो कायगिगसन्तापकुथितकुथनसञ्जातफेणवुब्बुळका-
चित्तो परमजेगुच्छभावं उपगन्त्वा तिड्ढती ति एवं अपरिपक्कतो पटिकूलता पच्चवेक्खितञ्चा ।

२०. कथं परिपक्कतो ? सो तत्थ कायगिगिना परिपक्को समानो न सुवण्णरजतादिधातुयो
विय सुवण्णरजतादिभावं उपगच्छति, फेणवुब्बुळके पन मुञ्चन्तो, सण्हकराणिय पिसिंत्वा
नाळिके पक्खिपमानपण्डुमत्तिका विय, करीसभाव उपगन्त्वा पक्कासयं, मुत्तभावं उपगन्त्वा
मुत्तवत्थिञ्च पूरेती ति एवं परिपक्कतो पटिकूलता पच्चवेक्खितञ्चा ।

२१. कथं फलतो ? सम्मा परिपच्चमानो च पनायं केसलोमनखदन्तादीनि नानाकुणपानि
निष्फादेति, असम्मा परिपच्चमानो ददु-कण्डु-कच्छु-कुड्ड-किलास-सोस-कासातिसारप्पभुतीनि रोग-
सतानि, इदमस्स फलं ति एव फलतो पटिकूलता पच्चवेक्खितञ्चा ।

२२. कथं निस्सन्दतो ? अञ्जोहरियमानो चेस एकेन द्वारेन पविसित्वा निस्सन्दमानो,
“ अक्खिम्हा अक्खिगूथको, कण्णम्हा कण्णगूथको ” ति [सु १९७] आदिना पकारेन
अनेकेहि द्वारेहि निस्सन्दति, अञ्जोहरणसमये चेस महापरिवारेनापि अञ्जोहरियति, निस्सन्दन-
समये पन उच्चारपस्सावादिभावं उपगतो एककेनेव नीहरियति, पठमदिवसे च नं परिभुजन्तो
इड्डपहडो पि होति उदग्गुदग्गो पीतिसोमनस्सजातो, दुतियदिवसे निस्सन्दन्तो पिहितनासिको
होति विकुण्ठितमुखो जेगुच्छी मङ्कुभूतो, पठमदिवसे च नं रत्तो गिद्धो गथितो मुच्छितो पि
अञ्जोहरित्वा दुतियदिवसे एकरत्तिवासेन विरत्तो अड्डियमानो हरायमानो जिगुच्छमानो नीहरति ।

२३. तेनाहु पोरणा—

“ अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

एकद्वारेन पविसित्वा नवहि द्वारेहि सन्दति ॥

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

भुज्जति सपरिवारो, निक्खामेन्तो निलीयति ॥

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

भुज्जति अभिनन्दन्तो, निक्खामेन्तो जिगुच्छति ॥

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

एकरत्तिपरिवासा सच्च भवति पूतिकं ” ति [ ] ॥

एवं निस्सन्दतो पटिकूलता पच्चवेक्खितञ्चा ।

२४. कथं सम्मक्खनतो ? परिभोगकाले पि चेस हत्थ-ओड्ड-जिह्वा-ताळनि सम्मक्खेति ।
तानि तेन सम्मक्खितत्ता पटिकूलानि होन्ति, यानि धोतानि पि गन्धहरणत्थं पुनप्पुनं धोवितञ्चानि
होन्ति । परिभुत्तो समानो यथा नाम ओदने पच्चमाने थुसकणकोण्डकादीनि उत्तरित्वा उक्खालि-
मुखवट्ठिपिधानियो मक्खेन्ति, एवमेव सकलसरीरातुगतेन कायगिगिना फेणुदेहक पच्चित्वा

उत्तरमानो दन्ते दन्तमलभावेन सम्मन्वेति, जिह्वा-तालुपभृतीनि खेळसेम्हादिभावेन, अक्खि-
कण्ण-नासा-अधोमग्गादिके अक्खिगूथक-कण्णगूथक-सिङ्खणिका-मुत्तकरिसादिभावेन सम्मन्वेति,
येन सम्मन्वितानि इमानि द्वारानि दिवसे दिवसे वोवियमानानि पि नेव सुचीनि न मनोरमानि
होन्ति, येसु एकच्चं धोवित्वा हत्थो पुन उदकेन धोवित्त्वे होति, एकच्चं धोवित्वा दत्तिकात्तुं
गोमयेन पि मत्तिकाय पि गन्धचुण्णेन पि धोवतो पटिकूलता न विगच्छतीति एवं सम्मन्वितानि
पटिकूलता पञ्चवेक्खित्त्वा ।

२५. तस्सेवं दसहाकारोहि पटिकूलतं पञ्चवेक्खतो तक्काहतं धितक्काहतं करोन्तस्स पटि-
कूलाकारवसेन कवळीकाराहारो पाकटो होति । सो तं निमित्तं पुनप्पुनं आसेवति भावेति
वड्डलीकरोति । तस्सेव करोतो नीवरणानि विक्खम्भन्ति, कवळीकाराहारस्स सभावधम्मताय
गम्भीरत्ता अप्पनं अप्पत्तेन उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति । पटिकूलाकारगहणवसेन पनेत्थ
सञ्जा पाकटा होति । तस्मा इदं कम्मद्धानं, आहारे पटिकूलसञ्जा इत्थेव सङ्ग गच्छति ।

२६. इमञ्च पन आहारे पटिकूलसञ्जं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो रसतण्हाय चित्तं पटिलीयति,
पटिकुटति पटिवट्ठति । सो, कन्तारनित्थरणत्थिको विय पुत्तमंसं, विगतमदो आहारं आहारेति
यावदेव दुक्खस्स नित्थरणत्थाय । अथस्स अप्पकसिरेनेव कवळीकाराहारपरिञ्जामुखेन पञ्च-
कामगुणिको रागो परिञ्ज गच्छति । सो पञ्चकामगुणपरिञ्जामुखेन रूपक्खन्धं परिजानाति ।
अपरिपक्कादिपटिकूलभाववसेन चस्स कायगतासतिभावना पि पारिपूर्णि गच्छति । असुभसञ्जाय
अनुलोमपटिपदं पटिपन्नो होति । इमं पन पटिपत्तिं निस्साय दिट्ठे व धम्मे अमत्तपरियोसानतं
अनभिसम्भुणन्तो सुगतिपरायनो होतीति ।

अयं आहारे पटिकूलसञ्जाभावनाय विथारकथा ।

२७. इदानी आहारे पटिकूलसञ्जानन्तरं, एकं वक्थानं ति एवं उदिट्ठस्स [३।१०५]
चतुधातुवक्थानस्स भावनानिर्देशो अनुप्पत्तो । तत्थ, वक्थानं ति सभावूपलक्खणवसेन सन्नि-
द्धानं । चतुल्लं धातून वक्थानं चतुधातुवक्थानं । धातुमनसिकारो, धातुकम्मद्धानं, चतुधातु-
वक्थानं ति अत्थतो एकं । तयिदं द्विधा आगतं, सङ्खेपतो च विथारतो च । सङ्खेपतो
महासतिपद्धाने आगतं, विथारतो महाहत्थिपदूपमे, राहुलोवादे, धातुविभङ्गे च ।

२८. त हि, “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, दक्खो गोघातको वा गोघातकन्तेवासी वा गाविं
वधित्वा चातुम्महापथे बिलसो पटिविभजित्वा निसिन्नो अस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु
इममेव कायं यथाठितं यथापणिहितं धातुसो पञ्चवेक्खति, अत्थि इमस्मिं काये पथवीधातु
आपोधातु तेजोधातु वायोधातु ” ति [दी २।२९४] एवं तिक्खपञ्जस्स धातुकम्मद्धानिकस्स
वसेन महासतिपद्धाने सङ्खेपतो आगतं ।

२९. तस्सत्थो—यथा छेको गोघातको वा तस्सेव वा भत्तवेतनभतो अन्तेवासिको गाविं

वधित्वा विनिविञ्चित्वा चतस्सो दिसागतानं महापथानं वेमज्झट्टानसङ्घाते चातुम्महापथे कोट्टास कत्वा निसिन्नो अस्स, एवमेव भिक्खु चतुन्नं इरियापथानं येन केनचि आकारेण ठितत्ता यथाठितं, यथाठितत्ता व यथापणिहितं कायं, अथि इमस्मिं काये पथवीधातु....पे....वायोधातु ति एवं धातुसो पच्चवेक्खति ।

३०. किं वुत्तं होति ? यथा गोघातकस्स गाविं पोसेन्तस्स पि आघातनं आहरन्तस्स पि आहरित्वा तत्थ बन्धित्वा ठपेन्तस्स पि वधेन्तस्स पि वधितं मतं पस्सन्तस्स पि तावदेव गावी ति सञ्जा य अन्तरधायति, याव नं पदालेवा बिलसो न विभजति । विभजित्वा निसिन्नस्स पन गाविसञ्जा अन्तरधायति, मंससञ्जा पवत्ताति । नास्स एवं होति, अहं गाविं विक्रिणामि, इमे गाविं हरन्ती ति । अथ ख्वस्स, अहं मंसं विक्रिणामि इमे पि मंसं हरन्तिचेव होति । एवमेव इमस्सापि भिक्खुनो पुब्बे बालपुथुज्जनकाले गिहिभूतस्स पि पब्बजितस्स पि तावदेव सत्तो ति वा, पोसो ति वा, पुगालो ति वा सञ्जा न अन्तरधायति, याव इममेव काय यथा- ठित यथापणिहितं घनविनिब्भोग कत्वा धातुसो न पच्चवेक्खति । धातुसो पच्चवेक्खतो पन सत्तसञ्जा अन्तरधायति, धातुवसेनेव चित्तं सन्तिट्ठति । तेनाह भगवा, “ सेय्यथा पि, भिक्खवे, दक्खो गोघातको वा....पे....निसिन्नो अस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु....पे.... वायोधातु ” ति ।

३१. महाहत्थिपदूपमे पन, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका पथवीधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं कक्खळं खरिगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, केसा लोमा....पे... उदरियं करीसं, यं वा पनञ्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं कक्खळं खरिगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका पथवीधातु ” ति [म १।१८५] च, “ कतमा चावुसो अज्झत्तिका आपोधातु ? य अज्झत्तं पच्चत्तं आपो आपोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, पित्तं....पे....मुत्तं, यं वा पनञ्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं आपो आपोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका आपोधातु ” ति [म १।१८७] च, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका तेजोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, येन च सन्तप्पति, येन च जरियति, येन च परिडड्हति, येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छति, य वा पनञ्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका तेजोधातु ” ति [म १।१८८] च, “ कतमा चावुसो, अज्झत्तिका वायोधातु ? यं अज्झत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं उपादिण्णं, सेय्यथिदं, उद्धङ्गमा वाता, अधोगमा वाता, कुच्छिसया वाता, कोट्टसया वाता, अङ्गमङ्गानुसारिणो वाता, अस्ससो पस्सासो इति वा, यं वा पनञ्जम्पि किञ्चि अज्झत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं उपादिण्णं, अयं वुच्चतावुसो, अज्झत्तिका वायोधातु ” ति [म १।१८८] च एव नातितिक्वपञ्जस्स धातुकम्मद्वानिकस्स वसेन वित्थारतो आगतं । यथा चेत्थ, एवं राहुलोवाद-धातुविभङ्गेषु पि ।

३२. तत्रायं अनुत्तानपदवर्णना । अञ्ज्ञतं पञ्चत्तं ति इदं ताव उभयपि नियेकस्स धिवचनं । नियकं नाम अत्तनिजातं । ससन्तानपरियापन्नं ति अत्थो । तथिदं यथा लोके थिसु कथा अधित्थी ति बुच्चति, एवं अत्तनि पवत्तत्ता अञ्ज्ञत्त, अत्तान पटिच्च पवत्तत्ता चत्तं ति बुच्चति ।

३३. कक्खलं ति थद्वं । खरिगतं ति फरुस । तत्थ पठमं लक्खणवचनं, दुतिय गाकारवचनं । कक्खललक्खणा हि पथवीधातु । सा फरुसाकारा होति, तस्मा खरिगत ति ता । उपादिण्णं ति दब्ब्हं आदिण्णं । अहं ममं ति एवं दब्ब्हं आदिण्णं, गहितं, रामद्वं ति अत्थो ।

३४. सेय्यथिदं ति निपातो । तस्स त कतमं ति चे ति अत्थो । ततो तं दस्सेन्तो, सा लोमा ति आदीनि आह । एत्थ च, मत्थलुङ्गं पक्खिपित्वा वीसतिया आकारोहि पथवी- तातु निदिट्ठा ति वेदितव्वा । यं वा पनञ्जम्पि किञ्चि ति अवसेसेसु तीसु कोट्टासेसु थवीधातु सङ्गहिता ।

३५. विस्सन्दनभावेन त तं ठानं अणोति पणोती ति आपो । कम्मसमुद्धानादिवसेन नाविधेसु आपेसु गत ति आपोगतं । किं तं ? आपोधातुया आवन्धनलक्खण ।

३६. तेजनवसेन तेजो । वुत्तनयेनेव तेजेसु गतं ति तेजोगतं । किं तं ? उण्हत्तलक्खणं । न चा ति येन तेजोधातुगतेन कुपितेन अयं कायो सन्तप्पति, एकाहिकजरादिभावेन सुमजातो होति । येन च जरियती ति येन अयं कायो जीरति, इन्द्रियवेकल्लतं, बलपरि- खयं, वल्लिपल्लितादिभावञ्च पापुणाति । येन च परिड्ढहती ति येन कुपितेन अयं कायो ष्ढति, सो च पुग्गलो, ड्हहामी ड्हहामी ति कन्दन्तो सतथोतसप्पि-गोसीसचन्दनादिलेपञ्चेव । लवण्टवातञ्च पच्चासिसति । येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छती । येनेतं असितं वा ओदनादि, पीत वा पानकादि, खायितं वा पिट्ठखजकादि, सायितं वा म्बपक्क-मधुफाणितादि सम्मा परिपाक गच्छति । रसादिभावेन विवेकं गच्छती ति अत्थो । थ च पुरिमा तयो तेजा चतुसमुद्धाना, पञ्चिमो कम्मसमुद्धानो व ।

३७. वायनवसेन वायो । वुत्तनयेनेव वायेसु गतं ति वायोगतं । किं तं ? क्त्थिम्भन- लक्खणं । उद्धङ्गमा वाता ति उग्मारहिकादिपवत्तका उद्ध आरोहणवाता । अधोगमा वाता । उच्चारपस्सावादिनीहरणका अधो ओरोहणवाता । कुच्छिसया वाता ति अन्तानं बहि ता । कोट्टसया वाता ति अन्तान अन्तो वाता । अङ्गमङ्गानुसारिनो वाता ति मनिजालानुसारेण सकलसरिरे अङ्गमङ्गानि अनुसटा समिञ्जनपसारणादिनिम्बत्तका वाता । स्ससो ति अन्तो पविसननासिकावातो । पस्सासो ति बहिनिक्खमननासिकावातो । एत्थ पुरिमा पञ्च चतुसमुद्धाना, अस्सासपस्सासा चित्तसमुद्धाना व । सम्बत्थ, यं वा पनञ्जम्पि ाञ्ची ति इमिना पदेन अवसेसकोट्टासेसु आपोधातुआदयो सङ्गहिता ।

३८. इति वीसतिया आकारेहि पथवीधातु, द्वादसहि आपोधातु, चतुह्रि तेजोधातु, छह्रि वायोधातु ति द्वाचत्तालीसाय आकारेहि चतस्तो धातुयो वित्यारिता होन्ती ति । अयं तावेत्य पाल्लिवण्णना ।

३९. भावनानये पनेत्य तिकखपञ्जस्स भिक्खुनो, केसा पथवीधातु, लोमा पथवीधातु ति एवं वित्यारतो धातुपरिगहो पपञ्चतो उपड्ढाति । यं थद्वलक्खणं, अयं पथवीधातु, यं आबन्धनलक्खणं, अयं आपोधातु, यं परिपाचनलक्खणं, अयं तेजोधातु, य वित्थम्भनलक्खणं, अयं वायोधातु ति एवं मनसिकरोतो पनस्स कम्मङ्गानं पाकटं होति । नातितिकखपञ्जस्स पन एवं मनसिकरोतो अन्धकारं अविभूत होति, पुरिमनयेन वित्यारतो मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति ।

४०. कथं ? यथा द्वांसु भिक्खुसु बहुपेय्यालं तन्ति सज्झायन्तेसु, तिकखपञ्जो भिक्खु सकिं वा द्रक्खत्तुं वा पेय्यालमुखं वित्यारेत्वा ततो परं उभतो कोटिवसेनेव सज्झायं करोन्तो गच्छति । तत्र नातितिकखपञ्जो एव वत्ता होति—किंसज्झायो नाम एस ओडपरियाहृतमत्तं कातुं न देति, एवं सज्झाये कयिरमाने कदा तन्ति पगुणा भविस्सती ति ? सो आगतागतं पेय्यालमुखं वित्यारेत्वा व सज्झायं करोति । तमेनं इतरो एवमाह—किंसज्झायो नामेस परियो-सानं गन्तुं न देति, एवं सज्झाये कयिरमाने कदा तन्ति परियोसानं गमिस्सती ति ? एवमेव तिकखपञ्जस्स केसादिवसेन वित्यारतो धातुपरिगहो पपञ्चतो उपड्ढाति, यं थद्वलक्खणं, अयं पथवीधातु ति आदिना नयेन सङ्घेपतो मनसिकरोतो कम्मङ्गानं पाकटं होति । इतरस्स तथा मनसिकरोतो अन्धकारं अविभूतं होति, केसादिवसेन वित्यारतो मनसिकरोन्तस्स पाकटं होति ।

४१. तस्मा इमं कम्मङ्गानं भावेतुकामेन तिकखपञ्जेन ताव रहोगतेन पटिसल्लीनेन सकलप्पि अत्तनो रूपकायं आवज्जेत्वा, यो इमस्मिं काये थद्वभावो वा खरभावो वा, अयं पथवीधातु, यो आबन्धनभावो वा द्रवभावो वा, अयं आपोधातु, यो परिपाचनभावो वा उण्हभावो वा, अयं तेजोधातु, यो वित्थम्भनभावो वा समुदीरणभावो वा, अयं वायोधातु ति एवं सङ्घित्तेन धातुयो परिगहेत्वा पुनप्पुनं, पथवीधातु आपोधातु ति धातुमत्ततो निस्सत्ततो निज्जीवतो आवज्जितब्बं मनसिकातब्बं पच्चवेक्खितब्बं ।

४२. तस्सेवं वायममानस्स न चिरेनेव धातुप्पभेदावभासनपञ्चापरिगहितो सभावधम्म-रम्मणत्ता अप्पनं अप्पत्तो उपचारमत्तो समाधि उपज्जति ।

४३. अथ वा पन, ये इमे चतुन्नं महाभूतानं निस्सत्तभावदस्सनत्थं धम्मसेनापतिना, “अट्ठिञ्च पटिच्च ञ्हारुञ्च पटिच्च मंसञ्च पटिच्च चम्मञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो रूपं त्वेव सङ्गं गच्छती” ति [म १।१९०] चत्तारो कोट्टासा वुत्ता, तेसु तं तं अन्तरानुसारिना जाणहत्थेन विनिम्भुजित्वा, यो एतेसु थद्वभावो वा खरभावो वा अयं पथवीधातु ति पुरिमनयेनेव

धातुयो परिगृह्यत्वा पुनर्पुनं, पथवीधातु आपोधातु तौ धातुमत्ततो निस्सत्ततो निजीवतो आवजितम्बं मनसिकातम्बं पञ्चवेक्खितम्बं ।

४४. तस्सेवं वायममानस्स न चिरेनेव धातुपभेदावभासनपञ्चापरिगृहितो सभावधम्मा-
रम्भणत्ता अप्पनं अप्पत्तो उपचारमत्तो समाधि उप्पज्जति । अयं सङ्केपतो आगते चतुधातु-
ववत्थाने भावनानयो ।

४५. वित्थारतो आगते पन एवं वेदितम्बो । इदं कम्मद्धानं भावेतुकामेन हि नातितिक्र-
पञ्जेन योगिना आचरियसन्तिके द्वाचत्तालीसाय आकारेहि वित्थारतो धातुयो उग्गण्हित्वा वुत्त-
प्पकारे सेनासने विहरन्तेन कतसम्बकिच्चेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन, ससम्भारसङ्केपतो, ससम्भार-
विभत्तितो, सलक्खणसङ्केपतो, सलक्खणविभत्तितो ति एवं चत्तहाकारोहि कम्मद्धानं भावेतम्बं ।

४६. तत्थ कथं ससम्भारसङ्केपतो भावेति ? इध भिक्खु वीसतिया कोडासेसु
थद्दाकारं पथवीधातु ति ववत्थपेति, द्वादससु कोडासेसु यूसगतं उदकसङ्घातं आबन्धनाकारं
आपोधातु ति ववत्थपेति, चतूसु कोडासेसु परिपाचनकतेजं तेजोधातु ति ववत्थपेति, छसु
कोडासेसु वित्थम्भनाकारं वायोधातु ति ववत्थपेति । तस्सेव ववत्थापयतो येव धातुयो पाकटा
हेन्ति । ता पुनर्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

४७. यस्स पन एवं भावयतो कम्मद्धानं न इज्झति, तेन ससम्भारविभत्तितो भावेतम्बं ।
कथं ? तेन हि भिक्खुना, यं तं कायगतासतिकम्मद्धाननिर्देशे सत्तथा उग्गहकोसल्लं, दसधा
मनसिकारकोसल्लञ्च वुत्तं [८।४८-७८], द्वत्तिसाकारे ताव तं सम्ब अपरिहापेत्वा तच्चपञ्च-
कादीनं अनुलोमपटिलोमतो वचसा सञ्ज्ञायं आदिं कत्वा सम्बं तत्थ वुत्तविधानं कातम्बं ।
अयमेव हि विसेसो—तत्थ वण्ण-सण्ठान-दिसोकास-परिच्छेदवसेन केसादयो मनसिकरित्वा पि
पटिकूलवसेन चित्तं ठपेतम्बं, इध धातुवसेन । तस्मा वण्णादिवसेन पञ्चधा पञ्चधा केसादयो
मनसिकरित्वा अवसाने एवं मनसिकारो पवत्तेतम्बो—

४८. इमे केसा नाम सीसकटाहपल्लिवेठनचम्मे जाता । तत्थ, यथा वम्मिकमत्थके जातेसु
कुण्ठतिणेषु न वम्मिकमत्थको जानाति, मयि कुण्ठतिणानि जातानी ति, न पि कुण्ठ-
तिणानि जानन्ति, मयं वम्मिकमत्थके जातानी ति, एवमेव न सीसकटाहपल्लिवेठनचम्मं जानाति,
मयि केसा जाता ति, न पि केसा जानन्ति, मयं सीसकटाहवेठनचम्मे जाता ति । अञ्जमञ्जं
आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति केसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो
अव्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातु ति ।

४९. लोमा सरीरवेठनचम्मे जाता । तत्थ, यथा सुञ्जगामद्धाने जातेसु दम्बतिणकेसु
न सुञ्जगामद्धानं जानाति, मयि दम्बतिणकानि जातानी ति, न पि दम्बतिणकानि जानन्ति,
मयं सुञ्जगामद्धाने जातानी ति एवमेव न सरीरवेठनचम्मं जानाति, मयि लोमा जाता ति, न

पि लोमा जानन्ति, मयं सरीरवेठनचम्मे जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोमा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५०. नखा अङ्गुलीनं अगेसु जाता । तत्थ, यथा कुमारकेसु दण्डकेहि मधुकडिके विञ्जित्वा कीळन्तेसु न दण्डका जानन्ति, अम्हेसु मधुकडिका ठपिता ति, न पि मधुकडिका जानन्ति, मयं दण्डकेसु ठपिता ति, एवमेव न अङ्गुलियो जानन्ति, अम्हाकं अगेसु नखा जाता ति, न पि नखा जानन्ति, मयं अङ्गुलीनं अगेसु जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति नखा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५१. दन्ता हनुकडिकेसु जाता । तत्थ, यथा वङ्गकीहि पासाणउदुक्खलेसु केनचिदेव सिलेसजातेन बन्धित्वा ठपितत्थम्मेसु न उदुक्खला जानन्ति, अम्हेसु थम्मा ठिता ति, न पि थम्मा जानन्ति, मयं उदुक्खलेसु ठिता ति, एवमेव न हनुकडीनि जानन्ति, अम्हेसु दन्ता जाता ति, न पि दन्ता जानन्ति, मयं हनुकडिसु जाता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खण-रहिता एते धम्मा । इति दन्ता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५२. तच्चो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितो । तत्थ, यथा अल्लगोचम्मपरियोनद्धाय महावीणाय न महावीणा जानाति, अहं अल्लगोचम्मेन परियोनद्धा ति, न पि अल्लगोचम्मं जानाति, मया महावीणा परियोनद्धा ति, एवमेव न सरीरं जानाति, अहं तच्चेन परियोनद्धं ति, न पि तच्चो जानाति, मया सरीरं परियोनद्धं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति तच्चो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५३. मंसं अडिसिद्धाटं अनुलिम्पित्वा ठितं । तत्थ, यथा महामत्तिका लिप्ताय भित्ति या न भित्ति जानाति, अहं महामत्तिकाय लिप्ता ति, न पि महामत्तिका जानाति, मया भित्ति लिप्ता ति, एवमेव न अडिसिद्धाटो जानाति, अहं नवपेसिसतप्पभेदेन मसेन लिप्तो ति, न पि मंसं जानाति, मया अडिसिद्धाटो लिप्तो ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मंसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधात् ति ।

५४. न्हारू सरीरम्भन्तरे अङ्गीनि आबन्धमाना ठिता । तत्थ, यथा वल्लीहि विनद्धेसु कुञ्जदारुसु न कुञ्जदारूनि जानन्ति, मयं वल्लीहि विनद्धानी ति, न पि वल्लियो जानन्ति, अम्हेहि कुञ्जदारूनि विनद्धानी ति, एवमेव न अङ्गीनि जानन्ति, मयं न्हारूहि आबन्धानी ति, न पि

नारू जानन्ति, अम्हेहि अङ्गीनि आबन्धानी ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति नारू नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थदो पथवीधात् ति ।

५५. अट्टिसु पण्हकडि गोप्फकडि उक्खिपित्वा ठित, गोप्फकडि जह्मडि उक्खिपित्वा ठितं, जह्मडि ऊरुडि उक्खिपित्वा ठित, ऊरुडि कटिडि उक्खिपित्वा ठितं, कटिडि पिड्डिकण्टकं उक्खिपित्वा ठित, पिड्डिकण्टको गीवडि उक्खिपित्वा ठितो, गीवडि सीसडि उक्खिपित्वा ठितं, सीसडि गीवडिके पतिड्डितं, गीवडि पिड्डिकण्टके पतिड्डितं, पिड्डिकण्टको कटिडिम्हि पतिड्डितो, कटिडि ऊरुडिके पतिड्डितं, ऊरुडि जह्मडिके पतिड्डितं, जह्मडि गोप्फकडिके पतिड्डितं, गोप्फकडि पण्हकडिके पतिड्डितं ।

५६. तत्थ, यथा इड्ढक-दारू-गोमयादिसञ्चयेसु न हेड्डिमा हेड्डिमा जानन्ति, मय उपरिमे उपरिमे उक्खिपित्वा ठिता ति, न पि उपरिमा उपरिमा जानन्ति, मयं हेड्डिमेसु हेड्डिमेसु पतिड्डिता ति, एवमेव न पण्हकडि जानाति, अह गोप्फकडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न गोप्फकडि जानाति, अहं जह्मडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न जह्मडि जानाति, अहं ऊरुडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न ऊरुडि जानाति, अह कटिडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न कटिडि जानाति, अहं पिड्डिकण्टकं उक्खिपित्वा ठितं ति, न पिड्डिकण्टको जानाति, अहं गीवडि उक्खिपित्वा ठितो ति, न गीवडि जानाति, अहं सीसडि उक्खिपित्वा ठितं ति, न सीसडि जानाति, अह गीवडिम्हि पतिड्डितं ति, न गीवडि जानाति, अहं पिड्डिकण्टके पतिड्डितं ति, न पिड्डिकण्टको जानाति, अहं कटिडिम्हि पतिड्डितो ति, न कटिडि जानाति, अह ऊरुडिम्हि पतिड्डितं ति, न ऊरुडि जानाति, अहं जह्मडिम्हि पतिड्डितं ति, न जह्मडि जानाति, अहं गोप्फकडिम्हि पतिड्डितं ति, न गोप्फकडि जानाति, अहं पण्हकडिम्हि पतिड्डितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अडि नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थदो पथवीधात् ति ।

५७. अट्ठिमिज्जं तेसं तेसं अङ्गीनं अब्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा वेळुपब्बादीनं अन्तो पक्खित्तसिञ्जवेत्तग्गादिसु न वेळुपब्बादीनि जानन्ति, अम्हेसु वेत्तग्गादीनि पक्खित्तानी ति, न पि वेत्तग्गादीनि जानन्ति, मयं वेळुपब्बादिसु ठितानी ति, एवमेव न अङ्गीनि जानन्ति, अम्हाकं अन्तो मिज्जं ठितं ति, न पि मिज्जं जानाति, अहं अङ्गीनं अन्तो ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अट्ठिमिज्जं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थदो पथवीधात् ति ।

५८. वक्कं गलवाटकतो निक्खन्तेन एकमूलेन थोक गन्त्वा द्विधा भिन्नेन थूलन्हारुना विनिबन्धं हुत्वा हृदयमसं परिक्खिपित्वा ठितं । तत्थ, यथा वण्णूपनिबन्धे अम्बफलद्वये न वण्णं जानाति, मया अम्बफलद्वयं उपनिबन्धं ति, न पि अम्बफलद्वयं जानाति, अहं वण्णेन उपनिबन्धं

ति, एवमेव न थूलंहारु जानाति, मया वक्क उपनिबन्धं ति, न पि वक्क जानाति, अहं थूलंहारुना उपनिबन्धं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वक्कं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अव्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

५९. हृदयं सरीरम्भन्तरे उरुडिपञ्जरमञ्जं निस्साय ठित । तत्थ, यथा जिण्णसन्दमानिक-पञ्जर निस्साय ठपिताय मसपेसिया न जिण्णसन्दमानिकपञ्जरम्भन्तरं जानाति, मं निस्साय मंसपेसि ठपिता ति, न पि मसपेसि जानाति, अहं जिण्णसन्दमानिकपञ्जर निस्साय ठिता ति, एवमेव न उरुडिपञ्जरम्भन्तरं जानाति, मं निस्साय हृदयं ठितं ति, न पि हृदयं जानाति, अहं उरुडिपञ्जरं निस्साय ठितं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति हृदयं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अव्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६०. यकनं अन्तो सरीरे द्विजं थनानम्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठित । तत्थ, यथा उक्खलिकपालपस्सहि लम्गे यमकमसपिण्डे न उक्खलिकपालपस्स जानाति, मयि यमकमस-पिण्डो लम्गो ति, न पि यमकमसपिण्डो जानाति, अहं उक्खलिकपालपस्से लम्गो ति, एवमेव न थनाय अम्भन्तरे दक्खिणपस्स जानाति, मं निस्साय यकन ठित ति, न पि यकनं जानाति, अहं थनानं अम्भन्तरे दक्खिणपस्स निस्साय ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति यकनं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अव्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६१. किलोमकेसु पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयञ्च वक्कञ्च परिवारेत्वा ठितं, अप्पटिच्छन्न-किलोमकं सकलसरीरे चम्पस्स हेड्डतो मंसं परियोनन्धित्वा ठितं । तत्थ, यथा पिलोतिकपलिवेठिते मंसे न मंसं जानाति, अहं पिलोतिकाय पलिवेठितं ति, न पि पिलोतिका जानाति, मया मंसं पलिवेठित ति, एवमेव न वक्कहृदयानि सकलसरीरे च मंसं जानाति, अहं किलोमकेन पटिच्छन्नं ति, न पि किलोमकं जानाति, मया वक्कहृदयानि सकलसरीरे च मंसं पटिच्छन्नं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति किलोमकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अव्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६२. पिहकं हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठित । तत्थ, यथा कोट्टमत्थकपस्सं निस्साय ठिताय गोमयपिण्डया न कोट्टमत्थकपस्स जानाति, गोमयपिण्डं मं निस्साय ठिता ति, न पि गोमयपिण्डं जानाति, अहं कोट्टमत्थकपस्सं निस्साय ठिता ति, एवमेव न उदरपटलस्स मत्थकपस्सं जानाति, पिहकं मं निस्साय ठित ति, न पि पिहकं जानाति, अहं उदरपटलस्स मत्थकपस्स निस्साय ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पिहकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अव्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६३. पप्फासं सरीरम्भन्तरे द्विजं थनानमन्तरे हृदयञ्च यकनञ्च उपरि छादेत्वा ओलम्भन्तं

ठतं । तत्थ, यथा जिण्णकोट्टम्भन्तरे लम्बमाने सकुणकुलावके न जिण्णकोट्टम्भन्तरं जानाति, मयि सकुणकुलावको लम्बमानो ठितो ति, न पि सकुणकुलावको जानाति, अहं जिण्णकोट्टम्भन्तरे लम्बमानो ठितो ति, एवमेव न तं सरीरम्भन्तरं जानाति, मयि पप्फासं लम्बमानं ठितं ति, न पि पप्फासं जानाति अहं एवरूपे सरीरम्भन्तरे लम्बमानं ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खण-रहिता एते धम्मा । इति पप्फास नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६४. अन्तं गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरम्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा लोहितदोणिकाय ओभञ्जित्वा ठपिते छिन्नसीसवम्मनिकळेवरं न लोहितदोणि जानाति, मयि धम्मनिकळेवरं ठितं ति, न पि धम्मनिकळेवरं जानाति, अहं लोहितदोणिया ठित ति, एवमेव न सरीरम्भन्तरं जानाति, मयि अन्त ठितं ति, न पि अन्तं जानाति, अहं सरीरम्भन्तरे ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६५. अन्तगुणं अन्तन्तरे एकवीसतिअन्तभोगे बन्धित्वा ठितं । तत्थ, यथा पादपुञ्छन-रज्जुमण्डलकं सिब्बित्वा ठितेसु रज्जुकेसु न पादपुञ्छनरज्जुमण्डलक जानाति, रज्जुका मं सिब्बित्वा ठिता ति, न पि रज्जुका जानन्ति, मयं पादपुञ्छनरज्जुमण्डलक सिब्बित्वा ठिता ति, एवमेव न अन्तं जानाति, अन्तगुणं मं आबन्धित्वा ठितं ति, न पि अन्तगुणं जानाति, अहं अन्तं आबन्धित्वा ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तगुणं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६६. उदरियं उदरे ठितं असितपीतखायितसायित । तत्थ, यथा सापानदोणियं ठिते सुवानवमथुम्हि न सापानदोणि जानाति, मयि सुवानवमथु ठितो ति, न पि सुवानवमथु जानाति, अहं सापानदोणिय ठितो ति, एवमेव न उदर जानाति, मयि उदरियं ठित ति न पि उदरिय जानाति, अहं उदरे ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति उदरिय नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६७. करीसं पक्कासयसङ्घाते अट्ठङ्गुलवेळुपम्बसदिसे अन्तपरियोसाने ठितं । तत्थ, यथा वेळुपम्बे ओमदित्वा पक्खित्ताय सण्हपण्डुमत्तिकाय न वेळुपम्बं जानाति, मयि पण्डुमत्तिका ठिता ति, न पि पण्डुमत्तिका जानाति, अहं वेळुपम्बे ठिता ति, एवमेव न पक्कासयो जानाति, मयि करीसं ठित ति, न पि करीसं जानाति, अहं पक्कासये ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति करीसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६८. मत्थलुङ्गं सीसकटाहम्भन्तरे ठितं । तत्थ, यथा पुराणलाबुकटाहे पक्खित्ताय पिड्ढपिण्डया न लाबुकटाहं जानाति, मयि पिड्ढपिण्डि ठिता ति, न पि पिड्ढपिण्डि जानाति, अहं लाबुकटाहे ठिता ति, एवमेव न सीसकटाहम्भन्तरं जानाति, मयि मत्थलुङ्गं ठितं ति, न पि मत्थलुङ्गं जानाति, अहं सीसकटाहम्भन्तरे ठितं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मत्थलुङ्गं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातू ति ।

६९. पित्तसु अब्रद्धपित्तं जीवितिन्द्रियपटिबद्धं सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं, बद्धपित्तं पित्तकोसके ठितं । तत्थ, यथा पूव व्यापेत्वा ठिते तेले न पूवं जानाति, तेले मं व्यापेत्वा ठितं ति, न पि तेले जानाति, अहं पूवं व्यापेत्वा ठित ति, एवमेव न सरीर जानाति, अब्रद्धपित्तं मं व्यापेत्वा ठितं ति, न पि अब्रद्धपित्तं जानाति, अहं सरीर व्यापेत्वा ठितं ति । यथा वस्सोदकेन पुण्णे कोसातकीकोसके न कोसातकीकोसको जानाति, मयि वस्सोदकं ठितं ति, न पि वस्सोदकं जानाति, अहं कोसातकीकोसके ठित ति, एवमेव न पित्तकोसको जानाति, मयि बद्धपित्तं ठितं ति, न पि बद्धपित्तं जानाति, अहं पित्तकोसके ठित ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पित्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७०. सेम्हं एकपत्तपूरप्पमाणं उदरपटले ठितं । तत्थ, यथा उपरि सज्जातफेणपटलाय चन्दनिकाय न चन्दनिका जानाति, मयि फेणपटलं ठितं ति, न पि फेणपटलं जानाति, अहं चन्दनिकाय ठित ति, एवमेव न उदरपटलं जानाति, मयि सेम्हं ठितं ति, न पि सेम्हं जानाति अहं उदरपटले ठितं ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेम्हं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७१. पुब्बो अनिबद्धोकासो, यत्थ यत्थेव खाणुकण्टकप्पहरणअग्गिजालादीहि अभिहते सरीरप्पेदेसे लोहितं सण्ठहित्वा पच्चति, गण्डपिळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थ तिड्ढति । तत्थ, यथा फरसुप्पहारादिवसेन पग्घरितनिय्यासे रुक्खे न रुक्खस्स पहारादिप्पदेसा जानन्ति, अन्हेसु निय्यासो ठितो ति, न पि निय्यासो जानाति, अहं रुक्खस्स पहारादिप्पदेसेसु ठितो ति, एवमेव न सरीरस्स खाणुकण्टकादीहि अभिहतप्पदेसा जानन्ति अन्हेसु पुब्बो ठितो ति, न पि पुब्बो जानाति, अहं तेसु पदेसेसु ठितो ति । अञ्जमञ्ज आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पुब्बो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७२. लोहितेसु संसरणलोहितं पित्तं विय सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं, सन्निचितलोहितं

यकनडानस्स हेडाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं वक्कहदययकनपप्फासानि तेमेत्तं । तत्थ संसरणलोहिते अबद्धपित्तसदिसो व विनिच्छयो । इतरं पन, यथा जजरकपाळे ओवडे उदके हेडा लेडुखण्डादीनि तेमियमाने न लेडुखण्डादीनि जानन्ति, मयं उदकेन तेमियामा ति, न पि उदकं जानाति, अहं लेडुखण्डादीनि तेमेमी ति, एवमेव न यकनस्स हेडाभागानं वक्कादीनि वा जानन्ति, मयि लोहितं ठित अग्हे वा तेमियमानं ठितं ति, न पि लोहितं जानाति, अहं यकनस्स हेडाभागं पूरेत्वा वक्कादीनि तेमियमान ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोहितं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७३. सेदो अगिसन्तापादिकालेसु केसलोमकूपविवरानि पूरेत्वा तिड्ढति चेव पग्घरति च । तत्थ, यथा उदका अब्बूळ्हमत्तेसु भिसमुलाल-कुमुदनाळ-कलपेसु न भिसादिकलापविवरानि जानन्ति, अग्हेहि उदक पग्घरती ति, न पि भिसादिकलापविवरेहि पग्घरन्त उदक जानाति, अहं भिसादिकलापविवरेहि पग्घरामी ति, एवमेव न केसलोमकूपविवरानि जानन्ति, अग्हेहि सेदो पग्घरती ति, न पि सेदो जानाति, अहं केसलोमकूपविवरेहि पग्घरामी ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७४. मेदो थूलस्स सकलसरीरं फरिवा, किसस्स जड्ढमसादीनि निस्साय ठितो पत्थीन-सिनेहो । तत्थ, यथा हलिदिपिलोतिकपटिच्छन्ने मसपुञ्जे न मसपुञ्जो जानाति, मं निस्साय हलिदिपिलोतिका ठिता ति, न पि हलिदिपिलोतिका जानाति, अहं मंसपुञ्जं निस्साय ठिता ति, एवमेव न सकलसरीरे जड्ढादिसु वा ठित मंस जानाति, मं निस्साय मेदो ठितो ति, न पि मेदो जानाति, अहं सकलसरीरे जड्ढादिसु वा मंस निस्साय ठितो ति । अञ्जमञ्जं आभोग-पच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो पत्थीनयूसो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७५. अस्सु यदा सज्जायति तदा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । तत्थ, यथा उदकपुण्णेषु तरुणतालडिकूपकेसु न तरुणतालडिकूपका जानन्ति, अग्हेसु उदकं ठितं ति, न पि तरुणतालडिकूपकेसु उदकं जानाति, अहं तरुणतालडिकूपकेसु ठित ति, एवमेव न अक्खिकूपका जानन्ति, अग्हेसु अस्सु ठितं ति, न पि अस्सु जानाति, अहं अक्खिकूपकेसु ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अस्सु नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातु ति ।

७६. वसा अगिसन्तापादिकाले हत्थतल-हत्थपिडि-पादतल-पादपिडि-नासापुट-नलाट-अंसकूटेसु ठितविलीनस्नेहो । तत्थ, यथा पक्खित्ततेले आचामे न आचामो जानाति, मं तेलं

अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठितं ति, न पि तेलं जानाति, अहं आचामं अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठितं ति, एवमेव न हृत्थतलादिपदेसो जानाति, मं वसा अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठिता ति, न पि वसा जानाति, अहं हृत्थतलादिपदेसं अञ्ज्ञोत्थरित्वा ठिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७७. खेळो तथारूपे खेळुप्पत्तिपच्चये सति उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिब्हातले तिष्ठति । तत्थ, यथा अब्बोच्छिन्नउदकनिस्सन्दे नदीतीरकूपे न कूपतलं जानाति, मयि उदकं सन्तिष्ठती ति, न पि उदकं जानाति, अहं कूपतले सन्तिष्ठामी ति, एवमेव न जिब्हातलं जानाति, मयि उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा खेळो ठितो ति, न पि खेळो जानाति, अहं उभोहि कपोलपस्सेहि ओतरित्वा जिब्हातले ठितो ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति खेळो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७८. सिद्धाणिका यदा सञ्जायति तदा नासापुटे पूरेत्वा तिष्ठति वा पग्घरति वा । तत्थ, यथा पूतिदधिभरिताय सिप्पिकाय न सिप्पिका जानाति, मयि पूतिदधि ठितं ति, न पि पूतिदधि जानाति, अहं सिप्पिकाय ठितं ति, एवमेव न नासापुटा जानन्ति, अग्घेषु सिद्धाणिका ठिता ति, न पि सिद्धाणिका जानाति, अहं नासापुटेसु ठिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सिद्धाणिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

७९. लसिका अट्टिसन्धीनं अब्भञ्जनकिञ्चं साधयमाना असीतिसतसन्धिसु ठिता । तत्थ, यथा तेलब्भञ्जिते अक्खे न अक्खो जानाति, मं तेल अब्भञ्जित्वा ठितं ति, न पि तेलं जानाति, अहं अक्खं अब्भञ्जित्वा ठितं ति, एवमेव न असीतिसतसन्धियो जानन्ति, लसिका अग्घे अब्भञ्जित्वा ठिता ति, न पि लसिका जानाति, अहं असीतिसतसन्धियो अब्भञ्जित्वा ठिता ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लसिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

८०. मुत्तं वत्थिस्स अभन्तरे ठितं । तत्थ, यथा चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे रवणघटे न रवणघटो जानाति, मयि चन्दनिकारसो ठितो ति, न पि चन्दनिकारसो जानाति, अहं रवणघटे ठितो ति, एवमेव न वत्थि जानाति, मयि मुत्तं ठित ति, न पि मुत्तं जानाति, अहं वत्थिम्हि ठितं ति । अञ्जमञ्जं आभोगपञ्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मुत्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातू ति ।

८१. एवं केसादिषु मनसिकारं पवत्तेत्वा, येन सन्तप्यति अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू ति, येन जरियति.... येन परिडह्ति....येन असितपीतखायितसायित सम्मापरिणामं गच्छति, अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू ति एवं तेजोकोडासेसु मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

८२. ततो उद्धङ्गमे वाते उद्धङ्गमवसेन परिग्गहेत्वा, अधोगमे अधोगमवसेन, कुच्छिसये कुच्छिसयवसेन, कोडसये कोडसयवसेन, अङ्गमङ्गानुसारिने अङ्गमङ्गानुसारिवसेन, अस्सासपस्सासे अस्सासपस्सासवसेन परिग्गहेत्वा, उद्धङ्गमा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो वित्थम्भनाकारो वायोधातू ति, अधोगमा वाता नाम.... कोडसया वाता नाम....अङ्गमङ्गानुसारिने वाता नाम....अस्सासपस्सासा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोडासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो वित्थम्भनाकारो वायोधातू ति एवं वायोकोडासेसु मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

८३. तस्सेव पवत्तमनसिकारस्स धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८४. यस्स पन एवं भावयतो कम्मट्ठानं न इज्झति, तेन सलक्खणसङ्केपतो भावेतब्बं । कथं ? वीसतिया कोडासेसु थद्वलक्खणं पथवीधातू ति ववत्थपेतब्बं, तथेव आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, वित्थम्भनलक्खणं वायोधातू ति । द्वादससु कोडासेसु आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति ववत्थपेतब्बं, तथेव परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, वित्थम्भनलक्खणं वायोधातू ति, थद्वलक्खणं पथवीधातू ति । चतूसु कोडासेसु परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति ववत्थपेतब्बं, तेन अविनिब्भुत्तं वित्थम्भनलक्खणं वायोधातू ति, थद्वलक्खणं पथवीधातू ति, आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति । लसु कोडासेसु वित्थम्भनलक्खणं वायोधातू ति ववत्थपेतब्बं, तथेव थद्वलक्खणं पथवीधातू ति, आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति । तस्सेवं ववत्थापयतो धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८५. यस्स पन एवमपि भावयतो कम्मट्ठानं न इज्झति, तेन सलक्खणविभत्तितो भावेतब्बं । कथं ? पुब्बे वुत्तनयेनेव केसादयो परिग्गहेत्वा, केसम्हि थद्वलक्खणं पथवीधातू ति ववत्थपेतब्बं, तथेव आबन्धनलक्खणं आपोधातू ति, परिपाचनलक्खणं तेजोधातू ति, वित्थम्भनलक्खणं वायोधातू ति । एव सव्वकोडासेसु एकेकस्मिं कोडासे चतस्सो चतस्सो धातुयो ववत्थपेतब्बा । तस्सेवं ववत्थापयतो धातुयो पाकटा होन्ति । ता पुनप्पुनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उप्पज्जति ।

८६. अपि च खो पन, वचनत्थतो, कलापतो, चुण्णतो, लक्खणादितो, समुद्धानतो, नानत्तेकत्तो, विनिब्भोगाविनिब्भोगतो, सभागविसभागतो, अञ्जत्तिकवाहिरविसेसतो, सङ्गहतो, पच्चयतो, असमन्नाहारतो, पच्चयविभागतो ति इमेहि पि आकारेहि धातुयो मनसिकातब्बा ।

८७. तत्थ वचनत्थतो मनसिकरोन्तेन, पत्थटत्ता पथवी, अप्पोति आपियति अप्पायती ति वा आपो, तेजती ति तेजो, वायती ति वायो, अविसेसेन पन सलक्खणधारणतो दुक्खा-
दानतो दुक्खाधानतो च धातू ति एवं विसेससामञ्जवसेन वचनत्थतो मनसिकातब्बा ।

८८. कलापतो ति, या अयं, केसा लोमा ति आदिना नयेन वीसतिया आकारेहि पथवीधातु, पित्त सेम्हं ति च आदिना नयेन द्वादसहाकारेहि आपोधातु निदिद्धा, तत्थ यस्मा
वण्णो गन्धो रसो ओजा, चतस्सो चापि धातुयो ।

अट्ठधम्मसमोधाना होति केसा ति सम्मुति ।

तेसं येव विनिब्भोगा नत्थि केसा ति सम्मुति ॥

तस्मा केसा पि अट्ठधम्मकलापमत्तमेव, तथा लोमादयो ति । यो पनेत्थ कम्मसमुद्धानो कोट्टासो, सो जीवीतिन्द्रयेन च भावेन च सद्धि दसधम्मकलापो पि, उस्सदवसेन पन, पथवीधातु आपोधातु ति सङ्गं गतो ति । एवं कलापतो मनसिकातब्बा ।

८९. चुण्णतो ति इमस्मिं हि सरीरे मज्झिमेन पमाणेन परिगग्हमाना परमाणुभेदसञ्चुण्णा सुखुमरजभूता पथवीधातु दोणमत्ता सिया, सा ततो उपङ्कुप्पमाणाय आपोधातुया सङ्गहिता, तेजोधातुया अनुपालिता, वायोधातुया वित्थम्भिता न विकिरति, न विद्धंसति, अविकिरियमाना अविद्धसियमाना अनेकविधं इत्थिपुरिसलिङ्गादिभावविकर्षं उपगच्छति, अणुधूलदीघरस्सथिर-
कठिनादिभावञ्च पकासेति ।

९०. यूसगता आवन्धनाकारभूता पनेत्थ आपोधातु पथवीपतिट्ठिता तेजानुपालिता वायो-
वित्थम्भिता न पग्घरति, न परिस्सवति, अपग्घरमाना अपरिस्सवमाना पीणितपीणितभावं दस्सेति ।

९१. असितपीतादिपाचका चेत्थ उसुमाकारभूता उण्हत्तलक्खणा तेजोधातु पथवी-
पतिट्ठिता आपोसङ्गहिता वायोवित्थम्भिता इमं कायं परिपाचेति, वण्णसम्पत्तिञ्चस्स आवहति, ताय
च पन परिपाचितो अय कायो न पूतिभावं दस्सेति ।

९२. अङ्गमङ्गानुसटा चेत्थ समुदीरणवित्थम्भनलक्खणा वायोधातु पथवीपतिट्ठिता आपो-
सङ्गहिता तेजानुपालिता इमं कायं वित्थम्भेति, ताय च पन वित्थम्भितो अयं कायो न परि-
पटति, उजुक्कं ठाति, अपराय वायोधातुया समम्भाहतो गमनद्धान-निसज्ज-सयन-इरियापथेसु
विञ्जत्तिं दस्सेति, समिञ्जेति, सम्पसारति, हत्यपाद लाळेति । एवमेतं इत्थिपुरिसादिभावेन
बालजनवच्चनं मायारूपसदिसं धातुयन्तं पवत्तती ति । एवं चुण्णतो मनसिकातब्बा ।

९३. लक्षणादितो ति, पथवीधातु किल्लक्षणा, किरसा, किपञ्चुपडाना ति एवं चतस्सो पि धातुयो आवज्जेत्वा, पथवीधातु कक्खल्लत्तलक्षणा, पतिट्ठानरसा, सम्पटिच्छनपञ्चुपडाना, आपोधातु पम्भरणलक्षणा, ब्रूहनरसा, सङ्गहपञ्चुपडाना, तेजोधातु उण्हत्तलक्षणा, परिपाचनरसा, मद्धानुपपदानपञ्चुपडाना, वायोधातु विथम्भनलक्षणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपञ्चुपडाना ति एवं लक्षणादितो मनसिकातब्बा ।

९४. समुद्धानतो ति, ये इमे पथवीधातुआदीनं वित्थारतो दस्सनवसेन केसादयो द्वा-चत्तालीस कोडासा दस्सिता, तेसु, उदरियं, करीसं, पुब्बो, मुत्त ति इमे चत्तारो कोडासा उतु-समुद्धाना व, अस्सु, सेदो, खेळो, सिट्ठाणिका ति इमे चत्तारो उतुचित्तसमुद्धाना व, असितादि-परिपाचको तेजो कम्मसमुद्धानो व, अस्सासपस्सासा चित्तसमुद्धाना व, अवसेसा सब्बे पि चतुसमुद्धाना ति एवं समुद्धानतो मनसिकातब्बा ।

९५. नानत्तेकत्ततो ति, सब्बासम्पि धातूनं सल्लक्षणादितो नानत्त । अज्जानेव हि पथवीधातुया लक्षणासपञ्चुपडानानि, अज्जानि आपोधातुआदीन । एवं लक्षणादिवसेन पन कम्मसमुद्धानादिवसेन च नानत्तभूतानम्पि एतासं रूप-महाभूत-धातु-धम्म-अनिच्चादिवसेन एकत्तं होति ।

९६. सब्बा पि हि धातुयो रुपनलक्षणं अनतीतत्ता रूपानि, महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि । महन्तपातुभावादीहि ति, एता हि धातुयो, महन्तपातुभावतो, महाभूतसामञ्जतो, महापरिहारतो, महाविकारतो, महत्ता भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति बुच्चन्ति ।

९७. तत्थ महन्तपातुभावतो ति एतानि हि अनुपादिण्णसन्ताने पि उपादिण्णसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं अनुपादिण्णसन्ताने,

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन सङ्घाता य वसुन्धरा ति [७।४१] ॥

आदिना नयेन महन्तपातुभावता बुद्धानुस्सतिनिर्देशे वुत्ता व । उपादिण्णसन्ताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तं हेतं—“ सन्ति, भिक्खवे, महासमुदे योजनसतिका पि अत्तभावा ” ति [अं ४।२०७, उ ५४, ५६] आदि ।

९८. महाभूतसामञ्जतो ति, एतानि हि, यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्ण येव लेहुं सुवण्ण कत्वा दस्सेति, यथा च, सय नेव यक्खो न पक्खी समानो, यक्खभावम्पि पक्खिभावम्पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि....अलोहितानि....अनोदातानेव हुत्वा ओदात उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि ।

९९. यथा च यक्खादीनि महाभूतानि य गणहन्ति, नेव नेस तस्स अन्तो न बहि ठानं उपलब्धन्ति, न च त निस्साय न तिष्ठन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहि ठितानि हुत्वा उपलब्धन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिष्ठन्ती ति अचिन्तेय्यद्धानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जसो पि महाभूतानि ।

१००. यथा च यक्खिनीसङ्घातानि महाभूतानि मनापेहि वण्णसण्ठानयिक्खेपेहि अत्तनो भयानकभाव पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिससरीरादिसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अत्तनो अङ्गपच्चङ्गसण्ठानेन, मनापेन च हत्थङ्गुलि-पादङ्गुलि-भमुकविकखेपेन अत्तनो कक्खलत्तादिभेद सरसलक्खण पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभावं दङ्कुं न देन्ती ति वञ्चकत्तेन यक्खिनीमहाभूतसामञ्जसो पि महाभूतानि ।

१०१. महापरिहारतो ति महन्तेहि पच्चयेहि हरितञ्चतो । एतानि हि, दिवसे दिवसे उपनेतञ्चत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि, महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

१०२. महाविकारतो ति, एतानि हि अनुपादिण्णानि पि उपादिण्णानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिण्णानं कप्पवुडाने विकारमहत्त पाकटं होति, उपादिण्णानं धातुक्खोभ-काले । तथा हि

भूमितो बुद्धिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।
अच्चि अच्चिमतो लोके ड्हमान्हि तेजसा ॥
कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळ विलीयति ।
कुपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥
कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विकीरति ।
वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
पत्थद्धो भवति कायो दडो कड्ढमुखेन वा ।
पथवीधातुप्पकोपेन होति कड्ढमुखे व सो ॥
पूतिको भवति कायो दडो पूतिमुखेन वा ।
आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
सन्तत्तो भवति कायो दडो अग्निमुखेन वा ।
तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्निमुखे व सो ॥
सञ्जिञ्जो भवति कायो दडो सत्थमुखेन वा ।
वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

१०३. महत्ता भूतत्ता चा ति, एतानि हि महन्तानि महता वायमेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महत्ता भूतत्ता च महाभूतानि । एवं सब्बा पेता धातुयो महन्तपातु-भावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

१०४. सलक्खणधारणतो पन दुक्खादानतो च दुक्खाधानतो च सब्बा पि धातुलक्खणं अनतीतत्ता धातुयो, सलक्खणधारणेन च अत्तनो खणानुरूपधारणेन च धम्मा, खयडेन अनिच्चा, भयडेन दुक्खा, असारकडेन अनत्ता । इति सब्बासम्पि रूप-महाभूत-धातु-धम्म-अनिच्चादिवसेन एकत्त ति । एवं नानत्तेकत्ततो मनसिकातब्बा ।

१०५. विनिब्भोगाविनिब्भोगतो ति, सदुप्पन्ना व एता एकेकरिंम सब्बपरियन्तिमे सुद्वङ्कादिकलापे पदेसेन अविनिब्भुत्ता, लक्खणेन पन विनिब्भुत्ता ति एवं विनिब्भोगाविनिब्भोगतो मनसिकातब्बा ।

१०६. सभागविसभागतो ति, एवं अविनिब्भुत्तासु चापि एतासु पुरिमा द्वे गरुक्ता सभागा, तथा पच्छिमा लङ्कुक्ता, पुरिमा पन पच्छिमाहि पच्छिमा च पुरिमाहि विसभागा ति एवं सभागविसभागतो मनसिकातब्बा ।

१०७. अञ्जत्तिकबाहिरविसेसतो ति, अञ्जत्तिका धातुयो विज्जाणवत्थुविज्जत्तिइन्द्रियानं निस्सया होन्ति सइरिथापथा चतुसमुद्धाना, बाहिरा वुत्तविपरीतत्पकारा ति एवं अञ्जत्तिक-बाहिरविसेसतो मनसिकातब्बा ।

१०८. सङ्गहतो ति, कम्मसमुद्धाना पथवीधातु कम्मसमुद्धानाहि इतराहि एकसङ्गहा होति समुद्धाननानत्ताभावतो, तथा चित्तादिसमुद्धाना चित्तादिसमुद्धानाही ति एवं सङ्गहतो मनसिकातब्बा ।

१०९. पच्चयतो ति, पथवीधातु आपोसङ्गहिता तेजोअनुपालिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतान पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होति, आपोधातु पथवीपतिट्ठिता तेजोअनुपालिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतान आबन्धनं हुत्वा पच्चयो होति, तेजोधातु पथवीपतिट्ठिता आपोसङ्गहिता वायोवित्थम्भिता तिण्णं महाभूतानं परिपाचनं हुत्वा पच्चयो होति, वायोधातु पथवीपतिट्ठिता आपोसङ्गहिता तेजोपरिपाचिता तिण्णं महाभूतानं वित्थम्भनं हुत्वा पच्चयो होती ति एवं पच्चयतो मनसिकातब्बा ।

११०. असमन्नाहारतो ति, पथवीधातु चेत्थ, अहं पथवीधातू ति वा, तिण्णं महाभूतानं पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होमी ति वा न जानाति, इतरानि पि तीणि, अम्हाकं पथवीधातु पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होती ति न जानन्ति, एस नयो सब्बत्था ति एवं असमन्नाहारतो मनसिकातब्बा ।

१११. पच्चयविभागतो ति, धातून् हि कम्मं, चित्तं, आहारो, उतू ति चत्तारो पच्चया । तथ कम्मसमुद्धानानं कम्ममेव पच्चयो होति, न चित्तादयो । चित्तादिसमुद्धानान्धि चित्तादयो व पच्चया होन्ति, न इतरे । कम्मसमुद्धानानश्च कम्म जनकपच्चयो होति, सेसानं

परियायतो उपनिस्सयपञ्चयो होति । चित्तसमुद्धानां चित्तं जनकपञ्चयो होति, सेसानं पञ्चा-
जातपञ्चयो अत्थिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । आहारसमुद्धानां आहारो जनकपञ्चयो होति,
सेसानं आहारपञ्चयो अत्थिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । उतुसमुद्धानां उतु जनकपञ्चयो होति,
सेसानं अत्थिपञ्चयो अविगतपञ्चयो च । कम्मसमुद्धानां महाभूत कम्मसमुद्धानान्मि महाभूतानं
पञ्चयो होति, चित्तादिसमुद्धानान्मि, तथा चित्तसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं । उतुसमुद्धानं महाभूत
उतुसमुद्धानान्मि महाभूतान पञ्चयो होति कम्मादिसमुद्धानान्मि ।

११२. तत्थ कम्मसमुद्धाना पथवीधातु कम्मसमुद्धानां इतरासं सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-
अत्थि-अविगतवसेन च पटिच्चावसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन, इतरेस तिसन्ततिमहाभूतानं
निस्सय-अत्थि-अविगतवसेन पञ्चयो होति, न पटिच्चावसेन, न जनकवसेन । आपोधातु चेत्थ
इतरासं तिण्णं सहजातादिवसेन च आवन्धनवसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन, इतरेसं
तिसन्ततिकानं निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न आबन्धनवसेन, न जनकवसेन । तेजो-
धातु पेत्थ इतरासं तिण्णं सहजातादिवसेन च परिपाचनवसेन च पञ्चयो होति, न जनकवसेन,
इतरेस तिसन्ततिकानं निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न परिपाचनवसेन, न जनकवसेन ।
वायोधातु पेत्थ इतरासं तिण्णं सहजातादिवसेन च वित्थम्भनवसेन च पञ्चयो होति, न
जनकवसेन, इतरेस तिसन्ततिकानं निस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयवसेनेव, न वित्थम्भनवसेन, न
जनकवसेन । चित्त-आहार-उतुसमुद्धानपथवीधातुआदिसु पि एसेव नयो ।

११३. एवं सहजातादिपञ्चयवसम्पवत्तासु च पनेतासु धातुसु

एक पटिच्च तिस्रो चतुधा तिस्रो पटिच्च एका च ।

द्वे धातुयो पटिच्च द्वे छद्दा सम्पवत्तन्ति ॥

११४. पथवीआदिसु हि एकेकं पटिच्च इतरा तिस्रो तिस्रो ति एवं एक पटिच्च तिस्रो
चतुधा सम्पवत्तन्ति । तथा पथवीधातु आदिसु एकेका इतरा तिस्रो पटिच्चा ति एवं तिस्रो
पटिच्च एका चतुधा सम्पवत्तति । पुरिमा पन द्वे पटिच्च पच्छिमा, पच्छिमा च द्वे पटिच्च पुरिमा,
पठम-ततिया पटिच्च दुतिय-चतुत्था, दुतिय-चतुत्था पटिच्च पठम-ततिया, पठम-चतुत्था पटिच्च
दुतिय-ततिया, दुतिय-ततिया पटिच्च पठम-चतुत्था ति एव द्वे धातुयो पटिच्च द्वे छद्दा सम्पवत्तन्ति ।

११५. तासु पथवीधातु अभिक्कम-पटिक्कमादिकाले उष्णीळनस्स पञ्चयो होति, सा व
आपोधातुया अनुगता पटिच्चापनस्स, पथवीधातुया पन अनुगता आपोधातु अवक्खेपनस्स,
वायोधातुया अनुगता तेजोधातु उद्धरणस्स, तेजोधातुया अनुगता वायोधातु अतिहरण-
वीतिहरणानं पञ्चयो होती ति एवं पञ्चयविभागतो मनसिकातब्बा ।

११६. एवं वचनत्थादिवसेन मनसिकरोन्तस्सापि हि एकेकेन मुखेन धातुयो पाकटा

होन्ति । ता पुनप्युनं आवज्जयतो मनसिकरोतो वुत्तनयेनेव उपचारसमाधि उपपज्जति । स्वायं चतुनं धातूनं वक्थापकस्स जाणस्सानुभावेन उपपज्जनतो चतुधातुवक्थानं त्वेव सङ्गं गच्छति ।

११७. इदञ्च पन चतुधातुवक्थानमनुयुत्तो भिक्खु सुञ्जतं अवगाहति, सत्तसञ्जं समुग्घातेति । सो सत्तसञ्जाय समूहतत्ता वाळमिगयक्खरक्खसादिविकप्पं अनापज्जमानो भयभेरवसहो होति, अरतिरतिसहो, न इड्डानिडेसु उग्घातनिग्घातं पापुणाति, महापञ्जो च होति, अमत्तपरियोसानो वा सुगतिपरायनो वा ति ।

एवं महानुभावं योगिवरसहस्सकीळितं एतं ।

चतुधातुवक्थानं निच्चं सेवेथ मेधावी ति ॥

अयं चतुधातुवक्थानस्स भावनानिदेशो ।

११८. एत्तावता च य समाधिस्स वित्थारं भावनानयञ्च दस्सेतुं, को समाधि, केनङ्गेन समाधी ति, [३।१] आदिना नयेन पञ्हाकम्म कतं, तत्थ, कयं भावेतब्बो ति इमस्स पदस्स सब्बप्पकारतो अत्थवण्णना समत्ता होति ।

११९. दुविधो येव हयं इय अधिप्पेतो समाधि, उपचारसमाधि चेव अप्पनासमाधि च । तत्थ दससु कम्मद्धानेसु, अप्पनापुब्बभागचित्तेसु च एकग्गता उपचारसमाधि, अवसेसकम्मद्धानेसु चित्तेकग्गता अप्पनासमाधि । सो दुविधो पि तेस कम्मद्धानानं भावितत्ता भावितो होति । तेन वुत्तं—कथं भावेतब्बो ति इमस्स पदस्स सब्बप्पकारतो अत्थवण्णना समत्ता ति ।

१२०. यं पन वुत्तं, समाधिभावनाय को आनिसं सो ति [३।१], तत्थ दिङ्खम्म-सुखविहारादि पञ्चविधो समाधिभावनाय आनिससो । तथा हि ये अरहन्तो खीणासवा, समापज्जित्वा एकग्गचित्ता सुख दिवसं विहरिस्सामा ति समाधि भावेन्ति, तेस अप्पनासमाधिभावना दिङ्खम्मसुखविहारानिससा होति । तेनाह भगवा—“ न खो पनेते, चुन्द, अरियस्स विनये सल्लेखा वुच्चन्ति, दिङ्खम्मसुखविहारा एते अरियस्स विनये वुच्चन्ती ” ति [म १।४०-४२] ।

१२१. सेखपुथुज्जनान, समापत्तितो वुड्ढाय समाहितेन चित्तेन विपस्सिस्सामा ति भावयतं विपस्सनाय पदद्धानत्ता अप्पनासमाधिभावना पि, सम्भाधे ओकासाधिगमनयेन उपचारसमाधि-भावना पि विपस्सनानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ समाधि, भिक्खवे, भावेथ । समाहितो, भिक्खवे, भिक्खु यथाभूतं पजानाती ” ति [सं ३।१३] ।

१२२. ये पन, अट्ठ समापत्तियो निब्बत्तेत्वा अभिञ्जापादक ज्ञानं समापज्जित्वा समापत्तितो वुड्ढाय, एको पि हुत्वा बहुवा होती ति [१२।२] वुत्तनया अभिञ्जायो पथेन्ता निब्बत्तेन्ति, तेसं सति सति आयतने अभिञ्जापदद्धानत्ता अप्पनासमाधिभावना अभिञ्जानिसंसा होति । तेनाह भगवा—“ सो यस्स यस्स अभिञ्जासच्छिकरणीयस्स धम्मस्स चित्तं अभिनिन्नामेति अभिञ्जा-सच्छिकिरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिभम्भतं पापुणाति, सति सति आयतने ” ति [म ३।९६] ।

१२३. ये, अपरिहीनज्ज्ञाना ब्रह्मलोके निव्वसिस्सामा ति ब्रह्मलोकूपपत्तिं पत्थेन्ता वा, अपत्थयमाना वा पि पुथुज्ज्ञा समाधितो न परिहायन्ति, तेस भवविसेसावहत्ता अप्पना-समाधिभावना भवविसेसानिससा होति । तेनाह भगवा—“ पठम ज्ञान परित्तं भावेत्वा कत्थ उपपज्जन्ती ” ति [विभग ४२४] आदि । उपचारसमाधिभावना पि पन कामावचर-सुगतिभवविसेसं आवहति येव ।

१२४. ये पन अरिया, अट्ठ समापत्तियो निव्वत्तेत्वा निरोधसमापत्तिं समापजित्वा सत्त दिवसानि अचिन्ता हुत्वा दिट्ठे व धम्मो निरोध निव्वानं पत्वा सुख विहरिस्सामा ति समाधि भावेन्ति, तेसं अप्पनासमाधिभावना निरोवानिसंसा होति । तेनाह—“ सोळसहि जाणचरियाहि नवहि समाधिचरियाहि वसीभावता पज्जा निरोवसमापत्तिया जाण ” ति [पटि ११२, ९७] ।

१२५. एवमयं दिट्ठधम्मसुखविहारादि पञ्चविधो समाधिभावनाय आनिससो ।

तस्मानेकानिससग्गिह किलेसमलसूदने ।

समाधिभावनायोगे नणमज्जेय्य पण्डितो ति ॥

१२६. एत्तावता च, “ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो ” ति [१११] इमिस्सा गाथाय सील-समाधि-पज्जामुखेन देसिते विमुद्धिमग्गे समाधि पि परिदीपितो होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

समाधिनिदेसो नाम

एकादसमो परिच्छेदो ।

पठमो सीलनिदेसो । दुतियो धुतङ्गनिदेसो । ततियो कम्मज्ञानगहणनिदेसो । चतुथो पथवीकसिणनिदेसो । पञ्चमो सेसकसिणनिदेसो । छट्ठो असुभनिदेसो । सत्तमो छानुस्सति-निदेसो । अट्ठमो सेसानुस्सतिनिदेसो । नवमो ब्रह्मविहारनिदेसो । दसमो आरुणनिदेसो । पटिक्कलसज्जाधातुववत्थानद्वयनिदेसो एकादसमो ति ।

द्वादसमो परिच्छेदो इद्विविधनिर्देशो

१. इदानीं यास लौकिकाभिज्ञान वसेन अय समाधिभावना, अभिज्ञानिससा ति वुत्ता [११।१२२], ता अभिज्ञा सम्पादेतु, यस्मा पथवीकसिणादिसु अधिगतचतुर्थ्यञ्ज्ञानेन योगिना योगो कातञ्चो,—एव हिस्स सा समाधिभावना अधिगतानिससा चेव भविस्सति थिरतरा च, सो अधिगतानिसंसाय थिरतराय समाधिभावनाय समन्नागतो सुखेनेव पञ्चाभावनं सम्पादेस्सति,—तस्मा अभिज्ञाकथं ताव आरभिस्साम ।

२. भगवता हि अधिगतचतुर्थ्यञ्ज्ञानसमाधानं कुलपुत्तान समाधिभावनानिसंसदस्सनत्थ-
ञ्चेव उत्तरुत्तरि पणीतपणीतधम्मदेसनत्थञ्च, “ सो एवं समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतपक्खिलेसे मुदुभूते कम्मनिये ठिते आनेज्जपत्ते इद्विविधाय चित्त अभिनीहरति अभिनिन्नामेति । सो अनेकविहित इद्विविध पच्चनुभोति, एको पि हुत्वा बहुधा होती ” ति [दी १।७७] आदिना नयेन, इद्विविध, दिव्वसोतधातुजाणं चेतोपरियजाण, पुब्बेनिवास नुस्सति-
जाण, सत्तान चुत्तपपाते जाण ति पञ्च लौकिकाभिज्ञा वुत्ता । तत्थ, एको पि हुत्वा बहुधा होती ति आदिक इद्विविकुब्बन कातुकामेन आदिकम्मिकेन योगिना ओदातकसिणपरियन्तेसु अङ्गसु कसिणेषु अङ्ग अङ्ग समापत्तियो निव्वत्तेत्वा, कसिणानुलोमतो, कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो, ज्ञानुक्कन्तिकतो, कसिणुक्कन्तिकतो, ज्ञानकसिणुक्कन्तिकतो, अङ्गसङ्कन्तिकतो, आरम्मणसङ्कन्तिकतो, अङ्गा-
रम्मणसङ्कत्तितो, अङ्गववत्थापनतो, आरम्मणववत्थापनतो ति इमेहि चुदसहि आकारेहि चित्त परिदमेतञ्च ।

३. कतम पनेत्थ कसिणानुलोम....पे....कतमं आरम्मणववत्थापन ति ? इय भिक्खु पथवीकसिणे ज्ञान समापज्जति, ततो आपोकसिणे ति एव पटिपाटिया अङ्गसु कसिणेषु सत-
क्खत्तुम्पि सहस्रक्खत्तुम्पि समापज्जति, इदं कसिणानुलोमं नाम । ओदातकसिणातो पन पडाय तथेव पटिलोमक्कमेन समापज्जन कसिणपटिलोमं नाम । पथवीकसिणतो पडाय याव ओदात-
कसिण ओदातकसिणतो पडाय याव पथवीकसिण ति एव अनुलोमपटिलोमवसेन पुनप्पुनं समापज्जन कसिणानुलोमपटिलोमं नाम ।

४. पठमञ्ज्ञानतो पन पडाय पटिपाटिया याव नेवसञ्जानासञ्जायतनं ताव पुनप्पुनं समापज्जन ज्ञानानुलोमं नाम । नेवसञ्जानासञ्जायतनतो पडाय याव पठमञ्ज्ञान, ताव पुनप्पुनं समापज्जन ज्ञानपटिलोमं नाम । पठमञ्ज्ञानतो पडाय याव नेवसञ्जानासञ्जायतनं, नेवसञ्जा-

नासञ्जायतनतो पडाय च याव पठमञ्ज्ञानं ति एव अनुलोमपटिलोमवसेन पुनपुन समापज्जन
ज्ञानानुलोमपटिलोमं नाम ।

५. पथवीकसिणे पन पठमं ज्ञान समापज्जित्वा तथेव ततिय समापज्जति, ततो तदेव उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतन, ततो आकिञ्चञ्जायतनं ति एव कसिण अनुक्कमित्वा ज्ञानस्सेव एकन्तरिकभावेन उक्कमन **ज्ञानुक्कन्तिकं** नाम । एवं आपोकसिणादिमूलका पि योजना कातब्बा । पथवीकसिणे पठमं ज्ञान समापज्जित्वा पुन तदेव तेजोकसिणे, ततो नीलकसिणे, ततो लोहितकसिणे ति इमिना नयेन ज्ञान अनुक्कमित्वा **कसिणस्सेव** एकन्तरिकभावेन उक्कमनं **कसिणुक्कन्तिकं** नाम । पथवीकसिणे पठम ज्ञानं समापज्जित्वा ततो तेजोकसिणे ततिय, नीलकसिणं उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतन, लोहितकसिणतो आकिञ्चञ्जायतन ति इमिना नयेन ज्ञानस्स चेव कसिणस्स च उक्कमन **ज्ञानकसिणुक्कन्तिकं** नाम ।

६. पथविकसिणे पन पठम ज्ञान समापज्जित्वा तथेव इतरेसम्पि समापज्जनं **अङ्ग-सङ्कन्तिकं** नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञान समापज्जित्वा तदेव आपोकसिणे तदेव ओदातकसिणे ति एव सब्बकसिणेषु एकस्सेव ज्ञानस्स समापज्जन **आरम्मणसङ्कन्तिकं** नाम । पथवीकसिणे पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा आपोकसिणे दुतियं, तेजोकसिणे ततियं, वायोकसिणे चतुत्थं, नीलकसिणं उग्घाटेत्वा आकासानञ्जायतन, पीतकसिणतो विञ्जाणञ्जायतन, लोहितकसिणतो आकिञ्चञ्जायतन, ओदातकसिणतो नेवसञ्जानासञ्जायतन ति एवं एकन्तरिकवसेन अङ्गानञ्च आरम्मणानञ्च सङ्कमनं **अङ्गारम्मणसङ्कन्तिकं** नाम ।

७. पठम ज्ञानं पन पञ्चङ्गिक ति वक्थपेत्वा, दुतियं तिवङ्गिक, ततिय दुवङ्गिक, तथा चतुत्थं, आकासानञ्जायतन....पे....नेवसञ्जानासञ्जायतन ति एव ज्ञानङ्गमत्तस्सेव वक्थपनं **अङ्गवक्थपनं** नाम । तथा, इदं पथवीकसिण ति वक्थपेत्वा इद आपोकसिण....पे....इद ओदातकसिणं ति एव आरम्मणमत्तस्सेव वक्थपनं **आरम्मणवक्थपनं** नाम । अङ्गारम्मण-वक्थपनामि एके इच्छन्ति । अडकथासु पन अनागतत्ता अद्वा त भावनामुख न होति ।

८. इमेहि पन चुदसहि आकारेहि चित्त अपरिदमेत्वा पुब्बे अभावितभावनो आदि-कम्मिको योगावचरो इद्विविकुब्बन सम्पादेस्सती ति नेत ठान विज्जति । आदिकम्मिस्स हि कसिण-परिकम्मपि भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । उप्पन्ने निमित्ते त वड्ढेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । अधिगतप्पनस्स चुदसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । चुदसहाकारेहि परिदमित्तचित्तस्सापि इद्विविकुब्बना नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व सक्कोति । विकुब्बनपत्तस्सापि खिप्पनिसन्तिभावो नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु वा एको व खिप्पनिसन्ति होति ।

९. थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानुपठानं आगतेसु तिसमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अह्वस्सिको रत्थितत्थेरो विय । तस्सानुभावो पथवीकसिणनिर्देशेसु वुत्तो येव [४।१३५] । तं पनस्सानुभाव दिस्वा थेरो आह—आवुसो सचे रत्थितो नाभविस्स, सब्बे गरहणत्ता अस्साम, नागराजान रत्थितु नासक्खिसू ति, तस्मा अत्तना गहेत्वा विचरितब्बं आवुध नाम मल सोधेत्वा व गहेत्वा विचरितुं वट्ठी ति । ते थेरस्स ओवादे ठत्वा तिससहस्सा पि भिक्खू खिप्पनिसन्तिनो अहेसु ।

१०. खिप्पनिसन्तिथा पि च सति परस्स पतिट्ठाभावो भारो, सत्तेसु सहस्सेसु वा एको व होति । गिरिभण्डवाहनपूजाय मारेन अङ्गारवस्से पवत्तिते आकासे पथविं मापेत्वा अङ्गारवस्स परित्तायको थेरो विय ।

११. बलवपुब्बयोगान पन बुद्ध-पच्चेकबुद्ध-अगसावकादीनं विना पि इमिना वुत्तप्पकारेन भावानुक्कमेन अरहत्तपटिलाभवसेनेव इदञ्च इद्धिविकुब्बन अञ्जे च पटिसम्भिदादिभेदा गुणा इज्झन्ति ।

१२. तस्मा, यथा पिलन्धनविकर्ति कत्तुकामो सुवण्णकारो अग्निधमनादीहि सुवण्णं मुदु कम्मञ्जं कत्वा व करोति, यथा च भाजनविकर्ति कत्तुकामो कुम्भकारो मत्तिक सुपरिमदितं मुदुं कत्वा करोति, एवमेव आदिकम्मिकेन इमेहि चुद्धसहाकारेहि चित्त परिदमेत्वा छन्दसीस-चित्तसीस-विरियसीस-वीमसासीससमापज्जनवसेन चैव आवज्जनादिवसीभाववसेन च मुदु कम्मञ्जं कत्वा इद्धिविधाय योगो करणीयो । पुब्बहेतुसम्पन्नेन कसिणेषु चतुत्थज्ज्ञानमत्ते चिण्णवासिना पि कातु वट्ठीति । यथा पनेत्थ योगो कातब्बो, त विधि दस्सेन्तो भगवा, सो एवं समाहिते चित्ते ति आदिमाह ।

१३. तत्राय पाळिनयानुसारेनेव विनिच्छयकथा । तत्थ सो ति सो अधिगतचतुत्थज्ज्ञानो योगी । एवं ति चतुत्थज्ज्ञानक्रमानिदस्सनमेत । इमिना पठमज्ज्ञानाधिगमादिना कमेन चतुत्थ-ज्ज्ञानं पटिलभित्वा ति वुत्त होति । समाहिते ति इमिना चतुत्थज्ज्ञानसमाधिना समाहिते । चित्ते ति रूपावचरचित्ते ।

१४. परिसुद्धे ति आदिसु पन उपेक्खासतिपारिसुद्धिभावेन परिसुद्धे । परिसुद्धत्ता येव परियोदाते । पमस्सरे ति वुत्त होति । सुखादीन पच्चयानं घातेन विहतरागादिअङ्गणत्ता अनङ्गणे । अनङ्गणत्ता येव विगतूपक्किलेसे । अङ्गणेन हि तं चित्त उपक्किलिस्सति । सुभावि-तत्ता मुदुभूते । वसीभावपत्ते ति वुत्तं होति । वसे वत्तमान हि चित्त मुदुं ति वुच्चति । मुदुत्ता येव च कम्मनिये । कम्मक्खमे, कम्मयोगे ति वुत्त होति ।

१५. मुदु हि चित्त कम्मनिय होति, सुधन्तमिव सुवण्णं । तच्च उभयम्पि सुभावितत्ता

येवा ति । यथाह—“ नाह, भिक्खवे, अज्जं एकवम्मप्पि समनुपस्सामि, यं एवं भावित बहुलीकत मुदुच्च होति कम्मनियच्च, यथायिद, भिक्खवे, चित्तं ” ति [अ १।९] ।

१६. एतेसु परिसुद्धभावादिसु ठितत्ता ठिते । ठितत्ता येव आनेज्जप्पत्ते । अचले निरिज्जने ति वुत्तं होति । मुदुकम्मज्जभावेन वा अत्तनो वसे ठितत्ता ठिते, सद्दादीहि परिग्गहितत्ता आनेज्जप्पत्ते ।

१७. सद्दापरिग्गहित हि चित्तं अस्सद्वियेन न इज्जति, विरियपरिग्गहित कोसजेन न इज्जति, सतिपरिग्गहित पमादेन न इज्जति, समाधिपरिग्गहितं उद्वच्चेन न इज्जति, पज्जापरिग्गहित अविज्जाय न इज्जति, ओभासगतं किलेसन्धकारेन न इज्जति । इमेहि छहि धम्मोहि परिग्गहित आनेज्जप्पत्त होति ।

१८. एवं अट्ठक्कसमन्नागत चित्त अभिनीहारक्खम होति अभिज्जासच्छिकरणीयान धम्मान अभिज्जासच्छिकरियाय ।

१९. अपरो नयो । चतुत्थज्ज्ञानसमाधिना समाहिते । नीवरणदूरीभावेन परिसुद्धे । वितक्कादिसमतिक्रमेन परियोदाते । ज्ञानपटिलाभपच्चयान पापकान इच्छावचरानं अभावेन अनङ्गणे । अभिज्जादीनं चित्तस्स उपक्किलेसानं विगमेन विगतूपक्किलेसे । उभयमपि चेत्तं अनङ्गणसुत्त-वत्थसुत्तानुसारेण वेदितव्वं । वसिष्पत्तिया मुदुभूते । इद्धिपादभावूपगमेन कम्मनिये । भावनापारिपूरिया पणीतभावूपगमेन ठिते आनेज्जप्पत्ते । यथा आनेज्जप्पत्तं होति एव ठिते ति अत्थो । एवमपि अट्ठक्कसमन्नागत चित्तं अभिनीहारक्खम होति अभिज्जासच्छिकरणीयान धम्मान अभिज्जासच्छिकरियाय पादक पदद्वानभूत ति ।

२०. इद्विविधाय चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति एत्थ इज्जन्तणेन इद्धि । निष्फत्तिअट्ठेन पटिलाभट्ठेन चा ति वुत्तं होति । यं हि निष्फज्जति पटिलम्भति च, त इज्जती ति वुच्चति । यथाह—“ काम कामयमानस्स तस्स चेत समिज्जती ” ति [सु ७६६] । तथा, “ नेक्खम्म इज्जती ति इद्धि .पटिहरती ति पाटिहारिय....अरहत्तमग्गो इज्जती ति इद्धि.... पटिहरती ति पाटिहारिय ” ति [पटि २।२२९] ।

२१. अपरो नयो । इज्जन्तणेन इद्धि । उपायसम्पदायेत अधिवचनं । उपायसम्पदा हि इज्जति, अधिषेत्तफलप्पसवनतो । यथाह—“ अय खो चित्तो गहपति सीलवा कल्याणधम्मो, सचे पणिदहिस्सति अनागतमद्धान राजा अस्स चक्कवत्ती ति इज्जिस्सति सीलवतो चेतोपणिधि विसुद्धत्ता ” ति [स ४।३०३] ।

२२. अपरो नयो । एताय सत्ता इज्जन्ती ति इद्धि । इज्जन्ती ति इद्धा बुद्धा उक्कसगता होन्ती ति वुत्तं होति । सा दसविधा । यथाह—“ इद्धियो ति दस इद्धियो । ” पुन च परं आह—“ कतमा दस इद्धियो ? अधिद्वाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि, मनोमया इद्धि, ज्ञाणविष्कारा

इन्द्रि, समाधिषिष्कारा इन्द्रि, अरिया इन्द्रि, कम्मविपाकजा इन्द्रि, पुञ्जवतो इन्द्रि, विज्जामया इन्द्रि, तत्थ तत्थ सम्मापयोगपच्चया इञ्जनङ्गेन इन्द्री ” ति [पटि २।२०५] ।

२३. तत्थ, “ पकतिया एको बहुकं आवज्जति, सत वा सहस्सं वा सतसहस्स वा आवज्जित्वा जाणेन अधिदाति, बहुको होमी ” ति [पटि २।२०७] एव विभजित्वा दस्सिता इन्द्रि अधिदानवसेन निष्फन्नत्ता अधिदाना इन्द्रि नाम ।

२४. “ सो पकतिवण्णं विजहित्वा कुमारकवण्ण वा दस्सेति नागवण्णं वा....पे.... विविधम्पि सेनाव्यूह दस्सेती ” ति [पटि २।२१०] एवं आगता इन्द्रि पकतिवण्णविजहन-विकारवसेन पवत्तत्ता विकुब्बना इन्द्रि नाम ।

२५. “ इध भिक्खु इमम्हा काया अञ्ज कायं अभिनिम्मिनाति रूप्पि मनोमयं ” ति [पटि २।२१०] इमिना नयेन आगता इन्द्रि सरीरम्भन्तरे अञ्जस्सेव मनोमयस्स सरीरस्स निष्फत्तिवसेन पवत्तत्ता मनोमया इन्द्रि नाम ।

२६. जाणुप्पत्तितो पुब्बे वा पच्छा वा तंखणे वा जाणानुभावनिब्वत्तो विसेसो जाण-विष्कारा इन्द्रि नाम । वुत्तं हेत—“ अनिच्चानुप्पसनाय निच्चसञ्जाय प्हानडो इञ्जती ति जाणविष्कारा इन्द्रि....पे....अरहत्तमगेन सब्बकिलेसानं प्हानडो इञ्जती ति जाणविष्कारा इन्द्रि । आयस्मतो बक्कुलस्स जाणविष्कारा इन्द्रि । आयस्मतो सङ्किच्चस्स जाणविष्कारा इन्द्रि । आयस्मतो भूतपालस्स जाणविष्कारा इन्द्री ” ति [पटि २।२११] ।

२७. तत्थ आयस्मा बक्कुलो दहरो व मङ्गलदिवसे नदिया नहापियमानो धातिया पमादेन सोते पतितो । तमेन मच्छो गिलित्वा बाराणसीतित्थ अगमासि । तत्र त मच्छबन्धो गहेत्वा सेट्ठिभरियाय विकिणी । सा मच्छे सिनेहं उप्पादेत्वा, अहमेव नं पचिस्सामी ति फालेन्ती मच्छ-कुच्छियं सुवण्णबिम्बं विय दारक दिस्वा, पुत्तो मे लद्धो ति सोमनस्सजाता अहोसि । इति मच्छकुच्छिय अरोगभावो आयस्मतो बक्कुलस्स पच्छिमभविक्कस्स तेन अत्तभावेन पटिलभितव्व-अरहत्तमग्गजाणानुभावेन निब्वत्तत्ता जाणविष्कारा इन्द्रि नाम । वत्थु पन वित्थारेन कथेतव्व ।

२८. सङ्किच्चथेरस्स पन गम्भगतस्सेव माता कालमकासि । तस्सा चित्तकं आरोपेत्वा सूलेहि विञ्जित्वा क्षापियमानाय दारको सूलकोटिया अक्खिकूटे प्हार लभित्वा सदमकासि । ततो नं, दारको जीवति ति ओतारेत्वा कुच्छि फालेत्वा दारकं अथ्यिकाय अदसु । सो ताय पटिजगितो बुद्धिमन्वाय पम्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्त पापुणि । इति वुत्तनयेनेव दारुचित्तकाय आरोगभावो आयस्मतो सङ्किच्चस्स जाणविष्कारा इन्द्रि नाम ।

२९. भूतपालदारकस्स पन पिता राजगहे दल्लिमनुस्सो । सो दारुन अत्थाय सकटेन अटविं गन्वा दारुभारं कत्वा सायं नगरद्वारसमीप पत्तो । अथस्स गोणा युगं ओस्सजित्वा नगरं पविसिंसु । सो सकटमूले पुत्तक निसीदापेत्वा गोणानं अनुपदं गच्छन्तो नगरमेव पाविसि ।

तस्स अनिक्खन्तस्सेव द्वार पिहित । दारकस्स वाळयक्खानुचरिते पि बहिनगरे तियामरत्ति अरोगभावो वुत्तनयेनेव जाणविष्कारा इद्धि नाम । वत्थु पन वित्थारेतब्बं ।

३०. समाधितो पुब्बे वा पच्छा वा तंखणे वा समथानुभावेन निब्बत्तो विसेतो समाधि-
विष्कारा इद्धि । वुत्तं हेत—“ पठमज्झानेन नीवरणानं प्हानङ्गो इज्झती ति समाधिविष्कारा
इद्धि ...पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया आकिञ्चज्जायतनसज्जाय प्हानङ्गो इज्झती ति
समाधिविष्कारा इद्धि । आयस्मतो सारिपुत्तस्स समाधिविष्कारा इद्धि । आयस्मतो सज्जीवस्स....
आयस्मतो खाणुकोण्डञ्जस्स....उत्तराय उपासिकाय....सामावतिया उपासिकाय समाधिविष्कारा
इद्धी ” ति [पटि २।२११-१२] ।

३१. तत्थ यदा आयस्मतो सारिपुत्तस्स महामोगल्लानत्थेरेन सद्धि कपोतकन्दरायं विहरतो
जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि अज्झोकासे निसिन्धस्स एको दुड्ढयक्खो सहायकेन यक्खेन
वारियमानो पि सीसे प्हार अदासि, यस्स मेघस्स विय गजतो सद्दो अहोसि, तदा थेरो तस्स
पहरणसमये समापत्ति अपेसि । अथस्स तेन प्हारेन न कोचि आबाधो अहोसि । अयं
तस्सायस्मतो समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन उदाने आगतमेव [उ ३९-४०] ।

३२. सज्जीवत्थेरं पन निरोधसमापन्नं कालङ्कतो ति सल्लाक्खेत्वा गोपालकादयो तिणकड-
गोमयानि सङ्कट्ठित्वा अग्नि अदंसु । थेरस्स चीवरे अंसुमत्तप्पि न द्वायित्थ । अयमस्स अनु-
पुब्बसमापत्तिवसेन पवत्तसमथानुभावनिब्बत्ता समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन सुत्ते आगतमेव
[म १।३३३] ।

३३. खाणुकोण्डञ्जत्थेरो पन पकतिया व समापत्तिबहुलो । सो अज्जतरस्मि अरज्जे
रत्ति समापत्ति अपेत्वा निसीदि । पञ्चसता चोरा भण्डकं थेनेत्वा गच्छन्ता, इदानि अम्हाकं
अनुपथ आगच्छन्ता नत्थी ति विस्समितुकामा भण्डकं ओरोपयमाना, खाणुको अयं ति मज्ज-
माना थेरस्सेव उपरि सब्बभण्डकानि ठपेसुं । तेसं विस्समित्वा गच्छन्तानं पठम ठपितभण्डकस्स
गहणकाले कालपरिच्छेदवसेन थेरो वुड्ढासि । ते थेरस्स चलनाकार दिस्वा भीता विरविसु ।
थेरो, मा भायित्थ उपासका, भिक्खु अहं ति आह । ते आगत्त्वा वन्दित्वा थेरगतेन पसादेन
पब्बजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणिसु । अयमेत्थ पञ्चहि भण्डकसतेहि अज्झोत्थटस्स
थेरस्स आबाधाभावो समाधिविष्कारा इद्धि ।

३४. उत्तरा उपसिका पुण्णकसेट्ठिस्स धीता । तस्सा सिरिमा नाम गणिका इस्सापकता
तत्तलेकटाहं सीसे आसिद्धि । उत्तरा त खण येव मेत्तं समापज्जि । तेल पोक्खरपत्ततो उदक-
बिन्दु विय विवट्ठमानं अगमासि । अयमस्सा समाधिविष्कारा इद्धि । वत्थु पन वित्थारेतब्बं ।

३५. सामावती नाम उदेनस्स रज्जो अगमहेसी । मागन्दियब्राह्मणो अत्तनो धीताय
अगमहेसिड्डान पत्थयमानो तस्सा वीणाय आसीविस पक्खिपापेत्वा राजानं आह—महाराज,

सामावती त मारेतुकामा वीणाय आसीवितं गहेत्वा परिहरती ति । राजा तं दिस्वा कुपितो सामावति वधिस्सामी ति धनुं आरोपेत्वा विसपीतं खुरणं सन्नद्धि । सामावती सपरिवारा राजानं मेत्ताय फरि । राजा सरं नेव खिपितुं न ओरोपेतुं सक्कोन्तो वेधमानो अट्टासि । ततो नं देव आह—किं महाराज, किलमसी ति ? आम, किलमामी ति । तेन हि धनु ओरोपेही ति सरो रज्जो पादमूले येव पति । ततो नं देवी, महाराज, न अप्पदुइस्स पदुस्सितब्बं ति ओवदि इति रज्जो सर मुच्चितु अविसहनभावो सामावतिया उपासिकाय समाधिभिष्फारा इद्धी ति ।

३६. पटिकूलसज्जी अपटिकूलसज्जीविहारादिका पन अरिया इद्धि नाम । यथाह—
“ कतमा अरिया इद्धि ? इध भिक्खु सचे आकङ्खति पटिकूले अपटिकूलसज्जी विहारेय्य ति अपटिकूलसज्जी तत्थ विहरति....पे....उपेक्खको तत्थ विहरति सतो सम्पजानो ” ति [पटि २।२१२] । अय हि चेतोवसिष्पत्तान अरियानं येव सम्भवतो अरिया इद्धी ति वुच्चति ।

३७. एताय हि समन्नागतो खीणासवो भिक्खु पटिकूले अनिडे वत्थुस्मिं मेत्ताफरण व धातुमनसिकार वा करोन्तो अपटिकूलसज्जी विहरति, अपटिकूले इडे वत्थुस्मिं असुभफरणं वा अनिच्चं ति मनसिकार वा करोन्तो पटिकूलसज्जी विहरति । तथा पटिकूलापटिकूलेसु तदेव मेत्ताफरणं वा धातुमनसिकार वा करोन्तो अपटिकूलसज्जी विहरति । अपटिकूलपटिकूलेसु च तदेव असुभफरणं वा अनिच्चं ति मनसिकार वा करोन्तो पटिकूलसज्जी विहरति । “ चक्खून रूप दिस्वा नेव सुमनो होती ” ति [पटि २।२१३] आदिना नयेन वुत्तं पन छल्लङ्घुपेक्ख पवत्तयमानो पटिकूले च अपटिकूले च तदुभय अभिनिवज्जेत्वा उपेक्खको विहरति सतं सम्पजानो ।

३८. पटिसम्भिदाय हि, “ कथ पटिकूले अपटिकूलसज्जी विहरति ? अनिडस्मिं वत्थुस्मिं मेत्ताय वा फरति धातुतो वा उपसहरती ” ति [पटि २।२१२] आदिना नयेन अयमेव अत्थो विभत्तो । इति चेतोवसिष्पत्तान अरियानं येव सम्भवतो अरिया इद्धी ति वुच्चति ।

३९. पक्खिआदीनं पन वेहासगमनादिका कम्मविपाकजा इद्धि नाम । यथाह—
“ कतमा कम्मविपाकजा इद्धि ? सब्बेस पक्खीनं, सब्बेस देवानं, एकच्चानं मनुस्सानं, एकच्चानञ्च विनिपातिकानं, अयं कम्मविपाकजा इद्धी ” ति [पटि २।२१३] । एत्थ हि सब्बेसं पक्खीनं ज्ञानं वा विपस्सनं वा विना येव आकासेन गमनं, तथा सब्बेसं देवानं, पठमकणिकानञ्च एकच्चानं मनुस्सानं, तथा, पियङ्करमाता यक्खिनी, उत्तरमाता, पुस्समिता, धम्मगुत्ता ति एवमादीनं एकच्चानं विनिपातिकानं आकासेन गमनं कम्मविपाकजा इद्धी ति ।

४०. चक्रवत्तिआदीनं वेहासगमनादिका पन पुज्जवतो इद्धि नाम । यथाह—“ कतमा पुज्जवतो इद्धि ? राजा चक्रवत्ती वेहासं गच्छति सद्धिं चतुरङ्गिनिया सेनाय अन्तमसो अस्स-बन्धगोबन्धपुरिसे उपादाय । जोतिकस्स गहपतिस्स पुज्जवतो इद्धि । जटिलकस्स गहपतिस्स

पुञ्जवतो इद्धि । घोसितस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धि । मेण्डकस्स गहपतिस्स पुञ्जवतो इद्धि । पञ्चन्नं महापुञ्जानं पुञ्जवतो इद्धी ” ति [पटि २।२१३] । सङ्खेपतो पन परिपाकं गते पुञ्जसम्भारे इञ्जनकविसेसो पुञ्जवतो इद्धि ।

४१. एत्थ च, जोतिकस्स गहपतिस्स पथविं भिन्दित्वा मणिपासादो उड्ढहि, चतुसङ्घि च कण्णरुक्खा ति अयमस्स पुञ्जवतो इद्धि । जटिलकस्स असीतिहत्थो सुवण्णपञ्चतो निब्बत्ति । घोसितस्स सत्तसु ठानेसु मारणत्थाय उपक्कमे कते पि अगोगभावो पुञ्जवतो इद्धि । मेण्डकस्स एकसीतमत्ते पदेसे सत्तरतनमयान मेण्डकान पातुभावो पुञ्जवतो इद्धि ।

४२. पञ्च महापुञ्जा नाम, मेण्डकसेड्डी, तस्स भरिया चन्दपदुमसिरि, पुत्तो धनञ्जयसेड्डी, सुणिसा सुमनदेवी, दासो पुण्णो नामा ति । तेसु सेड्डिस्स सीसं न्हातस्स आकासं उल्लोकन-काले अट्ठतेल्लस कोड्डसहस्सानि आकासतो रत्तसालीनं पूरन्ति । भरियाय नाळिकोदनमत्तम्पि गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिके परिविसमानाय भत्तं न खीयति । पुत्तस्स सहस्सत्थविक गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिकानम्पि देन्तस्स कहापणा न खीयन्ति । सुणिसाय एक वीहितुम्भं गहेत्वा सकलजम्बुदीपवासिकानम्पि भाजयमानाय धञ्ज न खीयति । दासस्स एकेन नङ्गलेन कसतो इतो सत्त इतो सत्ता ति चुदस मग्गा होन्ति । अय नेसं पुञ्जवतो इद्धि ।

४३. विजाधरादीनं वेहासगमनादिका पन विज्जामया इद्धि । यथाह—“ कतमा विज्जामया इद्धि ? विजाधरा विज्जं परिजपित्वा वेहासं गच्छन्ति, आकासे अन्तलिक्खं हत्थिम्पि दस्सेन्ति....पे....विविधम्पि सेनाव्यूहं दस्सेन्ती ” ति [पटि २।२१३] ।

४४. तेन तेन पन सम्पापयोगेन तस्स तस्स कम्मस्स इञ्जनं तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धि । यथाह—“ नेक्खम्मेन कामच्छन्दस्स पहानट्ठो इञ्जती ति तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धि....पे....अरहत्तमग्गेन सब्बकिलेसानं पहानट्ठो इञ्जती ति तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धी ” ति [पटि २।२१३-१४] । एत्थ च पटिपत्ति-सङ्घातस्सेव सम्पापयोगस्स दीपनवसेन पुरिमपाळिसदिसा व पाळि आगता । अडकथाय पन, “ सकटव्यूहादिकरणवसेन यं किञ्चि सिण्णकम्मं, यं किञ्चि वेज्जकम्मं, तिण्णं वेदानं उग्गहणं, तिण्णं पिटकानं उग्गहणं, अन्तमसो कसनवपनादीनि उपादाय तं तं कम्म कत्वा निब्बत्त-विसेसो तत्थ तत्थ सम्पापयोगपच्चया इञ्जनट्ठेन इद्धी ” ति [ ] आगता ।

४५. इति इमासु दससु इद्धिसु, इद्धिविधाया ति इमस्मिं पदे अधिष्ठाना इद्धि येव आगता । इमस्मिं पनत्थे त्रिकुब्बना-मनोमयाइद्धियो पि इच्छितब्बा एव ।

४६. इद्धिविधाया ति इद्धिकोट्टासाय इद्धिविकप्पाय वा । चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति सो भिक्खु वुत्तप्पकारवसेन तस्मिं चित्ते अभिञ्जापादके जाते इद्धि-विधाधिगमत्थाय परिकम्मचित्तं अभिनीहरति, कसिणारम्मणतो अपनेत्वा इद्धिविधामिमुखं पेसेति । अभिनिन्नामेती ति अधिगन्तब्बइद्धिपोण इद्धिपञ्चार करोति ।

४७. सो ति सो एवं कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु । अनेकविहितं ति अनेकविधं, नानपकारकं । इन्द्रिविधं ति इन्द्रिकोद्भासं । पञ्चनुभोती ति पञ्चनुभवति । फस्सेति, सच्छि-
करोति, पापुणाती ति अत्थो ।

४८. इदानिस्स अनेकविहितभावं दस्सेन्तो, एको पि हुत्वा ति आदिमाह । तत्थ एको
पि हुत्वा ति इन्द्रिकरणतो पुञ्चे पकतिया एको पि हुत्वा । बहुधा होती ति बहूनं सन्तिके
चङ्कमितुकामो वा सञ्ज्ञाय वा कत्तुकामो पञ्ह वा पुच्छितुकामो हुत्वा सतप्पि सहस्सप्पि होति ।
कथं पनायमेव होति ? इन्द्रिया चतस्सो भूमियो, चत्तारो पादा, अट्ठ पदानि, सोळस च मूलानि
सम्पादेत्वा आणेन अधिष्ठहन्तो ।

४९. तत्थ चतस्सो भूमियो ति चत्तारि ज्ञानानि वेदितव्वानि । वुत्तं हेतं धम्मसेना-
पतिना—“ इन्द्रिया कतमा चतस्सो भूमियो ? विवेकजभूमि पठम ज्ञानं, पीतिसुखभूमि दुतियं
ज्ञानं, उपेक्खानुखभूमि ततियं ज्ञानं, अदुक्खमसुखभूमि चतुत्थं ज्ञानं । इन्द्रिया इमा चतस्सो
भूमियो इन्द्रिलाभाय इन्द्रिपटिलाभाय इन्द्रिविकुब्बनताय इन्द्रिविसविताय इन्द्रिविसिताय इन्द्रि-
वेसारजाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५] । एत्थ च पुरिमानि तीणि ज्ञानानि यस्मा
पीतिफरणेन च सुखफरणेन च सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमिवा लहुमुदुकम्मञ्जकायो हुत्वा
इन्द्रि पापुणाति, तस्मा इमिना परियायेन इन्द्रिलाभाय संवत्तनतो सम्भारभूमियो ति वेदितव्वानि,
चतुत्थं पन इन्द्रिलाभाय पकतिभूमि येव ।

५०. चत्तारो पादा ति चत्तारो इन्द्रिपादा वेदितव्वानि । वुत्तं हेतं—“ इन्द्रिया कतमे
चत्तारो पादा ? इध भिक्खु छन्दसमाधिपधानसङ्कारसमन्नागत इन्द्रिपादं भावेति, विरिय....
चित्त....वीमसासमाधिपधानसङ्कारसमन्नागत इन्द्रिपादं भावेति । इन्द्रिया इमे चत्तारो पादा
इन्द्रिलाभाय....पे....इन्द्रिवेसारजाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५] ।

५१. एत्थ च छन्दहेतुको छन्दाधिको वा समाधि छन्दसमाधि । कत्तुकम्पताछन्दं
अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधिस्सेत अधिवचन । पधानभूता सङ्कारा पधानसङ्कारा । चतु-
किच्चसाधकस्स सम्मपधानविरियस्सेत अधिवचनं । समन्नागतं ति छन्दसमाधिना पधानसङ्कारोहि
च उपेत ।

५२. इन्द्रिपादं ति, निष्फत्तिपरियायेन वा इञ्जनडेन, इञ्जन्ति एताय सत्ता इद्दा वुद्धा
उक्कंसगता हन्ती ति इमिना वा परियायेन इद्दी ति सङ्घ गतान अभिञ्जाचित्तसम्पयुत्तानं
छन्दसमाधिपधानसङ्कारान अधिष्ठानडेन पादभूतं सेसचित्तचेतसिकरासिं ति अत्थो । वुत्तं हेतं—
“ इन्द्रिपादो ति तथाभूतस्स वेदनाक्खन्वो....पे....विञ्जाणक्खन्वो ” ति [विभंग २१७] ।

५३. अथ वा, पज्जेते अनेना ति पादो । पापुणीयती ति अत्थो । इन्द्रिया पादो इन्द्रि-
पादो । छन्दादीनमेतं अधिवचनं । यथाह—“ छन्दञ्चे, भिक्खवे, भिक्खु निस्साय लभति

समाधिं, लभति चित्तस्सेकगतं, अयं वुच्चति छन्दसमाधि । सो अनुपपन्नान पापकानं....पे.... पदहति, इमे वुच्चन्ति पधानसङ्कारा । इति अयञ्च छन्दो, अयञ्च छन्दसमाधि, इमे च पधान-सङ्कारा, अयं वुच्चति, भिक्खवे, छन्दसमाधिपधानसङ्कारसमन्नागतो इन्द्रिपादो ” ति [सं ५। २६८] । एवं सेसिन्द्रिपादेसु पि अथो वेदितव्वो ।

५४. अट्ट पदानि ति छन्दादीनि अट्ट वेदितव्वानि । वुत्तं हेतं—“ इन्द्रिया कतमानि अट्ट पदानि ? छन्दश्चे भिक्खु निस्साय लभति समाधिं, लभति चित्तस्सेकगतं, छन्दो न समाधि, समाधि न छन्दो, अञ्जो छन्दो अञ्जो समाधि । विरियश्चे भिक्खु....चित्तश्चे भिक्खु.... वीमंसश्चे भिक्खु निस्साय लभति समाधिं, लभति चित्तस्सेकगतं, वीमंसा न समाधि, समाधि न वीमंसा, अञ्जा वीमंसा अञ्जो समाधि । इन्द्रिया इमानि अट्ट पदानि इन्द्रिलाभाय...इन्द्रि-वेसारजाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०५-६] । एत्थ हि इन्द्रि उप्पादेतुकामताछन्दो समा-धिना एकतो नियुत्तो व इन्द्रिलाभाय सवत्तति, तथा विरियादयो । तस्मा इमानि अट्ट पदानि वुत्तानी ति वेदितव्वानि ।

५५. सोळस मूलानि ति सोळसहि आकारेहि अनेजता चित्तस्स वेदितव्वानि । वुत्तं हेतं—“ इन्द्रिया कति मूलानि ? सोळस मूलानि । अनोणत चित्तं कोसज्जे न इज्जती ति अनेजं । अनुण्णत चित्तं उद्धच्चे न इज्जती ति अनेजं । अनभिनत चित्तं रागे न इज्जती ति अनेजं । अनपनत चित्तं व्यापादे न इज्जती ति अनेजं । अनिस्सितं चित्तं दिट्ठिया न इज्जती ति अनेजं । अप्पटिबद्धं चित्तं छन्दरागे न इज्जती ति अनेजं । विप्पमुत्त चित्तं कामरागे न इज्जती ति अनेजं । विसंयुत्तं चित्तं किलेसे न इज्जती ति अनेजं । विमरियादीकत चित्तं किलेसमरियादे न इज्जती ति अनेजं । एकतगत चित्तं नानत्तकिलेसे न इज्जती ति अनेजं । सद्भाय परिगगहितं चित्तं अस्सद्विये न इज्जती ति अनेजं । विरियेन परिगगहितं चित्तं कोसज्जे न इज्जती ति अनेज । सतिया परिगगहित चित्तं पमादे न इज्जती ति अनेजं । समाधिना परिगगहितं चित्तं उद्धच्चे न इज्जती ति अनेजं । पञ्जाय परिगगहितं चित्तं अविज्जाय न इज्जती ति अनेजं । ओभासगतं चित्तं अविज्जन्धकारे न इज्जती ति अनेजं । इन्द्रिया इमानि सोळस मूलानि इन्द्रिलाभाय....पे.... इन्द्रिवेसारजाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।२०६] ।

५६. कामञ्च एस अथो, एवं समाहिते चित्ते ति आदिना पि सिद्धो येव, पठमज्झाना-दीनं पन इन्द्रिया भूमि-पाद-पद-मूलभावदस्सनत्थं पुन वुत्तो । पुरिमो च सुत्तेसु आगतनयो, अयं पटिसम्भिदाय । इति उभयत्थ असम्मोहत्थम्पि पुन वुत्तो ।

५७. आणेन अधिद्वन्द्वो ति [१२।४८] स्वायमेते इन्द्रिया भूमि-पाद-पद-मूलभूते धम्मे सम्पादेत्वा अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा बुद्धाय, सचे सत इच्छति, सत होमि सतं होमां ति परिकम्म कत्वा पुन अभिज्जापादकं ज्ञानं समापजित्वा बुद्धाय अधिद्वान्ति, अधिद्वानचित्तेन

हिं व सत होति । सहस्सादिषु पि एसेव नयो । सचे एव न इज्जति, पुन परिकम्म कत्वा
इतिथिं समापज्जित्वा बुद्धाय अधिष्ठातब्बं । संयुत्तइकथाय हि, एकवार द्वेवार समापज्जितुं
इती ति वुत्त ।

५८. तथ पादकज्ज्ञानचित्त निमित्तरम्मण, परिकम्मचित्तानि सतारम्मणानि वा सहस्सा-
म्मणानि वा, तानि च खो वण्णवसेन, नो पण्णात्तिवसेन । अधिष्ठानचित्तं तथेव सतारम्मण
॥ सहस्सारम्मण वा । तं पुब्बे वुत्तं अप्पनाचित्तमिव गोत्रभूअनन्तरं एकमेव उप्पज्जति रूपाव-
रचतुत्थज्ज्ञानिक ।

५९. यं हि पटिसम्भिदायं वुत्तं, “ पकतिया एको बहुक आवज्जति, सतं वा सहस्सं
॥ सतसहस्स वा, आवज्जित्वा जाणेन अधिष्ठाति, बहुको होमी ति, बहुको होति, यथा आयस्मा
चूळपन्थको ” ति [पटि २।२०७], तत्रापि आवज्जती ति परिकम्मवसेनेव वुत्तं, आवज्जित्वा
जाणेन अधिष्ठाती ति अभिज्जाजाणवसेन वुत्त । तस्मा, बहुक आवज्जति, ततो तेसं पि परि-
त्तमचित्तानं अवसाने समापज्जति, समापत्तितो बुद्धाहित्वा पुन, बहुको होमी ति आवज्जित्वा ततो
र पवत्तान तिण्ण चतुन्न वा पुब्बभागचित्तान अनन्तरा उप्पन्नेन सन्निष्ठापनवसेन अधिष्ठानं
ते लब्धनामेन एकेनेव अभिज्जाजाणेन अधिष्ठाती ति एवमेत्थ अत्थो दइब्बो ।

६०. य पन वुत्तं, “ यथा आयस्मा चूळपन्थको ” ति, तं बहुधाभावस्स कायसक्खि-
त्तसन्तं वुत्तं । त पन कथुना दीपेतब्ब । ते किर द्वे भातरो पन्थे जातत्ता पन्थका ति नामं
भिसु । तेसं जेहो महापन्थको । सो पव्वजित्वा सह पटिसम्भिदाहि अरहत्त पापुणि । अरहा
त्त्वा चूळपन्थकं पव्वजेत्वा ,

“ पदुमं यथा कोकनद सुगन्ध पातो सिया फुल्लमवीतगन्ध ।

अङ्गीरस पस्स विरोचमान तपन्तमादिच्चमिवन्तलिकखे ” ति [अं ३।२३९, स १।८१] ॥
म गाथ अदासि । सो त चत्तहि मासेहि पगुण कातु नासक्खि । अथ न थेरो, अभव्वो त्वं
॥ सने ति विहारतो नीहरि ।

६१. तस्मिंश्च काले थेरो भत्तुदेसको होति । जीवको थेर उपसङ्कमित्वा, स्वे भन्ते
गवता सार्द्धं पञ्च भिक्षुसतानि गहेत्वा अम्हाकं गेहे भिक्षवं गण्ठया ति आह । थेरो पि,
पेत्वा चूळपन्थक सेसानं अधिवासेमी ति अधिवासेसि । चूळपन्थको द्वारकोट्टके ठत्वा रोदति ।
गवा दिव्वचक्खुना दित्वा त उपसङ्कमित्वा, कस्मा रोदसी ति आह । सो तं पवत्तिं आचिक्खि ।

६२. भगवा, न सज्झायं कातु असक्कोत्तो मम सासने अभव्वो नाम होति, मा सोचि
भेक्खू ति तं बाहाय गहेत्वा विहार पविसित्वा इन्द्रिया पिण्डोत्तिकखण्ड अभिनिग्मिन्त्वा
दासि, हन्द, भिक्षु, इम परिमज्जन्तो, रजोहरण रजोहरण ति पुनपुन सज्झायं करोही ति ।
स्स तथा करोतो तं काळवण्णं अहोसि । सो, परिसुद्ध कथ नत्थेत्थ दोसो, अत्तभावस्स

पनायं दोसो ति सञ्ज पटिलभित्वा पञ्चसु खन्धेसु जाणं ओतारेत्वा विपस्सन वड्ढेत्वा अनुलोम-
गोत्रभूसमीप पापेसि ।

६३. अथस्स भगवा ओभासगाथा अभासि—

“ रागो रजो न च पन रेणु बुच्चति रागस्सेतं अधिवचनं रजो ति ।

एत रजं विप्पजहिन्वा पण्डिता विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने ॥

दोसो....पे ...

मोहो रजो न च पन रेणु बुच्चति मोहस्सेतं अधिवचनं रजो ति ।

एतं रजं विप्पजहिन्वा पण्डिता विहरन्ति ते विगतरजस्स सासने” ति [मनि ५०५] ॥

तस्स गाथापरियोसाने चतुपटिसम्भिदाळ्ळमिञ्जापरिवारा नव लोकुत्तरधम्मा हत्थगता व
अहेसुं ।

६४. सत्था दुतियदिवसे जीवकस्स गेह अगमासि सद्धिं भिक्खुसद्धेन । अथ दक्खिणोद-
कावसाने यागुया दिव्यमानाय पत्त पिदहि । जीवको, किं भन्ते ति पुच्छि । विहारे एको
भिक्खु अत्थी ति । सो पुरिसं पेसेसि, गच्छ अय्यं गहेत्वा सोघं एही ति ।

६५. विहारतो निक्खन्ते पन भगवति

“ सहस्सकखत्तुं अत्तानं निम्भिनित्वान पन्थको ।

निसीदि अम्भवने रम्मे याव कालप्पवेदना ” ति [थेर ५६३] ॥

६६. अथ सो पुरिसो गन्त्वा कासावेहि एकपज्जोतं आरामं दिस्वा आगन्त्वा भिक्खूहि
भरितो, भन्ते, आरामो, नाहं जानामि कतमो सो अय्यो ति आह । ततो नं भगवा आह—
गच्छ, यं पठमं पस्ससि, त चीवरकण्णे गहेत्वा, सत्था त अमन्तेती ति क्त्वा आनेही ति ।
सो गन्त्वा थेरस्सेव चीवरकण्णे अगगहेसि । तावदेव सब्बे निम्भिता अन्तरयायिसु । थेरो,
गच्छ त्वं ति तं उय्योजेत्वा मुखधोवनादिसरीरकिञ्च निडपेत्वा पठमतर गन्त्वा पत्तासने निसीदि ।
इदं सन्धाय वुत्त—यथा आयस्मा चूलपन्थको ति ।

६७. तत्र ये ते बहू निम्भिता, ते अनियमेत्वा निम्भितत्ता इद्धिमता सदिसा व होन्ति,
ठाननिसज्जादिसु वा भासिततुण्हीभावादिसु वा यं यं इद्धिमा करोति, तं तदेव करोन्ति । सचे
पन नानावण्णे कातुकामो होति, केचि पठमवये, केचि मज्झिमवये, केचि पच्छिमवये, तथा
दीघकेसे, उपड्डमुण्डे, मुण्डे, मिस्सककेसे, उपड्डरत्तचीवरे, पण्डुकचीवरे, पदभाण-धम्मकथा-
सरभञ्ज-पञ्हापुच्छन-पञ्हाविस्सज्जन-रजनपचन-चीवरसिब्बन-धोवनादीनि करोन्ते, अपरे पि वा
नानप्यकारके कातुकामो होति, तेन पादकज्ज्ञानतो वुड्ढाय, एतका भिक्खू पठमवया होन्तु ति
आदिना नयेन परिकरमं क्त्वा पुन समापज्जित्वा वुड्ढाय अधिज्ञातब्ब, अधिज्ञानचित्तेन सद्धिं
इच्छित्तिच्छित्तप्यकारा येव होन्ती ति । एस नयो, बहुधा पि हुत्वा एको होती ति आदिसु ।

६८. अयं पन विसेसो । इमिना भिक्खुना एवं बहुभावं निम्मिनित्वा पुन, एको व हुत्वा चङ्कमिस्सामि, सज्जायं करिस्सामि, पण्हं पुच्छिस्सामी ति चिन्तेत्वा वा, अयं विहारो अप्प-भिक्खुको, सचे केचि आगमिस्सन्ति, कुतो इमे एत्तका एकसदिसा भिक्खू, अद्वा थेरस्स एस आनुभावो ति म जानिस्सन्ती ति अपिच्छताय वा, अन्तरा व एको होमी ति इच्छन्तेन पादक-ज्ज्ञानं समापज्जित्वा बुद्ध्य, एको होमी ति परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा बुद्ध्य, एको होमी ति अधिद्वातब्ब, अधिद्धानचित्तेन सद्धि येव एको होति । एवं अकरोन्तो पन यथापरिच्छिन्न-कालवसेन सयमेव एको होति ।

६९. आविभावं तिरोभावं ति एत्थ, आविभाव करोति तिरोभावं करोती ति अयमथो । इममेव हि सन्धाय पटिसम्भिदाय वुत्तं—“ आविभाव ति केनचि अनावटं होति अप्पटिच्छन्नं विवटं पाकट । तिरोभावं ति केनचि आवटं होति पटिच्छन्नं पिहितं पटिकुज्जितं ” ति [पटि २।२०७] । तत्राय इद्धिमा आविभावं कातुकामो अन्धकारं वा आलोकं करोति, पटिच्छन्नं वा विवट, अनापाथं वा आपाथं करोति ।

७०. कथं ? अयं हि यथा पटिच्छन्नो पि दूरे ठितो पि वा दिस्सति, एवं अत्तानं वा परं वा कातुकामो पादकज्ज्ञानतो बुद्ध्य, इदं अन्धकारहानं आलोकजातं होतू ति वा, इदं पटिच्छन्नं विवटं होतू ति वा, इदं अनापाथं आपाथं होतू ति वा आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्वाति, सह अधिद्धाना यथाधिद्वितमेव होति, परे दूरे ठिता पि पस्सन्ति, सयम्पि पस्सितु-कामो पस्सति ।

७१. एतं पन पाटिहारियं केन कतपुब्बं ति ? भगवता । भगवा हि चूलसुभदाय निमन्तितो विस्सकम्मुना निम्मितेहि पञ्चहि कूटागारसतेहि सावत्थितो सत्तयोजनम्भन्तरं साकेतं गच्छन्तो, यथा साकेतनगरवासिनो सावत्थिवासिके सावत्थिवासिनो च साकेतवासिके पस्सन्ति, एवं अधिद्वासि, नगरमञ्चे च ओतरित्वा पथविं द्विधा भिन्दित्वा याव अवीचि, आकासञ्च द्विधा वियूहित्वा याव ब्रह्मलोकं दस्सेसि ।

७२. देवोरोहणेनापि च अयमथो विभावेतब्बो । भगवा किर यमकपाटिहारियं कत्वा चतुरासीतिपाणसहस्सानि बन्धना पमोचेत्वा, अतीता बुद्धा यमकपाटिहारियावसाने कुहिं गता ति आवज्जित्वा, तावतिसंभवनं गता ति अहस । अथेकेन पादेन पथवीतलं अक्कमित्वा दुतियं युगन्धरपम्बते पतिद्वापेत्वा पुन पुरिमपादं उद्धरित्वा सिनेरुमत्थकं अक्कमित्वा तत्थ पण्डुकम्बल-सिलातले वस्सं उपगन्त्वा सन्निपतितानं दससहस्सचक्कवाळदेवतानं आदितो पद्दय अभिधम्म-कथं आरभि । भिक्खाचारवेलाय निम्मितबुद्धं मापेसि । सो धम्मं देसेति ।

७३. भगवा नागलतादन्तकट्टं खादित्वा अनोतत्तदहे मुखं धोवित्वा उत्तरकुरूसु पिण्डपातं गहेत्वा अनोतत्तदहतीरे परिमुञ्जति । सारिपुत्तत्थेरो तत्थ गन्त्वा भगवन्तं वन्दति । भगवा, अज्ज

एतत्कं धम्मं देसेसिं ति थेरस्स नयं देति । एवं तयो मासे अब्बोच्छिन्न अभिधम्मकथं कथेसि । तं सुत्वा असीतिकोटि-देवतानं धम्माभिसमयो अहोसि ।

७४. यमकपाटिहारे सन्निपतिता पि द्वादसयोजना परिसा, भगवन्तं पस्सित्वा व गमिस्सामा ति खन्धावार बन्धित्वा अट्ठासि । त चूळअनाथपिण्डकसेट्ठी येव सव्वपच्चयेहि उपट्ठासि । मनुस्सा, कुहिं भगवा ति जाननत्थाय अनुरुद्धत्थेरं याचिसु । थेरो आलोकं वट्ठेत्वा अहस दिब्बेन चक्खुना तत्थ वस्सूपगत भगवन्तं, दिस्वा आरोचेसि ।

७५. ते भगवतो वन्दनत्थाय महामोग्गल्लानत्थेरं याचिसु । थेरो परिसमज्जे येव महा-पथविय निम्मुज्जित्वा सिनेरुपव्वतं निम्बिज्जित्वा तथागतपादमूले भगवतो पादे वन्दमानो व उम्मुज्जित्वा भगवन्तं एतदावोच—जम्बुदीपवासिनो, भन्ते, भगवतो पादे वन्दित्वा पस्सित्वा व गमिस्सामा ति वदन्ती ति । भगवा आह—कुहिं पन ते, मोग्गल्लान, एतरहि जेड्ढमाता धम्म-सेनापती ति ? सङ्कस्सनगरे, भन्ते ति । मोग्गल्लान, मं दड्ढुकामा स्वे सङ्कस्सनगरं आगच्छन्तु, अहं स्वे महापवारणपुण्णमासिउपोसथदिवसे सङ्कस्सनगरे ओतरिस्सामी ति ।

७६. साधु, भन्ते ति थेरो दसव्वलं वन्दित्वा आगतमग्गेनेव ओरुह्म मनुस्सानं सन्तिकं सम्पापुणि । गमनागमनकाले च, यथा नं मनुस्सा पस्सन्ति, एवं अधिट्ठासि । इदं तावेत्थ महामोग्गल्लानत्थेरो आविभावपाटिहारियं अकासि । सो एवं आगतो तं पवत्ति आरोचेत्वा, दूरं ति सज्जं अक्त्वा कतपातरासा व निक्खमथा ति आह ।

७७. भगवा सक्कस्स देवरज्जो आरोचेसि—महाराज, स्वे मनुस्सलोकं गच्छामी ति । देवराजा विस्सकम्म आणापेसि—तात, स्वे भगवा मनुस्सलोकं गन्तुकामो, तिस्रो सोपाण-पत्तियो मापेहि, एकं कनकमय, एकं रजतमयं, एकं मणिमयं ति । सो तथा अकासि ।

७८. भगवा दुतियदिवसे सिनेरुमुद्धनि ठत्वा पुरथिमलोकवातुं ओलोकेसि, अनेकानि चक्कवाळसहस्सानि विवटानि हुत्वा एकङ्कणं विय पकासिसु । यथा च पुरथिमेन, एव पच्छिमेन पि उत्तरेन पि दक्खिणेन पि सव्व विवटमहस । हेट्ठा पि याव अवीचि, उपरि याव अकनिट्ठ-भवनं, ताव अहस । त दिवसं किर लोकविवरणं नाम अहोसि । मनुस्सा पि देवे पस्सन्ति, देवा पि मनुस्से । तत्थ नेव मनुस्सा उद्धं उल्लोकेन्ति, न देवा अधो ओलोकेन्ति, सव्वे सम्मुखा व अज्जमज्जं पस्सन्ति ।

७९. भगवा मज्जे मणिमयेन सोपाणेन ओतरति, लुकामावचरदेवा वामपस्से कनकमेयेन, सुद्धावासा च महाब्रह्मा च दक्खिणपस्से रजतमयेन । देवराजा पत्तचीवरं अगहेसि, महाब्रह्मा तियोजनिक सेतच्छत्तं, सुयामो बालबीजर्णि, पञ्चसिखो गन्धर्व्वपुत्तो तिगावुतमत्तं बेलुवण्णुवीणं गहेत्वा तथागतस्स पूजं करोन्तो ओतरति । तं दिवसं भगवन्तं दिस्वा बुद्धभावाय पिहं अनु-प्पादेत्वा ठितसत्तो नाम नत्थि । इदमेत्थ भगवा आविभावपाटिहारियं अकासि ।

८०. अपि च तम्बपणिदीपे तल्लङ्करवासी धम्मदिनत्थेरो पि तिस्समहाविहारे चेतियङ्गणग्घि निर्सादिवा, “ तीहि, भिक्खवे, धम्मेहि समन्नागतो भिक्खु अपण्णकपटिपदं पटिपन्नो होती ” ति [अं १।११३] अपण्णकसुत्तं कथेन्तो हेडामुखं बीजनिं अकासि, याव अवीचितो एकङ्गणं अहोसि, ततो उपरिमुख अकासि, याव ब्रह्मलोका एकङ्गणं अहोसि । थेरो निरयभयेन तज्जेत्वा सग्गसुखेन च पलोभेत्वा धम्मं देसेसि । केचि सोतापन्ना अहेसुं, केचि सकदागामी, अनागामी, अरहन्तो ति ।

८१. तिरोभावं कातुकामो पन आलोकं वा अन्धकार करोति, अपटिच्छन्नं वा पटिच्छन्नं, आपाथ वा अनापाथ करोति । कथं ? अयं हि, यथा अपटिच्छन्नो पि समीपे ठितो पि वा न दिस्सति, एव अत्तान वा पर वा कातुकामो पादकज्झानतो बुडाय, इदं आलोकडान अन्धकारं होतू ति वा, इदं अपटिच्छन्नं पटिच्छन्नं होतू ति वा, इदं आपाथं अनापाथं होतू ति वा आव-ज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठाति, सह अधिष्ठानचित्तेन यथाधिष्ठितमेव होति, परे समीपे ठिता पि न पस्सन्ति, सयम्पि अपस्सितुकामो न पस्सति ।

८२. एतं पन पाटिहारियं केन कतपुब्बं ति ? भगवता । भगवा हि यसं कुलपुत्तं समीपे निसिन्नं येव यथा न पिता न पस्सति, एवमकासि । तथा वीसयोजनसत् महाकप्पिनस्स पच्चुग्गमनं कत्वा तं अनागामिफले, अमच्चसहस्सच्चस्स सोतापत्तिफले पतिट्ठेत्वा तस्स अनुमग्गं आगता सहस्सिप्पपरिवारा अनोजादेवी आगन्त्वा समीपे निसिन्ना पि यथा सपरिस राजानं न पस्सति तथा कत्वा, अपि, भन्ते, राजान पस्सथा ति वुत्ते, किं पन ते राजानं गवेसितुं वरं उदाहु अत्तानं ति ? अत्तान, भन्ते ति कत्वा निसिन्नाय तस्सा तथा धम्म देसेसि, यथा सा सद्धि इत्थिसहस्सेन सोतापत्तिफले पतिट्ठासि, अमच्चा अनागामिफले, राजा अरहन्तं ति ।

८३. अपि च तम्बपणिदीप आगतदिवसे, यथा अत्तना सद्धि आगते अवसेसे राजा न पस्सति, एव करोन्तेन महिन्दत्थेरेनापि इदं कतमेव ।

८४. अपि च सब्बम्पि पाकटपाटिहारिय आविभाव नाम, अपाकटपाटिहारिय तिरोभावं नाम । तत्थ पाकटपाटिहारिये इद्धि पि पज्जायति इद्धिमा पि । तं यमकपाटिहारियेन दीपेतब्बं । तत्र हि, “ इध तथागतो यमकपाटिहारियं करोति असाधारणं सावकोहि, उपरिमकायतो अग्गिक्खन्धो पवत्तति, हेडिमकायतो उदकधारा पवत्तती ” ति [पटि १।१२५] एवं उभय पज्जायित्थ । अपाकटपाटिहारिये इद्धि येव पज्जायति, न इद्धिमा । तं महकसुत्तेन च ब्रह्म-निमन्तनिकसुत्तेन च दीपेतब्बं । तत्र हि आयस्मतो च महकस्स, भगवतो च इद्धि येव पज्जायित्थ, न इद्धिमा ।

८५. यथाह—“ एकमन्त निसिन्नो खो चित्तो गहपति आयस्मन्तं महकं एतदवोच—साधु मे, भन्ते, अय्यो महको उत्तरिमनुस्सधम्मा इद्धिपाटिहारियं दस्सेतू ति । तेन हि त्वं,

गहपति, आळिन्दे उत्तरासङ्गं पञ्चापेत्वा तिणकलापं ओकासेही ति । एवं भन्ते ति खो चित्तो गहपति आयस्मतो महकस्स पटिस्सुत्वा आळिन्दे उत्तरासङ्गं पञ्चापेत्वा तिणकलापं ओकासेसि । अथ खो आयस्मा महको विहारं पविसित्वा तथारूप इद्दामिसङ्खार अभिसङ्खासि, यथा ताळ-च्छिग्गळेन च अग्गळन्तरिकाय च अच्चि निक्खमित्वा तिणानि ज्ञापेसि, उत्तरासङ्गं न ज्ञापेसि ” [सं ४।२९०] ।

८६. यथा चाह—“ अथएवाहं, भिक्खवे, तथारूपं इद्दामिसङ्खार अभिसङ्खासि, एत्ता-वता ब्रह्मा च ब्रह्मपरिसा च ब्रह्मपारिसज्जा च सदच्च मे सोस्सन्ति, न च मं दक्खिस्सन्ती ति अन्तरहितो इमं गाथं अभासि—

भवे वाहं भयं दिस्सा भवच्च विभवेसिं ।

भवं नाभिवदिं किञ्चि, नन्दिच्च न उपादियिं ” ति [म १।३३०] ॥

८७. तिरोकुङ्कुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति सेय्यथा पि आकासे ति एत्थ तिरोकुङ्कुं ति परकुङ्कुं । कुङ्कुस्स परभागं ति वुत्तं होति । एस नयो इतरेसु । कुङ्कुं ति च गेहमित्थिया एतं अधिवचनं । पाकारो ति गेहविहारगामादीनं परिक्खेपपाकारो । पब्बतो ति पंसुपब्बतो वा पासाणपब्बतो वा । असज्जमानो ति अलग्गमानो । सेय्यथा पि आकासे ति आकासे विय ।

८८. एवं गन्तुकामेन पन आकासकसिणं समापजित्वा वुड्डाय कुङ्कुं वा पाकारं वा सिनेरु-चक्कवाळेसु पि अञ्जतरं पब्बतं वा आवजित्वा कतपरिकम्मेन, आकासो होतू ति अधिद्वातब्बो, आकासो येव होति । अधो ओतरितुकामस्स, उद्धं वा आरोहितुकामस्स सुसिरो होति, विनि-विञ्जित्वा गन्तुकामस्स छिद्दो । सो तत्थ असज्जमानो गच्छति ।

८९. तिपिटक-चूलाभयत्थेरो पनेत्थाह—आकासकसिणसमापजनं, आवुसो, किमत्थियं ? किं हत्थिअस्सादीनि अभिनिम्भानितुकामो हत्थिअस्सादिकसिणानि समापजति ? न नु यत्थ कत्थचि कसिणे परिकम्म कत्वा अड्ड समापत्तिवसीभावो येव पमाणं, यं यं इच्छति, तं तदेव होती ति ? भिक्खू आहसु—पाळिया, भन्ते, आकासकसिणं येव आगतं, तस्मा अवस्समेतं वत्तब्बं ति ।

९०. तत्रायं पाळि—“ पकतिया आकासकसिणसमापत्तिया लाभी होति, तिरोकुङ्कुं तिरोपाकारं तिरोपब्बत आवजति, आवजित्वा जाणेन अधिद्वाति, आकासो होतू ति, आकासो होति, तिरोकुङ्कुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति । यथा पकतिया मनुस्सा अनिद्धि-मन्तो केनचि अनावटे अपरिक्खित्ते असज्जमाना गच्छन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो तिरोकुङ्कुं तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छति सेय्यथा पि आकासे ” ति [पटि २।२०८] ।

९१. सचे पनस्स भिक्खुनो अधिद्वाहित्वा गच्छन्तस्स अन्तरा पब्बतो वा रुक्खो वा

उडेति, किं पुन समापज्जित्वा अधिष्ठातब्बं ति ? दोसो नत्थि । पुन समापज्जित्वा अधिष्ठानं हि उपपञ्चायस्स सन्तिके निस्सयगहणसदिसं होति । इमिना च पन भिक्खुना, आकासो होत्ति ति अधिष्ठितत्ता आकासो होति येव । पुरिमाधिष्ठानबलेनेव चस्स अन्तरा अञ्जो पब्बतो वा रुक्खो वा उतुमयो उड्ढहिस्सती ति अधिष्ठानमेवेतं । अञ्जेन इद्धिमता निम्मिते पन पठमनिम्मानं बलवं होति । इतरेन तस्स उद्ध वा अधो वा गन्तब्ब ।

९२. पथविया पि उम्मुज्जनिम्मुज्जं ति एत्थ, उम्मुज्जं ति उष्ठानं वुच्चति, निम्मुज्जं ति संसीदनं । उम्मुज्जञ्च निम्मुज्जञ्च उम्मुज्जनिम्मुज्जं । एवं कातुकामेन आपोकसिण समापज्जित्वा उड्ढाय, एत्तके ठाने पथवी उदक होत्ति ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्म कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठातब्बं, सह अधिष्ठानेन यथापरिच्छिन्ने ठाने पथवी उदकमेव होति । सो तत्थ उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति ।

९३. तत्रायं पाळि—“ पकतिया आपोकसिणसमापत्तिया लाभी होति, पथविं आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिष्ठाति, उदक होत्ति, उदकं होति । सो पथविया उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो उदके उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो पथविया उम्मुज्जनिम्मुज्जं करोति सेय्यथा पि उदके ” ति [पटि २।२०८] ।

९४. न केवलञ्च उम्मुज्जनिम्मुज्जमेव, न्हान-पान-मुखधोवन-भण्डकधोवनादिसु यं यं इच्छति, त त करोति । न केवलञ्च उदकमेव, सप्पि-तेल-मधु-फाणितादिसु पि यं यं इच्छति, तं त, इदञ्चिदञ्च एत्तक होत्ति ति आवज्जित्वा परिकम्म कत्वा अधिष्ठान्तस्स यथाधिष्ठितमेव होति । उद्धरित्वा भाजनगत करोन्तस्स सप्पि सप्पिमेव होति, तेषादीनि तेषादीनि येव, उदकं उदकमेव । सो तत्थ तेमितुकामो व तेमेति, न तेमितुकामो न तेमेति । तस्सेव च सा पथवी उदक होति, सेसजनस्स पथवी येव । तत्थ मनुस्सा पत्तिका पि गच्छन्ति, यानादीहि पि गच्छन्ति, कसिकम्मादीनि पि करोन्ति येव । सचे पनायं तेसप्पि उदकं होत्ति ति इच्छति, होति येव । परिच्छिन्नकाल पन अतिक्रमत्वा यं पकतिया घट-तळाकादिसु उदकं, त ठपेत्वा अवसेसे परिच्छिन्नहानं पथवी येव होति ।

९५. उदके पि अभिज्जमाने ति एत्थ, यं उदकं अकमत्वा ससीदति, तं भिज्जमानं ति वुच्चति, विपरीतं अभिज्जमानं । एवं गन्तुकामेन पन पथवीकसिणं समापज्जित्वा उड्ढाय, एत्तके ठाने उदकं पथवी होत्ति ति परिच्छिन्दित्वा परिकम्म कत्वा वुत्तनयेनेव अधिष्ठातब्बं, सह अधिष्ठानेन यथा परिच्छिन्नहाने उदकं पथवी येव होति । सो तत्थ गच्छति ।

९६. तत्रायं पाळि—“ पकतिया पथवीकसिणसमापत्तिया लाभी होति, उदकं आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिष्ठाति, पथवी होत्ति, पथवी होति । सो अभिज्जमाने उदके गच्छति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो अभिज्जमानाय पथविया गच्छन्ति, एवमेव सो इद्धिमा चेतो-वसिप्पत्तो अभिज्जमाने उदके गच्छति सेय्यथा पि पथवियं ” ति [पटि २।२०८] ।

९७. न केवलञ्च गच्छति, य य इरियापथ इच्छति, तं तं करोति । न केवलञ्च पथवि-
मेव, मणिसुवण्णपम्बतरुखादिसु पि यं य इच्छति, तं तं वुत्तनयेनेव आवज्जित्वा अधिद्वाति,
यथाधिद्वितमेव होति । तस्सेव च तं उदकं पथवी होति, सेसजनस्स उदकमेव । मच्छकच्छपा
च उदककाकादयो च यथारुचि विचरन्ति । सचे पनायं अञ्जेसम्पि मनुस्सानं तं पथविं कातुं
इच्छति, करोति येव । परिच्छिन्नकालातिक्रमे पन उदकमेव होति ।

९८. पल्लङ्केन कमती ति पल्लङ्केन गच्छति । पक्खिसकुणो ति पक्खेहि युत्तसकुणो ।
एवं कातुकामेन पन पथवीकसिणं समापजित्वा बुड्ढाय, सचे निसिन्नो गन्तुं इच्छति, पल्लङ्कप्पमाणं
ठानं परिच्छिन्दित्वा परिकम्प कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्वातब्बं, सचे निपन्नो गन्तुकामो होति
मञ्चप्पमाणं, सचे पदसा गन्तु कामो होति मग्गप्पमाणं ति एवं यथानुरूपं ठान परिच्छिन्दित्वा
वुत्तनयेनेव, पथवी होतू ति अधिद्वातब्बं, सह अधिद्धाना पथवी येव होति ।

९९. तत्रायं पाळि—“ आकासे पि पल्लङ्केन कमति सेय्यथा पि पक्खिसकुणो ति, पकतिया
पथवीकसिणसमापत्तिया लाभो होति, आकास आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिद्वाति, पथवी
होतू ति, पथवी होति । सो आकासे अन्तलिक्खे चङ्कमति पि तिद्वाति पि निसीदति पि सेय्यम्पि
कपेति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो पथविय चङ्कमन्ति पि....पे....सेय्यम्पि कपेन्ति,
एवमेव सो इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो आकासे अन्तलिक्खे चङ्कमति पि....पे....सेय्यम्पि कपेती ”
ति [पटि २।२०८] ।

१००. आकासे गन्तुकामेन च भिक्खुना दिब्बचक्खुलाभिना पि भवितब्बं । कस्मा ?
अन्तरे उतुसमुद्धाना वा पम्बतरुखादयो होन्ति, नागसुपण्णादयो वा उसूयन्ता मापेन्ति, तेसं
दस्सनत्थं । ते पन दिस्वा किं कातब्ब ति ? पादकज्झानं समापजित्वा बुड्ढाय, आकासो होतू
ति परिकम्पं कत्वा अधिद्वातब्बं ।

१०१. थेरो पनाह—समापत्तिसमापजनं, आवुसो, किमत्थियं ? न नु समाहितमेवस्स
चित्तं तेन यं यं ठानं, आकासो होतू ति अधिद्वाति, आकासो येव होती ति । किञ्चापि
एवमाह, अथ खो तिरोकुड्डपाटिहारिये वुत्तनयेनेव पटिपजितब्बं । अपि च ओकासे ओरोहण-
त्थम्पि इमिना दिब्बचक्खुलाभिना भवितब्बं । अय हि सचे अनोकासे न्हानतित्थे वा गामद्वारे
वा ओरोहति, महाजनस्स पाकटो होति । तस्मा दिब्बचक्खुना पस्सित्वा अनोकासं वज्जेत्वा
ओकासे ओतरती ति ।

१०२. “ इमे पि चन्दिमसुरिये एवं महिद्धिके एव महानुभावे पाणिना परामसति परि-
मज्जती ” ति [दी १।७८] एत्थ, चन्दिमसुरियान द्वाचत्तालीस-योजनसहस्सउपरिचरणेन
महिद्धिकता, तीसु दीपेसु एकक्खणे आलोककरणेन महानुभावता वेदितब्बा । एवं उपरिचरण-
आलोककरणेहि वा महिद्धिके, तेनेव महिद्धिकत्तेन महानुभावे । परामसती ति गण्हति,
एकदेसे वा छुपति । परिमज्जती ति समन्ततो आदासतल विय परिमज्जति ।

१०३. अयं पनस्स इद्धि अभिज्जापादकज्ज्ञानवसेनेव इज्झति, नत्थेत्य कसिणसमापत्तिनियमो । वुत्तं हेतं पटिसम्भिदायं—“ इमे चन्दिमसुरिये....परिमज्जती ति, इध सो इद्धिमा चेतोवसि-
प्पत्तो....चन्दिमसुरिये आवज्जति, आवज्जित्वा जाणेन अधिद्विज्जति, हत्थपासे होतू ति, हत्थपासे
होति । सो निसिन्नको वा निपन्नको वा चन्दिमसुरिये पाणिना आमसति परामसति परि-
मज्जति । यथा मनुस्सा पकतिया अनिद्धिमन्तो किञ्चिदेव रूपगतं हत्थपासे आमसन्ति
परामसन्ति परिमज्जन्ति, एवमेव सो इद्धिमा....पे....परिमज्जती ” ति [पटि २।२०८-९] ।

१०४. स्वायं यदि इच्छति गत्वा परामसितुं, गत्वा परामसति । यदि पन इधेव निसिन्नको
वा निपन्नको वा परामसितुकामो होति, हत्थपासे होतू ति अधिद्विज्जति, अधिद्विज्जित्वा वण्टा
मुत्तताळफलं त्रिय आगन्त्वा हत्थपासे ठिते वा परामसति, हत्थं वा वट्ठेत्वा । वट्ठेत्तस्स पन किं
उपादिण्णकं वट्ठति, अनुपादिण्णकं ति ? उपादिण्णकं निस्साय अनुपादिण्णकं वट्ठति ।

१०५. तत्थ तिपिटक-चूळनागत्येरो आह—किं पनावुसो, उपादिण्णकं खुदकम्पि महन्तम्पि
न होति ? न नु यदा भिक्खु ताळच्छिद्दादीहि निक्खमति, तदा उपादिण्णकं खुदकं होति,
यदा महन्तं अत्तभाव करोति, तदा महन्तं होति, महामोग्गल्लानत्थेरस्स त्रिया ति ?

१०६. एकस्मिं किर समये अनाथपिण्डको गहपति भगवतो वम्मदेसनं सुत्वा स्वे, भन्ते,
पञ्चहिं भिक्खुसतेहिं सद्धिं अम्हाकं गेहे भिक्खं गण्ठथा ति निमन्तेत्वा पक्कामि । भगवा अधि-
वासेत्वा तं दिवसावसेसं रत्तिभागञ्च वीतिनामेत्वा पच्चूससमये दससहस्सिलोकधातुं ओळोकेसि ।
अथस्स नन्दोपनन्दो नाम नागराजा जाणमुखे आपथं आगच्छि ।

१०७. भगवा, अयं नागराजा मद्धं जाणमुखे आपथं आगच्छति, अथि नु खो अस्स
उपनिस्सयो ति आवज्जन्तो, अयं मिच्छादिट्ठिको तीसु रतनेसु अप्पसन्नो ति दिस्वा, को नु खो
इमं मिच्छादिट्ठितो विवेचेत्था ति आवज्जन्तो महामोग्गल्लानत्थेरं अदस्स । ततो पभाताय रत्तिया
सरीरपटिजगगनं कत्वा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि, आनन्द, पञ्चन्नं भिक्खुसतानं आरोचेहि,
तथागतो देवचारिकं गच्छती ति ।

१०८. तं दिवसञ्च नन्दोपनन्दस्स आपानभूमिं सज्जरियसु । सो दिव्वरतनपल्लङ्के दिव्वेन सेत-
च्छत्तेन धारियमानेन ति विधनाटकेहिं चेव नागपरिसाय च परिवुत्तो दिव्वभाजनेसु उपट्ठापितं
अन्नपानविधिं ओलोकयमानो निसिन्नो होति । अथ भगवा यथा नागराजा पस्सति तथा कत्वा
तस्स वितानमत्थकनेव पञ्चहिं भिक्खुसतेहिं सद्धिं तावतिसदेवलोकाभिमुखो पायासि ।

१०९. तेन खो पन समयेन नन्दोपनन्दस्स नागराजस्स एवरूपं पापकं दिट्ठितं
उपपन्नं होति—इमे हि नाम मुण्डका समणका अम्हाकं उपरूपपरिभवनेन देवानं तावतिसानं भवन्
पविसन्ति पि निक्खमन्ति पि, न दानि इतो पट्टाय इमेसं अम्हाक मत्थके पादपंसु ओकिरन्तानं गन्तुं

दस्सामी ति, उड्डाय सिनेरुपाद गन्त्वा तं अत्तभावं विजहिंत्वा सिनेरु सत्तक्खत्तुं भोगेहि परिक्खि-
पित्वा उपरि फणं कत्वा तावतिसंभवनं अवकुज्जेन फणेन गहेत्वा अदस्सनं गमेसि ।

११०. अथ खो आयस्मा रड्डपालो भगवन्तं एतदवोच—पुब्बे, भन्ते, इमस्मिं पदेसे ठितो
सिनेरुं पस्सामि, सिनेरुपरिभण्ड पस्सामि, तावतिस पस्सामि, वेजयन्तं पस्सामि, वेजयन्तस्स
पासादस्स उपरि धजं पस्सामि । को नु खो, भन्ते, हेतु, को पच्चयो य एत्तरहि नेव सिनेरु
पस्सामि....पे... न वेजयन्तस्स पासादस्स उपरि धजं पस्सामी ति ? अयं, रड्डपाल, नन्दोपनन्दो
नाम नागराजा तुम्हाक कुपितो सिनेरुं सत्तक्खत्तुं भोगेहि परिक्खिपित्वा उपरि फणेन पटिच्छादे-
त्वा अन्धकारं कत्वा ठितो ति । दमेमि न, भन्ते ति । न भगवा अनुजानि । अथ खो आयस्मा
भदियो, आयस्मा राहुलो ति अनुक्कमेन सब्बे पि भिक्खू उड्डहिंसु । न भगवा अनुजानि ।

१११. अवसाने महामोग्गल्लानत्थेरो, अह, भन्ते, दमेमी ति आह । दमेहि, मोग्गल्लाना
ति भगवा अनुजानि । थेरो अत्तभावं विजहिंत्वा महन्तं नागराजवण्ण अभिनिग्गमित्वा नन्दोप-
नन्द चुदसक्खत्तुं भोगेहि परिक्खिपित्वा तस्स फणमत्थके अत्तनो फण ठपेत्वा सिनेरुना सद्धिं
अभिनिष्पीळेसि । नागराजा पधूपासि । थेरो पि, न तुम्हं येव सरीरे धूमो अत्थि, मद्दम्पि
अत्थी ति पधूपासि । नागराजस्स धूमो थेरं न बाधति, थेरस्स पन धूमो नागराजानं बाधति ।
ततो नागराजा पज्जलि । थेरो पि, न तुम्हं येव सरीरे अग्नि अत्थि, मद्दम्पि अत्थी ति पज्जलि ।
नागराजस्स तेजो थेरं न बाधति, थेरस्स पन तेजो नागराजानं बाधति ।

११२. नागराजा, अयं म सिनेरुना अभिनिष्पीळेत्वा धूपायति चेव पज्जलति चा ति
चिन्तेत्वा, भो त्व कोसी ति पटिपुच्छि । अहं खो, नन्द, मोग्गल्लानो ति । भन्ते, अत्तनो
भिक्खुभावेन पतिट्ठाही ति । थेरो त अत्तभावं विजहिंत्वा तस्स दक्खिणकण्णसोतेन पविसित्वा
वामकण्णसोतेन निक्खमि, वामकण्णसोतेन पविसित्वा दक्खिणकण्णसोतेन निक्खमि, तथा
दक्खिणनासासोतेन पविसित्वा वामनासासोतेन निक्खमि, वामनासासोतेन पविसित्वा दक्खिण-
नासासोतेन निक्खमि । ततो नागराजा मुखं विवरि । थेरो मुखेन पविसित्वा अन्तो कुच्छियं
पाचीनेन च पच्छिमेन च चङ्कमति ।

११३. भगवा, मोग्गल्लान मोग्गल्लान, मनसिकरोहि, महिद्धिको एस नागो ति आह ।
थेरो, मद्दं खो, भन्ते, चत्तारो इद्धिपादा भाविता बहुलीकता यानीकता वत्थुकता अनुड्डिता
परिचिता सुसमारद्धा, तिड्डतु, भन्ते, नन्दोपनन्दो, अह नन्दोपनन्दसदिसानं नागराजान सत्तम्पि
सहस्सम्पि सतसहस्सम्पि दमेत्थं ति आह ।

११४. नागराजा चिन्तेसि—पविसन्तो ताव मे न दिट्ठो, निक्खमनकाले दानि नं दाठन्तरे
पक्खिपित्वा सङ्घादिस्सामी ति, चिन्तेत्वा, निक्खम, भन्ते, मा मं अन्तोकुच्छियं अपरापरं
चङ्कमन्तो बाधयित्वा ति आह । थेरो निक्खमित्वा बहिं अट्ठासि । नागराजा, अयं सो ति

देस्वा नासावात विस्सज्जि । थेरो चतुत्थं ज्ञानं समापज्जि । लोमकूपप्पिस्स वातो चालेतुं नासक्खि । अवसेसा भिक्खू किर आदितो पट्ठाय सब्बपाटिहारियाणि कातुं सक्कुण्णेष्यु, इमं पणं ज्ञानं पत्वा एव खिण्णिसन्तिनो भूत्वा समापज्जितुं न सक्खिस्सन्तीति तेनेसं भगवा नागराज-
इमनं नानुजानि ।

११५. नागराजा, अहं इमस्स समणस्स नासावातेन लोमकूपप्पि चालेतुं नासक्खि, महिद्धिको समणोति चिन्तेसि । येरो अत्तभाव विजहित्वा सुपण्णरूपं अभिनिम्भित्वा सुपण्णवातं दस्सेन्तो नागराजान अनुवन्धि । नागराजा तं अत्तभावं विजहित्वा माणवकवण्णं अभिनिम्भित्वा, भन्ते, तुम्हाकं सरणं गच्छामीति वदन्तो थेस्सपादे वन्दि । थेरो, सत्था, नन्द, आगतो, एहि, गमिस्सामाति नागराजानं दमयित्वा निब्बिस्स कत्वा गहेत्वा भगवतो सत्तिकं अगमासि ।

११६. नागराजा भगवन्तं वन्दित्वा, भन्ते, तुम्हाकं सरणं गच्छामीति आह । भगवा सुखी होहि नागराजाति कत्वा भिक्खुसङ्घपरिवृतो अनाथपिण्डिकस्स निवेसनं अगमासि । अनाथपिण्डिको, किं भन्ते अतिदिवा आगतत्थाति आह । मोग्गल्लानस्स च नन्दोपनन्दस्स च सङ्गामो अहोसीति । कस्स, भन्ते, जयो, कस्स पराजयोति ? मोग्गल्लानस्स जयो, नन्दस्स पराजयोति । अनाथपिण्डिको, अधिवासेतु मे, भन्ते, भगवा सत्ताहं एकपटिपाटिया भत्तं, सत्ताहं येरस्स सक्कार करिस्सामीति कत्वा सत्ताहं बुद्धपमुखानं पञ्चन भिक्खुसतानं महासक्कार अकासि ।

११७. इति इमं इमस्मिं नन्दोपनन्ददमने कतं महन्तं अत्तभावं सन्धायेतं वुत्तं—यदा महन्तं अत्तभाव करोति, तदा महन्तं होति महामोग्गल्लानत्थेरस्स वियाति । एवं वुत्ते पि भिक्खू, उपादिण्णकं निस्साय अनुपादिण्णकमेव वट्ठतीति आहसु । अयमेव चेत्थ युत्ति ।

११८. सो एवं कत्वा न केवलं चन्दिमसुरिये परामसति, सचे इच्छति पादकथलिकं कत्वा गदे ठपेति, पीठं कत्वा निसीदति, मञ्चं कत्वा निपज्जति, अपस्सेनफलकं कत्वा अपस्सयाति । यथा च एको, एवं अपरो पि । अनेकेषु पि हि भिक्खुसतसहस्सेषु एवं करोन्तेषु तेसञ्च एकमेकस्स तथेव इज्झति । चन्दिमसुरियानञ्च गमनप्पि आलोककरणप्पि तथेव होति । यथा हि शतिसहस्सेषु उदकपूरेषु सब्बपातिसु च चन्दमण्डलानि दिसन्ति, पाकतिकमेव चन्दस्स गमनं आलोककरणञ्च होति, तथूपममेतं पाटिहारियं ।

११९. याव ब्रह्मलोका पीति ब्रह्मलोकप्पि परिच्छेदं कत्वा । कायेन वसं वत्तेतीति तत्थ ब्रह्मलोके कायेन अत्तनो वसं वत्तेति । तस्सत्थो पाळिं अनुगन्त्वा वेदितब्बो । अयं हेत्थ गालि—“याव ब्रह्मलोका पि कायेन वसं वत्तेतीति, सचे सो इद्धिमा चेतोवसिप्पतो ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, दूरे पि सन्तिके अधिङ्गाति, सन्तिके होतूति, सन्तिके होति । सन्तिके पि दूरे अधिङ्गाति, दूरे होतूति, दूरे होति । बहुकप्पि थोकं अधिङ्गाति, थोकं होतूति, थोकं होति । थोकप्पि बहुकं अधिङ्गाति, बहुकं होतूति, बहुकं होति । दिब्बेन चक्खुना तस्स

ब्रह्मनो रूपं पस्सति । दिव्वाय सोतधातुया तस्स ब्रह्मनो सद्दं सुणाति । चेतोपरियजाणेन तस्स ब्रह्मनो चित्तं पजानाति । सचे सो इद्धिमा चेतोवसिष्णत्तो दिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, कायवसेन चित्तं परिणामेति, कायवसेन चित्तं अधिधाति । कायवसेन चित्तं परिणामेत्वा कायवसेन चित्तं अधिडाहत्वा सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमित्वा दिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । सचे सो इद्धिमा चेतोवसिष्णत्तो अदिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गन्तुकामो होति, चित्तवसेन कायं परिणामेति, चित्तवसेन कायं अधिधाति । चित्तवसेन कायं परिणामेत्वा चित्तवसेन कायं अधिडाहत्वा सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमित्वा अदिस्समानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति । सो तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूपं अभिनिम्भिनाति मनोमयं सब्बङ्गपच्चङ्गं अहीनिन्द्रियं । सचे सो इद्धिमा चङ्कमति, निम्मितो पि तत्थ चङ्कमति । सचे सो इद्धिमा तिड्ढति....निसीदति....सेय्यं कप्पेति, निम्मितो पि तत्थ सेय्यं कप्पेति । सचे सो इद्धिमा धूपायति....पज्जलति...धम्मं भासति....पज्जं पुच्छति....पज्जं पुट्ठो विस्सज्जेति, निम्मितो पि तत्थ पज्जं पुट्ठो विस्सज्जेति । सचे सो इद्धिमा तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिड्ढति, सल्लपति, साकच्छं समापज्जति, निम्मितो पि तत्थ तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिड्ढति, सल्लपति, साकच्छं समापज्जति । यं यदेव हि सो इद्धिमा करोति, त तदेव निम्मितो करोती ” ति [पटि २।२०९-१०] ।

१२०. तत्थ, दूरे पि सन्तिके अधिधाती ति, पादकज्ज्ञानतो बुडाय दूरे देवलोकं वा ब्रह्मलोकं वा आवज्जति, सन्तिके होतू ति । आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा पुन समापज्जित्वा जाणेन अविधाति, सन्तिके होतू ति, सन्तिके होति । एस नयो सेसपदेसु पि ।

१२१. तत्थ को दूरं गहेत्वा सन्तिके अकासी ति ? भगवा । भगवा हि यमकपाटिहारियावसाने देवलोकं गच्छन्तो युगन्धरञ्च सिनेरुञ्च सन्तिके कत्वा पथवीतलतो एकं पादं युगन्धरे पतिट्ठपेत्वा, दुतियं सिनेरुमत्थके ठपेसि ।

१२२. अञ्जो को अकासि ? महामोग्गल्लान्त्येरो । थेरो हि सावत्थितो भत्तकिच्चं कत्वा निक्खन्तं द्वादसयोजनिकं परिसं तिसयोजन सङ्कस्सनगरमगं सङ्घिपित्वा तं खणं येव सम्पापेसि ।

१२३. अपि च तम्बपणिदीपे चूलसमुद्धत्थेरो पि अकासि । दुम्भिकखसमये किर थेरस्स सन्तिकं पातो व सत्तं भिक्खुसत्तानि आगमंसु । थेरो, महा भिक्खुसद्धो, कुहिं भिक्खाचारो भविस्सती ति चिन्तेन्तो सकलतम्बपणिदीपे अदिस्वा, परतीरे पाटलिपुत्ते भविस्सती ति दिस्वा भिक्खू पत्तचीवरं गाहापेत्वा, एथावुसो, भिक्खाचारं गमिस्सामा ति पथविं सङ्घिपित्वा पाटलिपुत्तं गतो । भिक्खू, कतर, भन्ते, इमं नगरं ति पुच्छिंसु । पाटलिपुत्तं आवुसो ति । पाटलिपुत्तं नाम दूरे भन्ते ति । आवुसो, महल्लकत्थेरा नाम दूरे पि गहेत्वा सन्तिके करोन्ती ति । महासमुद्धो कुहिं भन्ते ति ? न नु, आवुसो, अन्तरा एक नीलमातिक अतिक्रमित्वा आगतथा ति ? आम, भन्ते, महासमुद्धो पन महन्तो ति । आवुसो, महल्लकत्थेरा नाम महन्तप्पि खुदकं करोन्ती ति ।

१२४. यथा चायं एवं तिस्सदत्तत्थेरो पि सायण्हसमये न्हायित्वा कतुत्तरासङ्को, महाबोधिं वन्दिस्सामी ति चित्ते उप्पन्ने अकासि ।

१२५. सन्तिकं पन गहेत्वा को दूरमकासी ति ? भगवा । भगवा हि अत्तनो च अङ्गुलि-मालस्स च अन्तरं सत्तिकमपि दूरमकासी ति ।

१२६. अथ को बहुकं थोकं अकासी ति ? महाकस्सपत्थेरो । राजगहे किर नक्खत्त-दिवसे पञ्चसता कुमारियो चन्दपूवे गहेत्वा नक्खत्तकीळनत्थाय गच्छन्तियो भगवन्तं दिस्वा किञ्चि नादंसु । पच्छतो आगच्छन्त पन थेरं दिस्वा, अम्हाकं थेरो एति, पूवं दस्सामा ति सन्वा पूवे गहेत्वा थेरं उपसङ्कमिसु । थेरो पत्तं नीरहित्वा सन्वं एकपत्तपूरमत्तमकासि । भगवा थेरं आगमयमानो पुरतो निसीदि । थेरो आहरित्वा भगवतो अदासि ।

१२७. इल्लीससेडिवत्थुस्मि पन महामोग्गल्लानत्थेरो थोकं बहुकमकासि, काकवळियवत्थुस्मिञ्च भगवा । महाकस्सपत्थेरो किर सत्ताहं समापत्तिया वीतिनामेत्वा दलिदसङ्गहं करोन्तो काकवळि-यस्स नाम दुग्गतमनुस्सस्स घरद्वारे अडासि । तस्स जाया थेरं दिस्वा पतिनो पक्कं अलोणम्बिल-यागुं पत्ते आकिरि । थेरो त गहेत्वा भगवतो हत्थे ठपेसि । भगवा महाभिक्षुसङ्घस्स प्होनक कत्वा अधिडासि । एकपत्तेन आभता सन्वेसं प्होसि । काकवळियो पि सत्तमे दिवसे सेट्ठिडानं अलत्था ति ।

१२८. न केवलञ्च थोकस्स बहुकरणं, मधुरं अमधुरं, अमधुरं मधुरं ति आदि पि यं यं इच्छति, सन्वं इद्धिमतो इज्जति । तथा हि महाअनुळत्थेरो नाम सम्बहुले भिक्खू पिण्डाय चरित्वा सुक्खभत्तमेव लभित्वा गङ्गातीरे निसीदित्वा परिभुज्जमाने दिस्वा, गङ्गाय उदकं सप्पिमण्डं ति अधिडाहित्वा सामणेराणं सज्ज अदासि । ते थालकेहि आहरित्वा भिक्खुसङ्घस्स अदसु । सन्वे मधुरेन सप्पिमण्डेन भुज्जिसू ति ।

१२९. दिब्बेन चक्खुना ति, इधेव ठितो आलोकं वड्ढेत्वा तस्स ब्रह्मनो रूपं पस्सति । इधेव च ठितो तस्स भासतो सद्द सुणाति, चित्तं पजानाती ति ।

१३०. कायवसेन चित्तं परिणामेती ति करजकायस्स वसेन चित्त परिणामेति, पादक-ज्ज्ञानचित्तं गहेत्वा काये आरोपेति, कायानुगतिकं करोति दन्धगमनं । कायगमनं हि दन्ध होति ।

१३१. सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमती ति पादकज्ज्ञानारम्भणेन इन्द्रचित्तेन सह-जातं सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमति, पविसति, फस्सेति, सम्पापुणाति । सुखसज्जा नाम उपेक्खासम्पयुत्ता सज्जा । उपेक्खा हि, सन्तं सुखं ति वुत्ता । सा एव च सज्जा नीवरणेहि चेव वितक्कादिपच्चनीकेहि च विमुत्तत्ता लहुसज्जा ति वेदितम्बा । तं ओक्कन्तस्स पनस्स करज-कायो पि तूलपिचु विय सल्लहुको होति । सो एव वातक्खित्ततूलपिचुना विय सल्लहुकेन दिस्स-मानेन कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति ।

१३२. एवं गच्छन्तो च सचे इच्छति, पथवीकसिणवसेन आकासे मगं निम्भिनित्वा पदसा गच्छति । सचे इच्छति वायोकसिणवसेन वायं अधिष्ठित्वा दलपिचु विय वायुना गच्छति । अपि च गन्तुकामता एव एत्थ पमाण । सति हि गन्तुकामताय एवं कतचित्ताधिष्ठानो अधिष्ठान-वेगुक्खित्तो व सो इस्सासखित्तसरो विय दिस्समानो गच्छति ।

१३३. चित्तवसेन कायं परिणामेती ति कायं गहेत्वा चित्ते आरोपेति, चित्तानुगतिक करोति, सीघगमन । चित्तगमन हि सीघ होति । सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमाती ति रूपकायारम्भणेन इन्द्रिचित्तेन सहजात सुखसञ्जञ्च लहुसञ्जञ्च ओक्कमती ति । सेस वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इदं पन चित्तगमनमेव होति ।

१३४. एवं अदिस्समानेन कायेन गच्छन्तो पनायं, किं तस्स अधिष्ठानचित्तस्स उप्पादक्खणे गच्छति, उदाहु ठितिक्खणे, भङ्गक्खणे वा ति वुत्ते, तीसु पि खणेषु गच्छती ति थेरो आह । किं पन सो सयं गच्छति, निम्मितं पेसेती ति ? यथारुचिं करोति । इय पनस्स सयं गमनमेव आगतं ।

१३५. मनोमयं ति अधिष्ठानमनेन निम्मितत्ता मनोमय । अहीनिन्द्रियं ति इद चक्खु-सोतादीन सण्ठानवसेन वुत्तं । निम्मितरूपे पन पसादो नाम नत्थि । सचे इद्धिमा चङ्कमति, निम्मितो पि तत्थ चङ्कमती ति आदि सव्वं सावकनिम्मित सन्धाय वुत्त । बुद्धनिम्मितो पन यं यं भगवा करोति, त तप्पि करोति, भगवतो रुचिवसेन अञ्जप्पि करोती ति ।

१३६. एत्थ च, यं सो इद्धिमा इधेव ठितो दिब्बेन चक्खुना रूपं पस्सति, दिब्बाय सोत-धातुया सहं सुणाति, चेतोपरियञ्जणेन चित्त पजानाति, न एत्तावता कायेन वस वत्तेति । यप्पि सो इधेव ठितो तेन ब्रह्मना सद्धिं सन्तिट्ठति सल्लपति साकच्छं समापज्जति, एत्तावता पि न कायेन वस वत्तेति । यप्पिस्स दूरे पि सन्तिके अधिष्ठाती ति आदिकं अविष्ठानं, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यप्पि सो दिस्समानेन वा अदिस्समानेन वा कायेन ब्रह्मलोकं गच्छति, एत्तावता पि न कायेन वसं वत्तेति । यच्च खो सो, तस्स ब्रह्मनो पुरतो रूपं अभिनिम्मिनाती ति आदिना नयेन वुत्तविधान आपज्जति, एत्तावता कायेन वसं वत्तेति नाम । सेस पनेत्थ कायेन वसं वत्तनाय पुब्बभागदस्सनत्थ वुत्तं ति । अयं ताव अधिष्ठाना इद्धि ।

१३७. विकुब्बनाय पन मनोमयाय च इदं नानाकरणं । विकुब्बन ताव करोन्तेन, “सो पकतिवण्णं विजहित्वा कुमारकवण्णं वा दस्सेति, नागवण्णं वा दस्सेति, सुपण्णवण्णं वा दस्सेति, असुरवण्णं वा दस्सेति, इन्द्रवण्णं वा दस्सेति, देववण्णं वा दस्सेति, ब्रह्मवण्णं वा दस्सेति, समुद्रवण्णं वा दस्सेति, पम्बतवण्णं वा दस्सेति, सीहवण्णं वा दस्सेति, व्यग्वण्णं वा दस्सेति, दीपिवण्णं वा दस्सेति, हथिप्पि दस्सेति, अस्सप्पि दस्सेति, रथप्पि दस्सेति, पत्तिप्पि दस्सेति, विविधप्पि सेनाब्यूहं दस्सेती ” ति [पटि २।२१०] एवं वुत्तेसु कुमारकवण्णादिसु यं यं आकङ्कति, तं तं अधिष्ठातव्वं ।

१३८. अधिद्वहन्तेन च पथवीकसिणादिषु अञ्जतरारम्भणतो अभिञ्जापादकञ्ज्ञानतो वुडाय अत्तनो कुमारवण्णो आवज्जितब्बो, आवज्जित्वा परिकम्मावसाने पुन समापज्जित्वा वुडाय, एवरूपो नाम कुमारको होमी ति अधिद्वतब्बं, सह अधिद्वानचित्तेन कुमारको होति, देवदत्तो विय । एस नयो सब्बत्थ । हत्थिम्पि दस्सेती ति आदि पनेत्थ बहिद्वा पि हत्थिआदिदस्सनवसेन वुत्तं । तत्थ, हत्थी होमी ति अनधिद्वहिद्वा, हत्थी होत्तु ति अधिद्वतब्बं । अस्सादिषु पि एसेव नयो ति । अयं विकुब्बना इद्धि ।

१३९. मनोमयं कातुकामो पन पादकञ्ज्ञानतो वुडाय, कायं ताव आवज्जित्वा वुत्तनयेनेव, सुसिरो होत्तु ति अधिद्वति, सुसिरो होति । अथस्स अब्भन्तरे अञ्जं कायं आवज्जित्वा परिकम्मं कत्वा वुत्तनयेनेव अधिद्वति, तस्स अब्भन्तरे अञ्जो कायो होति । सो तं मुञ्ज्हा ईसिक विय, कोसिया अर्सि विय, करण्डाय अहिं विय च अब्बाहति । तेन वुत्तं —“ इध भिक्खु इमम्हा काया अञ्जं कायं अभिनिम्मिनाति रूपिं मनोमयं सब्बङ्गपच्चङ्किं अहीनिन्द्रियं । सेय्यथा पि पुरिसो मुञ्ज्हा ईसिकं पवाहेय्य, तस्स एवमस्स—अयं मुञ्जो अय ईसिका, अञ्जो मुञ्जो अञ्जा ईसिका, मुञ्ज्हा त्वेव ईसिका पवाळ्हा ” ति [पटि २।२१०-११] आदि । एत्थ च, यथा ईसिकादयो मुञ्जादीहि सदिसा होन्ति, एवं मनोमयरूप इद्धिमता सदिसमेव होती ति दस्सनत्थं एता उपमा वुत्ता ति । अयं मनोमया इद्धि ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमग्गे

इद्विविधनिर्देशो नाम

द्वादसमो परिच्छेदो ।

तेरसमो परिच्छेदो अभिज्ञानिद्देशो

१. इदानीं दिव्यसोतधातुया निदेशक्रमो अनुष्णतो । तत्थ, ततो परासु च तीसु अभिज्ञासु, “ सो एवं समाहिते चित्ते ” ति [दी १।७९] आदीन अत्थो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । सब्बत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम् ।

२. तत्र, दिव्याय सोतधातुया ति एत्थ, दिव्यसदिसत्ता दिव्वा । देवान हि सुचरित-कम्मानिव्वत्ता पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपलिवुद्धा उपक्खिलेसविमुत्तताय दूरे पि आरम्भणसम्पटिच्छन-समत्था दिव्वा पसादसोतधातु होति । अयञ्चापि इमस्स भिक्खुनो विरियभावनाबलनिव्वत्ता जाणसोतधातु तादिसा येवा ति दिव्यसदिसत्ता दिव्वा । अपि च दिव्यविहारवसेन पटिलद्धत्ता अत्तना च दिव्यविहारसन्निस्तत्ता पि दिव्वा । सवनङ्गेन निज्जीवङ्गेन च सोतधातु । सोतधातु-किच्चकरणेन च सोतधातु विया ति पि सोतधातु । ताय दिव्याय सोतधातुया । विमुद्धाया ति परिसुद्धाय निरुपक्खिलेसाय । अतिकन्तमानुसिकाया ति मनुस्सूपचारं अतिक्रमत्वा सदसवनेन मानुसिकं मससोतधातुं अतिकन्ताय, वीतिवत्तित्वा ठिताय ।

३. उभो सद्दे सुणाती ति द्वे सद्दे सुणाति । कतमे द्वे ? दिव्वे च मानुसे च । देवानञ्च मनुस्सानञ्च सद्दे ति वुत्तं होति । एतेन पदेसपरियादानं वेदितव्वं । ये दूरे सन्तिके चा ति ये सदा दूरे परचक्खवाळे पि ये च सन्तिके अन्तमसो सद्देहसन्निस्तितपाणकसदा पि ते सुणाती ति वुत्तं होति । एतेन निष्पदेसपरियादानं वेदितव्वं ।

४. कथं पनायं उप्पादेतव्वं ति ? तेन भिक्खुना अभिज्ञापादकञ्ज्ञानं समापजित्वा बुडाय परिकम्मसमाधिचित्तेन पठमतरं पकतिसोतपथे दूरे ओळारिको अरञ्जे सीहादीनं सद्दे आवज्जितव्वो, विहारे गण्डिसद्दे, भेरिसद्दे, सङ्खसद्दे, सामणेरदहरभिक्खून् सब्बत्थामेन सञ्ज्ञायन्तानं सञ्ज्ञायसद्दे, पकतिकथं कथेन्तानं, किं भन्ते, किं आवुसो ति आदिसद्दे, सकुणसद्दे, वातसद्दे, पदसद्दे, पक्कुडितउदकस्स चिच्चिटायनसद्दे, आतपे सुस्समानताळपण्णसद्दे, कुन्थकिपिल्लिकादिसद्दे ति एव सब्बोळारिकतो पभुति यथाक्रमेण सुखुमसुखुमसदा आवज्जितव्वं । तेन पुरथिमाय दिसाय सदानं सद्देनिमित्तं मनसिकातव्वं । पच्छिमाय, उत्तराय, दन्निखणाय, हेड्डिमाय, उपरिमाय दिसाय, पुरथिमाय पि अनुदिसाय, पच्छिमाय, उत्तराय, दन्निखणाय पि अनुदिसाय सदानं सद्देनिमित्तं मनसिकातव्वं । ओळारिकानग्निं सुखुमानग्निं सदानं सद्देनिमित्तं मनसिकातव्वं ।

५. तस्स ते सदा पाकतिकचित्तस्सापि पाकटा होन्ति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन

अतिविय पाकटा । तस्सेवं सद्निमित्तं मनसिकरोतो, इदानी दिव्वसोतधातु उप्पजिस्सती ति तेसु सद्देसु अञ्जतरं आरम्भण कत्वा मनोद्वारावज्जन उप्पज्जाति, तस्मि निरुद्धे चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येस पुरिमानि तीणि चत्तारि वा परिकम्मउपचारानुलोमगोत्रभूनामकानि कामावचरानि, चतुत्थ पञ्चम वा अप्पनाचित्तं रूपावचरं चतुत्थज्ज्ञानिकं ।

६. तत्थ य तेन अप्पनाचित्तेन सद्धि उप्पन्न जाण, अयं दिव्वा सोतधातु ति वेदितव्वा । ततो परं तस्मि सोते पतिता हांति । तं थामजातं करोन्तेन, एत्थन्तरे सद्ं सुणामी ति एकङ्कुल-मत्तं परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतव्व, ततो द्वङ्कुल-चतुरङ्कुल-अड्ङ्कुल-विदत्थि-रतन-अन्तोगम्भ-पमुख-पासाद-परिवेण-सद्धाराम-गोचरगाम-जनपदादिवसेन याव चक्कवाळ, ततो वा भिन्थो पि परिच्छिन्दित्वा परिच्छिन्दित्वा वड्ढेतव्व ।

७. एवं अधिगताभिञ्जो एस पादकज्झानारम्भणेन फुटोकासम्भन्तरगते पि सद्दे सुणाति येव । एवं सुणन्तो च सचे पि याव ब्रह्मलोका सद्धभेरिपणवादिसद्देहि एककोलाहल होति, पाटियेक्कं ववत्थपेतुकामताय सति, अय सद्धसदो, अय भेरिसदो ति ववत्थपेतुं सक्कोति येवा ति । दिव्वसोतधातुकथा निद्धिता ।

८. चेतोपरियजाणकथाय चेतोपरियजाणया ति एत्थ, परियाती ति परियं । परिच्छिन्दती ति अत्थो । चेतसो परियं चेतोपरियं । चेतोपरियञ्च तं जाणञ्चा ति चेतोपरियजाणं । तदत्थाया ति वुत्तं होति । परसत्तानं ति अत्तानं ठपेत्वा सेससत्तानं । परपुग्गलानं ति इदम्पि इमिना एकत्थमेव, वेनेत्थवसेन पन देसनाविलासेन च व्यञ्जननानत्तं कत्तं । चेतसा चेतो ति अत्तनो चित्तेन तेस चित्तं । परिञ्चा ति परिच्छिन्दित्वा । पजानाती ति सारागादिवसेन नानप्पकारतो जानाति ।

९. कथं पनेतं जाणं उप्पादेतव्वं ति ? एतं हि दिव्वचक्खुवसेन इञ्जति । तं एतस्स परिकम्म । तस्मा तेन भिक्खुना आलोकं वड्ढेत्वा दिव्वेन चक्खुना परस्स हृदयरूपं निस्साय वत्तमानस्स लोहितस्स वण्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसितव्व । यदा हि सोमनस्सचित्तं वत्तति, तदा रत्तं निग्रोधपक्कसदिसं होति । यदा दोमनस्सचित्तं वत्तति, तदा काळकं जम्बुपक्क-सदिसं । यदा उपेक्खाचित्तं वत्तति, तदा पसन्नतिलतेलसदिसं । तस्मा तेन, इद रूपं सोमन-स्सिन्द्रियसमुद्धानं, इद दोमनस्सिन्द्रियसमुद्धानं, इद उपेक्खिन्द्रियसमुद्धानं ति परस्स हृदयलोहित-वण्णं पस्सित्वा पस्सित्वा चित्तं परियेसन्तेन चेतोपरियजाण थामगत कातव्वं ।

१०. एवं थामगते हि तस्मि अनुक्कमेन सब्बम्पि कामावचरचित्तं रूपावचरारूपावर-चित्तञ्च पजानाति, चित्ता चित्तमेव सक्कमन्तो विना हृदयरूपदस्सनेन । वुत्तम्पि चेतं अड्कथायं — “ आरुपे परस्स चित्तं जानितुकामो कस्स हृदयरूप पस्सति, कस्सिन्द्रियविकारं ओलोकेती ति ? न कस्सचि । इद्धिमतो विसयो एस, यदिद यत्थ कथंचि चित्तं आवजन्तो सोळसण्णभेद चित्तं जानाति । अकताभिनिवेसस्स पन वसेन अयं कथा ” ति [ ] ।

११. सरागं वा चित्तं ति आदिसु पन अट्ठविधं लोभसहगतं चित्तं, सरागं चित्तं ति वेदितब्बं । अवसेसं चतुभूमकं कुसलाव्याकतं चित्तं वीतरागं । द्वे दोमनस्सचित्तानि द्वे विचिकिच्छुद्वच्चचित्तानी ति इमानि पन चत्तारि चित्तानि इमस्मिं दुके सङ्गह न गच्छन्ति । केचि पन थेरा तानि पि सङ्गहन्ति । दुविध पन दोमनस्स चित्तं सदोसं चित्तं नाम । सब्बम्पि चतुभूमक कुसलाव्याकत वीतदोसं । सेसानि दसाकुसलचित्तानि इमस्मिं दुके सङ्गह न गच्छन्ति । केचि पन थेरा तानि पि सङ्गहन्ति । समोहं वीतमोहं ति एत्थ पन पाटिपुग्गलिक-नयेन विचिकिच्छुद्वच्चसहगतद्वयमेव समोहं । मोहस्स पन सब्बाकुसलेसु सम्भवतो द्वादस-विधम्पि अकुसलचित्तं, समोह चित्तं ति वेदितब्बं । अवसेसं वीतमोहं ।

१२. थीनमिद्धानुगत पन सङ्कित्तं, उद्वच्चानुगत विविखत्तं । रूपावचरारूपावचर महग्गतं, अवसेस अमहग्गतं । सब्बम्पि तेभूमक सउत्तरं, लोकुत्तर अनुत्तरं । उपचारप्पत्तं अप्पनाप्पत्तञ्च समाहितं, उभयमप्पत्त असमाहितं । तदङ्ग-विक्खम्भन-समुच्छेद-पटिप्पस्सद्धि-निस्सरणविमुत्तिष्णत्तं विमुत्तं । पञ्चविधम्पि एत विमुत्तिमप्पत्त अविमुत्तं ति वेदितब्बं । इति चेतोपरियआणलामी भिक्खु सब्बप्पकारम्पि इदं, सराग वा चित्तं....पे....अविमुत्त वा चित्तं, अविमुत्तं चित्तं ति पजानाती ति ।

चेतोपरियआणकथा निडिता ।

१३. पुब्बेनिवासानुस्सतिआणकथाय पुब्बेनिवासानुस्सतिआणाय ति पुब्बेनिवासानु-स्सतिम्हि यं आणं, तदत्थाय । पुब्बेनिवासो ति पुब्बे अतीतजातिसु निवुत्थक्खन्धा । निवुत्था ति अज्झावुत्था, अनुभूता, अत्तनो सन्ताने उप्पजित्वा निरुद्धा । निवुत्थवम्मा वा । निवुत्था ति गोचरनिवासेन निवुत्था, अत्तनो विज्जाणेन विज्जाता परिच्छिन्ना । परविज्जाणविज्जाता पि वा छिन्नवटुपकानुस्सरणादिसु, ते बुद्धान येव लब्भन्ति । पुब्बेनिवासानुस्सती ति याय सतिया पुब्बेनिवासं अनुस्सरति, सा पुब्बेनिवासानुस्सति । आण ति ताय सतिया सम्पयुत्त-आण । एवमिमस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिआणस्स अत्थाय पुब्बेनिवासानुस्सतिआणाय । एतस्स आणस्स अधिगमाय, पत्तिया ति वुत्तं होति ।

१४. अनेकविहितं ति अनेकविधं, अनेकेहि वा पकारेहि पवत्तितं । संवाण्णितं ति अत्थो । पुब्बेनिवासं ति समनन्तरातीतं भव आदिं कत्वा तत्थ तत्थ निवुत्थसन्तानं । अनु-स्सरती ति खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिसन्धिवसेन वा अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सरति ।

१५. इम हि पुब्बेनिवास छ जना अनुस्सरन्ति, तिथिया, पकतिसावका, महासावका, अगसावका, पच्चैकबुद्धा, बुद्धा ति ।

१६. तत्थ तिथिया चत्तारिंसे येव कप्पे अनुस्सरन्ति, न ततो पर । कस्मा ? दुब्बल-पञ्जत्ता । तेस हि नामरूपपरिच्छेदविरहितत्ता दुब्बला पञ्जा होति । पकतिसावका कप्पसतम्पि

कण्टसहस्रस्य अनुस्सरन्ति येव, बलवपञ्जता । असीति महासावका सतसहस्रकण्टे अनुस्सरन्ति । द्वे अगगसावका एक असङ्ख्येय्य सतसहस्रस्य । पञ्चेकबुद्धा द्वे असङ्ख्येय्यानि सतसहस्रस्य । एतको हि तेसं अभिनीहारो । बुद्धान पन परिच्छेदो नाम नत्थि ।

१७. तिथिया च खन्धपटिपाटिमेव सरन्ति, पटिपाटिं मुञ्चिवा चुतिपटिसन्धिवसेन सरितु न सक्कोन्ति । तेस हि अन्धानं विय इच्छितपदेसोक्कमनं नत्थि । यथा पन अन्धा यड्ढि अमुञ्चिवा गच्छन्ति, एव ते खन्धान पटिपाटिं अमुञ्चिवा व सरन्ति । पकतिसावका खन्धपटिपाटिया पि अनुस्सरन्ति, चुतिपटिसन्धिवसेन पि सङ्कमन्ति, तथा असीति महासावका । द्विज पन अगगसावकान खन्धपटिपाटिकिच्चं नत्थि, एकस्स अत्तभावस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धिं पस्सन्ति, पुन अपरस्स चुतिं दिस्वा पटिसन्धिं ति एव चुतिपटिसन्धिवसेनेव सङ्कमन्ता गच्छन्ति, तथा पञ्चेकबुद्धा ।

१८. बुद्धानं पन नेव खन्धपटिपाटिकिच्चं, न चुतिपटिसन्धिवसेन सङ्कमनकिच्चं अत्थि । तेसं हि अनेकासु कण्टकोटिसु हेडा वा उपरि वा यं यं ठानं इच्छति, तं तं पाकटमेव होति, तस्मा अनेका पि कण्टकोटियो पेय्यालपाल्लिं विय सङ्घिपित्वा यं यं इच्छन्ति, तत्र तत्रेव ओक्कमन्ता सीहोक्कमनवसेन गच्छन्ति । एव गच्छन्तानश्च नेस आण, यथा नाम कतवाल्लेधपरिचयस्स सरभङ्गसदिसस्स वनगुहस्स खितो सरो अन्तरा रुक्खलतादिसु असज्जमानो लक्खे येव पतति, न सज्जति न विरज्जति, एवं अन्तरन्तरासु जातिसु न सज्जति न विरज्जति, असज्जमानं अविरज्जमानं इच्छतिच्छित्तानं येव गण्हाति ।

१९. इमेसु च पन पुब्बेनिवासं अनुस्सणसत्तेसु तिथियान पुब्बेनिवासदस्सन खज्जुपनकप्पभासदिसं हुत्वा उपट्ठाति, पकतिसावकान दिपप्पभासदिसं, महासावकानं उक्कापभासदिसं, अगगसावकान ओसधितारकप्पभासदिसं, पञ्चेकबुद्धान चन्दप्पभासदिसं, बुद्धान रस्मिसहस्रपतिमण्डितसरदसुरियमण्डलसदिसं हुत्वा उपट्ठाति ।

२०. तिथियानश्च पुब्बेनिवासानुस्सरणं अन्धान यड्ढिकोटीगमनं विय होति, पकतिसावकान दण्डकसेतुगमनं विय, महासावकान जड्ढसेतुगमनं विय, अगगसावकान सकटसेतुगमनं विय, पञ्चेकबुद्धान महाजड्ढमगगमनं विय, बुद्धानं महासकटमगगमनं विय ।

२१. इमस्मिं पन अधिकारे सावकान पुब्बेनिवासानुस्सरणं अविप्पेत । तेन वुत्तं—अनुस्सरतीति खन्धपटिपाटिवसेन चुतिपटिमन्धिवसेन वा अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सरतीति [१३।१४] ।

२२. तस्मा एव अनुस्सरितुकामेन आदिकम्मिकेन भिक्खुता पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन रहोगतेन पटिसल्लीनेन पटिपाटिया चत्तारि ज्ञानानि समापज्जित्वा अभिज्ञापादकचतुत्थज्ज्ञानतो बुद्धाय सत्त्वपच्छिमा निसज्जा आवज्जित्त्वा । ततो आसनपज्जापनं, सेनासनप्येवेसनं, पत्तचीवरपटिसामनं, भोजनकालो, गामतो आगमनकालो, गामे पिण्डाय चरितकालो, गामं पिण्डाय पविट्ठकालो, विहारतो निक्खमनकालो, चेतियङ्गण-बोधियङ्गणवन्दनकालो, पत्तधोवनकालो,

पत्तपटिग्गहणकालो, पत्तपटिग्गहणतो याव मुखधोवना कतकिच्चं, पञ्चूसकाले कतकिच्चं, पच्छिमयामे पठमयामे कतकिच्च ति एवं पटिलोमक्कमेन सकलं रत्तिन्दिव कतकिच्च आवज्जितम्बं ।

२३. एत्तकं पन पकतिचित्तस्सापि पाकटं होति, परिकम्मसमाधिचित्तस्स पन अतिविय पाकटमेव । सचे पनेत्थ किञ्चि न पाकटं होति, पुन पादकञ्ज्ञान समापज्जित्वा बुड्ढाय आवज्जितम्ब । एत्तकेन दीपे जलिते विय पाकट होति । एवं पटिलोमक्कमेनेव दुतियदिवसे पि ततिय-चतुत्थ-पञ्चमदिवसे पि दसाहे पि अब्बमासे पि मासे पि याव सवच्छरा पि कतकिच्च आवज्जितम्ब ।

२४. एतेनेव उपायेन, दस वस्सानि वीसति वस्सानी ति याव इमस्मिं भवे अत्तनो पटिसन्धि, ताव आवज्जन्तेन पुरिमभवे चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आवज्जितम्बं । पहाति हि पण्डितो भिक्खु पठमवारेनेव पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे नामरूपं आरम्मण कातु ।

२५. यस्मा पन पुरिमभवे नामरूप असेस निरुद्धं अञ्जं उप्पन्नं, तस्मा त ठान आहुन्दरिक अन्धतममिव होति, दुइस दुप्पञ्जेन । तेनापि, न सक्कोमह पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे पवत्तितनामरूप आरम्मण कातुं ति धुरनिकखेपो न कातम्बो । तदेव पन पादकञ्ज्ञान पुनप्पुन्नं समापज्जितम्बं, ततो च बुड्ढाय बुड्ढाय त ठानं आवज्जितम्ब ।

२६. एवं करोन्तो हि, सेय्यथा पि नाम ब्रल्ला पुरिसो कूटागारकाणिकत्थाय महारुक्खं छिन्दन्तो साखापलासछेदनमत्तेनेव फरसुधाराय विपन्नाय महारुक्ख छिन्दितु असक्कोन्तो पि धुरनिकखेप अक्त्वा व कम्मारसालं गन्त्वा तिखिण फरसुं कारापेत्वा पुन आगन्त्वा छिन्देय्य, पुन विपन्नाय च पुन पि तथेव कारेत्वा छिन्देय्य, सो एवं छिन्दन्तो छिन्नस्स छिन्नस्स पुन छेदे-तन्नामावतो अच्छिन्नस्स च छेदनतो न चिरस्सेव महारुक्खं पातेय्य, एवमेव पादकञ्ज्ञाना बुड्ढाय पुब्बे आवज्जितं अनावज्जित्वा पटिसन्धिमेव आवज्जन्तो न चिरस्सेव पटिसन्धि उग्घाटेत्वा चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मणं करेय्या ति । कट्टफालक-केसोहारकादीहि चापि अयमत्थो दीपेतम्बो ।

२७. तत्थ पच्छिमनिसज्जतो पभुति याव पटिसन्धितो आरम्मण कत्वा पवत्तं जाणं पुब्बेनिवासजाण नाम न होति । त पन परिकम्मसमाधिजाण नाम होति । अतीतसजाणं ति पि एके वदन्ति, त रूपावचरं सन्धाय न युज्जति । यदा पनस्स भिक्खुनो पटिसन्धि अतिकम्म चुतिकखणे पवत्तितनामरूपं आरम्मण कत्वा मनोद्वारावज्जन उप्पज्जति, तस्मिञ्च निरुद्धे तदेवारम्मणं कत्वा चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ति, येसं पुब्बे वुत्तनयेनेव पुरिमानि परिकम्मादिनामकानि कामावचरानि होन्ति, पच्छिम रूपावचरं चतुत्थञ्ज्ञानिकं अप्पनाचित्त, तदास्स यं तेन चित्तेन सह जाणं उप्पज्जति, इदं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं नाम । तेन जाणेन सम्प्युत्ताय सतिया “अनेकविहितं पुब्बे निवासं अनुस्सरति, सेय्यथिद, एकस्मि जातिं, द्वे पि जातियो....पे....इति साकारं सउदसं अनेकविहितं पुब्बेनिवास अनुस्सरती” ति [दी १।८१] ।

२८. तत्थ एकम्पि जातिं ति एकम्पि पटिसन्धिमूलं चुतिपरियोसान एकभवपरियापनं खन्धसन्तानं । एस नयो द्वे पि जातियो ति आदिषु पि । अनेके पि संवट्टकप्पे ति आदिषु पन परिहायमानो कप्पो सवट्टकप्पो, वट्ठमानो विवट्टकप्पो ति वेदितब्बो ।

२९. तत्थ सवट्टेन सवट्टट्ठायी गहितो होति, तमूलकत्ता । विवट्टेन च विवट्टट्ठायी । एवं हि सति यानि तानि, “ चत्तारिमानि, भिक्खवे, कप्पस्स असङ्खेय्यानि । कतमानि चत्तारि ? संवट्टो, सवट्टट्ठायी, विवट्टो, विवट्टट्ठायी ” ति [अ २।१४२] वुत्तनि, तानि परिग्गहितानि होन्ति ।

३०. तत्थ तयो सवट्टा, आपोसवट्टो, तेजोसंवट्टो, वायोसवट्टो ति । तिस्सो संवट्टसीमा, आमस्सरा, सुभकिण्हा, वेहफ्फला ति । यदा कप्पो तेजेन सवट्टति, आमस्सरतो हेट्ठा अग्गिना ङ्खति । यदा आपेन संवट्टति, सुभकिण्हतो हेट्ठा उदकेन विलीयति । यदा वायुना संवट्टति, वेहफ्फलतो हेट्ठा वातेन विद्धसति । विथारतो पन सदा पि एक बुद्धक्खेत्तं विनस्सति ।

३१. बुद्धक्खेत्तं नाम तिविधं होति, जातिक्खेत्तं, आणाक्खेत्तं, विसयक्खेत्तञ्च । तत्थ जातिक्खेत्तं दससहस्रसचक्रवाळपरियन्तं होति, य तथागतस्स पटिसन्धिग्गहणादिसु कम्पति । आणाक्खेत्तं कोटिसतसहस्रसचक्रवाळपरियन्तं, यत्थ रतनसुत्तं खन्धपरित्तं धजग्गपरित्तं आटानाटियपरित्तं मोरपरित्तं ति इमेस परित्तानं आनुभावो वत्तति । विसयक्खेत्तं अनन्तमपरिमाणं, यं, “ यावता वा पन आकङ्खेय्या ” ति [अं १।२२८] वुत्तं । यत्थ य य तथागतो आकङ्कति, त त जानाति । एवमेतेषु तीसु बुद्धक्खेत्तेषु एकं आणाक्खेत्तं विनस्सति । तस्मिं पन विनस्सन्ते जातिक्खेत्तेभ्यो विनट्ठमेव होति । विनस्सन्तञ्च एकतो व विनस्सति, सण्हन्तम्पि एकतो व सण्हति ।

३२. तस्सेव विनासो च सण्हन्तञ्च वेदितब्बं । यस्मिं समये कप्पो अग्गिना नस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो बुद्धाहित्वा कोटिसतसहस्रसचक्रवाळे एकं महावस्सं वस्सति । मनुस्सा तुङ्गहट्ठा सम्ब्रवीजानि नीहरित्वा वपन्ति । सस्सेषु पन गोखायितकमत्तेषु जातेषु गद्रभरव रवन्तो एकविन्दुम्पि न वस्सति । तदा पच्छिन्न पच्छिन्नमेव वस्स होति । इदं सन्धाय हि भगवता—“ होति सो, भिक्खवे, समयो य बहूनि वस्सानि बहूनि वस्ससतानि बहूनि वस्ससहस्सानि बहूनि वस्ससतसहस्सानि देवो न वस्सती ” ति [अं ४।१००] वुत्तं । वस्सूपजीविनो सत्ता कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, पुण्णफलपूजिविनियो च देवता ।

३३. एवं दीघे अद्धाने वीतिवत्ते तत्थ तत्थ उदकं परिक्रय्य गच्छति । अथानुपुब्बेन मच्छकच्छपा पि कालं कत्वा ब्रह्मलोके निब्बत्तन्ति, नेरयिकसत्ता पि । तत्थ नेरयिका सत्तमसुरियपातुभावेन विनस्सन्ती ति एके । ज्ञानं विना नत्थि ब्रह्मलोके निब्बत्ति, एतेसञ्च केचिदुभिकखपीळिता, केचि अभब्बा ज्ञानाधिगमाय, ते कथं तत्थ निब्बत्तन्ती ति ? देवलोके पाटिलद्धज्ज्ञानवसेन ।

३४. तदा हि, वस्ससतसहस्सस्सच्चयेन कप्पुड्डानं भविस्सती ति लोकब्यूहा नाम कामा-
वचरदेवा मुत्तसिरा त्रिकिण्णकेसा रुदम्मुखा अस्सूनि हत्थेहि पुञ्छमाना रत्तवत्थनिवत्था अतिविय
विरूपवेसधारिनो हुत्वा मनुस्सपथे विचरन्ता एव आरोचेन्ति—मारिसा मारिसा, इतो वस्ससत-
सहस्सस्स अच्चयेन कप्पुड्डानं भविस्सति, अय लोको विनस्सिस्सति, महासमुदो पि उस्सुस्सि-
स्सति, अयच्च महापथवी सिनेरु च पव्वतराजा उड्डिहस्सन्ति विनस्सिस्सन्ति, याव ब्रह्मलोका
लोकविनासो भविस्सति, मेत्त, मारिसा, भावेथ, करुण, मुदित, उपेक्खं, मारिसा, भावेथ,
मातर उपड्डहथ, पितर उपड्डहथ, कुले जेड्डापचायिनो होथा ति ।

३५. तेसं वचन सुत्वा येभुम्भेन मनुस्सा च भुम्मदेवता च सवेगजाता अज्जमज्जं मुदु-
चित्ता हुत्वा मेत्तादीनि पुज्जानि करित्वा देवल्लोके निव्वत्तन्ति । तत्थ दिव्वसुधाभोजनं भुजित्वा
वायोकसिणे परिकम्मं कत्वा ज्ञानं पटिलभन्ति । तदञ्जे पन अपरापरियवेदनीयेन कम्मेन
देवल्लोके निव्वत्तन्ति । अपरापरियवेदनीयकम्मरहितो हि ससारे संसरन्तो सत्तो नाम नत्थि ।
ते पि तत्थ तथेव ज्ञानं पटिलभन्ति । एव देवल्लोके पटिलद्वज्ज्ञानवसेन सब्बे पि ब्रह्मल्लोके
निव्वत्तन्ती ति ।

३६. वस्सूपच्छेदतो पन उद्धं दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन दुतियो सुरियो पातुभवति ।
वुत्तप्पि चेत्तं भगवता—“ होति सो, भिक्खवे, समयो ” ति [अं ४।१००-३] सत्त-
सुरियं वित्थोरेतव्व । पातुभूते च पन तस्मिं नेव रत्तिपरिच्छेदो, न दिवापरिच्छेदो पज्जायति ।
एको सुरियो उड्डेति, एको अत्थ गच्छति, अविच्छिन्नसुरियसन्तापो व लोको होति । यथा च
पकतिसुरिये सुरियदेवपुत्तो होति, एव कप्पविनासकसुरिये नत्थि । तत्थ पकतिसुरिये वत्तमाने
आकासे बलाहका पि धूमसिखा पि चरन्ति । कप्पविनासकसुरिये वत्तमाने विगतधूमबलाहक
आदासमण्डल विय निम्मल नभ होति, ठप्पेवा पच्च महानदियो सेसकुल्लदीआदिसु उदकं सुस्सति ।

३७. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन ततियो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
महानदियो पि सुस्सन्ति ।

३८. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन चतुथो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
हिमवति महानदीनं पभावा, सीहपपातनो हंसपातनो कण्णमुण्डको रथकारदहो अनोत्तदहो
छद्दन्तदहो कुणालदहो ति इमे सत्त महासरा सुस्सन्ति ।

३९. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन पच्चमो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा
अनुपुष्पेन महासमुदे अङ्गुलिपव्वतेमनमत्तप्पि उदकं न सण्ठाति ।

४०. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन छडो सुरियो पातुभावति, यस्स पातुभावा सकल-
चक्रवाळं एकधूम होति, परियादिण्णसिनेह धूमेन । यथा चिद एव कोटिसतसहस्सचक्रवाळानि पि ।

४१. ततो पि दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन सत्तमो सुरियो पातुभवति, यस्स पातुभावा

सकलचक्रवाळ एकजाल होति सद्धि कोटिसतसहस्रचक्रवाळेहि, योजनसतिकादिभेदानि सिनेरु-
कूटानि पि पल्लजित्वा आकासे येव अन्तरधायन्ति । सा अग्निजाला उडहित्वा चातुमहाराजिके
गण्हाति । तत्थ कनकविमान-रतनविमान-मणिविमानानि ज्ञापेत्वा तावतिसम्भवनं गण्हाति ।
एतेनेव उपायेन याव पठमज्ज्ञानभूमिं गण्हाति । तत्थ तयो पि ब्रह्मलोके ज्ञापेत्वा आभस्सरे
आहच तिड्ढति । सा याव अणुमत्तप्पि सङ्खारगतं अत्थि, ताव न निब्बायति । सब्बसङ्खार-
परिक्खया पन सप्पितेलज्ञापनगिसिखा त्रिय छारिकप्पि अनवसेसेत्वा निब्बायति । हेडाआकासेन
सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ।

४२. अथ दीघस्स अद्ढुनो अच्चयेन महामेवो उडहित्वा पठमं सुखमं वस्सति, अनुपुब्बेन
कुमुदनाळ-यट्ठि-मुसल-तालक्खन्धादिष्पमाणाहि धाराहि वस्सन्तो कोटिसतसहस्रचक्रवाळेसु सब्बं
दद्धुद्धानं पूरेत्वा अन्तरधायति । त उदक हेडा च तिरियिच्च वातो समुडहित्वा घन करोति
परिवटुमं पदुमिनिपत्ते उदकविन्दुसदिस । कथ ताव महन्तं उदकरासिं घन करोती ति चे,—
विवरसम्पदानतो । तं हिस्स तम्हि तम्हि विवर देति ।

४३. त एवं वातेन सम्पिण्डयमान घन करियमान परिक्खयमानं अनुपुब्बेन हेडा ओ-
तरति । ओतिण्णे ओतिण्णे उदके ब्रह्मलोकङ्गाने ब्रह्मलोको उपरिचतुक्कामावचरदेवलोकङ्गाने च
देवलोक पातुभवन्ति । पुरिमपथविद्धानं ओतिण्णे पन बलववाता उप्पज्जन्ति । ते तं पिहितद्वारे
धम्मकरणे ठितउदकमिव निरुस्सास कत्वा रुम्भन्ति । मधुरोदक परिक्खयं गच्छमानं उपरि
रसपथविं समुडापेति । सा वण्णसम्पन्ना चेव होति गन्धरससम्पन्ना च निरुदकपायास्स
उपरि पटल विय ।

४४. तदा च आभस्सरब्रह्मलोके पठमतराभिनिव्वत्ता सत्ता आयुक्खया वा पुज्जक्खया
वा ततो चवित्वा इधूपपज्जन्ति । ते होन्ति सयम्पभा अन्तलिक्खचरा । ते अग्गज्जसुत्ते
[दी ३।८५] वुत्तनयेन तं रसपथविं सायित्वा तण्हाभिभूता आलुप्पकारकं परिभुज्जितुं उप-
क्कमन्ति । अथ नेस सयम्पभा अन्तरधायति, अन्धकारो होति । ते अन्धकारं दिस्वा भायन्ति ।

४५. ततो नेस भयं नासेत्वा सूरभाव जनयन्त परिपुण्णपण्णासयोजनं सुरियमण्डलं
पातुभवति । ते त दिस्वा, आलोकं पटिलमिम्हा ति हट्टतुडा डुत्वा, अम्हाक भीतानं भयं
नासेत्वा सूरभाव जनयन्तो उडितो, तस्मा सुरियो होतू ति सुरियो त्वेवस्स नामं करोन्ति ।
अथ सुरिये दिवस आलोक कत्वा अत्थङ्गते, यप्पि आलोकं लभिमिह, सो पि नो नडो ति पुन
भीता होन्ति । तेसं एवं होति, साधु वतस्स सचे अज्ज आलोक लभेय्यामा ति ।

४६. तेसं चित्त जत्वा विय एकूनपण्णासयोजन चन्दमण्डल पातुभवति । ते तं दिस्वा
भिद्योसो मत्ताय हट्टतुडा डुत्वा, अम्हाकं लन्द जत्वा विय उडितो, तस्मा चन्दो होतू ति चन्दो
क्वेस्स नामं करोन्ति ।

४७. एवं चन्दिमसुरियेषु पातुभूतेषु नक्खत्तानि तारकरूपानि पातुभवन्ति । ततो पभुति रत्तिदिवा पञ्जायन्ति, अनुक्कमेन मासद्दमास-उतु-संवच्छरा ।

४८. चन्दिमसुरियान पन पातुभूतदिवसे येव सिनेरु-चक्कवाळ-हिमवन्तपञ्चता पातुभवन्ति । ते च खो अपुब्बं अचरिम फग्गुणपुण्णमादिवसे येव पातुभवन्ति । कथं ? यथा नाम कङ्कुभस्ते पञ्चमाने एकप्पहारेनेव बुब्बळकानि उड्डहन्ति, एके पदेमा थूपथूपा होन्ति, एके निन्ननिन्ना, एके समसमा, एवमेव थूपथूपडाने पञ्चता होन्ति, निन्ननिन्नडाने समुदा, समसमडाने दीपा ति ।

४९. अथ तेस सत्तान रसपथयि परिभुञ्जन्तान कमेन एकच्चे वण्णवन्तो, एकच्चे दुब्बण्णा होन्ति । तत्थ वण्णवन्तो दुब्बण्णे अतिमञ्जन्ति । तेसं अतिमानपच्चया सा पि रसपथवी अन्तरधायति, भूमिप्पटको पातुभवति । अथ नेसं तेनेव नयेन सो पि अन्तरधायति, बदालता पातुभवति । तेनेव नयेन सा पि अन्तरधायति, अकडपाको सालि पातुभवति, अकणो अथुसो सुद्धो सुगन्धो तण्डुलफलो ।

५०. ततो नेसं भाजनानि उप्पज्जन्ति । ते सालिं भाजने ठपेत्वा पसाणपिट्ठिया ठपेन्ति । सयमेव जालसिखा उड्डहित्वा त पचति । सो होति ओदनो सुमनजातिपुष्फसदिसो, न तस्स सूपेन वा ब्यञ्जनेन वा करणीय अत्थि, यं यं रसं भुञ्जितुकामा होन्ति, तंतरसो व होति ।

५१. तेसं तं ओळारिकं आहारं आहारयत ततो पभुति मुत्तकरीस जायति । अथ नेसं तस्स निक्खमनत्थाय वण्णमुखानि पमिज्जन्ति, पुरिसस्स पुरिसभावो इत्थिया इत्थिभावो पातुभवति । तत्र सुद इत्थि पुरिसं, पुरिसो च इत्थि अतिवेळं उपनिञ्जायति । तेस अतिवेळं उपनिञ्जायन-पच्चया कामपरिळाहो उप्पज्जति । ततो मेथुनधम्म पटिसेवन्ति ।

५२. ते असद्दम्मपटिसेवनपच्चया विञ्जूहि गरहियमाना विहेठियमाना तस्स असद्दम्मस्स पटिच्छादनहेतु अगारानि करोन्ति । ते अगारं अञ्जावसमाना अनुक्कमेन अञ्जतरस्स अलस-जातिकस्स सत्तस्स दिट्ठानुगतिं आपज्जन्ता सन्निधिं करोन्ति । ततो पभुति कणो पि थुसो पि तण्डुल परियोनन्धति, लायितडानम्पि न पटिविरूहति । ते सन्निपित्वा अनुत्थुनन्ति—
“ पापका वत भो धम्मा सत्तेसु पातुभूता, मयं हि पुब्बे मनोमया अड्डम्हा ” ति [दी ३।९०]
अगञ्जसुत्ते वुत्तनयेन त्रित्यारेतव्व ।

५३. ततो मरियादं ठपेन्ति । अथ अञ्जतरो सत्तो अञ्जस्स भागं अदिन्नं आदियति । तं द्विक्खत्तुं परिभासित्वा ततियवारे पाणिलेड्डुदण्डादीहि पहरन्ति । ते एवं अदिन्नादान-गरह-मुसावाद-दण्डादानेसु उप्पन्नेसु सन्निपित्वा चिन्तयन्ति—“ यन्नं मय एकं सत्त सम्मन्नेय्याम, यो नो सम्मा खीयितव्वं खीयेय्य, गरहितव्वं गरहेय्य, पव्वाजेतव्वं पव्वाजेय्य, मयं पनस्स सालीनं भागमनुप्पदस्सामा ” ति [दी ३।९२] ।

५४. एव कतसन्निडानेसु पन सत्तेसु इमस्मिं ताव कप्पे अयमेव भगवा बोधिसत्तभूतो

तेन समयेन तेसु सत्तेसु अभिरूपतरो च दस्तनीयतरो च महेसखतरो च बुद्धिसम्पन्नो पटिबलो निग्गहपगह कातु । ते तं उपसङ्कमिन्वा याचित्वा सम्मन्त्रिषु । सो तेन महाजनेन सम्मतो ति महासम्मतो, खेतान अधिपती ति खत्तियो, धम्मेन समेन परे संरञ्जेती ति राजा ति तीहि नामेहि पञ्चायिथ । यं हि लोके अच्छरियडान, बोधिसत्तो व तत्थ आदिपुरिसो ति । एवं बोधिसत्त आदि कत्वा खत्तियमण्डले सण्ठिते अनुपुब्बेन ब्राह्मणादयो पि वण्णा सण्ठहिंसु ।

५५. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव जालुपच्छेदो, इदमेकमसङ्ख्येयं सवट्ठो ति वुच्चति । कप्पविनासकजालुपच्छेदतो याव कोटिसतसहस्रचक्रवाळपरिपूरको सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियमसङ्ख्येयं सवट्ठयायी ति वुच्चति । सम्पत्तिमहामेघतो याव चन्दिमसुरियपातुभायो, इदं ततियमसङ्ख्येयं विवट्ठो ति वुच्चति । चन्दिमसुरियपातुभावतो याव पुन कप्पविनासकमहामेघो, इदं चतुर्थमसङ्ख्येयं विवट्ठयायी ति वुच्चति । इमानि चत्तारि असङ्ख्येयानि एको महाकप्पो होति । एवं ताव अग्गिना विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

५६. यस्मिं पन समये कप्पो उदकेन नस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो उड्हित्वा ति [१३।३२-५३] पुब्बे वुत्तनयेनेव विथारेतब्बं ।

५७. अय पन विसेसो । यथा तत्थ दुतियसुरियो, एवमिथ कप्पविनासको खारूदकमहामेघो वुट्ठाति । सो आदितो सुखुमसुखुमं वस्सन्तो अनुक्कमेन महाधाराहि कोटिसतसहस्रचक्रवाळं पूरेन्तो वस्सति । खारूदकेन फुड्फुडा पथवीपब्बतादयो विलीयन्ति, उदकं समन्ततो वातेहि धारियति । पथवीतो याव दुतियज्झानभूमिं उदक गण्हाति । तत्थ तयो पि ब्रह्मलोके विलीयापेत्वा सुभकिण्हे आहञ्च तिड्ढति । तं याव अणुमत्तप्पि सङ्घारगत अत्थि, ताव न वूपसम्पति । उदकानुगतं पन सब्बसङ्घारगत अभिभविन्वा सहसा वूपसम्पति, अन्तरधान गच्छति । हेडाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ति [१३।४१] सब्ब वुत्तसदिसं । केवल पनिध आभस्सरब्रह्मलोक आदि कत्वा लोको पातुभवाति, सुभकिण्हतो च चवित्वा आभस्सरडानादिसु सत्ता निब्वत्तन्ति ।

५८. तत्थ कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकउदकुपच्छेदो, इदमेक असङ्ख्येयं । उदकुपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतियं असङ्ख्येयं । सम्पत्तिमहामेघतो....पे....इमानि चत्तारि असङ्ख्येयानि एको महाकप्पो होति । एवं उदकेन विनासो च सण्ठहनञ्च वेदितब्बं ।

५९. यस्मिं समये कप्पो वातेन विनस्सति, आदितो व कप्पविनासकमहामेघो उड्हित्वा ति [१३।३२-५३] पुब्बे वुत्तनयेनेव विथारेतब्बं ।

६०. अय पन विसेसो । यथा तत्थ दुतियसुरियो, एवमिथ कप्पविनासकतत्थं वातो समुट्ठाति । सो पठमं थूलरज समुट्ठापेति । ततो सणहरज, सुखुमवालिक, थूलवालिकं, सक्खर-

पासाणादयो ति याव कूटागारमत्ते पासाणे विसमङ्गाने ठितमहारुक्खे च समुद्गापेति । ते पथवीतो नभमुग्गाता न च पुन पतन्ति, तथ्येव चुण्णविचुण्णा हुत्वा अभाव गच्छन्ति ।

६१. अथानुक्रमेण हेडा महापथविद्या वातो समुद्गाहत्वा पथविं परिवत्तेत्वा उद्धमूलं कत्वा आकासे खिपति । योजनसतप्पमाणा पि पथविप्पदेसा, द्वियोजन-तियोजन-चतुयोजन-पञ्चयोजन-सतप्पमाणा पि भिज्जित्वा वातवेगेन त्वित्ता आकासे येव चुण्णविचुण्णा हुत्वा अभाव गच्छन्ति । चक्कवाळपव्वतम्पि सिनेरुपव्वतम्पि वातो उक्खिपित्वा आकासे खिपति । ते अञ्जमञ्ज अभिहन्त्वा चुण्णविचुण्णा हुत्वा विनस्सन्ति । एतेनेव उपायेन भुम्मङ्कविमानानि च आकासङ्कविमानानि च विनासेन्तो छ कामावचरदेवलोके विनासेत्वा कोटिसतसहस्सचक्कवाळ विनासेति । तथ्य चक्कवाळा चक्कवाळेहि हिमवन्ता हिमवन्तेहि सिनेरू सिनेरूहि अञ्जमञ्ज समागन्त्वा चुण्ण-विचुण्णा हुत्वा विनस्सन्ति ।

६२. पथवीतो याव ततियञ्जानभूमिं वातो गण्हाति । तथ्य तथो ब्रह्मलोके विनासेत्वा वेहप्फलं आहच्च तिड्ढति । एव सव्वसङ्खारगतं विनासेत्वा सयम्पि विनस्सति । हेडाआकासेन सह उपरिआकासो एको होति महन्धकारो ति [१३।४१] सव्वं वुत्तसदिस । इव पन सुभ-किण्हब्रह्मलोके आदिं कत्वा लोको पातुभवति, वेहप्फलतो च चवित्वा सुभकिण्हडानादिसु सत्ता निव्वत्तन्ति ।

६३. तथ्य कप्पविनासकमहामेघतो याव कप्पविनासकवातुपच्छेदो, इदमेक असङ्खेय्यं । वातुपच्छेदतो याव सम्पत्तिमहामेघो, इदं दुतिय असङ्खेय्य....पे ...इमानि चत्तारि असङ्खेय्यानि एको महाकप्पो होति । एव वातेन विनासो च सण्हनञ्च वेदितव्व ।

६४. किकारणा एव लोको विनस्सति ^१ अकुसलमूलकारणा । अकुसलमूलेसु हि उस्सन्नेसु एवं लोको विनस्सति । सो च खो रागे उस्सन्नतरे अग्गिना विनस्सति, दोसे उस्सन्नतरे उदकेन विनस्सति,—केचि पन दोसे उस्सन्नतरे अग्गिना, रागे उस्सन्नतरे उदकेना ति वदन्ति,—मांहे उस्सन्नतरे वातेन विनस्सति ।

६५. एव विनस्सन्तो पि च निरन्तरमेव सत्त वारे अग्गिना नस्सति, अड्ढमे वारे उदकेन, पुन सत्त वारे अग्गिना, अड्ढमे वारे उदकेना ति एवं अड्ढमे अड्ढमे वारे विनस्सन्तो सत्तक्खत्तुं उदकेन विनस्सित्वा पुन सत्त वारे अग्गिना नस्सति । एत्तावता तेसड्ढि कप्पा अतीता होन्ति । एत्थन्तरे उदकेन नस्सन्नवारं सम्पत्तिम्पि पटिवाहित्वा लद्धोकासो वातो परिपुण्णचतुसड्ढिकप्पायुके सुभकिण्हे विव्रसेन्तो लोके विनासेति ।

६६. पुञ्चेनिवास अनुस्सरन्तो पि च कप्पानुस्सरको भिक्खु एतेसु कप्पेसु अनेके पि संवट्ठकप्पे अनेके पि विवट्ठकप्पे अनेके पि सवट्ठविवट्ठकप्पे अनुस्सरति । कथ ^२ अमुत्रासिं ति

आदिना नयेन । तत्थ, अमुत्रासि ति, अमुहि सवइकप्पे अहं अमुहि भवे वा योनिया वा गतिया वा विज्जाणडितिया वा सत्तावासे वा सत्तनिकाये वा आसि ।

६७. एवंनामो ति तिस्सो वा फुस्सो वा । एवंगोत्तो ति कच्चानो वा कस्सपो वा । इदमस्स अतीतभवे अत्तनो नामगोत्तानुसरणवसेन वुत्तं । सचे पन तस्मि काले अत्तनो वण्णसम्पत्तिं वा दूखपणीतजीवितभाव वा सुखदुक्खबहुलत्वं वा अणायुक-दीवायुकभावं वा अनुस्सरितुकामो होति, तम्पि अनुस्सरति येव । तेनाह—“ एववण्णो....पे....एवमायु-परियन्तो ” ति [दी १।८१] ।

६८. एत्थ एवंवण्णो ति ओदातो वा सामो वा । एवमाहारो ति साल्लिमंसोदनाहारो वा पवत्तफलभोजनो वा । एवंमुखदुक्खपटिसंवेदी ति अनेकप्पकारेन कायिकचेतासिकान सामिसनिरामिसादिष्पभेदानं वा सुखदुक्खानं पटिसवेदी । एवमायुपरियन्तो ति एव वस्ससत्त-परिमाणायुपरियन्तो वा चतुरासीतिकप्पसहस्सायुपरियन्तो वा ।

६९. सो ततो चुतो अमुत्र उदपादिं ति सो अइ ततो भवतो योनितो गतितो विज्जाणडितितो सत्तावासतो सत्तनिकायतो वा चुतो पुन अमुकस्मि नाम भवे योनिया गतिया विज्जाणडितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा उदपादिं । तत्रापासिं ति अथ तत्रापि भवे योनिया गतिया विज्जाणडितिया सत्तावासे सत्तनिकाये वा पुन अहोसिं । एवंनामो ति आदि वुत्तनयमेव ।

७०. अपि च यस्मा, अमुत्रासि ति इदं अनुपुब्बेन आरोहन्तस्स यावदिच्छकं अनुस्सरण, सो ततो चुतो ति पटिनिवत्तन्तस्स पञ्चवेक्खण, तस्मा इधूपपन्नो ति इमिस्सा इधूपपत्तिया अनन्तरमेवस्स उपपत्तिद्वान सन्धाय, अमुत्र उदपादिं ति इद वुत्तं ति वेदितव्व । तत्रापासिं ति एवमादि पनस्स तत्र इमिस्सा उपपत्तिया अनन्तरे उपपत्तिद्वाने नामगोत्तादीन अनुस्सरणदस्सनत्थं वुत्तं । सो ततो चुतो इधूपपन्नो ति स्वाह ततो अनन्तरूपपत्तिद्वानतो चुतो इध असुक्कस्मि नाम खत्तियकुले वा ब्राह्मणकुले वा निव्वत्तो ति ।

७१. इती ति एवं । साकारं सउद्देसं ति नामगोत्तवसेन सउद्देसं, वण्णादिवसेन साकारं । नामगोत्तेन हि सत्तो, तिस्सो कस्सपो ति उद्दिसियति, वण्णादीहि, सामो ओदातो ति नानत्ततो पज्जायति । तस्मा नामगोत्त उद्देसो, इतरे आकारा । अनेकविहितं पुब्बेनिवासमनुस्सरती ति इद उत्तानत्थमेवा ति ।

पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणकथा निहिता ।

७२. सत्तान चुतूपपातजाणकथाय चुतूपपातजाणाया ति [दी १।८२] चुतिया च उपपाते च जाणाय, येन जाणेन सत्तानं चुति च उपपातो च जायति तदत्थ । दिव्वचक्खु-जाणत्थ ति वुत्तं होति । चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेती ति परिकम्भचित्तं अभिनीहरति चेव अभिनिन्नामेति च । सो ति सो कतचित्ताभिनीहारो भिक्खु ।

७३. दिव्वेना ति आदिसु पन, दिव्वसदिसत्ता दिव्व । देवतानं हि सुचरितकम्मनिव्वत्तं पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपलिबुद्ध उपक्खिलेसविमुत्तताय दूरे पि आरम्मणसम्पटिच्छनसमत्थ दिव्वं पसादचक्खु होति । इदञ्चापि विरियभावनाबलनिव्वत्तं जाणचक्खु तादिसमेवा ति दिव्व-सदिसत्ता दिव्वं । दिव्वविहारवसेन पटिलद्धत्ता अत्तना च दिव्वविहारसन्निस्सितत्ता पि दिव्वं । आलोकपरिग्गहेन महाजुतिकत्ता पि दिव्व । तिरोकुड्ढादिगत रूपदस्सनेन महागतिकत्ता पि दिव्वं । तं सब्ब सदसत्तानुसारेण वेदितव्व । दस्सनङ्गेन चक्खु, चक्खुकिच्चकरणेन च चक्खु-मिवा ति पि चक्खु । चुत्पपातदस्सनेन दिड्ढिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्ध ।

७४. यो हि चुतिमत्तमेव पस्सति, न उपपातं सो उच्छेददिड्ढि गण्हाति । यो उपपात-मत्तमेव पस्सति, न चुतिं, सो नवसत्तपातुभावदिड्ढि गण्हाति । यो पन तदुभयं पस्सति, सो यस्मा दुविधमपि त दिड्ढिगतं अतिवत्तति, तस्मास्स त दस्सन दिड्ढिविसुद्धिहेतु होति । उभयमपि चेत् बुद्धपुत्ता पस्सन्ति । तेन वुत्त—चुत्पपातदस्सनेन दिड्ढिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्ध ति ।

७५. मनुस्सूपचारं अतिक्रमिन्वा रूपदस्सनेन अतिक्रन्तमानुसक । मानुसकं वा मंसचक्खुं अतिक्रन्तत्ता अतिक्रन्तमानुसक ति वेदितव्व । तेन दिव्वेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्रन्त-मानुसकेन । सत्ते पस्सती ति मनुस्सा मंसचक्खुना विय सत्ते ओलोकेति ।

७६. चवमाने उपपज्जमाने ति एत्थ, चुतिकवणे उपपत्तिकवणे वा दिव्वचक्खुना दद्दु न सक्का, ये पन आसन्नचुतिका इदानि चयिस्सन्ति ते चवमाना, ये च गहितपटिसन्धिका सम्पति-निव्वत्ता व ते उपपज्जमाना ति अधिपेत्ता । ते एवरूपे चवमाने उपपज्जमाने च पस्सती ति दस्सेति ।

७७. हीने ति मोहनिस्सन्दयुत्तत्ता हीनान जातिकुलभोगादीनं वसेन हीळिते ओहीळिते उज्जाते अवज्जाते । पणीते ति अमोहनिस्सन्दयुत्तत्ता तच्चिपरीते । सुवण्णे ति अदोसनिस्सन्द-युत्तत्ता इड्ढकन्तमनापवण्णयुत्ते । दुव्वण्णे ति दोसनिस्सन्दयुत्तत्ता अनिड्ढाकन्तअमनापवण्णयुत्ते । अनभिरूपे विरूपे ति पि अत्थो । सुगते ति सुगतितगते । अलोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा अट्ठे महद्धने । दुग्गते ति दुग्गतितगते । लोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा दल्लिदे अण्णपाने ।

७८. यथाकम्मूपगे ति य यं कम्म उपचित्तं, तेन तेन उपगते । तत्थ पुरिमेहि चवमाने ति आदीहि दिव्वचक्खुकिच्च वुत्त, इमिना पन पदेन यथाकम्मूपगजाणकिच्च ।

७९. तस्स च जाणस्स अयमुपत्तिकमो । इध भिक्खु हेड्डा निरयामिमुखं आलोकं वट्ठेत्वा नेरयिके सत्ते पस्सति महादुक्खमनुभवमाने । त दस्सन दिव्वचक्खुकिच्चमेव । सो एव मनसि-करोति—किन्नु खो कम्म कत्वा इमे सत्ता एत दुक्ख अनुभवन्ती ति ? अथस्स इदं नाम कत्वा ति तंक्म्मआरम्मणं जाण उप्पज्जति । तथा उपरि देवलोकाभिमुख आलोकं वट्ठेत्वा नन्दन-वन-मिस्सकवन-फारुसकवनादिषु सत्ते पस्सति महासम्पत्तिं अनुभवमाने । तमपि दस्सन्

दिब्वचक्खुकिञ्चमेव । सो एवं मनसिकरोति—किं नु खो कम्म कत्वा इमे सत्ता एत सम्पत्तिं अनुभवन्ती ति ? अथस्स, इदं नाम कत्वा ति तक्कम्मार्म्मण जाणं उप्पज्जति । इदं यथा-कम्मपूगजाणं नाम ।

८०. इमस्स विसुं परिकम्मं नाम नत्थि । यथा चिमस्स, एव अनागतंसजाणस्सापि । दिब्वचक्खुपादकानेव हि इमानि दिब्वचक्खुना सहेव इज्झन्ति ।

८१. कायदुच्चरितेना ति आदिसु, दुडु चरितं, दुडु वा चरितं किलेसपूतिकत्ता ति दुच्चरितं । कायेन दुच्चरितं, कायतो वा उप्पन्न दुच्चरितं ति कायदुच्चरितं । इतरेसु पि एसेव नयो । समन्नागता ति समङ्गीभूता ।

८२. अरियानं उपवादका ति बुद्ध-पञ्चेकबुद्ध-सावकान अरियान अन्तमसो गिहिसोता-पन्नानम्पि अनत्थकामा हुत्वा अन्तिमवत्थुना वा गुणपरिधसनेव वा उपवादका । अक्कोसका गरहका ति वुत्तं होति ।

८३. तत्थ, नत्थि इमेस समणधम्मो, अस्समणा एते ति वदन्तो अन्तिमवत्थुना उपवदति । नत्थि इमेस ज्ञानं वा विमोक्खो वा मग्गो वा फलं वा ति आदीनि वदन्तो गुणपरिधसनवसेन उपवदती ति वेदितव्वो । सो च जानं वा उपवदेय्य अजानं वा, उभयथा पि अरियूपादो व होति । भारियं कम्म आनन्तरियसदिसं सग्गावरणञ्च मग्गावरणञ्च, सतेकिञ्चं पनं होति ।

८४. तस्स आविभावत्थं इदं वत्थुं वेदितव्वं । अज्जतरस्मिं किर गामे एको थेरो च दहरभिक्षु च पिण्डाय चरन्ति । ते पठमघरे येव उलुङ्कमतं उण्हयागु लभिसु । थेरस्स च कुच्छिवातो रुज्जति । सो चिन्तेसि—अयं यागु मग्गं सप्पाया, याव न सत्तिला होति, ताव न पिवामी ति । सो मनुस्सेहि उम्मारत्थाय आहटे दारुखण्डे निसीदित्वा पिबि । इतरो तं जिगुच्छन्तो, अतिखुदाभिभूतो महल्लको अम्हाकं लज्जितव्वकं अकासी ति आह । थेरो गामे चरित्वा विहारं गन्त्वा दहरभिक्षु आह—अत्थि ते, आवुसो, इमस्मिं सासने पतिट्ठा ति ? आमं, भन्ते, सोतापन्नो अहं ति । तेन आवुसो, उपरिमग्गत्थाय मा वायाम अकासी, खीणावसो तथा उपवदितो ति । सो तं खमापेसि । तेनस्स तं कम्म पाकतिकं अडोसि ।

८५. तस्मा यो अज्जो पि अरियं उपवदति, तेन गन्त्वा, सचे अत्तना बुद्धतरो होति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, अहं आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमाही ति खमापेतव्वो । सचे नवकतरो होति, वन्दित्वा उक्कुटिकं निसीदित्वा अज्जालं पग्गहेत्वा, अहं, भन्ते, तुम्हे इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे खमथा ति खमापेतव्वो । सचे पि दिसापक्कन्तो होति, सयं वा गन्त्वा साद्धि-विहारिकादिके वा पेसेत्वा खमापेतव्वो ।

८६. सचे नापि गन्तुं, न पेसेतुं सक्का होति, ये तस्मिं विहारे भिक्षू वसन्ति, तेसं सत्तिकं गन्त्वा, सचे नवकतरा हान्ति, उक्कुटिकं निसीदित्वा, सचे बुद्धतरा, बुद्धे वुत्तनयेनेव

पटिपजित्वा, अहं, भन्ते, असुकं नाम आयस्मन्तं इदञ्चिदञ्च अवचं, खमतु मे सो आयस्मा ति वत्वा खमापेतब्बं । सम्मुखा अखमन्ते पि एतदेव कत्तब्बं ।

८७. सचे एकचारिकभिक्षु होति, नेवस्स वसनङ्गानं, न गतङ्गानं पञ्जायति, एकस्स पण्डितस्स भिक्षुनो सत्तिक गत्वा, अह, भन्ते, असुक नाम आयस्मन्त इदञ्चिदञ्च अवचं, तं मे अनुस्सरतो विप्पटिसारो होति, किं करोमी ति वत्तब्बं । सो वक्खति—तुम्हे मा चिन्तयित्थ, थेरो तुम्हाक खमति, चित्त वूपसमेया ति । तेनापि अरियस्स गतदिसाभिमुखेन अञ्जलि पग्गहेत्वा खमतू ति वत्तब्बं ।

८८. सचे सो परिनिब्बुतो होति, परिनिब्बुतमञ्चङ्गानं गत्वा याव सीवथिक गत्वा पि खमापेतब्बं । एवं कते नेव सग्गावरणं, न मग्गावरण होति, पाकतिकमेव होती ति ।

८९. मिच्छादिट्ठिका ति विपरीतदस्सना । मिच्छादिट्ठिकम्मसमादाना ति मिच्छादिट्ठिवसेन समादिण्णनानविधकम्मा, ये च मिच्छादिट्ठिमूलकेसु कायकम्मदिस्सु अञ्जे पि समादपेन्ति । एत्थ च वचीदुच्चरितग्गहणेनेव अरियूपवादे, मनोदुच्चरितग्गहणेन च मिच्छादिट्ठिया सङ्गहिताय पि इमेसे द्विजं पुन वचनं महासावज्जभावदस्सनत्थ ति वेदितब्बं ।

९०. महासावज्जो हि अरियूपवादो आनन्तरियसदिसत्ता । बुत्तप्पि चेत—“ सेय्यथा पि, सारिपुत्त, भिक्षु सीलसम्पन्नो समाधिसम्पन्नो पञ्जासम्पन्नो दिट्ठे व धम्मे अञ्ज आराधेय्य, एवं सम्पदमिदं, सारिपुत्त, वदामि, त वाचं अप्पहाय, तं चित्तं अप्पहाय, तं दिट्ठिं अप्पटि-निस्सजित्वा यथाभतं निक्खित्तो एवं निरये ” ति [म १।७१] । मिच्छादिट्ठितो च महासावज्जतर नाम अञ्ज नत्थि । यथाह—“ नाहं, भिक्खवे, अञ्जं एकधम्मप्पि समनुपस्सामि एवं महासावज्जतरं, यथयिदं, भिक्खवे, मिच्छादिट्ठि । मिच्छादिट्ठिपरमानि, भिक्खवे, वज्जानी ” ति [अं १।३३] ।

९१. कायस्स भेदा ति उपादिण्णक्खन्वपरिच्चागा । परं मरणा ति तदनन्तरं अभि-निब्बत्तक्खन्वग्गहणे । अथ वा, कायस्स भेदा ति जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदा, परं मरणा ति चुतिचित्ततो उच्चं ।

९२. अपायं ति एवमादि सब्बं निरयवेवचनमेव । निरयो हि सग्गमोक्खहेतुभूता पुञ्ज-सम्मता अया अपेतत्ता, सुखानं वा आयस्स अभावा अपायो । दुक्खस्स गति पटिसरणं ति दुग्गति, दोसबहुलताय वा दुडेन कम्मुना निब्बत्ता गती ति दुग्गति । विवसा निपतन्ति एत्थ दुक्कटकारिनो ति विनिपातो, विनस्सन्ता वा एत्थ पतन्ति सम्भज्जमानङ्गपच्चङ्गा ति पि विनिपातो । नत्थि एत्थ अस्सादसज्जितो अयो ति निरयो ।

९३. अथ वा, अपायग्गहणेन तिरच्छानयोनि दीपेति । तिरच्छानयोनि हि अपायो सुग-तितो अपेतत्ता, न दुग्गति, महेसक्खानं नागराजादीनं सम्भवतो । दुग्गतिग्गहणेन पेत्तिविसयं ।

सो हि अपायो चेव दुग्गति च, सुगतितो अपेतत्ता, दुक्खस्स च गतिभूतत्ता, न तु विनिपातो, असुरसदिस अधिनिपातत्ता । विनिपातगहणेन असुरकाय । सो हि यथावुत्तेन अत्थेन अपायो चेव दुग्गति च सब्बसमुस्सयेहि च विनिपतितत्ता विनिपातो ति वुच्चति । निरयगहणेन अवीचिआदिं अनेकप्पकार निरयमेवा ति । उपपन्ना ति उपगता । तत्थ अभिनिव्वत्ता ति अधिप्पायो ।

९४. वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितव्वो । अयं पन विसेसो—तत्थ सुगतिगहणेन मनुस्सगति पि सङ्गहति, सग्गगहणेन देवगति येव । तत्थ, सुन्दरा गती ति सुगति । रूपदीहि विसयेहि सुद्धु अग्गो ति सग्गो । सो सब्बो पि लुज्जनपल्लज्जनङ्गेन लोको ति अय वचनत्थो । इति दिव्वेन चक्खुना ति आदि सब्ब निगमनवचन । एवं दिव्वेन चक्खुना ....पस्सती ति अयमेत्थ सङ्केपत्थो ।

९५. एव पस्सितुक्कामेन पन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन कसिणारम्मण अभिज्ञापादकज्ज्ञान सब्बाकारेन अभिनीहारक्खमं कत्वा, तेजोकसिणं ओदातकसिणं आलोककसिणं ति इमेसु तीसु कसिणेसु अज्जतर आसन्नं कातव्व, उपचारज्ज्ञानगोचर कत्वा वड्ढेत्वा ठपेतव्व । न तत्थ अप्पना उप्पादेतव्व ति अधिप्पायो । सचे हि उप्पादेति, पादकज्ज्ञाननिस्सय होति, न परिकम्मनिस्सयं । इमेसु च पन तीसु आलोककसिण येव सेट्ठतर । तस्मा तं वा इतरेस वा अज्जतर कसिण-निद्वेसे वुत्तनयेन उप्पादेत्वा उपचारभूमिय येव ठत्वा वड्ढेतव्वं । वड्ढनानयो पि चस्स तत्थ वुत्तनयेनेव विदितव्वो । वड्ढितट्ठानस्स अन्तो येव रूपगत पस्सितव्व ।

९६. रूपगत पस्सतो पनस्स परिकम्मस्स वारो अतिक्रमति । ततो आलोको अन्तरधायति । तस्मि अन्तरहिते रूपगतप्पि न दिस्सति । अथानेन पुनप्पुनं पादकज्ज्ञानमेव पविसित्वा ततो बुड्ढाय आलोको फरितव्वो । एवं अनुक्रमेण आलोको थामगतो होति । एत्थ आलोको होतु ति यत्तकं ठान परिच्छिन्दति, तत्थ आलोको तिड्ढति येव । दिवसप्पि निसीदित्वा पस्सतो रूपदस्सन होति ।

९७. रत्तिं तिणुक्काय मग्गपटिपन्नो चेत्थ पुरिसो ओपम्म । एको किर रत्तिं तिणुक्काय मग्गं पटिपज्जि । तस्स सा तिणुक्का विज्जाथि । अथस्स समविसमानि न पज्जारियिंसु । सो त तिणुक्क भूमिय वसित्वा पुन उज्जालेसि । सा पज्जलित्वा पुरिमालोकतो महन्ततरमालोकमकासि । एव पुनप्पुन विज्जातं उज्जालयतो कमेन सुरियो उड्ढासि । सुरिये उड्ढिते, उक्काय कम्मं नत्थी ति त छड्ढेत्वा दिवसप्पि अगमासि ।

९८. तत्थ उक्कालोको विय परिकम्मकाले कसिणालोको । उक्काय विज्जाताय समविसमानं अदस्सन विय रूपगतं पस्सतो परिकम्मस्स वारातिक्रमेण आलोके अन्तरहिते रूपगतान अद-स्सनं । उक्काय धंसनं विय पुनप्पुनं पवेसनं । उक्काय पुरिमालोकतो महन्ततरालोककरणं विय

पुन परिकम्मं करोतो बलवतरालोककरण । सुरियुद्धानं विय थामगतालोकस्स यथापरि-
च्छेदेन ठान । तिणुकं छड्ढेत्वा दिवसम्पि गमनं विय परित्तालोक छड्ढेत्वा थामगतेनालोकेन
दिवसम्पि रूपदस्सन ।

९९. तत्थ, यदा तस्स भिक्खुनो मसचक्खुस्स अनापाथगतं अन्तोकुच्छिगत, हृदयवत्थु-
निस्सितं, हेडापथवीतलनिस्सितं, तिरोकुड्डपब्बतपाकारगतं, परचक्कवाळगत ति इदं रूपं
जाणचक्खुस्स आपाथ आगच्छति, मसचक्खुनो दिस्समान विय होति, तदा दिब्बचक्खु उप्पन्नं
होती ति वेदितब्बं । तदेव चेत्थ रूपदस्सनसमत्थं, न पुब्बभागचित्तानि ।

१००. तं पनेतं पुत्थुज्जनस्स परिपन्थो होति । कस्मा ? सो हि यस्मा यत्थ यत्थ, आलोको
होत्तु ति अधिद्धाति, त त पथवी-समुद्-पब्बते विनिविज्झित्वा पि एकाळोकं होति । अथस्स
तत्थ भयानकानि यक्खरक्खसादिरूपानि पस्सतो भय उप्पज्जति, येन चित्तविक्लेपं पत्वा
ज्ञानविम्भन्तको होति । तस्मा रूपदस्सने अप्पमत्तेन भवितब्ब ।

१०१. तत्रायं दिब्बचक्खुनो उप्पत्तिक्रमो । वुत्तप्पकारमेत रूपारम्भण कत्वा मनोद्वारावज्जे
उप्पज्जित्वा निरुद्धे तदेव रूपं आरम्भण कत्वा, चत्तारो पञ्च वा जवनानि उप्पज्जन्ती ति
[१३।५] सब्बं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । इधापि पुब्बभागाचित्तानि सवितक्कसविचारानि
कामावचरानि, परियोसाने अत्थसाधकचित्तं चतुत्थज्ज्ञानिकं रूपावचरं । तेन सहजातं जाणं
सत्तानं चुत्तूपपाते जाणं ति पि दिब्बचक्खुजाणं ति पि वुच्चती ति ।

चुत्तूपपातजाणकथा निद्धिता ।

१०२. इति पञ्चक्खन्धविदू पञ्च अभिज्ञा अवोच या नाथो ।

ता अत्वा तासु अय पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

१०३. एतासु हि यदेत चुत्तूपपातजाणसङ्घातं दिब्बचक्खु, तस्स अनागतसंजाणञ्च यथा-
कम्मपुगजाणञ्चा ति द्वे पि परिभण्डजाणानि होन्ति । इति इमानि च द्वे, इद्धिविधादीनि च
पञ्चा ति सत्त अभिज्ञाजाणानि इधागतानि ।

१०४. इदानि तेसं आरम्भणविभागे असम्मोहत्थं

आरम्भणत्तिका वुत्ता ये चत्तारो महेसिना ।

सत्तन्नमभिजाणानं पवत्ति तेसु दीपये ॥

१०५. तत्राय दीपना—चत्तारो हि आरम्भणत्तिका महेसिना वुत्ता । कतमे चत्तारो ?
परित्तरम्भणत्तिको, मग्गारम्भणत्तिको, अतीतारम्भणत्तिको, अज्झत्तारम्भणत्तिको ति ।

१०६. तत्थ इद्धिविधजाण परित्त-महग्गत-अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्भणवसेन
सत्तसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि, यदा कायं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन

कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन काय परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्भणं होती ति कत्वा रूपकायारम्भणतो परित्तरम्भणं होति । यदा चित्तं कायसन्निस्सितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्त परिणामेति, पादकञ्ज्ञानचित्तं रूपकाये समोदहति समारोपेति, तदा उपयोगलद्धं आरम्भणं होति ति कत्वा महग्गतचित्ता-
रम्भणतो महग्गतारम्भणं होति ।

१०७. यस्मा पन तदेव चित्तं अतीतं निरुद्धमारम्भणं करोति, तस्मा अतीतारम्भणं होति । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय अनागतं अधिद्वहन्तान अनागतारम्भणं होति । महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो, अनागते अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिसु, पुष्फानि मा मिलायिसु, दीपा मा निब्बायिसू ति अधिद्वहि । सब्बं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तथेरो वत्तनियसेनासने भिक्खुसद्धं सुक्खमत्त मुज्जमानं दिस्वा उदक-
सोण्डि, दिवसे दिवसे पुरेभत्ते दधिरस होवू ति अधिद्वासि । पुरेभत्ते गह्मितं दधिरसं होति, पच्छामत्ते पाकतिकउदकमेव ।

१०८. कायं पन चित्तसन्निस्सितं कत्वा आदिस्समानेन कायेन गमनकाले पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । कायवसेन चित्त, चित्तवसेन वा काय परिणामनकाले, अत्तनो कुमारकवण्णादिनिम्मानकाले च सकायाचित्तान आरम्भणकरणतो अञ्जत्तारम्भणं होति । बहिद्वा हत्थिअस्सादिदस्सनकाले पन बहिद्धारम्भणं ति । एवं ताव इद्धिविजाणस्स सत्तसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितब्बा ।

१०९. दिब्बसोतधातुजाणं परित्त-पञ्चुप्पन्न-अञ्जत्त-बहिद्धारम्भणवसेन चतूसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? त हि यस्मा सद् आरम्भणं करोति, सद्दो च परित्तो, तस्मा परित्तरम्भणं होति । विज्जमान येव पन सद् आरम्भणं कत्वा पवत्तनतो पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । तं अत्तनो कुच्छिसदसवनकाले अञ्जत्तारम्भणं, परेसं सदसवनकाले बहिद्धारम्भणं ति । एवं दिब्बसोतधातु-
जाणस्स चतूसु आरम्भणेषु पवत्ति वेदितब्बा ।

११०. चेतोपरियजाणं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-बहिद्धारम्भण-
वसेन अट्ठसु आरम्भणेषु पवत्तति । कथं ? तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तरम्भणं होति । रूपावचर-अरूपावचरचित्तजाननकाले महग्गतारम्भणं होति । मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्भणं होति । एत्थ च, पथुज्जनो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एवं याव अरहतो नेतब्बं । अरहा पन सब्बेसं चित्तं जानाति, अज्जो पि उपरिमो हेडिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितब्बो । मग्गचित्तरम्भणकाले मग्गारम्भणं होति । यदा पन अतीते सत्तदिवसम्भन्तरे, अनागते सत्तदिवसम्भन्तरे च परेसं चित्तं जानाति, तदा अतीतारम्भणं अनागतारम्भणञ्च होति ।

१११. कथं पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति ? पञ्चुप्पन्नं नाम तिविधं, खणपञ्चुप्पन्नं, सन्तति-

पञ्चुप्पन्नं, अद्वापञ्चुप्पन्नञ्च । तत्थ उप्पादड्ढितिभङ्गप्पत्तं खणपञ्चुप्पन्नं । एकद्वेसन्ततिवारपरियापन्नं सन्ततिपञ्चुप्पन्नं ।

११२. तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोकहानं गतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति, याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एकद्वे सन्ततिवारा वेदितब्बा । आलोकहाने विचरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सापि न ताव सहसा रूप पाकटं होति, याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एकद्वे सन्ततिवारा वेदितब्बा । दूरे ठत्वा पन रजकानं हत्थविकारं गण्डिभेरिआदिआकोटन-विकारञ्च दिस्वा पि न ताव सद्दं सुणाति, याव पन तं सुणाति, तस्मिंमि अन्तरे एकद्वे सन्तति-वारा वेदितब्बा । एव ताव मज्झिमभाणका ।

११३. सयुत्तभाणका पन, रूपसन्तति अरूपसन्तती ति द्वे सन्ततियो वत्वा, उदकं अक्क-मित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसीदति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उमुमभावो न वूपसम्मति, आतपा आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तोगम्भे कम्महान मनसिकरित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीनं कन्दनभावो न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम, द्वेतयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा ति वत्वा, तदुभयमपि सन्ततिपञ्चुप्पन्नं नामा ति वदन्ति ।

११४. एकभवपरिच्छिन्न पन अद्वापञ्चुप्पन्न नाम, य सन्धाय भद्देकरत्तसुत्ते, “ यो चावुसो, मनो ये धम्मा उभयमेत पञ्चुप्पन्नं । तस्मिं पञ्चुप्पन्ने छन्दरागपटिबद्धं होति विज्जाणं । छन्द-रागपटिबद्धता विज्जाणस्स तदभिनन्दति । तदभिनन्दन्तो पञ्चुप्पन्नेसु धम्मेषु संहरीती ” ति [म ३।१९७] वुत्त । सन्ततिपञ्चुप्पन्नञ्चेत्थ अट्ठकथासु आगतं, अद्वापञ्चुप्पन्नं सुत्ते ।

११५. तत्थ केचि, खणपञ्चुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियज्जाणस्स आरम्भणं होती ति वदन्ति । किंकारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकखणे चित्तं उप्पज्जती ति । इदञ्च नेस ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुप्फमुट्ठिभिह अवस्सं एक पुप्फ एकस्स वण्ठेन वण्ठं पटिविज्जति, एवं, परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादखणे वा ठितिकखणे वा भङ्गखणे वा पटिविज्जती ति ।

११६. तं पन वस्ससत्तमि वस्ससहस्समि आवज्जतो, येन चित्तेन आवज्जति, येन च जानाति, तेसं द्विजं सहहानामावतो, आवज्जनजवनानञ्च अनिद्धे ठाने नानारम्भणभावप्पत्तिदोसतो अयुत्तं ति अट्ठकथासु पटिक्खित्तं । सन्ततिपञ्चुप्पन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नञ्च आरम्भणं होती ति वेदितब्बं ।

११७. तत्थ, यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वित्तिजवनवीथिपरिमाणे काले परस्स चित्तं, तं सञ्चमि सन्ततिपञ्चुप्पन्नं नाम, अद्वापञ्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपेतब्बं ति संयुत्तट्ठकथाय वुत्त, तं सुट्ठु वुत्तं ।

११८. तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपञ्चु-

पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पच्च वा जवनानि, येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सब्बेस पि तदेव निरुद्ध चित्त आरम्भणं होति, न च तानि नानारम्भणानि होन्ति, अद्वावसेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि । यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं पस्सति, न इतरानी ति ।

११९. इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चैव अद्वापच्चुप्पन्नस्स च वसेन पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नस्सिपि अद्वापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्वापच्चुप्पन्नवसेनेव तं पच्चुप्पन्नारम्भणं ति वेदितव्वं । परस्स चित्तारम्भणत्ता येव पन बहिद्धारम्भणं होती ति । एवं चेतोपरियज्जाणस्स अट्ठसु आरम्भणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२०. पुब्बेनिवासजाणं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अतीत-अज्झत्त-बहिद्धार-नवत्तव्वा-रम्भणवसेन अट्ठसु आरम्भणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि कामावचरकखन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्भणं होति । रूपावचरारूपावचरकखन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्भणं । अतीते अत्तना परेहि वा भावितमग्गं सच्छिकतफलञ्च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्भणं । भावितमग्गमेव अनुस्सरणकाले मग्गारम्भणं । नियमतो पनेतं अतीतारम्भणमेव ।

१२१. तत्थ किञ्चापि चेतोपरियज्जाण-यथाकम्मूपगजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेसं चेतोपरियज्जाणस्स सत्तदिवसम्भन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । त हि अज्ज खन्धं वा खन्धपटिवद्दं वा न जानाति, मग्गसम्पयुत्तचित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मग्गारम्भणं ति वुत्त । यथाकम्मूपगजाणस्स च अतीतचेतनामत्तमेव आरम्भणं । पुब्बेनिवासजाणस्स पन अतीता खन्धा खन्धपटिवद्दञ्च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । त हि अतीतकखन्ध-खन्धपटिवद्दसु धम्मेषु सब्बज्जुत्तजाणसमगतिक होती ति अयं विसेसो वेदितव्वो । अयमेत्थ अट्ठकथानयो ।

१२२. यस्मा पन, “ कुसला खन्वा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियज्जाणस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १५४] पट्ठाने वुत्त, तस्मा चत्तारो पि खन्वा चेतोपरियज्जाण-यथाकम्मूपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रापि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवा ति ।

१२३. अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले पनेत अज्झत्तारम्भणं, परस्स खन्धानुस्सरणकाले बहिद्धारम्भणं । अतीते विपस्सी भगवा अहोसि, तस्स माता बन्धुमती, पिता बन्धुमा ति आदिना नयेन नामगोत्तपथवीनिमित्तादिअनुस्सरणकाले नवत्तव्वारम्भणं होति । नामगोत्त ति चैत्थ खन्धूपनिबन्धो सम्मुतिसिद्धो व्यञ्जनत्थो दट्ठव्वो, न व्यञ्जनं । व्यञ्जनं हि सदायतन-सङ्गहितत्ता परित्तं होति । यथाह—“ निरुत्तिपटिसम्भिदा परित्तारम्भणा ” ति [विभंग ३०४] । अयमेत्थ अम्हाकं खन्ति । एवं पुब्बेनिवासजाणस्स अट्ठसु आरम्भणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२४. दिव्वचक्खुजाणं परित्त-पच्चुप्पन्न-अज्झत्त-बहिद्धारम्मणवसेन चतूसु आरम्मणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि यस्मा रूप आरम्मणं करोति, रूपञ्च परित्तं, तस्मा परित्तारम्मणं होति । विज्जमाने येव च रूपे पवत्तत्ता पच्चुप्पन्नारम्मण । अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं । परस्स रूपदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं ति । एवं दिव्वचक्खुजाणस्स चतूसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२५. अनागतसजाणं परित्त-महग्गत-अप्पमाण-मग्ग-अनागत-अज्झत्त-बहिद्धानवत्तव्वा-रम्मणवसेन अट्ठसु आरम्मणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि, अयं अनागते कामावचरे निव्वत्तस्सती ति जाननकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरे अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती ति जाननकाले महग्गतारम्मणं । मग्ग भावेस्सति फल सच्छिकरिस्सती ति जाननकाले अप्पमाणाारम्मणं । मग्गं भावेस्सतिच्चेव जाननकाले मग्गारम्मण । नियमतो पन तं अनागतारम्मणमेव ।

१२६. तत्थ किञ्चापि चेतोपरियजाण पि अनागतारम्मणं होति, अथ खो तस्स सत्तदिवस-व्वन्तरानागतं चित्तमेव आरम्मण । तं हि अज्ज खन्धं वा खन्धूपनिब्रद्धं वा न जानाति । अनागतसजाणस्स पुव्वेनिवासजाणे वुत्तनयेन अनागते अनारम्मणं नाम नत्थि ।

१२७. अहं अमुत्र निव्वत्तिस्सामी ति जाननकाले अज्झत्तारम्मणं । असुको अमुत्र निव्वत्तिस्सती ति जाननकाले बहिद्धारम्मणं । अनागते मेत्तेय्यो भगवा उप्पज्जिस्सति, सुब्रह्मा नामस्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम ब्राह्मणी माता ति आदिना पन नयेन नामगोत्तजाननकाले पुव्वेनिवासजाणे वुत्तनयेनेव नवत्तव्वारम्मणं होती ति । एवमनागतसजाणस्स अट्ठसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२८. यथाकम्मूपगजाणं परित्त-महग्गत-अतीत-अज्झत्त-बहिद्धारम्मणवसेन पच्चसु आरम्मणेसु पवत्तति । कथं ? तं हि कामावचरकम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपपावचरकम्मजाननकाले महग्गतारम्मणं । अतीतमेव जानाती ति अतीतारम्मणं । अत्तनो कम्मजाननकाले अज्झत्तारम्मणं । परस्स कम्मजाननकाले बहिद्धारम्मणं होति । एव यथाकम्मूपगजाणस्स पच्चसु आरम्मणेसु पवत्ति वेदितव्वा ।

१२९. यच्चेत्य अज्झत्तारम्मणञ्चेव बहिद्धारम्मणञ्चा ति वुत्त, तं कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा जाननकाले अज्झत्तबहिद्धारम्मणमपि होति येवा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विमुद्धिमणे
अभिज्ञानिदेसो नाम
तेरसमो परिच्छेदो ।

चुद्धसमो परिच्छेदो खन्धनिर्देशो

१. इदानी, यस्मा एवं अभिज्ञावसेन अधिगतानिसंसाय थिरतराय समाधिभावनाय समन्नागतेन भिक्खुना,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्त पञ्जश्च भावयं ” ति [१।१]

एत्थ चित्तसीसेन निदिट्ठो समाधि सञ्चाकारेण भावितो होति, तदनन्तरं पन पञ्जा भावेतञ्चा, सा च अतिसङ्खेपदेसितत्ता विञ्जातुं पि ताव न सुकरा, पगेव भावेतु, तस्मा तस्सा वित्थार भावनानयश्च दस्सेतुं इद पञ्हाकम्मं होति—का पञ्जा ? केनट्ठेन पञ्जा ? कानस्सा लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पदट्टानानि ? कतिविधा पञ्जा ? कथं भावेतञ्चा ? पञ्जाभावनाय को आनिसंसो ति ?

२. तन्निद विस्सज्जन । का पञ्जा ति ? पञ्जा बहुविधा नानपकारा । तं सञ्चं विभावयितुं आरम्भमान विस्सज्जन अधिपेतश्चेव अत्थ न साधेय्य उत्तरिञ्च विक्खेपाय संवत्तेय्य । तस्मा इध अधिपेतमेव सन्धाय वदाम—कुसलचित्तसम्पयुत्त विपस्सनाज्ञाणं पञ्जा ।

३. केनट्ठेन पञ्जा ति ? पजाननट्ठेन पञ्जा । किमिदं पजानन नाम ? सज्जानन-विजाननाकारविसिद्ध नानपकारतो जाननं । सञ्जा-विञ्जाण-पञ्जान हि समाने पि जाननभावे सञ्जा, नील पीतक ति आरम्भणसज्जाननमत्तमेव होति, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति लक्खणपटिवेधं पापेतु न सक्कोति । विञ्जाणं, नीलं पीतकं ति आरम्भणञ्च जानाति लक्खणपटिवेधञ्च पापेति, उस्सक्कित्वा पन मग्गपातुभावं पापेतुं न सक्कोति । पञ्जा वुत्तनयवसेन आरम्भणञ्च जानाति, लक्खणपटिवेधञ्च पापेति, उस्सक्कित्वा मग्गपातुभावञ्च पापेति ।

४. यथा हि हेरञ्जिकफलके ठपितं कहापणरासिं, एको अजातबुद्धिदारको, एको गामिकपुरिसो, एको हेरञ्जिको ति तीसु जनेसु पस्समानेसु अजातबुद्धिदारको कहापणानं चित्तविचित्तं-दीघ-चतुरस्स-परिमण्डलभावमत्तमेव जानाति, इदं मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं रतनसम्मतं ति न जानाति । गामिकपुरिसो चित्तविचित्तादिभावञ्च जानाति, इदं मनुस्सानं उपभोगपरिभोग रतनसम्मतं ति च, अयं छेको, अयं कूटो, अयं अट्ठसारो ति इमं पन विभागं न जानाति । हेरञ्जिको सञ्चे पि ते पकारे जानाति, जानन्तो च कहापणं ओलोकेत्वा पि जानाति, आकोटितस्स सद्दं सुत्वा पि गन्धं वायित्वा पि रसं सायित्वा पि हत्थेन धारयित्वा पि, असुकास्मि नाम गामे वा निगमे वा नगरे वा पब्बते वा नदीतीरे वा कतो ति पि, असुका चरियेन कतो ति पि जानाति । एवंसम्पदमिदं वेदितव्व ।

५. सञ्जा हि अजातबुद्धिनो दारकस्स कहापणदस्सनं विय होति, नीलादिवसेन आरम्मणस्स उपट्ठानाकारमत्तगहणतो । विञ्जाणं गामिकस्स पुरिसस्स कहापणदस्सनमिव होति, नीलादिवसेन आरम्मणाकारगहणतो, उद्धम्पि च लक्खणपटिवेधसम्पापनतो । पञ्जा हेरञ्जिकस्स कहापणदस्सनमिव होति, नीलादिवसेन आरम्मणाकारं गहेत्वा लक्खणपटिवेधश्च पापेत्वा ततो उद्धम्पि मग्गपातुभावपापनतो । तस्मा यदेतं सञ्जाननविज्ञाननाकारविसिद्धं नानप्पकारतो जाननं, इदं पजाननं ति वेदितव्वं । इदं सन्धाय हि एतं वुत्तं—पजाननङ्गेन पञ्जा ति ।

६. सा पनेसा यत्थ सञ्जा-विञ्जाणानि, न तत्थ एकसेन होति । यदा पन होति, तदा अविनिम्भूता तेहि धम्मोहि, अयं सञ्जा, इदं विञ्जाणं, अयं पञ्जा ति विनिम्भुजित्वा अलम्भ-नेय्यनानत्ता सुखुमा दुइसा । तेनाह आयस्मा नागसेनो—“ दुक्कर, महाराज, भगवता कतं ति । किं, भन्ते नागसेन, भगवता दुक्करं कतं ति ? दुक्कर, महाराज, भगवता कतं, यं अरूपीनं चित्तचेतासिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं, अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्जा, अयं चेतना, इदं चित्त ” ति [मिलिन्द ८७] ।

७. कानस्सा लक्खण-रस-पच्चुप्पट्ठान-पदट्ठानानी ति एत्थ पन, धम्मसभावपटिवेध-लक्खणा पञ्जा, धम्मानं सभावपटिच्छादकमोहन्धकारविद्वसनरसा, असम्भोहपच्चुपट्ठाना । “ समाहितो यथाभूत जानाति पस्सती ” ति [अ ५।३] वचनतो पन समाधि तस्सा पदट्ठानं ।

८. कतिविधा पञ्जा ति ? धम्मसभावपटिवेधलक्खणेन ताव एकविधा । लोकियलोकुत्तर-वसेन दुविधा । तथा सासवानासवादिवसेन, नामरूपवत्थापनवसेन, सोमनस्सुपेक्खासहगत-वसेन, दस्सन-भावनाभूमिवसेन च । ति विधा चिन्ता-सुत-भावनामयवसेन । तथा परित्त-महग्गत-अप्पमाणाारम्मणवसेन, आयापायउपायकोसल्लवसेन, अञ्जत्ताभिनिवेसादिवसेन च । चतुब्बिधा चतूसु सञ्चेसु जाणवसेन, चतुपटिसम्भिदावसेन चा ति ।

९. तत्थ एकविधकोडासो उत्तानत्थो येव । दुविधकोडासे लोकियमग्गसम्पयुत्ता लोकिया, लोकुत्तरमग्गसम्पयुत्ता लोकुत्तरा ति एव लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधा ।

१०. दुतियदुके आसवानं आरम्मणभूता सासवा, तेसं अनारम्मणा अनासवा । अत्थतो पनेसा लोकिय-लोकुत्तरा व होति । आसवसम्पयुत्ता सासवा, आसवविप्पयुत्ता अनासवा ति आदिसु पि एसेव नयो । एवं सासवानासवादिवसेन दुविधा ।

११. ततियदुके या विपस्सनं आरभितुकामस्स चतुन्नं अरूपक्खन्धानं ववत्थापने पञ्जा, अयं नामववत्थापनपञ्जा, या रूपक्खन्धस्स ववत्थापने पञ्जा, अयं रूपववत्थापनपञ्जा ति एवं नामरूपववत्थापनवसेन दुविधा ।

१२. चतुत्थदुके द्वीसु कामावचरकुसलचिंत्तैसु सोळससु च पञ्चकनयेन चतुक्कञ्ज्ञानिकेसु

मगगचित्तेसु पञ्चा सोमनस्ससहगता, द्रीसु कामावचरकुसलाचित्तेसु चतूसु च पञ्चमज्झानिकेसु मगगचित्तेसु पञ्चा उपेक्खासहगता ति एव सोमनस्सुपेक्खासहगतवसेन दुविधा ।

१३. पञ्चमदुके पठममगपञ्चा दस्सनभूमि, अवसेसमगगतपञ्चा भावनाभूमी ति एवं दस्सनभावनाभूमिवसेन दुविधा ।

१४. तिकेसु पठमत्तिके, परतो असुत्वा पटिलद्वपञ्चा अत्तनो चिन्तावसेन निष्फन्ता चिन्तामया, परतो सुत्वा पटिलद्वपञ्चा सुतवसेन निष्फन्ता सुतमया, यथा तथा वा भावनावसेन निष्फन्ता अप्पनाप्पत्ता पञ्चा भावनामया । वुत्तं हेतं—“ तत्थ कतमा चिन्तामया पञ्चा ? योगविहितेसु वा कम्मायतनेसु, योगविहितेसु वा सिणायतनेसु, योगविहितेसु वा विज्जाडानेसु, कम्मस्सकत वा, सच्चानुलोमिक वा, रूपं अनिच्च ति वा, वेदना....सञ्जा....सङ्खारा....विज्जाणं अनिच्च ति वा, य एवरूप अनुलोमिक खन्ति दिङ्गि रुचिं मुत्तिं पेक्खं धम्मनिज्झानखन्ति परतो असुत्वा पटिलभति, अय वुच्चति चिन्तामया पञ्चा....पे....सुत्वा पटिलभति, अय वुच्चति सुतमया पञ्चा । सञ्जा पि समापन्नस्स पञ्चा भावनामया पञ्चा ” ति [विभंग ३२४-२५] । एवं चिन्ता-सुत-भावनामयवसेन ति विधा ।

१५. दुतियत्तिके कामावचरधम्मे आरब्भ पवत्ता पञ्चा परितारम्मणा, रूपावचरारूपवचरे आरब्भ पवत्ता महग्गतारम्मणा, सा लोकियविपस्सना, निब्बान आरब्भ पवत्ता अप्पमाणारम्मणा, सा लोकुत्तरविपस्सना ति एवं परित्त-महग्गताप्पमाणारम्मणवसेन ति विधा ।

१६. ततियत्तिके आयो नाम वुद्धि । सा दुविधा, अनत्थहानितो च अत्थुप्पत्तितो च । तत्थ कोसल्ल आयकोसल्ल । यथाह—“ तत्थ कतम आयकोसल्ल ? इमे वग्गे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव अकुसला धम्मा न उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना च अकुसला धम्मा पहीयन्ति, इमे वा पन धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव कुसला धम्मा उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना च कुसला धम्मा भिद्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया सवत्तन्ति, या तत्थ पञ्चा पजानना....पे....अमोहो धम्मविचयो संमदादिङ्गि, इद वुच्चति आयकोसल्ल ” ति [विभंग ३२५-२६] ।

१७. अपायो ति पन अवुद्धि । सा पि दुविधा, अत्थहानितो च अनत्थुप्पत्तितो च । तत्थ कोसल्ल अपायकोसल्ल । यथाह—“ तत्थ कतमं अपायकोसल्ल ? इमे धम्मे मनसिकरोतो अनुपन्ना चेव कुसला धम्मा न उप्पज्जन्ती ” ति [विभंग ३२६] आदि ।

१८. सञ्चत्थ पन तेसं तेसं धम्मानं उपायेसु निष्फत्तिकारणेषु तंखणप्पवत्तं ठानुप्पत्तिकं कोसल्ल उपायकोसल्ल नाम । यथाह—“ सञ्जा पि तत्रुपाया पञ्चा उपायकोसल्ल ” ति [विभंग ३२६] । एवं आयापायउपायकोसल्लवसेन ति विधा ।

१९. चतुत्थत्तिके अत्तनो खन्धे गहेत्वा आरद्धा विपस्सनापञ्चा अज्झत्ताभिनिवेसा, परस्स

खन्धे बाहिरं वा अनिन्द्रियवद्भूतं गृहेत्वा आरद्धा बहिर्द्राभिनिवेशा, उभयं गृहेत्वा आरद्धा अञ्जत्तबहिर्द्राभिनिवेशा ति एव अञ्जत्ताभिनिवेशादिवसेन ति विधा ।

२०. चतुक्केसु पठमचतुक्के दुक्खसच्चं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खे जाणं, दुक्खसमुदयं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खसमुदये जाणं, दुक्खनिरोधं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खनिरोधे जाणं, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदं आरब्भ पवत्तं जाणं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदाय जाणं ति एवं चतूंसु सच्चसु जाणवसेन चतुर्विधा ।

२१. दुत्थियचतुक्के चतस्सो पटिसम्भिदा नाम अत्थादिसु पभेदगतानि चत्तारि जाणानि । वुत्तं हेतं—“ अत्थे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । धम्मे जाणं धम्मपटिसम्भिदा । तत्थधम्मनिरुत्ताभिलापे जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा । जाणेषु जाणं पटिमानपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

२२. तत्थ अत्थो ति सङ्खेपतो हेतुफलस्सेतं अधिवचनं । हेतुफलं हि यस्मा हेतुनुसारेण अरियति अधिगमियति सम्पापुणियति, तस्मा अत्थो ति वुच्चति । पभेदतो पन, यं किञ्चि पच्चय-सम्भूतं, निव्वानं, भासितत्थो, विपाको, किरिया ति इमे पञ्च धम्मा अत्थो ति वेदितव्वा । त अत्थं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं अत्थे पभेदगतं जाणं अत्थपटिसम्भिदा ।

२३. धम्मो ति सङ्खेपतो पच्चयस्सेतं अधिवचनं । पच्चयो हि यस्मा तं तं दहति, पवत्तेति वा, सम्पापुणितुं वा देति, तस्मा धम्मो ति वुच्चति । पभेदतो पन, यो कोचि फलनिव्वत्तको हेतु, अरियमग्गो, भासितं, कुसलं, अकुसलं ति इमे पञ्च धम्मा धम्मो ति वेदितव्वा । त धम्मं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा ।

२४. अयमेव हि अत्थो अभियम्मे, “ दुक्खे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । दुक्खसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा....हेतुमिह जाणं धम्मपटिसम्भिदा । हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा....ये धम्मा जाता भूता सज्जाता निव्वत्ता अभिनिव्वत्ता पातुभूता, इमेसु धम्मेषु जाणं अत्थपटिसम्भिदा । यन्हा धम्मा ते धम्मा जाता भूता सज्जाता निव्वत्ता अभिनिव्वत्ता पातुभूता, तेषु धम्मेषु जाणं धम्मपटिसम्भिदा....जरामरणे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । जरामरणसमुदये जाणं धम्मपटिसम्भिदा....पे....सङ्खारनिरोधे जाणं अत्थपटिसम्भिदा । सङ्खारनिरोधगामिनिपटिपदाय जाणं धम्मपटिसम्भिदा....इध भिक्खु धम्मं जानाति सुत्तं गेय्यं....पे....वेदल्लं, अयं वुच्चति धम्मपटिसम्भिदा । सो तस्स तस्सेव भासितस्स अत्थं जानाति, अयं इमस्स भासितस्स अत्थो, अयं इमस्स भासितस्स अत्थो ति, अयं वुच्चति अत्थपटिसम्भिदा....कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उण्णं होति....पे....इमे धम्मा कुसला । इमेसु धम्मेषु जाणं धम्मपटिसम्भिदा । तेषं विपाके जाणं अत्थपटिसम्भिदा” ति [विभंग २९३-९५] आदिना नयेन विभजित्वा दस्सितो ।

२५. तत्थधम्मनिरुत्ताभिलापे जाणं ति तस्मिं अत्थे च धम्मे च या सभावानिरुत्ति, अब्याभिचारिवोहारो, तदभिलापे, तस्स भासने उदीरणे, तं भासितं लपितं उदीरितं सुत्वा व,

अयं सभावानिरुत्ति, अयं न सभावानिरुत्तीति एवं तस्मा धम्मनिरुत्तिसञ्जिताय सभावानिरुत्तिया मागधिकाय सव्वसत्तानं मूलभासाय पभेदगतं जाणं **निरुत्तिपटिसम्भिदा** । निरुत्तिपटिसम्भिदा-प्यत्तो हि, फस्सो वेदनाति एवमादिवचनं सुत्वा व अयं सभावानिरुत्तीति जानाति, फस्सा वेदनोति एवमादिकं पन, अयं न सभावानिरुत्तीति ।

२६. **जाणेषु जाणं**ति सव्वत्थं जाणमारम्भणं कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स जाणारम्भणं जाण, यथावुत्तेसु वा तेसु जाणेषु सगोचरकिञ्चादिवसेन विथारतो जाण **पटिभानपटिसम्भिदा**ति अत्थो ।

२७. चतस्सोपि चेता पटिसम्भिदा द्वीसु ठानेषु पभेदं गच्छन्ति, सेखभूमियञ्च असेखभूमियञ्च । तत्थ अगगसावकानं महासावकानञ्च असेखभूमियं पभेदगता, आनन्दत्थेर-चित्त-गहपति-धम्मिकउपासक-उपालिगहपति-खुज्जुत्तराउपासिकादीनं सेखभूमियं ।

२८. एवं द्वीसु भूमिषु पभेदं गच्छन्तियोपि चेता, अधिगमेन, परियत्तिया, सवनेन, परिपुच्छाय, पुब्बयोगेन चाति इमेहि पञ्चहाकारेहि विसदाहोन्ति । तत्थ **अधिगमो** नाम अरहत्तप्पत्ति । **परियत्ति** नाम बुद्धवचनस्स परियापुणनं । **सवनं** नाम सक्कञ्चं अड्ढिकत्वा सद्वम्मसवनं । **परिपुच्छा** नाम पाळिअड्ढकथादिषु गण्ठपद-अथपदविनिच्छयकथा । **पुब्बयोगो** नाम पुब्बबुद्धानं सासने गतपञ्चागतिकभावेन याव अनुलोमगोत्रभूसमीपं ताव विपस्सनानुयोगो ।

२९. अपरे आहु—

पुब्बयोगो बाहुसच्चं देसभासा च आगमो ।

परिपुच्छा अधिगमो गरुसन्निस्सयो तथा ।

मित्तसम्पत्ति चेवाति पटिसम्भिदपञ्चयाति ॥

३०. तत्थ **पुब्बयोगो** वुत्तनयो व । **बाहुसच्चं** नाम तेसु तेसु सत्थेषु च सिप्पायतनेसु च कुसलता । **देसभासा** नाम एकसतवोहारकुसलता, विसेसेन पन मागधिके कोसल्लं । **आगमो** नाम अन्तमसो ओपम्मवग्गमतस्स पि बुद्धवचनस्स परियापुणनं । **परिपुच्छा** नाम एकगाथाय पि अत्थविनिच्छयपुच्छनं । **अधिगमो** नाम सोतापन्नता वा....पे....अरहत्तं वा । **गरुसन्निस्सयो** नाम सुतपटिभानबहुलान् गरुन् सन्तिके वासो । **मित्तसम्पत्ति** नाम तथारूपानं येव मित्तानं पटिलाभोति ।

३१. तत्थ बुद्धा च पञ्चैकबुद्धा च पुब्बयोगञ्चेव अधिगमञ्च निस्साय पटिसम्भिदा पापुणन्ति, सावका सव्वानि पि एतानि कारणानि । पटिसम्भिदापत्तिया च पाटियेक्को कम्मज्ञान-भावनानुयोगो नाम नत्थि । सेखानं पन सेखफलविमोक्खन्तिका, असेखानं असेखफलविमोक्खन्तिका च पटिसम्भिदापत्ति होति । तथागतानं हि दसवखानि विय अरियानं अरियफलेनेव पटिसम्भिदा इज्झन्तीति । इमा पटिसम्भिदा सन्धाय वुत्तं—चतुपटिसम्भिदावसेन चतुब्बिधाति [१४१८] ।

३२. कथं भावेतब्बा ति एत्थ पन, यस्मा इमाय पञ्चाय खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सच्च-पटिच्चसमुप्पादादिभेदा धम्मा भूमि, सीलविसुद्धि चेव चित्तविसुद्धि चा ति इमा द्वे विसुद्धियो मूलं, दिट्ठिविसुद्धि कङ्खावितरणविसुद्धि मग्गामग्गाज्जाणदस्सनविसुद्धि पटिपदाज्जाणदस्सनविसुद्धि ज्जाणदस्सनविसुद्धी ति इमा पञ्च विसुद्धियो सरीर, तस्मा तेसु भूमिभूतेसु धम्मसे उग्गहपरि-पुच्छावसेन ज्जाणपरिचय कत्वा मूलभूता द्वे विसुद्धियो सम्पादेत्वा सरीरभूता पञ्च विसुद्धियो सम्पादेत्तेन भावेतब्बा । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

३३. अय पन वित्थारो । यं ताव वुत्त, खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सच्च-पटिच्चसमुप्पादादि-भेदा धम्मा भूमी ति एत्थ खन्धा ति पञ्च खन्धा—रूपक्खन्धो, वेदनाक्खन्धो, सञ्ज्ञाक्खन्धो, सङ्खारक्खन्धो, विज्जाणक्खन्धो ति ।

३४. तत्थ य किञ्चि सीतादीहि रूपनलक्खणं धम्मजातं, सब्बं तं एकतो कत्वा रूपक्खन्धो ति वेदितब्ब । तदेत रूपनलक्खणेन एकविध पि, भूतोपादायभेदतो दुविधं ।

३५. तत्थ भूतरूपं चतुर्विधं—पथवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु ति । तासं लक्खण-रस-पच्चुपडानानि चतुधातुवत्थाने वुत्तनि [११।९३] । पदडानतो पन ता सञ्चा पि अवसेसधातुत्तयपदडाना ।

३६. उपादायरूपं चतुर्वीसतिविधं—चक्खु, सोतं, घानं, जिह्वा, कायो, रूप, सद्दो, गन्धो, रसो, इत्थिन्द्रिय, पुरिसिन्द्रियं, जीवित्तिन्द्रियं, हृदयवत्थु, कायविज्जत्ति, वचीविज्जत्ति, आकासधातु, रूपस्स लहुता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मज्जता, रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, रूपस्स जरता, रूपस्स अनिच्चता, कवळीकारो आहारो ति ।

३७. तत्थ रूपामिधातारहभूतप्पसादलक्खण, दड्डुकामतानिदानकम्मसमुडानभूतप्पसाद-लक्खणं वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरस, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपडान, दड्डुकामता-निदानकम्मजभूतपदडानं ।

३८. सद्दामिधातारहभूतप्पसादलक्खणं, सोतुकामतानिदानकम्मसमुडानभूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सद्देसु आविज्जनरस, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपडान, सोतुकामतानिदान-कम्मजभूतपदडान ।

३९. गन्धामिधातारहभूतप्पसादलक्खण, घायितुकामता निदानकम्मसमुडानभूतप्पसाद-लक्खणं वा घानं, गन्धेसु आविज्जनरस, घानविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपडानं, घायितु-कामतानिदानकम्मजभूतपदडानं ।

४०. रसामिधातारहभूतप्पसादलक्खणा, सायितुकामतानिदानकम्मसमुडानभूतप्पसाद-लक्खणा वा जिह्वा, रसेसु आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपडाना, सायितु-कामतानिदानकम्मजभूतपदडाना ।

४१. फोड्ब्राभिधातारहभूतप्पसादलक्खणो, फुसितुकामतानिदानकम्मसमुद्धानभूतप्पसाद-
लक्खणो वा कायो, फोड्ब्रेसु आविञ्छनरसो, कायविञ्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानो,
फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो ।

४२. केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पथवी-आपाधिकानं भूतानं
पसादो सोत-वान-जिह्वा, कायो सव्वेस ति वदन्ति । अपरे तेजाधिकानं पसादो चक्खु,
विवर-वायु-आप-पथवाधिकानं सोत-वान-जिह्वा-काया ति वदन्ति । ते वत्तब्बा—सुत्त आहरथा
ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

४३. केचि पनेत्थ, तेजादीनं गुणेहि रूपादीहि अनुगम्हभावतो ति कारणं वदन्ति । ते
वत्तब्बा—को पनेवमाह, रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ? अविनिब्भोगवुत्तिसु हि भूतेसु, अयं
इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो ति न लब्भा वत्तु ति ।

४४. अथापि वदेय्यु—यथा तेसु तेसु सम्भारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिकताय पथवी-
आदीनं सन्धारणादीनि किञ्चानि इच्छथ, एव तेजादिअधिकेसु सम्भारेसु रूपादीनं अधिकभाव-
दस्सनतो इच्छितव्वमेतं रूपादयो तेसु गुणा ति । ते वत्तब्बा—इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स
आसवस्स गन्धतो पथवीअधिके कप्पासे गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स
वण्णतो सीतूदकस्स वण्णो परिहायेथ ।

४५. यस्मा पनेतं उभयमपि नत्थि, तस्मा पहायेतमेतेसं निस्सयभूतानं विसेसकप्पनं, यथा
अविसेसे पि भूतानं रूपरमादयो अञ्जमञ्जं विसदिसा होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो
अविज्जमाने पि अञ्जस्मिं विसेसकारणे ति गहेतव्वमेतं । किं पन तं यं अञ्जमञ्जस्स असाधारणं ?
कम्ममेव नेस विसेसकारणं । तस्मा कम्मविसेसतो एतेस विसेसो, न भूताविसेसतो । भूतविसेसे
हि सति पसादो व न उपपज्जति । समानं हि पसादो, न विसमानं ति पोरणा ।

४६. एव कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि अप्पत्तविसयगाहकानि,
अत्तनो निस्सय अनल्लोनिस्सये एव विसये विञ्जाणहेतुता । घाण-जिह्वा-काया सम्पत्तविसय-
गाहका, निस्सयवसेनं चैव सयञ्च अत्तनो निस्सय अल्लोने येव विसये विञ्जाणहेतुता ।

४७. चक्खु चेत्थ, यदेतं लोके नीलपखुमसमाकिण्णं कण्हसुक्कमण्डलविचित्तं नीलुप्पल-
दलसन्निभं चक्खु ति वुच्चति, तस्स मसम्भारचक्खुनो सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्ह-
मण्डलस्स मज्जे, अभिमुखे ठितानं सरीरराण्ठाणुत्पत्तिदेसे, सत्तसु पिचुपटलेसु आसित्ततेलं
पिचुपटलानि विय, सत्तं अक्खिपटलानि व्यापेत्वा, धारण-न्हापन-मण्डन-व्रीजनकिञ्चाहि चतूहि
धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारण-बन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चत्तहि धातूहि कत्तूप-
कारं उत्तुचित्ताहारहेहि उपत्थिभियमानं आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं,
पमाणतो उकासिरमत्तं चक्खुविञ्जाणादीनं यथारहं कथ्यद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति ।

४८. वुत्तप्पि चेतं धम्मसेनापतिना—

“ येन चक्खुप्पसादेन रूपानि मनुप्पसति ।

परित्तं सुखुम एत उकासिरसमूपमं ” ति [   ] ॥

४९. ससम्भारसोतविलस्स अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अङ्गुलिवेठकसण्ठाने पदेसे सोत, उत्तप्पकाराहि धातूही कतूपकारं, उतुचिच्चाहारेहि उपत्थम्भियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुतं, सोतविज्जाणादीन यथारह वत्थुद्वारभाव साधयमानं तिष्ठति ।

५०. ससम्भारघानविलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे घानं यथावुत्तप्पकारउपकारूप-
त्थम्भनानुपालनपरिवारं घानविज्जाणादीन यथारह वत्थुद्वारभाव साधयमानं तिष्ठति ।

५१. ससम्भारजिह्वामञ्जस्स उपरि उप्पलदल्लगसण्ठाने पदेसे जिह्वा यथावुत्तप्पकार-
उपकारूपत्थम्भनानुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीन यथारह वत्थुद्वारभाव साधयमाना तिष्ठति ।

५२. यावता पन इमस्मिं काये उपादिण्णरूप नाम अत्थि, सम्बत्थ कायो कप्पासपट्ठे सिनेहो विय वुत्तप्पकारउपकारूपत्थम्भनानुपालनपरिवारो व हुत्वा कायविज्जाणादीन यथारहं वत्थुद्वारभाव साधयमानो तिष्ठति ।

५३. वम्मिकउदकाकासगामसीवथिकसङ्घातसगोचरनिन्ना विय च अहि-सुसुमार-पक्खि-
कुक्कुर-सिङ्गाला, रूपादिसगोचरनिन्ना व एते चक्खादयो ति दड्ढ्या ।

५४. ततो परेसु पन रूपादिसु चक्खुपटिह्ननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसय-
भावरस, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टान, चतुमहाभूतपदट्टान । यथा चेतं, तथा सञ्चानि पि उपादा-
रूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि, तत्थ वक्खाम । तयिदं, नील पीतकं ति आदिवसेन अनेकविधं ।

५५. सोतपटिह्ननलक्खणो सद्दो, सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो,
भेरिसद्दो मुदिङ्गसद्दो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५६. घानपटिह्ननलक्खणो गन्धो, घानविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुप-
ट्टानो, मूलगन्धो सारगन्धो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५७. जिह्वापटिह्ननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचर-
पञ्चुपट्टानो, मूलरसो खन्धरसो ति आदिना नयेन अनेकविधो ।

५८. इत्थिभावलक्खण इत्थिन्द्रियं, इत्थीति पकासनरस, इत्थिलिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पानं
कारणभावपञ्चुपट्टान । पुरिसभावलक्खण पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरस, पुरिसलिङ्ग-
निमित्तकुत्ताकप्पानं कारणभावपञ्चुपट्टानं । तदुभयम्पि कायप्पसादो विय सकलसरीरव्यापकमेव,
न च, कायप्पसादेन ठितोकासे ठितं ति वा अठितोकासे ठित ति वा ति वत्तव्वत आपज्जति,
रूपरसादयो विय अज्जमज्जं ।

५९. सहजरूपानुपालनलक्षण जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तरसं, तेसं येव ठपनपच्चुप-
डानं, यापयितव्वभूतपदडानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्षणादिमिह विधाने अधिकखणे
येव त सहजरूपानि अनुपालेति, उदक विय उप्पळादीनि, यथासक पच्चयुप्पेने पि च धम्मे
पालेति, धाती विय कुमार, सय पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव च पवत्तति, नियामको विय, न भङ्गतो
उद्ध पवत्तयति, अत्तनो च पवत्तयितव्वानञ्च अभावा, न भङ्गखणे ठपेति सय भिज्जमानत्ता,
खीयमानो विय वट्टिस्नेहो दीपसिखं, न च अनुपालनपवत्तनडपनानुभावविरहित, यथावुत्तखणे
तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्व ।

६०. मनोधातु-मनोविज्जाणधातूनं निस्सयलक्षण हृदयवत्थु, तासं येव धातून
आधारणरस, उव्वहनपच्चुपडानं, हृदयस्स अन्तो कायगतासतिकथाय वुत्तप्पकारं [८।१११]
लोहित निस्साय सन्धारणादिकिञ्चेहि भूतेहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं,
आयुना अनुपालियमान, मनोधातु-मनोविज्जाणधातूनञ्चेव तसम्पयुत्तधम्मानञ्च वत्थुभावं साधय-
मानं तिड्ढति ।

६१. अभिक्कमादिपवत्तकचित्तसमुद्धानवायोधातुया सहजरूपकायधम्भन-सन्धारण-चलनस्स
पच्चयो आकारविकारो कायविज्जात्ति, अधिप्पायप्पकासनरसा, कायविप्फन्दनहेतुभावपच्चुपडाना,
चित्तसमुद्धानवायोधातुपदडाना । सा पनेसा कायविप्फन्दनेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च तेन
कायविप्फन्दनसङ्घातेन कायेन विज्जेय्यत्ता कायविज्जती ति वुच्चति । ताय च पन चलितेहि
चित्तजरूपेहि अभिसम्बन्धान उतुजादीन पि चलनतो अभिक्कमादयो पवत्तन्ती ति वेदितव्वा ।

६२. वचीभेदपवत्तकचित्तसमुद्धानपथवीधातुया उपादिण्णघट्टनस्स पच्चयो आकारविकारो
वचीविज्जात्ति, अधिप्पायप्पकासनरसा, वचीघोसस्स हेतुभावपच्चुपडाना, चित्तसमुद्धानपथवीधातु-
पदडाना । सा पनेसा वचीघोसेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता सयञ्च ताय वचीघोससङ्घाताय वाचाय
विज्जेय्यत्ता वचीविज्जती ति वुच्चति । यथा हि अरञ्जे उस्सापेत्वा बद्धं गोसीसादि-उदक-
निमित्तं दिस्वा, उदकमेत्थ अत्थी ति विज्जायति, एवं कायविप्फन्दनञ्चेव वचीघोसञ्च गहेत्वा
कायवचीविज्जतियो पि विज्जायन्ति ।

६३. रूपपरिच्छेदलक्षणा आकासधातु, रूपपरियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादापच्चुप-
डाना, असम्फुडभावच्छिद्विवरभावपच्चुपडाना वा, परिच्छिरूपपदडाना, याय परिच्छिन्नेसु
रूपेसु, इदमितो उद्धमघो तिरिय ति च होति ।

६४. अदन्वताललक्षणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-
पच्चुपडाना, लहुरूपपदडाना । अथद्धताललक्षणा रूपस्स मुदुता, रूपानं थद्धभावविनोदनरसा,
सम्भक्तिरियासु अविरोधितापच्चुपडाना, मुदुरूपपदडाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मञ्जभावलक्षणा
रूपस्स कम्मञ्जता, अकम्मञ्जताविनोदनरसा, अदुब्बलभावपच्चुपडाना, कम्मञ्जरूपपदडाना ।

६५. एता पन तिस्रो न अञ्जमञ्जं विजहन्ति । एवं सन्ते पि, यो अरोगिनो विय रूपान लहुभावो अदन्धता लहुपरिवत्तिष्कारो रूपदन्धत्तकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स लहुता, यो सुपरिमदितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरियाविसेसेसु वसवत्तनभावमद्वयप्पकारो रूपत्थद्वत्तकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स मुदुता, यो पन सुधन्तसुवण्णस्सेव रूपान कम्मञ्जभावो सरीरकिरियानुकूलभावप्पकारो सरीर-किरियानं अननुकूलकरधातुक्खोभपटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो रूपस्स कम्मञ्जता ति एवमेतासं विसेसो वेदितब्बो ।

६६. आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुब्बन्ततो रूपानं उम्मुज्जापनरसो, निय्यातन-पच्चुपद्धानो, परिपुण्णभावपच्चुपद्धानो वा, उपचितरूपपदद्धानो । पवत्तिलक्खणा रूपस्स सन्तति, अनुप्पबन्धनरसा, अनुप्पच्छेदपच्चुपद्धाना, अनुप्पबन्धकरूपपदद्धाना । उभयम्येत जातिरूपस्सेवा-धिवचनं । आकारनानत्ततो पन वेनेय्यवसेन च, “ उपचयो, सन्तती ” ति [धम्म १३४] उद्देसदेसना कता । यस्मा पनेत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा इमेसं पदान निदेसे, “ यो आयतनानं आचयो, सो रूपस्स उपचयो....यो रूपस्स उपचयो, सा रूपस्स सन्तती ” ति [धम्म १४४] वुत्तं ।

६७. अट्ठकथायमि, “ आचयो नाम निब्बत्ति, उपचयो नाम वड्ढि, सन्तति नाम पवत्ती ति वत्वा “ नदीतीरे खतकूपकम्हि उदकुग्गमनकालो विय आचयो निब्बत्ति, परिपुण्ण-कालो विय उपचयो वड्ढि, अञ्जोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति पवत्ती ” ति उपमा कता । उपमावसाने च, “ एवं किं कथितं होति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं ” ति [ ] वुत्तं । तस्मा, या रूपान पठमाभिनिब्बत्ति सो आचयो, या तेसं उपरि अञ्जेसमि निब्बत्तमानानं निब्बत्ति सा वड्ढिआकारेण उपद्धानतो उपचयो, या तेसमि उपरि पुनप्पुनं अञ्जेस निब्बत्तमानानं निब्बत्तति सा अनुप्पबन्धाकारेण उपद्धानतो सन्तती ति च पवुच्चती ति वेदितब्बा ।

६८. रूपपरिपाकलक्खणा जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपच्चुप-द्धाना वीहिपुराणभावो विय, परिपच्चमानरूपपदद्धाना खण्डिच्चादिभावेन दन्तादिसु विकारदस्सनतो । इदं पाकटजर सन्धाय वुत्तं । अरूपधम्मानं पन पटिच्छन्नजरा नाम होति । तस्सा एस विकारो नत्थि, या च पथवी-उदक-पब्बत-चन्दिम-सुरियादिसु अवीचिजरा नाम ।

६९. परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपच्चुपद्धाना, परिभिज्ज-मानरूपपदद्धाना ।

७०. ओजालक्खणो कव्वळीकारो आहारो, रूपाहरणरसो, उपत्थम्भनपच्चुपद्धानो, कवळं कत्वा आहरितव्ववत्थुपदद्धानो । याय ओजाय सत्ता यापेन्ति, तस्सा एत अधिवचनं ।

७१. इमानि ताव पाळिय आगतरूपानेव । अट्ठकथायं पन, बलरूपं, सम्भवरूपं, जातिरूपं, रोगरूप, एकच्चानं मतेन मिद्धरूपं ति एवं अञ्जानि पि रूपानि आहरित्वा, “अद्वा मुनीसि सम्बुद्धो, नत्थि नीवरणा तवा ” ति [सु ५४१] आदीनि वत्वा, मिद्धरूपं ताव नत्थि येवा ति पटिक्खित्त । इतरेसु, रोगरूप जरता-अनिच्चतागहणेन गहितमेव, जातिरूपं उपचय-सन्ततिगहणेन, सम्भवरूप आपोधातुगहणेन, बलरूप वायोधातुगहणेन गहितमेव, तस्मा तेसु एक पि विसु नत्थी ति सन्निहान कतं । इति इदं चतुवीसतिविधं उपादारूपं पुब्बे वुत्तं चतुब्बिध भूतरूपञ्चा ति अट्ठवीसतिविधं रूपं होति अनुनमनधिकं ।

७२. त सम्बम्पि, “ न हेतु, अहेतुकं हेतुविप्पयुत्त, सप्पच्चयं, लोकियं सासवमेवा ” ति [धम्म १२४-२५] आदिना नयेन एकविधं । अज्झत्तिक बाहिर, ओळारिकं सुखुमं, दूरे सन्तिके, निप्फन्न अनिप्फन्न, पसादरूपं नपसादरूपं, इन्द्रिय अनिन्द्रिय, उपादिण्ण अनुपादिण्णं ति आदिवसेन दुविध ।

७३. तत्थ चक्खादि पञ्चविधं अत्तभाव अधिकिच्च पवत्तत्ता अज्झत्तिकं, सेसं ततो बाहिरत्ता बाहिरं । चक्खादीनि नव, आपोधातुवज्जिता तिस्रो धातुयो चा ति द्वादसविधं घट्टनवसेन गहेतव्वतो ओळारिकं, सेसं ततो विपरीतत्ता सुखुमं । य सुखुमं तदेव दुष्पटि-विज्झसभावत्ता दूरे, इतर सुपटिविज्झसभावत्ता सन्तिके । चतस्सो धातुयो, चक्खादीनि तेरस, कव्वळीकाराहारो चा ति अट्ठारसविध रूप परिच्छेदविकारलक्षणभावं अतिक्रमित्वा सभावनेव परिगहेतव्वतो निप्फन्नं, सेस तद्विपरीतताय अनिप्फन्नं । चक्खादि पञ्चविधं रूपादीनं गहण-पच्चयभावेन आदासतलं विय विप्पसन्नत्ता पसादरूपं, इतर ततो विपरीतत्ता नपसादरूपं । पसादरूपमेव इत्थिन्द्रियादित्तयेन सद्धि अधिपतियद्देन इन्द्रियं, सेस ततो विपरीतत्ता अनिन्द्रियं, यं कम्मजं ति परतो वक्खाम, तं कम्मेन उपादिण्णत्ता उपादिण्णं, सेसं ततो विपरीतत्ता अनुपादिण्णं ।

७४. पुन सम्बमेव रूप सनिदस्सन-कम्मजादीनं तिकानं वसेन ति विधं होति । तत्थ ओळारिके रूप सनिदस्सनसप्पटिध, सेस अनिदस्सनसप्पटिधं । सम्बम्पि सुखुमं अनिदस्सन-अप्पटिधं । एवं ताव सनिदस्सनत्तिकवसेन ति विध ।

७५. कम्मजादित्तिकवसेन पन कम्मतो जातं कम्मजं, तदञ्जपच्चयजातं अकम्मजं, न कुतोचि जातं नेव कम्मज नाकम्मजं । चित्ततो जातं चित्तजं, तदञ्जपच्चयजातं अचित्तजं, न कुतोचि जातं नेव चित्तज नाचित्तजं । आहारतो जातं आहारजं, तदञ्जपच्चयजातं अनाहारजं, न कुतोचि जातं नेव आहारजं न अनाहारजं । उतुतो जातं उतुजं, तदञ्जपच्चयजातं अनुतुजं, न कुतोचि जातं नेव उतुजं न अनुतुज ति एव कम्मजादित्तिकवसेन ति विध ।

७६. पुन दिट्ठादि-रूपरूपादि-वत्थादिचतुक्कवसेनचतुब्बिधं । तत्थ रूपायतनं दिट्ठं नाम

दस्सनविसयत्ता, सदायतनं सुतं नाम सवनविसयत्ता, गन्ध-रस-फोड्ढवत्तयं मुतं नाम, सम्पत्त-गाहकइन्द्रियविसयत्ता, सेस विज्जातं नाम विज्जाणस्सेव विसयत्ता ति एव ताव दिट्ठादिचतुक्क-वसेन चतुब्बिधं ।

७७. निष्फन्नरूपं पनेत्थ रूपरूप नाम, आकासधातु परिच्छेदरूपं नाम, कायविज्जति-आदि कम्मज्जतापरियन्तं विकाररूपं नाम, जातिजराभङ्गा लक्खणरूपं नामा ति एवं रूप-रूपादिचतुक्कवसेन चतुब्बिधं ।

७८. यं पनेत्थ हृदयरूपं नाम तं वत्थु न द्वारं, विज्जत्तिद्वयं द्वारं न वत्थु, पसादरूपं वत्थु चेव द्वारञ्च, सेसं नेव वत्थु न द्वारं ति एवं वत्थादिचतुक्कवसेन चतुब्बिधं ।

७९. पुन एकज, द्विजं, तिज चतुजं, न कुतोचि जातं ति इमेस वसेन पञ्चविधं । तत्थ कम्मजमेव चित्तजमेव च एकजं नाम । तेसु सद्धि हृदयवत्थुना इन्द्रियरूपं कम्मजमेव, विज्जत्ति-द्वयं चित्तजमेव । य पन चित्ततो च उतुतो च जात, तं द्विज नाम । त सदायतनमेव । य उतुचिच्चाहारेहि जात, तं तिजं नाम । त पन लहुतादित्तयमेव । यं चतुहि पि कम्मादीहि जातं तं चतुजं नाम । त लक्खणरूपवज्जं अवसेसं होति ।

८०. लक्खणरूपं पन न कुतोचि जात । कस्मा ? न हि उप्पादस्स उप्पादो अत्थि । उप्पन्नस्स च परिपाकभेदमत्त इतरद्वयं । यम्पि, “रूपायतनं, सदायतनं, गन्धायतनं, रसायतनं, फोड्ढवायतनं, आकासधातु, आपोधातु, रूपस्स लहुता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मज्जता, रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, कबळीकारो आहारो, इमे धम्मा चित्तसमुद्धाना ” ति [धम्म २५४] आदिसु जातिया कुतोचि जातत्त अनुज्जातं, त रूपजनकपञ्चयानं किञ्चानु-भावक्खणे दिट्ठत्ता ति वेदितब्बं ।

इदं ताव रूपक्खन्धे विथारकथामुख ।

८१. इतरेसु पन, य किञ्चि वेदयितलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा वेदनाक्खन्धो, यं किञ्चि सज्जाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सज्जाक्खन्धो, य किञ्चि अभिसङ्खरणलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा सङ्खारक्खन्धो, यं किञ्चि विजाननलक्खणं सब्बं त एकतो कत्वा विज्जाणक्खन्धो वेदितब्बो । तत्थ यस्मा विज्जाणक्खन्धे विज्जाते, इतरे सुविज्जेय्या होन्ति, तस्मा विज्जाणक्खन्धं आदि कत्वा वण्णनं करिस्साम ।

८२. यं किञ्चि विजाननलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा विज्जाणक्खन्धो वेदितब्बो ति हि वुत्तं । किञ्च विजाननलक्खणं ? विज्जाणं । यथाह—“ विजानाति विजानाती ति खो, आवुसो, तस्मा विज्जाणं ति वुच्चती ” ति [म १२९२] । विज्जाणं, चित्त, मनो ति अत्थतो एक । तदेतं विजाननलक्खणेन सभावतो एकविधं पि, जातिवसेन तिविध, कुसलं,

अकुसल, अव्याकतश्च । तथ कुसल भूमिभेदतो चतुर्विधं, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं, लोकुत्तरश्च ।

८२. तथ कामावचर सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं । सेय्यथिदं—सोमनस्स-सहगत जाणसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारश्च, तथा जाणविष्णुत्त । उपेक्खासहगतं जाणसम्पयुत्तं असङ्खार ससङ्खारश्च, तथा जाणविष्णुत्त ।

८४. यदा हि देय्यधम्म-पटिग्गाहकादिसम्पत्तिं, अज्ज वा सोमनस्सहेतुं आगम्म हट्ठपहडो, “अथि दिन्न” ति [म १।२८८, अं ५।२६८] आदिनयप्पवत्त सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा अससीदन्तो अनुस्सहितो परेहि दानादीनि पुञ्ञानिकरोति, तदास्स चित्तं सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्तं असङ्खारं होति । यदा पन वुत्तनयेन हट्ठतुडो सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा पि अमुत्तचागतादिवसेन संसीदमानो वा, परेहि वा उस्साहितो करोति, तदास्स तदेव चित्तं ससङ्खार होति । इमस्मिं हि अथे सङ्खारो ति एतं अत्तनो वा परेस वा वसेन पवत्तस्स पुञ्ञपयोगस्साधिवचन ।

८५. यदा पन आतिजनस्स पटिपत्तिदस्सनेन जातपरिचया बाळदारका भिक्खू दिस्वा सोमस्सजाता सहसा किञ्चिदेव हत्थगत ददन्ति वा वन्दन्ति वा, तदा ततियं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन, देथ, वन्दथा ति आतीहि उस्साहिता एवं पटिपज्जन्ति, तदा चतुत्थं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन देय्यधम्मपटिग्गाहकादीनं असम्पत्तिं अज्जेस वा सोमनस्सहेतून् अभावं आगम्म चतूसु पि विकप्पेसु सोमनस्सरहिता होन्ति, तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खसहगतानि उप्पज्जन्ती ति । एवं सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं कामावचरकुसल वेदितव्व ।

८६. रूपावचरं पन ज्ञानङ्गयोगभेदतो पञ्चविधं होति । सेय्यथिदं—वितक्कविचार-पीतिसुखसमाधियुत्तं पठम, ततो अतिक्रन्तवितक्कं दुतिय, ततो अतिक्रन्तविचारं ततियं, ततो विरत्तपीतिक चतुत्थ, अथङ्गतसुखं उपेक्खासमाधियुत्तं पञ्चमं ति ।

८७. अरूपावचर चतुन्न आरुप्पान योगवसेन चतुर्विध । वुत्तप्पकारेण हि आकासानञ्चायतनञ्ज्ञानेन सम्पयुत्तं पठम, विञ्ञाणञ्चायतनादीहि दुतिय-ततिय-चतुत्थानि ।

८८. लोकुत्तर चतुमगगसम्पयोगतो चतुर्विधं ति । एवं ताव कुसलविञ्ञाणमेव एक-वीसतिविधं होति ।

८९. अकुसलं पन भूमितो एकविधं, कामावचरमेव । मूलतो तिविधं, लोभमूलं, दोसमूलं मोहमूलश्च ।

९०. तथ लोभमूलं सोमनस्सुपेक्खा-दिट्ठिगत-सङ्खारभेदतो अट्ठविधं । सेय्यथिदं—सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारश्च, तथा दिट्ठिगतविष्णुत्तं । उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारं ससङ्खारश्च, तथा दिट्ठिगतविष्णुत्तं ।

९१. यदा हि, “ नत्थि कामेसु आदीनवो ” ति [म १।३०७] आदिना नयेन मिच्छादिर्दि पुरक्खत्वा हइतुडो कामे वा परिभुञ्जति, दिट्ठमङ्गलादीनि वा सारतो पञ्चेति सभाव-
तिक्खेनेव अनुस्साहितेन चित्तेन, तदा पठमं अकुसलचित्तं उप्पज्जति, यदा मन्देन समुस्साहि-
तेन चित्तेन, तदा दुतियं, यदा मिच्छादिर्दि अपुरक्खत्वा केवलं हइतुडो मेथुनं वा सेवति,
परसम्पत्तिं वा अभिञ्जायति, परमण्ड वा हरति सभावतिक्खेनेव अनुस्साहितेन चित्तेन, तदा
ततियं, यदा मन्देन समुस्साहितेन चित्तेन, तदा चतुर्थं । यदा पन कामानं वा असम्पत्ति
आगम्म अञ्जेस वा सोमनस्सहेतून अभावेन चतूसु पि विकपेसु सोमनस्सरहिता ह्यन्ति, तदा
सेसानि चत्तारि उपेक्खासहगतानि उप्पज्जन्ती ति । एव सोमनस्सुपेक्खा-दिट्ठिगत-सङ्खारभेदतो
अट्ठविध लोभमूल वेदितव्यं ।

९२. दोसमूल पन, दोमनस्ससहगतं पटिघसम्पयुत्तं असङ्खार ससङ्खार ति दुविधमेव
होति । तस्स पाणातिपातादिषु तिक्खमन्दप्पवत्तिकाले पवत्ति वेदितव्या ।

९३. मोहमूलं, उपेक्खासहगतं विचिकिच्छासम्पयुत्तं उद्वच्चसम्पयुत्तञ्चा ति दुविध । तस्स
असन्निट्ठान-विक्खेपकाले पवत्ति वेदितव्या ति । एव अकुसलविज्ञान द्वाससविध होति ।

९४. अव्याकतं जातिभेदतो दुविधं, विपाकं, किरियञ्च । तत्थ विपाकं भूमितो चतुच्चिधं,
कामावचर, उपावचरं, अरूपावचर लोकुत्तरञ्च । तत्थ कामावचर दुविध, कुसलविपाकं,
अकुसलविपाकञ्च । कुसलविपाकम्पि दुविध, अहेतुकं, सहेतुकञ्च ।

९५. तत्थ अलोभादिविपाकहेतुविरहित अहेतुकं । तं चक्खुविज्ञाणं, सोता-धान-जिह्वा-
कायविज्ञाणं, सम्पटिच्छनकिञ्चा मनोधातु, सन्तीरणादिकिञ्चा द्वे मनोविज्ञाणधातुयो चा
ति अट्ठविधं ।

९६. तत्थ चक्खुसन्निस्सितरूपविज्ञानलक्खणं चक्खुविज्ञाणं, रूपमतारम्मणरस, रूपा-
भिमुखभावपञ्चुपडानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदडान । सोतादिसन्निस्सित-
सदादिविज्ञानलक्खणानि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्ञाणानि, सदादिमतारम्मणरसानि, सदादि-
अभिमुखभावपञ्चुपडानानि, सदाारम्मणादीनं किरियमनोधातूनं अपगमपदडानानि ।

९७. चक्खुविज्ञाणादीनं अनन्तरं रूपादिविज्ञानलक्खणा मनोधातु, रूपादिसम्पटिच्छन-
रसा, तथाभावपञ्चुपडाना, चक्खुविज्ञाणादिअपगमपदडाना । अहेतुकविपाका सत्कारम्मण-
विज्ञानलक्खणा दुविधा पि सन्तीरणादिकिञ्चा मनोविज्ञाणधातु, सन्तीरणादिरसा, तथाभाव-
पञ्चुपडाना, हृदयवत्थुपदडाना ।

९८. सोमनस्सुपेक्खायोगतो पन द्विपञ्चडानभेदतो च तस्सा भेदो । एतासु हि एका
एकन्तमिडारम्मणे पवत्तिसम्भावतो सोमनस्ससम्पयुत्ता हुत्वा सन्तीरण-तदारम्मणवसेन पञ्चद्वारे

चेव जवनावसाने च पवत्तनतो द्विद्वाना होति, एका इडमञ्जत्तारम्मणे पवत्तिसम्भावतो उपेक्खा-सम्पयुत्ता हुत्वा सन्तीरण-तदारम्मण-पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तनतो पञ्चद्वाना होति ।

९९. अड्विधम्पि चेत्त अहेतुकाविपाकविज्जाणं नियतानियतारम्मणत्ता दुविधं, उपेक्खा-सुख-सोमनस्सभेदतो तिविधं । विज्जाणपञ्चकं हेत्थ नियतारम्मण यथाक्रमं रूपादिसु येव पवत्तितो, सेस अनियतारम्मणं । तत्र हि मनोधातु पञ्चसु पि रूपादिसु पवत्तति, मनोविज्जाण-धातुद्वयं छसू ति । कायविज्जाण पनेत्थ सुखयुत्तं, द्विद्वाना मनोविज्जाणधातु सोमनस्सयुत्ता, सेसं उपेक्खायुत्तं ति । एव ताव कुसलविपाकाहेतुकं अड्विधं वेदितब्बं ।

१००. अलोभादिविपाकहेतुसम्पयुत्तं पन सहेतुकं । त कामावचरकुसलं विय सोमनस्सादि-भेदतो अड्विधं । यथा पन कुसल दानादिवसेन छसु आरम्मणेषु पवत्तति, न इदं तथा । इदं हि पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-तदारम्मणवसेन परित्तवम्मपरियापनेसु येव छसु आरम्मणेषु पवत्तति । सङ्गारासङ्गारभावो पनेत्थ आगमनादिवसेन वेदितब्बो । सम्पयुत्तधम्मानञ्च विसेसे असति पि, आदासतलादिसु मुखनिमित्तं विय निरुत्साहं विपाकं, मुखं विय सउत्साहं कुसलं ति वेदितब्बं ।

१०१. केवलं हि अकुसलविपाकं अहेतुकमेव । त चक्खुविज्जाण, सोत-घान-जिह्वा-काय-विज्जाणं, सम्पटिच्छलनकिञ्चा मनोधातु, सन्तीरणादिकिञ्चा पञ्चद्वाना मनोविज्जाणधातू ति सत्त-विधं । त लक्खणादितो कुसलाहेतुकाविपाके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

१०२. केवलं हि कुसलविपाकानि इडइडमञ्जत्तारम्मणानि, इमानि अनिड्ड-अनिड्डमञ्जत्ता-रम्मणानि । तानि च उपेक्खा-सुख-सोमनस्सभेदतो तिविधानि, इमानि दुक्ख-उपेक्खावसेन दुविधानि । एत्थ हि कायविज्जाणं दुक्खसहगतमेव, सेसानि उपेक्खासहगतानि । सा च तेषु उपेक्खा हीना, दुक्खं विय नातित्तिखिणा, इतरेषु उपेक्खा पणीता, सुखं विय नातित्तिखिणा । इति इमेसं सत्तन्नं अकुसलविपाकानं पुरिमानञ्च सोळसन्नं कुसलविपाकानं वसेन कामवचरं विपाकविज्जाणं तेवीसतिविधं ।

१०३. रूपावचरं पन कुसलं विय पञ्चविधं । कुसलं पन समापत्तिवसेन जवनवीथियं पवत्तति, इदं उपपत्तियं पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन ।

१०४. यथा च रूपावचरं, एवं अरूपावचरं पि कुसलं विय चतुर्विधं । पवत्तिभेदो पिस्स रूपावचरे वुत्तनयो एव ।

१०५. लोकुत्तरविपाकं चतुमगगयुत्तचित्तफलत्ता चतुर्विधं । तं मग्गवीथिवसेनं चेव फल-समापत्तिवसेनं च द्विधा पवत्तति । एवं सब्बम्पि चतूसु भूमिसु लुत्तिसवियं विपाकविज्जाणं होति ।

१०६. किरियं पन भूमिभेदतो तिविधं, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरञ्च । तत्थ कामावचरं दुविधं, अहेतुकं सहेतुकञ्च । तत्थ अलोभादिकिरियहेतुविरहितं अहेतुकं । त मनो-धातुमनोविज्जाणधातुभेदतो दुविधं ।

१०७. तत्थ चक्खुविज्ञाणादिपुरेचररूपादिविज्ञाननलक्खणा मनोधातु, आवज्जनरसा, रूपादिअभिमुखभावपच्चुपड्डाना, भवङ्गविच्छेदपदड्डाना । सा उपेक्खायुत्ता व होति ।

१०८. मनोविज्ञानधातु पन दुविधा, साधारणा, असाधारणा च । तत्थ साधारणा उपेक्खासहगताहेतुककिरिया सत्तारम्मणविज्ञाननलक्खणा, किञ्चवसेन पञ्चद्वारमनोद्वारेसु वोड्ड-पनावज्जनरसा, तथाभावपच्चुपड्डाना, अहेतुकविपाकमनोविज्ञानधातु-भवङ्गान अञ्जतरापगम-पदड्डाना । असाधारणा सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया सत्तारम्मणविज्ञाननलक्खणा, किञ्चवसेन अरहतं अनुळारेसु वत्थुसु हसितुप्पादनरसा, तथाभावपच्चुपड्डाना, एकन्ततो हृदयवत्थुपदत्थाना ति । इति कामावचरकिरिय अहेतुकं तिविधं ।

१०९. सहेतुक पन सोमनस्सादिभेदतो कुसलं विय अट्ठविध । केवल हि कुसल सेलपुत्थु-जनानं उप्पज्जति, इदं अरहत येवा ति अयमेत्थ विसेसो । एव ताव कामावचर एकादसविध । रूपावचरं पन अरूपावचरञ्च कुसल विय पञ्चविध चतुब्बिधञ्च होति । अरहत उप्पात्तिवसेनेव चस्स कुसलतो विसेसो वेदितब्बो ति । एवं सब्बम्पि तीसु भूमिसु वीसतिविध किरियविज्ञाणं होति ।

११०. इति एकवीसति कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, छत्तिस विपाकानि, वीसति किरि-यानी ति सब्बानि पि एकूननवुति विज्ञाणानि होन्ति, यानि पटिसन्धि-भवङ्गावज्जन-दस्सन-सवन-घायन-सायन-फुसन-सम्पाटिच्छन-सन्तीरण-वोड्डपन - जवन - तदारम्मण - चुतिवसेन चुदसहि आकारेहि पवत्तन्ति ।

१११. कथं ? यदा हि अट्ठन्न कामावचरकुसलानं आनुभावेन देवमनुस्सेसु सत्ता निब्बत्तन्ति, तदा नेसं मरणकाले पच्चुपड्डितं कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अञ्जतरं आरम्मण कत्वा अट्ठ सहेतुककामावचरविपाकानि, मनुस्सेसु पण्डकादिभाव आपज्जमानान दुब्बलद्विहेतुककुसल-विपाकउपेक्खासहगताहेतुकविपाकमनोविज्ञानधातु चा ति पटिसन्धिवसेन नव विपाकचित्तानि पवत्तन्ति ।

११२. यदा रूपावचरारूपावचरकुसलानुभावेन रूपारूपभवेसु निब्बत्तन्ति, तदा नेसं मरणकाले पच्चुपड्डितं कम्मनिमित्तमेव आरम्मण कत्वा नव रूपारूपावचरविपाकानि पटिसन्धिवसेन पवत्तन्ति ।

११३. यदा पन अकुसलानुभावेन अपाये निब्बत्तन्ति, तदा नेसं मरणकाले पच्चुपड्डितं कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अञ्जतरं आरम्मण कत्वा एका अकुसलविपाकाहेतुमनोविज्ञानधातु पटिसन्धिवसेन पवत्तती ति । एवं तावेत्थ एकूनवीसतिया विपाकविज्ञाणान पटिसन्धिवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

११४. पटिसन्धिविज्ञाणे पन निरुद्धे, तं त पटिसन्धिविज्ञाणमनुबन्धमान तस्स तस्सेव कम्मस्स विपाकभूतं तस्मिं येव आरम्मणे तादिसमेव भवङ्गविज्ञाणं नाम पवत्तति । पुन पि

तादिस ति एव, असति सन्तानविनिवर्तके अञ्जस्मि चित्तुपादे, नदीस्रोत विय, सुपिनं अपस्सतो निदोक्कमनकालादिसु अपरिमाणसङ्गमि पवत्तति येवा ति । एवं तेसं येव विञ्जाणानं भवङ्गवसेनापि पवत्ति वेदितव्वा ।

११५. एव पवत्ते पन भवङ्गसन्ताने, यदा सत्तानं इन्द्रियानि आरम्भणगहणकत्वमानि होन्ति, तदा चक्खुस्सापाथगते रूपे रूप पटिच्च चक्खुपसादस्स घट्ठना होति । ततो घट्ठनानुभावेन भवङ्गचलन होति । अथ निरुद्धे भवङ्गे, तदेव रूप आरम्भण कत्वा, भवङ्गं विच्छिन्दमाना विय, आवज्जनकिच्चं साधयमाना किरियमानोधातु उप्पज्जति । स्रोतद्वारादिसु पि एसेव नयो ।

११६. मनोद्वारे पन छब्बिन्ने पि आरम्भणे आपाथगते भवङ्गचलनानन्तरं भवङ्गं विच्छिन्दमाना विय आवज्जनकिच्चं साधयमाना अहेतुककिरियमनोविञ्जाणधातु उप्पज्जति उपेक्खासहगता ति । एवं द्विन्नं किरियविञ्जाणान आवज्जनवसेन पवत्ति वेतितव्वा ।

११७. आवज्जनानन्तर पन चक्खुद्वारे ताव दस्सनकिच्चं साधयमान चक्खुपसादवत्थुकं चक्खुविञ्जाण, स्रोतद्वारादिसु सवनादिकिच्चं साधयमानानि स्रोत-धान-जिह्वा-कायविञ्जाणानि पवत्तन्ति । तानि इड्ड-इड्डमञ्जत्तेसु विसयेसु कुसलविपाकानि, अनिड्ड-अनिड्डमञ्जत्तेसु विसयेसु अकुसलविपाकानि ति । एवं दसन्न विपाकविञ्जाणान दस्सन-सवन-घायन-सायन-कुसनवसेन पवत्ति वेदितव्वा ।

११८. “चक्खुविञ्जाणधातुया उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तरा उप्पज्जति चित्तं मनो मानसं....तज्जा मनोधातू” ति [विभंग ८८] आदिवचनतो पन चक्खुविञ्जाणादीन अनन्तरा तेस येव विसय सम्पटिच्छिन्ना कुसलविपाकानन्तरं कुसलविपाका, अकुसलविपाकानन्तरं अकुसलविपाका मनोधातु उप्पज्जति । एव द्विन्नं विपाकविञ्जाणानं सम्पटिच्छिनवसेन पवत्ति वेदितव्वा ।

११९. “मनोधातुया पि उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तरा उप्पज्जति चित्तं मनो मानसं....तज्जा मनोविञ्जाणधातू” ति [विभंग ८९] वचनतो पन मनोधातुया सम्पटिच्छित्तमेव विसयं सन्तीरयमाना अकुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरा अकुसलविपाका, कुसलविपाकाय अनन्तरा इड्डारम्भणे सोमनस्ससहगता, इड्डमञ्जत्ते उपेक्खासहगता उप्पज्जति विपाकाहेतुकमनोविञ्जाणधातू ति । एव तिण्ण विपाकविञ्जाणानं सन्तीरणवसेन पवत्ति वेदितव्वा ।

१२०. सन्तीरणानन्तर पन तमेव विसयं वक्थ्यापयमाना उप्पज्जति किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खासहगता ति । एव एकस्सेव किरियविञ्जाणस्स वोड्डपनवसेन पवत्ति वेदितव्वा ।

१२१. वोड्डपनानन्तरं पन सच्चे महन्तं होति रूपादिआरम्भण, अथ यथावक्थ्यापिते विसये अट्ठनं वा कामावचरकुसलानं, द्वादसन्न वा अकुसलानं, नवन्न वा अवसेसकामावचरकिरियानं अञ्जतरवसेन छ सत्त वा जवनानि जवन्ति । एस ताव पञ्चद्वारे नयो । मनोद्वारे पन मनो-

द्वारावज्जनान्तरं तानि येव । गोत्रभूतो उद्धं रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरियानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, लोकुत्तरतो चत्तारि मग्गचित्तानि, चत्तारि फलचित्तानी ति इमेसु यं यं लद्धपच्चयं होति त तं जवती ति । एव पञ्चपञ्जासाय कुसला-कुसलकिरियविपाकविज्जाणानं जवनवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२२. जवनावसाने पन सचे पञ्चद्वारे अतिमहन्तं, मनोद्वारे च विभूतमारम्भणं होति, अथ कामावचरसत्तानं कामावचरजवनावसाने इडारम्माणादीनं पुरिमकम्मजवनचित्तादीनञ्च वसेन यो यो पच्चयो लद्धो होति, तस्स तस्स वसेन अड्डसु सहेतुककामावचरविपाकेसु तीसु विपाका-हेतुकमनोविज्जाणधातुसु च अञ्जतर, पटिसोतगत नाव अनुबन्धमानं किञ्चि अन्तरं उदकमिव, भवङ्गस्सारम्भणतो अञ्जस्मिं आरम्भणे जवित जवनमनुबन्धन्तं द्विक्खत्तु सार्किं वा विपाकविज्जाणं उप्पज्जति । तदेतं जवनावसाने भवङ्गस्स आरम्भणे पवत्तनारहं समानं तस्स जवनस्स आरम्भणं आरम्भणं कत्वा पवत्तत्ता तदारम्भण ति बुच्चति । एवं एकादसन्नं विपाकविज्जाणानं तदारम्भण-वसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२३. तदारम्भणावसाने पन पुन भवङ्गमेव पवत्तति । भवङ्गे विच्छिन्ने पुन आवज्ज-नादीनी ति एव लब्धपच्चयं चित्तसन्तानं, भवङ्गानन्तर आवज्जनं, आवज्जनानन्तरं दस्सनादीनी ति चित्तनियमवसेनेव पुनपुनं ताव पवत्तति, याव एकस्मिं भवे भवङ्गस्स परिक्खयो । एकस्मिं हि भवे यं सब्बपच्छिमं भवङ्गचित्तं, तं ततो भवतो चवनत्ता चुती ति बुच्चति । तस्मा तम्पि एकूनवीसतिविधमेव होति । एव एकूनवीसतिया विपाकविज्जाणानं चुतिवसेन पवत्ति वेदितब्बा ।

१२४. चुतितो पन पुन पटिसन्धि, पटिसन्धितो पुन भवङ्गं ति एवं भव-गति-ठिति-निवासेसु संसरमानानं सत्तानं अधिच्छिन्नं चित्तसन्तानं पवत्तति येव । यो पनेत्थ अरहत्तं पापुणाति, तस्स चुतिचित्ते निरुद्धे निरुद्धमेव होती ति ।

इदं विज्जाणकखन्धे वित्थारकथामुख ।

१२५. इदानीं यं वुत्त, यं किञ्चि वेदयितलक्खणं सब्बं तं एकतो कत्वा वेदनाकखन्धो वेदितब्बो ति, एत्थापि वेदयितलक्खणं नाम वेदना व । यथाह—“ वेदयति वेदयती ति खो, आवुसो, तस्मा वेदना ति वुच्चती ” ति [म १।२९३] ।

१२६. सा पन वेदयितलक्खणेन सभावतो एकविधा पि जातिवसेन ति विधा होति, कुसला, अकुसला, अब्याकता चा ति । तत्थ, कामावचरं सोमनस्सुपेक्खा-जाण-सङ्खारभेदतो अहविधं ति आदिना नयेन वुत्तेन कुसलेन विज्जाणेन सम्पयुत्ता कुसला, अकुसलेन सम्पयुत्ता अकुसला, अब्याकतेन सम्पयुत्ता अब्याकता ति वेदितब्बा ।

१२७. सा सभावभेदतो पञ्चविधा होति, सुख, दुःख, सोमनस्स, दोमनस्सं, उपेक्खा ति । तत्थ कुसलविपाकेन कायविज्जाणेन सम्पयुत्त सुख, अकुसलविपाकेन दुःख । कामावचरतो चतूहि कुसलेहि चतूहि सहेतुकविपाकेहि एकेन अहेतुकविपाकेन चतूहि सहेतुककिरियेहि एकेन अहेतुककिरियेन चतूहि अकुसलेहि, रूपावचरतो ठपेत्वा पञ्चमज्झानविज्जाण चतूहि कुसलेहि चतूहि विपाकेहि चतूहि किरियेहि,—लोकुत्तर पन यस्मा अज्झानिकं नाम नत्थि, तस्मा अट्ठ लोकुत्तरानि पञ्चन्न ज्ञानानं वसेन चत्तालीस होन्ति,—तेसु ठपेत्वा अट्ठ पञ्चमज्झानिकानि सेसेहि द्रत्तिंसाय कुसलविपाकेही ति एव सोमनस्स द्वासट्ठिया विज्जाणेहि सम्पयुत्तं । दोमनस्स द्वीहि अकुसलेहि, उपेक्खा अवसेसपञ्चपञ्जासाय विज्जाणेहि सम्पयुत्ता ।

१२८. तत्थ इडफोड्ववानुभवनलक्खण सुखं, सम्पयुत्तान उपब्रूहनरस, कायिकअस्साद-पञ्चपट्टान, कायिन्द्रियपदट्टान । अनिडफोड्ववानुभवनलक्खण दुःखं, सम्पयुत्तान मिलापनरसं, कायिकावाधपञ्चपट्टान, कायिन्द्रियपदट्टान । इडारम्मणानुभवनलक्खण सोमनस्सं, यथा तथा वा इडाकारसम्भोगरसं, चेतसिकअस्सादपञ्चपट्टान, पस्सद्विपदट्टान । अनिडारम्मणानुभवनलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिडाकारसम्भोगरस, चेतसिकावाधपञ्चपट्टान, एकन्तेनेव हृदयवत्थु-पदट्टान । मज्झत्तवेदयितलक्खणा उपेक्खा, सम्पयुत्तान नातिउपब्रूहनमिलापनरसा, सन्तभाव-पञ्चपट्टाना, निष्पीतिकचित्तपदट्टाना ति ।

इद वेदनाक्खन्धे वित्थारकथामुख ।

१२९. इदानीं य वुत्त, य किञ्चि सज्जाननलक्खण सच्च त एकतो कत्वा सज्जाक्खन्धो वेदितब्बो ति, एत्थपि सज्जाननलक्खण नाम सज्जा व । यथाह—“सज्जानाति सज्जानाती ति खो, आवुसो, तस्मा सज्जा ति वुञ्जती ” ति [म १।२९३] । सा पनेसा सज्जाननलक्खणेन सभावतो एकविधा पि जातिवसेन तिन्निधा व होति, कुसला, अकुसला, अव्याकता च । तत्थ कुसलविज्जाणसम्पयुता कुसला, अकुसलसम्पयुता अकुसला, अव्याकतसम्पयुता अव्याकता । न हि त विज्जाण अत्थि य सज्जाय विष्णयुत्त । तस्मा यत्तको विज्जाणस्स भेदो, तत्तको सज्जाया ति ।

१३०. सा पनेसा एवं विज्जाणेन समपभेदा पि लक्खणादितो सच्च व सज्जाननलक्खणा, तदेवेत ति पुन सज्जाननपच्चयनिमित्तकरणरसा, दारुआदिसु तच्छकादयो विय, यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपञ्चपट्टाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय, यथाउपट्ठितविसयपदट्टाना, तिणपुरिसकेसु भिगपोतकान पुरिसा ति उप्पन्नसज्जा विया ति ।

इद सज्जाक्खन्धे वित्थारकथामुखं ।

१३१. य पन वुत्त, य किञ्चि अभिसङ्खरणलक्खण सच्च तं एकतो कत्वा सङ्खारक्खन्धो वेदितब्बो ति, एत्थ अभिसङ्खरणलक्खण नाम रासिकरणलक्खणं । किं पन त ति ? सङ्खार

येव । यथाह — “ सङ्खतमभिसङ्खरोन्ती ति खो, भिक्खवे, तस्मा सङ्खारा ति बुच्चन्ती ति [सं ३।८७] ।

१३२. ते अभिसङ्खरणलक्खणा, आयूहनरसा, विष्कारपञ्चपडाना, सेसलक्खणत्तयपदडाना । एवं लक्खणादितो एकविधा पि च जातिवसेन ति विधा, कुसला, अकुसला, अब्याकता ति । तेषु कुसलविज्जाणसम्पयुत्ता कुसला, अकुसलसम्पयुत्ता अकुसला, अब्याकतसम्पयुत्ता अब्याकता ।

१३३. तत्थ कामावचरपठमकुसलविज्जाणसम्पयुत्ता ताव, नियता सरूपेन आगता सत्तवीसति, येवापनका चत्तारो, अनियता पञ्चा ति छत्तिंस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, विरिय, जीवितं, समाधि, सद्दा, सति, हिरि, ओत्तपं, अलोभो, अदोसो, अमोहो, कायपस्सद्धि, चित्तपस्सद्धि, कायलहुता, चित्तलहुता, कायमुदुता, चित्तमुदुता, कायकम्मञ्जता, चित्तकम्मञ्जता, कायपागुञ्जता, चित्तपागुञ्जता, कायज्जुकता, चित्तज्जुकता ति इमे सरूपेन आगता सत्तवीसति । लन्दो, अधिमोक्खो, मनसिकारो, तत्रमञ्जत्तता ति इमे एवापनका चत्तारो । करुणा, मुदिता, कायदुच्चरितविरति, वचीदुच्चरितविरति, मिच्छाजीवविरती ति इमे अनियता पञ्च । एते हि कदाचि उप्पज्जन्ति, उप्पज्जमाना पि च न एकतो उप्पज्जन्ति ।

१३४. तत्थ फुसती ति फस्सो । स्वाथ फुसनलक्खणो, सङ्खट्टनरसो, सन्निपातपञ्चपडानो, आपाथगतविसयपदडानो । अय हि अरूपधम्मो पि समानो आरम्भणे फुसनाकारेनेव पवत्तति, एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि, रूपं विय चक्खु, सद्दो विय च सोत, चित्त आरम्भणञ्च सङ्खट्टेति, तिकसन्निपातसङ्खातस्स अत्तनो कारणस्स वसेन पथेदितत्ता सन्निपातपञ्चपडानो, तज्जासमन्नाहारेन चेव इन्द्रियेन च परिकखते विसये अनन्तरायेनेव उप्पज्जनतो आपाथगतविसयपदडानो ति बुच्चति, वेदनाधिष्ठानभावतो पन निच्चम्मगाथी विय दट्ठञ्चो ।

१३५. चेतयती ति चेतना । अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतनाभावलक्खणा, आयूहनरसा, सविदहनपञ्चपडाना, सकिच्चपरकिच्चसाधिका जेड्डसिस्समहावट्ठकीआदयो विय । अच्चायिककम्मभानुस्सरणादिसु च पनाय सम्पयुत्ता उस्साहनभावेन पवत्तमाना पाकटा होति ।

१३६ वितक्कविचारपीतिसु यं वत्तञ्चं सिया, त पथवीकासिणनिदेसे पठमज्ज्ञानवण्णनायं वुत्तमेव [४।८८-९८] ।

१३७. वीरभावो विरियं । त उस्साहनलक्खण, सहजातान उपत्थम्भनरस, अससीदनभावपञ्चपडान, “ संविग्गो योनिसो पदहती ” ति [अ २।११५] वचनतो संवेगपदडानं, विरियारम्भकथुपदडानं वा, सम्मा आरद्ध सब्बसम्पत्तीन मूल होती ति दट्ठञ्चं ।

१३८. जीवन्ति तेन, सयं वा जीवति, जीवनमत्तमेव वा त ति जीवितं । लक्खणादीनि पनस्स रूपजीविते वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि [१४।५९] । तं हि रूपवग्गमानं जीवित, इदं अरूपधम्मनं ति इदमेवेत्थ नानाकरण ।

१३९. आरम्भणे चित्तं समं आधियति, सम्मा वा आधियति, समाधानमत्तमेव वा एतं चित्तस्सा ति **समाधि** । सो अविसारलक्खणो अविक्खेपलक्खणो वा, सहजातानं सम्पिण्डन-रसो, न्हानियचुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपड्डानो, विसेसतो सुखपदड्डानो, निवाते दीपञ्चीनं ठिति विय चेतसो ठिती ति दड्ढब्बो ।

१४०. सदहन्ति एताय, सय वा सदहति, सदहनमत्तमेव वा एसा ति **सद्धा** । सा सदहन-लक्खणा ओकप्पनलक्खणा वा, पसादनरसा उदकप्पसादकमणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओघुत्तरण विय, अकालुस्सियपच्चुपड्डाना अधिमुत्तिपच्चुपड्डाना वा, सद्देय्यवत्थुपदड्डाना सद्धम्म-सवनादिसोतापत्तिअङ्गपदड्डाना वा, हत्थ-वित्त-वीजानि विय दड्ढब्बा ।

१४१. सरन्ति ताय, सय वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति **सति** । सा अपिलापन-लक्खणा, असम्मोसरसा, आरक्खपच्चुपड्डाना विसयाभिमुखभावपच्चुपड्डाना वा, थिरसञ्जापदड्डाना कायादिसतिपड्डानपदड्डाना वा, आरम्भणे दळ्हं पतिडित्तता पन एसिका विय, चक्खुद्वारादि-रक्खणतो दोवारिको विय च दड्ढब्बा ।

१४२. कायादुच्चरितादीहि हिरियती ति **हिरि** । लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि एव ओत्तप्पती ति **ओत्तप्पं** । पापतो उब्बेगस्सेत अधिवचनं । तत्थ पापतो जिपुच्छनलक्खणा हिरि, उत्तासलक्खणं ओत्तप्प, लज्जाकारेण पापानं अकरणरसा हिरि, उत्तासाकारेण ओत्तप्पं । वुत्तप्पकारेण च पापतो सङ्कोचनपच्चुपड्डाना एता, अत्तगारवपरगारवपदड्डाना । अत्तानं हि गरुं कत्वा हिरिया पापं जहाति, कुलवधू विय, परं गरुं कत्वा ओत्तप्पेण पापं जहाति, वेसिया विय । इमे च पन द्वे धम्मा लोकपालका ति दड्ढब्बा ।

१४३. न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति **अलोभो** । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्भणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलग्गभाव-लक्खणो वा कमलदले जलबिन्दु विय, अपरिग्गहरसो मुत्तभिक्खु विय, अनल्लीनभावपच्चुपड्डानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । **अदोसो** अचण्डिक्कलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूल-मित्तो विय, आघातविनयरसो, परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय, सोम्मभावपच्चुपड्डानो पुण्ण-चन्दो विय । **अमोहो** यथासमावपटिवेवलक्खणो, अक्खलितपटिवेधलक्खणो वा कुसलिस्सास-खित्तउसुपटिवेधो विय, त्रिसयोभासनरसो पदीपो विय, असम्मोहपच्चुपड्डानो अरज्जगतसुदेसको विंय । तयो पि चेते सम्बकुसलानं मूलभूता ति दड्ढब्बा ।

१४४. कायपस्सम्भन **कायपस्सद्धि**, चित्तपस्सम्भन **चित्तपस्सद्धि** । कायो ति चेत्य वेदनादयो तयो खन्धा । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्तदरथवूपसमलक्खणा काय-चित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्मदनरसा, कायचित्तानं अपरिण्णदसीतिभावपच्चुपड्डाना, काय-चित्तपदड्डाना, कायचित्तानं अवूपसमकरउद्धच्चादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दड्ढब्बा ।

१४५. कायलहुभावो **कायलहुता**, चित्तलहुभावो **चित्तलहुता** । ता कायचित्तगरुभाव-
वूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभावनिम्मदनरसा, कायचित्तान अदन्धतापच्चुपडाना, कायचित्तपद-
डाना, कायचित्तानं गरुभावकरथीनमिद्वादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दड्ढ्वा ।

१४६. कायमुदुभावो **कायमुदुता**, चित्तमुदुभावो **चित्तमुदुता** । ता कायचित्तथम्भ-
वूपसमलक्खणा, कायचित्तथद्भभावनिम्मदनरसा, अप्पटिवातपच्चुपडाना, कायचित्तपदडाना, काय-
चित्तानं थद्भभावकरंदिट्ठिमानादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दड्ढ्वा ।

१४७. कायकम्मज्जभावो **कायकम्मज्जता**, चित्तकम्मज्जभावो **चित्तकम्मज्जता** ।
ता कायचित्ताकम्मज्जभाववूपसमलक्खणा, कायचित्ताकम्मज्जभावनिम्मदनरसा, कायचित्तानं
आरम्मणकरणसम्पत्तिपच्चुपडाना, कायचित्तपदडाना, कायचित्तान अकम्मज्जभावकरावसेस-
नीवरणादिपटिपक्खभूता, पसादनीयवत्थुसु पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्वमभावावहा
सुवण्णविसुद्धि विया ति दड्ढ्वा ।

१४८. कायस्स पागुज्जभावो **कायपागुज्जता**, चित्तस्स पागुज्जभावो **चित्तपागुज्जता** ।
ता कायचित्तानं अगेलज्जभावलक्खणा, कायचित्तगेलज्जनिम्मदनरसा, निरादीनवपच्चुपडाना,
कायचित्तपदडाना, कायचित्तान गेलज्जकरअस्सद्धियादिपटिपक्खभूता ति दड्ढ्वा ।

१४९. कायस्स उजुकभावो **कायुज्जुक्ता**, चित्तस्स उजुकभावो **चित्तुज्जुक्ता** । ता काय-
चित्तअज्वलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्मदनरसा, अजिम्हतापच्चुपडाना, कायचित्तपदडाना,
कायचित्तान कुटिलभावकरमायासाठेय्यादिपटिपक्खभूता ति दड्ढ्वा ।

१५०. छन्दो ति क्तुकामतायेत अधिवचनं । तस्मा सो क्तुकामतालक्खणो छन्दो,
आरम्पणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थिकतापच्चुपडानो, तदेवस्स पदडानं । आरम्मणगहणे अयं
चेतसो हत्थप्पसारणं विय दड्ढ्बो ।

१५१. अधिमुच्चनं **अधिमोक्खं** । सो सन्निट्ठानलक्खणो, अससप्पनरसो, निच्छयपच्चुप-
डानो, सन्निट्ठेय्यवम्मपदडानो, आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दलीलो विय दड्ढ्बो ।

१५२. किरिया कारो, मनम्हि कारो **मनसिकारो** । पुरिममनतो विसदिसं मन करोती ति
पि मनसिकारो । स्वाय, आरम्मणपटिपादको, वीथिपटिपादको, जवनपटिपादको ति तिप्पकारो ।
तत्थ **आरम्मणपटिपादको**, मनम्हि कारो ति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं
आरम्मणे संयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपडानो, आरम्मणपदडानो, सङ्खारखण्डपरिया-
पको, आरम्मणपटिपादक्तेन सम्पयुत्तानं सारथि विय दड्ढ्बो । **वीथिपटिपादको** ति पन
पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । **जवनपटिपादको** ति मनोद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । न
ते इय अधिप्पेता ।

१५३. तेसु धम्मेषु मज्झत्तता तत्रमज्झत्तता । सा चित्तचेतसिकानं समवाहितलक्खणा,

ऊनाधिकतानिवाणसा पक्खपातुपच्छेदनरसा वा, मज्झत्तभावपञ्चपड्डाना, चित्तचेसिकानं अज्झु-
पेक्खणाभावेन सम्पवत्तान आजानीयान अज्झुपेक्खकमारथि विथ दड्ढ्वा ।

१५४. करुणा मुदिता च ब्रह्मविहारनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितव्वा [९।९२, ९४, ९५] ।
केवल हि ता अप्पनाप्पत्ता रूपावचरा, इमा कामावचरा ति अयमेव विसेसो । केचि पन
मेत्तुपेक्खाये पि अनियतेसु इच्छन्ति । त न गहेत्तव्व । अत्यतो हि अदोसो येव मेत्ता, तत्र-
मज्झत्तुपेक्खा येव उपेक्खा ति ।

१५५. कायदुच्चरिततो विरति कायदुच्चरितविरति । एस नयो सेसासु पि । लक्खणादितो
पनेता तिस्सो पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अतीतिकमलक्खणा,—अमदनलक्खणा ति वुत्त
होति,—कायदुच्चरितादिवत्थुतो सङ्कोचनरसा, अकिरियपञ्चपड्डाना, सद्वाहिरोत्तप्पअप्पिच्छतादि-
गुणपदड्डाना, पापकिरियतो चित्तस्स विमुखभावभूता ति दड्ढ्वा ।

१५६. इति इमे छत्तिंस सङ्खारा पठमेन कामावचरकुसलविज्जाणेन सम्पयोग गच्छन्ती ति
वेदितव्वा । यथा च पठमेन, एव दुतियेनापि । ससङ्खारभावमत्तमेव हि एत्थ विसेसो । ततियेन
पन ठपेत्वा अमोह अवसेसा वेदितव्वा । तथा चतुत्थेन । ससङ्खारभावमत्तमेव हेत्थ विसेसो ।
पठमे वुत्तेसु पन ठपेत्वा पीति अवसेसा पञ्चमेन सम्पयोग गच्छन्ति । यथा च पञ्चमेन, एवं
छडेनापि । ससङ्खारभावमत्तमेव हि एत्थ विसेसो । सत्तमेन पन ठपेत्वा अमोह अवसेसा वेदि-
तव्वा । तथा अट्टमेन । ससङ्खारभावमत्तमेवेत्थ विसेसो ।

१५७. पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा विरतित्तय सेसा रूपावचरकुसलेसु पठमेन सम्पयोग गच्छन्ति,
दुतियेन ततो वितक्खज्जा, ततियेन ततो विचारवज्जा, चतुत्थेन ततो पीतिवज्जा, पञ्चमेन ततो
अनियतेसु करुणामुदितावज्जा । ते एव चतुसु आरुप्पकुसलेसु । अरूपावचरभावो येव हि
एत्थ विसेसो ।

१५८. लोकुत्तरेसु पठमज्ज्ञानिके ताव मग्गविज्जाणे पठमरूपावचरविज्जाणे वुत्तनयेन, दुतिय-
ज्ज्ञानिकादिभेदे दुतियरूपावचरविज्जाणादिसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । करुणामुदितान पन अभावो,
नियतविरतिता, लोकुत्तरता चा ति अयमेत्थ विसेसो । एव ताव कुसला येव सङ्खारा वेदितव्वा ।

१५९. अकुसलेसु लोभमूले पठमाकुसलसम्पयुत्ता ताव नियता सरूपेन आगता तेरस,
येवापनका चत्तारो ति सत्तरस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, विरिय,
जीवित, समाधि, अहिरिक, अनोत्तप्प, लोभो, मोहो, मिच्छादिद्वी ति इमे सरूपेन आगता
तेरस, छन्दो अधिभोक्खो, उद्वच्च, मनसिकारो ति इमे येवापनका चत्तारो ।

१६०. तत्थ न हिगियती ति अहिरिको, अहिरिकस्स भावो अहिरिकं । न उत्तप्पती ति
अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिक कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छनलक्खणं अलज्जालक्खणं वा,
अनोत्तप्पं तेहेव असारजलक्खण अनुत्तासलक्खण वा । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारो पन
हिरोत्तप्पान वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो [१४।१४२] ।

१६१. लुब्धन्ति तेन, सय वा लुब्धति, लुब्धनमत्तमेव वा त ति लोभो । मुहन्ति तेन, सर्यं वा मुहति, मुह्ननमत्तमेव वा त ति मोहो ।

१६२. तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसङ्गरसो तत्तकपाले खित्तमसपेसि विय, अपरिच्चागपच्चुपडानो तेलज्जनरागो विय, सयोजनीयधम्मसे अस्साददस्सन-पदडानो, तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीघसोता नदी इव महासमुदं, अपायमेव गहेत्वा गच्छती ति दड्ढवो ।

१६३. मोहो चित्तस्स अन्धभावलक्खणो अज्जाणलक्खणो वा, असम्पटिवेधरसो आरम्भणसभावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चुपडानो अन्धकारपच्चुपडानो वा, अयोनिसे-मनसिकारपदडानो, सव्वाकुसलान मूल ति दड्ढवो ।

१६४. मिच्छा पस्सन्ति तां, सय वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्त वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा अयोनिसे अमिनिवेसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपडाना, अरियान अदस्सनकामतादिपदडाना, परम वज्जं ति दड्ढवा ।

१६५. उद्धतभावो उद्धच्चं । त अवूपसमलक्खण वाताभिघातचलजल विय, अनवड्डानरसं वाताभिघातचलधजपटाका विय, भन्तत्तपच्चुपडानं पासाणाभिघातसमुद्धतमसम विय, चेतसो अवूपसमे अयोनिसेमनसिकारपदडानं, चित्तविकल्पो ति दड्ढव ।

१६६. सेसा कुसले वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । अकुसलभावो येव हि, अकुसलभावेन च लामकत्त एतेसं तेहि विसेसो । इति इमे सत्तरस सङ्खारा पठमेन अकुसलविज्जाणेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितव्वा । यथा च पठमेन, एव दुतियेनापि । ससङ्खारता पनेत्थ, थीनमिद्वस्स च अनियतता विसेसो ।

१६७. तत्थ थीनता थीनं, मिद्धता मिद्धं । अनुस्साहसहननता, असत्तिविघातो चा ति अथो । थीनञ्च मिद्धञ्च थीनमिद्ध । तत्थ थीन अनुस्साहलक्खण, विरियविनोदनरस, ससीदनपच्चुपडानं । मिद्धं अकम्मज्जतालक्खण, ओनहनरस, लीनतापच्चुपडान पचलायिकानिदापच्चुपडानं वा । उभयम्पि अरतिविजम्भिकादिसु आयोनिसेमनसिकारपदडानं ।

१६८. ततियेन पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा मिच्छादिट्ठिं, अवसेसा वेदितव्वा । मानो पनेत्थ अनियतो होति, अय विसेसो । सो उण्णतिलक्खणो, सम्पग्गहरसो, केतुकम्पतापच्चुपडानो, दिट्ठिनिष्पयुत्तलोभपदडानो, उम्मादो विय दड्ढवो । चतुत्थेन दुतिये वुत्तेसु ठपेत्वा मिच्छादिट्ठिं अवसेसा वेदितव्वा । एत्थापि च मानो अनियतेसु होति येव ।

१६९. पठमे वुत्तेसु पन ठपेत्वा पीतिं अवसेसा पञ्चमेन सम्पयोग गच्छन्ति । यथा च पञ्चमेन, एव छडेनापि । ससङ्खारता पनेत्थ थीनमिद्वस्स च अनियतभावो विसेसो । सत्तमेन पञ्चमे

वुत्तेसु ठपेत्वा दिट्ठिं अवसेसा वेदितव्वा । मानो पनेत्थ अनियतो होति । अट्ठमेन छडे वुत्तेसु ठपेत्वा दिट्ठिं अवसेसा वेदितव्वा । एत्थापि च मानो अनियतेसु होति येवा ति ।

१७०. दोसमूलेसु पन द्वीसु पठमसम्पयुत्ता ताव, नियता सरूपेन आगता एकादस, येवा-पनका चत्तारो, अनियता तयो ति अट्ठारस । तत्थ, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, विरिय, जीवितं, समाधि, अहिरिक, अनोत्तप्प, दोसो, मोहो ति इमे सरूपेन आगता एकादस । छन्दो, अधिमोक्खो, उद्धच्च, मनसिकारो ति इमे येवापनका चत्तारो; इस्सा, मच्छरियं, कुक्कुच्चं ति इमे अनियता तयो ।

१७१. तत्थ, दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिक्कलक्खणो पट्ठासाविंसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावग्गि विय, दूसनपच्चुपडानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदडानो, विससंसङ्ग-पूतिमुत्त विय दडब्बो ।

१७२. इस्सायना इस्सा । सा परसम्पत्तिनं उस्सुयनलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपडाना, परसम्पत्तिपदडाना, सयोजन ति दडब्बा ।

१७३. मच्छरभावो मच्छरियं । त लद्धानं वा लभितव्वान वा अत्तनो सम्पत्तिनं निगूहन-लक्खण, तास येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सङ्कोचनपच्चुपडानं कटुकश्चुक्तापच्चुपडानं वा, अत्तसम्पत्तिपदडान, चेतसो विरूपभावो ति दडब्ब ।

१७४. कुच्छितं कत कुक्कतं, तस्स भावो कुक्कुच्चं । तं पच्छानुतापलक्खणं, कताकतानु-सोचनरस, विष्पटिसारपच्चुपडान, कताकतपदडान, दासब्बमिव दडब्बं ।

१७५. सेसा वुत्तप्पकारा येवा ति । इति इमे अट्ठारस सङ्गारा पठमेन दोसमूलेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितव्वा । यथा च पठमेन, एव दुतियेनापि । ससङ्गारता पन, अनियतेसु च थीनमिद्वसम्भवो विसेसो ।

१७६. मोहमूलेसु द्वीसु विचिकिच्छासम्पयुत्तेन ताव, फस्सो, चेतना, वितक्को, विचारो, विरिय, जीवित, चित्तद्विती, अहिरिकं, अनोत्तप्प, मोहो, विचिकिच्छा ति सरूपेन आगता एकादस, उद्धच्च, मनसिकारो ति येवापनका द्वे चा ति तेरस ।

१७७. तत्थ चित्तद्विती ति पवत्तिद्वितीमत्तो दुब्बलो समाधि । विगता चिकिच्छा ति विचिकिच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपडाना अनेकसगाहपच्चुपडाना वा, विचिकिच्छाय अयोनिमनसिकारपदडाना, पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दडब्बा । सेसा वुत्तप्पकारा येव ।

१७८. उद्धच्चसम्पयुत्तेन विचिकिच्छासम्पयुत्ते वुत्तेसु ठपेत्वा विचिकिच्छ सेसा द्वादस । विचिकिच्छाय अभावेन पनेत्थ अधिमोक्खो उप्पज्जति, तेन सद्धिं तेरसेव । अधिमोक्खसम्भावतो

च बलवतरो समाधि होति । यश्चेत्थ उद्वच्च त सरूपेनेव आगतं, अधिमोक्खमनसिकारा येवापनकवसेना ति । एवं अकुसलसङ्घारा वेदितब्बा ।

१७९. अन्याकतेसु विपाकाव्याकता ताव अहेतुकसहेतुकभेदतो दुविधा । तेसु अहेतुक-विपाकविज्जाणसम्पयुत्ता अहेतुका । तत्थ कुसलाकुसलविपाकचक्रुविज्जाणसम्पयुत्ता ताव, फस्सो, चेतना, जीवितं, चित्तद्विती ति सरूपेन आगता चत्तारो, येवापनको मनसिकारो येवा ति पञ्च । सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणसम्पयुत्ता पि एते येव ।

१८०. उभयविपाकमनोधातुया एते चेव वितक्काविचाराधिमोक्खा चा ति अट्ठ । तथा ति विधाय पि अहेतुकमनोविज्जाणधातुया । या पनेत्थ सोमस्ससहगता, ताय सद्धि पीति अधिका होती ति वेदितब्बा ।

१८१. सहेतुकविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता पन सहेतुका । तेसु अट्ठकामावचरविपाकसम्पयुत्ता ताव अट्ठहि कामावचरकुसलेहि सम्पयुत्तसङ्घारसदिसा येव । या पन अनियतेसु करुणा मुदिता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्तरम्मणा हि कामावचरविपाका । न केवलञ्च करुणा मुदिता, विरतियो पि विपाकेसु न सन्ति । पञ्च सिक्खापदा, “ कुसला येवा ” ति [विभंग २९१] हि वुत्तं ।

१८२. रूपावचरारूपावचरलोकुत्तरविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता पन तेसं कुसलविज्जाणसम्प-युत्तसङ्घारेहि सदिसा एव ।

१८३. किरियाव्याकता पि अहेतुक-सहेतुकभेदतो दुविधा । तेसु अहेतुककिरियविज्जाण-सम्पयुत्ता अहेतुका । ते कुसलविपाकमनोधातु-अहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वययुत्तेहि समाना । मनोविज्जाणधातुद्वये पन विरिय अधिक, विरियसम्भावतो च बलप्यत्तो समाधि होति । अयमेत्थ विसेसो ।

१८४. सहेतुककिरियविज्जाणसम्पयुत्ता पन सहेतुका । तेसु अट्ठकामावचरकिरियविज्जाण-सम्पयुत्ता ताव ठपेत्वा विरतियो अट्ठहि कामावचरकुसलेहि सम्पयुत्तसङ्घारसदिसा । रूपावचरा-रूपावचरकिरियसम्पयुत्ता पन सब्बाकारेन पि तेस कुसलविज्जाणसम्पयुत्तसदिसा येवा ति । एवं अन्याकता पि सङ्घारा वेदितब्बा ।

इदं सङ्घारखन्धे वित्थारकथामुखं ।

१८५. इदं ताव अभिधम्मभाजनीयनयेन खन्धेसु वित्थारकथामुखं । भगवता पन, “ यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपञ्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा ओळारिकं वा सुखुमं वा हीनं वा पर्णातं वा यं दूरे सन्तिके वा, तदेकज्झं अभिसयूहित्वा अभिसङ्घिपित्वा अयं वुच्चति रूपखन्धो । या काचि वेदना....या काचि सञ्जा....ये केचि सङ्घारा ...य किञ्चि विज्जाणं अतीतानागतपञ्चुप्पन्नं.... पे....अभिसङ्घिपित्वा अयं वुच्चति विज्जाणखन्धो ” ति [विभंग १-९] एवं खन्धा वित्थारिता ।

१८६. तत्थ यं किञ्चीति अनवसेसपरियादान । रूपं ति अतिप्पसङ्गनियमनं । एवं पद-
द्वयेनापि रूपस्स असेसपरिगहो कतो होति । अथस्स अतीतादिना विभागं आरभति । तं हि
किञ्चि अतीतं, किञ्चि अनागतादिभेद ति । एस नयो वेदनादिसु । तत्थ रूपं ताव अद्वा-सन्तति-
समय-खणवसेन चतुधा अतीत नाम होति । तथा अनागतपञ्चुपन्नं ।

१८७. तत्थ अद्वावसेन ताव एकस्स एकस्मि भवे पटिसन्धितो पुब्बे अतीतं, चुतितो
उद्धं अनागत, उभिनमन्तरे पञ्चुपन्नं ।

१८८. सन्ततिवसेन सभागएकउतुसमुद्धानं एकाहारसमुद्धानञ्च पुब्बापरियवसेन वत्तमानप्पि
पञ्चुपन्नं, ततो पुब्बे विसभागउतुआहारसमुद्धानं अतीत, पच्छा अनागत । चित्तज एकवीथि-
एकजवन-एकसमापत्तिसमुद्धानं पञ्चुपन्न, ततो पुब्बे अतीत, पच्छा अनागत । कम्मसमुद्धानस्स
पाटियेक्कं सन्ततिवसेन अतीतादिभेदो नत्थि । तेस येव पन उतुआहारचित्तसमुद्धानानं उप-
त्थम्भकवसेन तस्स अतीतादिभावो वेदितब्बो ।

१८९. समयवसेन एकमुहुत्त-पुब्बण्ह-सायण्ह-रत्ति-दिवादिसु समयेसु सन्तानवसेन पवत्त-
मानं तंतंसमयं पञ्चुपन्न नाम, ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागत ।

१९०. खणवसेन उप्पादादिखणत्तयपरियापन्न पञ्चुपन्न, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीतं ।

१९१. अपि च अतिक्रन्तहेतुपच्चयकिच्चमतीतं, निडितहेतुकिच्चमनिडितपच्चयकिच्च पञ्चुपन्नं,
उभयकिच्चमसम्पत्त अनागत । सकिच्चखणे वा पञ्चुपन्न, ततो पुब्बे अनागतं, पच्छा अतीतं ।
एत्थ च खणादिकथा व निष्परियाया, सेसा सपरियाया ।

१९२. अञ्जत्तबहिद्वाभेदो वुत्तनयो एव [१४।७३] । अपि च इध नियकञ्जत्तप्पि
अञ्जत्त, परपुग्गलिकप्पि च बहिद्वा ति वेदितब्ब । ओल्लारिकसुखुमभेदो वुत्तनयो व [१४।७३] ।

१९३. हीनपणीतभेदो दुविधो, परियायतो, निष्परियायतो च । तत्थ अकनिद्धानं रूपतो
सुदस्सीन रूप हीनं, तदेव सुदस्सान रूपतो पणीतं । एवं याव नरकसत्तान रूप, ताव
परियायतो हीनपणीतता वेदितब्बा । निष्परियायतो पन यत्थ अकुसलविपाक उप्पज्जाति, त
हीन, यत्थ कुसलविपाकं, त पणीत ।

१९४. दूरे सन्तिके ति इदम्पि वुत्तनयमेव [१४।७३] । अपि च ओकासतो पत्थ
उपादायुपादाय दूर-सन्तिकता वेदितब्बा ।

१९५. तदेकज्झं अभिसयूहित्वा अभिसङ्घिपित्वा ति तं अतीतादीहि पदेहि विसु
विसु निदिट्ठं रूपं सन्व रूपनलक्खणसङ्घाते एकविधभावे पञ्चाय रासिं कत्वा रूपक्खन्धो
ति वुच्चती ति अयमेत्थ अत्थो ।

१९६. एतेन सब्बम्पि रूप रूपनलक्खणे रासिभावूपगमनेन रूपक्खन्धो ति दस्सितं होति ।

न हि रूपतो अञ्जो रूपक्खन्धो नाम अत्थि । यथा च रूपं, एवं वेदनादयोदयो पि वेदयित-
लक्खणासु रासिभावूपगमनेन । न हि वेदनादीहि अञ्जे वेदनाक्खन्धादयो नाम अत्थि ।

१९७. अतीतादिविभागे पनेत्थ सन्ततिवसेन खणादिवसेन च वेदनाय अतीतानागतपञ्चुप्पन्ना-
भावो वेदितब्बो । तत्थ सन्ततिवसेन एकवीथि-एकजवन-एकसमाप्पत्तिपरियापन्ना एकविधविसय-
समायोगप्पवत्ता च पञ्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता । खणादिवसेन खणत्तय-
परियापन्ना पुब्बन्तापरन्तमञ्जत्तगता सकिच्चच्च कुरुमाना वेदना पञ्चुप्पन्ना, ततो पुब्बे अतीता,
पच्छा अनागता ।

१९८. अञ्जत्तबहिद्वाभेदो नियकञ्जत्तवसेन वेदितब्बो । ओळारिकसुखमभेदो “ अकुसला
वेदना ओळारिका, कुसलाव्याकता वेदना सुखुमा ” ति [विभग ३] आदिना नयेन विभङ्गे
वुत्तेन जाति-सभाव-पुग्गल-लोकिय-लोकुत्तरवसेन वेदितब्बो ।

१९९. जातिवसेन ताव अकुसला वेदना, सावज्जकिरियाहेतुतो किलेससन्तापभावतो च
अवूपसन्तवुत्तो ति कुसलवेदनाय ओळारिका, सव्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो किलेससन्ताप-
भावतो सावज्जतो च त्रिपाकाव्याकताय ओळारिका, सविपाकतो किलेससन्तापभावतो सव्यापञ्चतो
सावज्जतो च किरियाव्याकताय ओळारिका । कुसलाव्याकता पन वुत्तविपरियायतो अकुसलाय
सुखुमा । द्वे पि कुसलाकुसलवेदना सव्यापारतो सउस्साहतो सविपाकतो च यथायोगं दुविधाय
पि अब्याकताय ओळारिका । वुत्तविपरियायेन दुविधा पि अब्याकता ताहि सुखुमा । एव ताव
जातिवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२००. सभाववसेन पन दुक्खा वेदना निरस्सादतो सविष्फारतो खोभकरणतो उब्बेजनीयतो
अभिभवनतो च इतराहि द्वीहि ओळारिका । इतरा पन द्वे साततो सतन्तो पणीततो मनापतो
मञ्जत्ततो च यथायोगं दुक्खाय सुखुमा । उभो पन सुख-दुक्खा सविष्फारतो खोभकरणतो
पाकटतो च अदुक्खमसुखाय ओळारिका । सा वुत्तविपरियायेन तदुभयतो सुखुमा । एव
सभाववसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०१. पुग्गलवसेन पन असमापन्नस्स वेदना नानारम्भणे विक्खित्तभावतो समापन्नस्स
वेदनाय ओळारिका, विपरियायेन इतरा सुखुमा । एव पुग्गलवसेन ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०२. लोकियलोकुत्तरवसेन पन सासवा वेदना लोकिया । सा आसवुप्पत्तिहेतुतो ओघ-
नियतो योगनियतो गन्थनियतो नीवरणियतो उपादानियतो सकिळेसिकतो पुथुज्जनसाधारणतो
च अनासवाय ओळारिका । सा विपरियायेन सासवाय सुखुमा । एव लोकियलोकुत्तरवसेन
ओळारिकसुखुमता वेदितब्बा ।

२०३. तत्थ जातिआदिवसेन सम्भेदो परिहरितब्बो । अकुसलविपाककायविज्जाणसम्पयुत्ता
हि वेदना जातिवसेन अब्याकतत्ता सुखुमा पि समाना सभावादिवसेन ओळारिका होति ।

वृत्तं हेतुं—“ अव्याकता वेदना सुखमा । दुःख वेदना ओळारिका....असमापन्नस्त वेदना ओळारिका....सासवा वेदना ओळारिका ” ति [विभग ३-४] । यथा च दुःखा वेदना, एवं सुखादयो पि जातिवसेन ओळारिका सभावादिवसेन सुखमा होन्ति ।

२०४. तस्मा यथा जातिआदिवसेन सम्भेदो न होति, तथा वेदनानं ओळारिकसुखमता वेदितव्या । सेव्यथिदं—अव्याकता जातिवसेन कुसलाकुसलाहि सुखमा । तथ, कतमा अव्याकता ? किं दुःखा ? किं सुखा ? किं समापन्नस्त ? किं असमापन्नस्त ? किं सासवा ? किं अनासवा ? ति एवं सभावादिवसेन न परामसितव्यो । एस नयो सब्बत्थ ।

२०५. अपि च, “ तं तं वा पन वेदनं उपादायुपादाय वेदना ओळारिका सुखमा दइव्वा ” ति [विभग ४] वचनतो अकुसलादिसु पि लोभसहगताय दोससहगता वेदना अग्गि विय अत्तनो निस्सयदहनतो ओळारिका, लोभसहगता सुखमा । दोससहगता पि नियता ओळारिका, अनियता सुखमा । नियता पि कण्डितिका ओळारिका, इतरा सुखमा । कण्डितिकासु पि असङ्घारिका ओळारिका, इतरा सुखमा । लोभसहगता पन दिङ्गिसम्पयुत्ता ओळारिका, इतरा सुखमा । सा पि नियता कण्डितिका असङ्घारिका ओळारिका, इतरा सुखमा । अविसेसेन च अकुसला बहुविपाका ओळारिका, अप्पविपाका सुखमा । कुसला पन अप्पविपाका ओळारिका, बहुविपाका सुखमा ।

२०६. अपि च, कामावचरकुसला ओळारिका, रूपावचरा सुखमा, ततो अरूपावचरा, ततो लोकुत्तरा । कामावचरा दानमया ओळारिका, सीलमया सुखमा, ततो भावनामया । भावनामया पि दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखमा, तिहेतुका पि ससङ्घारिका ओळारिका, असङ्घारिका सुखमा । रूपावचरा च पठमज्ज्ञानिका ओळारिका....पे....पञ्चमज्ज्ञानिका सुखमा व । अरूपावचरा च आकासानञ्चायतनसम्पयुत्ता ओळारिका....पे....नेवसञ्ज्ञानासञ्चायतनसम्पयुत्ता सुखमा व । लोकुत्तरा च सोतापत्तिमग्गसम्पयुत्ता ओळारिका....पे....अरहत्तमग्गसम्पयुत्ता सुखमा व । एस नयो तंतंभूमिविपाककिरियवेदनासु, दुःखादि-असमापन्नादि-सासवादिवसेन वृत्तवेदनासु च ।

२०७. ओकासवसेन चापि निरये दुःखा ओळारिका, तिरच्छानयोनिय सुखमा....पे....परनिमित्तवसवत्तिसु सुखमा व । यथा च दुःखा, एवं सुखा पि सब्बत्थ यथानुरूप योजेतव्वा ।

२०८. वत्थुवसेन चापि हीनवत्थुका या काचि वेदना ओळारिका, पणीतवत्थुका सुखमा । हीनपणीतभेदे, या ओळारिका सा हीना, या च सुखमा सा पणीता ति दइव्वा ।

२०९. दूरपदं पन, “ अकुसला वेदना कुसलाव्याकताहि वेदनाहि दूरे, ” सन्तिकपदं, “ अकुसला वेदना अकुसलाय वेदनाय सन्तिके ” ति [विभग ४] आदिना नयेन विभङ्गे विभक्तं । तस्मा अकुसला वेदना विसभागतो असंसङ्गतो असरिक्खतो च कुसलाव्याकताहि दूरे,

तथा कुसलाव्याकता अकुसलाय । एस नयो सम्बवारेसु । अकुसला पन वेदना सभागतो च सरिक्खतो च अकुसलाय सन्तिके ति । इदं वेदनाक्खन्धस्स अतीतादिविभागे विथारकथामुख ।

२१०. तंतवेदनासम्पयुत्तान सञ्जादीन पि एतं एवमेव वेदितव्वं । एवं विदित्वा च पुन एतस्स्येव खन्धेसु आणभेदत्थ, कमतोथ विसेसतो ।
अनूनाधिकतो चेव उपमातो तथेव च ॥
दट्ठव्वतो द्विधा, एवं पस्सन्तस्सत्थसिद्धितो ।
विनिच्छयनयो सम्मा विञ्जातव्वो विभाविना ॥

२११. तत्थ कमतो ति इध, उप्पत्तिकमो, प्हानकमो, पटिपत्तिकमो, भूमिकमो, देसनाकमो ति बहुविधो कमो । तत्थ, “पठमं कलल होति, कलला होति अब्बुदं” ति [सं १।२०६] एवमादि उप्पत्तिकमो । “दस्सनेन पहातव्वं धम्मा, भावनाय पहातव्वं धम्मा” ति [धम्म १] एवमादि प्हानकमो । “सीलविसुद्धि....चित्तविसुद्धी” ति [म १।१४८] एवमादि पटिपत्तिकमो । “कामावचरा, रूपावचरा” ति [पटि १।८३] एवमादि भूमिकमो । “चत्तारो सतिपड्डाना, चत्तारो सम्मप्यधाना” ति [दी २।१२०, पटि १।८४] वा, “दान-कथं, सीलकथं” ति [म १।३७९] वा एवमादि देसनाकमो ।

२१२. तेसु इध उप्पत्तिकमो ताव न युज्जति, कललादीनं विय खन्धानं पुव्वापरियवक्थानेन अनुप्पत्तितो । न प्हानकमो, कुसलाव्याकतानं अपहातव्वतो । न पटिपत्तिकमो, अकुसलानं अपटिपज्जनीयतो । न भूमिकमो, वेदनादीनं चतुभूमिपरियापन्नता । देसनाकमो पन युज्जति ।

२१३. अभेदेन हि पञ्चसु खन्धेसु अत्तगाहपतित वेनेय्यजन समूहघनविनिम्भोगदस्सनेन अत्तगाहतो मोचेतुकामो भगवा हितकामो तस्स जनस्स सुखगहणत्थ चक्खुआदीनप्पि विसयभूतं ओल्लारिकं पठमं रूपक्खन्ध देसेसि, ततो इट्ठानिद्वरूपसवेदनिक्कं वेदनं, “यं वेदयति तं सञ्जानाती” ति [म १।२९३] एव वेदनाविसयस्स आकारगाहिकं सञ्ज, सञ्जावसेन अभिसङ्गारके सङ्गारे, तेस वेदनादीन निस्सयं अधिपतिभूतञ्च नेसं विञ्जाण ति । एवं ताव कमतो विनिच्छयनयो विञ्जतव्वो ।

२१४. विसेसतो ति खन्धानञ्च उपादानक्खन्धानञ्च विसेसतो । को पन नेसं विसेसो ? खन्धा ताव अविसेसतो वुत्ता, उपादानक्खन्धा सासव-उपादानियभावेन विसेसत्वा । यथाह—पञ्च, भिक्खवे, खन्धे देसिस्सामि, पञ्चुपादानक्खन्धे, त सुणाथ । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चक्खन्धा ? यं किञ्चि, भिक्खवे, रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं....पे....सन्तिके वा, अयं वुच्चति रूपक्खन्धो । या काचि वेदना....पे....यं किञ्चि विञ्जाण....पे ...सन्तिके वा, अय वुच्चति विञ्जाणक्खन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चक्खन्धा । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चुपादानक्खन्धा ? य किञ्चि, भिक्खवे, रूपं....पे....सन्तिके वा सासवं उपादानिय, अयं वुच्चति रूपुपादानक्खन्धो । या

काचि वेदना....पे....य किञ्चि विज्जाणं....सन्तिके वा सासवं उपादानियं, अयं वुच्चति विज्जाणुपादानकखन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चुपादानकखन्धा ” ति [सं ३।४७-४८] ।

२१५. एत्थ च यथा वेदनादयो अनासवा पि अत्थि, न एवं रूपं । यस्मा पनस्स रासङ्गेन खन्धभावो युज्जति, तस्मा खन्धेसु वुत्तं, यस्मा रासङ्गेन च सासवङ्गेन च उपादानकखन्धभावो युज्जति, तस्मा उपादानकखन्धेसु वुत्तं । वेदनादयो पन अनासवा व खन्धेसु वुत्ता । सासवा उपादानकखन्धेसु । उपादानकखन्धा ति च एत्थ, उपादानगोचरा खन्धा उपादानकखन्धा ति एवमत्थो दड्ढब्बो । इध पन सव्वे पेते एकज्झं कत्वा खन्धा ति अधिप्पेता ।

२१६. अनूनाधिकतो ति, कस्मा पन भगवता पञ्चैव खन्धा वुत्ता अनूना अनधिकता ति ? सव्वसङ्गतसभागेकसङ्गहतो, अत्तत्तनियगाहवत्थुस्स एतपरमतो, अज्जेसच्च तदवरोधतो ।

२१७. अनेकपभेदेसु हि सङ्गतधम्मेषु सभागवसेन सङ्गहमानेसु रूप रूपसभागेकसङ्गहवसेन एको खन्धो होति, वेदना वेदनासभागेकसङ्गहवसेन एको खन्धो होति । एस नयो सज्जादिषु । तस्मा सव्वसङ्गतसभागेकसङ्गहतो पञ्चैव वुत्ता ।

२१८. एतपरमज्जेतं अत्तत्तनियगाहवत्थु यदिद रूपदयो पञ्च । वुत्त हेत—“ रूपे खो, भिक्खवे, सति, रूप उपादाय, रूप अभिनिविस्स, एवं दिट्ठि उप्पज्जति, एत मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ति । वेदनाय....सज्जाय....सङ्गारेसु....विज्जाणे सति, विज्जाण उपादाय, विज्जाण अभिनिविस्स, एव दिट्ठि उप्पज्जति, एत मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ” ति [सं ३।१८१-८२] । तस्मा अत्तत्तनियगाहवत्थुस्स एतपरमतो पि पञ्चैव वुत्ता ।

२१९. ये पि चज्जे सीलादयो पञ्च धम्मकखन्धा वुत्ता, ते पि सङ्घारकखन्धे परियापन्नता एत्थेव अवरोधं गच्छन्ति । तस्मा अज्जेसं तदवरोधतो पि पञ्चैव वुत्ता ति । एव अनूनाधिकतो विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२०. उपमातो ति एत्थ हि गिलानसाद्धपमो रूपुपादानकखन्धो, गिलानूपमस्स विज्जाणुपादानकखन्धस्स वत्थुद्वारारम्भणवसेन निवासद्धानतो । गेलज्जूपमो वेदनुपादानकखन्धो आबाधकता । गेलज्जसमुद्धानूपमो सज्जुपादानकखन्धो, कामासज्जादिवसेन रागादिसम्पयुत्तवेदनासम्भवा । असप्पायसेवनूपमो सङ्घारुपादानकखन्धो, वेदनागेलज्जस्स निदानत्ता । “ वेदन वेदनसाय अभिसङ्खरोन्ती ” ति [सं ३।८७] हि वुत्तं । तथा, “ अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाक कायविज्जाणं उप्पन्नं होति दुक्खसहगत ” ति [धम्म १।१७-१८] । गिलानूपमो विज्जाणुपादानकखन्धो, वेदनागेलज्जेन अपरिमुत्तता ।

२२१. अपि च चारक-कारण-अपराध-कारणकारक-अपराधिकूपमा एते भाजन-भोजन-व्यञ्जन-परिवेसक-भुज्जकूपमा चा ति । एवं उपमातो विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२२. दड्ढवतो द्विधा ति, सङ्घेपतो वित्थारतो चा ति एव द्विधा दड्ढवतो पेत्थ विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

२२३. सङ्घेपतो हि पञ्चपादानकखन्धा आसीविसूपमे वुत्तयेन उक्खित्तासिकपच्चत्थिकतो, भारसुत्तवसेन भारतो, खज्जनीयपरियायवसेन खादकतो, यमकसुत्तवसेन अनिच्चदुक्खानत्तसङ्घत-वधकतो दृढव्वा ।

२२४. विथारतो पनेत्थ फेणपिण्डो विय रूपं दृढव्वं परिमह्नासहनतो, उदकबुब्बुळ विय वेदना मुहुत्तरमणीयतो, मरीचिका विय सञ्जा विपलम्भनतो, कदलिकखन्धो विय सङ्घारा असारकतो, माया विय विज्जाणं वञ्चकतो । विसेसतो च सुळारप्पि अञ्जात्तिकं रूपं असुभ ति दृढव्वं, वेदना तीहि दुक्खताहि अविनिमुत्ततो दुक्खा ति, सञ्जा-सङ्घारा अवियेय्यतो अनत्ता ति, विज्जाणं उदयव्वयधम्मतो अनिच्च ति दृढव्व ।

२२५. एवं पस्सन्तस्सत्थसिद्धितो ति एवञ्च सङ्घेपविथारवसेन द्विधा पस्सतो या अत्थसिद्धि होति, ततो पि विनिच्छयनयो विज्जातव्वो । सेय्यधिदं—सङ्घेपतो ताव पञ्चपादान-कखन्धे उक्खित्तासिकपच्चत्थिकादिभावेन पस्सन्तो खन्धेहि न विहज्जति, विथारतो पन रूपादीनि फेणपिण्डादिसादिसभावेन पस्सन्तो न असासेसु सारदस्सी होति ।

२२६. विसेसतो च अञ्जात्तिकरूप असुभतो पस्सन्तो कवळीकाराहार परिजानाति, असुभे सुभं ति विपल्लासं पजहति, कामोघं उत्तरति, कामयोगेन विसयुज्जति, कामासवेन अनासवो होति, अभिज्झाकायगन्धं भिन्दति, कामुपादानं न उपादियति ।

२२७. वेदन दुक्खतो पस्सन्तो फस्साहारं परिजानाति, दुक्खे सुखं ति विपल्लासं पजहति, भवोघं उत्तरति, भवयोगेन विसयुज्जति, भवासवेन अनासवो होति, व्यापादकायगन्धं भिन्दति, सीलव्वतुपादानं न उपादियति ।

२२८. सञ्जं सङ्घारे च अनत्ततो पस्सन्तो मनोसञ्चेतनाहारं परिजानाति, अनत्तनि अत्ता ति विपल्लासं पजहति, दिट्ठोघं उत्तरति, दिट्ठियोगेन विसयुज्जति, दिट्ठासवेन अनासवो होति, इदंस्सच्चाभिनिवेसकायगन्धं भिन्दति, अत्तवादुपादानं न उपादियति ।

२२९. विज्जाणं अनिच्चतो पस्सन्तो विज्जाणाहार परिजानाति, अनिच्चे निच्चं ति विपल्लासं पजहति, अविज्जोघं उत्तरति, अविज्जायोगेन विसंयुज्जति, अविज्जासवेन अनासवो होति, सील-व्वतपरामासकायगन्धं भिन्दति, दिट्ठुपादानं न उपादियति ।

२३०. एवं महानिसस वधकादिवसेन दस्सनं यस्मा ।

तस्मा खन्धे धीरो वधकादिवसेन पस्सेय्या ति ॥

इति साधुजनपापुज्जत्याय कते विसुद्धिमगे

पञ्चाभावनाधिकारे खन्धनिर्देशो नाम

चुद्धसमो परिच्छेदो ।

पन्नरसमो परिच्छेदो आयतनधातुनिर्देशो

१. आयतनानीति द्वादसायतनानि—चक्रायतनं, रूपायतनं, सोतायतनं, सहायतनं, घानायतनं, गन्धायतनं, जिह्वायतनं, रसायतनं, कायायतनं, फोड्ब्रायतनं, मनायतनं, धम्मायतनं इति ।

२. तत्थ

अथ-लक्खण-तावत्त्व-कम-सङ्खेपविथारा ।

तथा दड्ढवतो चेव विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

३. तत्थ विससतो ताव, चक्रयतीति चक्रु । रूप अस्सादेति, विभावेति चाति अथो । रूपयतीति रूप । वण्णविकारं आपज्जमानं हृदयङ्गतभावं पकासेतीति अथो । सुणातीति सोतं । सप्पतीति सद्दो । उदाहरियतीति अथो । घायतीति घान । गन्धयतीति गन्धो । अत्तनो बन्धु सूचयतीति अथो । जीवितं अब्हयतीति जिह्वा । रसन्ति तस्मात्ताति रसो । अस्सादेन्तीति अथो । कुच्छित्तानं सासवधम्मानं आयोति कायो । आयोति उप्पात्तिदेसो । फुसियतीति फोड्ढं । मुनातीति मनो । अत्तनो लक्खणं धारेन्तीति धम्मा ।

४. अविससतो पन आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो आयतनंति वेदितब्बं । चक्रुरूपादिसु हि तंतद्वारारम्भणा चित्तचेतसिका धम्मा सेन सेन अनुभवनादिना किञ्चैन आयतन्ति । उड्ढन्ति घटन्ति वायमन्तीति वुत्तं होति । ते च पन आयभूते धम्मे एतानि तनन्ति । विथारेन्तीति वुत्तं होति । इदञ्च अनमतग्गे संसारे पवत्तं अतीव आयतं संसारदुक्खं याव न निवत्तति ताव नयन्तेव । पवत्तयन्तीति वुत्तं होति । इति सब्बे पिमे धम्मा आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो, आयतन आयतनंति वुच्चन्ति ।

५. अपि च निवासङ्गान्नेन आकरङ्गेन समोसरणङ्गान्नेन सज्जातिदेसङ्गेन कारणङ्गेन च आयतनं वेदितब्बं । तथा हि लोके, इस्सरायतनं वासुदेवायतनंति आदिसु निवासङ्गानं आयतनंति वुच्चति, सुवण्णायतनं रतनायतनंति आदिसु आकरो । सासने पन, “ मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहङ्गमा ” इति [अं ३।४३] आदिसु समोसरणङ्गानं, “ दक्खिणापथो गुत्तं आयतनं ” इति [?] आदिसु सज्जातिदेसो, “ तत्र तत्रेव सक्खिबम्बवत् पापुणाति सति सति आयतने ” इति [अं १।२५८] आदिसु कारणं ।

६. चक्रुआदिसु चापि ते ते चित्तचेतसिका धम्मा निवसन्ति तदायत्तवुत्तितायाति चक्रवादयो नेस निवासङ्गान । चक्रादिसु च ते आकिण्णा तन्निस्सितत्ता तदारम्भणत्ता चाति चक्रवादयो नेसं आकरो । चक्रवादयो च नेस समोसरणङ्गानं, तत्थ तत्थ बन्धुद्वारारम्भण-

वसेन समोसरणतो । चक्खादयो च नेसं सञ्जातिदेसो तस्सियारम्मणभावेन तथेव उप्पत्तितो । चक्खादयो च नेसं कारणं तेसं अभावे अभावतो ति ।

७. इति निवासट्टानट्टेन आकरट्टेन समोसरणट्टानट्टेन सञ्जातिदेसट्टेन कारणट्टेन चा ति इमेहि पि कारणेहि एते धम्मा आयतन आयतन ति वुच्चन्ति । तस्मा यथावुत्तेन अत्थेन, चक्खु च त आयतनञ्चा ति चक्खायतन....पे....धम्मा च ते आयतनञ्चा ति धम्मायतन ति एव तावेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

८. लक्खणा ति चक्खादीनं लक्खणतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो । तानि च पन तेसं लक्खणानि खन्धनिदेसे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

९. तावत्त्वतो ति तावभावतो । इद वुत्त होति—चक्खादयो पि हि धम्मा एव । एव सति धम्मायतनमिच्चेव अक्खा कस्मा द्वादसायतनानी ति वुत्तानी ति चे,—छविज्जाण-कायुप्पत्तिद्वारारम्मणववत्थानतो । इध, छन्नं विज्जाणकायान द्वारभावेन आरम्मणभावेन च ववत्थानतो अयमेतेसं भेदो होती ति द्वादस वुत्तानि ।

१०. चक्खुविज्जाणवीथिपरियापन्नस्स हि विज्जाणकायस्स चक्खायतनमेव उप्पत्तिद्वार, रूपायतनमेव चारम्मणं । तथा इतरानि इतरेसं । छट्ठस्स पन भवङ्गमनसङ्घातो मनायतनेकदेसो व उप्पत्तिद्वारं, असावारणञ्च धम्मायतन आरम्मणं ति । इति छन्न विज्जाणकायानं उप्पत्तिद्वारा-रम्मणववत्थानतो द्वादस वुत्तानी ति । एवमेत्थ तावत्त्वतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

११. कमतो ति इथापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्रमादिसु देसनाक्रमो व युज्जति । अज्झात्ति-केसु हि आयतनेसु सानिदस्सन-सप्पटिघविसयत्ता चक्खायतनं पाकटं ति पठमं देसित । ततो अनिदस्सन-सप्पटिघविसयानि सोतायतनादीनि । अथ वा, दस्सनानुत्तरियसवनानुत्तरियहेतु-भावेन बहूपकारत्ता अज्झत्तिकेसु चक्खायतन-सोतायतनानि पठम देसितानि. ततो घानायतना-दीनि तीणि । पञ्चन्नप्पि गोचरविसयत्ता अन्ते मनायतनं । चक्खायतनादीनं पन गोचरत्ता तस्स तस्स अनन्तरानि बाहिरेसु रूपायतनादीनि ।

१२. अपि च विज्जाणुप्पत्तिकारणववत्थानतो पि अयमेतेस कमो वेदितव्वो । वुत्तं हेतं—“चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाण....पे....मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्जाण ” ति [स २।७२] । एव कमतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१३. सङ्खेपवित्थारा ति सङ्खेपतो हि मनायतनस्स चेव धम्मायतनेकदेसस्स च नामेन, तदवसेसानञ्च आयतनानं रूपेन सङ्गहितत्ता द्वादसापि आयतनानि नामरूपमत्तमेव होन्ति ।

१४. वित्थारतो पन अज्झत्तिकेसु ताव चक्खायतन जातिवसेन चक्खुप्पसादमत्तमेव, पच्चय-गति-निकाय-पुग्गलभेदतो पन अनन्तपपभेद । तथा सोतायतनादीनि चत्तारि । मनायतनं कुसलाकुसल-विपाक-किरियविज्जाणभेदेन एकूननवुत्तिपभेद, एकवीसुत्तरसतपभेद वा, वत्थु-

पटिपदादिभेदतो पन अनन्तप्यभेदं । रूप-सङ्ग-गन्ध-रसायतनानि विसभाग-पञ्चयादिभेदतो अनन्तप्यभेदानि । फोटव्वायतनं पथवीधातु-तेजोधातु-त्रायोधातुवसेन तिप्पभेदं, पञ्चयादिभेदतो अनेकप्यभेदं । धम्मायतनं वेदन्-सञ्जा-सङ्खारकखन्ध-सुखुरूप-निव्वानानं सभावनान्तभेदतो अनेकप्यभेदं ति । एवं सङ्खेपवित्थारा विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

१५. दट्ठव्वतो ति एत्थ पन सव्वानेव सङ्खतानि आयतनानि अनागमनतो अनिगमनतो च दट्ठव्वानि । न हि तानि पुब्बे उदया कुतोचि आगच्छन्ति, न पि उद्ग वया कुदिञ्चि गच्छन्ति, अथ खो पुब्बे उदया अप्पटिलद्वसभावानि, उद्गं वया परिभिन्नसभावानि, पुब्बन्ता-परन्तवेमज्जे पञ्चयायत्तवुत्तिताय अवसानि पवत्तन्ति, तस्मा अनागमनतो अनिगमनतो च दट्ठव्वानि । तथा निरीहकतो अब्यापारतो च । न हि चक्खु-रूपादीनं एवं होति, अद्दो वत अम्हाकं सामगियं विज्जाणं उप्पज्जेय्या ति, न च तानि विज्जाणुप्पादनत्थं द्वारभावेन वत्थुभावेन आरम्भभावेन वा ईहन्ति, न व्यापारमापज्जन्ति, अथ खो धम्मता वेसा यं चक्खुरुपादि-सामगियं चक्खुविज्जाणादीनि सम्भवन्ती ति, तस्मा निरीहकतो अब्यापारतो च दट्ठव्वानि ।

१६. अपि च अज्झत्तिकानि सुज्जो गामो विय दट्ठव्वानि, धुवसुभसुखत्तभावविरहितत्ता, बाहिरानि गामघातकचोरा विय, अज्झत्तिकानं अभिघातकत्ता । वुत्तं हेतं—“चक्खु, भिक्खवे, हज्जति मनापामनापेहि रूपेही ” ति [सं ४।१७५] वित्थारो । अपि च अज्झ-त्तिकानि छ पाणका विय दट्ठव्वानि, बाहिरानि तेसं गोचरा विया ति । एवमेत्थ दट्ठव्वतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

इदं ताव आयतनान वित्थारकथामुख ।

१७. तदनन्तरा पन, धातुयो ति अट्टारस धातुयो—चक्खुधातु, रूपधातु, चक्खु-विज्जाणधातु, सोतधातु, सङ्गधातु, सोतविज्जाणधातु, घानधातु, गन्धधातु, घानविज्जाणधातु, जिह्वाधातु, रसधातु, जिह्वाविज्जाणधातु, कायधातु, फोडव्वधातु, कायविज्जाणधातु, मनोधातु, धम्माधातु, मनोविज्जाणधातु ति ।

१८. तत्थ

• अत्थतो लक्खणादीहि कम तावत्त्व-सङ्खतो ।

पञ्चया अथ दट्ठव्वा वेदितब्बो विनिच्छयो ॥

१९. तत्थ अत्थतो ति, चक्खती ति चक्खु, रूपयती ति रूपं, चक्खुस्स विज्जाणं चक्खुविज्जाणं ति एवमादिना ताव नयेन चक्खादीनं विसेसत्थतो वेदितब्बो विनिच्छयो । अविसेसेन पन विदहति, धीयते, विधानं, विधीयते एताय, एत्थ वा धीयती ति धातु ।

२०. लोकिया हि धातुयो कारणभावेन ववत्थिता हुत्वा सुवण्णरजतादिधातुयो विय सुवण्णरजतादि अनेकप्यकारं संसारदुक्खं विदहन्ति, भारहारेहि च भारो विय सत्तेहि धीयन्ते ।

गारियन्ती ति अत्थो । दुक्खविधानमत्तमेव चेता, अवसवत्तनतो । एताहि च कारण भूताहि णंसारदुक्खं सत्तेहि अनुविधीयति । तथा विहितञ्च तं एतास्वेव धीयति । ठपियती ति अत्थो । ति चक्खादिसु एकेको धम्मो यथासम्भावं, विदहति धीयती ति आदिना अथवसेन धातु ते वुच्चति ।

२१. अपि च, यथा तिथियानं अत्ता नाम सभावतो नत्थि, न एवमेता । एता पन, श्रत्तो सभावं धारेन्ती ति धातुयो । यथा लोके विचित्ता हरितालमनोसिलादयो सेलावयवा गतुयो ति वुच्चन्ति, एवमेता पि धातुयो विय धातुयो । विचित्ता हेते जाणजेय्यावयवा ति । यथा वा सरीरसङ्घातस्स समुदायस्स अवयवभूतेसु रस-सोणितादिसु अञ्जमञ्जविसभागलक्खण-परिच्छिन्नेसु धातुसमञ्जा, एवमेतेसु पि पञ्चक्खन्धसङ्घातस्स अत्ताभावस्स अवयवेसु धातुसमञ्जा वेदितब्बा । अञ्जमञ्जविसभागलक्खणपरिच्छिन्ना हेते चक्खादयो ति ।

२२. अपि च, धातु ति निज्जीवमत्तस्सेवेतं अयिवचनं । तथा हि भगवा, “ लुधातुरो श्रयं, भिक्खु, पुरिसो ” ति [म ३।२३९] आदिसु जीवसञ्जासमूहननत्थं धातुदेसनं अकासी ति । तस्मा यथावुत्तेन अत्थेन, चक्खुं च त धातु च चक्खुधातु.....पे.....मनोविज्जाणञ्च तं गतु च मनोविज्जाणधातु ति एवं तावेत्थ अत्थतो वेदितब्बो विनिच्छयो ।

२३. लक्खणादितो ति चक्खादीनं लक्खणादितो पत्थ वेदितब्बो विनिच्छयो । तानि च न तेसं लक्खणादीनि खन्धनिदेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

२४. कमतो ति इधापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्रमादिसु देसनाक्रमो व युज्जति । सो च पनायं हेतुफलानुपुब्बवग्रथानवसेन वुत्तो । चक्खुधातु रूपधातु ति इदं हि द्वयं हेतु, चक्खु-विज्जाधातु ति फल । एवं सम्बत्थ ।

२५. तावत्वतो ति तावभावतो । इदं वुत्त होति—तेसु तेसु हि सुत्ताभिधम्मपदेसेसु, “ आमा धातु, सुमा धातु, आकासानञ्चायतनधातु, विज्जाणञ्चायतनधातु, आकिञ्चञ्चायतनधातु, नेवसञ्जानासञ्जायतनधातु, सञ्जावेदयितनिरोधधातु ” [स २।१५०], “ कामधातु, व्यापादधातु, विहिंसाधातु, नेक्खम्मधातु, अब्यापादधातु, अविहिंसाधातु ” [विभंग ८६], “ सुखधातु, दुक्खधातु, सोमनस्सधातु, दोमनस्सधातु, उपेक्खाधातु, अविज्जाधातु ” [विभंग ८५], “ आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु ” [सं ५।६६], हीना धातु, मज्झिमा धातु, पणीता धातु ” [दी ३।२१५], “ पथवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु, आकासधातु, विज्जाणधातु ” [विभंग ८२], “ सङ्गता धातु, असङ्गता धातु ” [म ३।६३], अनेकधातुनानाधातुलोको ” ति [म १।७०, अं ५।३४, ३७] एवमादयो अज्जा पि धातुयो दिस्सन्ति । एवं सति सब्बासं वसेन परिच्छेदं अक्त्वा कस्मा, अट्टारसा ति अयमेव परिच्छेदो कतो ति चे,—सभावतो विज्जमानानं सम्बधातूनं तदन्तो गधत्ता ।

२६. रूपधातु येव हि आभा धातु । सुभा पन रूपादिपटिवद्भा । कस्मा ? सुभ-
निमित्तता । सुभनिमित्त हि सुभा धातु, तच्च रूपादिविनिमुक्त न विज्जति । कुसलविपाकारम्मणा
वा रूपादयो एव सुभा धातू ति रूपादिमत्तमेवेसा । आकासानञ्चायतनधातुआदिसु चित्तं
मनोविज्जाणधातु येव । सेसा धम्मधातु । सञ्जावेदयितनिरोधधातू पन सभावतो नत्थि ।
धातुद्वयनिरोधमत्तमेव हि सा ।

२७. कामधातु धम्मधातुमत्त वा होति । यथाह—“ तत्थ कतमा कामधातु ?
कामपटिसयुत्तो तक्को वितक्को....मिच्छासङ्कप्पो ” ति [विभंग ८६] । अट्टारसापि वा धातुयो ।
यथाह—“ हेइत्तो अवीचिनिरयं परियन्त करित्वा उपरितो परनिमित्तवसवत्तिदेवे अन्तो
करित्वा य एतस्मि अन्तरे, एत्थावचरा, एत्थ परियापन्ना खन्धा धातू आयतना रूपा वेदना
सञ्जा सङ्गारा विज्जाण, अय वुच्चति कामधातू ” ति [विभंग ८६] ।

२८. नेक्खम्मधातु धम्मधातु एव । “ सच्चे पि कुसलाधम्मा नेक्खम्मधातू ” ति [विभंग
८६] वचनतो मनोविज्जाणधातु पि होति येव । व्यापाद-विहिंसा-अध्यापाद-अविहिंसा-सुख-
दुःख-सोमनस्स-दोमनस्सुपेक्खा-अविज्जा-आरम्भ-निक्कम-परक्कमधातुयो धम्मधातु येव ।

२९. हीन-मज्झिम-पणीतधातुयो अट्टरसधातुमत्तमेव । हीना हि चक्खादयो हीना धातु,
मज्झिम-पणीता मज्झिमा चेव पणीता च । निप्परियायेन पन अकुसला धम्मधातु-मनोविज्जाण-
धातुयो हीना धातु । लोकिया कुसलाव्याकता उभो पि, चक्खुधातुआदयो च मज्झिमा धातु ।
लोकुत्तरा पन धम्मधातु-मनोविज्जाणधातुयो पणीता धातु ।

३०. पथवी-तेजो-वायोधातुयो फोड्ढब्बधातु येव । आपोधातु आकासधातु च धम्मधातु
येव । विज्जाणधातु चक्खुविज्जाणादिसत्तविज्जाणधातुसङ्खेपो येव ।

३१. सत्तरस वातुयो धम्मधातुएकदेसो च सङ्खता धातु । असङ्खता पन धातु धम्म-
धातुएकदेसो व । अनेकधातुनानाधातुलोको पन अट्टारसधातुपुण्णभेदमत्तमेवा ति । इति सभावतो
विज्जमानानं सब्बधातुन तदन्तो गधत्ता अट्टारसेव वुत्ता ति ।

३२. अपि च विजाननसभावे विज्जाणे जीवसज्जीन सञ्जासमूहननत्थम्पि अट्टारसेव
वुत्ता । सन्ति हि सत्ता विजाननसभावे विज्जाणे जीवसज्जीनो । तेस चक्खु-सोत-धान-जिह्वा-
काय-मनोधातु-मनोविज्जाणधातुभेदेन तस्स अनेकत्तं, चक्खुरूपादिपच्चयावत्तवुत्तिताय अनिच्चतश्च
पकासेत्वा दीघरत्तानुसयित जीवसज्ज समूहानितुकामेन भगवता अट्टारस धातुयो पकासिता ।

३३. किञ्च भिद्यो तथावेनेय्यज्झासयवसेन च । ये च इमाय अनतिसङ्खेपवित्थाराय
देसनाय वेनेय्यसत्ता, तदज्झासयवसेन च अट्टारसेव पकासिता ।

सङ्खेपवित्थरनयेन तथा तथा हि धम्मं पकासयति एस यथा यथास्स ।

सद्धम्मतेजविहत्त विलय खणेन वेनेय्यसत्तद्दयेसु तमो पयाती ति ॥

एवमेत्थ तावत्त्वतो वेदितव्वो विनिच्छयो ।

३४. सङ्गतो ति, चक्रुधातु ताव जातितो, एको धम्मो त्वेव सङ्ग गच्छति चक्रुष्पसादो, तथा सोत-धान-जिह्वा-काय-रूप-सद्-गन्ध-रस-वातुयो सोतप्पसादादिवसेन । फोड्ढधातु पन पथवी-तेजो-वायोवसेन, तयो धम्मा ति सङ्ग गच्छति । चक्रुविज्जाणधातु कुसलाकुसलविपाकवसेन, द्वे धम्मा ति सङ्ग गच्छति, तथा सोत-वान-जिह्वा-कायविज्जाणधातुयो । मनोधातु पन पञ्चद्वारावज्जन-कुसलाकुसलविपाकसम्पटिच्छन्नवसेन, तयो धम्मा ति सङ्ग गच्छति । धम्मधातु तिण्ण अरूपकखन्धान सोळसन्न सुखुमरूपान असङ्गताय च धातुया वसेन, वीसति धम्मा ति सङ्ग गच्छति । मनोविज्जाणधातु सेसकुसलाकुसलाद्याकतविज्जाणवसेन, छसत्तति धम्मा ति सङ्ग गच्छति । एवमेत्थ सङ्गतो पि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

३५. पच्चया ति एत्थ च, चक्रुधातु ताव चक्रुविज्जाणधातुया विण्युत्त-पुरेजात-अथि-अविगत-निस्सयिन्द्रियपच्चयान वसेन छहि पच्चयेहि पच्चयो होति । रूपधातु पुरेजात-अथि-अविगतारम्मणपच्चयान वसेन चतूहि पच्चयेहि पच्चयो होति । एव सोतविज्जाणधातुआदीन सोतधातु-सद्धातुआदयो ।

३६. पच्चन्न पन नेस आवज्जनमनोधातु अनन्तर-समनन्तर-नथि-विगतानन्तरूपनिस्सय-वसेन पच्चहि पच्चयेहि पच्चयो होति, ता च पच्च पि सम्पटिच्छन्नमनोधातुया, तथा सम्पटिच्छन्नमनोधातु सन्तरिणमनोविज्जाणधातुया, सा च वोड्ढपनमनोविज्जाणधातुया, वोड्ढपनमनोविज्जाणधातु च जवनमनोविज्जाणधातुया । जवनमनोविज्जाणधातु पन अनन्तराय जवनमनोविज्जाणधातुया, तोहि चेव पच्चहि आसेवनपच्चयेन चा ति छहि पच्चयेहि पच्चयो होति । एस ताव पच्चद्वारे नयो ।

३७. मनोद्वारे पन भवङ्गमनोविज्जाणधातु आवज्जनमनोविज्जाणधातुया, आवज्जनमनो-विज्जाणधातु च जवनमनोविज्जाणधातुया पुरिमेहेव पच्चहि पच्चयेहि पच्चयो होति ।

३८. धम्मधातु पन सत्तन्नप्पि विज्जाणधातून सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पुत्त-अथि-अविगतादीहि बहुधा पच्चयो होति । चक्रुधातुआदयो पन एकच्चा च धम्मधातु एकच्चाय मनोविज्जाणधातुया आरम्मणपच्चयादीहि पच्चया होन्ति ।

३९. चक्रुविज्जाणधातुआदिनञ्च न केवलं चक्रुरुपादयो व पच्चया होन्ति, अथ खो आलोकादयो पि । तेनाहु पुब्बाचरिया—“ चक्रुरुपालोकमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति चक्रुविज्जाण । सोतसद्विवरमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति सोतविज्जाण । घानगन्धवायुमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति घानविज्जाण । जिह्वारसआपमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति जिह्वविज्जाण । कायफोड्ढवपथग्रीमनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति कायविज्जाण । भवङ्गमनधम्ममनसिकारे पटिच्च उप्पज्जति मनोविज्जाण ” ति [ ] । अयमेत्थ सङ्केपो । वित्थारतो पन पच्चयप्पभेदो पटिच्चसमुपादनिद्देसे आविभविस्सती ति । एवमेत्थ पच्चयतो पि वेदितब्बो विनिच्छयो ।

४०. दड्ढत्वा ति, दड्ढत्वातो पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो ति अत्थो । सङ्गा एव हि सङ्गता धातुयो पुब्बन्तापरन्तविचित्तो धुवसुभसुखत्तभावसुञ्जतो पच्चयायत्तवुत्तितो च दड्ढत्वा ।

४१. विसेतो पनेत्थ भेरितलं विय चक्खुधातु दड्ढ्वा, दण्डो विय रूपधातु, सद्दो विय चक्खुविज्जाणधातु । तथा आदासतलं विय चक्खुधातु, मुखं विय रूपधातु, मुखनिमित्तं विय चक्खुविज्जाणधातु । अथ वा, उच्छ्रितिला विय चक्खुधातु, यन्तचक्रयट्ठि विय रूपधातु, उच्छुरसतेलानि विय चक्खुविज्जाणधातु । तथा अधरारणी विय चक्खुधातु, उत्तरारणी विय रूपधातु, अग्गि विय चक्खुविज्जाणधातु । एस नयो सोतधातुआदिस्सु ।

४२. मनोधातु पन यथासम्भवतो चक्खुविज्जाणधातुआदीनं पुरेचरानुचरा विय दड्ढ्वा । ग्मधातुया वेदनाक्खन्धो सल्लमिव सूलमिव च दड्ढ्वा, सज्जासङ्कारक्खन्धा वेदनासल्लसूलयोगा भ्रातुरा विय । पुथुज्जनानं वा सज्जा आसादुक्खजननतो रिक्तमुट्ठि विय, अयथाभुच्चानिमित्त-
पाहकतो वनमिगो विय । सङ्कारा पटिसन्धियं पक्खिपनतो अङ्गाकासुयं खिपनपुरिसा विय, तातिदुक्खानुबन्धतो राजपुरिसानुबन्धचोरा विय, सब्बानत्थावहस्स खन्धसन्तानस्स हेतुतो वेसरुक्खबीजानि विय । रूपं नानाविधूपद्वनिमित्ततो उरचक्कं विय दड्ढ्वा । असङ्कता पन तातु अमततो सन्ततो खेमतो च दड्ढ्वा । कस्मा ? सब्बानत्थपटिपक्खभूतत्ता ।

४३. मनोविज्जाणधातु आरम्भणेषु ववत्थानाभावतो अरज्जमक्कटो विय, दुद्धमनतो मस्सखलुक्को विय, यत्थकामनिपातितो वेहासक्खित्तदण्डो विय, लोभदोसादिनानप्पकारकिलेसवेस-
ोगतो रक्कनटो विय दड्ढ्वा ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पज्जाभावनाधिकारे आयतनधातुनिर्देशो नाम
पन्नरसमो परिच्छेदो ।

सोळसमो परिच्छेदो इन्द्रियसच्चनिद्देशो

१. धातूनं अनन्तरं उद्दिष्टानि पन, इन्द्रियानी ति बावीसति इन्द्रियानि—चक्षुर्द्रियं सोतिन्द्रियं घानिन्द्रियं जिह्विन्द्रियं कायिन्द्रियं मनिन्द्रियं, इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं, सुखिन्द्रियं दुःखिन्द्रियं सोमनस्सिन्द्रियं दोमनस्सिन्द्रियं उपेक्खिन्द्रियं, सद्दिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं समाधिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं अञ्जिन्द्रियं अञ्जाताविन्द्रियं ति ।

२. तथ

अथतो लक्खणादीहि कमतो च विजानिया ।

भेदाभेदा तथा किच्चा भूमितो च विनिच्छय ॥

३. तथ चक्खादीनं ताव, चक्खती ति चक्खू ति आदिना नयेन अथो पकासितो । पच्छिमेसु पन तासु पठमं, पुब्बभागे अनञ्जातं अमतं पदं चतुसच्चथम्मं वा जानिस्सामी ति एवं पटिपन्नस्स उप्पज्जनतो, इन्द्रियइसम्भवतो च अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं ति वुत्त । दुतियं आजाननतो, इन्द्रियइसम्भवतो च अञ्जिन्द्रियं । ततियं अञ्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निष्ठितञाणकिच्चस्स खीणासवस्स उप्पज्जनतो, इन्द्रियइसम्भवतो च अञ्जाताविन्द्रियं ।

४. को पन नेसं इन्द्रियडो नामा ति ? इन्दलिङ्गडो इन्द्रियडो, इन्ददेसितडो इन्द्रियडो, इन्ददिङ्गडो इन्द्रियडो, इन्दसिङ्गडो इन्द्रियडो, इन्दजुङ्गडो इन्द्रियडो । सो सव्वो पि इध यथायोगं युज्जति ।

५. भगवा हि सम्मासम्बुद्धो परमिस्सरियभावतो इन्दो, कुसलाकुसलञ्च कम्म, कम्मेसु कस्सचि इस्सरियाभावतो । तेनेत्थ, कम्मसज्जनितानि ताव इन्द्रियानि कुसलाकुसल कम्मं उल्लिङ्गेन्ति, तेन च सिट्ठानी ति इन्दलिङ्गडेन इन्दसिङ्गडेन च इन्द्रियानि । सव्वानेव पनेतानि भगवता यथाभूततो पकासितानि च अभिसम्बुद्धानि चा ति इन्ददेसितडेन इन्ददिङ्गडेन च इन्द्रियानि । तेनेव च भगवता मुनिन्देन कानिचि गोचरासेवनाय, कानिचि भावनासेवनाय सेवितानी ति इन्दजुङ्गडेनापि इन्द्रियानि ।

६. अपि च आधिपच्चसङ्घातेन इस्सरियडेनापि एतानि इन्द्रियानि । चक्षुर्विज्जाणादि-
प्पवत्तियं हि चक्खादीनं सिद्धं आधिपच्च, तस्मिं तिकखे तिकखत्ता, मन्दे च मन्दत्ता ति । अयं तावेत्थ अथतो विनिच्छयो ।

७. लक्खणादीही ति लक्खण-रस-पच्चुप्पट्टान-पदट्टानेहि पि चक्खादीनं विनिच्छयं विजानिया ति अथो । तानि च तेसं लक्खणादीनि खन्धनिद्देशे वुत्तानेव । पञ्चिन्द्रियादीनि हि चत्तारि अथतो अमोहो येव । सेसानि तथ सरूपेनेव आगतानि ।

८. **कमतो** ति, अयम्पि देसनाक्रमो व । तत्थ, अञ्जत्तधम्मपरिज्जाय अरियभूमिपटि-
लाभो होती ति अत्तभावपरियापन्नानि चक्खुन्द्रियादीनि पठम देसितानि । सो पन अत्तभावो
य धम्मं उपादाय इत्थी ति वा पुरिसो ति वा सङ्ख गच्छति, अयं सो ति निदस्सनत्थं ततो
इत्थिन्द्रियं, पुरिसिन्द्रियञ्च । सो दुविधो पि जीवितिन्द्रियपटिब्रवुत्तो ति आपनत्थ ततो
जीवितिन्द्रियं । याव तस्स पवात्ति, ताव एतेसं वेदयितान अनिवत्ति, यञ्च किञ्चि वेदयितं सञ्चं
तं दुक्ख ति आपनत्थ ततो सुखिन्द्रियादीनि । तनिरोधत्थं पन एते धम्मा भावेत्तञ्चा ति
पटिपत्तिदस्सनत्थ ततो सद्दादीनि । इमाय पटिपत्तिया एस धम्मो पठमं अत्तनि पातुभवती
ति पटिपत्तिया अमोघभावदस्सनत्थं ततो अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रिय । तस्सेव फलत्ता ततो
अनन्तरं भावेत्तञ्चतो च ततो अञ्जिन्द्रियं । ततो परं भावनाय इमस्स अधिगमो, अधिगते च
पनिमस्मि नत्थि किञ्चि उत्तरि करणीयं ति आपनत्थ अन्ते परमस्सासभूतं अञ्जाताविन्द्रिय देसितं
ति । अयमेत्थ कम्पो ।

९. **भेदाभेदा** ति, जीवितिन्द्रियस्सेव चेत्थ भेदो । त हि रूपजीवितिन्द्रिय अरूप-
जीवितिन्द्रियं ति दुविधं होति । सेसानं अभेदो ति । एवमेत्थ भेदाभेदतो विनिच्छयं विजानिया ।

१०. **किञ्चा** ति, किमिन्द्रियान किञ्च ति चे,—चक्खुन्द्रियस्स ताव, “ चक्खायतन
चक्खुविज्जाणधानुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ५] वचनतो
यं तं इन्द्रियपच्चयभावेन साधेतञ्चं अत्तनो तिक्खमन्दादिभावे चक्खुविज्जाणादिधम्मानं
तिक्खमन्दादिसङ्घातं अत्ताकारानुवत्तापन, इदं किञ्चं । एवं सोतवानजिह्वाकायानं । मनिन्द्रियस्स
पन सहजातधम्मान अत्तनो वसवत्तापनं । जीवितिन्द्रियस्स सहजातधम्मानुपालन । इत्थिन्द्रियपुरि-
सिन्द्रियान इत्थिपुरिसिल्लिङ्गनिमित्तकुत्ताकप्पाकारानुविधान । सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सिन्द्रियानं
सहजातधम्मे अभिभवित्वा यथासक ओळारिकाकारानुपापन । उपेक्खिन्द्रियस्स सन्तपर्णीतमञ्ज-
त्ताकारानुपापनं । सद्दादीनं पटिपक्खाभिभवन, सम्पयुत्तधम्मानञ्च पसन्नाकारादिभावसम्पापन ।
अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियस्स सञ्जोजनत्तयप्पहानञ्चेव सम्पयुत्तानञ्च तप्पहानाभिमुखभावकरण ।
अञ्जिन्द्रियस्स कामरागव्यापादादितनुकरणप्पहानञ्चेव सहजातानञ्च अत्तनो वसानुवत्तापनं ।
अञ्जाताविन्द्रियस्स सञ्चकिञ्चेसु उस्सुकुप्पहानञ्चेव अमताभिमुखभावपच्चयता च सम्पयुत्तान ति ।
एवमेत्थ किञ्चतो विनिच्छयं विजानिया ।

११. **भूमितो** ति, चक्खु-सोत-वान-जिह्वा-काय-इत्थि-पुरिस-सुख-दुक्ख-दोमनस्सिन्द्रियानि
चेत्थ कामावचरानेव । मनिन्द्रिय-जीवितिन्द्रिय-उपेक्खिन्द्रियानि, सद्दा-विरिय-सत्ति-समाधि-
पञ्जिन्द्रियानि च चतुर्भूमिपरियापन्नानि । सोमनस्सिन्द्रिय कामावचर-रूपावचर लोकुत्तरवसेन भूमि-
त्तयपरियापन्नं । अवसाने तीणि लोकुत्तरानेवा ति । एवमेत्थ भूमितो पि विनिच्छयं विजानिया ।

१२. एव हि विजानन्तो

सवेगबहुलो भिक्खु ठितो इन्द्रियसंवरे ।

इन्द्रियानि परिज्जाय दुक्खस्सन्तं करिस्सती ति ॥

इदं इन्द्रियानं वित्यारकथामुखं ।

१३. तदनन्तरानि पन सञ्चानी ति चत्तारि अरियसञ्चानि—दुक्खं अरियसच्चं, दुक्ख-समुदयं अरियसच्चं, दुक्खनिरोधं अरियसच्चं, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा अरियसच्च ति ।

१४. तत्थ

विभागतो निब्बचन-लक्खणादिष्वभेदतो ।

अत्थत्थुद्धारतो चैव अनूनाधिकतो तथा ॥

कमतो जातिआदीनं निच्छया आणकिच्चतो ।

अन्तोगतानं पभेदा उपमातो चतुक्कतो ॥

सुज्जतेकविधादीहि सभागविसभागतो ।

विनिच्छयो वेदितव्वो विज्जुना सासनक्रमे ॥

१५. तत्थ विभागतो ति, दुक्खादीनं हि चत्तारो चत्तारो अथा विभत्ता तथा अवितथा अनञ्जथा, ये दुक्खादीनि अभिसमेतेहि अभिसमेतव्वा । यथाह—“ दुक्खस्स पीळनडो सङ्खतडो सन्तापडो विपरिणामडो, इमे चत्तारो दुक्खस्स दुक्खट्ठा तथा अवितथा अनञ्जथा.... समुदयस्स आयूहनडो निदानडो संयोगडो पल्लोवडो....निरोधस्स निस्सरणडो विवेकडो असङ्खतडो अमतडो....मग्गस्स निव्यानडो हेतुडो दस्सनडो अधिपतेव्यडो, इमे चत्तारो मग्गस्स मग्गट्ठा तथा अवितथा अनञ्जथा ” ति [पटि २।१०४-५] । तथा “ दुक्खस्स पीळनडो सङ्खतडो सन्तापडो विपरिणामडो अभिसमयडो ” ति [पटि १।११८] एवमादि । इति एवं विभत्तानं चतुन्न चतुन्नं अत्थानं वसेन दुक्खादीनि वेदितव्वानी ति । अयं तावेत्थ विभागतो विनिच्छयो ।

१६. निब्बचन-लक्खणादिष्वभेदतो ति एत्थ पन निब्बचनतो ताव, इध दु इति अय सद्दो कुच्छिते दिस्सति । कुच्छित हि पुत्त दुपुत्तो ति वदन्ति । ख-सद्दो पन तुच्छे । तुच्छं हि आकासं खं ति वुच्चति । इदञ्च पठमं सच्च कुच्छित अनेकउपदवाविट्ठानतो, तुच्छ बालजनपरि-काषित-धुवसुभसुखत्तभावविरहिततो, तस्मा कुच्छितत्ता तुच्छत्ता च दुक्खं ति वुच्चति ।

१७. सं इति च अय सद्दो, समागमो समेतं ति आदिसु संयोग दीपेति, उ इति अयं, उप्पन्नं उदित ति आदिसु उप्पत्ति । अयसद्दो कारणं दीपेति । इदञ्चापि द्रुतियसच्च अवसेस-पच्चयसमायोगे सति दुक्खस्सुप्पत्तिकारण । इति दुक्खस्स सयोगो उप्पत्तिकारणत्ता दुक्खसमुदयं ति वुच्चति ।

१८. ततियसच्चं पन, यस्मा नि-सद्दो अभावं, रोवसद्दो च चारकं दीपेति, तस्मा अभावो एत्थ संसारचारकसङ्घातस्स दुक्खरोधस्स सब्बगतिमुज्जत्ता, समधिगते वा तस्मिं ससारचारक-

सङ्घातस्स दुक्खरोधस्स अभावो होति तप्पटिपक्खत्ता ति पि दुक्खनिरोधं ति बुच्चति । दुक्खस्स वा अनुप्पादनिरोधपच्चयत्ता दुक्खनिरोधं ति ।

१९. चतुत्थसच्चं पन, यस्मा एतं दुक्खनिरोधं गच्छति आरम्भणवसेन तदभिमुखभूतत्ता, पटिपदा च होति दुक्खनिरोधपत्तिया, तस्मा दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा ति बुच्चति ।

२०. यस्मा पनेतानि बुद्धादयो अरिया पटिविज्जन्ति, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ति । यथाह—“ चत्तारिमानि, भिक्खवे, अरियसच्चानि । कतमानि....पे ...इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि ” [स ५।४२५-२६] । अरिया इमानि पटिविज्जन्ति, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ति ।

२१. अपि च, अरियस्स सच्चानी ति पि अरियसच्चानि । यथाह—“ सदेवके, भिक्खवे, लोके....पे....मनुस्साय तथागतो अरियो, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ती ति [सं ५।४३५] । अथ वा, एतेस अभिसम्बुद्धत्ता अरियभावसिद्धितो पि अरियसच्चानि । यथाह—“ इमेस खो, भिक्खवे, चतुल्लं अरियसच्चान यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो ति बुच्चती ” ति [स ५।४३३] ।

२२. अपि च खो पन, अरियानि सच्चानी ति पि अरियसच्चानि । अरियानी ति अवि-
तथानि । अविसंवादकानी ति अत्थो । यथाह—“ इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि
तथानि अवितथानि अनञ्जथानि, तस्मा अरियसच्चानी ति बुच्चन्ती ” ति [स ५।४३५] ।
एवमेत्थ निब्वचनतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

२३. कथं लक्खणादिप्पभेदतो ? एत्थ हि बाधनलक्खण दुक्खसच्चं, सन्तापनरसं,
पवत्तिपच्चुपट्टानं । पभव्लक्खणं समुदयसच्चं, अनुपच्छेदकरणरसं, पल्लिवोधपच्चुपट्टानं । सन्ति-
लक्खणं निरोधसच्चं, अच्चुतिरसं, अनिमित्तपच्चुपट्टानं । निव्यानलक्खणं मग्गसच्चं, किलेसप्पहान-
करणरसं, उट्टानपच्चुपट्टानं । अपि च पवत्ति-पवत्तन-निवत्ति-निवत्तनलक्खणानि पटिपाटिया, तथा
सङ्घत-तण्हा-असङ्घत-दस्सनलक्खणानि चा ति । एवमेत्थ लक्खणादिप्पभेदतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

२४. अत्थत्थुद्धारतो चेवा ति एत्थ पन अत्थतो ताव, को सच्चडो ति चे,—यो पञ्चा-
चक्खुना उपपरिक्खमानान माया व विपरीतो, मरीचि व विसंवादको, तिथियानं अत्ता व
अनुपलब्धसभावो च न होति, अथ खो बाधनपभव-सन्ति-निव्यानपकारेण तच्छाविपरीत-
भूतभावेन अरियव्याणस्स गोचरो होति येव, एस अग्गिलक्खणं विय, लोकपकति विय च
तच्छाविपरीतभूतभावो सच्चडो ति वेदितब्बो । यथाह—“ इदं दुक्खं ति, भिक्खवे, तथमेतं,
अवितथमेत, अनञ्जथमेतं ” ति [स ५।४३०] वित्थारो ।

२५. अपि च,

नाबाधकं यतो दुक्खं, दुक्खा अज्जं न बाधकं ।

बाधकत्तनियामेन ततो सच्चमिदं मतं ॥
 तं विना नाञ्जतो दुक्ख, न होति न च त ततो ।
 दुक्खहेतुनियामेन इति सच्चं विसत्तिका ॥
 नाञ्जा निब्बानतो सन्ति, सन्तं न च न तं यतो ।
 सन्तभावनियामेन ततो सच्चमिदं मतं ॥
 मग्गा अञ्ज न निव्यानं, अनिव्यानो न चापि सो ।
 तच्छनिव्यानभावत्ता इति सो सच्चसम्मतो ॥
 इति तच्छाविपल्लास-भूतभावं चतूस्वपि ।
 दुखादिस्वविसेसेन सच्चं आहु पण्डिता ति ॥

एवं अत्थतो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२६. कथं अत्थुद्धारतो ? इधायं सच्चसद्दो अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति । सेय्यथिद—
 “ सच्चं भणे न कुञ्जेय्या ” ति [ध २२४] आदिसु वाचासच्चे । “ सच्चे ठिता समण-
 ब्राह्मणा चा ” ति [ ] आदिसु विरतिसच्चे । “ कस्मा नु सच्चानि वदन्ति नाना,
 पवादियासे कुसलावदाना ” ति [सु ८८५] आदिसु दिड्डिसच्चे । “ एकं हि सच्चं न दुतीयं ”
 ति [सु ८८४] आदिसु परमत्थसच्चे निब्बाने चेव मग्गे च । चतुन्नं सच्चानं कति कुसला ”
 ति [पटि २।१०८, विमंग ११२] आदिसु अरियसच्चे । स्वायमिधापि अरियसच्चे वत्तती
 ति । एवमेत्थ अत्थुद्धारतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२७. अनूनाधिकतो ति, कस्मा पन चत्तारेव अरियसच्चानि वुत्तानि अनूनानि अनधि-
 कानी ति चे,—अञ्जस्सासम्भवतो, अञ्जतरस्स च अनपनेय्यभावतो । न हि एतेहि अञ्ज
 अधिकं वा, एतेसं वा एकप्पि अपनेतव्वं सम्भोति । यथाह—“ इध, भिक्खवे, आगच्छेय्य
 समणो वा ब्राह्मणो वा, नेतं दुक्ख अरियसच्च, अञ्ज दुक्ख अरियसच्चं, अहमेतं दुक्ख अरिय-
 सच्चं ठपेत्वा अञ्ज दुक्खं अरियसच्चं पञ्जपेस्सामी ति, नेत ठान विज्जती ” ति [ ]
 आदि । यथा चाह—“ यो हि कोचि, भिक्खु, समणो वा ब्राह्मणो वा एव वदेय्य—नेत दुक्खं
 पठम अरियसच्चं यं समणेन गोतमेन दोसितं, अहमेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पच्चक्खाय अञ्जं
 दुक्खं पठमं अरियसच्चं पञ्जपेस्सामी ति, नेत ठान विज्जती ” ति [स ५।४२८] आदि ।

२८. अपि च पवत्तिमाचिक्खन्तो भगवा सहेतुक आचिक्खि, निवत्तिञ्च सउपाय । इति
 पवत्ति-निवत्ति-तदुभयहेतून् एतपरमतो चत्तारेव वुत्तानि । तथा परिञ्जेय्य-पहातव्व सच्चिकातव्व-
 भावेतव्वानं, तण्हावत्थु-तण्हा-तण्हानिरोध-तण्हानिरोधुपायानं, आलय-आलयारामता-आलय-
 समुग्घात-आलयसमुग्घातकुपायानञ्च वसेनापि चत्तारेव वुत्तानी ति । एवमेत्थ अनूनाधिकतो
 विनिच्छयो वेदितव्वो ।

२९. कमतो ति अय पि देसनाक्रमो व । एत्थ च, ओळारिकत्ता सच्चसत्तसाधारणत्ता च सुविज्जेय्य ति दुक्खसच्च पठमं वुत्तं, तस्सेव हेतुदस्सनत्थ तदनन्तरं समुदयसच्चं, हेतुनिरोधा फलनिरोधो ति आपनत्थ ततो निरोधसच्च, तदधिगमूपायदस्सनत्थं अन्ते मग्गसच्चं ।

३०. भवसुखस्सादगधितान वा सत्तान सवेगजननत्थ पठमं दुक्खमाह, त नेव अकतं आगच्छति, न इस्सरनिम्मानादितो होति, इतो पन होती ति आपनत्थं तदनन्तरं समुदयं, ततो सहेतुकेन दुक्खेन अभिभूतत्ता सविग्गमानसानं दुक्खनिस्सरणगवेसीनं निस्सरणदस्सनेन अस्सासजननत्थ निरोध, ततो निरोधाधिगमत्थ निरोधसम्पापक मग्ग ति । एवमेत्थ कमतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

३१. जातिआदीनं निच्छया ति, ये ते अरियसच्चानि निदिसन्तेन भगवता, “ जाति पि दुक्खा, जरा पि दुक्खा, मरणम्पि दुक्ख, सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा पि दुक्खा, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो, यम्पिच्छ न लभति तम्पि दुक्खं, सङ्घित्तेन पञ्चपादानक्खन्वा दुक्खा ” ति [विभंग ९९] दुक्खनिर्देशे द्वादस धम्मा, “ यायं तण्हा पोन्वभविका नन्दिरागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी, सेय्यथिदं—कामतण्हा भयतण्हा विभव-तण्हा ” ति [विभंग १०१] समुदयनिर्देशे तिविया तण्हा, “ यो तस्सा येव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनाल्लो ” ति [विभंग १०३] एवं निरोध-निर्देशे अत्थतो एकमेव निब्बानं, “ कतमं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा अरियसच्चं ? अयमेव अरियो अङ्गिको मग्गो, सेय्यथिदं—सम्मादिट्ठि....पे....सम्मासमाधी ” ति [विभंग १०४] एवं मग्गनिर्देशे अट्ठ धम्मा ति, इति चतुन्नं सच्चानं निर्देशे जातिआदयो धम्मा वुत्ता, तेस जाति-आदीनं निच्छया पि एत्थ विनिच्छयो वेदितब्बो ।

३२. सेय्यथिदं—अय हि जातिसदो अनेकत्थो । तथाहेस, “ एकम्पि जातिं, द्वे पि जातियो ” ति [दी १।८१] एत्थ भवे आगतो । “अत्थि, विसाखे, निगण्ठा नाम समणजाती ” ति [अं१।२०६] एत्थ निकाये । “जाति द्वीहि खन्वेहि सङ्गहिता” ति [धातु १५] एत्थ सङ्घतलक्खणे । “यं मातुकुच्छिस्मि पठम चित्त उप्पन्नं, पठमं विज्जाण पातुभूतं, तदुपादाय सा वस्स जाती” ति [महा ९३] एत्थ पटिसन्धियं । “सम्पतिजातो, आनन्द, बोधिसत्तो” ति [म ३।१२३] एत्थ पसूतियं । “ अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेना ” ति [दी १।११३ एवमादिषु] एत्थ कुले । “ यतोहं, भगिनि, अरियाय जातिया जातो ” ति [म २।१०३] एत्थ अरियसल्ले ।

३३. स्वायमिव गम्भसेय्यकानं पटिसन्धितो पडाय याव मातुकुच्छिम्हा निक्खमन ताव पवत्तेसु खन्धेसु, इतरेसं पटिसन्धिखन्धेस्वेवा ति दट्ठब्बो । अयम्पि च परियायकथा व । निष्परियायतो पन तत्थ तत्थ निव्वत्तमानानं सत्तान ये ये खन्वा पातुभवन्ति, तेसं तेसं पठम-पातुभावो जाति नाम ।

३४. सा पनेसा तत्थ तत्थ भवे पठमामिनिव्वत्तिलक्खणा, निव्यातनरसा, अतीतभवतो

इध उम्मुज्जनपञ्चपहाना, दुक्खविचित्तापञ्चपहाना वा । कस्मा पनेसा दुक्खा ति चे,— अनेकेसं दुक्खान वथुभावतो । अनेकानि हि दुक्खानि । सेय्यथिद—दुक्खदुक्खं, विपरिणामदुक्खं, सङ्खारदुक्खं, पटिच्छन्नदुक्खं, अपटिच्छन्नदुक्खं, परियायदुक्खं, निष्परियायदुक्ख ति ।

३५. तत्थ कायिकचेतसिका दुक्खा वेदना सभावतो च नामतो च दुक्खत्ता दुक्ख-दुक्खं ति वुच्चति । सुखा वेदना विपरिणामे दुक्खुप्पत्तिहेतुतो विपरिणामदुक्खं । उपेक्खा-वेदना चेव अवसेसा च तेभूमका सङ्खारा उदयव्वयपरिपीळितत्ता सङ्खारदुक्खं । कण्णसूल-दन्तसूल-रागजपरिळाह-दोसजपरिळाहादिकायिकचेतसिको आवाधो पुच्छित्वा जानितव्वतो उपक्कमस्स च अपाकटभावतो पटिच्छन्नदुक्खं नाम, अपाकटदुक्खं ति पि वुच्चति । द्वत्तिसकम्मकरणादिसमुद्धानो आवाधो अपुच्छित्वा व जानितव्वतो उपक्कमस्स च पाकटभावतो अप्पटिच्छन्नदुक्खं नाम, पाकटदुक्खं ति पि वुच्चति । ठपेत्वा दुक्खदुक्ख सेसं दुक्खसच्चविभङ्गे आगत जातिआदि सव्वम्पि तस्स तस्स दुक्खस्स वथुभावतो परियायदुक्खं । दुक्खदुक्खं पन निष्परियायदुक्खं ति वुच्चति ।

३६. तत्राय जाति, यं तं बालपण्डितसुत्तादिसु भगवता पि उपमावसेन पकासितं आपायिकं दुक्ख, यच्च सुगतियम्पि मनुस्सलोके गम्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्ख उप्पज्जति, तस्स वथुभावतो दुक्खा ।

३७. तत्रिदं गम्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्खं । अय हि सत्तो मातुकुच्छिम्हि निव्वत्तमानो न उप्पल-पदुम-पुण्डरीकादिसु निव्वत्तति, अय खो हेडा आमासयस्स, उपरि पक्कासयस्स, उदरपटलपिट्ठिकण्टकानं वेमज्जे परमसम्बाधे तिव्वन्धकारे नानाकुणपगन्धपरिभावितपरम-दुग्गन्धपवनविचरिते अविमत्तजेगुच्छे कुच्छिपदेसे, पूतिमच्छूतिकुम्मासचन्दनिकादिसु किमि विय निव्वत्तति । सो तत्थ निव्वत्तो दस मासे मातुकुच्छिसम्भवेन उस्मना पुटपाकं विय पच्चमानो, पिड्डपिण्डि विय सेदियमानो, समिज्जनपसारणादिरहितो अधिमत्त दुक्खमनुभोती ति । इद ताव गम्भोक्कन्तिमूलक दुक्खं ।

३८. य पन सो मातु सहसा उपक्खलन-गमन-निसीदन-वुद्धान-परिवत्तनादिसु सुराधुत्त-हत्थगतो एल्लको विय, अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पपोतको विय च आकङ्कन-परिकङ्कन-ओधुनन-निद्धननादिना उपक्कमेन अधिमत्तं दुक्खमनुभवति, यच्च मातु सीतूदकपानकाले सीतनरकूपपन्नो विय, उण्हयागुभत्तादिअज्झोहरणकाले अङ्गारवुड्डिसम्परिकिण्णो विय, लोणम्बिलादिअज्झोहरण-काले खारापत्तच्छिकादिकम्मकरणपत्तो विय तिव्वं दुक्खमनुभोति, इद गम्भपरिहरणमूलक दुक्खं ।

३९. यं पनस्स मूढगम्भाय मातुया मित्तामच्चसुहजादीहि पि अदस्सनारहे दुक्खुप्पत्ति-ङ्गाने छेदनफालनादीहि दुक्खं उप्पज्जति, इद गम्भविपत्तिमूलक दुक्ख ।

४०. यं विजायमानाय मातुया कम्मजेहि वातेहि परिवत्तेत्वा नरकपपातं विय अति-

भयानकं योनिमग्नं पटिपादियमानस्स परमसम्बाधेन योनिमुखेन ताळच्छिगळेन विय निक्कट्टिय-
मानस्स महानागस्स, नरकसत्तस्स विय च सङ्घातपञ्चतेहि विचुण्णियमानस्स दुक्खं उप्पज्जति,
इदं विजायनमूलकं दुक्खं ।

४१. यं पन जातस्स तरुणवणसदिससुकुमारसरीरस्स हत्थगह्णनहापनधोवनचोळपरि-
मज्जनादिकाले सूचिमुख-खुरधाराहि विञ्जन-फालनसदिसं दुक्खं उप्पज्जति, इदं मातुकुच्छितो
बहिनिक्खमनमूलकं दुक्खं ।

४२. य ततो परं पवत्तियं अत्तना व अत्तानं वधेन्तस्स, अचेलकवतादिवसेन आतापन-
परितापनानुयोगमनुयुत्तस्स, कोधवसेन अमुञ्जन्तस्स उब्बन्धन्तस्स च दुक्खं होति, इदं अत्तूप-
क्रममूलकं दुक्खं ।

४३. यं पन परतो वधवन्धनादीनि अनुभवन्तस्स उप्पज्जति, इदं परूपक्रममूलकं दुक्खं
ति । इति इमस्स सब्बस्सापि दुक्खस्स अय जाति कथुमेव होति । तेनेत वुच्चति—

जायेथ नो चे नरकेसु सत्तो तत्थग्गिदाहादिकमप्पसह ।

लभेथ दुक्खं नु कुहिं पतिट्ठ इच्चाह दुक्खा ति मुनीध जातिं ॥

दुक्खं तिरच्छेसु कसापतोद-दण्डाभिघातादिभव अनेक ।

यं तं कथं तत्थ भवेय्य जातिं विना, तहिं जाति ततो पि दुक्खा ॥

पेतेसु दुक्खं पन खुण्णिपासावातातपादिप्पभव विचित्त ।

यस्मा अजातस्स न तत्थ अत्थि, तस्मा पि दुक्खं मुनि जातिमाह ॥

तिब्बन्धकारे च असहसाति लोकन्तरे य असुरेसु दुक्खं ।

न तं भवे तत्थ न चस्स जाति, यतो अय जाति ततो पि दुक्खा ॥

यच्चापि गूथनरके विय मातुगम्भे सत्तो वस चिरमथो बहि निक्खमच्च ।

पप्पोति दुक्खमतिघोरमिदम्पि नत्थि जातिं विना, इति पि जाति अय हि दुक्खा ॥

किं भासितेन बहुना न नु यं कुहिञ्चि अत्थीध किञ्चिदपि दुक्खमिद कदाचि ।

नेवत्थि जातिविरहे यदतो महेसि दुक्खा ति सब्बपठमं इममाह जातिं ति ॥

अयं ताव जातियं विनिच्छयो ।

४४. जरा पि दुक्खा ति एत्थ दुविधा जरा, सङ्कतलम्बवणञ्च, खण्डिच्चादिसम्मतो
सन्ततियं एकभवपरियापन्नखन्धपुराणभावो च । सा इध अधिपेता । सा पनेसा जरा खन्ध-
परिपाकलम्बणा, मरणूपनयनरसा, योव्वनविनासपञ्चुपडाना, दुक्खा सङ्खारदुक्खभावतो चेव
दुक्खवत्थुतो च ।

४५. यं हि अङ्गपञ्चङ्गसिथिलभाव-इन्द्रियविकार-विरूपता-योव्वनविनास-बद्धपघात-सति-
मतिविषयास-परपरिभवादिअनेकपञ्चय कायिक-चेतसिकदुक्ख उप्पज्जति, जरा तस्स वत्थु ।
तेनेतं वुच्चति—

अङ्गान सिथिलीभावा, इन्द्रियान विकारतो ।
 योव्वनस्स विनासेन, बलस्स उपघाततो ॥
 विष्पवासा सतादीनं, पुत्तदारेहि पत्तनो ।
 अपसादनीयतो चेव, भिय्यो बालत्तपत्तिया ॥
 पप्पोति दुक्खं य मच्चो कायिक मानस तथा ।
 सब्बमेतं जराहेतु यस्मा, तस्मा जरा दुक्खा ति ॥

अय जराय विनिच्छयो ।

४६. मरणम्पि दुक्खं ति एत्थापि दुविधं मरण, सङ्गतलक्खणञ्च, यं सन्धाय वुत्त,
 “ जरामरणं द्वीहि खन्वेहि सङ्गहित ” ति [धातु १५], एकभवपरियापन्नजीवित्तिन्द्रिय-
 पबन्धविच्छेदो च, यं सन्धाय वुत्त, “ निच्च मरणतो भयं ” ति [सु ५७६] । तं इध
 अधिपेतं । जातिपच्चया मरणं, उपक्रममरण, सरसमरण, आयुक्खयमरण, पुञ्जक्खयमरणं ति पि
 तस्सेव नामं ।

४७. तयिदं चुतिलक्खणं, वियोगरसं, गतिविष्पासपच्चुपडानं, दुक्खस्स पन कथुभावतो
 दुक्खं ति वेदितव्व । तेनेतं वुच्चति—

पापस्स पापकम्मादि-निमित्तमनुपस्सतो ।
 भइस्सापसहन्तस्स वियोगं पियवत्थुक ॥
 मीयमानस्स य दुक्खं मानसं अविसेसतो ।
 सब्बेसञ्चापि यं सन्वि-बन्धनच्छेदनादिक ॥
 वितुज्जमानमम्मान होति दुक्खं सरीरजं ।
 असह्ममप्पतीकार, दुक्खस्सेतस्सिद यतो ।
 मरण कथु, तेनेत दुक्खमिच्चेव भासितं ति ॥

अयं मरणे विनिच्छयो ।

४८. सोकादिसु सोको नाम आतिव्यसनादीहि फुट्ठस्स चित्तसन्तापो । सो किञ्चापि
 अत्थतो दोमनस्समेव होति, एव सन्ते पि अन्तोनिज्ज्ञानलक्खणो, चेतसो परिज्ज्ञापनरसो, अनु-
 सोचनपच्चुपडानो, दुक्खो पन दुक्खदुक्खतो, दुक्खकथुतो च । तेनेतं वुच्चति—

सत्तानं हृदय सोको विससल्लं व तुज्जति ।
 अग्गितत्तो व नाराचो भुसञ्च दहते पुन ॥
 समावहति च व्याधि-जरामरणभेदनं ।
 दुक्खाम्पि विविधं यस्मा, तस्मा दुक्खो ति वुच्चती ति ॥

अयं सोके विनिच्छयो ।

४९. परिदेवो नाम आतिव्यसनादीहि फुडस्स वचीपलापो । सो लालप्पनलक्खणो, गुणदोसकिन्नरसो, सम्भमपच्चुपडानो, दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो, दुक्खवथुतो च । तेनेतं बुच्चति—

य सोकसल्लविहतो परिदेवमानो कण्ठोडतालुतलसोसजमप्पसहं ।

भिय्योधिमतमधिगच्छति येव दुक्ख, दुक्खो ति तेन भगवा परिदेवमाहा ति ॥

अयं परिदेवे विनिच्छयो ।

५०. दुक्खं नाम कायिक दुक्खं । त कायपीळनलक्खण, दुप्पञ्चानं दोमनस्सकरणरसं, कायिकाबाधपच्चुपडान, दुक्ख पन दुक्खदुक्खतो मानसदुक्खावहनतो च । तेनेतं बुच्चति—

पीळेति कायिकमिद दुक्खं दुक्खञ्च मानस भिय्यो ।

जनयति यस्मा, तस्मा दुक्खं ति विसेसतो वुत्त ति ॥

अयं दुक्खे विनिच्छयो ।

५१. दोमनस्सं नाम मानस दुक्खं । तं चित्तपीळनलक्खणं, मनोविघातरसं, मानस-
व्याधिपच्चुपडान, दुक्खं पन दुक्खदुक्खतो कायिकदुक्खावहनतो च । चेतोदुक्खसमप्पिता हि
केसे पकिरिय कन्दन्ति, उरानि पटिप्पिस्सन्ति, आवडन्ति, विवडन्ति, उद्धपादं पपतन्ति, सत्थं
आहरन्ति, विसं खादन्ति, रज्जुया उच्चन्धन्ति, अग्निं पविसन्ती ति तं नानप्पकारक दुक्खमनु-
भवन्ति । तेनेतं बुच्चति—

पीळेति यतो चित्तं कायस्स च पीळनं समावहति ।

दुक्खं ति दोमनस्सं विदोमनस्सा ततो आहू ति ॥

अयं दोमनस्से विनिच्छयो ।

५२. उपायासो नाम आतिव्यसनादीहि फुडस्स अधिमत्तचेतोदुक्खव्यभावितो दोसो येव ।
सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो एको धम्मो ति एके । सो चित्तपरिदहनलक्खणो, नित्थुननरसो,
विसादपच्चुपडानो, दुक्खो पन सङ्खारदुक्खभावतो चित्तपरिदहनतो कायविसादनतो च ।
तेनेतं बुच्चति—

चित्तस्स च परिदहना कायस्स विसादना च अधिमत्त ।

यं दुक्खमुपायासो जनेति, दुक्खो ततो वुत्तो ति ॥

अयं उपायासे विनिच्छयो ।

५३. एत्थ च मन्दग्गिना अन्तो भाजने पाको विय सोको, तिक्खग्गिना पच्चमानस्स भाज-
नतो बहि निक्खमन विय परिदेवो, बहिनिकखन्तावसेसस्स निक्खमित्तुं अप्पहोन्तस्स अन्तोभाजने
येव याव परिक्खया पाको विय उपायासो दड्ढो ।

५४. अपियसम्पयोगो नाम अमनापेहि सत्तसङ्कारेहि समोधानं । सो अनिद्धसमोधान-
लक्खणो, चित्तविघातकररसो, अनत्थभावपञ्चपट्टानो, दुक्खो पन दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

दिस्वा व अपिये दुक्खं पठमं होति चेतसि ।

तदुपक्कमसम्भूतमथ काये यतो इध ॥

ततो दुक्खद्वयस्सापि वत्थुतो सो महेसिना ।

दुक्खो वुत्तो ति विज्जेय्यो अपियेहि समागमो ति ॥

अयं अपियसम्पयोगे विनिच्छयो ।

५५. पियविष्पयोगो नाम मनापेहि सत्तसङ्कारेहि विनाभावो । सो इद्धवत्थुवियोगलक्खणो,
सोकुप्पादनरसो, व्यसनपञ्चपट्टानो, दुक्खो पन सोकदुक्खस्स वत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

जातिधनादिवियोगा सोकसरसमप्पिता वितुज्जन्ति ।

बाला यतो, ततोयं दुक्खो ति मतो पियवियोगो ॥

अयं पियविष्पयोगे विनिच्छयो ।

५६. यम्पिच्छं न लभती ति एत्थ, “अहो वत मय जातिधम्मा अस्सामा ” ति
[विभंग १०१] आदिसु अलब्भनेय्यवत्थुसु इच्छा व, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्ख ति
वुत्ता । सा अलब्भनेय्यवत्थुइच्छललक्खणा, तप्परियेसनरसा, तेसं अप्पत्तिपञ्चपट्टाना, दुक्खा पन
दुक्खवत्थुतो । तेनेतं वुच्चति—

तं तं पत्थयमानान तस्स तस्स अलाभतो ।

यं विघातमयं दुक्ख सत्तान इध जायति ॥

अलब्भनेय्यवत्थूनं पत्थना तस्स कारणं ।

यस्मा, तस्मा जिनो दुक्खं इच्छितालाभमव्वी ति ॥

अयं इच्छितालाभे विनिच्छयो ।

५७. सङ्घित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा ति एत्थ पन,

जातिप्पभुतिकं दुक्खं यं वुत्तमिध तादिना ।

अवुत्तं यच्च तं सब्बं विना एते न विज्जति ॥

यस्मा, तस्मा उपादानक्खन्धा सङ्घेपतो इमे ।

दुक्खा ति वुत्ता दुक्खन्तदेसकेन महेसिना ॥

५८. तथा हि, इन्धनमिव पावको, लक्खमिव पहरणानि, गोरूपं विय ङंसमकसादयो,
खेत्तमिव लायका, गाम विय गामघातका, उपादानक्खन्धपञ्चकमेव जातिआदयो नानप्पकारेहि
विबाधेन्ता, तिणलतादीनि विय भूमियं, पुप्फफलपल्लवानि विय रुक्खेसु, उपादानक्खन्धेसु येव
निब्बत्तन्ति ।

५९. उपादानक्खन्धानञ्च आदिदुक्खं जाति, मज्जेदुक्खं जरा, परियोसानदुक्खं मरणं,

मारणन्तिकदुःखाभिघातेन परिडग्धनदुःखं सोको, तदसहनतो लालप्पनदुःखं परिदेवो, ततो धातुक्खोभसङ्घातअनिट्ठफोड्ढसमायोगतो कायस्स आबाधनदुःखं दुःख, तेन बाधियमानानं पुथुज्जनानं तथ पटिघुप्पत्तितो चेतोबाधनकं दुःखं दोमनस्सं, सोकादिवुद्धिया जनितविसादानं अनुत्थुननदुःखं उपायासो, मनोरथविघातप्पत्तानं इच्छाविघातदुःखं इच्छितालाभो ति एवं नान-
प्पकारतो उपपरिक्खियमाना उपादानक्खन्धा व दुःखा ति ।

६०. यदेतं एकमेकं दस्सेत्वा वुच्चमानं अनेकेहि पि कप्पेहि न सक्का असेसतो वत्तुं, तस्मा तं सब्ब पि दुःख, एकजलविन्दुग्धि सकलसमुदजलरसं विय, येसु केसुचि पञ्चसु उपादान-
क्खन्धेषु सङ्घिपित्वा दस्सेत्तुं, सङ्घित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुःखा ति भगवा अवोचा ति । अयं उपादानक्खन्धेषु विनिच्छयो ।

अय ताव दुःखनिदेसे नयो ।

६१. समुदयनिदेसे पन, यायं तण्हा ति या अय तण्हा । पोन्भविका ति, पुन-
ब्भवकरणं पुनर्भवो, पुनर्भवो सोलमेतिस्सा ति पोन्भविका । नन्दिरागेन सह गता ति नन्दि-
रागसहगता । नन्दिरागेन सङ्घि अत्यतो एकत्तमेव गता ति वुत्त होति । तत्र तत्राभिनन्दिनी
ति यत्र यत्र अत्तभावो निब्वत्तति, तत्र तत्राभिनन्दिनी । सेय्याथिदं ति निपातो । तस्स, सा
कतरा ति चे ति अयमत्थो । कामतण्हा भवतण्हा विभवतण्हा ति इमा पटिच्चसमुप्पादनिदेसे
आविभविस्सन्ति । इध पनायं ति विधा पि दुःखसच्चस्स निब्वत्तकट्ठेन एकत्तं उपनेत्वा, दुःख-
समुदयं अरियसच्चं ति वुत्ता ति वेदितब्बा ।

६२. दुःखनिरोधनिदेसे, यो तस्सा येव तण्हाया ति आदिना नयेन समुदयनिरोधो
वुत्तो, सो कस्मा इति चे,—समुदयनिरोधेन दुःखनिरोधो । समुदयनिरोधेन हि दुःखं निरुज्झति,
न अज्झथा । तेनाह—

“ यथा पि मूले अनुपद्वे दळ्हे छिन्नो पि रुक्खो पुनरेव रूहति ।

एवम्पि तण्हानुसये अनुहते निब्वत्तति दुःखमिदं पुनपुनं ” ति [ध ३३८] ॥

६३. इति यस्मा समुदयनिरोधेनेव दुःख निरुज्झति, तस्मा भगवा दुःखनिरोधं देसेन्तो
समुदयनिरोधेन देसेसि । सीहसमानवुत्तिनो हि तथागता । ते दुःख निरोधेन्ता दुःखनिरोधञ्च
देसेन्ता हेतुग्धि पटिपज्जन्ति, न फले । सुवानवुत्तिनो पन तिथिया । ते दुःख निरोधेन्ता
दुःखनिरोधञ्च देसेन्ता अत्तकिलमथानुयोगदेसनादीहि फले पटिपज्जन्ति, न हेतुग्धी ति । एवं
ताव दुःखनिरोधस्स समुदयनिरोधवसेन देसनाय पयोजन वेदितब्ब ।

६४. अय पनत्थो—तस्सा येव तण्हाया ति तस्सा पोन्भविका ति यथा कामतण्हादि-
वसेन विभत्ततण्हाय । विरागो वुच्चति मग्गो । “ विरागा विमुच्चती ” ति [म ३।२०, स ३।८३
एवमादिषु] हि वुत्तं । विरागेन निरोधो विरागनिरोधो, अनुसयसमुधाततो असेसो विराग-

निरोधो असेसविरागनिरोधो । अथ वा, विरागो ति पद्धान् बुद्धति । तस्मा, असेसो विरागो, असेसो निरोधो ति एवम्पेथ योजना दद्वन्वा । अथतो पन सव्वानेव एतानि निव्वानस्स वेवचनानि ।

६५. परमत्थतो हि, दुःखनिरोधं अरियसच्च ति निव्वानं बुद्धति । यस्मा पन तं आगम्म तण्हा विरज्जति चेव निरुज्जति च, तस्मा विरागो ति च निरोधो ति च बुद्धति । यस्मा च तदेव अगम्म तस्सा चागादयो होन्ति, कामगुणालयेसु चेत्थ एको पि आल्यो नत्थि, तस्मा चागो पटिनिस्सगो मुत्ति अनाल्यो ति बुद्धति ।

६६. तयिदं सन्तिलक्खणं, अचुतिरसं अस्सासकरणरसं वा, अनिमित्तपुच्चानं निष्पपञ्च-पुच्चुद्धानं वा ।

६७. नत्थेव निव्वानं, ससविसाणं विय अनुपलब्धनीयतो ति चे,—न, उपायेन उपलब्धनीयतो । उपलब्धति हि तं तदनुपपत्तिपत्तिसङ्गातेन उपायेन, चेतोपरियञ्जाणेन परेसं लोकुत्तर चित्त विय, तस्मा अनुपलब्धनीयतो नत्थी ति न वत्तब्बं । न हि यं बालपुत्थुज्जना न उपलभन्ति, तं नत्थी ति वत्तब्बं ।

६८. अपि च, निव्वानं नत्थी ति न वत्तब्बं । कस्मा ? पटिपत्तिया वज्झभावापजनतो । असति हि निव्वाने सम्मादिट्ठिपुरेजवाय सीलादिखन्धत्तयसङ्गहाय सम्मापटिपत्तिया वज्झभावो आपज्जति, न चायं वज्झा, निव्वानपापनतो ति । न पटिपत्तिया वज्झभावापत्ति, अभावपाप-कत्ता ति चे,—न, अतीतानागताभावे पि निव्वानपत्तिया अभावतो । वत्तमानानपि अभावो निव्वानं ति चे,—न, तेसं अभावासम्भवतो, अभावे च अवत्तमानभावापजनतो, वत्तमान-क्खन्धनिस्सितमगगक्खणे च सोपादिसेसनिव्वानधातुपत्तिया अभावदोसतो । तदा किलेसानं अवत्तमानत्ता न दोसो ति चे,—न, अरियमगगस्स निरत्थकभावापजनतो । एवं हि सति अरियमगगक्खणतो पुब्बे पि किलेसा न सन्ती ति अरियमगगस्स निरत्थकभावो आपज्जति । तस्मा अकारणमेतं ।

६९. “ यो खो, आबुसो, रागक्खयो ” [स ४।२५१] आदिवचनतो खयो निव्वान ति चे,—न, अरहत्तस्सापि खयमत्तापजनतो । तम्पि हि, “ यो खो, आबुसो, रागक्खयो ” ति [स ४।२५२] आदिना नयेन निदिट्ठं । किञ्च भिथ्यो निव्वानस्स इत्तरकालादिष्णत्तिदोसतो । एव हि सति निव्वान इत्तरकाल, सङ्गतलक्खण, सम्मावायामनिरपेक्खाधिगमनीयभावञ्च । आपज्जति । सङ्गतलक्खणत्ता येव च सङ्गतपरियापन्नं, सङ्गतपरियापन्नत्ता रागादीहि अग्गीहि आदित्तं, आदित्तत्ता दुक्खञ्चा ति पि आपज्जति । यस्मा खया पट्टाय न भिथ्यो पवत्ति नाम होति, तस्स निव्वानभावतो न दोसो इति चे,—न, तादिसस्स खयस्स अभावतो, भावे पि चस्स वुत्तप्पकारदोसानतिवत्तनतो, अरियमगगस्स च निव्वानभावापजनतो । अरियमगगो हि दोसे खिणेति, तस्मा खयो ति बुद्धति । ततो च पट्टाय न भिथ्यो दोसानं पवत्ती ति ।

७०. अनुपत्तिनिरोधसङ्घातस्स पन खयस्स परियायेन उपनिस्सयत्ता, यस्स उपनिस्सयो होति, तदुपचारेन खयो ति वुत्त । सरूपेनेव कस्मा न वुत्त ति चे,—अतिसुखुमत्ता । अति-सुखुमता चस्स भगवतो अप्पोषुक्कभावावहनतो, अरियेन चक्खुना पस्सितव्वतो च सिद्धा ति ।

७१. तदिय मग्गसमङ्किना पत्तव्वतो असाधारणं, पुरिमाय कोटिया अभावतो अप्पभवं । मग्गभावे भावतो न अप्पभव ति चे,—न, मग्गेन अनुप्पादनीयतो । पत्तव्वमेव हेतं मग्गेन, न उप्पादेतव्वं, तस्मा अप्पभवमेव । अप्पभवत्ता अजरामरणं । पभवजरामरणान अभावतो निच्चं ।

७२. निब्बानस्सेव आणुआदीनप्पि निच्चभावापत्ती ति चे,—न, हेतुनो अभावा । निब्बानस्स निच्चत्ता ते निच्चा ति चे,—न, हेतुलक्खणस्स अनुपपत्तितो । निच्चा उप्पादादीनं अभावतो निब्बान विया ति चे,—न, अणुआदीनं असिद्धत्ता ।

७३. यथावुत्तयुत्तिसव्भावतो पन इदमेव निच्चं । रूपसभावातिक्रमतो अरूपं । बुद्धादीनं निडाय विसेसाभावतो एका व निड्ढा । येन भावनाय पत्तं, तस्स किळेसवूपसमं उपादिसेसञ्च उपादाय पञ्ञापनीयत्ता सह उपादिसेसेन पञ्ञापियती ति सउपादिसेसं । यो चस्स समुदय-पद्धानेन उपहतायतिकम्मफलस्स चरिमचित्ततो च उद्ध पवत्तिकवन्धानं अनुप्पादनतो उप्पन्नानञ्च अन्तरधानतो उपादिसेसामावो, त उपादाय पञ्ञापनीयतो, नत्थि एत्थ उपादिसेसो ति अनुपादिसेसं ।

७४. असिथिलपरक्कमसिद्धेन त्राणविसेसेन अधिगमनीयतो सव्वञ्जुवचनतो च परमत्थेन सभावतो निब्बान नाविज्जमानं । वुत्तं हेतं—“ अत्थि, भिक्खवे, अजातं अभूतं अकतं असङ्कत ” ति [उ ८०, इ ३७] ।

इदं दुक्खनिरोधनिर्देशे विनिच्छयकथामुखं ।

७५. दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदानिर्देशे वुत्ता पन अट्ठ धम्मा कामं खन्धनिर्देशे पि अत्थतो पकासिता येव, इध पन नेस एकक्खणे पवत्तमानानं विसेसावबोधनत्थं वदाम ।

७६. सङ्खेपतो हि चतुसच्चपटिवेधाय पटिपन्नस्स योगिनो निब्बानारम्मणं अविज्जानुसय-समुग्धातकं पञ्ञाचक्खु सम्मादिट्ठि । सा सम्मादस्सनलक्खणा, धातुप्पकासनरसा, अविज्जन्ध-कारविट्ठंसनपञ्चुपडाना ।

७७. तथासम्पन्नदिट्ठिनो तंसम्पयुत्त मिच्छासङ्कप्पनिघातकं चेतसो निब्बानपदाभिनिरोपनं सम्मासङ्कप्पो । सो सम्माचित्ताभिनिरोपनलक्खणो, अप्पनारसो, मिच्छासङ्कप्पपद्धानपञ्चुपडानो ।

७८. तथापस्सतो वितक्कयतो च तंसम्पयुत्ता व वच्चीदुच्चरितसमुग्धातिका मिच्छावाचाय विरति सम्मावाचा नाम । सा परिग्गहलक्खणा, विरमणरसा, मिच्छावाचापद्धानपञ्चुपडाना ।

७९. तथाविरमतो तंसम्पयुत्ता व मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिका पाणातिपातादिविरति सम्माकम्मन्तो नाम । सो समुद्धानलक्खणो, विरमणरसो, मिच्छाकम्मन्तपद्धानपञ्चुपडानो ।

८०. या पनस्स तेसं सम्मावाचासम्माकम्मन्तान विसुद्धिभूता तंस्पयुत्ता व कुहनादि-
उप्पच्छेदिका मिच्छाजीवविरति, सा **सम्माआजीवो** नाम । सो वोदानलक्खणो, जायाजीव-
प्पवत्तिरसो, मिच्छाजीवप्पहानपच्चुपडानो ।

८१. अथस्स यो तस्सा सम्मावाचाकम्मन्ताजीवसङ्घाताय सीलभूमियं पतिट्ठितस्स तदनु-
रूपो तंस्पयुत्तो व कोसज्जसमुच्छेदको विरियारम्भो, एस **सम्मावायामो** नाम । सो पग्गह-
लक्खणो, अनुप्पन्नअकुसलानुप्पादनादिरसो, मिच्छावायामप्पहानपच्चुपडानो ।

८२. तस्सेवं वायमतो तंस्पयुत्तो व मिच्छासतिविनिद्धननो चेतसो आसम्मोसो **सम्मा-
सति** नाम । सा उपडानलक्खणा, असम्मस्सनरसा, मिच्छासतिप्पहानपच्चुपडाना ।

८३. एवं अनुत्तराय सतिया संरक्खियमानचित्तस्स तंस्पयुत्ता व मिच्छासमाधिविद्वंसिका
चित्तेकग्गता, **सम्मासमाधि** नाम । सो अविकखेपलक्खणो, समाधानरसो, मिच्छासमाधि-
प्पहानपच्चुपडानो ति ।

अयं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदानिद्देसे नयो । एवमेत्थ जातिआदीनं निच्छया
विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८४. **आणकिञ्चतो** ति सच्चञाणस्स किञ्चतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो । दुविधं हि
सच्चञाण, अनुबोधञाणं पटिवेधञाणञ्च । तत्थ अनुबोधञाणं लोकियं अनुस्सवादिवसेन निरोधे
मग्गे च पवत्तति । पटिवेधञाणं लोकुत्तर निरोध आरम्भणं कत्वा किञ्चतो चत्तारि सच्चानि
पटिविज्झति । यथाह—“ यो, भिक्खवे, दुक्ख पस्सति दुक्खसमुदयग्गि सो पस्सति, दुक्ख-
निरोधग्गि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदग्गि पस्सती ” ति [सं ५।४३७] सव्वं
वत्तव्वं । तं पनस्स किञ्च आणदस्सनविसुद्धियं आविभवस्सति ।

८५. यं पनेतं लोकियं, तत्थ दुक्खञाणं परियुट्ठानाभिभववसेन पवत्तमानं सक्कायदिट्ठिं
निवत्तेति, समुदयञाणं उच्छेददिट्ठिं, निरोधञाणं सस्सतदिट्ठिं, मग्गञाणं अकिरियदिट्ठिं ।
दुक्खञाणं वा धुव-सुभ-सुखत्तभावविरहितेसु खन्धेसु धुव-सुभ-सुखत्तभावसङ्घातं फले विप्पटि-
पत्तिं, समुदयञाणं, इस्सर-पधान-काल-सभावादीहि लोको पवत्तती ति अकारणे कारणाभिमान-
पवत्तं हेतुग्गि विप्पटिपत्तिं, निरोधञाणं अरूपलोक-लोकथूपिकादिसु अपवग्गगाहभूत निरोधे
विप्पटिपत्तिं, मग्गञाणं कामसुखल्लिक-अत्तकिलमथानुयोगणभेदे अविसुद्धिमग्गे विसुद्धिमग्गगाह-
वसेन पवत्तं उपाये विप्पटिपत्तिं निवत्तेति । तेनेत वुच्चति—

लोके लोकप्पभवे लोकत्थग्गमे सिवे च तदुपाये ।

सम्मुहति ताव नरो, न विजानाति याव सच्चानी ति ॥

एवमेत्थ आणकिञ्चतो पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८६. **अन्तोगतानं पभेदा** ति दुक्खसच्चस्मिं हि, ठपेत्वा तण्हञ्चेव अनासवधम्मं च सेसा

सम्बधम्मा अन्तोगता, समुदयसत्त्वे उत्तिस तण्हाविचरितानि । निरोधसत्त्वं अस्मिस्सं । मग्गसत्त्वे सम्मादिद्धिमुखेन वीमंसिद्धिपाद-पञ्चिन्द्रिय-पञ्चाबल-धम्मविचयसम्बोद्धङ्गानि, सम्मासङ्कपाप-देसेन तयो नेक्खम्मविक्कादयो, सम्मावाचापदेसेन चत्तारि वचीसुचरितानि, सम्माकम्मन्तापदेसेन तीणि कायसुचरितानि, सम्माजीवमुखेन अण्णिच्छता सन्तुडि च, सम्बेसं येव वा एतेसं सम्मा-वाचाकम्मन्ताजीवानं अरियकन्तसीलता, अरियकन्तसीलसस च सद्वाहत्थेन पटिग्गहेतव्वत्ता, तेसं अथिताय अथिभावतो सद्धिन्द्रिय-सद्वाबल-उन्दिद्धिपादा, सम्मावायामापदेसेन चतुब्बिध-सम्मपधान-विरियिन्द्रिय-विरियबल-विरियसम्बोद्धङ्गानि, सम्मासतिअपदेसेन चतुब्बिधसतिपडान-सतिन्द्रिय-सतिबल-सतिसम्बोद्धङ्गानि, सम्मासमाधिअपदेसेन सवितक्क-सविचारादयो तयो समाधी, चित्तसमाधि-समाधिन्द्रिय-समाधिबल-पीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासम्बोद्धङ्गानि अन्तोगतानी ति । एवमेत्थ अन्तोगतानं पभेदा पि विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८७. उपमातो ति, भारो विय हि दुक्खसत्त्वं दट्ठव्वं, भारादाननिमिव समुदयसत्त्वं, भार-निक्खेपनमिव निरोधसत्त्वं, भारनिक्खेपनूपायो विय मग्गसत्त्व । रोगो विय दुक्खसत्त्व, रोगनिदानमिव समुदयसत्त्वं, रोगवूपसमो विय निरोधसत्त्वं, भेसज्जमिव मग्गसत्त्व । दुब्भिकखमिव वा दुक्खसत्त्वं, दुब्बुद्धि विय समुदयसत्त्व, सुभिकखमिव निरोधसत्त्वं, सुबुद्धि विय मग्गसत्त्वं । अपि च वेरि-वेर-वेरसमुग्घात-वेरसमुग्घात्पायेहि, विसरुक्ख-रुक्खमूल-मूलपच्छेद-तदुपच्छेदन्पायेहि, भय-भयमूल-निम्भय-तदधिगमूपायेहि, ओरिमतीर-महोघ-पारिमतीर-तंसम्पापकवायामेहि च योजेत्या पेतानि उपमातो वेदितव्वानी ति । एवमेत्थ उपमातो विनिच्छयो वेदितव्वो ।

८८. चतुक्कतो ति, अत्थि चेत्य दुक्खं न अरियसत्त्व, अत्थि अरियसत्त्वं न दुक्ख, अत्थि दुक्खत्त्वेव अरियसत्त्वञ्च, अत्थि नेव दुक्खं न अरियसत्त्वं । एस नयो समुदयादिसु ।

८९. तत्थ मग्गसम्पयुत्ता धम्मा समञ्जफलानि च, “ यदनिच्च त दुक्खं ” ति [सं ३।२२] वचनतो सङ्खारदुक्खताय दुक्खं न अरियसत्त्वं, निरोधो अरियसत्त्वं न दुक्ख, इतरं पन अरियसत्त्वद्वयं सिया दुक्ख अनिच्चतो, न पन यस्स परिञ्जाय भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्तेन । सव्वाकारेन पन उपादानक्खन्धपञ्चकं दुक्खत्त्वेव अरियसत्त्वञ्च अञ्जत्र तण्हाय । मग्गसम्पयुत्ता धम्मा सामञ्जफलानि च यस्स परिञ्जत्थ भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्तेन नेव दुक्ख न अरियसत्त्व । एवं समुदयादिसु पि यथायोग योजेत्या चतुक्कतो पेत्य विनिच्छयो वेदितव्वो ।

९०. सुञ्जतेकविधादीही ति एत्थ सुञ्जतो ताव, परमत्थेन हि सब्बानेव सत्त्वानि वेदक-कारक-निब्बुत-गमकाभावतो सुञ्जानी ति वेदितव्वानि । तेनेतं वुच्चति—

दुक्खमेव हि, न कोचि दुक्खितो कारको न किरिया व विज्जति ।

अत्थि निब्बुति न निब्बुतो पुमा, मग्गमत्थि गमको न विज्जती ति ॥

अथ वा,

धुव-सुभ-सुखत्तसुञ्ज पुरिमद्वयमत्तसुञ्जममतपदं ।

धुव-सुख-अत्तविरहितो मग्गो इति सुञ्जता तेसु ॥

९१. निरोधसुञ्जानि वा तीणि, निरोधो च सेसत्तयसुञ्जो । फलसुञ्जो वा एत्थ हेतु, समुदये दुक्खस्साभावतो, मग्गे च निरोधस्स, न फलेन सगम्भो पकतिवादीनं पकति विय । हेतुसुञ्जञ्च फलं, दुक्ख-समुदयान निरोध-मग्गानञ्च असमवाया, न हेतुसमवेतं हेतुफलं समवायावादीन द्विअणुकादि विय । तेनेतं वुच्चति—

तयमिध निरोधसुञ्जं, तयेन तेनापि निब्बुति सुञ्जा ।

सुञ्जो फलेन हेतु, फलमपि तं हेतुना सुञ्जं ति ॥

एवं ताव सुञ्जतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

९२. एकविधादीहि ति सब्बमेव चेत्थ दुक्खं एक विधं पवत्तिभावतो, दुविध नामरूपतो, ति-विध काम-रूपारूपपपत्तिभवभेदतो, चतुर्विध चतुआहारभेदतो, पञ्चविधं पञ्चुपादानक्खन्धभेदतो ।

९३. समुदयो पि एकविधो पवत्तकभावतो, दुविधो दिडिसम्पयुत्तासम्पयुत्ततो, तिविधो काम-भव-विभवतण्हाभेदतो, चतुर्विधो चतुमग्गण्णहेय्यतो, पञ्चविधो रूपाभिनन्दनादिभेदतो, छव्विधो छतण्हाकायभेदतो ।

९४. निरोधो पि एकविधो असङ्कतधातुभावतो, परियायेन पन दुविधो सउपादिसेस-अनुपादिसेसभेदतो, तिविधो भवत्तयवूपसमतो, चतुर्विधो चतुमग्गाधिगमनीयतो, पञ्चविधो पञ्चाभिनन्दनावूपसमतो, छव्विधो छतण्हाकायक्खयभेदतो ।

९५. मग्गो पि एकविधो भावेतब्बतो, दुविधो समथ-विपस्सनाभेदतो, दस्सन-भावना-भेदतो वा, तिविधो खन्धत्तयभेदतो । अयं हि सण्णदेसत्ता नगरं विय रज्जेन निण्णदेसेहि तीहि खन्धेहि सङ्गहितो । यथाह—“ न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अङ्गिकेन मग्गेन तयो खन्धा सङ्गहिता । तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अङ्गिको मग्गो सङ्गहितो । या चावुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो, इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता । यो च सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता । या च सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पञ्जाक्खन्धे सङ्गहिता ” ति [म १।३०१] ।

९६. एत्थ हि सम्मावाचादयो तयो सीलमेव । तस्मा ते सजातितो सीलक्खन्धेन सङ्ग-हिता । किञ्चापि हि पाळियं, सीलक्खन्धे ति भुम्मेन निदेसो कतो, अत्थो पन करणवसेनेव वेदितब्बो । सम्मावायामादिसु पन तीसु समाधि अत्तनो धम्मत्ताय आरम्भणे एकगभावेन

अप्तेतुं न सक्रोति, विरिये पन पगहकिच्चं साधेन्ते, सतिथा च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लद्रूपकारो हुत्वा सक्रोति ।

९७. तत्रायं उपमा—यथा हि नक्खत्तं कीळिस्सामा ति उय्यानं पविडेसु तीसु सहायेसु एको सुपुप्फितं चम्पकरुख दिस्वा हत्थ उक्खिपित्वा गहेतुम्पि न सकुणेय्य । अथस्स दुतियो ओणमित्वा पिड्ढिं ददेय्य । सो तस्स पिड्ढियं ठत्वा पि कम्पमानो गहेतुं न सकुणेय्य । अथस्स इतरो अंसकूटं उपनामेय्य । सो एकस्स पिड्ढियं ठत्वा एकस्स अंसकूटं ओलुब्भ यथारुचि पुप्फानि ओचिन्त्वा पिलन्धि वा नक्खत्त कीळिेय्य । एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

९८. एकतो उय्यानं पविट्ठा तयो सहाया विय हि एकतो जाता सम्मावायामादयो तयो धम्मा । सुपुप्फितचम्पको विय आरम्मणं । हत्थं उक्खिपित्वा पि गहेतुं असक्कोन्तो विय अत्तनो धम्मताय आरम्मणे एकगभावेन अप्तेतु असक्कोन्तो समाधि । पिड्ढिं दत्वा ओणतसहायो विय वायामो । अंसकूटं दत्वा ठितसहायो विय सति । यथा तेषु एकस्स पिड्ढियं ठत्वा एकस्स अंसकूट ओलुब्भ इतरो यथारुचि पुप्फं गहेतु सक्रोति, एवमेव विरिये पगहकिच्चं साधेन्ते, सतिथा च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लद्रूपकारो समाधि सक्रोति आरम्मणे एकगभावेन अप्तेतु । तस्मा समाधि येवेत्थ सजातितो समाधिकखन्धेन सङ्गहितो, वायाम-सतियो पन किरियतो सङ्गहिता होन्ति ।

९९. सम्मादिट्ठि-सम्मासङ्कप्पेषु पि पज्जा अत्तनो धम्मताय, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति आरम्मणं निच्छेतुं न सक्रोति, वितक्के पन आकोटेत्वा आकोटेत्वा देन्ते सक्रोति ।

१००. कथं ? यथा हि हेरञ्जिको कहापणं हत्थे ठपेत्वा सब्बभागेषु आलोकेतुकामो समानो पि न चक्खुतलेनेव परिवत्तेतुं सक्रोति, अङ्गुलिपद्भेहि पन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा इतो चितो च ओलोकेतुं सक्रोति, एवमेव न पज्जा अत्तनो धम्मताय अनिच्चादिवसेन आरम्मणं निच्छेतुं सक्रोति, अभिनिरोपनलक्खणेन पन आहननपरियाहनरसेन वितक्केन आकोटेन्तेन विय परिवत्तेन्तेन विय च आदायादाय दिन्नमेव निच्छेतु सक्रोति । तस्मा इधापि सम्मादिट्ठि येव सजातितो पज्जाक्खन्धेन सङ्गहिता, सम्मासङ्कप्पो पन किरियवसेन सङ्गहितो होति ।

१०१. इति इमेहि तीहि खन्धेहि मग्गो सङ्गहं गच्छति । तेन वुत्तं—तिविधो खन्ध-त्तयभेदतो ति । चतुर्विधो सोतापत्तिमग्गादिवसेनेव ।

१०२. अपि च सब्बानेव सच्चानि एकविधानि अविथयत्ता, अभिज्जेय्यत्ता वा, दुविधानि लोकियलोकुत्तरतो, सङ्घतासङ्घततो वा, तिविधानि दस्सन-भावनाहि पट्हातन्वतो, अप्पहातन्वतो च, चतुर्विधानि परिज्जेय्यादिभेदतो ति । एवमेत्थ एकविधादीहि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

१०३. सभागविसभागतो ति, सब्बानेव सच्चानि अज्जमज्जसभागानि अविथयतो, अत्त-सुज्जतो, दुक्करपटिवेधतो च । यथाह—“ तं किं मज्जसि, आनन्द, कतमं नु खो दुक्करतरं

॥ दुरभिसम्भवतरं वा, यो वा दूरतो व सुखुमेन ताळच्छिगळेन असनं अतिपातेय्य पोङ्गानुपोङ्गं
प्रविराधितं, यो वा सतधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्झेय्या ति ? एनदेव, भन्ते,
दुक्करतरस्सेव दुरभिसम्भवतरस्स, यो सतधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्झेय्या ति ।
प्रतो खो ते, आनन्द, दुप्पटिविज्झतरं पटिविज्झन्ति, ये, इदं दुक्खं ति यथाभूतं पटिविज्झन्ति
...पे....अयं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा ति यथाभूतं पटिविज्झन्ती ” ति [सं ५।४५४] ।
वेसभागानि सकलक्खणवक्थानतो ।

१०४. पुरिमानी च द्वे सभागानि दुरवगाहत्तेन गम्भीरत्ता, लोकियत्ता सासवत्ता च,
वेसभागानि फलहेतुभेदतो परिज्जेय्यपहातव्वतो च । पच्छिमानि पि द्वे सभागानि गम्भीरत्तेन
दुरवगाहत्ता, लोकुत्तरत्ता अनासवत्ता च, विसभागानि विसयविसयिभेदतो सच्छिकातव्व-
गवेतव्वतो च । पठमततियानि चापि सभागानि फलापदेसतो, विसभागानि सङ्घतासङ्घततो ।
दुतियचतुत्थानि चापि सभागानि हेतुअपदेसतो, विसभागानि एकन्ताकुसल-कुसलतो । पठम-
वत्तुत्थानि चापि सभागानि सङ्घततो, विसभागानि लोकियलोकुत्तरतो । दुतियततियानि चापि
भागानि नेवसेखनासेखभावतो, विसभागानि सारम्मणानारम्मणतो ।

इति एवंपकारेहि नयेहि च विचम्बणो ।

विजञ्जा अरियसञ्चानं सभागविसभागतं ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे इन्द्रियसच्चनिदसो नाम

सोळसमो परिच्छेदो ।

सत्तरसमो परिच्छेदो पञ्चाभूमिनिर्देशो

१. इदानी, खन्धायतन-धातु-इन्द्रिय-सच्च-पटिच्चसमुष्पादादिभेदा धम्मा भूमी ति [१४। ३२] एव वुत्तेसु इमिस्सा पञ्चाय भूमिभूतेसु धम्मेषु, यस्मा पटिच्चसमुष्पादो चेव आदिसद्देन सङ्गहिता पटिच्चसमुष्पन्ना धम्मा च अवसेसा होन्ति, तस्मा तेस वण्णनाक्रमो अनुपत्तो ।

२. तत्थ अविजादयो ताव धम्मा, पटिच्चसमुष्पादो ति वेदितव्वा । वुत्तं हेत भगवता—
“कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुष्पादो ? अविजापच्चया, भिक्खवे, सङ्कारा, सङ्कारपच्चया विज्जाणं, विज्जाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सळायतनं, सळायतनपच्चया फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादान, उपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरा-मरण-सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति, एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदयो होति । अय वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुष्पादो ” ति [सं २।११] ।

३. जरामरणादयो पन, पटिच्चसमुष्पन्ना धम्मा ति वेदितव्वा । वुत्तं हेतं भगवता—
“कतमे च, भिक्खवे, पटिच्चसमुष्पन्ना धम्मा ? जरामरणं, भिक्खवे, अनिच्छं सङ्गत पटिच्च-समुष्पन्नं खयधम्मं वयधम्म विरागधम्मं निरोधधम्मं । जाति, भिक्खवे....पे....भवो....उपादानं ....तण्हा....वेदना.....फस्सो ....सळायतनं.....नामरूपं.....विज्जाण.....सङ्कारा.....अविजा, भिक्खवे, अनिच्छा सङ्गता पटिच्चसमुष्पन्ना खयधम्मा वयधम्मा विरागधम्मा निरोधधम्मा । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पटिच्चसमुष्पन्ना धम्मा ” ति [सं २।२६] ।

४. अयं पनेत्थ सङ्केपो—पटिच्चसमुष्पादो ति पच्चयधम्मा वेदितव्वा, पटिच्चसमुष्पन्ना धम्मा ति तेहि तेहि पच्चयेहि निब्बत्तधम्मा ।

५. कथमिद जानितव्वं ति चे,—भगवतो वचनेन । भगवता हि पटिच्चसमुष्पाद-पटिच्चसमुष्पन्नधम्मदेसनासुत्ते, “कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुष्पादो ? जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरणं । उष्पादा वा तथागतानं अनुष्पादा वा तथागतान ठिता व सा धातु धम्मङ्गितता धम्मनियामता इदप्पच्चयता । त तथागतो अभिस्सम्बुज्झति अभिस्समेति, अभिस्सम्बुज्झित्वा अभि-स्समेत्वा आचिक्खति देसेति पञ्जपेति पट्टपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोति, पस्सथा ति चाह—जातिपच्चया, भिक्खवे, जरामरण । भवपच्चया, भिक्खवे, जाति....पे....अविजापच्चया, भिक्खवे सङ्कारा । उष्पादा वा तथागतानं....पे....विभजति उत्तानीकरोति, पस्सथा ति चाह—अविजापच्चया, भिक्खवे, सङ्कारा । इति खो भिक्खवे या तत्र तथता अवितथता अनञ्जयता इदप्पच्चयता, अयं वुच्चति, भिक्खवे, पटिच्चसमुष्पादो ” ति [सं २।२५-२६] एवं पटिच्चसमुष्पादं

ऐसेन्तेन तथतादीहि वेवचनेहि पच्चयधम्मा व पटिच्चसमुत्पादो ति वुत्ता । तस्मा, जरामरणादीनं गम्मान पच्चयलक्खणो पटिच्चसमुत्पादो, दुक्खानुबन्धनरसो, कुम्मग्गपच्चुपड्डानो ति वेदितव्वो ।

६. सो पनायं तेहि तेहि पच्चयेहि अनूनाधिकेहेव तस्स तस्स धम्मस्स सम्भवतो तथता ते, सामग्गिउपगतेसु पच्चयेसु मुहुत्तम्पि ततो निम्बत्तनधम्मान असम्भवाभावतो अवितथता ते, अज्जधम्मपच्चयेहि अज्जधम्मानुत्पत्तितो अनज्जयथता ति, तथावुत्तानं एतेसं जरामरणा-
रीनं पच्चयतो वा पच्चयसमूहतो वा इदप्पच्चयता ति वुत्तो ।

७. तत्रायं वचनत्थो—इमेसं पच्चया इदप्पच्चया । इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयता । इद-
पच्चयानं वा समूहो इदप्पच्चयता । लक्खणं पनेत्थ सदसत्थतो परियेसितव्वं ।

८. केचि पन, पटिच्च सम्मा च तिथियपरिकप्पितपकतिपुरिसादिकारणानिरपेक्खो उप्पादो । पटिच्चसमुत्पादो ति एवं उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्ति । तं न युज्जति । कस्मा ?
उत्ताभावतो, सुत्तविरोधतो, गम्भीरनयासम्भवतो, सदभेदतो च ।

९. उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति हि सुत्त नत्थि । त पटिच्चसमुत्पादो ति च वदन्तस्स
देसविहारसुत्तविरोधो आपज्जति । कथं ? भगवतो हि, “अथ खो भगवा रत्तिया पठमं यामं
पटिच्चसमुत्पादं अनुलोमपटिलोमं मनसाकासी ” ति [महा १] आदिवचनतो पटिच्च-
समुत्पादमनसिकारो पठमाभिसम्बुद्धविहारो । पदेसविहारो च तस्सेकदेसविहारो । यथाह—
“येन स्वाहं, भिक्खवे, विहारेन पठमाभिसम्बुद्धो विहरामि, तस्स पदेसेन विहासिं ” ति
स ५।१२] । तत्र च पच्चयाकारदस्सनेन विहासिं, न उप्पादमत्तदस्सनेना ति । यथाह—
“सो एवं पजानामि, मिच्छादिट्ठिपच्चया पि वेदयितं, सम्मादिट्ठिपच्चया पि वेदयितं, मिच्छासङ्कप्प-
च्चया पि वेदयितं ” ति [स ५।१२] सव्वं विथारेतव्वं । एव, उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो
ते वदन्तस्स पदेसविहारसुत्तविरोधो आपज्जति ।

१०. तथा कच्चानसुत्तविरोधो । कच्चानसुत्ते पि हि, “लोकसमुदयं खो, कच्चान, यथाभूत
म्मपञ्चाय पस्सतो या लोके नत्थिता सा न होती ” ति [सं २।१७] अनुलोमपटिच्चसमुत्पादो
ग्रेकपच्चयतो लोकसमुदयो ति उच्छेददिट्ठिसमुग्घातत्थं पकासितो, न उप्पादमत्तं । न हि
उप्पादमत्तदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया समुग्घातो होति, पच्चयानुपरमदस्सनेन पन होति, पच्चयानु-
रमे फलानुपरमतो ति । एव, उप्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ति वदन्तस्स कच्चानसुत्तविरोधो
ते आपज्जति ।

११. गम्भीरनयासम्भवतो ति, वुत्त खो पनेत भगवता—“गम्भीरो चायं, आनन्द,
टिच्चसमुत्पादो गम्भीरावभासो ” ति [सं २।९२, दी २।५५] । गम्भीरत्तञ्च नाम चतुब्धिधं,
परतो वण्णयिस्साम । तं उप्पादमत्ते नत्थि । चतुब्धिधनयपटिमण्डितञ्चेतं पटिच्चसमुत्पादं

वर्णयन्ति, तस्मिन् नयचतुर्कं उत्पादमत्ते नत्थि । इति गम्भीरनयासम्भवतोऽपि न उत्पादमत्तं पटिच्चसमुत्पादो ।

१२. सदभेदतोऽति, पटिच्चसदो च पनाय समाने कत्तरि पुञ्चकाले पयुज्जमानो अत्थ-
सिद्धिकरो होति । सेय्यथिदं—“चक्रुलुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्रुलुञ्ज्जाणं ” ति
[सं २।७२ एवमादि] । इध पन भावसाधनेन उत्पादसदेन सद्धिं पयुज्जमानो समानस्स कत्तु
अभावतो सदभेद गच्छति, न च किञ्चि अत्थ साधेतीति सदभेदतोऽपि न उत्पादमत्तं
पटिच्चसमुत्पादो ति ।

१३. तत्थ सिया—होतिसदेन सद्धिं योजयिस्साम, पटिच्च समुत्पादो होतीति । तं न
युत्त । कस्मा ? योगाभावतो चेव उत्पादस्स च उत्पादपत्तिदोसतो । “पटिच्चसमुत्पादं वो,
भिक्खवे, देसिस्सामि....कतमो च, भिक्खवे, पटिच्चसमुत्पादो....पे....अयं बुद्धति, भिक्खवे,
पटिच्चसमुत्पादो ” [सं २।१] इमेसु हि पदेसु एकेन पि सद्धिं होतिसदो योगं न गच्छति ।
न च उत्पादो होति । सचे भवेय्य, उत्पादस्सापि उत्पादो पापुणेय्या ति ।

१४. ये पि मज्जन्ति, इदप्पच्चयानं भावो इदप्पच्चयता,—भावो च नाम यो आकारो
अविज्जादीनं सङ्खारादिपातुभावे हेतु सो,—तस्मिन् सङ्खारविकारे पटिच्चसमुत्पादसज्जा ति, तेसं
तं न युज्जति । कस्मा ? अविज्जादीनं हेतुवचनतो । भगवता हि, “तस्मातिह, आनन्द,
एसेव हेतु, एत निदानं, एम समुदयो, एस पच्चयो जरामरणस्स, यदिद जाति....पे....
सङ्खारानं, यदिदं अविज्जा ” ति [दी २।५७-६३] एवं अविज्जादयो हेतू ति वुत्ता न तेसं
विकारो । तस्मा, पटिच्चसमुत्पादो ति पच्चयधम्मा वेदितव्वा ति [१७।४], इति यं तं वुत्तं,
तं सम्मा वुत्त ति वेदितव्वं ।

१५. या पनेत्थ पटिच्चसमुत्पादो ति इमाय व्यञ्जनच्छायाय, उत्पादो येवायं वुत्तो ति
सज्जा उप्पज्जति, सा इमस्स पदस्स एवमत्थं गहेत्वा वूपसमेतव्वा । भगवता हि,

द्वेधा ततो पवत्ते धम्मसमूहे यतो इद वचन ।

तप्पच्चयो ततोय फलोपचारेन इति वुत्तो ॥

१६. यो हि अयं पच्चयताय पवत्तो धम्मसमूहो, तत्थ पटिच्चसमुत्पादो ति इद वचनं
द्वेधा इच्छन्ति । सो हि यस्मा पतीयमानो हिताय सुखाय च संवत्तति, तस्मा पच्चेतुमरहन्ति
न पण्डिता ति पटिच्चो । उप्पज्जमानो च सह सम्मा च उप्पज्जति, न एकेकतो, नापि
अहेतुतो ति समुत्पादो । एवं, पटिच्चो च सो समुत्पादो चा ति पटिच्चसमुत्पादो । अपि च, सह
उप्पज्जती ति समुत्पादो, पच्चयसामग्गि पन पटिच्च न पच्चखाया ति । एवमपि, पटिच्च सो समुत्पादो
चा ति पटिच्चसमुत्पादो । तस्स चायं हेतुसमूहो पच्चयो ति तप्पच्चयत्ता अयमपि, यथा लोके
सेम्हस्स पच्चयो गुळो, सेम्हो गुळो ति वुद्धति, यथा च सासने सुखपच्चयो बुद्धानं उत्पादो,

“सुखो बुद्धान उप्पादो” ति [ध १९.४] वुच्चति, तथा पटिच्चसमुत्पादो इच्चैव फलवोहारेन वुत्तो ति वेदितव्वो ।

१७. अथ वा,

पटिमुखमितो ति वुत्तो हेतुसमूहो अय पटिच्चो ति ।

सहिते उपादेति च इति वुत्तो सो समुत्पादो ॥

१८. यो हि एस सङ्खारदीनं पातुभावाय अविज्जादिएकेकहेतुसीसेन निदिट्ठो हेतुसमूहो, सो साधारणफलनिष्पदकट्ठेन अवेकल्लुट्ठेन च सामग्गिअङ्गान् अञ्जमञ्जेन पटिमुख इतो गतो ति कत्वा पटिच्चो ति वुच्चति । स्वायं सहिते येव अञ्जमञ्ज अविनिब्भोगवुत्तिधम्मे उप्पादेती ति समुत्पादो ति पि वुत्तो । एवम्पि पटिच्चो च सो समुत्पादो चा ति पटिच्चसमुत्पादो ।

१९. अपरो नयो—

पच्चयता अञ्जोञ्जं पटिच्च यस्मा समं सह च धम्मे ।

अयमुत्पादेति, ततो पि एवमिध भासिता मुनिना ॥

२०. अविज्जादिसीसेन निदिट्ठपच्चयेसु हि ये पच्चया य सङ्खारादिकं धम्मं उप्पादेन्ति, न ते अञ्जमञ्ज अपटिच्च अञ्जमञ्जवेकल्ले सति उप्पादेतुं समत्था ति । तस्मा पटिच्च समं सह च, न एकेकदेस, नापि पुब्बापरभावेन अय पच्चयता धम्मे उप्पादेती ति अथानुसारवोहारकुसलेन मुनिना एवमिध भासिता । पटिच्चसमुत्पादो त्वेव भासिता ति अत्थो ।

२१. एवं भासमानेन च

पुरिमेन सस्सतादीनमभायो, पच्छिमेन च पदेन ।

उच्छेदादिविघातो, द्वयेन परिदीपितो आयो ॥

२२. पुरिमंणा ति पच्चयसामग्गिपरिदीपकेन पटिच्चपदेन पवत्तिधग्मानं पच्चयसामग्गिय आयत्तवुत्तित्ता सस्सताहेतु विसमहेतु-वसवत्तिवादप्पभेदानं सस्सतादीन अभावो परिदीपितो होति । किं हि सस्सतान अहेतुआदिवसेन वा पवत्तानं पच्चयसामग्गिया ति ?

२३. पच्छिमेन च पदेना ति धम्मानं उप्पादपरिदीपकेन समुत्पादपदेन, पच्चयसामग्गियं धम्मानं उप्पत्तितो ग्रिहता उच्छेद-नत्थिक अकिरियवादा ति उच्छेदादिविघातो परिदीपितो होति । पुरिमपुरिमपच्चयवसेन हि पुनपुनं उप्पज्जमानेसु धम्मेसु कुतो उच्छेदो नत्थिकाकिरियवादा चा ति ।

२४. द्वयेना ति सकलेन पटिच्चसमुत्पादवचनेन, तस्सा तस्सा पच्चयसामग्गिया सन्ततिं अविच्छिन्दित्वा तेसं तेस धम्मानं सम्भवतो मज्झिमा पटिपदा, “सो करोति, सो पटिसवेदति.... अञ्जो करोति, अञ्जो पटिसवेदती” ति [स २।२०] वादप्पहान, जनपदनिरुत्तिया अनभि-निवेशो, समञ्जाय अनतिधावनं ति अयं आयो परिदीपितो होती ति । अयं ताव पटिच्च-समुत्पादो ति वचनमत्तस्स अत्थो ।

२५. या पनाय भगवता पटिच्चसमुष्पाद देसेन्तेन, अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति आदिना नयेन निक्खित्ता तन्ति, तस्सा अत्थसवण्णन करोन्तेन विभज्जवादिमण्डलं ओतरित्वा आचरिये अनब्भाचिक्खन्तेन, सकसमयं अवोक्कमन्तेन, परसमयं आनायूहन्तेन, सुत्तं अप्पटिवाहन्तेन, विनय अनुलोमेन्तेन, महापदेसे ओलोकेन्तेन, धम्म दीपेन्तेन, अत्थं गाहेन्तेन, तमेवत्थं पुनरावत्तेत्वा अपरेहि पि परियायेहि निदिसन्तेन च, यस्मा अत्थसवण्णना कातब्बा होति,—पकतिया पि च दुक्करा व पटिच्चसमुष्पादस्स अत्थसवण्णना, यथाहु पोराणा—

“ सच्च सत्तो पटिसन्धि पञ्चयाकारमेव च ।

दुइसा चतुरो धम्मा, देसेतुच्च सुदुक्करा ” ति [ ] ॥—

तस्मा अज्जत्र आगमाधिगमपप्पत्तेहि न सुकरा पटिच्चसमुष्पादस्स अत्थसवण्णना ति परितुलयित्वा

वत्तुकामो अह अज्ज पञ्चयाकारवण्णनं ।

पतिङ्गं नाधिगच्छामि अज्जोगाळ्हो व सागर ॥

सासनं पनिद नाना-देसनानयमण्डित ।

पुब्बाचरियमग्गो च अब्बोच्छिन्नो पवत्तति ॥

यस्मा, तस्मा तदुभय सन्निस्सायत्थवण्णन ।

आरमिस्सामि एतस्स, त सुणाथ समाहिता ॥

२६. वुत्तं हेत पुब्बाचरियेहि—

“ यो कोचिमं अड्ढिकत्वा सुणेत्थ लभेथ पुब्बापरिय विसेसं ।

लद्धान पुब्बापरियं विसेस अदस्सन मच्चुराजस्स गच्छे ” ति [ ] ॥

२७. इति, अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति आदिसु हि आदितो येव ताव

देसनाभेदतो अत्थ-लक्खणेकविधादितो ।

अङ्गानञ्च ववत्थाना विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

२८. तत्थ देसनाभेदतो ति, भगवतो हि, वल्लिहारकानं चतुन्नं पुरिसान वल्लिगहणं विय, आदितो वा मज्झतो वा पट्ठाय याव परियोसान, तथा परियोसानतो वा मज्झतो वा पट्ठाय याव आदी ति चतुर्विधा पटिच्चसमुष्पाददेसना ।

२९. यथा हि वल्लिहारकेसु चतूसु पुरिसेसु एको वल्लिया मूलमेव पठम पस्सति, सो त मूले छेत्वा सव्वं आकाङ्खित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एव भगवा, “इति खो, भिक्खवे, अविज्जा-पञ्चया सङ्खारा... पे .. जातिपञ्चया जरामरण” ति [म १।२६१, सं २।४ एवमादिसु] आदितो पट्ठाय याव परियोसाना पि पटिच्चसमुष्पाद देसेति ।

३०. यथा पन तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झ पठम पस्सति, सो मज्झे छिन्दित्वा उपरिभागं येव आकाङ्खित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा, “ तस्स तं वेदनं अभिनन्दतो

अभिवदतो अञ्जोसाय तिष्ठतो उण्जति नन्दि । या वेदनासु नन्दि तदुपादानं । तस्सुपादानपञ्चया भवो, भवपञ्चया जाती ” ति [म १।२६६] मज्झतो पडाय याव परियोसाना पि देसेति ।

३१. यथा च तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया अगं पठम पस्सति, सो अगो गहेत्वा अग्गानुसारेण याव मूला सब्ब आदाय कम्मे उपनेति, एव भगवा, “ जातिपञ्चया जरामरण ति, इति खो पनेतं वुत्तं । जातिपञ्चया नु खो, भिक्खवे, जरामरणं नो वा, कथ वा एत्थ होती ति ? जातिपञ्चया, भन्ते, जरामरण, एव नो एत्थ होति—जातिपञ्चया जरामरण ति । भगवपञ्चया जाति....पे....अविज्जापञ्चया सङ्खारा ति, इति खो पनेतं वुत्तं । अविज्जापञ्चया नु खो, भिक्खवे, सङ्खारा नो वा, कथ वा एत्थ होती ” ति [म १।२६१-६२] परियोसानतो पडाय याव आदितो पि पटिञ्चसमुपपाद देसेति ।

३२. यथा पन तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झमेव पठम पस्सति, सो मज्जे छिन्दित्वा हेडा ओतरन्तो याव मूला आदाय कम्मे उपनेति, एव भगवा, “ इमे च, भिक्खवे, चत्तारो आहारा किंनिदाना, किंसमुदया, किंजातिका, किंपभवा ? इमे चत्तारो आहारा तण्हा-निदाना तण्हासमुदाया तण्हाजातिका तण्हापभवा । तण्हा किंनिदाना ? वेदना ...फस्सो.... सळायतन....नामरूप....विज्जाण....सङ्खारा किंनिदाना ?....सङ्खारा अविज्जानिदाना....पे.... अविज्जापभवा ” ति [म १।२६१, स २।११-१२] मज्झतो पडाय याव आदितो देसेति ।

३३. कस्मा पनेव देसेती ति ? पटिञ्चसमुपपादस्स समन्तभदकत्ता, सयञ्च देसनाविलास-प्पत्तत्ता । समन्तभदको हि पटिञ्चसमुपादो ततो ततो जायपटिवेधाय सवत्तति येव । देसना-विलासणत्तो च भगवा चतुर्वेसारज्जपटिसम्भिदायोगेन चतुर्विधगम्भीरभावपत्तिया च । सो देसनाविलासप्पत्तत्ता नानानयेहेव धम्मं देसेति ।

३४. विसेसतो पनस्स या आदितो पडाय अनुलोमदेसना, सा पवत्तिकारणविभागसम्मूहं वेनेय्यजनं समनुपस्सतो यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थ उण्पत्तिकमसन्दस्सनत्थञ्च पवत्ता ति जातब्बा । या परियोसानतो पडाय पटिलोमदेसना, सा, “ किञ्छ वताय लोको आपन्नो, जायति च जीयति च मीयति च चवति च उण्जति चा ” ति [सं २।१०] आदिना नयेन किञ्छापन्न लोके अनुविलोकयतो पुञ्चभागपटिवेधानुसारेण तस्स तस्स जरामरणादिकस्स दुक्खस्स अत्तना अविगतकारणसन्दस्सनत्थ । या मज्झतो पडाय याव आदि, सा आहारनिदान-ववत्थापनानुसारेण याव अतीत अद्धान अतिहरित्वा पुन अतीतद्वतो पभुति हेतुफलपटिपाटि-सन्दस्सनत्थं । या पन मज्झतो पडाय याव परियोसान पवत्ता, सा पञ्चुपे अद्धाने अनागतद्व-हेतुसमुद्धानतो पभुति अनागतद्वसन्दस्सनत्थं ।

३५. तासु या पवत्तिकारणसम्मूहस्स वेनेय्यजनस्स यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थं उण्पत्तिकमसन्दस्सनत्थञ्च आदितो पडाय अनुलोमदेसना वुत्ता, सा इध निक्खित्ता ति वेदितब्बा ।

३६. कस्मा पनेत्य अविज्ञा आदितो वुत्ता ? किं पकतिवादीनं पकति विय अविज्ञा पि अकारण मूलकारण लोकस्सा ति ? न अकारणं । “ आसवसमुदया अविज्ञासमुदयो ” ति [म १।५४] हि अविज्ञाय कारणं वुत्त । अत्थि पन परियायो येन मूलकारण सिया । को पन सो ति ? वट्ठकथाय सीसभाये ।

३७. भगवा हि वट्ठकथं कथेन्तो द्वे धम्मे सीस कत्वा कथेति । अविज्ञ वा, यथाह— “ पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पञ्चायति अविज्ञाय, इतो पुब्बे अविज्ञा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी ति । एवञ्चेत, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पञ्चायति इदप्पच्चया अविज्ञा ” ति [अ ५।११३] । भवतण्ह वा, यथाह— “ पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पञ्चायति भवतण्हाय, इतो पुब्बे भवतण्हा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी ति । एवञ्चेत, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पञ्चायति इदप्पच्चया भवतण्हा ” ति [अ ५।११६] ।

३८. कस्मा पन भगवा वट्ठकथ कथेन्तो इमे द्वे धम्मे सीस कत्वा कथेती ति ? सुगति-दुग्गतिगामिनो कम्मस्स विसेसहेतुभूतत्ता ।

३९. दुग्गतिगामिनो हि कम्मस्स विसेसहेतु अविज्ञा । कस्मा ? यस्मा अविज्ञाभिभूतो पुथुज्जनो, अगिसन्ताप-लगुळाभिघात-परिस्समाभिभूता वज्झगावी ताय परिस्समातुरताय निर-स्सादप्पि अत्तनो अनत्थावहप्पि उण्होदकपानं विय, किलेससन्तापतो निरस्सादप्पि दुग्गति-निपातनतो च अत्तनो अनत्थावहप्पि पाणातिपातादिमनेकप्पकारं दुग्गतिगामिकम्मं आरभति ।

४०. सुगतिगामिनो पन कम्मस्स विसेसहेतु भवतण्हा । कस्मा ? यस्मा भवतण्हाभिभूतो पुथुज्जनो, सा वुत्तप्पकारा गावी सीतदकतण्हाय सअस्साद अत्तनो परिस्समविनोदनञ्च सीतूदक-पान विय, किलेससन्तापविरहतो सअस्साद सुगतिसम्पापनेन अत्तनो दुग्गतिदुक्खपरिस्सम-विनोदनञ्च पाणातिपातावेरमणिआदिमनेकप्पकार सुगतिगामिकम्म आरभति ।

४१. एतेसु पन वट्ठकथाय सीसभूतेसु धम्मेसु कत्थचि भगवा एकधम्ममूलिक देसनं देसेति । सेव्यधिदं— “ इति खो भिक्खवे, अविज्जूपनिसा सङ्गारा, सङ्गारूपनिस विज्जाण ” ति [स २।३१] आदि । तथा, “ उपादानियेसु, भिक्खवे, धम्मेसु अस्सादानुपस्सिनो विहरतो तण्हा पवङ्गति, तण्हापच्चया उपादानं ” ति [सं २।८४] आदि । कत्थचि उभयमूलिकप्पि । सेव्यधिदं— “ अविज्जानीवरणस्स, भिक्खवे, बालस्स तण्हाय सम्पयुत्तस्स एवमय कायो समुदा-गतो, इति अयञ्चेव कायो बहिद्धा च नामरूप इत्थेतं द्वयं, द्वय पटिच्च फस्सो सळेवायतनानि, येहि फुडो बालो सुखदुक्खं पटिसवेदिती ” ति [सं २।२३-२४] आदि ।

४२. तासु देसनासु, अविज्ञापच्चया सङ्गारा ति अयमिव अविज्ञावसेन एकधम्ममूलिका देसना ति वेदितम्बा । एव तावेत्य देसनाभेदतो विज्जातम्बो विनिच्छयो ।

४३. अत्थतो ति अविज्ञादीन पदानं अत्थतो । सेव्यधिदं—पूरेतु अयुत्तङ्गेन काय-

दुच्चरितादि अविन्दियं नाम । अलङ्घ्यं ति अथो । तं अविन्दियं विन्दती ति अविज्ञा । तन्वि-
परीततो कायसुचरितादि विन्दिय नाम । त विन्दिय न विन्दती ति अविज्ञा । खन्धान रासङ्गं,
आयतनानं आयतनङ्गं, धातून सुञ्जङ्ग, इन्द्रियान अधिपतियङ्गं, सञ्चानं तथङ्गं अविदित करोती
ति अविज्ञा । दुक्खादीनं पीठनादिवसेन वुत्त [१६।१५] चतुब्बिधं अथं अविदितं करोती
ति पि अविज्ञा । अन्तविरहिते ससारे सब्बयोनि-गाति-भव-विज्ञाणङ्गिति-सत्तावासेसु सत्ते
जवापेती ति अविज्ञा । परमथतो अविज्जमानेसु इत्थिपुरिसादिसु जवति, विज्जमानेसु पि
खन्धादिसु न जवती ति अविज्ञा । अपि च चक्खुविज्ञाणादीनं वत्थारम्मणानं, पटिच्चसमुप्पाद-
पटिच्चसमुप्पन्नानश्च धम्मानं छादनतो पि अविज्ञा ।

४४. यं पटिच्च फलमेति, सो पच्चयो । पटिच्चा ति न विना । अप्पच्चिखत्वा ति अथो ।
एती ति उप्पज्जति चेव पवत्तति चा ति अथो । अपि च उपकारकडो पच्चयडो । अविज्ञा च
सा पच्चयो चा ति अविज्ञापच्चयो, तस्मा अविज्ञापच्चया । सङ्घतं अभिसङ्घरोन्ती ति सङ्घारा ।
अपि च, अविज्ञापच्चया सङ्घारा, सङ्घारसदेन आगतसङ्घारा ति दुविवा सङ्घारा । तथ, पुञ्ञा-
पुञ्ञानेआभिसङ्घारा तयो, काय-वची-चित्तसङ्घारा तयो ति इमे छ अविज्ञापच्चया सङ्घारा । ते
सब्बे पि लोकियकुसलाकुसलचेतनामत्तमेव होति ।

४५. सङ्घतसङ्घारा, अभिसङ्घतसङ्घारा, अभिसङ्घरणकसङ्घारो, पयोगाभिसङ्घारो ति इमे
पन चत्तारो सङ्घारसदेन आगतसङ्घारा ।

४६. तथ, “ अनिच्चा वत सङ्घारा ” ति [दी २।१५७ सं १।१५८] आदिसु वुत्ता
सब्बे पि सप्पच्चया धम्मा सङ्घतसङ्घारा नाम । कम्मनिब्बत्ता तेभूमका रूपारूपधम्मा अभिसङ्घत-
सङ्घारा ति अट्ठकथासु वुत्ता । ते पि, “ अनिच्चा वत सङ्घारा ” ति एथेव सङ्गह गच्छन्ति ।
विसुं पन नेसं आगतट्ठानं न पञ्ञायति । तेभूमककुसलाकुसलचेतना पन अभिसङ्घरणकसङ्घारो
ति वुच्चति । तस्स, “ अविज्ञागतो अय, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो पुञ्ञस्स सङ्घार अभिसङ्घरोती ”
ति [सं २।८२] आदिसु आगतट्ठानं पञ्ञायति । कायिक-चेतसिकं पन विरिय पयोगाभि-
सङ्घारो ति वुच्चति । सो, “ यावतिका अभिसङ्घारस्स गाति, तावतिकं गन्त्वा अक्खाहत्तं मज्जे
अडासी ” ति [अं १।११२] आदिसु आगतो ।

४७. न केवलञ्च एते येव, अज्जे पि, “ सञ्ञावेदयितनिरोधं समापज्जन्तस्स खो, आवुसो
विसाख, भिक्खुनो पठमं निरुज्झति वचीसङ्घारो, ततो कायसङ्घारो, ततो चित्तसङ्घारो ” ति
[म १।३०२] आदिना नयेन सङ्घारसदेन आगता अनेके सङ्घारा । तेसु नत्थि सो सङ्घारो
यो सङ्घतसङ्घारेहि सङ्गहं न गच्छेय्य ।

४८. इतो परं, सङ्घारपच्चया विञ्ञाणं ति आदिसु वुत्त वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । अवुत्ते
पन, विजानाती ति विञ्ञाणं, नमती ति नामं, रूपती ति रूपं, आये तनोति, आयतञ्च

नयती ति आयतनं, कुसती ति फस्सो, वेदयती ति वेदना, परितस्सती ति तण्हा, उपादियती ति उपादानं, भवति, भावयति चा ति भवो, जननं जाति, जीरणं जरा, मरन्ति एतेना ति मरणं, सोचन सोको, परिदेवनं परिदेवो, दुक्खयती ति दुक्खं, उपादट्ठितिवसेन वा द्विधा खणती ति पि दुक्ख, दुम्भनभावो दोमनस्सं, भुसो आयासो उपायासो । सम्भवन्ती ति अभिनिम्बत्तन्ति ।

४९. न केवलञ्च सोकादीहेव, अथ खो सम्बपदेहि सम्भवन्तिसदस्स योजना कातम्बा । इतरथा हि, अविज्जापच्चया सङ्कारा ति बुत्ते, किं करोन्ती ति न पञ्ञायेय्य । सम्भवन्ती ति पन योजनाय सति, अविज्जा च सा पच्चायो चा ति अविज्जापच्चयो, तस्मा अविज्जापच्चया सङ्कारा सम्भवन्ती ति पच्चयपच्चयुप्पन्नववत्थान कतं होति । एस नयो सम्बत्थ ।

५०. एवं ति निदिङ्गनयनिदस्सन । तेन अविज्जादीहेव कारणेहि, न इस्सरनिम्मानादीही ति दस्सेति । एतस्सा ति यथावुत्तस्स । केवलस्सा ति असम्मिस्सस्स, सकलस्स वा । दुक्खक्खन्धस्सा ति दुक्खसमूहस्स, न सत्तस्स न सुखसुभादीन । समुदयो ति निम्बत्ति । होती ति सम्भवति । एवमेत्थ अत्थतो विज्जातम्बो विनिच्छयो ।

५१. लक्खणादितो ति अविज्जादीनं लक्खणादितो । सेय्यथिदं—अज्जाणलक्खणा अविज्जा, सम्भोहनरसा, छादनपच्चुपड्डाना, आसवपदड्डाना । अभिसङ्खरणलक्खणा सङ्कारा, आयूहनरसा, चेतनापच्चुपड्डाना, अविज्जापदड्डाना । विजाननलक्खणं विज्जाणं, पुब्बङ्गमरसं, पटिसव्विपच्चुपड्डानं, सङ्कारपदड्डानं कथारम्मणपदड्डानं वा । नमनलक्खणं नाम, सम्पयोगरसं, अविनिम्भोगपच्चुपड्डानं, विज्जाणपदड्डानं । रूपनलक्खण रूप, विकिरणरसं, अब्याकतपच्चुपड्डानं, विज्जाणपदड्डानं । आयतनलक्खणं सळायतनं, दस्सनादिरस, कथुद्वारभावपच्चुपड्डान, नामरूपपदड्डानं । कुसनलक्खणो फस्सो, सङ्खट्टनरसो, सङ्कतिपच्चुपड्डानो, सळायतनपदड्डानो । अनुभवनलक्खणा वेदना, विसयरससम्भोगरसा, सुखदुक्खपच्चुपड्डाना, फस्सपदड्डाना । हेतुलक्खणा तण्हा, अभिनन्दनरसा, अतित्तभावपच्चुपड्डाना, वेदनापदड्डाना । गहणलक्खण उपादानं, अमुच्चनरसं, तण्हादब्बहत्तदिष्टिपच्चुपड्डानं, तण्हापदड्डान । कम्म-कम्मफललक्खणो भवो, भावन-भवनरसो, कुसलाकुसलाब्ब्याकतपच्चुपड्डानो, उपादानपदड्डानो । जातिआदीनं लक्खणादीनि सच्चनिर्देसे वुत्तनयेनेव वेदितम्बानि । एवमेत्थ लक्खणादितो पि विज्जातम्बो विनिच्छयो ।

५२. एकविधादितो ति एत्थ अविज्जा अज्जाणादस्सनमोहादिभावतो एकविधा, अप्पटिपत्ति-मिच्छापटिपत्तितो दुविधा, तथा ससङ्कारासङ्कारतो, वेदनत्तयसम्पयोगतो ति विधा, चतुसच्चापटिवेधतो चतुर्विधा, गतिपञ्चकादीनवज्जादनतो पञ्चविधा । द्वारारम्मणतो पन सब्बेसु पि अरूपवम्मसेसु उब्बिधता वेदितम्बा ।

५३. सङ्कारा सासव-विपाकधम्मधम्मादिभावतो एकविधा, कुसलाकुसलतो दुविधा, तथा

परित्तमहगत-हीनमग्निम-मिच्छत्तनियतानियततो, ति विधा पुज्जामिसङ्गारादिभावतो, चतुब्बिधा चतुयोनिस्वत्तनतो, पञ्चविधा पञ्चगतिगामितो ।

५४. विज्जाणं लोकिय-विपाकादिभावतो एकविधं, सहेतुकाहेतुकादितो दुविधं, भवत्तय-परियापन्नतो वेदनत्तयसम्पयोगतो अहेतुक-द्विहेतुक-तिहेतुकतो च त्रिविधं, योनि-गतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

५५. नामरूप विज्जाणसन्निस्सयतो कम्मपञ्चयतो च एकविध, सारम्मणानारम्मणतो दुविधं, अतीतादितो त्रिविधं, योनि-गतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

५६. सल्लायतनं सञ्जाति-समोसरणद्वानतो एकविध, भूतप्पसाद-विज्जाणादितो दुविध, सम्पत्तासम्पत्त-नोभयगोचरतो त्रिविध, योनि-गतिपरियापन्नतो चतुर्विधं पञ्चविधञ्चाति । इमिना नयेन फस्सादीनमपि एकविधादिभावो वेदितव्वोति । एवमेत्थ एकविधादितो पि विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

५७. अङ्गानञ्च ववत्थानाति, सोकादयो चेत्थ भवचक्कस्स अविच्छेददस्सन्तं वुत्ता । जरामरण्णाहतस्स हि बालस्स ते सम्भवन्ति । यथाह—“ अस्सुतवा, भिक्खवे, पुथुज्जनो कायिकाय दुक्खाय वेदनाय फुट्ठो समानो सोचति किलमति परिदेवति उरत्ताळिं कन्दति सम्मोहमापज्जती ” ति [स ४।२०६] । याव च तेस पवत्ति, ताव अविज्जायाति पुन पि, अविज्जापञ्चया सङ्गाराति सम्बन्धमेव होति भवचक्क । तस्मा तेसं जरामरणेनैव एकसङ्घेपं कत्वा द्वादसेव पटिच्चसमुप्पादङ्गानीति वेदितव्वानि । एवमेत्थ अङ्गान ववत्थानतो पि विज्जातव्वो विनिच्छयो । अयं तावेत्थ सङ्घेपकथा ।

५८. अयं पन वित्थारनयो । अविज्जाति सुत्तन्तपरियायेन दुक्खादिषु चतूसु ठानेसु अज्जाणं, अभिधम्मपरियायेन पुब्बन्तादीहि सद्धिं अट्ठसु । वुत्तं हेतं—“ तत्थ कतमा अविज्जा? दुक्खे अज्जाणं....पे....दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय अज्जाणं, पुब्बन्ते अज्जाणं, अपरन्ते ....पुब्बन्तापरन्ते....इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाण ” ति [धम्म १९५] ।

५९. तत्थ किञ्चापि ठपेत्वा लोकुत्तरं सच्चद्वयं सेसद्वानेसु आरम्मणवसेनापि अविज्जा उप्पज्जति, एवं सन्ते पि पटिच्छादनवसेनेव इध अधिप्पेता । सा हि उप्पन्ना दुक्खसच्च पटिच्छादेत्वा तिष्ठति, याथावसरसलक्खणं पटिविज्झितुं न देति, तथा समुदय, निरोध, मग्ग, पुब्बन्तसङ्गातं अतीतं खन्धपञ्चकं, अपरन्तसङ्गातं अनागतं खन्धपञ्चक, पुब्बन्तापरन्तसङ्गातं तदुभयं, इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नधम्मसङ्गातं इदप्पच्चयतञ्चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मे च पटिच्छादेत्वा तिष्ठति, अयं अविज्जा, इमे सङ्गाराति एव याथावसरसलक्खणमेत्थ पटिविज्झितुं न देति, तस्मा, दुक्खे अज्जाणं....पे....इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाणति वुत्तति ।

६०. सङ्गाराति पुज्जादयो तयो, कायसङ्गारादयो तयोति एवं पुब्बे सङ्घेपतो वुत्ता

छ । विद्यारतो पनेत्थ पुञ्जाभिसङ्हारो, दानसीलादिवसेन पवत्ता अट्ठ कामावचरकुसलचेतना, भावनावसेनेव पवत्ता पञ्च रूपावचरकुसलचेतना चा ति तेरस चेतना होन्ति, अपुञ्जाभिसङ्हारो पाणातिपातादिवसेन पवत्ता द्वादस अकुसलचेतना, आनेज्जाभिसङ्हारो भावनावसेनेव पवत्ता चतस्सो अरूपावचरकुसलचेतना ति तयो पि सङ्हार एकूनतिस चेतना होन्ति ।

६१. इतरेसु पन तीसु कायसञ्चेतना कायसङ्हारो, वचीसञ्चेतना वचीसङ्हारो, मनो सञ्चेतना चित्तसङ्हारो । अय तिको कम्मायूहनक्खणे पुञ्जाभिसङ्कारादीन द्वारतो पवत्तिदस्सनत्थं वुत्तो । कायविञ्जत्ति समुट्ठापेत्वा हि कायद्वारतो पवत्ता अट्ठ कामावचरकुसलचेतना, द्वादस अकुसलचेतना ति समवीसति चेतना कायसङ्हारो नाम । ता एव वचीविञ्जत्ति समुट्ठापेत्वा वचीद्वारतो पवत्ता वचीसङ्हारो नाम । अभिञ्जाचेतना पनेत्थ परतो विञ्जाणस्स पच्चयो न होती ति न गहिता । यथा च अभिञ्जाचेतना, एवं उद्धच्चचेतना पि न होति । तस्मा सा पि विञ्जाणस्स पच्चयभावे अपनेतब्बा । अविजापच्चया पन सब्बा पेता होन्ति । उभो पि विञ्जत्तियो असमुट्ठापेत्वा मनोद्वारे उण्णत्ता पन सब्बा पि एकूनतिसति चेतना चित्तसङ्हारो ति । इति अयं तिको पुरिमत्तिकमेव पविसतो ति अत्थतो पुञ्जाभिसङ्कारादीनं येव वसेन अविजाय पच्चयभावो वेदितब्बो ।

६२. तत्थ सिया—कथ पनेतं जानितब्ब, इमे सङ्कारा अविजापच्चया होन्ती ति ? अविजाभावे भावतो । यस्स हि दुक्खादिसु अविजासङ्घातं अञ्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादिसु च अञ्जाणेन ससारदुक्खं सुखसञ्जाय गहेत्वा तस्सेव हेतुभूते तिविधे पि सङ्कारे आरभति, समुदये अञ्जाणेन दुक्खहेतुभूते पि तण्हापरिक्खारे सङ्कारे सुखहेतुतो मञ्जमानो आरभति, निरोधे पन मग्गे च अञ्जाणेन दुक्खस्स अनिरोधभूते पि गतिविसेसे दुक्खनिरोधसञ्जी हुत्वा निरोधस्स च अमग्गभूतेसु पि यञ्जामरतपादिसु निरोधमग्गसञ्जी हुत्वा दुक्खनिरोधं पत्थयमानो यञ्जामरतपादिमुखेन तिविधे पि सङ्कारे आरभति ।

६३. अपि च, सो ताय चतूसु सच्चैसु अप्पहीनाविज्जताय विसेसतो जाति-जरा-रोग-मरणादि-अनेकादीनववोकिण्णम्पि पुञ्जफलसङ्घातं दुक्ख दुक्खतो अजानन्तो तस्स अधिगमाय काय-वचीचित्तसङ्हारभेदं पुञ्जाभिसङ्हार आरभति देवच्छरकामुको विय मरुप्पपातं, सुखसम्मत्तस्सापि च तस्स पुञ्जफलस्स अन्ते महापरिळाहजनिक विपरिणामदुक्खत अप्पस्सादतच्च अपस्सन्तो पि तपच्चय वुत्तपकारमेव पुञ्जाभिसङ्हारं आरभति सलभो विय दीपसिखाभिनिपातं, मधुबिन्दुगिद्धो विय च मधुलितसत्थवाराळेहनं, कामूपसेयनादिसु च सविपाकेसु आदीनवं अपस्सन्तो सुख-सञ्जाय चैव किलेसाभिभूतताय च द्वारत्तयपवत्तम्पि अपुञ्जाभिसङ्हारं आरभति बालो विय गूथकीळनं, मरितुकामो विय च विसखादनं, आरुप्पविपाकेसु चापि सङ्हारविपरिणामदुक्खतं अनवबुद्धमानो सस्सतादिविपल्लासेन चित्तसङ्हारभूतं आनेज्जाभिसङ्हारं आरभति दिसामूळो विय पिसाचनगराभिमुखमग्गमनं ।

६४. एव यस्मा अविज्ञाभावतो व सङ्खारभावो, न अभावतो, तस्मा जानितव्वमेत, इमे सङ्खारा अविज्ञापञ्चया होन्ती ति । वुत्तमि चेत—“अविद्धा, भिक्खवे, अविज्ञागतो पुञ्ञाभिसङ्खारमि अभिसङ्खरोति, अपुञ्ञाभिसङ्खारमि अभिसङ्खरोति, आनेञ्ञाभिसङ्खारमि अभिसङ्खरोति । यतो च खो, भिक्खवे, भिक्खुनो, अविज्ञा पहीना, विज्ञा उप्पन्ना, सो अविज्ञाविरागा विज्जुप्पादा नेव पुञ्ञाभिसङ्खार अभिसङ्खरोती ” ति [ ] ।

६५. एत्याह—गण्हाम ताव एतं, अविज्ञा सङ्खारानं पञ्चयो ति, इद पन वत्तव्व, कतमेसं सङ्खारान कथ पञ्चयो होती ति ।

६६. तत्रिद वुच्चति—भगवता हि, “ हेतुपञ्चयो, आरम्मणपञ्चयो, अधिपतिपञ्चयो, अतन्तरपञ्चयो, समन्तरपञ्चयो, सहजातपञ्चयो, अञ्जमञ्जपञ्चयो, निस्सयपञ्चयो, उपनिस्सयपञ्चयो, पुरेजातपञ्चयो, पञ्छाजातपञ्चयो, आसेवनपञ्चयो, कम्मपञ्चयो, विपाकपञ्चयो, आहारपञ्चयो, इन्द्रियपञ्चयो, ज्ञानपञ्चयो, मग्गपञ्चयो, सम्पयुत्तपञ्चयो, विण्णयुत्तपञ्चयो, अत्थिपञ्चयो, नत्थिपञ्चयो, विगतपञ्चयो, अविगतपञ्चयो ” ति [तिकप १] चतुर्वीसति पञ्चया वुत्ता ।

६७. तत्थ, हेतु च सो पञ्चयो चा ति हेतुपञ्चयो । हेतु हुत्वा पञ्चयो, हेतुभावेन पञ्चयो ति वुत्तं होति । आरम्मणपञ्चयादिसु पि एसेव नयो । तत्थ हेतू ति वचनावयव-कारण-मूलानमेत अधिवचन । पटिञ्ञा, हेतू ति आदिसु हि लोके वचनावयवो हेतू ति वुच्चति । सासने पन, “ ये धम्मा हेतुप्पभवा ” ति [महा ४०] आदिसु कारण, “ तयो कुसलहेतू तयो अकुसलहेतू ” ति [यम्म १८८] आदिसु मूलं हेतू ति वुच्चति । तं इय अधिप्पेत ।

६८. पञ्चयो ति एथ पन अय वचनत्थो—पटिच्च एतस्मा एती ति पञ्चयो । अपञ्चक्खाय न वत्तती ति अत्थो । यो हि धम्मो य धम्म अपञ्चक्खाय तिड्ढति वा उप्पज्जति वा, सो तस्स पञ्चयो ति वुत्तं होति । लक्खणतो पन उपकारकलक्खणो पञ्चयो । यो हि धम्मो यस्स धम्मस्स ठितिया वा उप्पत्तिया वा उपकारको हेति, सो तस्स पञ्चयो ति वुच्चति । पञ्चयो, हेतु, कारण, निदानं, सम्भवो, पभवो ति आदि अत्थतो एक, व्यञ्जनतो नान । इति मूलहेन हेतु, उपकारकहेन पञ्चयो ति सङ्केपतो मूलहेन उपकारको धम्मो हेतुपञ्चयो ।

६९. सो सालिआदीन सालिविजादीनि विय, मणिप्पभादीन विय च मणिवण्णादयो, कुसलादीन कुसलादिभावसाधको ति आचरियानं अधिप्पायो । एव सन्ते पन तंसमुद्धानरूपेसु हेतुपञ्चयता न सम्पज्जति । न हि सो तेस कुसलादिभावं साधेति, न च पञ्चयो न होति । वुत्तं हेतं—“हेतु हेतुसम्पयुत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपान हेतुपञ्चयेन पञ्चयो” ति [तिकप १] । अहेतुकचित्तानञ्च विना एतेन अब्याकतभावो सिद्धो । सहेतुकानमि च योनिसोमनसिकारादि-पटिबद्धो कुसलादिभावो, न सम्पयुत्तहेतुपटिबद्धो । यदि च सम्पयुत्तहेतुसु सभावतो व कुसलादि-

भावो सिया, सम्पयुत्तेसु हेतुपटिबद्धो अलोभो कुसलो वा सिया, अव्याकतो वा । यस्मा पन उभयथा पि होति, तस्मा यथा सम्पयुत्तेसु, एव हेतुसु पि कुसलादिता परियेसितब्बा ।

७०. कुसलादिभावसाधनवसेन पन हेतून मूलङ्ग अगहेत्वा सुप्पत्तिङ्गितभावसाधनवसेन गह्ममाने न किञ्चि विरुज्झति । लङ्गहेतुपच्चया हि धम्मा विरुज्झमूला विय पादपा थिरा होन्ति सुप्पत्तिङ्गिता, अहेतुका तिलबीजकादिसेवाला विय न सुप्पत्तिङ्गिता । इति, मूलङ्गेन उपकारको ति सुप्पत्तिङ्गितभावसाधनेन उपकारको धम्मो हेतुपच्चयो ति वेदितब्बो ।

७१. ततो परेसु आरम्भणभावेन उपकारको धम्मो आरम्भणपच्चयो । सो, “रूपायतनं चक्खुविज्जाणधातुया ” ति आरभित्वा पि, “ य यं धम्मं आरम्भ ये ये धम्मा उपज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेस तेसं धम्मान आरम्भणपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १-२] ओसापितत्ता न कोचि धम्मो न होति । यथा हि दुब्बलो पुरिसो दण्ड वा रज्जु वा आलम्बित्वा व उड्ढहति चेव तिङ्गति च, एवं चित्तचेतसिका धम्मा रूपादिआरम्भण आरम्भेव उपज्जन्ति चेव तिङ्गन्ति च । तस्मा सब्बे पि चित्तचेतसिकान आरम्भणभूता धम्मा आरम्भणपच्चयो ति वेदितब्बो ।

७२. जेङ्गकडेन उपकारको धम्मो अधिपतिपच्चयो । सो सहजात-आरम्भणवसेन दुविधो । तत्थ, “ छन्दाधिपति छन्दसम्पयुत्तकान धम्मान तंसमुद्धानानञ्च रूपान अधिपतिपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदिवचनतो छन्द-धिरिय-चित्त-वीमसासङ्गाता चत्तारो धम्मा अधिपतिपच्चयो ति वेदितब्बा, नो च खो एकतो । यदा हि छन्द धुर, छन्द जेङ्गक कत्वा चित्त पवत्तति, तदा छन्दो व अधिपति, न इतरे । एस नयो सेसेसु । यं पन धम्मं गरुं कत्वा अरूपधम्मा पवत्तन्ति, सो नेस आरम्भणाधिपति । तेन वुत्त—“ य यं धम्मं गरुं कत्वा ये ये धम्मा उपज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेस तेसं धम्मान अधिपतिपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] ।

७३. अनन्तरभावेन उपकारको धम्मो अनन्तरपच्चयो । समनन्तरभावेन उपकारको धम्मो समनन्तरपच्चयो । इदञ्च पच्चयद्वय बहुधा पपञ्चयन्ति । अय पनेत्थ सारो—यो हि एस, चक्खुविज्जाणानन्तरा मनोधातु, मनोधातुअनन्तरा मनोविज्जाणधातु ति आदि चित्तनियमो, सो यस्मा पुरिमपुरिमचित्तवसेनेव इज्झति, न अज्झथा, तस्मा अत्तनो अत्तनो अनन्तर अनु-रूपस्स चित्तुप्पादस्स उप्पादनसमत्थो धम्मो अनन्तरपच्चयो । तेनेवाह—“ अनन्तरपच्चयो ति चक्खुविज्जाणधातु तसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदि ।

७४. यो अनन्तरपच्चयो, स्वेव समनन्तरपच्चयो । व्यञ्जनमत्तमेव हेत्थ नानं, उपचयसन्तत्तिषु विय, अधिवचन-निरुत्तिदुकादिसु विय च, अत्थतो पन नान नत्थि ।

७५. यम्पि अत्थानन्तरताय अनन्तरपच्चयो, कालानन्तरताय समनन्तरपच्चयो ति आचरियानं

मतं, तं “ निरोधा बुद्धहन्तस्स नेवसञ्जानासञ्जायतनकुसल फलसमापत्तिया समनन्तरपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १६०] आदाहि विरुज्झाति ।

७६. यम्पि तत्थ वदन्ति—धम्मान समुद्घापनसमत्थता न परिहायति, भावनाबलेन पन वारितत्ता धम्मा समनन्तरा नुप्पज्जन्ती ति, तम्पि कालानन्तरताय अभावमेव साधेति । भावना-बलेन हि तत्थ कालानन्तरता नत्थी ति मयम्पि एतदेव वदाम । यस्मा च कालानन्तरता नत्थि, तस्मा समनन्तरपञ्चयता न युज्जति । कालानन्तरताय हि तेसं, समनन्तरपञ्चयो होती ति लुङ्गि । तस्मा अभिनिवेसं अक्त्वा व्यञ्जनमत्ततो वेत्थ नानाकरण पञ्चेतब्बं, न अत्थतो । कथं ? नत्थि एतेसं अन्तर ति हि अनन्तरा, सण्ठानाभावतो सुद्धु अनन्तरा ति समनन्तरा ।

७७. उप्पज्जमानो व सहउप्पादनभावेन उपकारको धम्मो सहजातपञ्चयो, पकासस्स पदीपो विय । सो अरूपकखन्धादिवसेन छव्विधो होति । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्ज सहजातपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभुता अञ्जमञ्जं....ओक्कन्तिकखणे नामरूप अञ्जमञ्जं....चित्तचेतसिका धम्मा चित्तसमुद्धानान रूपान....महाभूता उपादारूपान....रूपिनो धम्मा अरूपीन धम्मानं किञ्चिकाले सहजातपञ्चयेन पञ्चयो, किञ्चिकाले न सहजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] । इदं हृदयवत्थुमेव सन्धाय वुत्त ।

७८. अञ्जमञ्ज उप्पादनुपत्थम्भनभावेन उपकारको धम्मो अञ्जमञ्जपञ्चयो, अञ्ज-मञ्जूपत्थम्भकं तिदण्डकं विय । सो अरूपकखन्धादिवसेन तिविधो होति । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्जपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता....पे....ओक्कन्तिकखणे नामरूपं अञ्जमञ्जपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] ।

७९. अधिद्वानाकारेन निस्सयाकारेन च उपकारको धम्मो निस्सयपञ्चयो, तरु-चित्त-कम्मादीनं पथवी-पटादयो विय । सो, “ चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्जं निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ३] एव सहजाते वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । लुङ्गो पनेत्थ कोट्टासो, “ चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया....पे....सोत....घान....जिह्वा....कायायतन काय-विज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मान निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो । य रूप निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, त रूपं मनोधातुया च मनोविज्जाणधातुया च तंसम्पयुत्त-कानञ्च धम्मान निस्सयपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ४] एव विभत्तो ।

८०. उपनिस्सयपञ्चयो ति एत्थ पन अयं ताव वचनत्थो—तदधीनवुत्तिताय अत्तनो फलेन निस्सितो, न पटिक्खित्तो ति निस्सयो । यथा पन भुसो आयासो उपायासो, एवं भुसो निस्सयो उपनिस्सयो । बलवकारणस्सेतं अधिवचनं । तस्मा बलवकारणभावेन उपकारको धम्मो उपनिस्सयपञ्चयो ति वेदितब्बो । सो, आरम्भणूपनिस्सयो, अनन्तरूपनिस्सयो, पकतूपनिस्सयो ति तिविधो होति ।

८१. तथ, “ दानं दत्वा सील समादियित्वा उपोसथकम्मं कत्वा त गरु कत्वा पच्चवेक्खति । पुब्बे सुचिण्णानि गरु कत्वा पच्चवेक्खति । ज्ञाना बुद्धित्वा ज्ञानं गरु कत्वा पच्चवेक्खति । सेखा गोत्रभु गरु कत्वा पच्चवेक्खन्ति, बोदानं गरु कत्वा पच्चवेक्खन्ति । सेखा मग्गा बुद्धित्वा मग्ग गरु कत्वा पच्चवेक्खन्ती ” ति [तिकप १६५] एवमादिना नयेन आरम्मणूपनिस्सयो ताव आरम्मणाधिपतिना सद्धिं नानत्त अकत्वा व विभत्तो । तथ यं आरम्मण गरु कत्वा चित्तचेतासिका उण्णज्जन्ति, तं नियमतो तेस आरम्मणेषु बलवारम्मणं होति । इति गरुकातव्यमत्तङ्गेन आरम्मणाधिपति, बलवकारणङ्गेन आरम्मणूपनिस्सयो ति एवमेतेस नानत्त वेदितव्व ।

८२. अनन्तरूपनिस्सयो पि, “ पुरिमा पुरिमा कुसला खन्धा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलान खन्धानं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६५] आदिना नयेन अनन्तर-पच्चयेन सद्धिं नानत्त अकत्वा व विभत्तो । मातिकानिकखेपे पन नेस, “ चक्खुविज्जाण-धातु तसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप २] आदिना नयेन अनन्तरस्स, “पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छि-मान पच्छिमान कुसलानं धम्मानं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप ४] आदिना नयेन उपनिस्सयस्स आगतत्ता निक्खेपे विसेसो अत्थि, सो पि अत्थतो एकीभावमेव गच्छति । एवं सन्ते पि अत्तनो अत्तनो अनन्तरा अनुरूपस्स चित्तुपादस्स पवत्तनसमत्थताय अनन्तरता, पुरिम-चित्तस्स पच्छिमचित्तुपादने बलवताय अनन्तरूपनिस्सयता वेदितव्वा ।

८३. यथा हि हेतुपच्चयादिसु किञ्चिधम्मं विना पि चित्तं उपज्जति, न एव अनन्तरचित्त विना चित्तस्स उण्णत्ति नाम अत्थि, तस्मा बलवपच्चयो होति । इति अत्तनो अत्तनो अनन्तरा अनुरूपचित्तुपादनवसेन अनन्तरपच्चयो, बलवकारणवसेन अनन्तरूपनिस्सयो ति एवमेतेसं नानत्तं वेदितव्व ।

८४. पकतूपनिस्सयो पन पकतो उपनिस्सयो पकतूपनिस्सयो । पकतो नाम अत्तनो सन्ताने निष्पादितो वा सद्भासीलादि, उपसेवितो वा उतुभोजनादि, पकतिया एव वा उपनि-स्सयो पकतूपनिस्सयो । आरम्मणानन्तरेहि असम्मिस्सो ति अत्थो । तस्स, “ पकतूपनिस्सयो, सद्धं उपनिस्साय दान देति, सील समादियति, उपोसथकम्मं करोति, ज्ञानं उण्णादेति, विपस्सनं उण्णादेति, मग्गं उण्णादेति, अभिज्झं उण्णादेति, समापत्तिं उण्णादेति । सीलं....सुत....चागं.... पञ्च उपनिस्साय दान देति....पे....समापत्तिं उण्णादेति । सद्भा, सीलं, सुत, चागो, पञ्जा, सद्दाय, सीलस्स, सुतस्स, चागस्स, पञ्जाय उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६५] आदिना नयेन अनेकप्पकारतो पभेदो वेदितव्वो । इति इमे सद्भादयो पकता चेव बलवकारणङ्गेन उपनिस्सया चा ति पकतूपनिस्सयो ति ।

८५. पठमतर उष्पजित्वा वत्तमानभावेन उपकारको धम्मो पुरेजातपञ्चयो । सो पञ्चद्वारे वत्थारम्मणहृदयवत्थुवसेन एकादसविधो होति । यथाह—“ चक्खायतन चक्खुविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो । सोत....पे....घान....जिह्वा....कायायतनं....रूपायतन....सद....गन्ध....रस....फोड्डब्बायतन कायविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो । रूप....सद....गन्ध....रस....फोड्डब्बायतन मनोधातुया....य रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, त रूपं मनोधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो, मनोविज्जाणधातुया तसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं किञ्चिकाले पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो किञ्चिकाले न पुरेजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ४-५] ।

८६. पुरेजातानं रूपधम्मान उपत्थम्भकत्तेन उपकारको अरूपधम्मो पच्छाजातपञ्चयो, गिञ्झपोतकसरीरान आहारासाचेतना विय । तेन वुत्त—“ पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८७. आसेवनडेन अनन्तरानं पगुणवलवभावाय उपकारको धम्मो आसेवनपञ्चयो, गन्धादिषु पुरिमपुरिमाभियोगो विय । सो कुसलाकुसलकिरियजवनवसेन तिथिधो होति । यथाह—“ पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छिमानं पच्छिमान कुसलान धम्मानं आसेवनपञ्चयेन पञ्चयो । पुरिमा पुरिमा अकुसला....पे....किरियाव्याकता धम्मा पच्छिमानं पच्छिमान किरियाव्याकतान धम्मान आसेवनपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८८. चित्तपयोगसङ्घातेन किरियभावेन उपकारको धम्मो कम्मपञ्चयो । सो नानाखणिकाय चेव कुसलाकुसलचेतनाय, सहजाताय च सम्बाय पि चेतनाय वसेन दुविधो होति । यथाह—“ कुसलाकुसल कम्मं विपाकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं कम्मपञ्चयेन पञ्चयो । चेतना सम्पयुत्तकान धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं कम्मपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] ।

८९. निरुसाहसन्तभावेन निरुसाहसन्तभावाय उपकारको विपाकधम्मो विपाकपञ्चयो । सो पवत्ते तसमुद्धानानं, पटिसन्धिय कटत्ता च रूपान, सम्बत्थ च सम्पयुत्तधम्मान पञ्चयो होति । यथाह—“ विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्नं खन्धानं चित्तसमुद्धानानञ्च रूपानं विपाकपञ्चयेन पञ्चयो....पे....पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्न....तयो खन्धा एकस्स....द्वे खन्धा द्विन्नं खन्धानं कटत्ता च रूपानं विपाकपञ्चयेन पञ्चयो । खन्धा वत्थुस्स विपाकपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७३] ।

९०. रूपारूपानं उपत्थम्भकत्तेन उपकारका चत्तारो आहारा आहारपञ्चयो । यथाह—“ कवलीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपञ्चयेन पञ्चयो । अरूपिणो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं आहारपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५] । पञ्हावारे पन,

“पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकता आहारा सम्पयुत्तकान खन्धानं कटत्ता च रूपानं आहार-पञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७४] पि वुत्तं ।

९१. अधिपतियङ्गेन उपकारका इत्थिन्द्रियपुरिसिन्द्रियवज्जा वीसति इन्द्रिया इन्द्रियपञ्चयो । तत्थ चक्खुइन्द्रियादयो अरूपधम्मान येव, सेसा रूपारूपान पञ्चया होन्ति । यथाह—“चक्खु-न्द्रिय चक्खुविज्जाणधातुया....पे....सोत....घान....जिह्वा....कायिन्द्रियं कायविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो । रूपजीवितिन्द्रिय कटत्ता रूपानं इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो । अरूपिनो इन्द्रिया सम्पयुत्तकानं धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपानं इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ५-६] । पञ्हावारे पन, “पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकता इन्द्रिया सम्पयुत्तकानं खन्धान कटत्ता च रूपानं इन्द्रियपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७५] पि वुत्तं ।

९२. उपनिज्झायनङ्गेन उपकारकानि, ठपेत्वा द्विपञ्चविज्जाणेसु सुखदुक्खवेदनाद्वयं, सन्धानि पि कुसलादिभेदानि सत्त ज्ञानङ्गानि ज्ञानपञ्चयो । यथाह—“ज्ञानङ्गानि ज्ञानसम्प-युत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपानं ज्ञानपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ६] । पञ्हावारे पन, “पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकतानि ज्ञानङ्गानि सम्पयुत्तकान खन्धानं कटत्ता च रूपानं ज्ञानपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७५] पि वुत्तं ।

९३. यतो ततो वा निव्यानङ्गेन उपकारकानि कुसलादिभेदानि द्वादस मग्गङ्गानि मग्ग-पञ्चयो । यथाह—“मग्गङ्गानि मग्गसम्पयुत्तकान धम्मान तसमुद्धानानञ्च रूपानं मग्गपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ६] । पञ्हावारे पन, “पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकतानि मग्गङ्गानि सम्पयुत्तकान खन्धान कटत्ता च रूपानं मग्गपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६] पि वुत्तं । एते पन द्वे पि ज्ञानमग्गपञ्चया द्विपञ्चविज्जाणाहेतुकचित्तेषु न लब्धन्ती ति वेदितव्वा ।

९४. एकवत्थुक-एकारम्भण-एकुप्पादेकनिरोधसङ्घातेन सम्पयुत्तभावेन उपकारका अरूप-धम्मा सम्पयुत्तपञ्चयो । यथाह—“चत्तारो खन्धा अरूपिनो अञ्जमञ्ज सम्पयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ६] ।

९५. एकवत्थुकादिभावानुपगमेन उपकारका रूपिनो धम्मा अरूपीन धम्मानं, अरूपिनो पि रूपीन विष्णुत्तपञ्चयो । सो सहजात-पच्छाजात-पुरेजातवसेन तिथियो होति । वुत्तं हेतं—“सहजाता कुसला खन्धा चित्तसमुद्धानान रूपान विष्णुत्तपञ्चयेन पञ्चयो । पच्छजाता कुसला खन्धा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स विष्णुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६] । अव्याकत-पदस्स पन सहजातविभङ्गे, “पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकता खन्धा कटत्ता रूपानं विष्णुत्त-पञ्चयेन पञ्चयो । खन्धा वत्थुस्स, वत्थु खन्धानं विष्णुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६] पि वुत्तं । पुरेजात पन चक्खुइन्द्रियादिवत्थुवसेनेव वेदितव्वं यथाह—“पुरेजातं चक्खायतनं चक्खुविज्जाणस्स....पे....कायायतनं कायविज्जाणस्स विष्णुत्तपञ्चयेन पञ्चयो । वत्थु विपाका-

व्याकतानं किरियाव्याकतान खन्धान....पे....वत्थु कुसलानं खन्धान....पे....वत्थु अकुसलान खन्धानं विण्णयुत्तपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७६-७७] ।

९६. पञ्चपन्नलक्खणेन अत्थिभावेन तादिसस्सेव धम्मस्स उपपत्थम्भकत्तेन उपकारको धम्मो अत्थिपञ्चयो । तस्स अरूपक्खन्ध-महाभूत-नामरूप-चित्तचेतसिक-महाभूत-आयतन-वत्थुवसेन सत्तधा मातिका निक्खित्ता । यथाह—“ चत्तारो खन्धा अरूपिणो अञ्जमञ्जं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो । चत्तारो महाभूता....ओक्कन्तिक्खणे नामरूप अञ्जमञ्ज....चित्तचेतसिका धम्मा चित्तसमुद्धानान रूपानं....महाभूता उपादारूपान .. चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया...पे....कायायतनं....पे....रूपायतनं... पे.... फोड्ढवायतन कायविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानश्च धम्मानं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो । रूपायतन....पे....फोड्ढवायतन मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानश्च धम्मानं....य रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति, तं रूप मनोधातुया च मनोविज्जाणधातुया च तसम्पयुत्तकानश्च धम्मानं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ६] ।

९७. पञ्हावारे पन, “सहजातं, पुरेजातं, पच्छाजातं, आहार, इन्द्रियं ” ति पि निक्खिपित्वा सहजाते ताव, “ एको खन्धो तिण्णन्न खन्धान तसमुद्धानानश्च रूपान अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७८] आदिना नयेन निदेसो कतो । पुरेजाते पुरेजातान चक्खादीनं वसेन निदेसो कतो । पच्छाजाते पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातानं चित्तचेतसिकान पञ्चय-वसेन निदेसो कतो । आहारिन्द्रियेसु, “ कबळीकारो आहारो इमस्स कायस्स अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो । रूपजीवितिन्द्रिय कटत्ता रूपानं अत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप १७८] एवं निदेसो कतो ति ।

९८. अत्तनो अनन्तरा उपपज्जमानानं अरूपधम्मानं पवत्तिओकासदानेन उपकारका समनन्तरनिरुद्धा अरूपधम्मा नत्थिपञ्चयो । यथाह—“ समनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्पन्नान चित्तचेतसिकान धम्मानं नत्थिपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ७] ।

९९. ते एव विगतभावेन उपकारकत्ता विगतपञ्चयो । यथाह—“ समनन्तरविगता चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्पन्नान चित्तचेतसिकान धम्मान विगतपञ्चयेन पञ्चयो ” ति [तिकप ७] ।

१००. अत्थिपञ्चयधम्मा एव च अविगतभावेन उपकारकत्ता अविगतपञ्चयो ति वेदि-तत्त्वा । देसनाविलासेन पन तथाविनेतब्बवेनेय्यवसेन वा अयं दुको वुत्तो, अहेतुकदुकं वत्वा पि हेतुविण्णयुत्तदुको विद्या ति ।

१०१. एवमिमेसु चतुर्वीसत्तिया पञ्चयेसु अय अविज्ञा

पञ्चयो होति पुज्जान दुविधानेकधा पन ।

परेसं, पच्छिमान सा एकधा पञ्चयो मता ति ॥

१०२. तत्थ, पुज्जानं दुविधा ति आरम्भणपञ्चयेन च उपनिस्सयपञ्चयेन चा ति द्वेधा

पञ्चयो होति । सा हि, अविज खयतो वयतो सम्मसनकाले कामावचरान पुञ्जाभिसङ्घारानं आरम्भणपञ्चयेन पञ्चयो होति, अभिञ्जाचितेन समोहचित्त जाननकाले रूपावचरानं, अविज्ञा-समतिक्रमत्थाय पन दानादीनि चैव कामावचरपुञ्जकिरियवत्थुनि पूरेन्तस्स, रूपावचरज्ज्ञानानि च उप्पादेन्तस्स, द्विचम्पि तेस उपनिस्सयपञ्चयेन पञ्चयो होति, तथा अविज्ञासम्मूळहत्ता कामभव-रूपभवसम्पत्तियो पत्थेत्वा तानेव पुञ्जानि करोन्तस्स ।

१०३. अनेकधा पन परेसं ति अपुञ्जाभिसङ्घारान अनेकधा पञ्चयो होति । कथं ? एसा हि, अविज आरम्भ रागादीनं उप्पज्जनकाले आरम्भणपञ्चयेन, गरुं कत्वा अस्सादनकाले आरम्भणाधिपति-आरम्भणूपनिस्सयेहि, अविज्ञासम्मूळहत्स अनादीनवदस्साविनो पाणातिपातादीनि करोन्तस्स उपनिस्सयपञ्चयेन, दुतियजवनादीन अनन्तर-समनन्तर-अनन्तरूपनिस्सयासेवन-नत्थि-विगतपञ्चयेहि, य किञ्चि अकुसल करोन्तस्स हेतु-सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेही ति अनेकधा पञ्चयो होति ।

१०४. पच्छिमानं सा एकधा पञ्चयो मता ति आनेज्जाभिसङ्घारानं उपनिस्सयपञ्चयेनेव एकधा पञ्चयो मता । सो पनस्सा उपनिस्सयभावो पुञ्जाभिसङ्घारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ति ।

१०५. एत्थाह—किं पनायमेका व अविज्ञा सङ्घारान पञ्चयो, उदाहु अज्जे पि पञ्चया सन्ती ति ? किं पनेत्थ, यदि ताव एका व, एककारणवादो आपज्जति, अथ अज्जे पि सन्ति, अविज्ञापञ्चया सङ्घारा ति एककारणनिर्देशो नुपपज्जती ति ? न नुपपज्जति । कस्मा ? यस्मा

एकं न एकतो इध नानेकमनेकतो पि नो एक ।

फलमत्थि, अत्थि पन एकहेतुफलदीपने अत्थो ॥

१०६. एकतो हि कारणतो न इध किञ्चि एक फलमत्थि, न अनेकं, नापि अनेकेहि कारणेहि एक, अनेकेहि पन कारणेहि अनेकमेव होति । तथा हि अनेकेहि उतु-पथवी बीज-सलिलसङ्घातेहि कारणेहि अनेकमेव रूपगन्धरसादिकं अङ्गुरसङ्घातं फलं उपज्जमानं दिस्सति । य पनेतं, अविज्ञापञ्चया सङ्घारा, सङ्घारपञ्चया विज्जाण ति एकहेतुफलदीपन कतं, तत्थ अत्थो अत्थि, पयोजनं विज्जति ।

१०७. भगवा हि कत्थचि पधानत्ता, कत्थचि पाकटत्ता, कत्थचि असाधारणत्ता, देसना-विलासस्स च वेनेय्यानञ्च अनुरूपतो एकमेव हेतु वा फल वा दीपेति । “ फस्सपञ्चया वेदना ” ति हि पवानत्ता एकमेव हेतुफलमाह । फस्सो हि वेदनाय पधानहेतु, यथाफस्स वेदनाववत्थानतो । वेदना च फस्सस्स पधानफलं, यथावेदन फस्सववत्थानतो । “ सेम्हसमुट्ठाना आत्ताधा ” ति [अ ५।११०] पाकटत्ता एक हेतुमाह । पाकटो हि एत्थ सेम्हो, न कम्मादयो । “ ये केचि, भिक्खवे, अकुसला वग्मा, सब्बे ते अयोनिंसोमनसिकारमूलका ” ति [ ]

असाधारणत्ता एक हेतुमाह । असाधारणो हि अयोनिस्तो मनसिकारो अकुसलानं, साधारणानि वत्थारम्मणादीनी ति ।

१०८. तस्मा अयमिध अविज्ञा, विज्जमानेसु पि अज्जेसु वत्थारम्मण-सहजातधम्मादिसु सङ्खारकारणेसु, “अस्सादानुपस्सिनो तण्हा पवड्ढती ” ति [सं २।८४] च, “अविज्ञा-समुदया आसवसमुदयो ” ति [म १।५५] च वचनतो अज्जेसमिपि तण्हादीन सङ्खारहेतून हेतु ति पधानत्ता, “अविद्धा, भिक्खवे, अविज्ञागतो पुञ्ञमिसङ्खारमिपि अभिसङ्खारोती ” ति [ ] पाकटत्ता असाधारणत्ता च सङ्खारान हेतुभावेन दीपिता ति वेदितव्वा । एतेनेव च एकेकहेतुफलदीपनपरिहारवचनेन सब्बत्थ एकेकहेतुफलदीपने पयोजन वेदितव्व ति ।

१०९. एत्थाह—एव सन्ते पि, एकन्तानिद्वफलाय सावज्जाय अविज्ञाय, कथ पुञ्ञानेज्जा-भिसङ्खारपञ्चयत्त युज्जति ^१ न हि निम्बवीजतो उच्छु उपपज्जती ति । कथ न युज्जिस्सति ^२ लोकास्मि हि

विरुद्धो चाविरुद्धो च, सदिसासदिसो तथा ।

वम्मान पञ्चयो सिद्धो, विपाका एव ते च न ॥

११०. धम्मान हि ठान-सभाव-किञ्चादिविरुद्धो चाविरुद्धो च पञ्चयो लोके सिद्धो । पुरिम-चित्तं हि अपरचित्तस्स ठानविरुद्धो पञ्चयो, पुरिमसिष्णादिसिक्खा च पच्छा पवत्तमानान सिष्णादि-किरियान । कम्म रूपस्स सभावविरुद्धो पञ्चयो, खीरादीनि च दधिआदीनं । आलोको चक्खु-विज्जाणस्स किञ्चविरुद्धो, गुळादयो च आसवादीनं । चक्खुरूपादयो पन चक्खुविज्जाणदीन ठानविरुद्धा पञ्चया । पुरिमजवनादयो पच्छिमजवनादीन सभावविरुद्धा, किञ्चाविरुद्धा च । यथा च विरुद्धाविरुद्धा पञ्चया सिद्धा एव सदिसासदिसा पि । सदिसमेव हि उतु-आहारसङ्घातं रूप रूपस्स पञ्चयो, सालिबीजादीनि च सालिफलादीन । असदिसमिपि रूप अरूपस्स, अरूपश्च रूपस्स पञ्चयो होति, गोलोमाविलोमविसाणदधितिलपिड्डादीनि च दुब्बा-सर-भूतनकादीन । येसञ्च धम्मानं ते विरुद्धाविरुद्ध-सदिसासदिसा पञ्चया, न ते धम्मा तेस धम्मान विपाका एव ।

१११. इति अय अविज्ञा विपाकवसेन एकन्तानिद्वफला सभाववसेन सावज्जा पि समाना सब्बेसमिपि एतेस पुञ्ञाभिसङ्खारादीनं यथानुरूपं ठान-किञ्च-सभाव-विरुद्धाविरुद्धपञ्चयवसेन, सदिसासदिसपञ्चयवसेन च पञ्चयो होती ति वेदितव्वा । सो चस्सा पञ्चयभावो, “यस्स हि दुक्खादिसु अविज्ञासङ्घात अज्जाण अण्णहीन होति, सो दुक्खे ताव पुञ्ञन्तादिसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्स हेतुभूते तिविधे पि सङ्खारे आरभती ” ति [१७।६२] आदिना नयेन वुत्तो एव ।

११२. अपि च अयं अज्जो पि परियायो—

चतुपपाते ससारे सङ्खारानञ्च लम्बणे ।

यो पटिच्चसमुप्पन्न-धम्मेसु च विमुह्यति ॥

अभिसङ्करोति सो एते सङ्कारे तिविधे यतो ।

अविज्ञा पञ्चयो तेस तिविधानम्पयं ततो ति ॥

११३. कथं पन यो एतेसु विमूढति, सो तिविधे पते सङ्कारे करोतीति चे,—चुतिया ताव विमूढो, सम्बन्ध खन्धान भेदो मरणं ति चुति अगणहन्तो, सत्तो मरति, सत्तस्स देहन्तर-सङ्कमन ति आदीनि विकल्पेति ।

११४. उपपाते विमूढो, सम्बन्ध खन्धानं पातुभावो जाती ति उपपात अगणहन्तो, सत्तो उपपज्जति सत्तस्स नवसरीरपातुभावो ति आदीनि विकल्पेति ।

११५. संसारे विमूढो, यो एस,

खन्धानञ्च पटिपाटि धातुआयतनानञ्च ।

अन्धोच्छिन्न वत्तमाना संसारो ति पवुच्चती ति ॥

एवं वण्णितो संसारो, त एव अगणहन्तो, अयं सत्तो अस्मा लोका परं लोकं गच्छति, परस्मा लोका इमं लोकं आगच्छति ति आदीनि विकल्पेति ।

११६. सङ्कारान लक्खणे विमूढो सङ्कारान सभावलक्खण सामञ्जलक्खणञ्च अगणहन्तो सङ्कारे अत्ततो अत्तनियतो धुवतो सुखतो सुभतो विकल्पेति ।

११७. पटिच्चसमुपपन्नवग्मेसु विमूढो अविज्ञादीहि सङ्कारादीन पवति अगणहन्तो, अत्ता जानाति वा न जानाति वा, सो एव करोति च कारेति च, पटिसन्धियं उपपज्जति, तस्स अणु-इस्सरादयो कल्लदिभावेन सरीरं सण्ठेयन्ता इन्द्रियानि सम्पादेन्ति, सो इन्द्रियसम्पन्नो कुसति वेदियति तण्हीयति उपादियति घटियति, सो पुन भवन्तरे भवतीति वा, “सब्बे सत्ता.... नियति-सङ्गति-भावपरिणता” ति [दी १।५३] वा विकल्पेति ।

११८. सो अविज्ञाय अन्धीकतो एव विकल्पेन्तो, यथा नाम अन्धो पथविद्यं विचरन्तो मग्गाम्पि अमग्गमि थलम्पि निजम्पि समम्पि विसमम्पि पटिपज्जति, एव पुज्जम्पि अपुज्जम्पि अनेज्जाभिसङ्कारम्पि अभिसङ्करोतीति ।

११९. तेनेतं वुच्चति—

यथा पि नाम जच्चन्धो नरो अपरिनायको ।

एकदा याति मग्गेन कुम्मग्गेनापि एकदा ॥

संसारे संसारं बालो तथा अपरिनायको ।

करोति एकदा पुञ्च अपुञ्चमपि एकदा ॥

यदा च जत्वा सो धम्मं सच्चानि अभिसमेस्सति ।

तदा अविज्जूपसमा उपसन्तो चरिस्सतीति ॥

अयं अविज्ञापञ्चया सङ्कारा ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

१२०. सङ्खारपञ्चया विज्ञाणपदे, विज्ञाणं ति चक्खुविज्ञाणादि छब्बिणं । तत्थ चक्खुविज्ञाणं, कुसलविपाक अकुसलविपाकं ति दुविय होति, तथा सोत-धान-जिह्वा-काय-विज्ञाणानि । मनोविज्ञाणं, कुसलकुसलविपाका द्वे मनोधातुयो, तिस्रो अहेतुकमनोविज्ञाण-धातुयो, अड्ढ सहेतुकानि कामावचरविपाकचित्तानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानी ति ब्रावीसतिविध होति । इति इमेहि छहि विज्ञाणेहि सञ्चानि पि बत्तिस लोकियविपाक-विज्ञाणानि सङ्गहितानि होन्ति । लोकुत्तरानि पन वट्ठकाय न युज्जन्ती ति न गहितानि ।

१२१. तत्थ सिया—कथ पनेतं जानितब्ब, इदं वुत्तप्पकारं विज्ञाण सङ्खारपञ्चया होती ति ? उपचितकम्माभावे विपाकाभावतो । विपाक हेतं, विपाकञ्च न उपचितकम्माभावे उप्पज्जति, यदि उपज्जेय्य सव्वेसं सव्वविपाकानि उपज्जेय्यु, न च उप्पज्जन्ती ति जानितब्बमेतं सङ्खारपञ्चया इदं विज्ञाण होती ति ।

१२२. कतरसङ्खारपञ्चया कतर विज्ञाण ति चे,—कामावचरपुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया ताव, कुसलविपाकानि पञ्च चक्खुविज्ञाणादीनि, मनोविज्ञाणे एका मनोधातु द्वे मनोविज्ञाणधातुयो अड्ढ कामावचरमहाविपाकानी ति सोळस । यथाह—“ कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाक चक्खुविज्ञाण उप्पन्न होति....सोत....धान ...जिह्वा....काय-विज्ञाणं....विपाका मनोधातु उप्पन्ना होति....सोमनस्ससहगता मनोविज्ञाणधातु उप्पन्ना होति....उपेक्खासहगता मनोविज्ञाणधातु उप्पन्ना होति....सोमनस्ससहगता णाणविप्पयुत्ता....सोमनस्ससहगता णाणविप्पयुत्ता ससङ्खारेण....सोमनस्ससहगता णाणविप्पयुत्ता ...सोमनस्ससहगता णाणविप्पयुत्ता ससङ्खारेण....उपेक्खासहगता णाणविप्पयुत्ता...उपेक्खासहगता णाणविप्पयुत्ता ससङ्खारेण....उपेक्खासहगता णाणविप्पयुत्ता....उपेक्खासहगता णाणविप्पयुत्ता ससङ्खारेण ” ति [धम्म ८७-९७ विमग १७३-७७] ।

१२३. रूपावचरपुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया पञ्च रूपावचरविपाकानि । यथाह—“ तस्सेव रूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाक विविच्चेव कामेहि पठमं ज्ञान....पे....पञ्चम ज्ञान उपसम्पज्ज विहरती ” ति [धम्म ९७, विमग १७८] । एव पुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया एकवीसतिविध विज्ञाण होति ।

१२४. अपुञ्जाभिसङ्खारपञ्चया पन, अकुसलविपाकानि पञ्च चक्खुविज्ञाणादीनि, एका मनोधातु, एका मनोविज्ञाणधातु ति एवं सत्तविध विज्ञाण होति । यथाह—“ अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाक चक्खुविज्ञाण उप्पन्नं होति....सोत....धान....जिह्वा....कायविज्ञाणं....विपाका मनोधातु....विपाका मनोविज्ञाणधातु उप्पन्ना होती ” ति [धम्म ११७-१९, विमग १८०-८१] ।

१२५. आनेआभिसङ्खारपञ्चया पन, चत्तारि अरूपविपाकानी ति एवं चतुर्विध विज्ञाणं

होति । यथाह—“ तस्मैव अरूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं सञ्चसो रूपसञ्ज्ञान समतिक्रमा ...आकासानञ्चायतनसञ्ज्ञासहगत....विज्जाणञ्चा....अकिञ्चञ्चा...नेवसञ्ज्ञानासञ्चायतनसञ्ज्ञासहगत सुखस्स च पहाणा....चतुर्थं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती ” ति [धम्म ९८-९९, विभग १७९]

१२६. एव यंसङ्खारपञ्चया य विज्जाण होति, तं जत्वा इदानीस्स एवं पवत्ति वेदितव्वा । सञ्चमेव हि इद पवत्तिपटिसन्धियसेन द्वेधा पवत्तति । तत्थ, द्वे पञ्चविज्जाणानि, द्वे मनोधातुयो, सोमनस्सहगता अहेतुकमनोविज्जाणधातु ति इमानि तेरस्स पञ्चवोकारभवे पवत्तियं येव पवत्तन्ति । सेसानि एकूनवीमति तीसु भवेसु यथानुरूप पवत्तियम्पि पटिसन्धियम्पि पवत्तन्ति ।

१२७. कथं कुसलविपाकानि ताव चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च कुसलविपाकेन अकुसलविपाकेन वा निव्वत्तस्स यथाक्कम परिपाक उपगतिन्द्रियस्स चक्खादीन आपाथगतं इड इडमज्झत्त वा रूपदिआरम्मणं आरब्भ चक्खादिपसाद निस्साय दस्सन-सवन-घायन-सायन-कुसनकिञ्च साधय-मानानि पवत्तन्ति, तथा अकुसलविपाकानि पञ्च । केवलं हि तेसं अनिड अनिडमज्झत्तं वा आरम्मण होति । अयमेव विसो । दस पि चेतानि नियतद्वारारम्मणवत्थुद्धानानि नियतकिञ्चानेव च भवन्ति ।

१२८. ततो कुसलविपाकान चक्खुविज्जाणादीन अनन्तरा कुसलविपाका मनोधातु तेस येव आरम्मण आरब्भ हृदयवत्थु निस्साय सम्पटिच्छनकिञ्च साधयमाना पवत्तति, तथा अकुसल-विपाकान अनन्तरा अकुसलविपाका । इदञ्च पन द्वय अनियतद्वारारम्मणं, नियतवत्थुद्धानं, नियतकिञ्चञ्च होति ।

१२९. सोमनस्सहगता पन अहेतुकमनोविज्जाणधातु कुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरा तस्सा एव आरम्मण आरब्भ हृदयवत्थु निस्साय सन्तीरणकिञ्च साधयमाना, लुसु द्वारेसु बलवा-रम्मणे कामावचरसत्तान येमुथ्येन लोभसम्पयुत्तजवनावसाने भवद्भवार्थि पच्छिन्दित्वा जवनेन गहितारम्मणे तदारम्मणवसेन च सकिं वा द्विक्खत्तुं वा पवत्तती ति मज्झिमङ्कथाय वुत्त । अभि-धम्मङ्कथाय पन तदारम्मणे द्वे चित्तवारा आगता । इदं पन चित्तं, तदारम्मणं ति च पिट्ठि-भवङ्ग ति चा ति द्वे नामानि लभति, अनियतद्वारारम्मणं नियतवत्थुक्कं अनियतद्धानकिञ्चञ्च होती ति । एवं ताव तेरस्स पञ्चवोकारभवे पवत्तिय येव पवत्तन्ती ति वेदितव्वानि ।

१३०. सेसेसु एकूनवीसतिया न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय पटिसन्धिया नप्वत्तति । पवत्तियं पन कुसलाकुसलविपाका ताव द्वे अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो, पञ्चद्वारे कुसलाकुसलविपाक-मनोधातून अनन्तरा सन्तीरणकिञ्चं, लुसु द्वारेसु पुब्बे वुत्तनयेनेव तदारम्मणकिञ्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्ध असति भवद्भुपच्छेदके चित्तुणादे भवद्भुकिञ्चं, अन्ते चुतिकिञ्चञ्चा ति चत्तारि किञ्चानि साधायमाना नियतवत्थुका अनियतद्वारारम्मणद्धानकिञ्चा हुत्वा पवत्तन्ति ।

१३१. अहं कामावचरसहेतुकचित्तानि वुत्तनयेनेव छसु द्वारेसु तदारम्मणकिञ्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिञ्चं, अन्ते चुतिकिञ्चञ्चा ति तांणि किञ्चानि साधयमानानि नियतवत्थुकानि अनियतद्वारारम्मणट्टानकिञ्चानि हुत्वा पवत्तन्ति ।

१३२. पञ्च रूपावचरानि चत्तारि च आरूपानि अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिञ्चं, अन्ते चुतिकिञ्चञ्चा ति किञ्चद्वयं साधयमानानि पवत्तन्ति । तेसु रूपावचरानि नियतवत्थारम्मणानि अनियतट्टानकिञ्चानि, इतरानि नियतावत्थुकानि नियतारम्मणानि अनियतट्टानकिञ्चानि हुत्वा पवत्तन्ती ति । एवं ताव वत्तिसविधम्पि विज्ञाणं पवात्तिय सङ्खारपञ्चया पवत्तति । तत्रस्स ते ते सङ्खारा कम्मपञ्चयेन च उपनिस्सयपञ्चयेन च पञ्चया होन्ति ।

१३३. यं पन वुत्त, सेसेसु एकूनवीसतिया न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय पटिसन्धिया नप्पवत्तती ति, त अतिसङ्घित्तता दुव्विजान । तेनस्स विथारनयदस्सनत्थं वुच्चति—कति पटिसन्धियो ? कति पटिसन्धिचित्तानि ? केन कत्थ पटिसन्धि होति ? किं पटिसन्धिया आरम्मण ति ?

१३४. असञ्जपटिसन्धिया सद्धिं वीसति पटिसन्धियो । वुत्तप्पकारानेव एकूनवीसति पटिसन्धिचित्तानि । तत्थ अकुसलविपाकाय अहेतुकमनोविज्ञाणधातुया अपायेसु पटिसन्धि होति, कुसलविपाकाय मनुस्सलोके जच्चन्व-जातिवविर-जातिउम्मत्त-जातिएल्लमूग-नपुंसकादीनं । अट्ठहि सहेतुककामावचरविपाकेहि कामावचरदेवेसु चेव मनुस्सेसु च पुञ्जवन्तान पटिसन्धि होति, पञ्चहि रूपावचरविपाकेहि रूपिब्रह्मलोके, चत्तुहि अरूपावचरविपाकेहि अरूपलोके ति । येन च यत्थ पटिसन्धि होति, सा एव तस्स अनुरूपा पटिसन्धि नाम । सङ्खेपतो पन पटिसन्धिया तीणि आरम्मणानि होन्ति, अतीत पच्चुप्पन्न नवत्तब्बञ्च । असञ्जपटिसन्धि अनारम्मणा ति ।

१३५. तत्थ विज्ञाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतनपटिसन्धीनं अतीतमेव आरम्मणं, दसन्नं कामावचरान अतीतं वा पच्चुपन्नं वा, सेसान नवत्तब्ब । एव तीसु आरम्मणेसु पवत्तमाना पन पटिसन्धि, यस्मा अतीतारम्मणस्स वा नवत्तब्बारम्मणस्स वा चुतिचित्तस्स अनन्तरमेव पवत्तत्ति,—पच्चुप्पन्नारम्मण पन चुतिचित्त नाम नत्थि,—तस्मा द्वीसु आरम्मणेसु अञ्जतरारम्मणाय चुतिया अनन्तरा तीसु आरम्मणेसु अञ्जतरारम्मणाय पटिसन्धिया सुगतिदुग्गतिवसेन पवत्तनाकारो वेदितव्वो ।

१३६. सेय्यथिदं—कामावचरसुगतियं ताव ठितस्स पापकम्मिनो पुग्गलस्स, “तानिस्स तस्मिं समये ओल्लम्बन्ती” ति [म ३।१६४] आदिवचनतो मरणमञ्चे निपन्नस्स यथूपचित्तं पापकम्मं वा पापकम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । त आरब्ध उप्पन्नाय तदारम्मणपरियोसानाय जवनवीथिया अनन्तर भवङ्गविसयं आरम्मण कत्वा चुतिचित्तं उप्पज्जति । तस्मिं

निरुद्धे तदेव आपाथगत कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनमितं दुग्गतिपरियापन्न पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्मणा पटिसन्धि ।

१३७. अपरस्स मरणसमये वुत्तप्पकारकम्मवसेन नरकादिसु अग्निजालवण्णादीक दुग्गतिनिमित्तं मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । तस्स, द्विक्खत्तु भवङ्गे उप्पज्जित्वा निरुद्धे, त आरम्मणं आरब्ध एक आवज्जन, मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानी ति तीणि वीथिचित्तानि उप्पज्जन्ति, ततो भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता एकादस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथस्स अवसेसपञ्चचित्तक्खणायुके तस्मिं एव आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१३८. अपरस्स मरणसमये पञ्चन्न द्वारानं अञ्जतरस्मिं रागादिहेतुभूतं हीन आरम्मणं आपाथं आगच्छति । तस्स यथाक्कमेन उप्पन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानी च उप्पज्जन्ति, ततो भवङ्गविसय आरम्मणं कत्वा एक चुतिचित्तं । एत्तावता च द्वे भवङ्गानि, आवज्जन, दस्सन, सम्पटिच्छन्नं, सन्तीरणं, वोड्डपन, पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानि, एकं चुतिचित्तं ति पञ्चदस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथ अवसेसएकचित्तक्खणायुके तस्मिञ्जेव आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयम्पि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि । एस्स ताव अतीतारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्नारम्मणाय दुग्गतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१३९. दुग्गतिय ठितस्स पन उपचितानवज्जकम्मस्स वुत्तनयेनेव, त अनवज्जकम्म वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छती ति कण्हपक्खे सुक्कपक्खं ठपेत्वा सब्ब पुरिमनयेनेव वेदितव्व । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुप्पन्नारम्मणाय सुगतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१४०. सुगतियं ठितस्स पन उपचितानवज्जकम्मस्स, “तानिस्स तस्मिं समये ओलम्बन्ती” ति [म ३।१७१] आदिवचनतो मरणमञ्चे निपन्नस्स यथूपचितं अनवज्जकम्म वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथं आगच्छति, तच्च खो उपचितकामावचरानवज्जकम्मस्सेव । उपचितमहग्गतकम्मस्स पन कम्मनिमित्तमेव आपाथं आगच्छति । तं आरब्ध उप्पन्नाय तदारम्मणपरियोसनाय, सुद्धाय वा जवनवीथिया अनन्तर भवङ्गविसय आरम्मणं कत्वा चुतिचित्तं उप्पज्जति । तस्मिं निरुद्धे तमेव आपाथगतं कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनमितं सुगतिपरियापन्नं पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्मणा वा नवत्तव्वारम्माणा वा पटिसन्धि ।

१४१. अपरस्स मरणसमये कामावचरानवज्जकम्मवसेन मनुस्सलोके मातुकुच्छिवण-

सङ्कातं वा, देवलोके उय्यान-विमान-कप्परुक्खादिवणसङ्कातं वा सुगतिनिमित्त मनोद्वारे आपाथं आगच्छति । तस्स दुग्गतिनिमित्ते दस्सितानुक्रमेणैव चुतिचित्तानन्तरं पटिसन्धित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुपन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१४२. अपरस्स मरणसमये जातका, अय, तात, तवत्थाय बुद्धपूजा करियति, चित्तं पसादेही ति वत्वा पुप्फदामपटाकादिवसेन रूपारम्मणं वा, धम्मवसनतुरियपूजादिवसेन सद्धारम्मणं वा, धूपवासगन्धादिवसेन गन्धारम्मण वा, इद, तात, सायस्सु तवत्थाय दातब्बं देय्य-धम्म ति वत्वा मधुफाणितादिवसेन रसारम्मणं वा, इद, तात, फुसस्सु तवत्थाय दातब्बं देय्यधम्मं ति वत्वा चीनपट्ट-सोमारपट्टादिवसेन फोड्डब्बारम्मणं वा पञ्चद्वारे उपसंहरन्ति । तस्स तस्मिं आपाथगते रूपादिआरम्मणे यथाक्कमेन उप्पन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूत-वेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानि च उपपज्जन्ति, ततो भवङ्गविसयं आरम्मण कत्वा एकं चुतिचित्तं, तदवसाने तस्मिं येव एकचित्तकखण्डित्तिके आरम्मणे पटिसन्धित्तं उपपज्जति । अयम्पि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पञ्चुपन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

१४३. अपरस्स पन पथवीकसिणञ्जानादिवसेन पटिलद्धमहग्गतस्स सुगतिय ठितस्स मरणसमये कामावचरकुसलकम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तान वा अञ्जतरं, पथवीकसिणादिकं वा निमित्त, महग्गतचित्तं वा मनोद्वारे आपाथ आगच्छति, चक्खु-सोतानं वा अञ्जतरस्मिं कुसलुप्पत्तिहेतुभूतं पणीतमारम्मण आपाथ आगच्छति । तस्स यथाक्कमेन उप्पन्नवोड्डपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि उपपज्जन्ति । महग्गतगतिकानं पन तदारम्मणं नत्थि, तस्मा जवनानन्तर येव भवङ्गवियस आरम्मणं कत्वा एकं चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्सावसाने कामावचरमहग्गतसुगतीन अञ्जतरसुगतिपरियापन्न यथूपडित्तसु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मण पटिसन्धित्तं उपपज्जति । अय नवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुपन्ननवत्तब्बारम्मणान अञ्जतरारम्मणा पटिसन्धि ।

१४४. एतेनानुपारेन आरुप्पचुतिया पि अनन्तरा पटिसन्धि वेदितब्बा । अय अतीतनवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतनवत्तब्बपञ्चुपन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

१४५. दुग्गतियं ठितस्स पन पापकम्मिनो वुत्तनयेनेव त कम्म, कम्मनिमित्त, गतिनिमित्त वा मनोद्वारे, पञ्चद्वारे वा पन अकुसलुप्पत्तिहेतुभूत आरम्मणं आपाथं आगच्छति । अथस्स यथाक्कमेन चुतिचित्तावसाने दुग्गतिपरियापन्न तेषु आरम्मणेषु अञ्जतरारम्मणं पटिसन्धित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपञ्चुपन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ति । एतावता एकूनवीसतिविधस्सापि विज्ञाणस्स पटिसन्धिवसेन पवत्ति दीपिता होति ।

१४६. तयिदं सब्बम्पि एव

पवत्तमान सन्धिम्हि द्वेधा कम्मेन वत्तति ।

मिस्सादीहि च भेदेहि भेदस्स दुविधादिको ॥

१४७. इदं हि एकूणवीमतिविधमि विपाकविज्ञाण पटिसन्धिं पवत्तमानं द्वेधा कम्मेन वत्तति । यथासकं हि एतस्स जनक कम्म नानाखणिक्कम्मपच्चयेन चैव उपनिस्सयपच्चयेन च पच्चयो होति । वुत्तं हेतु—“ कुसलाकुसल कम्मं विपाकस्स उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १६७, १६९] ।

१४८. एव वत्तमानस्स पनस्म मिस्सादीहि भेदेहि दुविधादिको पि भेदो वेदितव्वो । सेय्यथिदं—इदं हि पटिसन्धिवसेन एकधा पवत्तमानमपि रूपेण सह मिस्सामिस्सभेदतो दुविधं, कामरूपारूपभवेदतो तिविधं, अण्डज-जलाबुज-ससेदज-ओपपातिकयोनिवसेन चतुर्विधं, गतिवसेन पञ्चविधं, विज्ञाणादितिवसेन सत्तविधं, सत्तावासवसेनेन अड्विधं होति ।

१४९. तत्थ

मिस्सं द्विधा भावभेदा, सभाव तत्थ च द्विधा ।

द्वे वा तयो वा दसका ओमतो आदिना सह ॥

१५०. मिस्सं द्विधा भावभेदा ति, य हेतु एत्थ अञ्जत्र अरूपभावा रूपमिस्स पटिसन्धि-विज्ञाण उपपज्जति, त रूपभवे इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रियसङ्घातेन भावेन विना उपपत्तितो, कामभवे अञ्जत्र जातिपण्डकपटिसन्धिया भावेन सह उपपत्तितो सभाव अभाव ति दुविधं होति । सभावं तत्थ च द्विधा ति, तत्थापि च यं सभाव, त इत्थिपुरिसभावानं अञ्जतरेण सह उपपत्तितो दुविधमेव होति ।

१५१. द्वे वा तयो वा दसका ओमतो आदिना सहा ति, य हेतमेत्थ मिस्सं अमिस्सं ति दुके आदिभूतं रूपमिस्स पटिसन्धिविज्ञाणं, तेन सह वत्थु-कायदसकवसेन द्वे वा, वत्थु-काय-भावदसकवसेन तयो वा दसका ओमतो उपपज्जन्ति । नत्थि इतो पर रूपपरिहानी ति ।

१५२. त पनेत एव ओमकपरिमाणं उपपज्जमानं अण्डजजलाबुजनामिकासु द्वांसु योनिषु जातिउण्णाय एकेन असुना उद्धटसप्पिमण्डपमाणं कललं ति लद्धसङ्खं हुत्वा उपपज्जति ।

१५३. तत्थ योनीन गतिवसेन सम्भवभेदो वेदितव्वो । ऐतासु हि

निरये भुम्मवज्जेसु देवेषु च न योनियो ।

तिस्सो पुरिमिका होन्ति, चतस्सो पि गतित्तयो ॥

१५४. तत्थ, देवेषु चा ति चसदेन यथा निरये भुम्मवज्जेसु च देवेषु, एवं निज्जामतण्हिक-पेतेषु च पुरिमिका तिस्सो योनियो न सन्ती ति वेदितव्वं । ओपपातिका एव हि ते होन्ति । सेसे पन तिरिच्छान-पित्तविसय-मनुस्ससङ्घाते गतित्तये पुब्बे वज्जितभुम्मदेवेषु च चतस्सो पि योनियो होन्ति ।

१५५. तत्थ

तिंस नव चैव रूपेषु, सत्तति उक्कसतोथ रूपानि ।

सेदूपपातयोनिषु, अथ वा अवकंसतो तिंस ॥

१५६. रूपिब्रह्मेसु ताव ओपपातिकयोनिक्केसु, चक्खु-सोत-वत्थुदसकान जीवितनवकस्स चा ति चतुन्न कलापान वसेन तिस च नव च पटिसन्धि-विज्ञाणेन सह रूपानि उपपज्जन्ति । रूपि-ब्रह्मे पन ठपेत्वा, अज्जेसु ससेदजओपपातिकेसु उकसतो चक्खु-सोत-धान-जिह्वा-काय-वत्थु-भावदसकान वमेन सत्तात्ति । तानिच निच्च देवेसु । तत्थ, वण्णो गन्धो रसो ओजा चतस्सो चापि धातुयो चक्खुप्पसादो जीवित ति अय दसरूपपरिमाणो रूपपुञ्जो चक्खुदसको नाम । एव सेसा वेदितव्वा ।

१५७. अवकसतो पन जच्चन्ध-वधिर-अधानक-नपुंसकस्स जिह्वा-काय-वत्थुदसकान वसेन तिस रूपानि उपपज्जन्ति । उकंसावकसान पन अन्तरे अनुरूपतो विकप्पो वेदितव्वो ।

१५८. एव विदित्वा पुन

खन्धारम्मण-गति-हेतु-वेदना-पीति-तक्क-चारेहि ।

भेदाभेदविसेसो चुति-सन्धीन परिज्जेयो ॥

१५९. या हेसा मिससामिस्सतो द्रुविधा पटिसन्धि, या चस्सा अतीतानन्तरा चुति, तास इमेहि खन्धादीहि भेदाभेदविसेसो जातव्वो ति अत्थो ।

१६०. कथं कदाचि हि चतुक्खन्धाय आरुप्पचुतिया अनन्तरा चतुक्खन्धा व आरम्मणतो पि अभिन्ना पटिसन्धि होति, कदाचि अमहग्गतब्रह्मद्वारम्मणाय महग्गतअज्ज्ञत्तारम्मणा । अय ताव अरूपभूमिसु येव नयो । कदाचि पन चतुक्खन्धाय अरूपचुतिया अनन्तरा पञ्च-क्खन्धा कामावचरपटिमन्धि । कदाचि पञ्चक्खन्धाया कामावचरचुतिया रूपावचरचुतिया वा अनन्तरा चतुक्खन्धा अरूपपटिसन्धि । एव, अतीतारम्मणाय चुतिया पञ्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि, एकच्चसुगतचुतिया एकच्चदुग्गतपितिसन्धि, अहेतुकचुतिया सहेतुकपटिसन्धि, दुहेतुक-चुतिया तिहेतुकपटिसन्धि, उपेक्खासहगतचुतिया सोमनस्ससहगतपटिसन्धि, अप्पीतिकचुतिया सप्पीतिकपटिसन्धि, अवितक्कचुतिया सवितक्कपटिसन्धि, अविचारचुतिया सविचारपटिसन्धि, अवितक्काविचारचुतिया सवितक्कसविचारपटिसन्धी ति तस्स तस्स विपरीततो च यथायोग योजेतव्व ।

१६१. लद्धप्पच्चयमिति धम्ममत्तमेत भवन्तरमुपेति ।

नास्स ततो सङ्गन्ति, न ततो हेतु विना होति ॥

१६२. इति हेतु लद्धप्पच्चयं रूपारूपधम्ममत्त उपपज्जमानं भवन्तरमुपेती ति वुच्चति, न सत्तो, न जीवो । तस्स च नापि अतीतभवतो इध सङ्गन्ति अत्थि, नापि ततो हेतु विना इध पातुभावो ।

१६३. तयिद पाकटेन मनुस्सचुतिपटिसन्धिकमेन पकासयिस्साम । अतीतभवस्मि हि सरसेन उपकमेन वा समासन्नमरणस्स असहान सब्बङ्ग-पञ्चङ्ग-सन्धिबन्धनच्छेदकानं मारणन्तिक-वेदनासत्थान सन्निपातं असहन्तस्स, आतपे पक्खित्तहरिततालपण्णमिव कमेन उपसुस्समाने सरीरे,

निरुद्धेषु चक्ष्वादिसु इन्द्रियेषु, हृदयवत्थुमत्ते पतिष्ठितेषु कायिन्द्रिय-मनिन्द्रिय-जीवित्तिन्द्रियेषु, तखणावसेस-हृदयवत्थुसन्निरसित विज्ञाण गरु-समासेवितासन्न-पुष्पकतान अञ्जतरं लद्धासेवन-पञ्चयसङ्कारसङ्कात कम्मं, तदुपट्ठापितं वा कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तसङ्कातं विसयं आरम्भ पवत्तति । तदेवं पवत्तमानं तण्हाविज्ञानं अप्पहीनत्ता अविज्जापटिच्छादितादीनवे तस्मिं विसये तण्हा नमेति, सहजातसङ्कारा खिपन्ति । तं सन्ततिवसेन तण्हाय नभियमानं, सङ्कारेहि खिप्पमानं ओरिमतीररुक्खविनिबन्धरज्जुमालम्बित्वा मातिकातिक्रमको विय, पुरिमञ्च निस्सय जहति, अपरञ्च कम्मसमुट्ठापित निस्सय आसादयमानं वा अनासादयमानं वा आरम्भणादीहि येव पच्चयेहि पवत्तती ति ।

१६४. एत्थ च, पुरिम चवनतो चुति, पच्छिमं भवन्तरादिपटिसन्धानतो पटिसन्धी ति वुच्चति । तदेतं नापि पुरिमभवा इधागतं, नापि ततो कम्म-सङ्कार-नति-विसयादिहेतुं विना पातु भूत ति वेदितव्वं ।

१६५. सियु निदस्सनानेत्य पटिघोसादिका, अथ ।

सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता ॥

१६६. एत्थ चेतस्स विज्ञाणस्स पुरिमभवतो इध अनागमने अतीतभवपरियापन्नहेतूहि च उप्पादे पटिघोस-पदीप-मुदा-पटिविम्बप्पकारा धम्मा निदस्सनानि सियु । यथा हि पटिघोस-पदीप-मुदा-छाया सदादिहेतुका होन्ति, अञ्जत्र अगन्त्वा होन्ति, एवमेव इदं चित्तं ।

१६७. एत्थ च सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता । यदि हि सन्तानबन्धे सति एकन्तमेकता भवेय्य, न खीरतो दधि सम्भूत सिया । अथापि एकन्तं नानता भवेय्य, न खीरस्सामिनो दधि सिया । एस नयो सब्बहेतुसमुप्पन्नेसु । एवञ्च सति सब्बलोकवोहारलोपो सिया, सो च अनिद्धो । तस्मा एत्थ न एकन्तमेकता वा नानता वा उपगन्तव्वा ति ।

१६८. एत्थाह—न नु एव असङ्कन्तिपातुभावे सति ये इमस्मिं मनुस्सत्तभावे खन्धा तेसं निरुद्धत्ता, फलपच्चयस्स च कम्मस्स तत्थ अगमनतो अञ्जस्स अञ्जतो व तं फल सिया ? उपभुज्जके च असति कस्स त फल सिया ? तस्मा न सुन्दरभिदं विधानं ति ।

१६९. तत्रिद वुच्चति—

सन्ताने यं फल एक नाञ्जस्स न च अञ्जतो ।

बीजान अभिसङ्कारो एतस्सत्थस्स साधको ॥

१७०. एकसन्तानस्मिं हि फलमुप्पज्जमानं तत्थ एकन्तएकत्तनानत्तान पटिसिद्धत्ता, अञ्जस्सा ति वा अञ्जतो ति वा न होति । एतस्स च पनत्थस्स बीजानं अभिसङ्कारो साधको । अम्ब-बीजादीन हि अभिसङ्कारेषु कतेसु तस्स बीजस्स सन्ताने लद्धपच्चया कालन्तरे फलविसेसो उपपज्जमानो न अञ्जबीजानं नापि अञ्जाभिसङ्कारपच्चया उपपज्जति, न च तानि बीजानि

अभिसङ्खारा वा फलदान पापुणन्ति । एव सम्पदमिदं वेदितम् । विज्ञा-सिणोसधादीहि चापि बालसरीरे उपयुत्तेहि कालन्तरेहि बुद्धसरीरादिसु फलदेहि अयमथो वेदितम्बो ।

१७१. यम्पि वुत्तं, उपभुज्जे के च असति कस्स तं फलं सिया ति, तत्थ

फलस्सुप्पतिया एव सिद्धा भुज्जकसम्भुति ।

फलुप्पादेन रुक्खस्स यथा फलति-सम्भुति ॥

१७२. यथा हि रुक्खसङ्खातानं धम्मानं एकदेसभूतस्स रुक्खफलस्स उपपत्तिया एव रुक्खो फलती ति वा, फलितो ति वा वुच्चति, तथा देवमनुस्ससङ्खातानं खन्धानं एकदेसभूतस्स उपभोगसङ्घातस्स सुखदुक्खफलस्स उप्पादेनेव, देवो मनुस्सो वा उपभुज्जती ति वा, सुखितो दुःखितो ति वा वुच्चति । तस्मा न एत्थ अञ्जेन उपभूज्जेकेन नाम कोचि अत्थो अत्थी ति ।

१७३. यो पि वदेय्य, एव सन्ते पि एते सङ्खारा विज्जमाना वा फलस्स पञ्चया सियु, अविज्जमाना वा, यदि च विज्जमाना, पवत्तिरूपेण येव नेस विपाकेन भवितम्बं, अथ अविज्जमाना, पवत्तिरूपे पुञ्चे पच्छा च निच्चं फलावहा सियु ति, सो एव वत्तम्बो—

कतत्ता पञ्चया एते न च निच्चं फलावहा ।

पाटिभोगादिकं तत्थ वेदितम्बं निदस्सनं ॥

१७४. कतत्ता येव हि सङ्खारा अत्तनो फलस्स पञ्चया होन्ति, न विज्जमानत्ता अविज्जमानत्ता वा । यथाह—“ कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खु-विज्ञाणं उप्पन्नं होती ” ति [धम्म ८७] आदि । यथारहस्स च अत्तनो फलस्स पञ्चया हुत्वा न पुन फलावहा होन्ति, विपाकविपाकत्ता । एतस्स चत्थस्स विभावने इदं पाटिभोगादिकं निदस्सनं वेदितम्बं । यथा हि लोके यो कस्सचि अत्थस्स निर्यातनत्थं पाटिभोगो होति, भण्डं वा किणाति, इणं वा गण्हाति, तस्स तं किरियाकरणमत्तमेव तदत्थनिर्यातनादिमिह पञ्चयो होति, न किरियाय विज्जमानत्तं वा अविज्जमानत्तं वा, न च तदत्थनिर्यातनादितो परम्पि धारको व होति । कस्मा ? निर्यातनादीनं कतत्ता । एवं कतत्ता व सङ्खारा पि अत्तनो फलस्स पञ्चया होन्ति, न च यथारह फलदानतो परम्पि फलावहा होन्ती ति ।

एतावता मिस्सामिस्सवसेनं द्वेधा पि वत्तमानस्स पटिसन्धिविज्ञाणस्स सङ्खारपञ्चया पवत्ति दीपिता होति ।

१७५. इदानीं सब्बेस्वेवेतेसु बत्तिसविपाकविज्ञाणेषु सम्मोहविघातत्थं

पटिसन्धि-पवत्तानं वसेनेते भवादिषु ।

विजानितम्बा सङ्खारा यथा येसञ्च पञ्चया ॥

१७६. तत्थ, तयो भवा, चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विज्ञाणट्ठितियो, नव सत्ता-

वाता इति एते भवादयो नाम । एतेषु भवादिसु पटिसन्धिय पवते चेते येसं विपाकविज्ञाणानं पच्यया, यथा च पच्यया होन्ति, तथा विज्ञानितव्वा इति अर्थो ।

१७७. तत्थ पुञ्जाभिसङ्कारे ताव कामावचरअट्ठचेतनाभेदो पुञ्जाभिसङ्कारो अविसेसेन कामभवे सुगतिय नत्तन्न विपाकविज्ञाणान पटिसन्धिय, नानक्खणिककम्मपच्चयेन चैव उपनिस्सय-पच्चयेन चा इति द्वेधा पच्यया । रूपावचरपञ्चकुसलचेतनाभेदो पुञ्जाभिसङ्कारो रूपभवे पटि-सन्धिय एव पच्यन्न ।

१७८. वुत्तणभेदकामावचरो पन कामभवे सुगतिय उपेक्खासहगतहेतुमनोविज्ञाण-धातुवज्जन सत्तन्न परित्तविपाकविज्ञाणान वुत्तनयेनेव द्वेधा पच्यो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । स्वेव रूपभवे पच्यन्न विपाकविज्ञाणान तथेव पच्यो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । कामभवे पन दुग्गतिय अट्ठन्नप्पि परित्तविपाकविज्ञाणानं तथेव पच्यो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । तत्थ निरये महामोग्गल्लान्त्येरस्स नरकचारिकादिसु इड्डारम्मणसमायोगे सो पच्यो होति । तिरच्छानेषु पन पेत्तमहिद्धिकेषु च इड्डारम्मण लब्धमि तेव ।

१७९. स्वेव कामभवे सुगतिय सोलसन्नप्पि कुसलविपाकविज्ञाणान तथेव पच्यो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । अविसेसेन पन पुञ्जाभिसङ्कारो रूपभवे दसन्न विपाकविज्ञाणान तथेव पच्यो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च ।

१८०. द्वादमाकुसल चेतनाभेदो अपुञ्जाभिसङ्कारो कामभवे दुग्गतिय एकस्स विज्ञाणस्स तथेव पच्यो पटिसन्धिय नो पवत्ते, छन्न पवत्ते नो पटिसन्धिय, सत्तन्नप्पि अकुसलविपाक-विज्ञाणान पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । कामभवे पन सुगतिय तेस येव सत्तन्न तथेव पच्यो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । रूपभवे चतुन्न विपाकविज्ञाणान तथेव पच्यो पवत्ते, नो पटिसन्धिय । सो च खो कामावचरे अनिट्ठरूपदस्सनसदस्सनवसेन । ब्रह्मलोके पन अनिट्ठरूपादयो नाम नत्थि, तथा कामावचरदेवलोके पि ।

१८१. अनेज्जाभिसङ्कारो अरूपभवे चतुन्न विपाकविज्ञाणान तथेव पच्यो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । एव ताव भवेसु पटिसन्धि-पवत्तीनं वसेनेते सङ्कारा येस पच्यया, यथा च पच्यया होन्ति, तथा जानितव्वा । एतेनेव नयेन योनिआदिसु पि वेदितव्वा ।

१८२. तत्रिदं आदितो पट्टाय मुखमत्तप्पकासन । इमेसु हि सङ्कारेषु यस्मा पुञ्जाभिसङ्कारो ताव द्वीसु भवेसु पटिसन्धि दत्त्वा सम्बमतनो विपाकं जनेति, तथा अण्डजादिसु चत्तूसु योनिषु देवमनुस्ससङ्घातासु द्वीसु गतिसु, नानत्तकायानानत्तसञ्जी-नानत्तकायाएकत्तसञ्जी-एकत्तकाया-नानत्तसञ्जी एकत्तकायाएकत्तसञ्जीसङ्घातासु चत्तूसु विज्ञाणण्डितिसु, असञ्जसत्तावासे पनेस रूपमत्तमेवाभिसङ्करोती इति चत्तूसु येव सत्तावासेसु च पटिसन्धि दत्त्वा सम्बमतनो विपाकं जनेति, तस्मा एस एतेसु द्वीसु भवेसु, चत्तूसु योनिषु, द्वीसु गतिसु, चत्तूसु विज्ञाणण्डितिसु, चत्तूसु

सत्तावासेसु च एकवीसतिया विपाकविज्ञाणानं वुत्तनयेनेव पच्चयो होति, यथासम्भवं पटि-
सन्धिय पवत्ते च ।

१८३. अपुञ्जाभिसङ्खारो पन यस्मा एकस्मिं येव कामभवे, चतूसु योनिषु, अवसेसासु
तीसु गतिसु, नानत्तकायाएकत्तसञ्जीसङ्खाताय एकस्सा विज्ञाणण्डितिया, तादिसे येव च
एकस्मिं सत्तावासे पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, चतूसु योनिषु, तीसु
गतिसु, एकस्सा विज्ञाणण्डितिया, एकस्मिं च सत्तावासे सत्तन्न विपाकविज्ञाणान वुत्तनयेनेव
पच्चयो पटिसन्धियं पवत्ते च ।

१८४. अनेज्जाभिसङ्खारो पन यस्मा एकस्मिं येव अरूपभवे, एकस्सा ओपपातिकयोनिषु,
एकस्सा देवगतिया, आकासानञ्चायतनादिकासु तीसु विज्ञाणण्डितिसु, आकासानञ्चायतना-
दिकेसु चतूसु सत्तावासेसु पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, एकस्सा योनिषु,
एकस्सा गतिया, तीसु विज्ञाणण्डितिसु, चतूसु सत्तावासेसु चतुन्न विज्ञाणान वुत्तनयेनेव
पच्चयो होति पटिसन्धियं पवत्ते चा ति ।

१८५. एवं

पटिसन्धिवत्तीन वसेनेते भवादिसु ।

विज्ञानितब्बा सङ्खारा यथा येसञ्च पञ्चया ति ॥

अय, सङ्खारपञ्चया विज्ञाण ति पदस्मिं विथारकथा ।

१८६. विज्ञाणपञ्चया नामरूपपदे

विभागा नामरूपान भवादिसु पवत्तितो ।

सङ्गहा पच्चयनया विज्ञातब्बो विनिच्छयो ॥

१८७. विभागा नामरूपानं ति एत्थ हि, नामं ति आरम्भणाभिमुखं नमनतो वेदनादयो
तयो खन्धा । रूपं ति चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतान उपादाय रूप । तेसं विभागा
खन्धनिदेसे वुत्तो येवा ति । एवं तावेत्थ विभागा नामरूपानं विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

१८८. भवादिसु पवत्तितो ति एत्थ च नामं एक सत्तावास ठपेत्वा सब्बभव-योनि-गति-
विज्ञाणण्डिति-सेससत्तावासेसु पवत्तति । रूप द्वीसु भवेसु, चतूसु योनिषु, पञ्चसु गतिसु,
पुरिमासु चतूसु विज्ञाणण्डितिसु, पञ्चसु सत्तावासेसु पवत्तति ।

१८९. एवं पवत्तमाने चेतस्मिं नामरूपे, यस्मा अभावकगम्भसेय्यकान अण्डजानञ्च पटि-
सन्धिवक्खणे वत्थुकायदसकवसेन रूपतो द्वे सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति,
तस्मा तेसं विथारेन, रूपरूपतो वीसति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते तेवीसति
धम्मा, विज्ञाणपञ्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन एकसन्ततिसीसतो नव
रूपधम्मे अपनेत्वा चुदस । सभावकानं भावदसकं पन्निखपित्वा तेत्तिस । तेसम्पि अगहित-
गहणेन सन्ततिसीसद्वयतो अडारस रूपधम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

१९०. यस्मा च ओपपातिकसत्तेसु ब्रह्मकायिकादीन पटिसन्धिक्खणे चक्खु-सोत-वत्थुदसकानं जीवितिन्द्रियनवकस्स च वसेन रूपतो चत्तारि सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेन, रूपरूपतो एकूनचत्तालीस धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते द्वाचत्तालीस धम्मा, विज्जाणपच्चया नामरूप ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन सन्तति-सीसत्तयतो सत्तवीसति धम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

१९१. कामभवे पन, यस्मा सेसओपपातिकान संसेदजानं वा सभावकपरिपुण्णायतनानं पटिसन्धिक्खणे रूपतो सत्त सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेन, रूपरूपतो सत्तति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धा ति एते तेसत्तति धम्मा, विज्जाणपच्चया नामरूप ति वेदितब्बा । अगहितगहणेन पन रूपसन्ततिसीसच्छक्तो चतुपञ्चास धम्मे अपनेत्वा एकूनवीसति । एस उक्कंसो । अवकसेन पन तंतरूपसन्ततिसीसविकलानं तस्स तस्स वसेन हापेत्वा हापेत्वा सङ्केपतो वित्थारतो च पटिसन्धियं विज्जाणपच्चया नामरूपसङ्घा वेदितब्बा ।

१९२. अरूपीनं पन तयो व अरूपिनो खन्धा । असज्जीनं रूपतो जीवितिन्द्रियनवकमेवा ति । एस ताव पटिसन्धियं नयो ।

१९३. पवत्ते पन सब्बत्थ रूपपवत्तिदेसे पटिसन्धिचित्तस्स ठितिक्खणे पटिसन्धिचित्तेन सह पवत्तउतुतो उतुसमुद्धान सुद्धङ्कं पातुभवति । पटिसन्धिचित्तं पन रूपं न समुद्घापेति । तं हि, यथा पपाते पतितपुरिसो परस्स पच्चयो होतुं न सक्कोति, एव दुब्बलवत्थुताय दुब्बलत्ता रूपं समुद्घापेतुं न सक्कोति । पटिसन्धिचित्ततो पन उद्धं पठमभवद्गतो पभुति चित्तसमुद्धानं सुद्धङ्कं । सद्पातुभावकाले पटिसन्धिक्खणतो च उद्ध पवत्तउतुतो चेव चित्ततो च सदनवक ।

१९४. ये पन कबळीकाराहारूपजीविनो गम्भसेध्यकसत्ता, तेसं,

“यस्सस भुञ्जति माता अन्नं पानञ्च भोजन ।

तेन सो तत्थ यापेति मातुकुच्छिगतो तिरो” ति [सं १।२०६] ॥

वचनतो मातरा अज्झोहरिताहारेन अनुगते सरीरे, ओपपातिकान सब्बपठमं अत्तनो मुखगतं खेळं अज्झोहरणकाले आहारसमुद्धान सुद्धङ्कं ति इद आहारसमुद्धानस्स सुद्धङ्कस्स उतु-चित्त-समुद्धानानञ्च उक्कसतो द्विन्नं नवकानं वसेन छब्बीसतिविधं, पुब्बे एकेकचित्तक्खणे तिक्खतुं उप्पज्जमानं वुत्तकम्मसमुद्धानञ्च सत्ततिविधं ति छन्नवुतिविधं रूपं तयो च अरूपिनो खन्धा ति समासतो नवनवुति धम्मा ।

१९५. यस्मा वा सद्दो अनियतो कदाचिदेव पातुभावतो, तस्मा दुविधमि तं अपनेत्वा इमे सत्तनवुतिधम्मा यथासम्भवं सब्बसत्तानं विज्जाणपच्चया नामरूपं ति वेदितब्बा । तेसं हि सुत्तानमि पमत्तानमि खादन्तानमि पिबन्तानमि दिवा च रत्तिञ्च एते विज्जाणपच्चया पवत्तन्ति । तञ्च नेसं विज्जाणपच्चयभावं परतो वण्णयिस्साम ।

१९६. यं पनेतमेत्थ कम्मजरूपं, त भव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु सब्बपठमं पतिट्ठहन्तम्पि तिसमुद्धानिकरूपेण अनुपत्त्यद्द न सक्कोति सण्ठातु, नापि तिसमुद्धानिक तेन अनुपत्त्यद्दं, अथ खो वातब्भाहता पि चतुदिसावत्थापिता नळकलापियो विय, ऊमिवेगब्भाहता पि महासमुदे कथंचि लद्धपतिट्ठा भिन्नवह्निका विय च, अञ्जमञ्जूपत्त्यद्धानेवेतानि अपत-मानानि सण्ठहिंत्वा एकम्पि वस्स द्वे पि वस्सानि....वे....वस्ससतम्पि याव तेस सत्तान आयु-स्खयो वा पुञ्जस्खयो वा, ताव पवत्तन्ती ति । एवं भवादिसु पवत्तितो पेत्य विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

१९७. सङ्गहा ति एत्थ च, य अरूपे पवत्तिपटिसन्धिसु, पञ्चवोकारभवे च पवत्तिय विज्ञानपञ्चया नाममेव, यच्च असञ्जेसु सब्बत्थ, पञ्चवोकारभवे च पवत्तिय विज्ञानपञ्चया रूपमेव, यच्च पञ्चवोकारभवे सब्बत्थ विज्ञानपञ्चया नामरूप, त सब्ब नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूप ति एव एकदेससरूपेकसेसनयेन सङ्गहेत्वा, विज्ञानपञ्चया नामरूपं ति वेदितब्ब ।

१९८. असञ्जेसु विज्ञाणाभावा अयुत्तं ति चे,—नायुत्त । इदं हि

नामरूपस्स य हेतु विज्ञाण, त द्विधा मत ।

विपाकमविपाकञ्च, युत्तमेव यतो इद ॥

१९९. यं हि नामरूपस्स हेतु विज्ञाण तं विपाकाविपाकभेदतो द्वेधा मतं । इदञ्च असञ्जत्तेसु कम्मसमुद्धानत्ता पञ्चवोकारभवे पवत्तअभिसङ्गारविज्ञानपञ्चया रूपं, तथा पञ्चवोकारे पवत्तिय कुसलादिचित्तक्खणे कम्मसमुद्धानं ति युत्तमेव इदं । एव सङ्गहतो पेत्य विज्ञातब्बो विनिच्छयो ।

२००. पञ्चयनया ति एत्थ हि

नामस्स पाकविज्ञाण नवधा होति पञ्चयो ।

वत्थुरूपस्स नवधा, सेसरूपस्स अट्ठधा ॥

अभिसङ्गारविज्ञाणं होति रूपस्स एकधा ।

तदञ्जं पन विज्ञाणं तस्स तस्स यथारह ॥

२०१. य हेत पटिसन्धियं पवत्तियं वा विपाकसङ्घात नाम तस्स रूपमिस्सस्स वा अमिस्सस्स वा, पटिसन्धिकं वा अञ्जं वा विपाकविज्ञाणं सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-विपाक-आहार-इन्द्रिय-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि नवधा पञ्चयो होति । वत्थुरूपस्स पटिसन्धिय सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-आहार-इन्द्रिय-विण्युत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि नवधा पञ्चयो होति । ठपेत्वा पन वत्थुरूप सेसरूपस्स इमेसु नवसु अञ्जमञ्जपञ्चयं अपनेत्वा सेसेहि अट्ठहि पञ्चयेहि पञ्चयो होति । अभिसङ्गारविज्ञाणं पन असञ्जसत्तरूपस्स वा पञ्चवोकारभवे वा कम्मजस्स रूपस्स सुत्तन्तिक-परियायतो उपनिस्सयवसेन एकधा व पञ्चयो होति । अवसेसं पठमभवङ्गतो पमुति सब्बम्पि विज्ञाण तस्स तस्स नामरूपस्स यथारहं पञ्चयो होती ति वेदितब्ब । विथारतो पन तस्स चयनये दस्सियमाने सब्बा पि पडानकथा विथारेतब्बा होती ति न न आरभाम ।

२०२. तत्थ सिया—कथं पनेतं जानितब्ब पटिसन्धिनामरूपं विज्जाणपच्चया होती ति ?
[त्ततो युत्तितो च । सुत्ते हि, “ चित्तानुपरिवर्त्तिनो धम्मा ” ति [धम्म ५, २५४] आदिना
येन बहुधा वेदनादीनं विज्जाणपच्चयता सिद्धा । युत्तितो पन,

चित्तजेन हि रूपेन इव दिट्ठेन सिञ्चति ।

आदिट्ठस्सापि रूपस्स विज्जाणं पच्चयो इति ॥

वेत्ते हि पसन्ने अप्पसन्ने वा तदनुरूपानि रूपानि उण्णज्जमानानि दिट्ठानि, दिट्ठेन च अदिट्ठस्सा-
मान होती ति इमिना इव दिट्ठेन चित्तजरूपेन अदिट्ठस्सापि पटिसन्धिरूपस्स विज्जाणं
च्चयो होती ति जानितब्बमेत । कम्मसमुद्धानस्सापि हि तस्स चित्तसमुद्धानस्सेव विज्जाणपच्चयता
ज्ञाने आगता ति । एवं पच्चयनयतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ति ।

अयं, विज्जाणपच्चया नामरूप ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

२०३. नामरूपपच्चया सळायतनपदे

नामं खन्धत्तयं, रूपं भूतवत्थादिक मतं ।

कतेकसेसं तं तस्स तादिसस्सेव पच्चयो ॥

२०४. यं हेतं सळायतनस्सेव पच्चयभूतं नामरूप, तत्थ नाम ति वेदनादिखन्धत्तयं, रूपं
न ससन्ततिपरियापन्नं, नियमतो चत्तारि भूतानि, छ कथूनि, जीवित्तिन्द्रिय ति एवं
एतवत्थादिक मतं ति वेदितब्ब । त पन नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूप ति एवं कतेकसेसं
सळायतनञ्च सळायतनञ्च सळायतनं ति एवं कतेकसेसस्सेव सळायतनस्स पच्चयो ति वेदितब्बं ।
तस्मा ? यस्मा अरूपे नाममेव पच्चयो, तञ्च सळायतनस्सेव, न अज्जस्स । “ नामपच्चया
सळायतन ” ति [विभंग १७९] हि विभङ्गे वुत्तं ।

२०५. तत्थ सिया—कथं पनेतं जानितब्ब, नामरूप सळायतनस्स पच्चयो ति ? नामरूप-
भावे भावतो । तस्स तस्स हि नामस्स रूपस्स च भावे त तं आयतनं होति, न अज्जथा ।
॥ पनस्स तब्बभावभाविता पच्चयनयस्मिं येव आविभविस्सति । तस्मा

पटिसन्धिया पवत्ते वा होति यं यस्स पच्चयो ।

यथा च पच्चयो होति, तथा नेय्यं विभाविना ॥

२०६. तत्रायं अत्थदीपना—

नाममेव हि आरुप्पे पटिसन्धि-पवत्ति सु ।

पच्चयो सत्तथा, छथा होति त अवकसतो ॥

२०७. कथं ? पटिसन्धिय ताव अवकंसतो सङ्जात-अज्जमज्ज-निससय-सम्पयुत्त-विपाक-
प्रति-अविगतपच्चयेहि सत्तथा नामं सळायतनस्स पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन,
केञ्चि आहारपच्चयेना ति एव अज्जथा पि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कसावकंसो वेदितब्बो ।

।वत्ते पि विपाकं वुत्तनयेनेव पञ्चयो होति । इतरं पन अवकसतो वुत्तण्णकारेसु पञ्चयेसु विपाक-
पञ्चयवज्जेहि छहि पञ्चयेहि पञ्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपञ्चयेन, किञ्चि आहारपञ्चयेना
ते एत्वं अञ्जथा पि पञ्चयो होति । तस्स वसेन उक्कसावकसो वेदितव्वो ।

२०८. अञ्जस्मिम्पि भवे नाम तथेव पटिसन्धिय ।

छट्ठस्स, इतरेस त छहाकारेहि पञ्चयो ॥

२०९. आरुपतो हि अञ्जस्मिम्पि पञ्चवोकारभवे त विपाकं नामं हृदयवत्थुनो सहाय हुत्वा
छट्ठस्स मनायतनस्स यथा अरूपे वुत्त, तथेव अवकसतो सत्तथा पञ्चयो होति । इतरेसं पन त
।ञ्चन्न चक्खायतनादीन चतुमहाभूतसहाय हुत्वा सहजात-निस्सय-विपाक-विण्णयुत्त-अत्थि-अवि-
।तवसेन छहाकारेहि पञ्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपञ्चयेन, किञ्चि आहारपञ्चयेना ति एव
अञ्जथा पि पञ्चयो होति । तस्स वसेन उक्कसावकसो वेदितव्वो ।

२१०. पवत्ते पि तथा होति पाक पाकस्स पञ्चयो ।

अपाकं अविपाकस्स छधा छट्ठस्स पञ्चयो ॥

२११. पवत्ते पि हि पञ्चवोकारभवे यथा पटिसन्धिय, तथेव विपाकनामं विपाकस्स
छट्ठावतनस्स अवकंसतो सत्तथा पञ्चयो होति । अविपाक पन अविपाकस्स छट्ठस्स अवकंसतो
। ततो विपाकपञ्चय अपनेत्वा छधा पञ्चयो होति । वुत्तयेनेव पनेत्थ उक्कसावकंसो वेदितव्वो ।

२१२. तथेव सेसपञ्चन्नं विपाक पञ्चयो भवे ।

चतुधा, अविपाकम्पि एवमेव पकासित ॥

२१३. तथेव हि पवत्ते सेसान चक्खायतनादीन पञ्चन्न चक्खुप्पसादादिवत्थुक् इतरम्पि
वेपाकनामं पच्छाजात-विण्णयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि चतुधा पञ्चयो होति । यथा च विपाक
अविपाकम्पि एवमेव पकासितं । तस्मा कुसलादिभेदम्पि, तेस चतुधा पञ्चयो होती ति वेदितव्वं ।
एवं ताव नामभेव पटिसन्धिय, पवत्ते वा यस्स यस्स आयतनस्स पञ्चयो होति, यथा च पञ्चयो
होति, तथा वेदितव्वं ।

२१४. रूपं पनेत्थ आरूपे भवे भवति पञ्चयो ।

न एकायतनस्सापि, पञ्चकवन्धभवे पन ॥

रूपतो सन्धिय वत्थु छधा छट्ठस्स पञ्चयो ।

भूतानि चतुधा होन्ति पञ्चन्न अविसेसतो ॥

२१५. रूपतो हि पटिसन्धियं वत्थुरूपं छट्ठस्स मनायतनस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-
वेण्णयुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि छधा पञ्चयो होति । चत्तारि पन भूतानि अविसेसतो पटिसन्धियं
।वत्ते च यं य आयतन उप्पजाति, तस्स तस्स वसेन पञ्चन्नम्पि चक्खायतनादीन सहजात-
नेस्सय-अत्थि-अविगतपञ्चयेहि चतुधा पञ्चया होन्ति ।

२१६.

तिथा जीवितमेतेसं आहारो च पवत्तियं ।

तानेव छया छट्स, वथु तस्सेव पञ्चधा ॥

२१७. एतेसं पन चक्खादीनं पञ्चन्न पटिसन्धियं पवत्ते च अत्थि-अविगत-इन्द्रियवसेन रूपजीवितं तिथा पञ्चयो होति । आहारो चा ति आहारो च अत्थि-अविगताहारवसेन तिथा व पञ्चयो होति । सो च खो, ये सत्ता आहारूपजीविनो, तेस आहारानुगते काये पवत्तियं येव, नो पटिसन्धिय । तानि पन पञ्च चक्खायतनादीनि छट्स चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-कायविज्ञाणसङ्घातस्स मनायतनस्स निस्सय-पुरेजात-इन्द्रिय-विष्णुत्त-अत्थि-अविगतवसेन छहा-कारेहि पञ्चया होन्ति पवत्ते, नो पटिसन्धियं । ठपेत्वा पन पञ्च विज्ञाणानि तस्सेव अवसेस-मनायतनस्स वत्थुरूप निस्सय-पुरेजात-विष्णुत्त-अत्थि-अविगतवसेन पञ्चया पञ्चयो होति पवत्ते येव, नो पटिसन्धिय । एव रूपमेव पटिसन्धिय पवत्ते वा यस्स यस्तायतनस्स पञ्चयो होति, यथा च पञ्चयो होति, तथा वेदितव्वं ।

२१८.

नामरूपं पनुभयं होति यं यस्स पञ्चयो ।

यथा च, तम्पि सब्बत्थ विज्ञातव्व विभाविना ॥

२१९. सेय्यथिद—पटिसन्धियं ताव पञ्चवैकारभये खन्धत्तय-वत्थुरूपसङ्घातं नामरूपं छट्टायतनस्स सहजात-अज्जमज्ज-निस्सय-विपाक-सम्पयुत्त-विष्णुत्त-अत्थि-अविगतपञ्चयादीहि पञ्चयो होति ति इदमेत्थ मुखमत्तं । वुत्तनयानुसारेन पन सक्का सब्बं योजितुं ति न एत्थ विथारो दस्सितो ति ।

अय, नामरूपपञ्चया सळायतन ति पदस्मि विथारकथा ।

२२०. सळायतनपञ्चया फस्सपदे

सळेव फस्सा सङ्खेपा चक्खुसम्फस्सआदयो ।

विज्ञाणमिव बत्तिस विथारेन भवन्ति ते ॥

२२१. सङ्खेपेन हि, सळायतनपञ्चया फस्सो ति, चक्खुसम्फस्सो, सोतसम्फस्सो, घान-सम्फस्सो, जिह्वासम्फस्सो, कायसम्फस्सो, मनोसम्फस्सो ति इमे चक्खुसम्फस्सादयो छ एव फस्सा भवन्ति । विथारेन पन, चक्खुसम्फस्सादयो पञ्च कुसलविपाका, पञ्च अकुसलविपाका ति दस, सेसा बावीसतिलोक्कियविपाकविज्ञाणसम्पयुत्ता च बावीसती ति एवं सब्बे पि सङ्खारपञ्चया वुत्तविज्ञाणमिव बत्तिस होन्ति ।

२२२. यं पनेतस्स बत्तिसविधस्सापि फस्सस्स पञ्चयो सळायतन, तत्थ

छडेन सह अज्झत्त चक्खादिं, बाहिरोहि पि ।

सळायतनमिच्छन्ति छहि सद्धिं विचक्खणा ॥

२२३. तत्थ ये ताव, उपादिण्णकपवत्तिकथा अयं ति सकसन्ततिपरियापन्नमेव पञ्चं

पच्चयुण्णञ्च दीपेन्ति, ते, “ छट्ठायातनपच्चया फस्सो ” ति [विभंग १७९] पाळिअनुसारतो आरुप्पे छट्ठायातनञ्च, अञ्जत्थ सब्बसङ्गहतो सट्ठायातनञ्च फस्सस्स पच्चयो ति एकदेससरूपेकसेस कत्वा, छट्ठेन सह अञ्जत्तं चक्खादिं सट्ठायातनं ति इच्छन्ति । तं हि छट्ठायातनञ्च सट्ठायातनञ्च सट्ठायातन त्वेव सङ्खं गच्छति । ये पन पच्चयुण्णमेव एकसन्ततिपरियापन्न दीपेन्ति, पच्चयं पन भिन्नसन्तानम्पि, ते य य आयतनं फस्सस्स पच्चयो होति, तं सब्बम्पि दीपेन्ता बाहिरम्पि परिग्गहेत्वा तदेव छट्ठेन सह अञ्जत्तं, बाहिरेहि पि रूपायतनादीहि सद्धिं सट्ठायातनं ति इच्छन्ति । तम्पि हि, छट्ठायातनञ्च सट्ठायातनञ्च सट्ठायातनञ्चा ति एतेसं एकसेसे कते सट्ठायातन त्वेव सङ्खं गच्छति ।

२२४. एत्थाह—न सब्बायतनेहि एको फस्सो सम्भोति, नापि एकम्हा आयतना सब्बे फस्सा । अथञ्च, सट्ठायातनपच्चया फस्सो ति एको व वुत्तो, सो कस्मा ति ?

२२५. तत्रिदं विस्सज्जनं—सच्चमेत, सब्बेहि एको, एकम्हा वा सब्बेन सम्भोन्ति । सम्भोति पन अनेकेहि एको । यथा चक्खुसम्फस्सो चक्खायतना, रूपायतना, चक्खुविज्जाणसङ्घाता मनायतना, अवसेस सम्पयुत्ता वम्मायतना चा ति एव सब्बत्थ यथानुरूपं योजेतब्बं । तस्मा एव हि

एको पनेकायतनप्पभवो इति दीपितो ।

फस्सो यं एकवचननिदेसेनिध तादिना ॥

एकवचननिदेसेना ति, सट्ठायातनपच्चया फस्सो ति इमिना एकवचननिदेसेन अनेकेहि आयतनेहि एको फस्सो होती ति तादिना दीपितो ति अत्थो ।

२२६. आयतनेसु पन

छधा पञ्च, ततो एकं नवधा, बाहिरानि छ ।

यथासम्भवमेतस्स पच्चयत्ते विभावये ॥

२२७. तत्रायं विभावना — चक्खायतनादीनि ताव पञ्च चक्खुसम्फस्सादिभेदतो पञ्चविधस्स फस्सस्स निस्सय-पुरेजातिन्द्रिय-विण्णयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन छधा पच्चया होन्ति । ततो परं एक विपाकमनायतनं अनेकभेदस्स विपाकमनोसम्फस्सस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-आहार-इन्द्रिय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन नवधा पच्चयो होति । बाहिरेसु पन रूपायत चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्भण-पुरेजात-अत्थि-अविगतवसेन चतुधा पच्चयो होति, तथा सट्ठायातनादीनि सोतसम्फस्सादीनं, मनोसम्फस्सस्स पन तानि च धम्मारम्भणञ्च तथा च आरम्भणपच्चयमत्तेनेव चा ति एवं बाहिरानि छ यथासम्भवमेतस्स पच्चयत्ते विभावये ति ।

अयं, सट्ठायातनपच्चया फस्सो ति पदस्मि वित्थारकथा ।

२२८. फस्सपच्चया वेदनापदे

द्वारतो वेदना वुत्ता चक्खुसम्फस्सजादिका ।

सळेव, ता पभेदेन एकूननवुती मता ॥

२२९. एतस्स पि पदस्स विभङ्गे, “ चक्षुसम्फस्सजा वेदना, सोत. ..धान....जिह्वा.... काय ...मनोसम्फस्सजा वेदना ” ति [विभग १३६] एव द्वारतो सत्थेव वेदना वुत्ता । ता पन पभेदेन एकूननवुत्तिया चित्तेहि सम्पयुत्तता एकूननवुत्ति मता ।

२३०. वेदनासु पनेतासु इध वत्तिस्स वेदना ।
विपाकसम्पयुत्ता व अविपेता ति भासिता ॥
अट्ठथा तत्थ पच्चन्न पच्चद्वारग्धि पच्चयो ।
सेसान एकधा फस्सो, मनोद्वारे पि सो तथा ॥

२३१. तत्थ हि पच्चद्वारे चक्षुषसादादिकथुकान पच्चन्न वेदनानं चक्षुसम्फस्सदिको फस्सो सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-विपाक-आहार-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन अट्ठथा पच्चयो होति । सेसान पन एकस्मिं द्वारे सम्पटिच्छन-सन्तीरण-तदारम्मणवसेन पवत्तानं कामावचर-विपाकवेदनान सो चक्षुसम्फस्सादिको फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधा व पच्चयो होति ।

२३२. मनोद्वारे पि सो तथा ति, मनोद्वारे पि हि तदारम्मणवसेन पवत्तान कामावचर-विपाकवेदनान सो सहजातमनोसम्फस्ससङ्घातो फस्सो तथेव अट्ठथा पच्चयो होति, पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तान तेभूमकविपाकवेदनानग्नि । या पन ता मनोद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्ता कामावचरवेदना, तास मनोद्वारावज्जनसम्पयुत्तो मनोसम्फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधा पच्चयो होती ति ।

अयं, फस्सपच्चया वेदना ति पदस्मिं विधारकथा ।

२३३. वेदनापच्चया तण्हापदे

रूपतण्हादिभेदेन छ तण्हा इध दीपिता ।
एकेका ति विधा तत्थ पवत्ताकारतो मता ॥

२३४. इमस्मिं हि पदे, सेट्ठिपुत्तो ब्राह्मणपुत्तो ति पितितो नामवसेन पुत्तो विय, “ रूप-तण्हा, सङ्गन्ध-रस-फोड्ढव्व-धम्मतण्हा ” ति [विभग १३६] आरम्मणतो नामवसेन विभङ्गे छ तण्हा दीपिता । तासु च पन तण्हासु एकेका तण्हा पवत्तिआकारतो, कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हा ति एवं ति विधा मता ।

२३५. रूपतण्हा येव हि, यदा चक्षुस्स आपाथमागतं रूपारम्मणं कामस्सादवसेन अस्सा-दयमाना पवत्तति, तदा कामतण्हा नाम होति । यदा, तदेवारम्मण धुव सस्सतं ति पवत्ताय सस्सतदिट्ठिया सद्धिं पवत्तति, तदा भवतण्हा नाम होति,—सस्सतदिट्ठिसहगतो हि रागो भवतण्हा ति वुच्चति । यदा पन, तदेवारम्मणं उच्छिज्जति विनस्सती ति पवत्ताय उच्छेददिट्ठिया सद्धिं पवत्तति, तदा विभवतण्हा नाम होति,—उच्छेददिट्ठिसहगतो हि रागो विभवतण्हा ति वुच्चति । एस नयो सद्धतण्हादिसु पी ति । एता अट्ठारस तण्हा होन्ति । ता अञ्जत्तरूपादिसु

अट्ठरस, बहिद्धा अट्ठरसा ति छत्तिस । इति अतीता छत्तिस, अनागता छत्तिस, पच्चुप्पन्ना छत्तिसा ति अट्ठसतं तण्हा होन्ति । ता पुन सङ्खिप्पमाना रूपादिआरम्मणवसेन छ, कामतण्हादिवसेन वा तिस्रो व तण्हा होन्ती ति वेदितव्वा ।

२३६. यस्मा पनिमे सत्ता, पुत्त अस्सादेत्वा पुत्ते ममत्तेन धातिया विय, रूपादिआरम्मण-वसेन उप्पज्जमान वेदन अस्सादेत्वा वेदनाय ममत्तेन रूपादिआरम्मणदायकान चित्तकार-गन्धव्व-गन्धिक-सूद-तन्तवाय-रसायनविधायकवेज्जादीन महासक्कार करोन्ति, तस्मा सब्बा पेसा वेदना-पच्चया तण्हा होती ति वेदितव्वा ।

२३७. यस्मा चेत्य अधिप्पेता विपाकसुखवेदना ।

एका व एकधा वेसा तस्मा तण्हाय पच्चयो ॥

एकधा ति उपनिस्सयपच्चयेनेव पच्चयो होति ।

२३८. यस्मा वा

दुक्खी सुखं पत्थयति, सुखी भिय्यो पि इच्छति ।

उपेक्खा पन सन्तत्ता सुखमिच्चेव भासिता ॥

तण्हाय पच्चया तस्मा होन्ति तिस्रो पि वेदना ।

वेदनापच्चया तण्हा इति वुत्ता महेसिना ॥

वेदनापच्चया चापि यस्मा नानुसय विना ।

होति, तस्मा न सा होति ब्राह्मणस्स वुत्तीमतो ति ॥

अयं, वेदनापच्चया तण्हा ति पदस्मि वित्थारकथा ।

२३९. तण्हापच्चया उपादानपदे

उपादानानि चत्तारि, तानि अत्थविभागतो ।

धम्मसङ्खेपवित्थारा, कमतो च त्रिभावये ॥

२४०. तत्राय विभावना—कामुपादानं, दिट्ठुपादानं, सीलव्वतुपादानं, अत्तवाटुपादानं ति इमानि तावत्थ चत्तारि उपादानानि ।

२४१. तेसं अयं अत्थविभागो । कथुसङ्घातं कामं उपादियती ति कामुपादानं । कामो च सो उपादानञ्चा ति पि कामुपादानं । उपादानं ति दळ्ळगहण । दळ्ळत्थो हि एत्थ उपसब्बो, उपायास-उपकुट्टादिसु विय । तथा, दिट्ठि च सा उपादानञ्चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि उपादियती ति वा दिट्ठुपादानं । “ सस्सतो अत्ता च लोको चा ” ति [दी १।१४] आदिसु हि पुरिमादिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादिति । तथा, सीलव्वत उपादियती ति सीलव्वतुपादानं । सीलव्वतञ्च तं उपादानञ्चा ति पि सीलव्वतुपादानं । गोसील-गोव्रतादीनि हि, एव सुद्धी ति अभिनिवेसतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति वादो । उपादियन्ति एतेना ति उपादानं ।

किं वदन्ति उपादियन्ति वा ? अत्तान । अत्तनो वादुपादानं अत्तवादुपादानं । अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता ति उपादियन्ति एतेना ति अत्तवादुपादानं । अयं ताव तेसं अत्यविभागो ।

२४२. धम्मसङ्केपविद्यारे पन कामुपादानं ताव, “ तत्थ कतमं कामुपादानं ? यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो कामनन्दि कामतण्हा कामस्नेहो कामपरिळाहो काममुच्छा काम-ज्झोसान, इदं वुच्चति कामुपादानं ” ति [धम्म २१२] आगतत्ता सङ्केपतो तण्हादब्बहत्तं वुच्चति । तण्हादब्बहत्तं नाम पुरिमतण्हाउपनिस्सयपच्चयेन दब्बहसम्भूता उत्तरतण्हा व । केचि पनाहु—अप्पत्तविसयपत्थना तण्हा, अन्धकारे चोरस्स हत्थपसारण विय, सम्पत्तविसयगहणं उपादानं, तस्सेव भण्डगहणं विय, अप्पिच्छतासन्तुडिपटिपक्खा च ते धम्मा, तथा परियेसनारक्खदुक्खमूला ति । सेसुपादानत्तयं पन सङ्केपतो दिङ्मिमतमेव ।

२४३. विद्यारतो पन, पुब्बे रूपादिसु वुत्तअइसतप्पभेदाय पि तण्हाय दब्बहभावो कामु-पादान । दसवत्थुका मिच्छादिङ्गि दिङ्गुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं दिङ्गुपादानं ? नत्थि दिन्नं, नत्थि यिङ्गं....पे....सच्छिकवा पवेदेन्ती ति या एवरूपा दिङ्गि....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति दिङ्गुपादानं ” ति [धम्म २१२, विमंग ३७५] । सीलब्बतेहि सुद्धी ति परामसनं पन सीलब्बतुपादानं । यथाह—“ तत्थ कतमं सीलब्बतुपादानं ?....सीलेन सुद्धि, वतेन सुद्धि, सीलब्बतेन सुद्धी ति या एवरूपा दिङ्गि....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति सीलब्बतुपादानं ” ति [धम्म २१२, विमंग ३७५] । वीसतिक्थुका सक्कायदिङ्गि अत्तवादुपादान । यथाह—“ तत्थ कतमं अत्तवादुपादानं ? इध अस्सुतवा पुत्थुज्जो...पे....सप्पुरिसवम्मे अविनीतो रूपं अत्ततो समनुपस्सति....पे....विपरियेसगाहो, इदं वुच्चति अत्तवादुपादानं ” ति [धम्म २१२-१३, विमंग ३७५] । अयमेत्थ धम्मसङ्केपविद्यारो ।

२४४. कमतो ति एत्थ पन तिविधो कमो, उप्पत्तिकमो, पहानकमो, देसनाकमो च । तत्थ, अनमतगो ससारे इमस्स पठमं उप्पत्ती ति अभावतो किलेसानं निप्परियायेन उप्पत्तिकमो न वुच्चति । परियायेन पन येभुय्येन एक्किमं भवे अत्तगाहपुव्वङ्गमो सस्सतुच्छेदाभिनिवेसो, ततो, सस्सतो अय अत्ता ति गण्हतो अत्तविमुद्धत्थं सीलब्बतुपादानं, उच्छिज्जती ति गण्हतो परलोक्-निरपेक्खस्स कामुपादानं ति एवं पठमं अत्तवादुपादानं, ततो दिङ्गि-सीलब्बत-कामुपादानानी ति अयमेतेस एक्किमं भवे उप्पत्तिकमो ।

२४५. दिङ्गुपादानादीनि चेत्थ पठमं पहीयन्ति सोतपत्तिमगगवज्झत्ता, कामुपादानं पच्छा अहत्तमगगवज्झत्ता ति अयमेतेसं पहानकमो ।

२४६. महाविसयत्ता पन पाकटत्ता च एतेसु कामुपादानं पठमं देसितं । महाविसयं हि तं अट्ठचित्तसम्पयोगा, अप्पविसयानि इतरानि चतुचित्तसम्पयोगा । येभुय्येन च आलयरामत्ता पजाय पाकटं कामुपादानं, न इतरानि । कामुपादानवा कामान समधिगमत्थं कोट्टहलमङ्गलादि-

बहुलो होति । सास्स दिङ्गी ति तदनन्तरं दिङ्गुपादानं । त पभिज्जमान सीलव्वत अत्तवादुपादान-
वसेन दुविधं होति । तस्मिं द्वये, गोकिरियं कुक्कुरकिरियं वा दिस्वा पि वेदितव्वतो ओळारिकं
ति सीलव्वतुपादानं पठमं देसितं, सुखुमत्ता अन्ते अत्तवादुपादानं ति । अयमेतेस देसनाक्रमो ।

२४७. तण्हा च पुरिमस्सेत्थ एकधा होति पञ्चयो ।

सत्तधा अट्ठधा वा पि होति सेसत्तयस्स सा ॥

२४८. एत्थ च एव देसिते उपादानचतुक्के पुरिमस्स कामुपादानस्स कामतण्हा उपनिस्सयवसेन
एकधा व पञ्चयो होति, तण्हाभिनन्दितेसु विसयेसु उण्णत्तितो । सेसत्तयस्स पन सहजात-
अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगत-हेतुवसेन सत्तधा वा, उपनिस्सयेन सह अट्ठधा वा
पि पञ्चयो होति । यदा च सा उपनिस्सयवसेन पञ्चयो होति, तदा असहजाता वा होती ति ।

अयं, तण्हापञ्चया उपादानं ति पदस्मिं वित्थारकथा ।

२४९. उपादानपञ्चया भवपदे

अत्थतो धम्मतो चेव सात्थतो भेदसङ्गहा ।

यं यस्स पञ्चयो चेव, विज्जातव्वो विनिच्छयो ॥

२५०. तत्थ, भवती ति भवो । सो कम्मभवो, उपपत्तिभवो चा ति दुविधो होति ।
यथाह—“ भवो दुविधेन, अत्थि कम्मभवो, अत्थि उपपत्तिभवो ” ति [विभंग १३७] ।
तत्थ कम्ममेव भवो कम्मभवो, तथा उपपत्ति येव उपपत्तिभवो । एत्थ च उपपत्ति, भवती ति
भवो । कम्म पन यथा सुखकारणत्ता, “ सुखो बुद्धानं उप्पादो ” ति [ध १९४] वुत्तो,
एवं भवकारणत्ता फलोहारेन भवो ति वेदितव्व ति । एव तावेत्थ अत्थतो विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

२५१. धम्मतो पन कम्मभवो ताव सङ्खेपतो चेतना चेव चेतनासम्पयुत्ता च अभिज्झा-
दयो कम्मसङ्गाता धम्मा । यथाह—“ तत्थ कतमो कम्मभवो ? पुज्जभिसङ्कारो, अपुज्जभि-
सङ्कारो, आनेज्जाभिसङ्कारो, परित्तभूमको वा महाभूमको वा, अयं वुच्चति कम्मभवो । सव्वम्पि
भवगाभिकम्मं कम्मभवो ” ति [विभंग १३७] ।

२५२. एत्थ हि पुज्जाभिसङ्कारो ति तेरस चेतना । अपुज्जाभिसङ्कारो ति द्वादस ।
आनेज्जाभिसङ्कारो ति चतस्सो चेतना । एवं, परित्तभूमको वा महाभूमको वा ति एतेन तासं
येव चेतनानं मन्दबहुविपाकता वुत्ता । सव्वम्पि भवगाभिकम्मं ति इमिना पन चेतनासम्पयुत्ता
अभिज्झादयो वुत्ता ।

२५३. उपपत्तिभवो पन सङ्खेपतो कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा, पभेदतो नवविधो होति । यथाह—
“ तत्थ कतमो उपपत्तिभवो ? कामभवो, रूपभवो, अरूपभवो, सज्जाभवो, असज्जाभावो, नेवसज्जा-
नासज्जाभवो, एकवोकारभवो, चतुवोकारभवो, पञ्चवोकारभवो, अयं वुच्चति उपपत्तिभवो ”
ति [विभंग १३७] ।

२५४. तत्थ कामसङ्घातो भवो कामभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । सञ्जावतं भवो सञ्जा वा एत्थ भवे अत्थी ति सञ्जाभवो विपरियायेन असञ्जाभवो । ओळारिकसञ्जाय अभावा सुखुमाय च भावा नेवसञ्जानासञ्जा अस्मिं भवे ति नेवसञ्जानासञ्जाभवो । एको वा वोकारो अस्स भवस्सा ति एकवोकारभवो । एस नयो चतुवोकार-पञ्चवोकारभवेसु ।

२५५. तत्थ कामभवो पञ्च उपादिण्णक्खन्धा, तथा रूपभवो, अरूपभवो चत्तारो, सञ्जाभवो पञ्च, असञ्जाभवो एको उपादिण्णक्खन्दो, नेवसञ्जानासञ्जाभवो चत्तारो । एकवोकारभवादयो एक-चतु-पञ्चक्खन्धा उपादिण्णक्खन्देही ति । एवमेत्थ धम्मतो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२५६. सात्थतो ति, यथा च भवनिर्देशे, तथैव कामं सङ्घारनिर्देशे पि पुञ्जाभिसङ्घारादयो व वुत्ता, एव सन्ते पि पुरिमे अतीतकम्मवसेन इध पटिसन्धिया पच्चयत्ता वुत्ता, इमे पच्चुप्पन्नकम्म-वसेन आयति पटिसन्धिया पच्चयत्ता ति पुन वचन सात्थकमेव । पुब्बे वा, “ तत्थ कतमो पुञ्जाभिसङ्घारो ? कुसला चेतना कामावचरा ” ति [विभंग १३५] एवमादिना नयेन चेतना व सङ्घारा ति वुत्ता । इध पन, “ सब्बप्पि भवगामिकम्म ” ति [विभंग १३७] वचनतो चेतनासम्पयुत्ता पि । पुब्बे च विज्जाणपच्चयमेव कम्म सङ्घारा ति वुत्त, इदानी असञ्जाभवनिव्वत्तरूपि ।

२५७. णिं वा बहुना, अविज्जापच्चया सङ्घारा ति एत्थ पुञ्जाभिसङ्घारादयो व कुसलाकुसला धम्मा वुत्ता । उपादानपच्चया भवो ति इध पन उपपत्तिभवस्मापि सङ्गाहितत्ता कुसलाकुसला-व्याकता धम्मा वुत्ता । तस्मा सब्बथा पि सात्थकमेविद पुन वचनं ति । एवमेत्थ सात्थतो पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

२५८. भेदसङ्गहा ति उपादानपच्चया भवस्स भेदतो चेव सङ्गहतो च । यं हि कामुपादान-पच्चया कामभवनिव्वत्तक कम्मं करियति, सो कम्मभवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एव कामुपादानपच्चया द्वे कामभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-पञ्च-वोकारभवा, द्वे रूपभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-असञ्जाभव-एकवोकारभव-पञ्चवोकारभवा, द्वे अरूपभवा तदन्तोगधा च सञ्जाभव-नेवसञ्जानासञ्जाभव-चतुवोकारभवा ति सद्धिं अन्तोगधेहि छ भवा । यथा च कामुपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि छ भवा, तथा सेसुपादानपच्चया पी ति । एव उपादानपच्चया भेदतो सद्धिं अन्तोगधेहि चतुवीसति भवा ।

२५९. सङ्गहतो पन, कम्मभव उपपत्तिभवञ्च एकतो कत्वा कामुपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि एको कामभवो, तथा रूपारूपभवा ति तयो भवा । तथा सेसुपादानपच्चया पी ति । एवं उपादानपच्चया सङ्गहतो सद्धिं अन्तोगधेहि द्वादस भवा ।

२६०. अपि च अविसेसेन उपादानपच्चया कामभवूपगं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं उपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि द्वे

कामभवा, द्वे रूपभवा, द्वे अरूपभवा ति अपरेन परियायेन सङ्गहतो छ भवा । कम्मभव-उप-
पत्तिभवभेद वा अनुपगम्म सद्धिं अन्तोगधेहि कामभवादिवसेन तयो भवा होन्ति । कामभवाद्वि-
भेदमपि अनुपगम्म कम्मभव-उपपत्तिभववसेन द्वे भवा होन्ति । कम्ममुपपत्तिभेदश्चापि अनुपगम्म,
उपादानपञ्चया भवो ति भववसेन एको व भवो होती ति । एवमेत्थ उपादानपञ्चयस्स भवस्स
भेदसङ्गहा पि विज्जातव्वो विनिच्छयो ।

२६१. यं यस्स पञ्चयो चा ति यच्चेत्य उपादानं यस्स पञ्चयो होति, ततो पि विज्जा-
तव्वो विनिच्छयो ति अत्थो । किं पनेत्थ कस्स पञ्चयो होति ? य किञ्चि यस्स कस्सचि
पञ्चयो होति येव । उम्मत्तको विय हि पुत्थुज्जो । सो, इद युत्त, इद अयुत्तं ति अविचारेत्वा
यस्स कस्सचि उपादानस्स वसेन य किञ्चि भवं पत्थेत्वा य किञ्चि कम्मं करोति येव । तस्मा
यदेकच्चे, सीलव्वतुपादानेन रूपारूपभवा न होन्ती ति वदन्ति, त न गहेतव्वं । सव्वेन पन
सव्वो होती ति गहेतव्व ।

२६२. सेय्यथिद—इधेकच्चो अनुस्सववसेन वा दिट्ठानुसारेण वा, कामा नामेते मनुस्सलोके
चेव खत्तिमहासालकुयादिसु, छकामावचरदेवलोके च समिद्धा ति चिन्तेत्वा तेस अधिगमत्थ
असद्धम्मसवनादीहि वञ्चितो, इमिना कम्मेन कामा सम्पज्जन्ती ति मज्जमानो कामुपादानवसेन
कायदुच्चरितादीनि पि करोति । सो दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति । सन्दिट्ठिके वा पन
कामे पत्थयमानो पटिलद्धे च गोपयमानो कामुपादानवसेन कायदुच्चरितादीनि करोति । सो
दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उपपज्जति । तत्रस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता
खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभव-पञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगवा एव ।

२६३. अपरो पन सद्धम्मसवनादीहि उपब्रूहितजाणो, इमिना कम्मेन कामा सम्पज्जन्ती ति
मज्जमानो कामुपादानवसेन कायसुचरितादीनि करोति । सो सुचरितपारिपूरिया देवेसु वा
मनुस्सेसु वा उपपज्जति । तत्रस्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उप-
पत्तिभवो । सज्जाभवपञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगवा एव । इति कामुपादान सप्पभेदस्स
सान्तोगधस्स कामभवस्स पञ्चयो होति ।

२६४. अपरो, रूपारूपभवेषु ततो समिद्धतरा कामा ति सुत्वा वा परिकपेत्वा वा कामुपा-
दानवसेनेव रूपारूपसमापत्तियो निव्वत्तेत्वा समापत्तिवलेन रूपारूपव्रह्मलोके उपपज्जति । तत्रस्स
उपपत्तिहेतुभूतं कम्म कम्मभवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जा-असज्जा-
नेवसज्जानासज्जा-एक-चतु-पञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगवा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदान
सान्तोगधानं रूपारूपभवानमपि पञ्चयो होति ।

२६५. अपरो, अय अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवान वा अज्जतरस्मिं
उच्छिन्ने सुउच्छिन्नो होती ति उच्छेददिट्ठिं उपादाय तदुपगं कम्मं करोति । तस्स कम्मं कम्म-

भवो, कम्माभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति दिट्ठुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णम्पि काम-रूपारूपभवान पच्चयो होति ।

२६६. अपरो, अय अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवान वा अञ्जतरस्मि सुखी होति विगतपरिळाहो ति अत्तवाटुपादानेन तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्म-भवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति अत्तवाटुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होति ।

२६७. अपरो, इदं सीलव्वत्तं नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवान वा अञ्ज-तरस्मि परिपूरेन्तस्स सुखं परिपूरिं गच्छती ति सीलव्वत्तुपादानवसेन तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिव्वत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सञ्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति सीलव्वत्तुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होति । एवमेत्थं यं यस्स पच्चयो होति, ततो पि विञ्जातव्वो विनिच्छयो ।

२६८. किं पनेत्थं कस्स भवस्स कथं पच्चयो होती ति चे,—

रूपारूपभवान उपनिस्सयपच्चयो उपादानं ।

सहजातादीहि पि तं कामभवस्सा ति विञ्जेत्थं ॥

२६९. रूपारूपभवान हि, कामभवपरियापन्नस्स च कम्मभवे कुसलकम्मस्सेव, उपपत्तिभवस्स चेतं चतुब्बिधम्पि उपादानं उपनिस्सयपच्चयवसेन एकधा व पच्चयो होति । कामभवे अत्तना सम्पयुत्ताकुसलकम्मभवस्स सहजात-अञ्जमञ्ज-निस्सय-सम्पयुत्त-अत्थि-अविगत-हेतुपच्चयपभेदेहि सहजातादीहि पच्चयो होति, विण्णयुत्तस्स पन उपनिस्सयपच्चयेनेवा ति ।

अयं, उपादानपच्चया भवो ति पदस्मि त्रित्थारकथा ।

२७०. भवपच्चया जाती ति आदिसु जातिआदीन विनिच्छयो सच्चनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो [१६।३१-५२] । भवो ति पनेत्थं कम्मभवो व अधिप्पेतो । सो हि जातिया पच्चयो, न उपपत्तिभवो । सो पन कम्मपच्चय-उपनिस्सयपच्चयवसेन द्वेधा पच्चयो होती ति ।

२७१. तत्थ सिया, कथं पनेतं जानितव्वं, भवो जातिया पच्चयो ति चे,—बाहिरपच्चय-समत्ते पि हीन-पणीतादिविसेसदस्सनतो । बाहिरान हि जनक-जननी-सुक्कसोणिताहारादीन पच्चयानं समत्ते पि सत्तानं यमकानम्पि सतं हीन-पणीतादिविसेसो दिस्सति । सो च न अहेतुको सव्वदा च सव्वेसव्वं अभावतो, न कम्मभवतो अञ्जहेतुको तदभिनिव्वत्तकसत्तानं अञ्जत्तसन्ताने अञ्जस्स कारणस्स अभावतो ति कम्मभवहेतुको व । कम्मं हि सत्तानहीनपणीतादिविसेसस्स हेतु । तेनाहं भगवा—“कम्मं सत्ते विभजति, यदिदं हीनपणीतताया” ति [म ३।२०३] । तस्मा जानितव्वमेतं, भवो जातिया पच्चयो ति ।

२७२. यस्मा च असति जातिया जरामरण नाम सोकादयो वा धम्मा न होन्ति, जातिया पन सति जरामरणञ्चैव जरामरणसङ्घातदुक्खधम्मफुट्टस्स च बालस्स जरामरणाभिसम्बन्धा वा तेन तेन दुक्खधम्मेन फुट्टस्स अनभिसम्बन्धा वा सोकादयो च धम्मा होन्ति, तस्मा अयम्पि जाति जरामरणस्स चैव सोकादीनञ्च पच्चयो होती ति वेदितब्बा । सा पन उपनिस्सयकोटिया एकवा व पच्चयो होती ति ।

अयं, भवपच्चया जाती ति आदिसु वित्थारकथा ।

२७३. यस्मा पनेत्थ सोकादयो अवसाने वुत्ता, तस्मा या सा, अविज्जपच्चया सङ्घारा ति एवमेतस्स भवचक्रस्स आदिग्धि वुत्ता, सा सोकादीहि अविज्जा सिद्धा ।

भवचक्रमविदितादिमिदं, कारकवेदकरहितं ।

द्वादसविधसुञ्जतासुञ्ज सततं समित पवत्तती ति ॥

वेदितब्बं ।

२७४. कथं पनेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा ? कथमिदं भवचक्रं अविदितादि ? कथं कारकवेदकरहितं ? कथं द्वादसविधसुञ्जतासुञ्ज ति चे,—[वुच्चते ।]

२७५. एत्थ हि, सोकदोमनस्सुपायासा अविज्जाय अवियोगिनो, परिदेवो च नाम मूळ्हसा ति तेसु ताव सिद्धेसु सिद्धा होति अविज्जा । अपि च, “आसवसमुदया अविज्जासमुदयो ” ति [म १।५४] वुत्तं । आसवसमुदया चेते सोकादयो होन्ति ।

२७६. कथं ? वत्थुकामवियोगे ताव सोको कामासवसमुदया होति । यथाह—

“तस्स चे कामयानस्स, छन्दजातस्स जन्तुनो ।

ते कामा परिहायन्ति, सल्लविद्धो व रूपती ” ति [सु ७६७] ॥

यथा चाह—“कामतो जायति सोको ” ति [ध २।५] ।

२७७. सब्बे पि चेते दिट्ठासवसमुदया होन्ति । यथाह—“तस्स, अहं रूपं मम रूपं ति परि-युट्ठायिनो रूपविपरिणामञ्जयाभावा उपपज्जन्ति सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा” ति [स३।३] ।

२७८. यथा च दिट्ठासवसमुदया, एवं भवासवसमुदया पि । यथाह—“ये पि ते देवा दीघायुका वण्णवन्तो सुखवद्दुल्ला उच्चेषु विमानेषु चिर दीघ अद्धान तिट्ठन्ति, ते पि तथागतस्स धम्मदेसनं सुत्वा भयं सन्तासं सवेगमापज्जन्ती ” ति [अ २।३३, सं ३।८५] । पञ्च पुब्बनिमित्तानि दिस्वा मरणभयेन सन्तज्जितान देवान विय ।

२७९. यथा च भवासवसमुदया, एवं अविज्जासवसमुदया पि । यथाह—“सखो सो, भिक्खवे, बालो दिट्ठे व धम्मे तिविधं दुक्खं दोमनस्स पटिसवेदेती ” ति [म ३।१६३] । इति यस्मा आसवसमुदया एते धम्मा होन्ति, तस्मा एते सिञ्जमाना अविज्जाय हेतुभूते आसवे साधेन्ति । आसवेषु च सिद्धेसु पच्चयभावे भावतो अविज्जा पि सिद्धा व होती ति । एवं तावेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा होती ति वेदितब्बा ।

२८०. यस्मा पन एवं पञ्चयभावे भावतो अविज्ञाय सिद्धाय पुन, अविज्ञापञ्चया सङ्खारा, सङ्खारपञ्चया विज्जाण ति एवं हेतुफलपरम्पराय परियोसान नत्थि, तस्मा त हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तं द्वादसङ्ग भवचक्रं अविदितादी ति सिद्ध होति ।

२८१. एव सति, अविज्ञापञ्चया सङ्खारा ति इद आदिमत्तकथनं विरुज्झती ति चे,— नयिद आदिमत्तकथन, पधानधम्मकथन पनेत । तिण्णनं हि वट्ठान अविज्ञा पधाना । अविज्ञा-गहणेन हि असेसकिलेसवट्ठञ्च कम्मादीनि च बाळ पलिबोधेन्ति, सप्पसिरगहणेन सेससप्पसरीर विय बाह । अविज्ञासमुच्छेदे पन कते तेहि विमोक्खो होति, सप्पसिरच्छेदे कते पलिबोधित-बाहाविमोक्खो विय । यथाह—“ अविज्ञाय त्वेव असेसविरागनिरोधा सङ्खारनिरोधो ” ति [स २।१] आदि । इति य गण्हतो बन्धो, मुञ्चतो च मोक्खो होति, तस्स पधानधम्मस्स कथनमिद, न आदिमत्तकथनं ति । एवमिद भवचक्रं अविदितादी ति वेदितब्बं ।

२८२. तयिद, यस्मा अविज्जाईहि कारणेहि सङ्खारादीन पवत्ति, तस्मा ततो अज्जेन, “ ब्रह्मा महाब्रह्मा....सेट्ठो सज्जिता ” ति [दी १।१८] एव परिकप्पितेन ब्रह्मादिना वा ससारस्स कारकेन, “ सो खो पन मे अय अत्ता वदो वेदथ्यो ” ति [म १।८] एव परि-कप्पितेन अत्तना वा सुखदुक्खान वेदकेन रहित । इति कारकवेदकरहितं ति वेदितब्बं ।

२८३. यस्मा पनेत्थ अविज्ञा उदयव्ययधम्मकता धुवभावेन, सङ्किलिङ्गता सङ्किलेसिकता च सुभभावेन, उदयव्ययपीळितता सुखभावेन, पञ्चयायत्तवुत्तित्ता वसवत्तनभूतेन अत्तभावेन च सुज्जा, तथा सङ्खारादीनि पि अङ्गानि, यस्मा वा अविज्ञा न अत्ता, न अत्तनो, न अत्तनि, न अत्तवती, तथा सङ्खारादीनि पि अङ्गानि, तस्मा द्वादसविधसुज्जतासुज्जं एतं भवचक्रं ति वेदितब्बं ।

२८४. एवञ्च विदित्वा पुन

तस्साविज्ञा तण्हा मूलमतीतादयो तयो काला ।

द्वे अट्ठ द्वे एव च सरूपपतो तेसु अङ्गानि ॥

२८५. तस्स खो पनेतस्स भवचक्रस्स, अविज्ञा तण्हा चा ति द्वे धम्मा मूल ति वेदि-तब्बा । तदेत, पुञ्चन्ताहरणतो अविज्ञामूलं वेदनावसानं, अपारन्तभन्तानतो तण्हामूलं जरामरणवासान ति दुविधं होति ।

२८६. तत्थ पुरिम दिट्ठिचरितवसेन वुत्त, पच्छिम तण्हाचरितवसेन । दिट्ठिचरितान हि अविज्ञा, तण्हाचरितानञ्च तण्हा ससारनायिका । उच्छेददिट्ठिसमुग्घाताय वा पठमं फलुप्पत्तिया हेतून अनुपच्छेदप्पकासनतो, सस्सतदिट्ठिसमुग्घाताय दुतियं उप्पन्नानं जरामरणप्पकासनतो । गम्भसेय्यकवसेन वा पुरिम अनुपुञ्जवत्तिदीपनतो, ओपातिकवसेन पच्छिमं सहुप्पत्तिदीपनतो ।

२८७. अतीत-पञ्चुप्पन्नानागता चस्स तयो काला । तेसु पालिय सरूपपतो आगतवसेन,

अविज्जा सङ्कारा चा ति द्वे अङ्गानि अतीतकालानि, विज्जाणादीनि भवावसानानि अट्ट पञ्चुपन्नकालानि, जाति चेव जरामरणञ्च द्वे अनागतकालानी ति वेदितव्वानि ।

२८८. पुन

हेतु-फल-हेतुपुब्बक-तिसन्धि चतुभेदसङ्गहञ्चेतं ।

वीसतिआकारारं तिवट्टमनवट्ठितं भमति ॥

इति पि वेदितव्वं ।

२८९. तत्थ, सङ्कारानञ्च पटिसन्धिविज्जाणस्स च अन्तरा एको हेतुफलसन्धि नाम, वेदनाय च तण्हाय च अन्तराय एको फलहेतुसन्धि नाम, भवस्स च जातिया च अन्तरा एको हेतुफलसन्धी ति एवमिदं हेतु-फल-हेतुपुब्बक-तिसन्धी ति वेदितव्वं ।

२९०. सन्धीन आदिपरियोसानववत्थिता पनस्स चत्तारो सङ्गहा होन्ति । सेय्यथिदं — अविज्जा-सङ्कारा एको सङ्गहो, विज्जाण-नामरूप-सळायतन-फस्स-वेदना दुतियो, तण्हा-उपादान-भवा ततियो, जाति-जरामरण चतुत्थो ति एवमिदं चतुभेदसङ्गहं ति वेदितव्वं ।

२९१.

अतीते हेतुयो पञ्च, इदानि फलपञ्चकं ।

इदानि हेतुयो पञ्च, आयति फलपञ्चकं ति ॥

एतेहि पन वीसतिया आकारसङ्घातेहि अरेहि वीसतिआकारारं ति वेदितव्वं ।

२९२. तत्थ अतीते हेतुयो पञ्चा ति, अविज्जा सङ्कारा चा ति इमे ताव द्वे वुत्ता एव । यस्मा पन अविद्धा परितस्सति, परितस्सितो उपादियति, तस्सुपादानपञ्चया भवो, तस्मा तण्डु-पादनभवा पि गहिता होन्ति । तेनाह—“ पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्कारा, निकन्ति तण्हा, उपगमन उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्चधम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पञ्चया ” ति [पटि १।५२] ।

२९३. तत्थ पुरिमकम्मभवस्मिं ति पुरिमे कम्मभवे । अतीतजातिय कम्मभवे कयिरमाने ति अत्थो । मोहो अविज्जा ति यो तदा दुक्खादिसु मोहो, येन मूळ्हो कम्म करोति, सा अविज्जा । आयूहना सङ्कारा ति तं कम्म करोतो या पुरिमचेतनायो, यथा, दानं दस्सामी ति चित्तं उपादेत्वा मासप्पि सवच्छरप्पि दानूपकरणानि सज्जेन्तस्त उप्पन्ना पुरिमचेतनायो । पटि-ग्गाहकान पन हत्थे दक्खिणं पतिट्ठापयतो चेतना भवो ति वुच्चति । एकावज्जनेसु वा छसु जवनेसु चेतना आयूहना सङ्कारा नाम, सत्तमा भवो । या काचि वा पन चेतना भवो, सम्प-युत्ता आयूहना सङ्कारा नाम । निकन्ति तण्हा ति या कम्म करोन्तस्स तस्स फले उपपत्तिभवे निकामना पत्थना, सा तण्हा नाम । उपगमनं उपादानं ति य कम्मभवस्स पञ्चयभूत, इदं कत्वा असुकस्मिं नाम ठाने कामे सेविस्सामि, उच्छिज्जिस्सामी ति आदिना नयेन पवत्त उप-गमनं गहणं परामसन, इदं उपादानं नाम । चेतना भवो ति आयूहनावसाने वुत्ता चेतना भवो ति । एवमत्थो वेदितव्वो ।

२९४. इदानीं फलपञ्चकं ति विज्ञाणादि वेदनावसान पाळियं आगतमेव । यथाह—
“ इध पटिसन्धि विज्ञाणं, ओक्कन्ति नामरूपं, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना,
इति इमे पञ्च धम्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पच्चया ” ति [पटि १।५२] ।

२९५. तत्थ, पटिसन्धि विज्ञाणं ति, य भवन्तरपटिसन्धानवसेन उप्पन्नत्ता पटिसन्धी
ति वुच्चति, त विज्ञाण । ओक्कन्ति नामरूपं ति, या गम्मे रूपारूपधम्मानं ओक्कन्ति,
आगन्वा पयिसन विय, इदं नामरूप । पसादो आयतनं ति इदं चम्खादिपञ्चायतनवसेन
वुत्तं । फुट्ठो फस्सो ति, यो आरम्भण फुट्ठो फुसन्तो उप्पन्नो, अयं फस्सो । वेदयितं वेदना
ति, य पटिसन्धि विज्ञाणेन वा सळायतनपच्चयेन वा फस्सेन सह उप्पन्नं विपाकवेदयितं, सा
वेदना ति । एवमत्थो वेदितब्बो ।

२९६. इदानीं हेतुयो पञ्चा ति तण्हादयो । पाळिय आगता तण्हुपादानभवा, भवे पन
गहिते तस्स पुब्बभागा तंसम्पयुत्ता वा सङ्खारा गहिता व होन्ति, तण्हुपादानगहणेन च तं-
सम्पयुत्ता, याय वा मूळ्हो कम्मं करोति सा अविज्ञा गहिता व होती ति एवं पञ्च । तेनाह—
“ इध परिपक्कत्ता आयतनान मोहो अविज्ञा, आयूहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं
उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयतिं पटिसन्धिया पच्चया ” ति
[पटि १।५२] । तत्थ इध परिपक्कत्ता आयतनानं ति परिपक्कायतनस्स कम्मकरणकाले
सम्मोहो दस्सितो । सेसं उत्तानत्थमेव ।

२९७. आयतिं फलपञ्चकं ति विज्ञाणादीनि पञ्च । तानि जातिगहणेन वुत्तानि ।
जरामरणं पन तेस येव जरामरण । तेनाह—“ आयतिं पटिसन्धि विज्ञाणं, ओक्कन्ति नाम-
रूप, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना, इति इमे पञ्च धम्मा आयतिं उपपत्ति-
भवस्मिं इध कतस्स कम्मस्स पच्चया ” ति [पटि १।५२] । एवमिदं वीसतिआकारारं होति ।

२९८. तिवट्ठमनवट्ठिं भमती ति एत्थ पन, सङ्खारभवा कम्मवट्ठं, अविज्ञातण्हुपादानानि
किलेसवट्ठं, विज्ञाण-नामरूप-सळायतन-फस्स-वेदना विपाकवट्ठं ति इमेहि तीहि वट्ठेहि तिवट्ठ-
मिदं भवचक्कं, याव किलेसवट्ठ न उपच्छिज्जति ताव अनुपच्छिन्नपच्चयत्ता अनवट्ठितं, पुनपुनं
परिवत्तनतो भमति येवा ति वेदितब्बं ।

२९९. तयिदमेवं भममान

सच्चप्पभवतो किच्चा वारणा उपमाहि च ।

गम्भीर-नयभेदा च विज्ञातब्बं यथारह ॥

३००. तत्थ यस्मा कुसलाकुसल कम्मं अविसेसेन समुदयसच्च ति सच्चविभङ्गे वुत्तं, तस्मा,
अविज्ञापच्चया सङ्खारा ति अविज्ञाय सङ्खारा दुतियसच्चप्पभव दुतियसच्चं, सङ्खारेहि विज्ञाणं
दुतियसच्चप्पभवं पठमसच्चं, विज्ञाणादीहि नामरूपादीनि विपाकवेदनापरियोसानानि पठमसच्च-

पृथक् पृथक्, वेदनाय तण्हा पृथक्पृथक् भव दुतियसच्च, तण्हाय उपादानं दुतियसच्चपृथक्
दुतियसच्चं, उपादानतो भवो दुतियसच्चपृथक् पृथक्दुतियसच्चद्वय, भवतो जाति दुतियसच्चपृथक्
पृथक्पृथक्, जातिया जरामरणं पृथक्पृथक्पृथक् पृथक्पृथक् ति एव ताविदं सच्चपृथक्पृथक्
विज्जातब्बं यथारहं ।

३०१. यस्मा पनेत्थ अविज्जा वत्थुसु च सत्ते सम्मोहेति पच्चयो च होति सङ्खारानं
पातुभावाय, तथा सङ्खारा सङ्गतश्च अभिसङ्गरोन्ति पच्चया च होन्ति विज्जाणस्स, विज्जाणस्मि
वत्थुश्च पटिजानाति पच्चयो च होति नामरूपस्स, नामरूपस्मि अज्जमज्जञ्च उपत्थम्मेति पच्चयो
च होति सळायतनस्स, सळायतस्मि सविसये च पवत्तति पच्चयो च होति फस्सस्स, फस्सो पि
आरम्मणश्च फुसति पच्चयो च होति वेदनाय, वेदना पि आरम्मणरसञ्च अनुभवति पच्चयो च
होति तण्हाय, तण्हा पि रज्जनीये च धम्मे रज्जति पच्चयो च होति उपादानस्स, उपादानस्मि
उपादानिये च धम्मे उपादियति पच्चयो च होति भवस्स, भवो पि नानागतिषु च विक्खिपति
पच्चयो च होति जातिया, जाति पि क्खन्धे च जनेति तेसं अभिनिव्वत्तिभावेन पवत्तता,
पच्चयो च होति जरामरणस्स, जरामरणस्मि खन्धान पाकभेदभावञ्च अधितिङ्गति पच्चयो च
होति भवन्तरपातुभावाय सोकादीन अधिद्वानत्ता, तस्मा सब्बपदेसु द्वेधा पवत्तिकिच्चतो पि इदं
विज्जातब्बं यथारहं ।

३०२. यस्मा चेत्थ, अविज्जापच्चया सङ्खारा ति इदं कारकदस्सननिवारणं, सङ्खारपच्चया
विज्जाणं ति अत्तसङ्कतिदस्सननिवारण, विज्जाणपच्चया नामरूप ति अत्ता ति परिकप्पितवत्थु-
भेददस्सनतो घनस्सज्जानिवारण, नामरूपपच्चया सळायतन ति आदि, अत्ता पस्सति ...पे....
विजानाति, फुसति, वेदयति, तण्हीयति, भवति, जायति, जीयति, मीयती ति एवमादिदस्सन-
निवारणं, तस्मा मिच्छादस्सननिवारणतो पेत भवचक्रं विज्जातब्बं यथारहं ।

३०३. यस्मा पनेत्थ सलक्खण-सामज्जलक्खणवसेन धम्मानं अदस्सनतो अन्धो विय अविज्जा,
अन्धस्स उपक्खलनं विय अविज्जापच्चया सङ्खारा, उपक्खलितस्स पतन विय सङ्खारपच्चया विज्जाण
पतितस्स गण्डपातुभावो विय विज्जाणपच्चया नामरूपं, गण्डभेदपिळका विय नामरूपपच्चया
सळायतनं, गण्डपिळकाघट्टनं विय सळायतनपच्चया फस्सो, घट्टनदुक्ख विय फस्सपच्चया वेदना,
दुक्खस्स पटिकाराभिलासो विय वेदनापच्चया तण्हा, पटिकाराभिलासेन असणायगहणं विय
तण्हापच्चया उपादानं, उपादिणअसणायालेपनं विय उपादानपच्चया भवो, असणायालेपनेन गण्ड-
विकारपातुभावो विय भवपच्चया जाति, गण्डविकारतो गण्डभेदो विय जातिपच्चया जरामरणं, यस्मा
वा पनेत्थ अविज्जा अप्पटिपत्तिमिच्छापटिपत्तिभावेन सत्ते अभिभवति पटलं विय अक्खीनि,
तदभिभूतो च बालो पोन्धविकेहि सङ्खारेहि अत्तान वेठेति कोसकारकिमि विय कोसपदेसेहि,
सङ्खारपरिगहित विज्जाणं गतिसु पतिङ्ग लभति परिणायकपरिगहितो विय राजकुमारो रज्जे, उपपत्ति-

निमित्तपरिकल्पनतो विज्ञान पटिसन्धियं अनेकपकार नामरूप अभिनिव्वत्तेति मायाकारो विय मांय, नामरूपे पतिष्ठित सत्तायतन वुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्ल पापुणाति सुभूमिय पतिष्ठितो वन-
प्पगुम्भो विय, आयतनघट्टनतो फस्सो जायति अरणिमहिताभिमन्थनतो अग्नि विय, फस्सेन
फुट्टस्स वेदना पातुभवति अग्निना फुट्टस्स दाहो विय, वेदियमानस्स तण्हा पवङ्कति लोणूदकं
पिवतो पिपासा विय, तसितो भवेसु अभिलासं करोति पिसासितो विय पानीये, तदस्सुपादानं,
उपादानेन भव उपादियति आभिसलोभेन मच्छो बळिसं विय, भवे सति जाति होति बीजे
सति अङ्कुरो विय, जातस्स अवस्स जरामरण उप्पन्नस्स रुक्खस्स पतन विय, तस्मा एवं
उपमाहि पेतं भवचक्क विज्ञातव्व यथारह ।

३०४. यस्मा च भगवता अत्यतो पि धम्मतो पि देसनातो पि पटिवेधतो पि गम्भीरभावं
सन्धाय, “ गम्भीरो चाय, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो, गम्भीरावभासो चा ” ति [दी २।५५]
वुत्तं, तस्मा गम्भीरभेदतो पेतं भवचक्कं विज्ञातव्व यथारहं ।

३०५. तत्थ, यस्मा न जातितो जरामरणं न होति, न च जातिं विना अज्जतो होति,
इत्थञ्च जातितो समुदागच्छती ति एव जातिपच्चयसमुदागतत्तस्स दुरवबोधनीयतो जरामरणस्स
जातिपच्चयसम्भूतसमुदागतद्वो गम्भीरो, तथा जातिया मवपच्चय....पे....सङ्कारानं अविजापच्चय-
सम्भूतसमुदागतद्वो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्क अत्थगम्भीर ति अयं तावेत्थ अत्थगम्भीरता ।
हेतुफलं हि अत्थो ति वुच्चति । यथाह—“ हेतुफले जाण अत्थपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

३०६. यस्मा पन येनाकारेन यदवत्था च अविजा तेसं तेसं सङ्कारानं पच्चयो होति, तस्स
दुरवबोधनीयतो अविजाय सङ्कारानं पच्चयद्वो गम्भीरो, तथा सङ्कारान ....पे....जातिया जरा-
मरणस्स पच्चयद्वो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं धम्मगम्भीर ति अयमेत्थ धम्मगम्भीरता । हेतुनो
हि धम्मो ति नाम । यथाह—“ हेतुमिहि जाण धम्मपटिसम्भिदा ” ति [विभंग २९३] ।

३०७. यस्मा चस्स तेन तेन कारणेन तथा तथा पवत्तेतव्वत्ता देसना पि गम्भीरा, न
तत्थ सब्बज्जुतजाणतो अज्ज जाण पतिट्ठ लमति,—तथा हेत कत्थचि सुत्ते अनुलोमतो, कत्थचि
पटिलोमतो, कत्थचि अनुलोम-पटिलोमतो, कत्थचि वेमज्झतो पट्टाय अनुलोमतो वा पटिलोमतो
वा, कत्थचि तिसन्धित्तुसङ्केप, कत्थचि द्विसन्धित्तुसङ्केप, कत्थचि एकसन्धित्तुसङ्केपं देसितं,—
तस्मा इदं भवचक्क देसनागम्भीरं ति अय देसनागम्भीरता ।

३०८. यस्मा चेत्थ यो सो अविजादीनं सभावो येन पटिविद्धेन अविजादयो सम्मा स-
लम्बणतो पटिविद्धा होन्ति, सो दुप्परियोगाहत्ता गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं पटिवेधगम्भीरं ।
तथा हेत्थ अविजाय अज्जाणादस्सनसच्चासण्णटिवेधद्वो गम्भीरो, सङ्कारानं अभिसङ्खरणायूहन-
सराग-विरागद्वो, विज्ञानस्स सुज्जत अब्यापार-असङ्कन्तिपटिसन्धिपातुभावद्वो, नामरूपस्स एकु-
प्पाद-विनिब्भोगाविनिब्भोग-नमन-रुप्पनद्वो, सत्तायतनस्स अधिपति-लोक-द्वार-खेत्त-विसयिभावद्वो,

फसस्स फुसन-सद्धट्टन-सङ्गति-सन्निपातट्ठो, वेदनाय आरम्मणरसानुभवन-सुखदुक्खमज्झत्तभाव-
निज्जीव-वेदयितट्ठो, तण्हाय अभिनन्दितज्झोसान-सरिता-लता-नदी-तण्हासमुद-दुप्परट्ठो, उपादानस्स
आदान-गहणाभिनिवेस-परामास-दुरतिक्रमट्ठो, भवस्स आयूहनाभिसङ्खरण-योनि-गति-ठिति-
निवासेसु-खिपनट्ठो, जातिया जाति-सञ्जाति-ओकन्ति-निम्बत्ति-पातुभावट्ठो, जरामरणस्स खयवय-
भेद-विपरिणामट्ठो गम्भीरो ति एवमेत्थ पटिवेवगम्भीरता ।

३०९. यस्मा पनेत्थ, एकत्तनयो नानत्तनयो अव्यापारनयो एवंधम्मतानयो ति चत्तारो
अत्थनया होन्ति, तस्मा नयभेदतो पेतं भवचक्र विज्जातब्बं यथारह ।

३१०. तत्थ, अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाणं ति एवं बीजस्स अङ्कुरादि-
भावेन रुक्खभात्रप्पाति विय सन्तानानुपच्छदो एकत्तनयो नाम । य सम्मा पस्सन्तो हेतुफल-
सम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो उच्छेददिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो हेतुफलसम्बन्धेन
पवत्तमानस्स सन्तानानुपच्छेदस्स एकत्तगहणतो सस्सतदिट्ठिं उपादियति ।

३११. अविज्जादीनं पन यथासक लक्खणववत्थानं नानत्तनयो नाम । यं सम्मा पस्सन्तो
नवनवान उप्पाददस्सनतो सस्सतदिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो एकसन्तानपतितस्स भिन्न-
सन्तानस्सेव नानत्तगहणतो उच्छेददिट्ठिं उपादियति ।

३१२. अविज्जाय, सङ्खारा मया उप्पादेतब्बा, सङ्खारान वा, विज्जाणं अम्हेही ति एवमादि-
व्यापाराभावो अव्यापारनयो नाम । य सम्मा पस्सन्तो कारकस्स अभाववबोधतो अत्तिदिट्ठिं
पजहति, मिच्छा पस्सन्तो, यो असति पि व्यापारे अविज्जादीनं समावनियमसिद्धो हेतुभावो,
तस्स अगहणतो अकिरियदिट्ठिं उपादियति ।

३१३. अविज्जादीहि पन कारणेहि सङ्खारादीन येव सम्भवो, खीरादीहि दविआदीनं विय,
न अज्जेस ति अयं एवंधम्मतानयो नाम । य सम्मा पस्सन्तो पच्चयानुरूपतो फलावबोधा
अहेतुकदिट्ठिं अकिरियदिट्ठिञ्च पजहति, मिच्छा पस्सन्तो पच्चयानुरूप फलप्पवर्त्ति अगहेत्वा यतो
कुतोचि यस्स कस्सचि असम्भवगहणतो अहेतुकदिट्ठिञ्चेव नियतिवादञ्च उपादियती ति । एवमिदं
भवचक्रं

सच्चप्पभवतो किञ्चा वारणा उपमाहि च ।

गम्भीर-नयभेदा च विज्जातब्बं यथारहं ॥

३१४. इदं हि अतिगम्भीरतो अगाधं, नानानयगहणतो दुरतियान जाणासिना समाधिपवर-
सिलायं सुनिसितेन भवचक्रं अपदालत्वा असनिविचक्रमिव निच्चनिम्मथनं ससारभयमतीतो न
कोचि सुपिनन्तरे पथि । वुत्तप्पि चेतं भगवता — “ गम्भीरो चाय, आनन्द, पटिच्चसमुत्पादो
गम्भीरावभासो च । एतस्स चानन्द, धम्मस्स अज्जाणा अननुबोधा एवमय पजा तन्ताकुलकजाता

गुलागुण्डिकजाता मुञ्जपञ्चजभूता अपायं दुर्गतिं विनिपातं संसार नातिवृत्तती ” ति
[दी २।५५, स २।९२] । तस्मा अत्तनो वा परेसं वा हिताय च सुखाय च पटिपन्नो
अवसेसकिञ्चानि पहाय

गम्भीरे पञ्चयाकारणभेदे इध पण्डितो ।

यथा गाधं लभेथेवमनुयुञ्जे सदा सतो ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे पञ्चाभूमिनिर्देशो नाम
सत्तरसमो परिच्छेदो ।

अद्वारसमो परिच्छेदो दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशो

१. इदानीं या, इमेसु भूमिभूतेसु धम्मेषु उग्गहपरिपुञ्जावसेन जाणपरिचयं कत्वा सीलविसुद्धिं चेव चित्तविसुद्धिं चा ति द्वे मूलभूता विसुद्धियो सम्पादेव्वा ति वुत्ता [१४।३२], तत्थ सीलविसुद्धिं नाम सुपरिसुद्धं पातिमोक्खसंवरादिचतुग्विधं सीलं, तच्च सीलनिद्देशे विथारितमेव । चित्तविसुद्धिं नाम सउपचारा, अट्ठ समापत्तियो, ता पि चित्तसीसेन वुत्त-समाधिनिद्देशे सब्बाकारेन विथारिता एव । तस्मा ता तत्थ विथारितनयेनेव वेदितव्वा ।

२. यं पन वुत्तं, दिट्ठिविसुद्धिं, कङ्खावितरणविसुद्धिं, मग्गामग्गाणदस्सनविसुद्धिं, पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिं, जाणदस्सनविसुद्धी ति इमा पञ्च विसुद्धियो सरीरं ति [१४।३२], तत्थ नामरूपानं याथावदस्सनं दिट्ठिविसुद्धिं नाम ।

३. त सम्पादेतुकामेन समथयानिकेन ताव, ठपेत्वा नेवसञ्जानासञ्जायतनं अवसेसरूपारूपावचरज्झानानं अञ्जतरतो वुट्ठाय वितक्कादीनि ज्ञानङ्गानि तंस्पयुत्ता च धम्मा लक्खणरसादिबसेन परिग्गहेतव्वा । परिग्गहेत्वा, सब्बम्पेतं आरम्भणाभिमुखनमनतो नमनङ्गेन नामं ति ववत्थपेतव्वं ।

४. ततो, यथा नाम पुरिसो अन्तोगेहे सपं दिस्वा तं अनुबन्धमानो तस्स आसयं पस्सति, एवमेव अयम्पि योगावचरो तं नाम उपपरिक्खन्तो, इदं नामं किं निस्साय पवत्तती ति परियेसमानो तस्स निस्सयं हृदयरूपं पस्सति, ततो हृदयरूपस्स निस्सयभूतानि भूतनिस्सितानि च सेसुपादायरूपानी ति रूपं परिगण्हाति । सो सब्बम्पेतं रूपनतो रूपं ति ववत्थपेति, ततो नमनलक्खणं नामं, रूपनलक्खणं रूपं ति सङ्खेपतो नामरूपं ववत्थपेति ।

५. सुद्धविपस्सनायानिको पन, अयमेव वा समथयानिको चतुधातुववत्थाने वुत्तानं तेसं तेसं धातुपरिग्गहमुखानं अञ्जतरमुखवसेन सङ्खेपतो वा विथारतो वा चतस्सो धातुयो परिगण्हाति । अथस्स याथावसरसलक्खणतो आविभूतासु धातुसु कम्मसमुद्धान्हि ताव केसे, चतस्सो धातुयो, वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, जीवितं, कायप्पसादो ति एवं कायदसकवसेन दस रूपानि, तत्थेव भावस्स अत्थिताय भावदसकवसेन दस, तत्थेव आहारसमुद्धानं ओजङ्गमकं, उतुसमुद्धानं चित्तसमुद्धानं ति अपरानि पि चतुर्वीसती ति एवं चतुसमुद्धानेसु चतुर्वीसति कोडासेसु चतुचत्तालीस चतुचत्तालीस रूपानि, सेदो, अस्सु, खेळो, सिङ्घाणिका ति इमेसु पन चतूसु उतुचित्तसमुद्धानेसु द्वित्रं ओजङ्गमकान वसेन सोळस सोळस रूपानि, उदरियं, करीसं, पुब्बो, मुत्तं ति इमेसु चतूसु उतुसमुद्धानेसु उतुसमुद्धानस्सेव ओजङ्गकम्मस्स वसेन अट्ठ अट्ठ रूपानि पाकटानि होन्ती ति । एस ताव द्रष्टिसाकारे नयो ।

६. ये पन इमस्मिं दृत्तिसाकारे आविभूते अपरे दस आकारा आविभवन्ति, तथ्य असितादिपरिपाचके ताव कम्मजे तेजोकोट्टासग्धि, ओजइमकश्चेव जीवितश्चा ति नव रूपानि, तथा चित्तजे अस्सासपस्सासकोट्टासे पि, ओजइमकश्चेव सद्दो चा ति नव, सेसेसु चतुसमुट्ठानेसु अट्ठसु, जीवितनवकश्चेव तीणि च ओजइमकानी ति तेत्तिस तेत्तिस रूपानि पाकटानि होन्ति ।

७. तस्सेवं वित्थारतो द्वाचत्तालीसाकारवसेन इमेसु भूतपादायरूपेसु पाकटेषु जातेसु, वत्थुद्वारवसेन पञ्च चक्खुदसकादयो हृदयवत्थुदसकश्चा ति अपरानि पि सट्ठि रूपानि पाकटानि होन्ति । सो सञ्चानि पि तानि रूपनलक्खणेन एकतो कत्वा, एतं रूपं ति पस्सति ।

८. तस्सेव परिग्गहितरूपस्स द्वारवसेन अरूपधम्मा पाकटा होन्ति । सेय्यथिदं—द्वे पञ्चविज्जाणानि, तिस्सो मनोधातुयो, अट्ठसट्ठि मनोविज्जाणधातुयो ति एकासीति लोकिय-चित्तानि, अविसेसेन च तेहि चित्तेहि सहजातो फस्सो, वेदना, सञ्जा, चेतना, जीवितं, चित्तद्विति, मनसिकारो ति इमे सत्त सत्त चेतसिका ति । लोकुत्तरचित्तानि पन नेव सुद्ध-विपस्सकस्स न समथयानिकस्स परिग्गह गच्छन्ति अनधिगतत्ता ति । सो सञ्चे पि ते अरूपधम्मे नमनलक्खणेन एकतो कत्वा, एतं नाम ति पस्सति । एवमेको चतुधातुवक्थानमुखेन वित्थारतो नामरूप वक्थपेति ।

९. अपरो अट्ठारसधातुवसेन । कथं इव भिक्खु, अत्थि इमस्मिं अत्तभावे चक्खुधातु.... पे....मनोविज्जाणधातु ति धातुयो आवजित्वा, य लोको सेतकण्हमण्डलविचित्त आयतवित्थतं अक्खिक्कूपके न्हारुसुत्तेकेन आबन्ध मंसपिण्ड चक्खू ति सञ्जानाति, त अगहेत्वा खन्धनिर्देशे उपपादारूपेसु वुत्तप्पकारं चक्खुप्पसाद चक्खुधातु ति वक्थपेति ।

१०. यानि पनस्स, निस्सयभूता चतस्सो धातुयो, परिवारकानि चत्तारि वण्ण-गन्ध-रस-ओजा-रूपानि, अनुपालकं जीवितिन्द्रिय ति नव सहजातरूपानि, तथेव ठितानि कायदसक-भावदसकवसेन धीसति कम्मजरूपानि, आहारसमुट्ठानादीनं तिण्ण ओजइमकान वसेन चतु-वीसति अनुपादिण्णरूपानि ति एवं सेसानि तेपण्णास रूपानि होन्ति, न तानि चक्खुधातु ति वक्थपेति । एस नयो सोतधातुआदिसु पि । कायधातुय पन अवसेसानि तेचत्तालीस रूपानि होन्ति । केचि उतु-चित्तसमुट्ठानानि सदेन सह नव नव कत्वा पञ्चचत्तालीसा ति वदन्ति ।

११. इति इमे पञ्च पसादा तेसञ्च विसया रूप-सद्-गन्ध-रस-फोड्ढवा पञ्चा ति दस रूपानि दस धातुयो होन्ति । अवसेसरूपानि धम्मधातु येव होन्ति । चक्खु पन निस्साय रूपं आरब्ध पवत्त चित्त चक्खुविज्जाणधातु नामा ति एव द्वे पञ्चविज्जाणानि पञ्च विज्जाणधातुयो होन्ति, तीणि मनोधातुचित्तानि एका मनोधातु, अट्ठसट्ठि मनोविज्जाणधातुचित्तानि मनोविज्जाणधातु ति सञ्चानि पि एकासीति लोकियचित्तानि सत्त विज्जाणधातुयो, तंसम्पयुत्ता फस्सादयो धम्मधातु ति एवमेत्थ अट्ठेकादस्स धातुयो रूप अट्ठइमा धातुयो नाम ति एवमेको अट्ठारसधातुवसेन नामरूप वक्थपेति ।

१२. अपरो द्वादसायतनवसेन । कथं ? चक्षुधातुयं वुत्तनयेनेव, ठपेत्वा तेपण्णास रूपानि चक्षुप्पसादमत्तं चक्खायतनं ति ववत्थपेति, तत्थ वुत्तनयेनेव च स्रोत-धान-जिह्वा-कायधातुयो स्रोत-धान-जिह्वा-कायायतनानी ति, तेसं विसयभूते पञ्च धम्मो, रूप-सद-गन्ध-रस-फोड्डवा-यतनानी ति, लोकिया सत्तविज्जाणधातुयो मनायतनं ति, तंसम्पयुत्तफस्सादयो सेसरूपञ्च धम्मायतनं ति एवमेत्थ अट्ठेकादस आयतनानि रूपं, दियद्दं आयतनं नामं ति एवमेको द्वादसायतनवसेन नामरूपं ववत्थपेति ।

१३. अपरो ततो सङ्घित्तरं खन्धवसेन ववत्थपेति । कथं ? इध भिक्खु, इमस्मिं सरीरे चतुसमुद्धाना चतस्सो धातुयो, तनिस्सितो वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, चक्षुप्पसादयो पञ्च पसादा, वथुरूप, भावो, जीवितिन्द्रियं, द्विसमुद्धानो सदो ति इमानि सत्तरस रूपानि सम्मसनूप-गानि निष्फन्नानि रूपरूपानि, कायविज्जत्ति, वचीविज्जत्ति, आकासधातु, रूपस्स लहुता, मुदुता, कम्मज्जता, उपचयो, सन्तति, जरता, अनिच्चता ति इमानि पन दस रूपानि न सम्मसनूपगानि, आकारविकारअन्तरपरिच्छेदमत्तकानि, न निष्फन्नानि, न रूपरूपानि, अपि च खो रूपानं अकारविकारअन्तरपरिच्छेदमत्ततो रूप ति सङ्घ गतानि,—इति सब्बानि पेतानि सत्तवीसति रूपानि रूपक्खन्धो, एकासीतिया लोकियचित्तेहि सद्धिं उप्पन्ना वेदना वेदनाक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता सज्जा सज्जाक्खन्धो, सङ्खारा सङ्खारक्खन्धो, विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो ति,—इति रूपक्खन्धो रूपं, चत्तारो अरूपिनो खन्धा नाम ति एवमेको पञ्चक्खन्धवसेन नाम-रूपं ववत्थपेति ।

१४. अपरो, “ य किञ्चि रूपं सब्बं रूपं चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतान उपादाय रूप ” ति [म १२२२-२३] एव सङ्घित्तेनेव इमस्मिं अत्तभावे रूपं परि-ग्गहेत्वा, तथा मनायतनञ्चेव धम्मायतनेकदेसञ्च नाम ति परिग्गहेत्वा, इति इदञ्च नामं इदञ्च रूपं, इदं वुच्चति नामरूपं ति सङ्घेपतो नामरूप ववत्थपेति ।

१५. सचे पनस्स तेन तेन मुखेन रूपं परिग्गहेत्वा अरूप परिगण्हतो सुखुमत्ता अरूपं न उपट्ठाति, तेन धुरनिकखेप अकत्वा रूपमेव पुनप्पुन सम्मसितब्बं मनसिकातब्बं परिगहेतब्बं ववत्थपेत्तब्बं । यथा यथा हिस्स रूपं सुविक्खालितं होति, निजटं सुपरिसुद्ध तथा तथा तदारम्भणा अरूपधम्मा सयमेव पाकटा होन्ति ।

१६. यथा हि चक्षुमतो पुरिसस्स अपरिसुद्धे आदासे मुखनिमित्तं ओलोकेन्तस्स निमित्तं न पज्जायति । सो, निमित्तं न पज्जायती ति न आदसं छेड्ढेति, अथ खो नं पुनप्पुनं परिमज्जति । तस्स परिसुद्धे आदासे निमित्तं सयमेव पाकटं होति । यथा च तेलत्थिको तिलपिडं दोगिय आकिरित्वा उदकेन परिफोसेत्वा एकवारं द्वेवारं पीळनमत्तेन तेले अनिक्खमन्ते न तिलपिडं छेड्ढेति, अथ खो नं पुनप्पुनं उण्होदकेन परिफोसेत्वा मदित्वा मदित्वा

पीळोति । तस्सेवं करोतो विष्पसन्नं तिळतेलं निक्खमति । यथा वा पन उदकं पसादेतुकामो कतकडिं गहेत्वा अन्तोघटे हत्थ ओतारेत्वा एक-द्वे वारे वंसनमत्तेन उदके अविष्पसीदन्ते न कतकडिं छेत्तेति, अथ खो नं पुनप्पुन घसति । तस्सेवं करोन्तस्स कललकइमं सन्निसीदति, उदक अच्छ होति विष्पसन्नं । एवमेव तेन भिक्खुना धुरनिकखेपं अक्त्वा रूपमेव पुनप्पुनं सम्मसितव्वं मनसिकातव्वं परिगगहेतव्वं ववत्थपेतव्वं ।

१७. यथा यथा हिस्स रूप सुविक्खालितं होति निज्जटं सुपरिसुद्ध, तथा तथा तप्पच्चनीककिलेसा सन्निसीदन्ति, कइमुपरिउदक विय चित्तं पसन्नं होति, तदारम्मणा अरूप-धम्मा सयमेव पाकटा होन्ति । एवं अज्जाहि पि उच्छु-चोर-गोण-दधि-मच्छादीहि उपमाहि अयमत्थो पकासेतव्वो ।

१८. एवं सुविमुद्धरूपपरिगहस्स पनस्स अरूपधम्मा तीहि आकारेहि उपड्डहन्ति, फस्स-वसेन वा, वेदनावसेन वा, विज्जाणवसेन वा ।

१९. कथं ? एकस्स ताव, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आदिना नयेन धातुयो परि-गण्हन्तस्स, पठमाभिनिपातो फस्सो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, सड्धिं फस्सेन चेतना सङ्खारक्खन्धो, चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपड्डाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति पठमाभिनिपातो फस्सो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो....पे....चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपड्डाति । एवं अरूपधम्मा फस्सवसेन उपड्डहन्ति ।

२०. एकस्स, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति तदारम्मणरसानुभवनकवेदना वेदनाक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता सज्जा सज्जाक्खन्धो, तंसम्पयुत्तो फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो, तंसम्पयुत्तं चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपड्डाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सास-पस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति तदारम्मणरसानुभवनकवेदना वेदनाक्खन्धो....पे.... तंसम्पयुत्तं चित्तं विज्जाणक्खन्धो ति उपड्डाति । एवं वेदनावसेन अरूपधम्मा उपड्डहन्ति ।

२१. अपरस्स, पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आरम्मणपटिविजाननं विज्जाणं विज्जाण-क्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सो च चेतना च सङ्खार-क्खन्धो ति उपड्डाति । तथा केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा....पे....अस्सासपस्सासे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आरम्मणपटिविजाननं विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदना-क्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सो च चेतना च सङ्खारक्खन्धो ति उपड्डाति । एवं विज्जाणवसेन अरूपधम्मा उपड्डहन्ति ।

२२. एतेनेव उपायेन, कम्मसमुद्धाने केसे पथवीधातु कक्खळलक्खणा ति आदिना नयेन बाचतालीसाय धातुकोडासेसु चतुन्नं चतुन्नं धातून् वसेन सेसेसु च चक्खुधातुआदिसु रूप-परिगहमुखेसु सब्बं नयभेदं अनुगत्वा योजना कातव्वा ।

२३. यस्मा च एवं सुविसुद्धरूपपरिगहस्सेव तस्स अरूपधम्मा तीहाकारेहि पाकटा होन्ति, तस्मा सुविसुद्धरूपपरिगहेनेव अरूपपरिगहाय योगो कातब्बो, न इतरेन । सच्चे हि एकस्मिं वा रूपधम्मे उपडित्ते, द्वीसु वा, रूप पहाय अरूपपरिगहं आरभति, कम्मट्ठानतो परिहायति, पथवीकसिणभावनाय वुत्तप्पकारा पब्बतेय्या गावी विय [४।१३०] । सुविसुद्धरूपपरिगहवसेन पन अरूपपरिगहाय योग करोतो कम्मट्ठान बुद्धिं विरुद्धि वेपुलं पापुणाति ।

२४. सो, एव फस्सादीनं वसेन उपडित्ते चत्तारो अरूपिणो खन्धे नामं ति, तेस आरम्भण-भूतानि चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादाय रूपं रूपं ति ववत्थपेति । इति अट्ठारस धातुयो, द्वादसायतनानि, पञ्चकखन्धा ति सब्बे पि तेभूमके धम्मे, खग्गेन समुगं विवरमानो विय, यमकतालकन्द फालयमानो विय च, नामञ्च रूपञ्चा ति द्वेधा ववत्थपेति, नामरूपमत्ततो उद्धं अञ्जो सत्तो वा पुग्गलो वा देवो वा ब्रह्मा वा नत्थी ति निड्ढ गच्छति ।

२५. सो एवं याथावसरसतो नामरूपं ववत्थपेत्वा सुदुतरं, सत्तो पुग्गलो ति इमिस्सा लोकसमञ्जाय पद्धानत्थाय, सत्तसम्मोहस्स समतिक्रमत्थाय, असम्मोहभूमियं चित्तं ठपनत्थाय सम्बहुलसुत्तन्तवसेन, नामरूपमत्तमेविदं, न सत्तो, न पुग्गलो अत्थी ति एतमत्थ संसन्देत्वा ववत्थपेति । वुत्तं हेत—

“ यथा पि अङ्गसम्भारा होति सदो रथो इति ।

एवं खन्धेसु सन्तेसु होति सत्तो ति सम्मुत्ती ” ति [सं १।१३५] ॥

२६. अपरग्गि वुत्तं—“ सेय्यथा पि, आवुसो, कड्डञ्च पटिच्च वल्लिञ्च पटिच्च मत्तिकञ्च पटिच्च तिणञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो अगारं त्वेव सद्धं गच्छति । एवमेव खो, आवुसो, अड्डिञ्च पटिच्च न्दारुञ्च पटिच्च मंसञ्च पटिच्च चम्मञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो रूपं त्वेव सद्धं गच्छती ” ति [म १।१९०] ।

२७. अपरग्गि वुत्तं—

“ दुक्खमेव हि सम्भोति दुक्खं तिट्ठति वेति च ।

नाञ्जत्र दुक्खा सम्भोति नाञ्ज दुक्खा निरुज्झती ” ति [सं १।१३५] ॥

२८. एवं अनेकसतेहि सुत्तन्तेहि नामरूपमेव दीपित, न सत्तो, न पुग्गलो । तस्मा, यथा अक्ख-चक्क-पञ्जर-ईसादिसु अङ्गसम्भारेसु एकेनाकारेन सण्ठितेसु रथो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं अङ्गे उपपरिक्खियमाने रथो नाम नत्थि,—यथा च कट्ठादिसु गेहसम्भारेसु एकेनाकारेन आकासं परिवारेत्वा ठितेसु गेहं ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो गेहं नाम नत्थि,—यथा च अङ्गुलि-अङ्गुल्लादिसु एकेनाकारेन ठितेसु मुट्ठी ति वोहारमत्तं होति, दोणि-तण्ठिआदिसु बीणा ति, हत्थि-अस्सादिसु सेना ति, पाकार-गेह-गोपुरादिसु नगर ति, खन्धसाखापलासादिसु एकेनाकारेन ठितेसु रुक्खो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं अवयवे उपपरिक्खियमाने रुक्खो नाम नत्थि,—

एवमेव, पञ्चसु उपादानक्खन्हेसु सति, सत्तो पुग्गलो ति वोहारमत्तं होति, परमत्थतो एकेकस्मिं धम्मे उपपरिक्खियमाने, अस्मी ति वा अहं ति वा ति गाहस्स वत्थुभूतो सत्तो नाम नत्थि, परमत्थतो पन नामरूपमत्तमेव अत्थी ति । एवं पस्सतो हि दस्सनं यथाभूतदस्सनं नाम होति ।

२९. यो पनेतं यथाभूतदस्सनं पहाय, सत्तो अत्थी ति गण्हाति, सो तस्स विनासं अनुजानेय्य, अविनासं वा । अविनास अनुजानन्तो सस्सते पतति, विनासं अनुजानन्तो उच्छेदे पतति । कस्मा ? खीरन्वयस्स दधिना विय तदन्वयस्स अञ्जस्स अभावतो । सो, सस्सतो सत्तो ति गण्हन्तो ओलीयति नाम, उच्छिज्जती ति गण्हन्तो अतिधावति नाम ।

३०. तेनाह भगवा—“ द्वीहि, भिक्खवे, दिट्ठिगतेहि परियुड्ढिता देवमनुस्सा ओलीयन्ति एके, अतिधावन्ति एके, चक्खुमन्तो व पस्सन्ति । कथञ्च, भिक्खवे, ओलीयन्ति एके ? भवारामा, भिक्खवे, देवमनुस्सा, भवरता, भवसम्मुदिता । तेसं भवनिरोधाय धम्मे देसियमाने चित्तं न पक्खन्दति नप्पसीदति, न सन्तिट्ठति, नाधिमुच्चति । एव खो, भिक्खवे, ओलीयन्ति एके । कथञ्च, भिक्खवे, अतिधावन्ति एके ? भवेनेव खो पनेके अड्डियमाना, हरायमाना, जिगुच्छमाना, विभव अभिनन्दन्ति, यतो किर भो अय अत्ता कायस्स भेदा उच्छिज्जति, विनस्सति, न होति परं मरणा, एतं सन्तं, एतं पणित, एतं याथाव ति । एवं खो, भिक्खवे, अतिधावन्ति एके । कथञ्च, भिक्खवे, चक्खुमन्तो व पस्सन्ति ? इध, भिक्खवे, भिक्खु भूतं भूततो पस्सति, भूतं भूततो दिस्वा भूतस्स निब्बिदाय विरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति । एवं खो, भिक्खवे, चक्खुमन्तो व पस्सन्ती ” ति [३ ४३-४४] ।

३१. तस्मा, यथा दारुयन्त सुञ्ज निज्जीव निरीहकं, अथ च पन दारुरज्जुकसमायोगवसेन गच्छति पि तिट्ठति पि, सईहकं सव्यापार विय खायति, एवमिदं नामरूपमपि सुञ्जं निज्जीव निरीहक, अथ च पन अञ्जमञ्जसमायोगवसेन गच्छति पि तिट्ठति पि सईहकं सव्यापार विय खायती ति दट्ठब्ब । तेनाहु पोराणा—

“ नामञ्च रूपञ्च इधत्थि सच्चतो, न हेत्थ सत्तो मनुजो च विज्जति ।

सुञ्ज इदं यन्तमिवाभिसङ्कत, दुक्खस्स पुज्जो तिणकइसादिसो ” ति [ ] ॥

३२. न केवलञ्चेतं दारुयन्तूपमाय, अञ्जाहि पि नळकलापिआदीहि उपमाहि विभावेतब्बं । यथा हि द्वीसु नळकलापिसु अञ्जमञ्जं निस्साय ठपितासु एका एकस्सा उपत्थम्भो होति, एकस्सा पतमानाय इतरा पि पतति, एवमेव पञ्चवोकारभवे नामरूपं अञ्जमञ्जं निस्साय पवत्ति, एक एकस्स उपत्थम्भो होति, मरणवसेन एकास्मिं पतमाने इतरमपि पतति । तेनाहु पोराणा—

“ यमकं नामरूपञ्च उभो अञ्जोञ्जनिस्सिता ।

एकास्मिं भिज्जमानस्मिं उभो भिज्जन्ति पच्चया ” ति [ ] ॥

३३. यथा च दण्डाभिहतं भेरिं निस्साय सदे पवत्तमाने अज्जा भेरि अज्जो सदो, भेरि-
सदा असम्मिस्सा, भेरि सदेन सुज्जा, सदो भेरिया सुज्जो, एवमेव वत्थुद्वारारम्मणसङ्घात रूपं
निस्साय नामे पवत्तमाने अज्जं रूपं, अज्जं नामं, नामरूपा असम्मिस्सा, नामं रूपेन
सुज्जं, रूपं नामेन सुज्जं, अपि च खो, भेरिं पटिच्च सदो विय रूपं पटिच्च नाम पवत्तति ।
तेनाहु पोराणा—

“ न चक्खुतो जायरे फस्सपञ्चमा न रूपतो नो च उभिन्नमन्तरा ।

हेतुं पटिच्च पभवन्ति सङ्घता यथा पि सदो पट्टाय भेरिया ॥

न सोततो जायरे फस्सपञ्चमा न सदतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....

न घानतो जायरे फस्सपञ्चमा न गन्धतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे ...

न जिह्वतो जायरे फस्सपञ्चमा न रसतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....

न कायतो जायरे फस्सपञ्चमा न फस्सतो नो च उभिन्नमन्तरा....पे....

न वत्थुरूपा पभवन्ति सङ्घता न चापि धम्मायतनेहि निग्गता ।

हेतुं पटिच्च पभवन्ति सङ्घता यथा पि सदो पट्टाय भेरिया ” ति [   ] ॥

३४. अपि चेत्थ नामं नित्तेज न सकेन तेजेन पवत्तितुं सक्कोति, न खादति, न पिवति,
न व्याहरति, न इरियापथं कप्पेति । रूपम्पि नित्तेजं न सकेन तेजेन पवत्तितुं सक्कोति, नत्थि
तस्स खादितुकामता, नापि पिबितुकामता, न व्याहरितुकामता, न इरियापथं कप्पेतुकामता ।
अथ खो नामं निस्साय रूप पवत्तति, रूप निस्साय नामं पवत्तति । नामस्स खादितुकामताय
पिवितुकामताय व्याहरितुकामताय इरियापथ कप्पेतुकामताय सति रूप खादति, पिवति,
व्याहरति, इरियापथ कप्पेति ।

३५. इमस्स पनत्थस्स विभावन्त्थाय इमं उपमं उदाहरन्ति । यथा जच्चन्धो च पीठसप्पी
च दिसा पक्कमितुकामा अस्सु । जच्चन्धो पीठसप्पि एवमाह—अहं खो भणे सक्कोमि पादेहि
पादकरणीयं कातु, नत्थि च मे चक्खुनि येहि समविसमं पस्सेय्यं ति । पीठसप्पी पि जच्चन्धं
एवमाह—अहं खो भणे सक्कोमि चक्खुना चक्खुकरणीयं कातुं, नत्थि च मे पादाणि येहि
अभिक्कमेय्य वा पटिक्कमेय्यं वा ति । सो तुइहडो जच्चन्धो पीठसप्पि असकूट आरोपेसि । पीठसप्पी
जच्चन्धस्स अंसकूटे निसीदित्वा एवमाह—वामं मुच्च दक्खिण गण्ह, दक्खिण मुच्च वाम गण्हा
ति । तत्थ जच्चन्धो पि नित्तेजो दुब्बलो न सकेन तेजेन सकेन बलेन गच्छति, पीठसप्पी पि
नित्तेजो दुब्बलो न सकेन तेजेन सकेन बलेन गच्छति, न च तेसं अज्जमज्ज निस्साय गमनं
नप्पवत्तति । एवमेव नामपि नित्तेजं, न सकेन तेजेन उप्पज्जति, न तासु तासु किरियासु
पवत्तति, रूपम्पि नित्तेजं, न सकेन तेजेन उप्पज्जति, न तासु तासु किरियासु पवत्तति, न च
तेसं अज्जमज्जं निस्साय उप्पत्ति वा पवत्ति वा न होति ।

३६. तेनेतं वुच्चति—

“ न सकेन बलेन जायरे, नो पि सकेन बलेन तिङ्गरे ।

परधम्मवसानुवत्तिनो जायरे सङ्गता अत्तदुब्बला ॥

परपच्चयतो च जायरे, परआरम्मणतो समुद्धिता ।

आरम्मणपच्चयेहि च परधम्मोहि चिमे पभाविता ॥

यथा पि नाव निस्साय मनुस्सा यन्ति अण्णवे ।

एवमेव रूपं निस्साय नामकायो पवत्तति ॥

यथा मनुस्से निस्साय नावा गच्छति अण्णवे ।

एवमेव नाम निस्साय रूपकायो पवत्तति ॥

उभो निस्साय गच्छन्ति मनुस्सा नावा च अण्णवे ।

एवं नामश्च रूपश्च उभो अञ्जोञ्जनिस्सिता ” ति [ ] ॥

३७. एव नानानयेहि नामरूप वत्त्वापयतो सत्तसञ्जं अभिभवित्वा असम्मोहभूमियं
ठित नामरूपानं याथावदस्सन दिट्ठिविसुद्धी ति वेदितब्ब । नामरूपवत्त्वानं ति पि सङ्गार-
परिच्छदो ति पि एतस्सेव अधिवचनं ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाकते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनाधिकारे दिट्ठिविसुद्धिनिदेशो नाम
अट्टारसमो परिच्छेदो ।

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो कङ्खावितरणविसुद्धिनिर्देशो

१. एतस्सेव पन नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहणेन तांसु अद्वासु कङ्ख वितरित्वा ठितं आण कङ्खावितरणविसुद्धि नाम ।

२. तं सम्पादेतुकामो भिक्खु, यथा नाम कुसलो भिक्खो रोग दिस्वा तस्स समुद्धानं परियेसति, यथा वा पन अनुकम्पको पुरिसो मन्दं कुमार दहरं उत्तानसेथ्यकं रथिकाय निपन्न दिस्वा कस्स नु खो अयं पुत्तको ति तस्स मातापितरो आवज्जति, एवमेव तस्स नामरूपस्स हेतुपच्चयपरियेसनं आपज्जति ।

३. सो आदितो व इति पटिसञ्चिक्खति—न ताविदं नामरूपं अहेतुकं सब्बत्थ सब्बदा सब्बेसञ्च एकसदिसभावापत्तितो, न इस्सरादिहेतुकं नामरूपतो उद्ध इस्सरादीनं अभावतो, ये पि, नामरूपमत्तमेव इस्सरादयो ति वदन्ति, तेस इस्सरादिसङ्घातनामरूपस्स अहेतुकभावापत्तितो । तस्मा भवितव्वमस्स हेतुपच्चयेहि । के नु खो ते ति ?

४. सो एवं नामरूपस्स हेतुपच्चये आवज्जित्वा इमस्स ताव रूपकायस्स एव हेतुपच्चये परिगण्हाति—अयं कायो निव्वत्तमानो नेव उप्पल-पदुम-पुण्डरीक-सोगन्धिकादीनं अब्बन्तरे निव्वत्तति, न मणिमुत्ताहारादीन, अथ खो आमासयपक्कासयानं अन्तरे, उदरपटलं पच्छतो पिड्डिकण्टक पुरतो कत्वा अन्त-अन्तगुणपरिवारितो सयम्पि दुग्गन्धजेगुच्छपाटिकूलो दुग्गन्ध-जेगुच्छपाटिकूले परमसम्भावे ओकासे पूतिमच्छ-पूतिकुणप-पूतिकुम्मास-ओळिगल्ल-च-दनिकादिसु किमि विय निव्वत्तति । तस्सेवं निव्वत्तमानस्स, अविज्जा तण्हा उपादानं कम्मं ति इमे चत्तारो धम्मा निव्वत्तकत्ता हेतु, आहारो उपत्थम्भकत्ता पच्चयो ति पञ्च धम्मा हेतुपच्चया होन्ति । तेसु पि अविज्जादयो तयो इमस्स कायस्स माता विय दारकस्स उपनिस्सया होन्ति, कम्मं पिता विय पुत्तस्स जनकं, आहारो धाती विय दारकस्स सन्धारको ति ।

५. एव रूपकायस्स पच्चयपरिग्गह कत्वा पुन, “ चक्खुञ्च पटिञ्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविञ्जाणं ” ति [स २।७२] आदिना नयेन नामकायस्स पच्चयपरिग्गहं करोति । सो एवं पच्चयतो नामरूपस्स पवत्ति दिस्वा, यथा इद एतरहि, एवं अतीते पि अद्धाने पच्चयतो पवत्तिथ, अनागते पि पच्चयतो पवत्तिस्सती ति समनुपस्सति ।

६. तस्सेवं समनुपस्सतो, या सा पुब्बन्तं आरब्भ, “ अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं, न नु खो अहोसिं अतीतमद्धानं, किं नु खो अहोसिं अतीतमद्धान, कथं नु खो अहोसिं अतीत-मद्धानं, किं हुत्वा किं अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं ” ति [म १।८] पञ्चविधा विचिकिच्छा

वुत्ता, या पि अपरन्तं आरब्ध, “ भविस्सामि नु खो अह अनागतमद्धानं, न नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, किं नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, कथं नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं, किं हुत्वा किं भविस्सामि नु खो अह अनागतमद्धानं ” ति [म १।८] पञ्चविधा विचिकिच्छा वुत्ता, या पि पच्चपन्न आरब्ध, “ एतरहि वा पन पच्चपन्नं अद्धानं अज्झत कथकथी होति, अह नु खोस्मि, नो नु खोस्मि, किं नु खोस्मि, कथं नु खोस्मि, अयं नु खो सत्तो कुतो आगतो, सो कुहिं गामी भविस्सती ” ति [म १।८] छब्बिधा विचिकिच्छा वुत्ता,—सा सब्बा पि पहीयति ।

७. अपरो साधारणासाधारणवसेन दुविधं नामस्स पच्चयं पस्सति, कम्मादिवसेन चतु-
ब्बिध रूपस्स ।

८. दुविधो हि नामस्स पच्चयो, साधारणो असाधारणो च । तत्थ चक्खादीनि छ द्वारानि, रूपादीनि छ आरम्भणानि नामस्स साधारणो पच्चयो कुसलादिभेदतो सम्बन्धकारस्सापि ततो पवत्तितो, मनसिकारादिको असाधारणो । योनिसेमनसिकार-सद्भम्मसव्वनादिको हि कुसलस्सेव होति, विपरीतो अकुसलस्स, कम्मादिको विपाकस्स, भवङ्गादिको किरियस्सा ति ।

९. रूपस्स पन, कम्मं चित्तं उतु आहारो ति अयं कम्मादिको चतुब्बिधो पच्चयो । तत्थ कम्मं अतीतमेव कम्मसमुद्धानस्स रूपस्स पच्चयो होति । चित्तं चित्तसमुद्धानस्स उप्पज्जमानं, उत्त-आहारा उतु-आहारसमुद्धानस्स ठितिकखणे पच्चया होन्ति । एवमेको नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहं करोति ।

१०. सो एव पच्चयतो नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एव अतीते पि अद्धाने पच्चयतो पवत्तिथ, अनागते पि पच्चयतो पवत्तिस्सती ति समनुपस्सति । तस्सेवं समनु-
पस्सतो वुत्तनयेनेव तीसु अद्धानु विचिकिच्छा पहीयति ।

११. अपरो तेस येव नामरूपसङ्घातान सङ्घारानं जरापत्तिं, जिण्णानञ्च भङ्गं दिस्वा, इदं सङ्घारानं जरामरणं नाम जातिया सति होति, जाति भवे सति, भवो उपादाने सति, उपादानं तण्हाय सति, तण्हा वेदनाय सति, वेदना फस्से सति, फस्सो सळायतने सति, सळायतनं नामरूपे सति, नामरूपं विज्जाणे सति, विज्जाणं सङ्खारेसु सन्तेसु, सङ्खारा अविजाय सती ति एवं पटिलोमपटिच्चसमुप्पादवसेन नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहं करोति । अथस्स वुत्तनयेनेव विचिकिच्छा पहीयति ।

१२. अपरो, “ इति खो....अविजापच्चया सङ्खारा ” ति [म १।२६१] पुब्बे विथारेत्वा दस्सितअनुलोमपटिच्चसमुप्पादवसेनेव नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहं करोति । अथस्स वुत्तनयेनेव कङ्का पहीयति ।

१३. अपरो, “ पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा, आयुहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उप-
गमन उपादानं, चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चया । इध

पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति नामरूपं, पसादो आयतनं, फुट्ठो फस्सो, वेदयितं वेदना, इति इमे पञ्च धम्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पञ्चया । इध परिपक्कता आयतनानं मोहो अविज्जा.... पे....चेतना भवो, इति इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयतिं पटिसन्धिया पञ्चया ” ति [पटि १।५२] एवं कम्मवट्टविपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पञ्चयपरिग्गहं करोति ।

१४. तत्थ चतुब्बिधं कम्म—दिट्ठधम्मवेदनीय, उपपज्जेदनीयं, अपरापरियवेदनीय, अहोसिकम्म ति । तेसु एकजवनवीथियं सत्तसु चित्तेसु कुसला वा अकुसला वा पठमजवनचेतना दिट्ठधम्मवेदनीयकम्मं नाम । तं इमस्मिं येव अत्तभावे विपाकं देति । तथा असक्कोत्तं पन, अहोसि कम्मं नाहोसि कम्मविपाको, न भविस्सति कम्मविपाको, नत्थि कम्मविपाको ति इमस्स तिकस्स वसेन अहोसिकम्मं नाम होति । अत्थसाधिका पन सत्तमजवनचेतना उपपज्जेदनीयकम्मं नाम । तं अनन्तरे अत्तभावे विपाकं देति । तथा असक्कोत्तं वुत्तनयेनेव अहोसिकम्मं नाम होति । उभिन्न अनन्तरे पञ्च जवनचेतना अपरापरियवेदनीयकम्मं नाम । तं अनागते यदा ओकासं लभति, तदा विपाकं देति, सति संसारपवत्तिया अहोसिकम्मं नाम न होति ।

१५. अपरमिपि चतुब्बिधं कम्म—यं गरुक्कं, यं बहुलं, यदासन्नं, कटत्ता वा पन कम्मं ति । तत्थ कुसलं वा होतु अकुसलं वा, गरुकागरुकेसु यं गरुक्कं मातुघातादिकम्मं वा, महग्गतकम्मं वा, तदेव पठमं विपच्चति । तथा बहुलाबहुलेसु पि यं बहुलं होति सुसील्यं वा दुस्सील्यं वा तदेव पठमं विपच्चति । यदासन्नं नाम मरणकाले अनुस्सरितकम्म । यं हि आसन्नमरणो अनुस्सरितुं सक्कोति, तेनेव उपपज्जाति । एतेहि पन तीहि मुत्तं पुनप्पुन लद्धासेवन कटत्ता वा पन कम्मं नाम होति । तेस अभावे तं पटिसन्धि आकड्ढति ।

१६. अपरमिपि चतुब्बिधं कम्म—जनक, उपत्थम्भक, उपपीळक, उपघातक ति । तत्थ जनकं नाम कुसलमिपि होति अकुसलमिपि । तं पटिसन्धियमिपि पवत्ते पि रूपारूपविपाकक्खन्धे जनेति । उपत्थम्भकं पन विपाकं जनेतु न सक्कोति, अज्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उपपज्जनकसुखदुक्खं उपत्थम्भेति, अद्धानं पवत्तेति । उपपीळकं अज्जेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उपपज्जनकसुखदुक्खं पीळेति, बाधति, अद्धानं पवत्तितुं न इति । उपघातकं पन सय कुसलमिपि अकुसलमिपि समान अज्जं दुब्बलकम्मं घातेत्वा तस्स वेपाकं पटिबाहिंत्वा अत्तनो विपाकस्स ओकासं करोति । एवं पन कम्मेन कते ओकासे तं विपाकं उपपन्नं नाम वुच्चति ।

१७. इति इमेसं द्वादसन्न कम्मानं कम्मन्तरञ्चेव विपाकन्तरञ्च बुद्धानं कम्मविपाकजाणस्सेव याथावसरसतो पाकटं होति, असाधारणं सावकेहि । विपस्सकेन पन कम्मन्तरञ्च विपाकन्तरञ्च एकदेसतो जनिताब्ब । तस्मा अयं मुखमत्तदस्सनेन कम्मविसेसो पकासितो ति । इति इमं द्वादसविधं कम्म कम्मवट्टे पक्खिपित्वा एवमेको कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पञ्चयपरिग्गहं करोति ।

१८. सो एवं कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन पच्चयतो नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा, यथा इदं एतरहि, एवं अतीते पि अद्धाने कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन पच्चयतो पवत्तिथि, अनागते पि कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेनेव पच्चयतो पवत्तिस्सती ति, इति कम्मश्चेव कम्मविपाको च, कम्मवट्टश्च विपाक-वट्टश्च, कम्मपवत्तश्च विपाकपवत्तश्च, कम्मसन्ताति च विपाकसन्ताति च, किरिया च किरियाफलश्च,

कम्मा विपाका वत्तन्ति, विपाको कम्मसम्भवो ।

कम्मा पुनर्भवो होति, एवं लोको पवत्तती ति ॥

समनुपस्सति ।

१९. तस्सेव समनुपस्सतो या सा पुब्बन्तादयो आरब्भ, “अहोसिं नु खो अहं” ति [१९।६] आदिना नयेन वुत्ता सोल्लसविधा विचिकिच्छा, सा सब्बा पहीयति, सम्भव-योनि-गति-ठिति-निवासेसु हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तमानं नामरूपमत्तमेव खायति । सो नेव कारणतो उद्ध कारकं पस्सति, न विपाकप्पवत्तितो उद्ध विपाकपटिसंवेदकं । कारणे पन सति कारको ति, विपाकप्पवत्तिया सति पटिसंवेदको ति समञ्जामत्तेन पण्डिता वोहारन्तिच्चेवस्स सम्मप्पञ्जाय सुदिट्ठं होति ।

२०. तेनाहु पोराना—

“कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको ।

सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, एवेतं सम्मदस्सनं ॥

एवं कम्मे विपाके च वत्तमाने सहेतुके ।

बीजरुक्खादिकान व पुब्बा कोटि न नायति ॥

अनागते पि संसारे अप्पवत्तं न दिस्सति ।

एतमत्थं अनञ्जाय तिथिण्य असयवसी ॥

सत्तसज्जं गहेत्वान सस्सतुच्छेददस्सिनो ।

द्वासङ्घिदिट्ठिं गण्हन्ति अञ्जमञ्जविरोधिता ॥

दिट्ठिबन्धनबन्धा ते तण्हासोतेन बुद्धरे ।

तण्हासोतेन बुद्धन्ता न ते दुक्खा पमुच्चरे ॥

एवमेतं अभिञ्जाय भिक्खु बुद्धस्स सावको ।

गम्भीरं निपुण सुज्जं पच्चयं पटिविज्जति ॥

कम्मं नत्थि विपाकमिह, पाको कम्मे न विजाति ।

अञ्जमञ्ज उभो सुज्जा, न च कम्मं विना फलं ॥

यथा न सुरिये अग्नि, न मणिमिह न गोमये ।

न तेसं बहि सो अत्थि, सम्भारेहि च जायति ॥

तथा न अन्तो कम्मस्स विपाको उपलब्धमिति ।
 बहिद्वा पि न कम्मस्स न कम्म तत्थ विज्जति ॥
 फलेन सुञ्जं तं कम्मं, फलं कम्मे न विज्जति ।
 कम्मञ्च खो उपादाय ततो निब्बत्तती फलं ॥
 न हेत्थ देवो ब्रह्मा वा संसारस्सत्थि कारको ।
 सुद्धधम्मा पवत्तन्ति हेतुसम्भारपच्चया ” ति [ ] ॥

२१. तस्सेवं कम्मवट्ट-विपाकवट्टवसेन नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहं कत्वा तीसु अद्वासु पहीन-
 विचिकिञ्छस्स सब्बे अतीतानागतपच्चुप्पन्ना धम्मा चुतिपटिसन्धिवसेन विदिता ह्येव । सास्स
 होति आतपरिञ्ञा ।

२२. सो एवं पजानाति—ये अतीते कम्मपच्चया निब्बत्ता खन्धा, ते तथेव निरुद्धा ।
 अतीतकम्मपच्चया पन इमस्मिं भवे अञ्जे खन्धा निब्बत्ता । अतीतभवतो इमं भवं आगतो
 एकधम्मो पि नत्थि । इमस्मिं भवे कम्मपच्चयेन निब्बत्ता खन्धा निरुज्झस्सन्ति । पुनर्भवे
 अञ्जे निब्बत्तिस्सन्ति । इमहा भवा पुनर्भवं एकधम्मो पि न गमिस्सति । अपि च खो यथा
 न आचरियमुखतो सञ्ञायो अन्तेवासिकस्स मुखं पविसति, न च तप्पच्चया तस्स मुखे सञ्ञायो
 न वत्तति, न दूतेन मन्तोदकं पीत रोगिनो उदर पविसति, न च तस्स तप्पच्चया रोगो न वूप-
 सम्मति, न मुखे मण्डनविधानं आदासतलादिसु मुखनिमित्त गच्छति, न च तत्थ तप्पच्चया
 मण्डनविधानं न पञ्ञायति, न एकस्सा वट्टिया दीपसिखा अञ्जं वट्टिं सङ्गमति, न च तत्थ
 तप्पच्चया दीपसिखा न निब्बत्तति, एवमेव न अतीतभवतो इमं भव, इतो वा पुनर्भवं कोचि
 धम्मो सङ्गमति, न च अतीतभवे खन्धायतनधातुपच्चया इध, इध वा खन्धायतनधातुपच्चया
 पुनर्भवे खन्धायतनधातुयो न निब्बत्तन्ती ति ।

२३. यथेव चक्खुविञ्ञाणं मनोधातुअनन्तरं ।
 न चेव आगत, नापि न निब्बत्त अनन्तरं ॥
 तथेव पटिसन्धिह्मि वत्तते चित्तसन्तति ।
 पुरिम भिज्जति चित्तं, पच्छिमं जायति ततो ॥
 तेसं अन्तरिका नत्थि, वीचि तेसं न विज्जति ।
 न चितो गच्छति किञ्चि, पटिसन्धि च जायती ति ॥

२४. एव चुति-पटिसन्धिवसेन वेदितब्बधम्मस्स सब्बाकारेन नामरूपस्स पच्चयपरिग्गह-
 जाणं थामगतं होति, सोळसविधा कङ्का सुहुतर पहीयति । न केवलञ्च सा एव, “ सत्थरि
 कङ्कती ” ति [धम्म १८३] आदिनयप्पवत्ता अट्टविधा पि कङ्का पहीयति येव, द्वासिद्धि
 दिट्ठिगतानि विक्खम्भन्ति ।

२५. एव नानानयेहि नामरूपस्स पच्चयपरिगहणेन तीसु अद्वासु कङ्कं वितरित्वा ठितं जाणं कङ्कावितरणविसुद्धी ति वेदितव्व । वम्मड्डित्तिजाण ति पि यथाभूतजाणं ति पि सम्मादस्सन ति पि एतस्सेवाधिवचनं ।

२६. वुत्तं हेत—“ अविज्जा पच्चयो, सङ्खारा पच्चयसमुप्पन्ना, उभो पेते धम्मा पच्चयसमुप्पन्ना ति पच्चयपरिगहे पज्जा धम्मड्डित्तिजाण ” ति [पटि १।५०] । “ अनिच्चतो मनसिकरोन्तो कतमे धम्मे यथाभूतं जानाति पस्सति ? कथं सम्मादस्सनं होति ? कथं तदन्वयेन सब्बे सङ्खारा अनिच्चतो सुदिट्ठा होन्ति ? कथं कङ्का पहीयति ? दुक्खतो....अनत्ततो मनसिकरोन्तो कतमे धम्मे यथाभूतं जानाति पस्सति....पे....कथं कङ्का पहीयती ति ? अनिच्चतो मनसिकरोन्तो निमित्तं यथाभूतं जानाति पस्सति । तेन वुच्चति सम्मादस्सन । एव तदन्वयेन सब्बे सङ्खारा अनिच्चतो सुदिट्ठा होन्ति । एत्थं कङ्का पहीयति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पवत्तं यथाभूतं जानाति पस्सति... अनत्ततो मनसिकरोन्तो निमित्तञ्च पवत्तञ्च यथाभूतं जानाति पस्सति । तेन वुच्चति सम्मादस्सन । एवं तदन्वयेन सब्बे धम्मा अनत्ततो सुदिट्ठा होन्ति । एत्थं कङ्का पहीयति । यञ्च यथाभूतजाणं यञ्च सम्मादस्सन, या च कङ्कावितरणा, इमे धम्मा नानत्था नानाव्यञ्जना, उदाहु एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ति ? यञ्च यथाभूतजाणं, यञ्च सम्मादस्सनं, या च कङ्कावितरणा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६२-६३] ।

२७. इमिना पन जाणेन समन्नागतो विपस्सको बुद्धसासने लद्धस्सासो लद्धपतिट्ठो नियतगतिको चूळसोतापन्नो नाम होति ।

तस्मा भिक्खु सदा सतो नामरूपस्स सब्बसो ।

पच्चये परिगणहेय्य कङ्कावितरणत्थिको ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पज्जाभावनाधिकारे कङ्कावितरणविसुद्धिनिर्देशो नाम

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो ।

वीसतिमो परिच्छेदो

मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. अयं मग्गो, अयं न मग्गो ति एवं मग्गाञ्च अमग्गाञ्च जत्वा ठितं जाणं पन मग्गा-
मग्गजाणदस्सनविसुद्धिं नाम ।

२. तं सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसन्नसङ्घाताय नयविपस्सनाय ताव योगो करणीयो ।
कस्मा ? आरद्धविपस्सकस्स ओभासादिसम्भवे मग्गामग्गजाणसम्भवतो । आरद्धविपस्सकस्स हि
ओभासादिसु सम्भूतेसु मग्गामग्गजाणं होति । विपस्सनाय च कलापसम्मसन्न आदि । तस्मा
एतं कङ्खावितरणानन्तरं उदिट्ठं । अपि च यस्मा तीरणपरिज्जाय पवत्तमानाय मग्गामग्गजाणं
उत्पज्जति, तीरणपरिज्जा च जातपरिज्जानन्तरा, तस्मा पि त मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिं
सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसन्ने ताव योगो कातब्बो ।

३. तत्राय विनिच्छियो । तिस्रो हि लोकियपरिज्जा, जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, पद्धान-
परिज्जा च, या सन्धाय वुत्त—“ अभिज्जापज्जा जातहेन जाणं, परिज्जापज्जा तीरणहेन
जाण, पद्धानपज्जा परिज्जागहेन जाण ” ति [पटि १।८७] । तत्थ रूपनलक्खणं रूपं,
वेदयितलक्खणा वेदना ति एवं तेसं तेसं धम्मानं पच्चत्तलक्खणसल्लक्खणवसेन पवत्ता पज्जा
जातपरिज्जा नाम । रूपं अनिच्चं, वेदना अनिच्चा ति आदिना पन नयेन तेसं येव धम्मानं
सामञ्जलक्खण आरोपेत्वा पवत्ता लक्खणारम्माणिकविपस्सनापज्जा तीरणपरिज्जा नाम । तेसु
येव पन धम्मेसु निच्चसज्जादिपज्जहन्वसेन पवत्ता लक्खणारम्माणिकविपस्सनापज्जा पद्धान-
परिज्जा नाम ।

४. तत्थ सङ्खारपरिच्छेदतो पडाय याव पच्चयपरिग्गहा जातपरिज्जाय भूमि । एतस्मिं
हि अन्तरे धम्मानं पच्चत्तलक्खणपटिवेधस्सेव आधिपच्चं होति । कलापसम्मसन्नतो पन पडाय याव
उदयब्बयानुपस्सना तीरणपरिज्जाय भूमि । एतस्मिं हि अन्तरे सामञ्जलक्खणपटिवेधस्सेव
आधिपच्चं होति । भङ्गानुपस्सनं आदिं कत्वा उपरि पद्धानपरिज्जाय भूमि । ततो पडाय हि,
“ अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पज्जहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं....पे....
अनत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं निच्चिन्दन्तो नन्दि, विरज्जन्तो राग, निरोधेन्तो समुदयं,
पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पज्जहती ” ति [पटि १।२७७] एव निच्चसज्जादिपद्धानसाधिकानं
सत्तन्त्रं अनुपस्सनानं आधिपच्च ।

५. इति इमासु तीसु परिज्जासु सङ्खारपरिच्छेदस्स चैव पच्चयपरिग्गहस्स च साधितत्ता
इमिना योगिना जातपरिज्जा व अधिगता होति, इतरा च अधिगन्तव्या । तेन वुत्त—यस्मा

तीरणपरिञ्चाय पवत्तमानाय मग्गामग्गजाणं उप्पज्जति, तीरणपरिञ्चा च जातपरिञ्चानन्तरा, तस्मा पि त मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिं सम्पादेतुकामेन कलापसम्मसने ताव योगो कातब्बो ति [२०।२] ।

६. तत्रायं पाळि—“ कथं अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं धम्मानं सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं ? यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा....पे....यं दूरे सन्तिके वा, सत्त्वं रूपं अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसने । दुक्खतो ववत्थपेति, एकं सम्मसने । अनत्ततो ववत्थपेति एकं सम्मसने । या काचि वेदना ...पे....यं किञ्चि विज्जाणं....पे....अनत्ततो ववत्थपेति, एकं सम्मसने । चक्खुं....पे....जरामरणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसने । दुक्खतो....अनत्ततो ववत्थपेति, एकं सम्मसने ।

७. “ रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्च खयङ्गेन, दुक्खं भयङ्गेन, अनत्ता असारकङ्गेना ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । वेदनं . विज्जाणं....चक्खुं....पे....जरामरणं ....पे.... सम्मसने जाणं । रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्च सङ्गतं पटिच्चसमुप्पन्नं खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । वेदनं.... विज्जाणं....चक्खुं . जरामरणं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अनिच्च....पे....निरोधधम्मं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं ।

८. “ जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरणं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । अतीतम्पि अद्धानं अनागतम्पि अद्धानं जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरणं ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । भवपच्चया जाति.... पे....अविज्जापच्चया सङ्कारा, असति अविज्जाय नत्थि सङ्कारा ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । अतीतम्पि अद्धानं, अनागतम्पि अद्धानं अविज्जापच्चया सङ्कारा, असति अविज्जाय नत्थि सङ्कारा ति सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं । तं जातङ्गेन जाणं, पजाननङ्गेन पञ्चा, तेन वुच्चति अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं धम्मानं सङ्खिपित्वा ववत्थाने पञ्चा सम्मसने जाणं ” ति [पटि १।५३-५४] ।

९. एत्थं च, “ चक्खुं....पे....जरामरणं ” ति इमिना पेत्थालेन द्वारारम्मणेहि सद्धिं द्वारप्पवत्ता धम्मा, पञ्चसत्त्वानि, छ द्वारानि, छ आरम्मणानि, छ विज्जाणानि, छ फस्सा, छ वेदना, छ सञ्जा, छ चेतना, छ तण्हा, छ वितक्का, छ विचारा, छ धातुयो, दस कसिणानि, द्वात्तिस कोट्टासा, द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, बावीसति इन्द्रियानि, तिस्रो धातुयो, नव भवा, चत्तारि ज्ञानानि, चतस्सो अप्पमञ्जा, चतस्सो समापत्तियो, द्वादस पटिच्चसमुप्पादङ्गानि ति इमे धम्मरासयो सङ्खित्ता ति वेदितव्वा ।

१०. वुत्तं हेतं अभिज्जेय्यनिहेसे—“ सत्त्वं, भिक्खवे, अभिज्जेय्यं । किञ्च, भिक्खवे,

सब्बं अभिञ्जेय्यं ? चक्खु, भिक्खवे, अभिञ्जेय्य, रूपा....चक्खुविज्जाणं....चक्खुसम्फस्सो
....यम्पिद चक्खुसम्फस्सपच्चया उपज्जति वेदयित सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुख वा,
तस्मि अभिञ्जेय्य । सोत....पे....यम्पिदं मनोसम्फस्सपच्चया उपज्जति वेदयित सुखं वा दुक्खं
वा अदुक्खमसुखं वा, तस्मि अभिञ्जेय्यं ।

११. “ रूपं....पे....विज्जाणं ...चक्खुं....पे....मनो....रूपा....पे....धम्मा....चक्खु-
विज्जाणं....पे....मनोविज्जाणं. ...चक्खुसम्फस्सो....पे....मनोसम्फस्सो ....चक्खुसम्फस्सजा
वेदना....पे....मनोसम्फस्सजा वेदना....रूपसञ्जा....पे....धम्मसञ्जा....रूपसञ्चेतना....पे
....धम्मसञ्चेतना....रूपतण्हा....पे....धम्मतण्हा. ..रूपवितक्को....पे....धम्मवितक्को....रूप-
विचारो....पे....धम्मविचारो ...पथवीधातु....पे....विज्जाणधातु....पथवीकसिण... पे....
विज्जाणकसिणं....केसा ...पे....मत्थलुङ्गं....चक्खायतनं....पे....धम्मायतनं....चक्खुधातु....
पे...मनोविज्जाणधातु....चक्खुन्द्रिय....पे...अज्जाताविन्द्रिय, कामधातु, रूपधातु, अरूपधातु
....कामभवो, रूपभवो, अरूपभवो, सञ्जाभवो, असञ्जाभवो, नेवसञ्जानासञ्जाभवो, एकवो-
कारभवो, चतुवोकारभवो, पञ्चवोकारभवो....पठमं ज्ञान....पे....चतुत्थ ज्ञान....मेत्ता चेतो-
विमुत्ति....पे...उपेक्खा चेतोविमुत्ति....आकासानञ्चायतनसमापत्ति....पे....नेसवज्जानासञ्जा-
यतनसमापत्ति....अविज्जा अभिञ्जेय्या....पे....जरामरणं अभिञ्जेय्य ” ति [पटि १।५-८] ।

१२. तं तथ एव विथारेत्वा वुत्तत्ता इध सब्बं पेय्यालेन सङ्घित्त । एव सङ्घित्ते
पनेत्थ ये लोकुत्तरा धम्मा आगता, ते असम्मसन्नूपगता इमस्मिं अधिकारे न गहेत्तव्वा । ये पि
च सम्मसन्नूपगा, तेसु ये यस्स पाकटा होन्ति, सुखेन परिग्गह गच्छन्ति, तेसु तेन
सम्मसनं आरभितव्वं ।

१३. तत्रायं खन्धवसेन आरब्ध विधानयोजना । य किञ्चि रूपं....पे....सब्ब रूप
अनिच्चतो ववत्थपेति, एकं सम्मसनं, दुक्खतो, अनत्ततो ववत्थपेति, एक सम्मसनं ति एत्तावता
अयं भिक्खु, यं किञ्चि रूपं ति एवं अनियमनिदिट्ठ सब्बम्पि रूप अतीतत्तिकेन चैव चट्ठीह च
अज्झत्तादिदुकेही ति एकादसहि ओकासेहि परिच्छिन्दित्वा सब्बं रूपं अनिच्चतो ववत्थपेति,
अनिच्चं ति सम्मसति । कथं ? परतो वुत्तनयेन । वुत्तं हेत—रूप अतीतानागतपञ्चुप्पन्न अनिच्चं
खयडेना ति [२०।७] ।

१४. तस्मा एस, यं अतीतं रूपं, तं यस्मा अतीते येव खीणं, नयिम भव सम्पत्त ति अनिच्च
खयडेन, य अनागतं अनन्तरभवे निव्वत्तिस्सति, तस्मि तथेव खीयस्सति, न ततो परं भव
गमिस्सती ति अनिच्चं खयडेन, यं पञ्चुप्पन्नं रूप, तस्मि इथेव खीयति, न इतो गच्छती ति
अनिच्चं खयडेन, यं अज्झत्तं, तस्मि अज्झत्तमेव खीयति, न बहिद्भाभावं गच्छती ति अनिच्चं
खयडेन, यं बहिद्भा....पे....ओळारिकं, सुखुम, हीनं, पणीत, दूरे, सन्तिके, तस्मि तथेव
खीयति, न दूरभावं गच्छती ति अनिच्चं खयडेना ति सम्मसति । इदं सब्बम्पि, अनिच्च खयडेना
ति एतस्स वसेन एकं सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति ।

१५. सब्वमेव च तं दुक्खं भयङ्गेन । भयङ्गेना ति सप्पटिभयताय । य हि अनिच्चं तं भयावहं होति । सीहोपमसुत्ते देवानं विय । इति इदम्पि, दुक्खं भयङ्गेना ति एतस्स वसेन एक सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति ।

१६. यथा च दुक्खं, एव सब्वम्पि तं अनत्ता असारकङ्गेना । असारकङ्गेना ति, अत्ता निवासी कारको वेदको सयवसी ति एव परिकषितस्स अत्तसारस्स अभावेन । यं हि अनिच्चं तं दुक्खं अत्तनो पि अनिच्चत वा उदयव्वयपीळन वा वारेतुं न सक्कोति, कुतो तस्स कारकादिभावो ? तेनाह—“ रूपञ्च हिद, भिक्खवे, अत्ता अभविस्स, नयिदं रूप आवाधाय सवत्तेय्या ” ति [सं ३।६६] आदि । इति इदम्पि, अनत्ता असारकङ्गेना ति एतस्स वसेन एक सम्मसनं, भेदतो पन एकादसविधं होति । एस नयो वेदनादिसु ।

१७. य पन अनिच्च, त यस्मा नियमतो सङ्खतादिभेद होति, तेनस्स परियायदस्सनत्थ, नानाकारेहि वा मनसिकारपवत्तिदस्सनत्थ, रूप अतीतानागतपञ्चुप्पन्न अनिच्च सङ्खत पटिच्च-समुप्पन्न खयधम्मं वयधम्मं विरागधम्मं निरोधधम्मं पुन पाळि वुत्ता । एस नयो वेदनादिसू ति ।

१८. सो तस्सेव पञ्चसु खन्धेसु अनिच्चदुक्खान्तसम्मनस्स थिरभावत्थाय, यं तं भगवता, “ कतमेहि चत्तारीसाय आकारेहि अनुलोमिक खन्ति पटिलमति ? कतमेहि चत्तारीसाय आकारेहि सम्मत्तनियाम ओक्कमती ” ति [पटि २।२३८] एतस्स विभङ्गे, “ पञ्चखन्धे अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, उपद्वतो, भयतो, उपसगगतो, चलतो, पमङ्गुतो अद्भवतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, रिक्ततो, तुच्छतो, मुञ्जतो, अनत्ततो, आदीनवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो, सासवतो, सङ्खततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जरावम्मतो, व्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो, सोकधम्मतो, परिदेवधम्मतो, उपायासवम्मतो, सङ्किलेसिकधम्मतो, पञ्चखन्धे अनिच्चतो पस्सन्तो अनुलोमिक खन्ति पटिलमति, पञ्चन्न खन्धानं निरोधो निच्च निब्बान ति पस्सन्तो सम्मत्तनियाम ओक्कमती ” ति [पटि २।२३८] आदिना नयेन अनुलोमज्जाण विभजन्तेन पभेदतो अनिच्चादिसम्मसनं वुत्तं, तस्सापि वसेन इमे पञ्चखन्धे सम्मसति ।

१९. कथं ? सो हि एकेक खन्धं, अनच्चन्तिकताय आदिअन्तवन्तताय च अनिच्चतो, उप्पाद-वयपटिपीळनताय दुक्खवत्थुताय च दुक्खतो, पञ्चययापनीयताय रोगमूलताय च रोगतो, दुक्खतासूलयोगिताय किलेसासुचिपगघरणताय उप्पादजराभङ्गेहि उद्धुमातपरिपक्कपभिन्नताय च गण्डतो, पीळाजनकताय अन्तोतुदनताय दुन्नीहरणीयताय च सल्लतो, विगरहणीयताय अवङ्घिआवहनताय अघवत्थुताय च अघतो, असेरिभावजनकताय आबाधपदङ्गानताय च आबाधतो, अवसताय अविधेय्यताय च परतो, व्याधिजरामरणेहि पल्लजनताय पलोकतो, अनेकव्यसनावहनताय ईतितो, अविदितान येव विपुलानं अनत्थान आवहनतो सब्बुपद्व-

वत्थुताय च उपद्भवतो, सम्भवयान आकरताय दुक्खवूपसमसङ्घातस्स परमस्सासस्स पटिपक्ख-
भूतताय च भयतो, अनेकेहि अन्त्येहि अनुवन्वताय, दोसूपसङ्घताय, उपसग्गो विय अनधि-
वासनारहताय च उपसग्गतो, व्यधिरामरणेहि चेव लामालाभादीहि च लोकधर्मेहि पचलितताय
चलतो, उपक्कमेन चेव सरसेन च पभङ्गूपगमनसीलताय पभङ्गुतो, सम्बाक्थनिपातिताय
थिरभावस्स च अभावताय अद्भुवतो, अतायनताय चेव अलम्भनेय्यखेमताय च अताणतो,
अल्लीयितु अनरहताय अल्लीनानम्पि च लेणकिच्चाकारिताय अल्लेणतो, निरस्सितानं भयसारक-
त्ताभावेन असरणतो, यथापरिकप्पितेहि धुवसुभमुखत्तभावेहि रिक्तताय रिक्ततो, रिक्ततायेव
तुच्छतो, अप्पकत्ता वा, अप्पकम्पि हि लोके तुच्छ ति वुच्चति, सामि-निवासि-कारक-वेदका-
धिष्ठायकविरहितताय सुञ्जतो, सयञ्च अस्सामिकभावादिताय अनत्ततो, पवत्तिदुक्खताय
दुक्खस्स च आदीनवताय आदीनवतो, अथ वा, आदीनं वाति गच्छति पवत्तती ति आदीनवो,
कपणमनुस्ससेतं अधिवचनं, खन्वा पि च कपणा येवा ति आदीनवसदिसताय आदीनवतो,
जराय चेव मरणेन चा ति द्वेधा परिणामपकतिताय विपरिणामधम्मतो, दुब्बलताय,
फेग्गु विय सुखभञ्जनीयताय च असारकतो, अवहेतुताय अघमूलतो, मिच्चमुखसपत्तो
विय विस्सासघातिताय वधकतो, विगतभवताय विभवसम्भूतताय च विभवतो, आसवपद-
डानताय सासवतो, हेतुपच्चयेहि अभिसङ्कतताय सङ्कततो, मच्चुमारकिलेसमारान आमिसभूतताय
मारामिसतो, जाति-जरा-व्याधि-मरणपकतिताय जाति-जरा-व्याधि-मरणधम्मतो, सोक-
परिदेव-उपायासहेतुताय सोक-परिदेव-उपायासधम्मतो, तण्हा-दिट्ठि-दुच्चरितसङ्किलेसानं
विसयधम्मताय सङ्किलेसिकधम्मतो ति एव पभेदतो वुत्तस्स अनिच्चादिसम्मसनस्स वसेन
सम्मसति ।

२०. एत्थ हि, अनिच्चतो, पलोकतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो, विपरिणामधम्मतो,
असारकतो, विभवतो, सङ्कततो, मरणधम्मतो ति एकेकस्मिं खन्धे दस दस कत्वा पञ्जास
अनिच्चानुपस्सनानि । परतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अनत्ततो ति एकेकस्मिं खन्धे पञ्च पञ्च कत्वा
पञ्चवीसति अनत्तानुपस्सनानि । सेसानि, दुक्खतो, रोगतो ति आदीनि एकेकस्मिं खन्धे पञ्चवीसति
कत्वा पञ्चवीसतिसतं दुक्खानुपस्सनानी ति । इच्चस्स इमिना द्विसतभेदेन अनिच्चादिसम्मसनेन
पञ्चखन्धे सम्मसतो तं नयविपस्सनासङ्घातं अनिच्चदुक्खानत्तसम्मसनं थिरं होति । इदं तावेत्थ
पाळिनयानुसारेण सम्मसनारम्भविधानं ।

२१. यस्स पन एवं नयविपस्सनाय योगं करोतो पि नयविपस्सना न सम्पज्जति, तेन,
“ नवहाकारेहि इन्द्रियाणि तिक्खानि भवन्ति, उप्पलुप्पन्नानं सङ्गारानं खयमेव पस्सति, तत्थ च
सक्कञ्चकिरियाय सम्पादेति, सातच्चकिरियाय सम्पादेति, सप्पायकिरियाय सम्पादेति, समाधिस्स
च निमित्तगाहेन, बोद्धञ्ज्ञानञ्च अनुपवत्तनताय, काये च जीविते च अनपेक्खतं उपइपेति,

तत्थ च अभिभुय्य नेक्खमेन, अन्तरा च अब्योसानेना ” ति [ ] एवं वुत्तानं नवन्नं आकारान वसेन इन्द्रियानि तिकखानि कत्वा पथवीकसिणनिहेसे वुत्तनयेन सत्त असप्पायानि वज्जेत्वा सत्त सप्पायानि सेवमानेन कालेन रूपं सम्मसितब्बं, कालेन अरूप ।

२२. रूपं सम्मसन्तेन रूपस्स निब्बति पस्सितब्बा । सेय्यथिदं—इदं रूपं नाम कम्मादि-वसेन चत्तुहि कारणेहि निब्बत्तति । तत्थ सब्बेसं सत्तानं रूपं निब्बत्तमान पठमं कम्मतो निब्बत्तति । पटिसन्धिकखणे येव हि गम्भसेय्यकानं ताव तिसन्ततिवसेन वत्थु-काय-भाव-दसक-सङ्घातानि तिसं रूपानि निब्बत्तन्ति । तानि च खो पटिसन्धिकित्तस्स उप्पादक्खणे येव, यथा च उप्पादक्खणे, तथा ठितिकखणे पि भङ्गक्खणे पि ।

२३. तत्थ रूपं दन्धनिरोधं गरुपरिवत्ति, चित्तं खिप्पनिरोधं लहुपरिवत्ति । तेनाह— “ नाहं, भिक्खवे, अज्ज एकधम्ममि समनुपस्सामि एवं लहुपरिवत्तं यथयिदं, भिक्खवे, चित्तं ” ति [अं १।१०] ।

२४. रूपे धरन्ते येव हि सोळसवारे भवङ्गचित्तं उप्पज्जित्वा निरुज्झति । चित्तस्स उप्पाद-क्खणो पि ठितिकखणो पि भङ्गक्खणो पि एकसदिस्सा । रूपस्स पन उप्पादभङ्गक्खणा येव लहुका तेहि सदिस्सा, ठितिकखणो महा याव सोळसचित्तानि उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति ताव वत्तति ।

२५. पटिसन्धिकित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पन्न ठानप्पत्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय दुतियं भवङ्गं उप्पज्जति । तेन सद्धिं उप्पन्नं ठानप्पत्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय ततियं भवङ्गं उप्पज्जति । इमिना नयेन यावतायुक्कं चित्तप्पवत्ति वेदितब्बा । आसन्नमरणस्स पन एकमेव ठानप्पत्तं वत्थुं निस्साय सोळस चित्तानि उप्पज्जन्ति ।

२६. पटिसन्धिकित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पन्नं रूपं पटिसन्धिकित्ततो उद्धं सोळसमेन चित्तेन सद्धिं निरुज्झति, ठानक्खणे उप्पन्नं सत्तरसमस्स उप्पादक्खणेन सद्धिं निरुज्झति, भङ्ग-क्खणे उप्पन्नं सत्तरसमस्स ठानक्खणं पत्वा निरुज्झति । याव पयत्ति नाम अत्थि, एवमेव पवत्तति । ओपपातिकानमि सत्तसन्ततिवसेन सत्तति रूपानि एवमेव पवत्तन्ति ।

२७. तत्थ, कम्मं, कम्मसमुद्धानं, कम्मपच्चयं, कम्मपच्चय-चित्तसमुद्धानं, कम्मपच्चय-आहार-समुद्धानं, कम्मपच्चय-उत्तुसमुद्धानं ति एस विभागो वेदितब्बो ।

२८. तत्थ, कम्मं नाम कुसळाकुसलचेतना । कम्मसमुद्धानं नाम विपाकक्खन्धा च चक्खुदसकादिसमसत्ततिरूपञ्च । कम्मपच्चयं नाम तदेव । कम्मं हि कम्मसमुद्धानस्स उप-त्थम्भकपच्चयो पि होति ।

२९. कम्मपच्चय-चित्तसमुद्धानं नाम विपाकचित्तसमुद्धानं रूपं । कम्मपच्चय-आहार-समुद्धानं नाम कम्मसमुद्धानरूपेषु ठानप्पत्ता ओजा अज्जं ओजइमकं समुद्वापेति, तत्रापि ओजा

ठानं पत्वा अञ्जं ति एवं चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति । कम्मपञ्चय-उतुसमुद्धानं नाम कम्मजतेजोधातु ठानप्पत्ता उतुसमुद्धान ओजइमक समुद्धानेति, तत्रापि उतु अञ्ज ओज-इमकं ति एवं चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति । एवं ताव कम्मजरूपस्स निब्बत्ति पस्सितम्बा ।

३०. चित्तजेषु पि, चित्तं, चित्तसमुद्धानं, चित्तपञ्चय, चित्तपञ्चय-आहारसमुद्धान, चित्त-पञ्चय-उतुसमुद्धान ति एस विभागो वेदितम्बो ।

३१. तत्थ चित्तं नाम एकूननवुत्ति चित्तानि । तेसु

द्वत्तिस चित्तानि छब्बीस ऊनवीसति सोळस ।

रूपिरियापथ-विञ्जत्ति-जनकाजनका मता ॥

कामावचरतो हि अट्ट कुसलानि, द्वादसाकुसलानि, मनोधातुवज्जा दस किरिया, कुसलकिरियतो द्वे अभिञ्जाचित्तानि ति द्वत्तिस चित्तानि रूपिरियापथं विञ्जत्तिञ्च जनेन्ति । विपाकवज्जानि सेसदसरूपावचरानि, अट्ट अरूपावचरानि, अट्ट पि लोकुत्तरचित्तानि ति छब्बीसति चित्तानि रूपं इरियापथञ्च जनयन्ति, न विञ्जत्ति । कामावचरे दस भवङ्गचित्तानि, रूपावचरे पञ्च, तिस्सो मनोधातुयो, एका विपाकाहेतुकमनोविञ्जाणधातु सोमनस्ससहगता ति एकूनवीसति चित्तानि रूपमेव जनयन्ति, न इरियापथं, न विञ्जत्ति । द्वे पञ्चविञ्जाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुत्तिचित्तं, चत्तारि आरूपविपाकानि ति सोळस चित्तानि नेव रूपं जनयन्ति, न इरियापथं, न विञ्जत्ति । यानि चेत्थ रूपं जनेन्ति, तानि न ठितिकखणे, भङ्गखणे वा । तदा हि चित्तं दुब्बल होति, उप्पादकखणे पन बलवं । तस्मा तं तदा पुरेजातं वत्थुं निस्साय रूपं समुद्धानेति ।

३२. चित्तसमुद्धानं नाम तयो अरूपिनो खन्धा, सदनवकं, कायविञ्जत्ति, वची-विञ्जत्ति, आकासधातु, लहुता, मुदुता, कम्मञ्जता, उपचयो, सन्तती ति सत्तरसविधं रूपञ्च । चित्तपञ्चयं नाम, “ पच्छाजाता चित्त-चेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्सा ” ति [तिकप ५] एवं वुत्त चतुसमुद्धानरूप ।

३३. चित्तपञ्चय-आहारसमुद्धानं नाम चित्तसमुद्धानरूपेसु ठानप्पत्ता ओजा अञ्जं ओज-इमकं समुद्धानेति, एवं द्वे-तिस्सो पवत्तियो घटेति ।

३४. चित्तपञ्चय-उतुसमुद्धानं नाम चित्तसमुद्धानो उतु ठानप्पतो अञ्जं ओजइमकं समुद्धानेति, एवं द्वे-तिस्सो पवत्तियो घटेति । एव चित्तजरूपस्स निब्बत्ति पस्सितम्बा ।

३५. आहारजेषु पि, आहारो, आहारसमुद्धान, आहारपञ्चयं, आहारपञ्चय-आहारसमुद्धानं आहारपञ्चय-उतुसमुद्धान ति एस विभागो वेदितम्बो ।

३६. तत्थ आहारो नाम कबळीकारो आहारो । आहारसमुद्धानं नाम उपादिण्ण-कम्मजरूपं पञ्चयं लभित्वा तत्थ पतिट्ठाय, ठानप्पत्ताय ओजाय समुद्धानेति, ओजइमकं, आकास-

धातु, लहृता, मुदुता, कम्मञ्जता, उपचयो, सन्तती ति चुदसविधं रूपं । आहारपच्यं नाम, “ कवलीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपच्येन पच्यो ” ति [तिकप ५] एवं वुत्तं चतुसमुद्धानरूपं ।

३७. आहारपच्य-आहारसमुद्धानं नाम आहारसमुद्धानेसु रूपेषु ठानप्पत्ता ओजा अञ्जं ओजइमकं समुद्धानेति, तत्रापि ओजा अञ्जं ति एवं दस-द्वादस वारे पवत्तिं घटेति । एकदिवसं परिभुत्ताहारो सत्ताहम्पि उपत्थम्भेति । दिब्बा पन ओजा एकमास द्वेमासम्पि उपत्थम्भेति । मातरा परिभुत्ताहारो पि दारकस्स सरीरं फरित्वा रूपं समुद्धानेति । सरीरे मन्थिताहारो पि रूपं समुद्धानेति । कम्मजाहारो उपादिण्णकाहारो नाम । सो पि ठानप्पत्तो रूपं समुद्धानेति, तत्रापि ओजा अञ्जं समुद्धानेति ति एव चतस्सो वा पञ्च वा पवत्तियो घटेति ।

३८. आहारपच्य-उतुसमुद्धानं नाम आहारसमुद्धाना तेजोधातु ठानप्पत्ता उतुसमुद्धानं ओजइमकं समुद्धानेति । तत्रायं आहारो आहारसमुद्धानान जनको हुत्वा पच्यो होति, सेसानं निस्सयाहार-अत्थि-अविगतवसेना ति । एवं आहारजरूपस्स निब्बन्ति पस्सितत्त्वा ।

३९. उतुजेसु पि, उतु, उतुसमुद्धान, उतुपच्यं, उतुपच्य-उतुसमुद्धान, उतुपच्य-आहार-समुद्धानं ति एस विभागो वेदितव्वो ।

४०. तत्थ उतु नाम चतुसमुद्धाना तेजोधातु । उण्हउतु सीतउद्द ति एवं पनेस दुविधो होति । उतुसमुद्धानं नाम चतुसमुद्धानो उतु उपादिण्णकं पच्यं लभित्वा ठानप्पत्तो सरीरे रूपं समुद्धानेति । तं, सदनवक, आकासधातु, लहृता, मुदुता, कम्मञ्जता, उपचयो, सन्तती ति पन्नरसविधं होति । उतुपच्यं नाम उतु चतुसमुद्धानिकरूपानं पवत्तिया च विनासस्स च पच्यो होति ।

४१. उतुपच्य-उतुसमुद्धानं नाम, उतुसमुद्धाना तेजोधातु ठानप्पत्ता अञ्जं ओजइमकं समुद्धानेति, तत्रापि उतु अञ्जं ति एवं दीघम्पि अद्धान अनुपादिण्णपक्खे ठत्वा पि उतुसमुद्धानं पवत्तति येव ।

४२. उतुपच्य-आहारसमुद्धानं नाम, उतुसमुद्धाना ठानप्पत्ता ओजा अञ्जं ओजइमकं समुद्धानेति तत्रापि ओजा अञ्जं ति एव दस-द्वादस वारे पवत्तिं घटेति । तत्रायं उतु उतु-समुद्धानान जनको हुत्वा पच्यो होति सेसानं निस्सय-अत्थि-अविगतवसेना ति । एवं उतुजरूपस्स निब्बन्ति पस्सितत्त्वा । एवं हि रूपस्स निब्बन्ति पस्सन्तो कालेन रूपं सम्मसति नाम ।

४३. यथा च रूपं सम्मसन्तेन रूपस्स, एवं अरूपं सम्मसन्तेनापि अरूपस्स निब्बन्ति पस्सितत्त्वा । सा च खो एकासीति-ओक्कियचित्तुप्पादवसेनेव । सेय्यथिदं—इदं हि अरूपं नाम पुरिमभवे आयुहितकम्मवसेन पटिसन्धियं ताव एकूनवीसतिचित्तुप्पादपभेदं निब्बत्तति । निब्बत्तनाकारो पनस्स पटिच्चसमुप्पादनिर्देशे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तदेव पटिसन्धिचित्तस्स

अनन्तरचित्तो पडाय भवङ्गवसेन, आयुपरियोसाने चुतिवसेन । य तत्थ कामावचर त लुसु द्वारेसु बलवारम्मणे तदारम्मणवसेन ।

४४. पवत्ते पन असम्भित्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं आलोकसन्निस्सित मनसिकार-हेतुक चक्खुविज्जाणं निव्वत्तति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । चक्खुप्पसादस्स हि ठितिकखणे ठिति-प्पत्तमेव रूपं चक्खुं घट्टेति । तस्मिं घट्टिते द्विकखत्तुं भवङ्ग उप्पज्जित्वा निरुज्झति । ततो तस्मिं येव आरम्मणे किरियमनोधातु आवज्जनकिच्च साधयमाना उप्पज्जति । तदनन्तरं तदेव रूप पस्समान कुसलविपाक अकुसलविपाक वा चक्खुविज्जाण । ततो तदेव रूपं सम्पटिञ्छमाना विपाकमनोधातु । ततो तदेव रूपं सन्तरियमाना विपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु । ततो तदेव रूपं ववत्थापयमाना किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता । ततो पर कामावचरकुसला-कुसलकिरियचित्तेसु एक वा, उपेक्खासहगताहेतुकं चित्तं, पञ्च सत्त वा जवनानि । ततो कामाव-चरसत्तानं एकादससु तदारम्मणचित्तेसु जवनारम्मणानुरूप य किञ्चि तदारम्मण ति । एस नयो सेसद्वारेसु पि । मनोद्वारे पन महगगतचित्तानि पि उप्पज्जन्ती ति । एवं लुसु द्वारेसु अरूपस्स निव्वत्ति पस्सितब्बा । एव हि अरूपस्स निव्वत्ति पस्सन्तो कालेन अरूप सम्मसति नाम ।

४५. एव कालेन रूप, कालेन अरूपं सम्मसित्वा पि तिलक्खणं आरोपेत्वा अनुक्कमेन पटिपज्जमानो एको पज्जाभावन सम्पादेति । अपरो रूपसत्तक-अरूपसत्तकवसेन तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्घारे सम्मसति ।

४६. तत्थ, आदाननिकखेपनतो, वयोबुद्धत्थगमतो, आहारमयतो, उतुमयतो, कम्मजतो, चित्तसमुद्धानतो, धम्मतारूपतो ति इमेहि आकारेहि आरोपेत्वा सम्मसन्तो रूपसत्तकवसेन आरोपेत्वा सम्मसति नाम । तेनाहु पोरणा—

“ आदाननिकखेपनतो वयोबुद्धत्थगामितो ।

आहारतो च उतुतो कम्मतो चापि चित्ततो ।

धम्मतारूपतो सत्त वित्तारेन विपस्सती ” ति [ ] ॥

४७. तत्थ आदानं ति पटिसन्धि । निक्खेपनं ति चुति । इति योगावचरो इमेहि आदाननिकखेपेहि एक वस्ससत्तं परिच्छिन्दित्वा सङ्घारेसु तिलक्खण आरोपेति । कथं ? एत्थन्तरे सञ्चे सङ्घारा अनिच्चा । कस्मा ? उप्पादवयवचित्तो, विपरिणामतो, तावकालिकतो, निच्चपटि-क्खेपतो च । यस्मा पन उप्पन्ना सङ्घारा ठितिं पापुणन्ति, ठितिय जराय किलमन्ति, जरं पत्वा अवसा भिज्जन्ति, तस्मा अभिण्हसम्पटिणीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, सुखपटिक्खेपतो च दुक्खा । यस्मा च, उप्पन्ना सङ्घारा ठितिं मा पापुणन्तु, ठानप्पत्ता मा जीरन्तु, जरप्पत्ता मा भिज्जन्तु ति इमेसु तीसु ठानेसु कस्सचि वसवत्तिभावो नत्थि, सुज्जा तेन वसवत्तनाकारेन, तस्मा सुज्जतो, अस्सामिकतो, अवसवत्तितो, अत्तपटिक्खेपतो च अनत्ता ।

४८. एव आदाननिकखेपनवसेन वस्ससतपरिच्छिन्ने रूपे तिलक्खणं आरोपेत्वा ततो परं वयोबुद्धत्थगमतो आरोपेति । तत्थ वयोबुद्धत्थगमो नाम वयवसेन बुद्धस्स वड्ढितस्स रूपस्स अत्थगमो । तस्स वसेन तिलक्खण आरोपेती ति अत्थो ।

४९. कथं ? सो तमेव वस्ससत, पठमवयेन मज्झिमवयेन पच्छिमवयेना ति तीहि वयेहि परिच्छिन्दति । तत्थ आदितो तेत्तिस्स वस्सानि पठमवयो नाम । ततो चतुत्तिस्स मज्झिमवयो नाम । ततो तेत्तिस्स पच्छिमवयो नामा ति । इति इमेहि तीहि वयेहि परिच्छिन्दित्वा, पठमवये पवत्त रूप मज्झिमवयं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं, यदनिच्च तं दुक्ख, यं दुक्ख तदनत्ता, मज्झिमवये पवत्तरूपमपि पच्छिमवयं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तम्पि अनिच्च दुक्खमनत्ता, पच्छिमवये तेत्तिस्स वस्सानि पवत्तरूपमपि मरणतो पर गमनसमत्थं नाम नत्थि, तस्मा तम्पि अनिच्च दुक्खमनत्ता ति तिलक्खण आरोपेति ।

५०. एव पठमवयादिवसेन वयोबुद्धत्थगमतो तिलक्खण आरोपेत्वा पुन, मन्ददसकं, खिङ्गादसकं, वण्णदसकं, बलदसकं, पञ्चादसकं, हानिदसकं, पम्भारदसकं, पवङ्कदसकं, मोमूहदसकं, सयनदसकं ति इमेसं दसके दसकान वसेन वयोबुद्धत्थगमतो तिलक्खण आरोपेति ।

५१. तत्थ दसकेसु ताव, वस्ससतजीविनो पुग्गलस्स पठमानि दस वस्सानि मन्ददसकं नाम । तदा हि सो मन्दो होति चपलो कुमारको । ततो परानि दस खिङ्गादसकं नाम । तदा हि सो खिङ्गारतिबहुलो होति । ततो परानि दस वण्णदसकं नाम । तदा हिस्स वण्णायतनं वेपुल्ल पापुणाति । ततो परानि दस बलदसकं नाम । तदा हिस्स बलञ्च थामो च वेपुल्ल पापुणाति । ततो परानि दस पञ्चादसक नाम । तदा हिस्स पञ्चा सुप्पतिट्ठिता होति । पकतिया किर दुब्बलपञ्चस्सापि तस्मिं काले अप्पमत्तिका पञ्चा उप्पज्जति येव । ततो परानि दस हानिदसकं नाम । तदा हिस्स खिङ्गारति-वण्ण-बल-पञ्चा परिहायन्ति । ततो परानि दस पम्भारदसकं नाम । तदा हिस्स अत्तभावो पुरतो पम्भारो होति । ततो परानि दस पवङ्कदसकं नाम । तदा हिस्स अत्तभावो नङ्गलकोटि थिय पवङ्को होति । ततो परानि दस मोमूहदसक नाम । तदा हि सो मोमूहो होति, कतं कत सम्मुस्सति । ततो परानि दस सयनदसकं नाम । वस्ससतिको हि सयनबहुलो व होति ।

५२. तत्राय योगी एतेस दसकान वसेन वयोबुद्धत्थगमतो तिलक्खण आरोपेतु इति पटिसञ्चिक्खति—पठमदसके पवत्तरूपं दुतियदसक अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता, दुतियदसके....पे....नवमदसके पवत्तरूपं दसमदसकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, दसमदसके पवत्तरूपं पुनम्भव अप्पत्वा इथेव निरुज्झति, तस्मा तम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खण आरोपेति ।

५३. एव दस-दसकवसेन वयोबुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन तदेव वस्ससतं पञ्च-वस्सवसेन वीसति कोट्टासे कत्वा वयोबुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेति ।

५४. कथं ? सो हि इति पटिसञ्चिक्खति—पठमे वस्सपञ्चके पवत्तरूपं दुतियं वस्सपञ्चकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्च दुक्खमनत्ता ति । दुतिये वस्सपञ्चके पवत्तरूपं ततियं....पे....एकूनवीसतिमेववस्सपञ्चके पवत्तरूपं वीसतिमं वस्सपञ्चकं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति....वीसतिमे वस्सपञ्चके पवत्तरूपं मरणतो परं गमनसमत्थं नाम नत्थि, तस्मा तप्पि अनिच्च दुक्खमनत्ता ति ।

५५. एवं वीसतिकोडासवसेन वयोबुद्धत्थगमतो तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन पञ्चवीसति कोडासे कत्वा चतुञ्चं चतुन्न वस्सान वसेन आरोपेति । ततो तेत्तिस कोडासे कत्वा तिण्ण तिण्ण वस्सान वसेन । पज्जास कोडासे कत्वा द्विञ्चं द्विन्न वस्सानं वसेन । सत्तं कोडासे कत्वा एकेक-वस्सवसेन । ततो एक वस्सं तयो कोडासे कत्वा वस्सान-हेमन्त-गिम्हेसु तीसु उतुसु एकेकउतु-वसेन तस्मि वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

५६. कथं ? वस्साने चतुमासं पवत्तरूपं हेमन्तं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, हेमन्ते पवत्तरूपं गिम्हं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, गिम्हे पवत्तरूपं पुन वस्सानं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा त अनिच्च दुक्खमनत्ता ति ।

५७. एव आरोपेत्वा पुन एकं वस्सं छ कोडासे कत्वा, वस्साने द्वेमासं पवत्तरूपं सरदं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, सरदे पवत्तरूपं हेमन्तं....पे....हेमन्ते पवत्तरूपं सिसिरं, सिसिरे पवत्तरूपं वसन्तं, वसन्ते पवत्तरूपं गिम्हं, गिम्हे पवत्तरूपं पुन वस्सानं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एव तस्मि वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

५८. एव आरोपेत्वा ततो काळजुण्हवसेन, काळे पवत्तरूपं जुण्हं अप्पत्वा, जुण्हे पवत्तरूपं काळं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्च दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

५९. ततो रत्तिदिववसेन, रत्तिं पवत्तरूपं दिवसं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, दिवसं पवत्तरूपं रत्तिं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६०. ततो तदेव रत्तिन्दिव पुब्बण्हादिवसेन छ कोडासे कत्वा, पुब्बण्हे पवत्तरूपं मज्झण्हं, मज्झण्हे पवत्तरूपं सायण्हं, सायण्हे पवत्तरूपं पठमयामं, पठमयामे पवत्तरूपं मज्झिमयामं, मज्झिमयामे पवत्तरूपं पच्छिमयामं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, पच्छिमयामे पवत्तरूपं पुन पुब्बण्हं अप्पत्वा तत्थेव निरुद्धं, तस्मा अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६१. एवं आरोपेत्वा पुन तस्मि येव रूपे अभिक्कम-पटिक्कम-आलोकन-विलोकन-समिञ्जन-पसारणवसेन, अभिक्कमे पवत्तरूपं पटिक्कमं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, पटिक्कमे पवत्तरूपं आलोकनं, आलोकने पवत्तरूपं विलोकनं, विलोकने पवत्तरूपं समिञ्जनं, समिञ्जने पवत्तरूपं पसारणं अप्पत्वा तत्थेव निरुज्झति, तस्मा अनिच्च दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति ।

६२. ततो एकपदवारं उद्धरणातिहरण-वीतिहरण-वोस्सज्जन-सन्निकखेपन-सन्निरुज्जनवसेन छ कोडासे करोति ।

६३. तत्थ उद्धरणं नाम पादस्स भूमितो उक्खिपनं । अतिहरणं नाम पुरतो हरणं । वीतिहरणं नाम खाणुकण्टकदीघजातिआदिसु किञ्चिदेव दिस्वा इतो चितो च पादसञ्चारणं । वोस्सज्जनं नाम पादस्स हेड्डा ओरोपन । सन्निकखेपनं नाम पथवीतले ठपन । सन्निरुज्जनं नाम पुन पादुद्धरणकाले पादस्स पथविया सद्धि अभिनिष्पीळनं ।

६४. तत्थ उद्धरणे, पथवीधातु आपोधातु ति द्वेधातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता होन्ति बलवतियो, तथा अतिहरण-वीतिहरणेसु । वोस्सज्जने, तेजोधातु वायोधातु ति द्वे धातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता बलवतियो, तथा सन्निकखेपन-सन्निरुज्जनेसु । एव छ कोडासे कत्वा तेसं वसेन तस्मिं वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणं आरोपेति ।

६५. कथं ? सो इति पटिसञ्चिक्खति—या उद्धरणे पवत्ता धातुयो, यानि च तदुपादाय रूपानि, सञ्चे ते धम्मा अतिहरण अप्पत्वा एत्थेव निरुज्जन्ति, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता, तथा अतिहरणे पवत्ता वीतिहरण, वीतिहरणे पवत्ता वोस्सज्जनं, वोस्सज्जने पवत्ता सन्निकखेपनं, सन्निकखेपने पवत्ता सन्निरुज्जन अप्पत्वा तत्थेव निरुज्जन्ति, इति तत्थ तत्थ उपपन्ना इतरं इतरं कोडास अप्पत्वा तत्थ तत्थेव पव्व पव्वं, सन्वि सन्वि, ओधि ओधि हुत्वा तत्तकपाले पक्खित्त-तिला विय तटतटायन्ता सङ्खारा भिज्जन्ति, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति । तस्सेवं पव्वपव्वगते सङ्खारे विपस्सतो रूपसम्मसनं सुखुम होति ।

६६. सुखुमत्ते च पनस्स इद ओपम्म । एको किर दारुतिणुक्कादिसु कतपरिचयो अदिट्ठपुव्वपदीपो पञ्चन्तवासिको नगरमागम्म अन्तरापणे जलमान पदीप दिस्वा एकं पुरिस पुच्छि—अम्मो किं नामेतं एवं मनापं ति ? तमेनं सो आह—किमेत्थ मनाप ? पदीपो नामेस, तेलक्खयेन वट्टिक्खयेन च गतमग्गो पिस्स न पञ्चायिस्सती ति । तमञ्जो एवमाह—इदं ओळारिकं, इमिस्सा हि वट्टिया अनुपुव्वेन ड्ह्यमानाय ततियभागे ततियभागे जाला इतरितरं पदेस अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति । तमञ्जो एवमाह—इदम्पि ओळारिकं, इमिस्सा हि अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे, अङ्गुलन्तरे अङ्गुलन्तरे, तन्तुग्धि तन्तुग्धि, अंसुग्धि अंसुग्धि जाला इतरितरं असु अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति । अंसुं पन मुञ्चिवा न सक्का जालं पञ्चापेतुं ति ।

६७. तत्थ, तेलक्खयेन वट्टिक्खयेन च दीपस्स गतमग्गो पि न पञ्चायिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो आदाननिकखेपनतो वस्ससतेन परिच्छिन्नरूपे तिलक्खणारोपनं । वट्टिया ततियभागे ततियभागे जाला इतरितरं पदेस अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति पुरिसस्स जाण विय योगिनो वस्ससतस्स ततियकोडासपरिच्छिन्ने वयोबुद्धत्थगमरूपे तिलक्खणारोपनं । अङ्गुलङ्गुलन्तरे जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्जिस्सती ति पुरिसस्स जाण विय योगिनो

दसवस्स-पञ्चवस्स-चतुवस्स-तिवस्स-द्विवस्स-एकवस्सपरिच्छिन्ने रूपे तिलम्बणारोपनं । अबुङ्गुलन्तरे अबुङ्गुलन्तरे जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो एकेक-उतुवसेन एक वस्स तिधा लुधा च विभजित्वा चतुमास-द्विमासपरिच्छिन्ने रूपे तिलम्बणारोपनं । तन्तुम्हि तन्तुम्हि जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो काळजुण्हवसेन रत्तिदिववसेन च, एक रत्तिन्दिवं लु कोडासे कत्वा पुब्बण्हादिवसेन च परिच्छिन्ने रूपे तिलम्बणारोपनं । असुम्हि असुम्हि जाला इतरितरं अप्पत्वा व निरुज्झिस्सती ति पुरिसस्स जाणं विय योगिनो अभिक्कमादिवसेन चैव उद्धरणादिसु च एकेककोडासवसेन परिच्छिन्ने रूपे तिलम्बणारोपनं ति ।

६८. सो एवं नानाकारेहि वयोबुद्धत्यगमरूपे तिलम्बणं आरोपेत्वा पुन तदेव रूपं विसङ्खरित्वा आहारमयादिवसेन चत्तारो कोडासे कत्वा एकेककोडासे तिलम्बणं आरोपेति । तत्रस्स आहारमयं रूपं छातसुहितवसेन पाकटं होति । छातकाले समुद्धितं रूपं हि ज्ञतं होति किलन्तं, ज्ञामखाणुको विय, अङ्गारपच्छियं निलीनकाको विय च दुब्बण्णं दुस्सण्ठितं, सुहितकाले समुद्धितं धातं पीणितं मुदु सिनिद्धं फस्सवन्तं होति । सो त परिग्गहेत्वा, छातकाले पवत्तरूपं सुहितकाल अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सुहितकाले समुद्धितम्पि छातकाल अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा त अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एव तत्थ तिलम्बणं आरोपेति ।

६९. उतुमयं सीतुण्हवसेन पाकटं होति । उण्हकाले समुद्धितं रूपं हि ज्ञतं होति, किलन्तं दुब्बण्णं । सीतउतुना समुद्धितं रूपं धातं पीणितं मुदु फस्सवन्तं सिनिद्धं होति । सो तं परिग्गहेत्वा, उण्हकाले पवत्तरूपं सीतकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सीतकाले पवत्तरूपं उण्हकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलम्बणं आरोपेति ।

७०. कम्मज आयतनद्वारवसेन पाकटं होति । चक्खुद्वारस्मिं हि चक्खु-काय-भावदसक-वसेन तिसं कम्मजरूपानि, उपत्यम्भकानि पन तेसं उतु-चित्ताहारसमुद्धानानि चतुवीसती ति चतुपण्णासं होन्ति । तथा सोत-घान-जिह्वाद्वारेसु । कायद्वारे कायभावदसकवसेन चैव उतुसमुद्धानादिवसेन च चतुचत्तालीस । मनोद्वारे हृदयवत्थु-काय-भावदसकवसेन चैव उतुसमुद्धानादिवसेन च चतुपण्णासमेव । सो सब्बम्पि तं रूपं परिग्गहेत्वा, चक्खुद्वारे पवत्तरूपं सोतद्वारं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, सोतद्वारे पवत्तरूपं घानद्वारं, घानद्वारे पवत्तरूपं जिह्वाद्वारं, जिह्वाद्वारे पवत्तरूपं कायद्वारं, कायद्वारे पवत्तरूपं मनोद्वारं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलम्बणं आरोपेति ।

७१. चित्तसमुद्धानं सोमनस्सित-दोमनस्सितवसेन पाकटं होति । सोमनस्सितकाले उप्पन्नं हि रूपं सिनिद्धं मुदु पीणितं फस्सवन्तं होति, दोमनस्सितकाले उप्पन्नं ज्ञतं किलन्तं दुब्बण्णं होति । सो तं परिग्गहेत्वा, सोमनस्सितकाले पवत्तरूपं दोमनस्सितकालं अप्पत्वा एत्थेव

निरुज्झति, दोमनस्सितकाले पवत्तरूपं सोमनस्सितकालं अप्पत्वा एत्थेव निरुज्झति, तस्मा तम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेति ।

७२. तस्सेवं चित्तसमुद्धानं रूपं परिग्गहेत्वा तिलक्खणं आरोपयतो अयमत्थो पाकटो होति—

“ जीवितं अत्तभावो च सुखदुक्खा च केवला ।

एकचित्तसमायुत्ता, लहुसो वत्तति खणो ॥

चुल्लासीति सहस्सानि कप्प तिष्ठन्ति ये मरू ।

न त्वेव ते पि तिष्ठन्ति द्वीहि चित्तेहि समोहिता ॥

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिष्ठमानस्स वा इध ।

सब्बे व सदिसा खन्धा गता अप्पटिसन्धिका ॥

अनन्तरा च ये भग्गा ये च भग्गा अनागते ।

तदन्तरा निरुद्धानं वेसम्मं नत्थि लक्खणे ॥

अनिब्बत्तेन न जातो पच्चुप्पन्नेन जीवति ।

चित्तभङ्गा मतो लोको, पञ्चात्ति परमत्थिया ॥

अनिधानगता भग्गा, पुञ्जो नत्थि अनागते ।

निब्बत्ता ये पि तिष्ठन्ति आरग्गे सासपूपमा ॥

निब्बत्तानञ्च धम्मानं भङ्गो नेसं पुरक्खतो ।

पलोकधम्मा तिष्ठन्ति पुराणेहि अमिस्सिता ॥

अदस्सनतो आयन्ति भग्गा गच्छन्तदस्सनं ।

विज्जुप्पादो व आकासे उप्पज्जन्ति वयन्ति चा” ति [मनि ४२ ४३, ११७-१८] ॥

७३. एवं आहारमयादिसु तिलक्खणं आरोपेत्वा पुन धम्मतारूपे तिलक्खण आरोपेति । धम्मतारूपं नाम बहिद्वा अनिन्द्रियबद्धं अय-लोह-तिपु-सीस-सुवण्ण-रजत-मुत्ता-मणि-वैलुरिय-सङ्ख-सिला-पवाळ-लोहितङ्ग-मसारगल्ल-भूमि-पासाण - पब्बत -तिण-रुक्ख - उतादिभेदं विवट्ठकप्पतो पट्टाय उप्पज्जनकरूप । तदस्स असोकङ्कुरादिवसेन पाकटं होति ।

७४. असोकङ्कुररूपं हि आदितो व तनुरत्तं होति । ततो द्वीहतीहच्चयेन घनरत्तं, पुन द्वीहतीहच्चयेन मन्दरत्तं, ततो तरुणपल्लववण्णं, ततो परिणतपल्लववण्णं, ततो हरितपण्णवण्णं, ततो नीलपण्णवण्णं, ततो नीलपण्णवण्णकालतो पट्टाय सभागरूपसन्ततिमनुपबन्धापयमानं संवच्छरमत्तेन पण्डुपलासं कृत्वा वण्टतो छिजित्वा पतति ।

७५. सो तं परिग्गहेत्वा, तनुरत्तकाले पवत्तरूपं घनरत्तकालं अप्पत्वा निरुज्झति, घनरत्त-काले पवत्तरूपं मन्दरत्तकालं, मन्दरत्तकाले पवत्तरूपं तरुणपल्लववण्णकालं, तरुणपल्लववण्णकाले पवत्तं परिणतपल्लववण्णकालं, परिणतपल्लववण्णकाले पवत्तं हरितपण्णवण्णकालं, हरितपण्णवण्ण-

काले पवत्तं' नीलपणवण्णकाल, नीलपणवण्णकाले पवत्तं पण्डुपलासकाल, पण्डुपलासकाले पवत्तं वण्टतो छिजित्वा पतनकालं अप्पत्वा व निरुज्झति, तस्मा त अनिच्च दुक्खमनत्ता ति तिलक्खणं आरोपेति । एवं तत्थ तिलक्खणं आरोपेत्वा इमिना नयेन सब्बम्पि धम्मतारूपं सम्मसति । एवं ताव रूपसत्तकवसेन तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसति ।

७६. यं पन वुत्तं, अरूपसत्तकवसेना ति [२०।४५], तत्थ अयं मातिका—कलापतो, यमकतो, खणिकतो, पटिपाटितो, दिट्ठिउग्घाटनतो, मानसमुग्घाटनतो, निकन्तिपरियादानतो ति ।

७७. तत्थ कलापतो ति फस्सपञ्चमका धम्मा । कथं? कलापतो सम्मसती ति इध भिक्खु इति पटिसञ्चिक्खति, ये इमे केसा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति सम्मसने उप्पन्ना फस्सपञ्चमका धम्मा, ये च लोमा....पे....मत्थल्लङ्ग अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसने उप्पन्ना फस्सपञ्चमका धम्मा, सब्बे ते इतरितरं अप्पत्वा पब्बं पब्बं, ओधि ओधि हुत्वा, तत्तकपाले पक्खित्ततिला विय तटतटायन्त विनडा, तस्मा अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति । अयं ताव विसुद्धिकथायं नयो ।

७८. अरियवंसकथायं पन, हेडा रूपसत्तके सत्तसु ठानेसु रूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति पवत्तं चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसन्तो कलापतो सम्मसती ति वुत्त । तं युत्तरं । तस्मा सेसानि पि तेनेव नयेन विभजिस्साम ।

७९. यमकतो ति, इध भिक्खु आदाननिकखेपरूपं, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तम्पि चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्यगमरूपं....पे....आहारमयं, उतुमयं, कम्मजं चित्तसमुद्धानं, धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तम्पि चित्तं अपरेन चित्तेन, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । एवं यमकतो सम्मसति नाम ।

८०. खणिकतो ति, इध भिक्खु आदाननिकखेपरूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतिय ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पञ्चमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्यगमरूपं, आहारमयं, उतुमयं, कम्मजं, चित्तसमुद्धानं, धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पञ्चमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । एवं रूपपरिगहृतो पटाय चत्तारि चित्तानि सम्मसन्तो खणिकतो सम्मसति नाम ।

८१. पटिपाटितो ति आदाननिकखेपरूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतिय ततियेन, ततियं चतुत्थेन....पे....दसमं एकादसमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसति । वयोवुद्धत्यगमरूपं, आहारमयं, उतुमयं, कम्मजं, चित्तसमुद्धानं धम्मतारूपं अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति सम्मसित्वा तं पठमचित्तं दुतियचित्तेन, दुतियं ततियेन....पे....दसमं एकादसमेन, एतम्पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति एवं विपस्सनापटिपाटिया सकलम्पि दिवसभागं

888

८८. एव अरूपसत्तकवसेन तिलक्खण आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसति । एतावता पनस्स रूपकम्मद्वानग्नि अरूपकम्मद्वानग्नि पगुणं होति ।

८९. सो एवं पगुणरूपारूपकम्मद्वानो, या उपरि भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय प्हानपरिज्जावसेन सब्बाकारतो पत्तब्बा अट्टारस महाविपस्सना, तास इधेव ताव एकदेसं पटिविज्झन्तो तप्पटिपक्खे धम्मे पजहति ।

९०. अट्टारस महाविपस्सना नाम अनिच्चानुपस्सनादिका पज्जा । यासु अनिच्चानुपस्सनं भावेन्तो निच्चसज्जं पजहति, दुक्खानुपस्सनं भावेन्तो सुखसज्जं पजहति, अनत्तानुपस्सनं भावेन्तो अत्तसज्जं पजहति, निब्बिदानुपस्सनं भावेन्तो नन्दि पजहति, विरागानुपस्सनं भावेन्तो रागं पजहति, निरोधानुपस्सनं भावेन्तो समुदय पजहति, पटिनिस्सग्गानुपस्सनं भावेन्तो आदानं पजहति, खयानुपस्सनं भावेन्तो घनसज्जं पजहति, वयानुपस्सनं भावेन्तो आयूहन पजहति, विपरिणामानुपस्सनं भावेन्तो धुवसज्जं पजहति, अनिमित्तानुपस्सनं भावेन्तो निमित्तं पजहति, अप्पणिहितानुपस्सनं भावेन्तो पणिधिं पजहति, सुज्जतानुपस्सनं भावेन्तो अभिनिवेसं पजहति, अधिपज्जाधम्मविपस्सनं भावेन्तो सारादानाभिनिवेसं पजहति, यथाभूतजाणदस्सनं भावेन्तो सम्मोहाभिनिवसं पजहति, आदीनवानुपस्सनं भावेन्तो आलयाभिनिवेसं पजहति, पटिसङ्खानुपस्सनं भावेन्तो अप्पटिसङ्खं पजहति, विवट्टानुपस्सनं भावेन्तो सयोगाभिनिवेसं पजहति [पटि १।३२-३३ ओलोकेतब्बा] ।

९१. तासु यस्मा इमिना अनिच्चादिलक्खणत्तयवसेन सङ्खारा दिट्ठा, तस्मा अनिच्च-दुक्ख-अनत्तानुपस्सना पटिविद्धा होन्ति । यस्मा च “ या च, अनिच्चानुपस्सना या च अनिमित्तानुपस्सना, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नान ” [ ], तथा “ या च दुक्खानुपस्सना या च अप्पणिहितानुपस्सना, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नान ” [ ], “ या च अनत्तानुपस्सना, या च सुज्जतानुपस्सना इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नान ” ति [पटि २।६३] वुत्तं, तस्मा ता पि पटिविद्धा होन्ति । अधिपज्जाधम्मविपस्सना पन सब्बा पि विपस्सना । यथाभूतजाणदस्सनं कङ्कवितरणयिसुद्धिया एव सङ्गाहितं । इति इदम्पि द्वयं पटिविद्धमेव होति । सेसेसु विपस्सनाजाणेषु किञ्चि पटिविधं किञ्चि अप्पटिविद्धं । तेसं विभागं परतो आवि-करिस्साम [२।११-१३५] ।

९२. यदेव हि पटिविद्धं, तं सन्धाय इदं वुत्तं—एवं पगुणरूपारूपकम्मद्वानो, या उपरि भङ्गानुपस्सनतो पट्टाय प्हानपरिज्जावसेन सब्बाकारतो पत्तब्बा अट्टारस महाविपस्सना, तास इधेव ताव एकदेसं पटिविज्झन्तो तप्पटिपक्खे धम्मे पजहती ति [२०।८९] ।

९३. सो एवं अनिच्चानुपस्सनादिपटिपक्खानं निच्चसज्जादीनं प्हानेन विसुद्धजाणो सम्मसन-जाणस्स पारं गत्वा यं तं सम्मसनजाणानन्तरं, “ पञ्चुप्पन्नानं धम्मानं विपरिणामानुपस्सने पज्जा

९४. तत्राय पाळि—“ कथ पच्चुप्पन्नान धम्मानं विपरिणामानुपस्सने पज्जा उदय-
ब्बयानुपस्सने जाणं ? जात रूप पच्चुप्पन्न, तस्स निब्बत्तिलक्खणं उदयो, विपरिणामलक्खणं
वयो अनुपस्सना जाणं । जाता वेदना....सज्जा....सङ्कारा....विज्जाणं....जातं चक्खुं....जातो
भवो पच्चुप्पन्नो, तस्स निब्बत्तिलक्खण उदयो, विपरिणामलक्खणं वयो, अनुपस्सना जाणं ”
ति [पटि १।५४] ।

९६. सो एवं पजानाति—इमस्स नामरूपस्स उप्पत्तितो पुब्बे अनुष्णस्स रासि वा निचयो वा नत्थि, उप्पज्जमानस्सापि रासितो वा निचयतो वा आगमनं नाम नत्थि, निरुज्झमानस्सापि दिसाविदिसागमनं नाम नत्थि, निरुद्धस्सापि एकास्मिं ठाने रासितो निचयतो निधानतो अवद्धान नाम नत्थि । यथा पन वीणाय वादियमानाय उप्पन्नस्स सद्दस्स नेव उप्पत्तितो पुब्बे सन्निचयो अत्थि, न उप्पज्जमानो सन्निचयतो आगतो, न निरुज्झमानस्स दिसाविदिसागमनं अत्थि, न निरुद्धो कथंचि सन्निचितो तिष्ठति, अथ खो वीणञ्च उपवीणञ्च पुरिसस्स च तज्जं वायामं पटिच्च अद्भुत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिवेति, एवं सब्बे पि रूपारूपिणो धम्मा अद्भुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती ति ।

९७. एव सङ्क्षेपतो उदयव्ययमनसिकार क्त्वा, पुन यानि एतस्सेव उदयव्ययआणस्स विभङ्गे, “ अविज्जासमुदया रूपसमुदयो ति पच्चयसमुदयङ्गेन रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति, तण्हासमुदया....कम्मसमुदया....आहारसमुदया रूपसमुदयो ति पच्चयसमुदयङ्गेन रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति, निब्बत्तिलक्खण पस्सन्तो पि रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सति । रूपक्खन्धस्स उदयं पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति....अविज्जानिरोधा रूपनिरोधो ति पच्चयनिरोधङ्गेन रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति, तण्हानिरोधा....कम्मनिरोधा....आहारनिरोधा रूपनिरोधो ति पच्चयनिरोधङ्गेन रूपक्खन्धस्स वयं पस्सति, विपरिणामलक्खणं पस्सन्तो पि रूपक्खन्धस्स वय पस्सति । रूपक्खन्धस्स वयं पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति ” । तथा “ अविज्जासमुदया वेदनासमुदयो ति पच्चयसमुदयङ्गेन वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सति, तण्हासमुदया....कम्मसमुदया....फस्ससमुदया वेदनासमुदयो ति पच्चयसमुदयङ्गेन वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सति, निब्बत्तिलक्खणं पस्सन्तो पि वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सति । वेदनाक्खन्धस्स उदयं पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति....अविज्जानिरोधा....तण्हानिरोधा....कम्मनिरोधा....फस्सनिरोधा वेदनानिरोधो ति पच्चयनिरोधङ्गेन

वेदनाखन्धस्स वयं पस्सति । विपरिणामलक्खण पस्सन्तो पि वेदनाखन्धस्स वय पस्सति । वेदनाखन्धस्स वय पस्सन्तो इमानि पञ्च लक्खणानि पस्सति ” । वेदनाखन्धस्स विय च सञ्जा-सङ्कार-विज्जाणक्खन्धान । अयं पन विसेसो विज्जाणक्खन्धस्स फस्सट्ठाने “ नामरूपसमु-दया....नामरूपनिरोधा ” ति [पटि १।५५-५७] एवं एकेकस्स खन्धस्स उदयव्ययदस्सने दस दस कत्वा पञ्जास लक्खणानि वुत्तानि, तेसं वसेन, एवम्पि रूपस्स उदयो, एवम्पि रूपस्स वयो, एवम्पि रूपं उदेति, एवम्पि रूप वेती ति पञ्चयतो चैव खणतो च विथारेन मनसिकारं करोति ।

९८. तस्सेवं मनसिकरोतो, इति किरिमे धम्मा अहुत्वा सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती ति आणं विसदतरं होति । तस्सेवं पञ्चयतो चैव खणतो च द्वेधा उदयव्यय पस्सतो सच्च-पटिच्च-समुप्पाद-नय-लक्खणभेदा पाकटा होन्ति ।

९९. य हि सो अविज्जादिसमुदया खन्धान समुदयं, अविज्जादिनिरोधा च खन्धानं निरोधं पस्सति, इदमस्स पञ्चयतो उदयव्ययदस्सन । य पन निव्वत्तिलक्खणविपरिणामलक्खणानि पस्सन्तो खन्धानं उदयव्यय पस्सति, इदमस्स खणतो उदयव्ययदस्सनं । उप्पत्तिकखणे येव हि निव्वत्तिलक्खण, भङ्गखणे च विपरिणामलक्खण ।

१००. इच्छस्सेवं पञ्चयतो चैव खणतो च द्वेधा उदयव्यय पस्सतो पञ्चयतो उदयदस्सनेन समुदयसच्चं पाकटं होति जनकावबोधतो, खणतो उदयव्ययदस्सनेन दुक्खसच्चं पाकटं होति जातिदुक्खावबोधतो, पञ्चयतो वयदस्सनेन निरोधसच्चं पाकटं होति पञ्चयानुप्पादेन पञ्चयवत अनुप्पादावबोधतो, खणतो वयदस्सनेन दुक्खसच्चमेव पाकटं होति मरणदुक्खावबोधतो, यच्चस्स उदयव्ययदस्सन, मग्गो वायं लोकिको ति मग्गसच्च पाकटं होति तत्र सम्मोहविघाततो ।

१०१. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनुलोमपटिच्चसमुप्पादो पाकटो होति “ इमस्मि सति इदं होती ” ति [म २।३२, स २।२८, ७०, ७८ एवमादिसु] अवबोधतो, पञ्चयतो वयदस्सनेन पटिलोमपटिच्चसमुप्पादो पाकटो होति “ इमस्स निरोधा इदं निरुज्झती ” ति [म २।३२ एवमादिसु] अवबोधतो, खणतो पन उदयव्ययदस्सनेन पटिच्चसमुप्पन्ना धम्मा पाकटा होन्ति सङ्गतलक्खणावबोधतो । उदयव्ययवन्तो हि सङ्गता, तेच पटिच्चसमुप्पन्ना ति ।

१०२. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन एकत्तनयो पाकटो होति हेतुफलसम्बन्धेन सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो । अथ सुङ्गतर उच्छेददिङ्गं पजहति । खणतो उदयदस्सनेन नानत्तनयो पाकटो होति नवनवानं उप्पादावबोधतो । अथ सुङ्गतरं सस्सतदिङ्गं पजहति । पञ्चयतो चस्स उदयव्ययदस्सनेन अब्यापारनयो पाकटो होति धम्मानं अवसव्वत्तिभावावबोधतो । अथ सुङ्गतरं अत्तदिङ्गं पजहति । पञ्चयतो पन उदयदस्सनेन एवधम्मतानयो पाकटो होति पञ्चयानुरूपेण फलस्स उप्पादावबोधतो । अथ सुङ्गतर अकिरियदिङ्गं पजहति ।

१०३. पञ्चयतो चस्स उदयदस्सनेन अनत्तलक्खणं पाकटं होति धम्मानं निरीहकत्त-

पच्चपटिवद्भवुत्तितावबोधतो । खणतो उदयव्वयदस्सनेन अनिच्चलक्खणं पाकटं होति हुत्वा अभावावबोधतो, पुब्बन्तापरन्तविवेकावबोधतो च, दुक्खलक्खणम्पि पाकटं होति उदयव्वयेहि पटिपीळनावबोधतो, सभावलक्खणम्पि पाकटं होति उदयव्वयपरिच्छिन्नावबोधतो, सभावलक्खणे सङ्गतलक्खणस्स तावकालिकत्तम्पि पाकटं होति उदयक्खणे वयस्स वयक्खणे च उदयस्स अभावावबोधतो ति ।

१०४. तस्सेव पाकटीभूतसच्चपटिच्चसमुष्पादनयलक्खणभेदस्स, एवं किर नामिमे धम्मा अनुप्पन्नपुब्बा उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना निरुज्जन्तीति निच्चनवा व हुत्वा सङ्खारा उप्पहन्ति, न केवलञ्च निच्चनवा सुरियुग्गमने उस्सावविन्दु विय, उदकबुब्बुळो विय, उदके दण्डराजि विय, आरग्गो सासपो विय, विज्जुष्पादो विय च परित्तट्ठायिनो, माया-मरीचि-सुपिनन्त-अलातचक्क-गन्धव्वनगर-फेण-कदलिआदयो विय असारा निस्सारा ति चापि उप्पहन्ति । एत्तावतानेन, वयधम्ममेव उप्पज्जति, उप्पन्नञ्च वयं उपेती ति इमिना आकारेन समपञ्जास लक्खणानि पटिविज्झित्वा ठितं उदयव्वयानुपस्सनं नाम पठमतरुणविपस्सनात्राणं अधिगतं होति, यस्साधिगमा, आरद्धविपस्सको ति सङ्गं गच्छति ।

१०५. अथस्स इमाय तरुणविपस्सनाय आरद्धविपस्सकस्स दस विपस्सनूपक्खिलेसा उप्पज्जन्ति । विपस्सनूपक्खिलेसा हि पटिवेधपत्तस्स अरियसावकस्स चैव त्रिणटिपन्नकस्स च निक्खित्तकम्मज्ञानस्स कुसीतपुग्गलस्स नुप्पज्जन्ति । सम्मापटिपन्नकस्स पन युत्तपयुत्तस्स आरद्धविपस्सकस्स कुलपुत्तस्स उप्पज्जन्ति येव । कतमे पन ते दस उपक्खिलेसा ति ? ओभासो, आण, पीति, पस्सद्धि, सुख, अधिमोक्खो, पग्गहो, उपद्धान, उपेक्खा, निकन्ती ति ।

१०६. वुत्त हेतं—“कथं धम्ममुद्धव्विग्गहितमानस होति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो ओभासो उप्पज्जति, ओभासो धम्मो ति ओभासं आवज्जति, ततो विक्खेपो उद्धच्चं, तेन उद्धच्चेन विग्गहितमानसो अनिच्चतो उपद्धानं यथाभूतं नप्पजानाति, दुक्खतो....अनत्ततो उपद्धानं यथाभूतं नप्पजानाति ” । तथा “ अनिच्चतो मनसिकरोतो आण उप्पज्जति....पीति ...पस्सद्धि....सुखं ....अधिमोक्खो....पग्गहो....उपद्धान....उपेक्खा....निकन्ति उपज्जति, निकन्ति धम्मो ति निकन्ति आवज्जति, ततो विक्खेपो उद्धच्चं, तेन उद्धच्चेन विग्गहितमानसो अनिच्चतो उपद्धानं यथाभूतं नप्पजानाति, दुक्खतो....अनत्ततो उपद्धानं यथाभूतं नप्पजानाती ” ति [पटि २। १००-१] ।

१०७. तत्थ ओभासो ति विपस्सनोभासो । तस्मि उप्पन्ने योगावचरो, न वत मे इतो पुब्बे एवरूपो ओभासो उप्पन्नपुब्बो, अद्दा मग्गपत्तोस्मि, फलप्पत्तोस्मी ति, अमग्गमेव मग्गो ति, अफलमेव च फल ति गण्हाति । तस्स, अमग्गं मग्गो ति, अफल फलं ति गण्हातो विपस्सनावीधि उक्कन्ता नाम होति । सो अत्तनो मूलकम्मज्ञानं विस्सज्जेत्वा ओभासमेव अस्सादेन्तो निसीदति ।

१०८. सो खो पनायं ओभासो कस्सचि भिक्खुनो पल्लङ्कडानमत्तमेव ओभासेन्तो उपपज्जति, कस्सचि अन्तोगम्भं, कस्सचि बहिगम्भमि, कस्सचि सकलविहारं, गावुतं, अङ्गुयोजनं, योजनं, द्वियोजनं, त्रियोजनं....पे....कस्सचि पथवीतलतो याव अकनिट्ठब्रह्मलोका एकालोक कुरुमानो । भगवतो पन दससहस्रीलोकधातुं ओभासेन्तो उदपादि ।

१०९. एव वेमत्तताय चस्स इद वत्थु । चित्तलपम्बते किर द्विकुङ्गेहस्स अन्तो द्वे थेरा निसीदिंसु । त दिवसञ्च काळपक्खुपोसथो होति, मेघपटलच्छन्ना दिसा, रत्तिभागे चतुरङ्गसमन्नागतं तमं पवत्तति । अथेको थेरो आह—भन्ते, मय्हं इदानीं चैतियङ्गणमिही सीद्धान्ते पञ्चवण्णानि कुसुमानि पञ्जायन्ती ति । त इतरो आह—न अच्छरियं, आवुसो, कथेसि । मय्हं पनेतरहि महासमुदमिही योजनद्धाने मच्छकच्छपा पञ्जायन्ती ति ।

११०. अय पन विपस्सनुपकिलेसो येभुग्घेन समथविपस्सनालाभिनो उपपज्जति । सो समा-पत्तिविक्खम्भितान किलेसान असमुदाचारतो, अरहा अह ति चित्तं उपादेति । उच्चवालिक-वासी महानागत्येरो विय, हङ्कनवासी महादत्तत्येरो विय, चित्तलपम्बते निकपेन्नकपधानघरवासी चुल्लसुमनत्येरो विय च ।

१११. तत्रिद एकवत्थुपरिदीपनं । तलङ्गरवासी धम्मदिन्नत्येरो किर नाम एको पभिन्नपटि-सम्भितो महाखीणासवो महतो भिक्खुसङ्घस्स ओवाददायको अहोसि । सो एकदिवसं अत्तनो दिवाद्धाने निसीदित्वा, किं नु खो अम्हाकं आचरियस्स उच्चवालिकवासि-महानागत्येरस्स समण-भावकिञ्चं मत्थकं पत्त, नो ति आवज्जन्तो पुथुज्जनभावमेवस्स दित्वा, मयि अगच्छन्ते पुथुज्जन-कालकिरियमेव करिस्सतो ति च जत्वा इद्विया वेहासं उपपित्वा दिवाद्धाने निसिन्नस्स थेरस्स समीपे ओरोहित्वा वन्दित्वा वत्त दस्सेत्वा एकमन्तं निसीदि । किं, आवुसो धम्मदिन्न, अकाले आगतोसी ति च वुत्ते, पञ्हं, भन्ते, पुच्छितु आगतोम्ही ति आह । ततो पुच्छावुसो, जान-माना कथयिस्सामा ति वुत्ते पञ्हसहस्स पुच्छि ।

११२. थेरो पुच्छितपुच्छित असज्जमानो व कथेसि । ततो, अतितिक्खं वो, भन्ते, जाणं, कदा तुम्हेहि अयं धम्मो अधिगतो ति वुत्ते, इतो सट्ठिवस्सकाले, आवुसो ति आह । समाधिं हि, भन्ते, वल्लेया ति ? न इद, आवुसो, भारियं ति । तेन हि, भन्ते, एक हत्थि मापेया ति । थेरो सञ्चसेतं हत्थि मापेसि । इदानीं, भन्ते, यथा अयं हत्थी अश्वितकण्णो पसारितनङ्गुट्ठो सोण्डं मुखे पक्खिपित्वा भेरवं कोञ्चनादं करोन्तो तुम्हाकं अभिमुखो आगच्छति, तथा नं करोथा ति । थेरो तथा कत्वा वेगेन आगच्छतो हत्थिस्स भेरव आकारं दित्वा उड्डाय पलायितु आरब्धो । तमेनं खीणासवत्येरो हत्थं पसारेत्वा चीवरकण्णे गहेत्वा, भन्ते, खीणासवस्स सारज्ज नाम होती ति आह ।

११३. सो तमिह काले अत्तनो पुथुज्जनभावं जत्वा, अवस्सयो मे, आवुसो धम्मदिन्न, होही

ति क्त्वा पादमूले उक्कुटिकं निसीदि । भन्ते, तुम्हाकं अवस्सयो भविस्सामिच्चेवाहं आगतो, मा चिन्तयित्था ति कम्मद्धान कथेसि । थेरो कम्मद्धान गहेत्वा चङ्कमं आरुद्धं ततिये पदवारे अग्गफल अरहत्तं पापुणि । थेरो किर दोसचरितो अहोसि । एवरूपा भिक्खू ओभासे कम्पन्ति ।

११४. **आणं** ति विपस्सनाजाणं । तस्स किर रूपारूपधम्मे तुलयन्तस्स तीरयन्तस्स विस्सट्ठइन्दवजिरमिव अविहत्तवेगं तिखिणं सूरं अतिविसद जाण उप्पज्जति ।

११५. **पीती** ति विपस्सनापीति । तस्स किर तस्मिं समये, खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति अयं पञ्चविधा पीति सकलसरीरं पूरयमाना उप्पज्जति ।

११६. **पस्सद्धी** ति विपस्सनापस्सद्धि । तस्स किर तस्मिं समये रत्तिङ्गाने वा दिवाङ्गाने वा निसिन्नस्स कायचित्तानं नेव दरथो, न गारवं, न कक्खल्लता, न अकम्मञ्जता, न गेलञ्जं, न वङ्कता होति । अथ खो पनस्स कायचित्तानि पस्सद्धानि, लहूनि, मुदूनि, कम्मञ्जानि, सुविसदानि, उज्जुकानि येव होन्ति । सो इमेहि पस्सद्वादीहि अनुग्गहितकायचित्तो तस्मिं समये अमानुसिं नाम रतिं अनुभवति, य सन्धाय वुत्तं—

“ सुञ्जागारं पविट्ठस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।

अमानुसी रती होति सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

यतो यतो सम्मसति खन्धानं उदयब्बयं ।

लभती पीतिपमोज्जं अमत्तं तं विजानत्तं ” ति [ध ३७३-७४] ॥

एवमस्स इमं अमानुसिं रतिं साधयमाना लहूतादिसम्पयुत्ता पस्सद्धि उप्पज्जति ।

११७. **सुखं** ति विपस्सनासुख । तस्स किर तस्मिं समये सकलसरीरं अभिसन्दयमानं अतिपणीत्तं सुखं उप्पज्जति ।

११८. **अधिमोक्खो** ति सद्धा । विपस्सनासम्पयुत्ता येव हिस्स चित्तचेतसिकान अतिसय-पसादभूता बलवती सद्धा उप्पज्जति ।

११९. **पग्गहो** ति विरिय । विपस्सनासम्पयुत्तमेव हिस्स असिथिलमनच्चारद्धं सुपग्गहितं विरियं उप्पज्जति ।

१२०. **उपट्ठानं** ति सति । विपस्सनासम्पयुत्ता येव हिस्स सुपट्ठिता सुप्पत्तिट्ठिता निखाता अचला पच्चतराजसदिशा सति उप्पज्जति । सो यं यं ठान आवज्जति समन्नाहरति मनसिकरोति पच्चवेक्खति, तं तं ठानमस्स ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा, दिब्बचक्षुनो परलोको विय, सतिया उपट्ठाति ।

१२१. **उपेक्खा** ति विपस्सनूपेक्खा चेव आवज्जनूपेक्खा च । तस्मिं हिस्स समये सब्ब-सङ्कारेषु मञ्जत्तभूता विपस्सनूपेक्खा पि बलवती उप्पज्जति, मनोद्वारे आवज्जनूपेक्खा पि । सा

हिस्स तं तं ठानं आवज्जन्तस्स, विस्सइइन्दवजिरमिव, पत्तपुटे पक्खन्ततत्तनाराचो विय च, सूरा तिखिणा हुत्वा वहति ।

१२२. निकन्ती ति विपस्सनानिकन्ति । एवं ओभासादिपटिमण्डिताय हिस्स विपस्सनाय आलयं कुरुमाना सुखुमा सन्ताकारा निकन्ति उप्वज्जति, या निकन्तिकिलेसो ति परिग्गहेतुम्पि न सक्का होति ।

१२३. यथा च ओभासे, एव एतेसु पि अञ्जतरस्मिं उप्वन्ने योगावचरो, न वत मे इतो पुब्बे एवरूपं जाणं उप्वन्नपुब्बं....एवरूपा पीति....पस्सद्दि, सुखं, अधिमोक्खो, पग्गाहो, उपट्ठानं, उपेक्खा, निकन्ति उप्वन्नपुब्बा, अद्वा मग्गप्पत्तोस्मि, फलप्पत्तोस्मी ति अमग्गमेव मग्गो ति, अफलमेव च फलं ति गण्हाति । तस्स, अमग्गं मग्गो ति, अफलं फलं ति गण्हतो विपस्सनावीथि उक्कन्ता नाम होति । सो अत्तनो मूलकम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा निकन्तिमेव अस्सादेन्तो निसीदती ति ।

१२४. एत्थ च ओभासादयो उपकिलेसवत्थुताय उपकिलेसा ति वुत्ता, न अकुसलत्ता । निकन्ति पन उपकिलेसो चैव उपकिलेसवत्थु च । वत्थुवसेनेव चेतो दस, गाहवसेन पन सम-तिसि होन्ति ।

१२५. कथं ? मम ओभासो उप्वन्नो ति गण्हतो हि दिट्ठिगाहो होति, मनापो वत ओभासो उप्वन्नो ति गण्हतो मानगाहो, ओभासं अस्सादयतो तण्हागाहो । इति ओभासे दिट्ठिमानतण्हा-वसेन तयो गाहा, तथा सेसेसु पी ति एवं गाहवसेन समतिसि उपकिलेसा होन्ति । तेसं वसेन अकुसलो अब्यत्तो योगावचरो ओभासादिसु कम्पति, विक्खिपति, ओभासादिसु एकेक, “ एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता ” ति [म १।१३५] समनुपस्सति । तेनाहु पोराना—

“ ओभासे चैव जाणे च पीतिया च विकम्पति ।

पस्सद्दिया सुखे चैव, येहि चित्तं पवेधति ॥

अधिमोक्खे च पग्गाहे उपट्ठाने च कम्पति ।

उपेक्खावज्जनायञ्च उपेक्खाय च निकन्तिया ” ति [पटि २।१०२] ॥

१२६. कुसलो पन पण्डितो व्यत्तो बुद्धिसम्पन्नो योगावचरो ओभासादिसु उप्वन्नेसु, अयं खो मे ओभासो उप्वन्नो, सो खो पनायं अनिच्चो सङ्घतो पटिच्चसमुप्वन्नो खयधम्मो वयधम्मो विरागधम्मो निरोधधम्मो ति, इति वा तं पञ्जाय परिच्छिन्दति उपपरिक्खति । अथ वा पनस्स एवं होति—सचे ओभासो अत्ता भवेय्य, अत्ता ति गहेतुं वट्टेय्य, अनत्ता च पनायं अत्ता ति गहितो, तस्मा सो अवसवत्तनट्ठेन अनत्ता, हुत्वा अभावट्ठेन अनिच्चो, उप्पादवय-पटिपीळनट्ठेन दुक्खो ति, सब्ब अरूपसत्तके वुत्तनयेन वित्थारेतब्बं । यथा च ओभासे, एवं सेसेसु पि ।

१२७. सो एवं उपपरिक्खित्वा ओभासं, “ नेत मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता ” ति [म १।१३६] समनुपस्सति....जाण....पे....निकन्ति, “ नेत मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता ” ति समनुपस्सति । एव समनुपस्सन्तो ओभासादिसु न कम्पति न वेधति । तेनाहु पोराणा—

“ इमानि दस ठानानि पज्जा यस्स परिचिता ।

धम्मद्वच्चकुसलो होति न च विकल्पे गच्छती ” ति [पटि २।१०२] ॥

१२८. सो एव विकल्पे अगच्छन्तो त समतिसविध उपक्खिलेसजटं विजटेत्वा, ओभासा-
दयो धम्मा न मग्गो, उपक्खिलेसविमुत्त पन वीथिपटिपन्नं विपस्मनाजाणं मग्गो ति मग्गञ्च
अमग्गञ्च ववत्थपेति ।

१२९. तस्सेवं, अय मग्गो, अयं न मग्गो ति मग्गञ्च अमग्गञ्च जत्वा ठितं जाणं
मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धी ति वेदितव्वं । एत्तावता च पन तेन तिण्ण सच्चानं ववत्थानं
कतं होति ।

१३०. कथं ? दिङ्खिविसुद्धियं ताव नामरूपस्स ववत्थापनेन दुक्खसच्चस्स ववत्थानं कतं,
कङ्खावितरणविसुद्धियं पच्चयपरिग्गहणेन समुदयसच्चस्स ववत्थानं, इमिस्स मग्गामग्गजाणदस्सन-
विसुद्धियं सम्मामग्गस्स अवधारणेन मग्गसच्चस्स ववत्थानं कतं ति । एव लोकीयेनेव ताव
जाणेन तिण्णं सच्चानं ववत्थानं कतं होति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पज्जाभावनाधिकारे मग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिनिहेसो नाम
वीसतिमो परिच्छेदो ।

एकावीसतिमो परिच्छेदो

पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धिनिद्देशो

१. अङ्गं पन जाणानं वसेन सिखाप्पत्ता विपस्सना नवमञ्च सच्चानुलोमिक जाणं ति अयं पटिपदाजाणदस्सनविमुद्धि नाम । अङ्गं ति च एत्थ उपक्किळेसविमुत्तं वीथिपटिपन विपस्सनासङ्घात उदयव्वयानुपस्सनाजाण, भङ्गानुपस्सनाजाण, भयतुपङ्गानजाण, आदीनवानुपस्सनाजाण, निव्विदानुपस्सनाजाण, मुच्चितुकम्यताजाण, पटिसङ्गानुपस्सनाजाण, सङ्घारुपेक्खाजाण ति इमानि अङ्ग जाणानि वेदितव्वानि । नवम सच्चानुलोमिक जाण ति अनुलोमस्सेतं अधिवचनं । तस्मा त सम्पादेतुकामेन उपक्किळेसविमुत्तं उदयव्वयजाण आदिं कत्वा एतेसु जाणेषु योगो करणीयो ।

२. पुन उदयव्वयजाणे योगो किमत्थियो ति चे,— लक्खणसल्लक्खणत्थो । उदयव्वयजाण हि हेड्डा दसहि उपक्किळेसेहि उपक्किलिड्डं हुत्वा याथावसरसतो तिलक्खणं सल्लक्खेतु नासक्खि, उपक्किळेसविमुत्तं पन सक्कोति, तस्मा लक्खणसल्लक्खणत्थमेत्थ पुन योगो करणीयो ।

३. लक्खणानि पन किस्स अमनसिकारा, केन पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठहन्ति ? अनिच्चलक्खणं ताव उदयव्वयानं अमनसिकारा, सन्ततिया पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठाति । दुक्खलक्खणं अभिण्हसपटिपीळनस्स अमनसिकारा, इरियापथेहि पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठाति । अनत्तलक्खणं नानाधातुविनिब्भोगस्स अमनसिकारा, घनेन पटिच्छन्नत्ता न उपट्ठाति ।

४. उदयव्वय पन परिग्गहेत्वा सन्ततिया विकोपिताय अनिच्चलक्खण याथावसरसतो उपट्ठाति । अभिण्हसपटिपीळन मनसिकत्वा इरियापथे उग्घाटिते दुक्खलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति । नानाधातुयो विनिब्भुजित्वा घनविनिब्भोगे कते अनत्तलक्खण याथावसरसतो उपट्ठाति ।

५. एत्थ च, अनिच्चं अनिच्चलक्खण, दुक्खं दुक्खलक्खण, अनत्ता अनत्तलक्खण ति अयं विभागो वेदितव्वो ।

६. तत्थ अनिच्चं ति खन्धपञ्चक । कस्मा ? उप्पादवयवञ्जथत्तभावा, हुत्वा अभावतो वा । उप्पादवयवञ्जथत्तं अनिच्चलक्खणं, हुत्वा अभावसङ्घातो वा आकारविकारो ।

७. “यदनिच्च तं दुक्खं” ति [स ३।२२ एवमादिसु] वचनतो पन तदेव खन्धपञ्चकं दुक्खं । कस्मा ? अभिण्हपटिपीळना । अभिण्हपटिपीळनाकारो दुक्खलक्खणं ।

८. “यं दुक्खं तदनत्ता” ति [स ३।२२ एवमादिसु] पन वचनतो तदेव खन्धपञ्चकं अनत्ता । कस्मा ? अवसवत्तनतो । अवसवत्तनाकारो अनत्तलक्खणं ।

९. तयिदं सब्बस्मि अयं योगावचरो उपक्खिलेसविमुत्तेन वीथिपटिपन्नविपस्सनासङ्गातेन उदयव्वयानुपस्सनाजाणेन याथावसरसतो सल्लक्खेति ।

१०. तस्सेव सल्लक्खेत्वा पुनप्पुन, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति रूपारूपधम्मं तुलयतो तीर-
यतो तं जाण तिक्ख हुत्वा वहति, सङ्कारा लहुं उपट्ठहन्ति, जाणे तिक्खे वहन्ते सङ्कारेसु लहुं
उपट्ठहन्तेसु उप्पादं वा ठितिं वा पवत्त वा निमित्त वा न सम्पापुणाति, खयवयभेदनरोधे येव
सति सन्तिहति ।

११. तस्स, एवं उप्पजित्वा एव नाम सङ्कारगतं निरुज्झती ति पस्सतो एकस्मि ठाने
भङ्गानुपस्सना नाम विपस्सनाजाण उप्पज्जति य सन्धाय वुत्त—“ कथं आरम्मण पटिसङ्गा
भङ्गानुपस्सने पज्जा विपस्सने जाण ? रूपारम्मणता चित्तं उप्पजित्वा भिज्जति, तं आरम्मणं
पटिसङ्गा तस्स चित्तस्स भङ्ग अनुपस्सति । अनुपस्सती ति कथं अनुपस्सति ? अनिच्चतो अनुपस्सति
नो निच्चतो, दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्ततो अनुपस्सति नो अत्ततो, निब्बिन्दति
नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति, निरोधेति नो समुदेति, पटिनिस्सज्जति नो आदियति ।
अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्ज पज्जहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्ज... अनत्ततो अनुपस्सन्तो
अत्तसज्ज....निब्बिन्दतो नन्दि....विरज्जन्तो रागं....निरोधेन्तो समुदय....पटिनिस्सज्जन्तो
आदानं पज्जहति । वेदनारम्मणता....सज्जारम्मणता....सङ्कारारम्मणता....विज्जाणारम्मणता
....चक्खा....पे ...जरामरणारम्मणता चित्तं उप्पजित्वा भिज्जति....पे.... पटिनिस्सज्जन्तो
आदानं पज्जहति ।

वत्थुसङ्कमना चेव पज्जाय च विवट्ठना ।

आवज्जनावल्लेखेव पटिसङ्गा विपस्सना ॥

आरम्मणअन्वयेन उभो एकवत्थाना ।

निरोधे अधिमुत्तता वयल्लक्खणविपस्सना ॥

आरम्मणञ्च पटिसङ्गा भङ्गञ्च अनुपस्सति ।

सुज्जतो च उपट्ठानं, अधिपज्जाविपस्सना ॥

कुसलो तीसु अनुपस्सनासु चत्तसो च विपस्सनासु ।

तथो उपट्ठाने कुसलता नानादिहिसु न कम्पती ति ॥

तं ज्ञातहेन जाण, पजाननहेन पज्जा, तेन वुच्चति आरम्मणं पटिसङ्गा भङ्गानुपस्सने पज्जा
विपस्सने जाण ” ति [पटि १।५७-५८] ।

१२. तथ आरम्मणं पटिसङ्गा ति यं किञ्चि आरम्मण पटिसङ्गाय । जानित्वा, खयतो
वयतो दिस्वा ति अत्थो । **भङ्गानुपस्सने पज्जा** ति तस्स आरम्मणं खयतो वयतो पटिसङ्गाय

उपपन्नस्स जाणस्स भङ्गं अनुपस्सने या पज्जा, इदं विपस्सने जाणं ति वुत्तं, तं कथं होती ति ? अयं ताव कथेतुकम्यतापुञ्छाय अत्थो ।

१३. ततो यथा तं होति त दस्सेतुं रूपारम्भणता ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपारम्भणता चित्तं उपपज्जित्वा भिज्जती ति रूपारम्भण चित्त उपपज्जित्वा भिज्जति । अथ वा, रूपारम्भणभावे चित्तं उपपज्जित्वा भिज्जती ति अत्थो । तं आरम्भणं पटिसङ्गा ति तं रूपारम्भण पटिसङ्गाय । जानित्वा, खयतो वयतो दिस्वा ति अत्थो । तस्स चित्तस्स भङ्गं अनुपस्सती ति येन चित्तेन तं रूपारम्भण खयतो वयतो दिट्ठं, तस्स चित्तस्स अपरेन चित्तेन भङ्गं अनुपस्सती ति अत्थो । तेनाहु पोरणा—“ जातञ्च जाणञ्च उभो पि विपस्सती ” ति [ ] ।

१४. एत्थ च अनुपस्सती ति अनु अनु पस्सति । अनेकेहि आकारोहि पुनप्पुनं पस्सती ति अत्थो । तेनाह—“ अनुपस्सती ति कथं अनुपस्सति ? अनिच्चतो अनुपस्सती ” ति आदि ।

१५. तत्थ यस्मा भङ्गो नाम अनिच्चताय परमा कोटि, तस्मा सो भङ्गानुपस्सको योगाव-चरो सत्त्वं सङ्कारगतं अनिच्चतो अनुपस्सति नो निच्चतो । ततो अनिच्चस्स दुक्खत्ता, दुक्खस्स अनत्तत्ता, तदेव दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्तत्तो अनुपस्सति नो अत्ततो ।

१६. यस्मा पन य अनिच्चं दुक्खमनत्ता, न तं अभिनन्दितत्त्वं, यच्च अनभिनन्दितत्त्वं, न तत्थ रज्जितत्त्वं, तस्मा एतस्मिं भङ्गानुपस्सनानुसारेण, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति दिट्ठे सङ्कारगते निब्विन्दति नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति । सो एव अरज्जन्तो लोकिकेनेव ताव जाणेन रागं निरोधेति नो समुदेति । समुदय न करोती ति अत्थो ।

१७. अथ वा, सो एवं विरत्तो यथा दिट्ठं सङ्कारगत तथा अदिट्ठमपि अन्वयजाणवसेन निरोधेति नो समुदेति, निरोधतो व मनसिकरोति । निरोधमेव पस्सति नो समुदयं ति अत्थो ।

१८. सो एवं पटिपन्नो पटिनिस्सज्जति नो आदियति । किं वुत्तं होति ? अयमपि अनिच्चादिअनुपस्सना तदङ्गवसेन सद्दिग्गं खन्धाभिसङ्कारोहि किलेसान परिचजनतो, सङ्गतदोस-दस्सेनेन च तव्विपरीते निब्वाने तज्जितताय पक्खन्दनतो, परिच्चागपटिनिस्सग्गो चेव पक्खन्दन-पटिनिस्सग्गो चा ति वुत्तति । तस्मा ताव समन्नागतो भिक्खु यथावुत्तेन नयेन किलेसे परिचजति, निब्वाने च पक्खन्दति, नापि निब्वत्तनवसेन किलेसे आदियति, न अदोसदस्सितावसेन सङ्घातारम्भणं । तेन वुत्तति, पटिनिस्सज्जति नो आदियती ति ।

१९. इशानिस्स तेहि जाणेहि येसं धम्मानं पहाण होति, तं दस्सेतुं, अनिच्चतो अनु-पस्सन्तो निच्चसज्जं पजहती ति आदि वुत्तं । तत्थ नन्दि ति सप्पीतिकं तण्हं । सेसं वुत्तनयमेव ।

२०. गाथासु पन, वत्थुसङ्कमना ति, रूपस्स भङ्ग दिस्वा पुन येन चित्तेन भङ्गो दिडो, तस्सापि भङ्गदस्सनवमेन पुरिमवत्थुतो अञ्जवत्थुसङ्कमना । पञ्चाय च विवट्टना ति उदय पढाय वये सन्तिडना । आवज्जनावलञ्चेवा ति रूपस्स भङ्ग दिस्वा पुन भङ्गारम्मणस्स चित्तस्स भङ्गदस्सनत्थ अनन्तरमेव आवज्जनसमत्थता । पटिसङ्का विपस्सना ति एसा आरम्मण-पटिसङ्का भङ्गानुपस्सना नाम ।

२१. आरम्मणअन्वयेन उभो एकववत्थाना ति पच्चकखतो दिडस्स आरम्मणस्स अन्वयेन, अनुगमनेन, यथा इदं, तथा अतीते पि सङ्खारगतं भिज्जित्थ, अनागते पि भिज्जिस्सती ति एवं उभिन्नं एकसभावेनेव ववत्थापन ति अत्थो । वुत्तप्पि चेत पोरणेहि—

“ सविज्जमानमिह विसुद्धदस्सतो तदन्वयं नेति अतीतनागते ।

सब्बे पि सङ्खारगता पलोकिनो उस्सावविन्दु सुरिये व उग्गते ” ति [ ] ॥

२२. निरोधे अधिमुत्तता ति एव उभिन्नं भङ्गवसेन एकववत्थान कत्वा तस्मिं येव भङ्गसङ्काते निरोधे अधिमुत्तता । तग्गरुता तन्निजता तप्पोणता तप्पभारता ति अत्थो । वय-लक्खणविपस्सना ति, एसा वयलक्खणविपस्सना नामा ति वुत्तं होति ।

२३. आरम्मणञ्च पटिसङ्का ति पुरिमञ्च रूपादिआरम्मण जानित्वा । भङ्गञ्च अनु-पस्सती ति तस्सारम्मणस्स भङ्ग दिस्वा तदारम्मणस्स चित्तस्स भङ्ग अनुपस्सति ।

२४. सुञ्जतो च उपट्ठानं ति तस्सेवं भङ्गं अनुपस्सतो, सङ्खारा व भिज्जन्ति, तेसं भेदो मरण, न अञ्जो कोचि अत्थी ति सुञ्जतो उपट्ठानं इज्झति । तेनाहु पोरणा—

“ खन्वा निरुज्झन्ति न चत्थि अञ्जो खन्वान भेदो मरण ति वुच्चति ।

तेस खय पस्सति अप्पमत्तो मण्णि व विज्झ वज्जिरेन योनिस्सो ” ति [ ] ॥

२५. अधिपञ्चाविपस्सना ति, या च आरम्मणपटिसङ्का, या च भङ्गानुपस्सना, यञ्च सुञ्जतो उपट्ठानं, अयं अधिपञ्चाविपस्सना नामा ति वुत्तं होति ।

२६. कुसलो तीसु अनुपस्सनाम् ति अनिच्चानुपस्सनादिसु तीसु छेको भिक्खु । चतस्सो च विपस्सनाम् ति निव्विदादिसु च चतूषु विपस्सनासु । तयो उपट्ठाने कुसलता ति, खयतो वयतो सुञ्जतो ति इमस्मिञ्च तिविधे उपट्ठाने कुसलताय । नानादिट्ठिसु न कम्पती ति सस्सतदिट्ठिआदिसु नानप्पकारासु दिट्ठिसु न वेधति ।

२७. सो एवं अवैधमानो, अनिरुद्धमेव निरुज्झति, अभिन्नमेव भिज्जती ति पवत्तमनसिकारो, दुब्बलभाजनस्स विय भिज्जमानस्स, सुखुमरजस्सेव विष्पकिरियमानस्स, तिलानं विय भिज्जमानानं सब्बसङ्खारान उप्पादट्ठितिवत्तानिमित्तं विस्सजित्वा भेदमेव पस्सति । सो, यथा नाम चक्खुमा पुरिसो पोक्खरणीतीरे वा नदीतीरे वा ठितो थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकपिठे महन्तमहन्तानि उदकबुब्बुलकानि उपपजित्वा उपपजित्वा सीधं सीधं भिज्जमानानि पस्सेय्य, एवमेव सब्बे सङ्खारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती ति पस्सति । एवरूपं हि योगावचरं सन्धाय वुत्तं भगवता—

“ यथा बुब्बुलकं पस्से यथा पस्से मरीचिक ।

एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सती ” ति [ध १७०] ॥

२८. तस्सेवं, सब्बे सङ्खारा भिज्जन्ति भिज्जन्ती ति अभिण्हं पस्सतो अट्ठानिससपरिवारं भङ्गानुपस्सनाजाणं बलपत्तं होति । तत्रिमे अट्ठानिससा—भवदिट्ठिप्पहान, जीवितानिकन्ति-परिच्चागो, सदा युत्तपयुत्तता, विसुद्धाजीविता, उस्सुकप्पहानं, विगतभयता, खन्तिसोरस्वपटिलाभो, अरतिरतिसहनता ति । तेनाहु पोराणा—

“ इमानि अट्ठ गुणमुत्तमानि दिस्वा तर्हि सम्मसति पुनप्पुनं ।

आदित्तचेलसिरसूपमो मुनि भङ्गानुपस्सी अमतस्स पत्तिया ” ति [ ] ॥

भङ्गानुपस्सनाजाण निष्ठित ।

२९. तस्सेवं सब्बसङ्खारानं खयवयभेदनिरोधारम्भणं भङ्गानुपस्सनं आसेक्कतस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु पभेदका सङ्खारा, सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिस्सस सीह-व्यगघ-दीपि-अच्छ-तरच्छ-यक्ख-रक्खस-चण्डगोण-चण्डकुक्कुर-पभिन्नमदचण्ड-हत्थि-घोरआसीविस-असानविचक्क-सुसान-रणभूमि-जलितअङ्गारकासुआदयो विय महाभयं हुत्वा उपट्ठहन्ति । तस्स, अतीता सङ्खारा निरुद्धा, पच्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागते निब्बत्तनकसङ्खारा पि एवमेव निरुज्झिस्सन्ती ति पस्सतो एतस्मिं ठाने भयतुपट्टानञ्जाणं नाम उप्पज्जति ।

३०. तत्रायं उपमा । एकस्सा किर इत्थिया तयो पुत्ता राजापराधिका । तेसं राजा सीस-च्छेदं आणापेसि । सा पुत्तेहि सद्धि आघातन अगमासि । अथस्सा जेड्ढपुत्तस्स सीसं छिन्दित्वा मज्झिमस्स छिन्दितु आरंभिसु । सा जेड्ढस्स सीसं छिन्न मज्झिमस्स च छिज्जमान दिस्वा कनिट्ठम्हि आलय विस्सज्जि, अयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति । तस्सा इत्थिया जेड्ढ-पुत्तस्स छिन्नसीसदस्सनं विय योगिनो अतीतसङ्खारानं निरोधदस्सन, मज्झिमस्स छिज्जमानसीस-दस्सन विय पच्चुप्पन्नानं निरोधदस्सन, अयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति कनिट्ठपुत्तम्हि आलयविस्सज्जनं विय, अनागते पि निब्बत्तनकसङ्खारा भिज्जिस्सन्ती ति अनागतानं निरोधदस्सनं । तस्सेवं पस्सतो एतस्मिं ठाने उप्पज्जति भयतुपट्टानं जाणं ।

३१. अपरा पि उपमा । एका किर पूतिपजा इत्थि दस दारके विजायि । तेसु नव मता, एको हत्थगतो मरति, अपरो कुच्छियं । सा नव दारके मते दसमञ्च मिथ्यमानं दिस्वा कुच्छिगते आलयं विस्सज्जि, आयम्पि एतेसं येव सदिसो भविस्सती ति । तत्थ तस्सा इत्थिया नवन्नं दारकानं मरणानुस्सरण विय योगिनो अतीतसङ्खारानं निरोधदस्सन, हत्थगतस्स मिथ्यमान-भावदस्सनं विय योगिनो पच्चुप्पन्नानं निरोधदस्सनं, कुच्छिगते आलयविस्सज्जनं विय अनागतानं निरोधदस्सनं । तस्सेव पस्सतो एतस्मिं खणे उप्पज्जति भयतुपट्टानं जाण ।

३२. भयतुपडानआणं पन भायति, न भायती ति ? न भायति । तं हि, अतीता सङ्कारा निरुद्धा, पञ्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागता निरुज्झिस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति । तस्मा यथा नाम चक्खुमा पुरिसो नगरद्वारे तिस्सो अङ्गारकासुयो ओलोकयमानो सयं न भायति, केवलं हिस्स, ये ये एत्थ निपतिस्सन्ति, सब्बे अनप्पक दुक्खमनुभविस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति, यथा वा पन चक्खुमा पुरिसो, खदिरसूलं अयोसूलं सुवण्णसूलं ति पटिपाटिया ठपितं सूलत्तयं ओलोकयमानो सय न भायति, केवलं हिस्स, ये ये इमेसु सूलेषु निपतिस्सन्ति, सब्बे अनप्पकं दुक्खमनुभविस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति, एवमेव भयतुपडानआणं सयं न भायति, केवलं हिस्स, अङ्गारकासुत्तयसदिसेसु सूलत्तयसदिसेसु च तीसु भवेसु अतीता सङ्कारा निरुद्धा, पञ्चुप्पन्ना निरुज्झन्ति, अनागता निरुज्झिस्सन्ती ति तीरणमत्तमेव होति ।

३३. यस्मा पनस्स केवलं सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगता सङ्कारा व्यसनापन्ना सप्पटिभया हुत्वा भयतो उपडहन्ति, तस्मा भयतुपडान ति वुच्चति । एवं भयतो उपडाने पनस्स अयं पाळि—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो किं भयतो उपडति ? दुक्खतो ...अनत्ततो मनसिकरोतो किं भयतो उपडती ति ? अनिच्चतो मनसिकरोतो निमित्तं भयतो उपडति । दुक्खतो मनसिकरोतो पवत्तं भयतो उपडति । अनत्ततो मनसिकरोतो निमित्तञ्च पवत्तञ्च भयतो उपडती ” ति [पटि २।६३] ।

३४. तत्थ निमित्तं ति सङ्कारनिमित्तं । अतीतानागतपञ्चुप्पन्नानं सङ्कारानमेवेतं अधिवचनं । अनिच्चतो मनसिकरोन्तो हि सङ्कारानं मरणमेव पस्सति । तेनस्स निमित्तं भयतो उपडति । पवत्तं ति रूपारूपभवपवति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो हि सुखसम्मताय पि पवत्तिया अभिण्ह-पटिपीळनभावमेव पस्सति । तेनस्स पवत्तं भयतो उपडति । अनत्ततो मनसिकरोन्तो पन उभयम्पेत सुज्जं गामं विय, मरीचि-गन्धब्बनगरादीनि विय च रित्तं तुच्छं सुज्जं अस्सामिकं अपरिणायकं पस्सति । तेनस्स निमित्तञ्च पवत्तञ्च उभय भयतो उपडती ति ।

भयतुपडानआणं निड्ढितं ।

३५. तस्स तं भयतुपडानआणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-ठिति-सत्तावासेसु नेव ताण, न लेण, न गति, न पटिसरणं पञ्जायति, सब्बभव-योनि-गति-ठिति-निवासगतेसु सङ्कारेसु एकसङ्कारे पि पथना वा परामासो वा न होति, तयो भवा वीतच्चिकङ्गारपुण्णअङ्गारकासुयो विय, चत्तारो महाभूता घोरविसा आसीविसा विय, पञ्चक्खन्धा उक्खित्तासिका वधका विय, छ अज्झत्तिकायतनानि सुज्जो गामो विय, छ बाहिरायतनानि गामघातकचोरा विय, सत्त विज्जणड्डितियो नव च सत्तावासा एकादसहि अग्गीहि आदित्ता सम्पज्जलिता सजोतिभूता विय च, सब्बे सङ्कारा गण्डभूता रोगभूता सल्लभूता अघभूता आबाधभूता विय च निरस्सादा नीरसा महाआदीनवरासीभूता हुत्वा उपडहन्ति ।

३६. कथं ? सुखेन जीवितुकामस्स भीरुकपुरिस्स रमणीयाकारसण्ठितम्पि सवाळकमिव वनगहनं, ससद्दूला विय गुहा, सगाहरक्खसं विय उदक, समुस्सितखग्गा विय पच्चथिका, सविसं विय भोजनं, सचोरो विय मग्गो, आदित्तमिव अगारं, उय्युत्तसेना विय रणभूमि । यथा हि सो पुरिसो एतानि सवाळक-वनगहनादीनि आगम्म भीतो संविग्गो लोमहट्ठजातो समन्ततो आदीनवमेव पस्सति, एवमेवायं योगावचरो भङ्गानुपस्सनावसेन सब्बसङ्कारेसु भयतो उपडित्तो समन्ततो नीरसं निरस्सादं आदीनवमेव पस्सति ।

३७. तस्सेवं पस्सतो आदीनवजाणं नाम उप्पन्नं होति, यं सन्धाय इदं वुत्तं—
“ कथं भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाणं ? उप्पादो भयं ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाणं । पवत्तं भयं ति....निमित्तं भयं ति....आयूहना भयं ति....पटिसन्धिं भयं ति....गतिं भयं ति....निव्वत्तिं भयं ति....उपपत्तिं भयं ति....जातिं भयं ति....जरा भयं ति....व्याधिं भयं ति....मरणं भयं ति....सोको भयं ति....परिदेवो भयं ति....उपायासो भयं ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाण । अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो खेमं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो भयं अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो भयं अनुपायासो खेमं ति सन्तिपदे जाण । उप्पादो दुक्खं ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाण, पवत्तं....पे....उपायासो दुक्खं ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाण । अनुप्पादो सुखं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो सुखं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो दुक्खं अनुप्पादो सुखं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो दुक्खं अनुपायासो सुखं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सामिसं ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो सामिसं ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सामिसं अनुप्पादो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो सामिसं अनुपायासो निरामिसं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सङ्कारा ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाणं । पवत्तं....पे....उपायासो सङ्कारा ति भयतुपट्ठाने पज्जा आदीनवे जाणं । अनुप्पादो निव्वानं ति सन्तिपदे जाण, अप्पवत्तं....पे....अनुपायासो निव्वानं ति सन्तिपदे जाणं । उप्पादो सङ्कारा अनुप्पादो निव्वानं ति सन्तिपदे जाणं, पवत्तं....पे....उपायासो सङ्कारा अनुपायासो निव्वानं ति सन्तिपदे जाणं ।

उप्पादञ्च पवत्तञ्च निमित्तं दुक्खं ति पस्सति ।

आयूहनं पटिसन्धिं, जाणं आदीनवे इदं ॥

अनुप्पादं अप्पवत्तं अनिमित्तं सुखं ति च ।

अनायूहनं अप्पटिसन्धिं, जाणं सन्तिपदे इदं ॥

आदीनवे जाणं पञ्च ठानेसु जायति ।

पञ्च ठाने सन्तिपदे, दसत्राणे पजानाति ।

द्वित्रं आणानं कुसलता नानादिङ्गिषु न कम्पती ति ॥

तं जातङ्गेन आणं पजाननङ्गेन पञ्चा, तेन बुच्चति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे आणं ” ति [पटि १।५९-६०] ।

३८. तथ उप्पादो ति पुरिमकम्मपच्चया इध उप्पत्ति । पवत्तं ति तथा उप्पन्नस्स पवत्ति । निमित्तं ति सत्त्वम्पि सङ्खारनिमित्तं । आयूहना ति आर्यति पटिसन्धिहेतुभूतं कम्म । पटिसन्धी ति आर्यति उप्पत्ति । गती ति याय गतिया सा पटिसन्धि होति । निब्बत्ती ति खन्धानं निब्बत्तनं । उपपत्ती ति, “समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा” ति [धम्म २२४] एव बुत्ता विपाक-पवत्ति । जाती ति जरादीन पच्चयभूता भवपच्चया जाति । जराव्याधिमरणादयो पाकटा एव ।

३९. एत्थ च उप्पादादयो पञ्चैव आदीनवत्राणस्स कथुवसेन बुत्ता, सेसा तेसं वेवचन-वसेन । निब्बत्ति जाती ति इदं हि द्वय उप्पादस्स चेव पटिसन्धिया च वेवचन, गति उपपत्ती ति इदं द्वयं पवत्तस्स, जरादयो निमित्तस्सा ति । तेनाह—

“उप्पादञ्च पवत्तञ्च निमित्तं दुक्खं ति पस्सति ।

आयूहनं पटिसन्धि, आणं आदीनवे इदं ” ति ॥ च,

“आदीनवे आणं पञ्च ठानेषु जायती ” ति [२१।३७] च ।

४०. अनुप्पादो खेमं ति सन्तिपदे आणं ति आदि पन आदीनवत्राणस्स पटिपक्ख-त्राणदस्सनत्थं बुत्तं । भयतुपट्टानेन वा आदीनव दिस्वा उच्चिग्गहदयानं, अभयम्पि अत्थि खेमं निरादीनव ति अस्सासजननत्थम्पि एतं बुत्तं । यस्मा वा पनस्स उप्पादादयो भयतो सुपट्ठिता होन्ति, तस्स तप्पटिपक्खनिन्न चित्तं होति, तस्मा भयतुपट्टानवसेन सिद्धस्स आदीनवत्राणस्स आनिससदस्सनत्थम्पेत्तं बुत्तं ति वेदितव्वं ।

४१. एत्थ च य भयं त यस्मा नियमतो दुक्खं, यञ्च दुक्खं, तं वट्ठामिस-लोकामिस-किलेसामिसेहि अविप्पमुत्तत्ता सामिसमेव, यञ्च सामिस, तं सङ्खारमत्तमेव, तस्मा, उप्पादो दुक्खं ति भयतुपट्टाने पञ्चा आदीनवे आणं ति आदि बुत्तं । एवं सन्ते पि, भयाकारेण दुक्खाकारेण सामिसाकारेण ति एव आकारनानत्ततो पवत्तिवसेनेत्थं नानत्तं वेदितव्वं ।

४२. दस आणे पजानाती ति, आदीनवत्राणं पजानन्तो, उप्पादादिवत्थुकानि पञ्च, अनुप्पादादिवत्थुकानि पञ्चा ति दस आणानि पजानाति पटिविज्झति सच्छिकरोति । द्वित्रं आणानं कुसलता ति, आदीनवत्राणस्स चेव सन्तिपदत्राणस्स चा ति इमेसं द्वित्रं कुसलताय । नानादिङ्गिषु न कम्पती ति परमदिङ्घम्मनिब्बानादिवसेन पवत्तासु दिङ्गिषु न वेधति । सेसमेत्थ उत्तानमेवा ति ।

आदीनवानुपस्सनात्राणं निङ्गितं ।

४३. सो एव सब्बसङ्खारे आदीनवतो पस्सन्तो सब्बभव-योनि-गति विञ्जाणाड्ढिति-सत्तावास-गते सभेदके सङ्खारगते निब्विन्दति उक्कण्ठति नाभिरमति । सेय्यथा पि नाम चित्तकूटपव्वतपादा-भिरतो सुवण्णराजहसो असुचिहि चण्डालगामद्वारआवाटे नाभिरमति, सत्तसु महासरेसु येव अभिरमति, एवमेव अयम्पि योगिराजहसो सुपरिदिट्ठादीनवे सभेदके सङ्खारगते नाभिरमति, भावनारामताय पन भावनारतिया समन्नागतत्ता सत्तसु अनुपस्सनासु येव रमति । यथा च सुवण्णपङ्करे पक्खित्तो सीहो मिगराजा नाभिरमति, तियोजनसहस्सवित्थते पन हिमवन्ते येव रमति, एवमय योगिसीहो तिविधे सुगतिभवे पि नाभिरमति, तीसु पन अनुपस्सनासु येव रमति । यथा च सब्बसेतो सत्तप्पतिट्ठो इट्ठिमा वेहासङ्गमो छद्दन्तो नागराजा नगरमञ्चे नाभिरमति, हिमवति छद्दन्तदहगहने येव अभिरमति, एवमयं योगिवरवारणो सब्बस्मिम्पि सङ्खारगते नाभिरमति, अनुप्पादो खेम ति आदिना नयेन दिट्ठे सन्तिपदे येव अभिरमति, तन्निन्नतप्पोण-तप्पम्भारमानसो होती ति ।

निब्विदानुपस्सनाजाणं निट्ठितं ।

४४. त पनेतं पुरिमेन जाणद्वयेन अत्थतो एक । तेनाहु पोराणा—“ भयतुपट्ठानं एकमेव तीणि नामानि लभति । सब्बसङ्खारे भयतो अहसा ति भयतुपट्ठान नाम जातं । तेसु येव सङ्खारेसु आदीनवं उप्पादेसी ति आदीनवानुपस्सना नाम जात । तेसु येव सङ्खारेसु निब्विन्दमानं उप्पन्नं ति निब्विदानुपस्सना नाम जातं” ति [ ] । पाळियम्पि वुत्तं—“या च भयतुपट्ठाने पञ्जा, यच्च आदीनवे जाणं, या च निब्विदा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६३] ।

४५. इमिना पन निब्विदाजाणेन इमस्स कुत्तपुत्तस्स निब्विन्दन्तस्स उक्कण्ठन्तस्स अनभिरमन्तस्स सब्बभव-योनि-गति-विञ्जाणाड्ढिति-सत्तावासगतेसु सभेदकेसु सङ्खारेसु एकसङ्खारे पि चित्तं न सज्जति, न लग्गति, न वज्झति, सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकाम निस्सरितुकाम होति ।

४६. यथा किं ? यथा नाम जालम्भन्तरगतो मच्छो, सप्पमुखगतो मण्डुको, पङ्क-पक्खित्तो वनकुक्कुटो, दळ्ढपासवसगतो मिगो, अहितुण्डिकहत्थगतो सप्पो, महापङ्कपक्खन्तो कुज्जरो, सुपण्णमुखगतो नागराजा, राहुमुखविट्ठो चन्दो, सपत्तपरिवारितो पुरिसो ति एवमादयो ततो ततो मुञ्चितुकामा निस्सरितुकामा व होन्ति, एवं तस्स योगिनो चित्तं सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकामं निस्सरितुकामं होति । अथस्स एवं सब्बसङ्खारेसु विगतालयस्स सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुकामस्स उप्पज्जति मुञ्चितुकम्यताजाणं ति ।

मुञ्चितुकम्यताजाणं निट्ठितं ।

४७. सो एवं सब्बभव-योनि-गति ठिति-निवासगतेहि सभेदकेहि सङ्खारेहि मुञ्चितुकामो सब्बस्मा सङ्खारगता मुञ्चितुं पुन ते येव सङ्खारे पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन तिलक्खणं आरोपेत्वा परिगण्हाति ।

४८. सो सब्बसङ्खारे अनच्चन्तिकतो, तावकालिकतो, उप्पादवयपरिच्छिन्नतो, पलोकतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, विभवतो, सङ्गततो, मरणधम्मतो ति आदीहि कारणेहि अनिच्चा ति पस्सति । अभिण्हपटिपीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, ईतितो, उपइवतो, भयतो, उपसग्गतो, अताणतो, अलेणतो, असरणतो, आदीनवतो, अघमूलतो, वधकतो, सासवतो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, व्याधिधम्मतो, सोकधम्मतो, परिदेवधम्मतो, उपायासधम्मतो, सङ्किलेसिकधम्मतो ति आदीहि कारणेहि दुक्खा ति पस्सति । अजञ्जतो, दुग्गन्धतो, जेगुच्छतो, पटिक्कलतो, अमण्डनहततो, विरूपतो, बीभच्छतो ति आदीहि कारणेहि दुक्खलक्खणस्स परिवारभूततो अमुमतो पस्सति । परतो, रिक्ततो, तुच्छतो, सुञ्जतो, अस्सामिकतो, अनिस्सरतो, अवसवत्तितो ति आदीहि कारणेहि अनत्ततो पस्सति । एवं हि पस्सतानेन तिलक्खण आरोपेत्वा सङ्खारा परिग्गहिता नाम होन्ति ।

४९. कस्मा पनायमेते एवं परिगण्हाती ति ? मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं । तत्रायं उपमा । एको किर पुरिसो, मच्छे गहेस्सामी ति मच्छखिप गहेत्वा उदके ओसापेसि । सो खिपमुखेन हत्थं ओतरेत्वा अन्तोउदके सप्पं गीवाय गहेत्वा, मच्छो मे गहितो ति अत्तमनो अहोसि । सो, महा वत मया मच्छो लद्धो ति उक्खिपित्वा पस्सन्तो सोवत्थिकत्तयदस्सनेन, सप्पो ति सज्जानित्वा भीतो आदीनव दिस्वा गहणे निव्विन्दो मुञ्चितुकामो हुत्वा मुञ्चनस्स उपायं करोन्तो अगगनङ्गुद्धतो पडाय हत्थ निव्वेदेत्वा बाहं उक्खिपित्वा उपरिसीसे द्वे तयो वारे आविज्झित्वा सप्प दुब्बल कत्वा, गच्छ दुइसप्पा ति निस्सज्जित्वा वेगेन तळाकपाळिं आरुह्, महन्तस्स वत भो सप्पस्स मुखतो मुत्तोम्ही ति आगतमग्ग ओलोकयमानो अडासि ।

५०. तत्थ तस्स पुरिसस्स, मच्छो ति सप्प गीवाय गहेत्वा तुड्कालो विय इमस्सापि योगिनो आदितो व अत्तभाव पटिलभित्वा तुड्कालो । तस्स खिपमुखतो सीसं नीहरित्वा सोवत्थिकत्तयदस्सन विय इमस्स घनविनिव्वभोगं कत्वा सङ्खारेसु तिलक्खणदस्सन । तस्स भीतकालो विय इमस्स भयतुपडानजाणं, ततो आदीनवदस्सन विय आदीनवानुपस्सनाजाणं, गहणे निव्विन्दन विय निव्विदानुपस्सनाजाण, सप्प मुञ्चितुकामता विय मुञ्चितुकम्पताजाणं, मुञ्चनस्स उपायकरण विय पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन सङ्खारेसु तिलक्खणारोपनं । यथा हि सो पुरिसो सप्प आविज्झित्वा दुब्बल कत्वा निवत्तेत्वा ढसितुं असमत्थभाव पापेत्वा सुमुत्तं मुञ्चति, एवमयं योगावचरो तिलक्खणारोपनेन सङ्खारे आविज्झित्वा दुब्बले कत्वा पुन निच्च-सुख-सुभ-अत्ताकारेन उपड्ढातु असमत्थत्तं पापेत्वा सुमुत्तं मुञ्चति । तेन वुत्तं—मुञ्चनस्स उपायसम्पादनत्थं एवं परिगण्हाती ति ।

५१. एत्तावतास्स उप्पन्नं होति पटिसङ्खाजाणं यं सन्धाय वुत्तं—“ अनिच्चतो

मनसिकारोतो किं पटिसङ्खा जाण उप्पज्जति ? दुक्खतो....अनत्ततो मनसिकारोतो किं पटिसङ्खा जाणं उप्पज्जति ? अनिच्चतो मनसिकारोतो निमित्तं पटिसङ्खा जाणं उप्पज्जति । दुक्खतो मनसिकारोतो पवत्त पटिसङ्खा जाणं उप्पज्जति । अनत्ततो मनसिकारोतो निमित्तञ्च पवत्तञ्च पटिसङ्खा जाणं उप्पज्जती ” ति [पटि २।६३-६४] ।

५२. एत्थ च निमित्तं पटिसङ्खा ति, सङ्खारनिमित्तं अदुव तावकालिकं ति अनिच्चलक्खण-वसेन जानित्वा । कामञ्च पन पठमं जानित्वा पच्छा जाण उप्पज्जति, बोहारवसेन पन, “मनञ्च पटिञ्च धम्मं च उप्पज्जति मनोविज्जाण ” ति [सं २।७२ एवमादिसु] आदीनि विय एवं वुच्चति । एकत्तनयेन वा पुरिमञ्च पच्छिमञ्च एकं कत्वा एव वुत्त ति वेदितञ्च । इमिना नयेन इतरस्मिं पदद्वये अत्थो वेदितञ्चो ति ।

पटिसङ्खानुपस्सनाजाण निष्ठितं ।

५३. सो एवं पटिसङ्खानुपस्सनाजाणेन, सब्बे सङ्खारा सुञ्जा ति परिगगहेत्वा पुन, “सुञ्जमिदं अत्तेन वा अत्तनियेन वा ” ति [म २।२६३, पटि २।३६] द्विकोटिकं सुञ्जत परिगगहाति । सो एव नेव अत्तानं न परं किञ्चि अत्तनो परिक्रारभावे ठितं दिस्वा, पुन, “नाहं कचनि कस्सचि किञ्चनतस्मिं, न च मम कचनि किस्मिञ्चि किञ्चनतत्थी ” ति [म २।२६३-६४] या एत्थ चतुकोटिका सुञ्जता कथिता, तं परिगगहाति ।

५४. कथं ? अयं हि, नाहं कचनी ति कचि अत्तानं न पस्सति । कस्सचि किञ्चनतस्मिं ति अत्तनो अत्तानं कस्सचि परस्स किञ्चनभावे उपनेतब्बं न पस्सति । भातिङ्गाने भातरं, सहायङ्गाने सहाय, परिक्रारङ्गाने वा परिक्रारं मज्जित्वा उपनेतब्बं न पस्सती ति अत्थो । न च मम कचनी ति एत्थ, मम-सदं ताव ठपेत्वा, न च कचनि परस्स च अत्तानं कचि पस्सती ति अयमत्थो । इदानीं मम-सदं आहारित्वा मम किस्मिञ्चि किञ्चनतत्थी ति, सो परस्स अत्ता मम किस्मिञ्चि किञ्चनभावे अत्थी ति न पस्सती ति । अत्तनो भातिङ्गाने भातरं, सहायङ्गाने सहाय, परिक्रारङ्गाने वा परिक्रार ति किस्मिञ्चि ठाने परस्स अत्तानं इमिना किञ्चनभावेन उपनेतब्बं न पस्सती ति अत्थो । एवमयं यस्मा नेव कत्थचि अत्तानं पस्सति, न तं परस्स किञ्चनभावे उपनेतब्बं पस्सति, न परस्स अत्तानं अत्तनो किञ्चनभावे उपनेतब्बं पस्सति, तस्मानेन चतुकोटिका सुञ्जता परिगगहिता होती ति ।

५५. एवं चतुकोटिकं सुञ्जतं परिगगहेत्वा पुन छहाकारेहि सुञ्जतं परिगगहाति । कथं ? “चक्खु सुञ्ज अत्तेन वा अत्तनियेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्मं वा....मनो सुञ्जो....रूपा सुञ्जा....धम्मा सुञ्जा....चक्खुविज्जाण....मनोविज्जाणं....चक्खुसम्पस्सो ” ति [चुनि २७९ सं ४।५४] एव याव जरामरणा नयो नेतञ्चो ।

५६. एवं छहाकारेहि सुञ्जतं परिगगहेत्वा, पुन अट्ठहाकारेहि परिगगहाति । सेव्यथिदं—

“ रूपं असारं निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा धुवसारसारेन वा सुखसारसारेन वा अत्त-
सारसारेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्ममेन वा । वेदना... सञ्जा....
सङ्कारा....विज्जाण... चक्खु....जरामरणं असारं निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा धुव-
सारसारेन वा सुखसारसारेन वा अत्तसारसारेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा
अविपरिणामधम्ममेन वा । यथा नल्लो असारो निस्सारो सारापगतो, यथा एरण्डो, यथा उदुम्बरो,
यथा सेतवच्छो, यथा पाल्लिमद्दको, यथा फेणपिण्डो, यथा उदकबुब्बुल्ल, यथा मरीचि, यथा
कदलिक्खन्धो, यथा माया असारा निस्सारा सारापगता, एवमेव रूपं....पे....जरामरणं असारं
निस्सारं सारापगतं निच्चसारसारेन वा....पे....अविपरिणामधम्ममेन वा ” ति [चुनि २७८-७९] ।

५७. सो एव अट्ठहाकारेहि सुज्जतं परिग्गहेत्वा पुन दसहाकारेहि परिगण्हाति । “ रूपं
रित्ततो पस्सति, तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो, अनिस्सरियतो, अकामकारियतो, अलम्भनीयतो,
अवसवत्तकतो, परतो, विवित्ततो पस्सति, वेदन....पे....विज्जाण रित्ततो....पे....विवित्ततो
पस्सति ” [चुनि २७९] ।

५८. एव दसहाकारेहि सुज्जत परिग्गहेत्वा पुन द्वादसहाकारेहि परिगण्हाति ।
सेय्यथिद—“ रूपं न सत्तो, न जीवो, न नरो, न मानवो, न इत्थि, न पुरिसो, न अत्ता, न
अत्तनिय, नाह, न मम, न अज्जस्स, न कस्सचि । वेदना....पे....विज्जाण....न कस्सची ”
ति [चुनि २८०] ।

५९. एव द्वादसहाकारेहि सुज्जत परिग्गहेत्वा पुन तीरणपरिज्जावसेन द्वाचत्तालीसाय
आकारेहि सुज्जत परिगण्हाति । रूपं अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो,
आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, उपद्भवतो, भयतो, उपसगगतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भवतो,
अताणतो, अलेणतो, असरणतो, असरणीभूततो, रित्ततो, तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो,
अनस्सादतो, आदीनवतो, विपरिणामधम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो,
सासवतो, सङ्गततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, व्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो,
सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सउपायासधम्मतो, समुदयतो, अत्थङ्गमतो, आदीनवतो, निस्सरणतो
पस्सति । वेदन...पे....विज्जाणं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सति ।

६०. वुत्तपि चेत—“ रूपं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सन्तो सुज्जतो लोकं
अवेक्खति । वेदन...पे....विज्जाणं अनिच्चतो....पे....निस्सरणतो पस्सन्तो सुज्जतो लोकं
अवेक्खति ” [ ] ।

“ सुज्जतो लोकं अवेक्खस्सु, मोघराज, सदा सतो ।

अत्तानुदिट्ठिं ऊह्व एवं मच्चुतरौ सिया ।

एव लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सती ” ति [चुनि २८३] ॥

६१. एवं सुञ्जतो दिस्वा तिलक्खणं आरोपत्वा सङ्खारे परिगण्हन्तो भयञ्च नन्दिञ्च विष्णहाय सङ्खारेसु उदासीनो होति मञ्जत्तो, अहं ति वा ममं ति वा न गण्हाति । विस्सङ्ग-भरियो विय पुरिसो ।

६२. यथा नाम पुरिसस्स भरिया भवेय्य इडा कन्ता मनापा । सो तथा विना मुहुत्तप्पि अधिवासेतुं न सकुणेय्य, अतिविय न ममायेय्य । सो तं इत्थि अञ्जेन पुरिसेन सद्धिं ठित वा निसिन्नं वा कथेन्ति वा हसन्ति वा दिस्वा कुपितो अस्स, अनत्तमनो, अधिमत्तं दोमनस्सं पटित्तेवेदेय्य । सो अपरेन समयेन तस्सा इत्थिया दोस दिस्वा मुञ्चितुकामो हुत्वा त विस्सज्जेय्य, न न ममा ति गण्हेय्य, ततो पट्टाय त येन केनचि सद्धिं यं किञ्चि कुरुमान दिस्वा पि नेव कुप्पेय्य न दोमनस्स आपजेय्य, अञ्जदत्थु उदासीनो भवेय्य मञ्जत्तो । एवमेवायं सब्बसङ्खारेहि मुञ्चितुकामो हुत्वा पटिसङ्खानुपस्सनाय सङ्खारे परिगण्हन्तो, अहं ममा ति गहेतब्बं अदिस्वा भयञ्च नन्दिञ्च विष्णहाय, सब्बसङ्खारेसु उदासीनो होति मञ्जत्तो ।

६३. तस्स एवं जानातो एवं पस्सतो तीसु भवेसु, चतूसु योनिसु, पञ्चसु गतिसु, सत्तसु विञ्जाणद्धितिसु, नवसु सत्तागसेसु चित्तं पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारियति, उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । सेय्यथा पि नाम पदुमपलासे ईसकपोणे उदकफुसितानि पटिलीयन्ति पटिकुटन्ति पटिवट्ठन्ति न सम्पसारियन्ति, एवमेव....पे....सेय्यथा पि नाम कुक्कुटपत्त वा न्हारुदहुलं वा अग्गिम्हि पक्खित्त पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्ठति न सम्पसारि-यति, एवमेव तस्स तीसु भवेसु चित्तं....पे....उपेक्खा वा पाटिकुल्यता वा सण्ठाति । इच्चस्स सङ्खारूपेखायाणं नाम उप्पन्नं होति ।

६४. तं पनेतं सचे सन्तिपदं निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बं सङ्खारप्पवत्तं विस्सज्जेत्वा निब्बानमेव पक्खन्दति, नो चे निब्बानं सन्ततो पस्सति, पुनप्पुनं सङ्खारारम्भणमेव हुत्वा पवत्तति । सामुद्धिकानं काको विय ।

६५. सामुद्धिका किर वाणिजका नावं आरोहन्ता दिसाकाकं नाम गण्हन्ति । ते, यदा नावा वातक्खित्ता विदेसं पक्खन्दति, तीरं न पञ्चायति, तदा दिसाकाकं विस्सज्जेन्ति । सो कूपक-यट्ठितो आकास लङ्घित्वा सब्बा दिसा च विदिसा च अनुगन्त्वा, सचे तीरं पस्सति तदभिमुखो व गच्छति, नो चे पस्सति, पुनप्पुनं आगन्त्वा कूपकर्याडिं येव अलीयति । एवमेव सचे सङ्खा-रूपेखायाणं सन्तिपदं निब्बानं सन्ततो पस्सति, सब्बं सङ्खारपवत्तं विस्सज्जेत्वा निब्बानमेव पक्खन्दति, नो चे पस्सति, पुनप्पुनं सङ्खारारम्भणमेव हुत्वा पवत्तति ।

६६. तयिदं सुप्पगे पिडं वट्ठयमानं विय, निब्बट्ठितकप्पासं विहतमानं विय, नानप्पकारतो सङ्खारे परिगहेत्वा भयञ्च नन्दिञ्च पहाय सङ्खारविचिनने मञ्जत्तं हुत्वा तिविधानु-पस्सनावसेन तिड्ढति । एवं तिड्ढमानं तिविधविमोक्खमुखभावं आपजित्वा सत्तअरियपुग्गलविभागाय

पचयो होति । तत्रिदं ति विधानुपस्सनावसेन पवत्तनतो तिण्णं इन्द्रियानं अधिपतेष्यवसेन ति विधविमोक्खमुखभाव आपजति नाम ।

६७. तिस्रो हि अनुपस्सना, तीणि विमोक्खमुखानी ति वुच्चन्ति । यथाह—“ तीणि खो पनिमानि विमोक्खमुखानि लोकनिध्यानाय संवत्तन्ति, सब्बसङ्कारे परिच्छेदपरिवटुमतो समनुपस्सनताय अनिमित्ताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय, सब्बसङ्कारेसु मनोसमुत्तेजनताय अप्पणिहिताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय, सब्बधम्मे परतो समनुपस्सनताय सुञ्जताय च धातुया चित्तसम्पक्खन्दनताय । इमानि तीणि विमोक्खमुखानि लोकनिध्यानाय संवत्तन्ती ” ति [पटि २।४८] ।

६८. तथ परिच्छेदपरिवटुमतो ति उदयब्बयवसेन परिच्छेदतो चेव परिवटुमतो च । अनिच्चाणुपस्सनं हि, उदयतो पुब्बे सङ्कारा नत्थी ति परिच्छिन्दित्वा तेसं गतिं समन्नेसमानं, वयतो परं न गच्छन्ति, एत्थेव अन्तरधायन्ती ति परिवटुमतो समनुपस्सति । मनोसमुत्तेजन-ताया ति, चित्तसंवेजनताय । दुक्खानुपस्सेनेन हि सङ्कारेसु चित्तं संविज्जति । परतो समनुपस्सनताया ति, नाहं न ममा ति एव अनत्ततो समनुपस्सनताय ।

६९. इति इमानि तीणि पदानि अनिच्चाणुपस्सनादीनं वसेन वुत्तानी ति वेदितव्वानि । तेनेव तदनन्तरे पञ्हाविस्सज्जेने वुत्त—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो खयतो सङ्कारा उपड्डहन्ति । अनत्ततो मनसिकरोतो सुञ्जतो सङ्कारा उपड्डहन्ती ” ति [पटि २।४८] ।

७०. कतमे पन ते विमोक्खा येसं इमानि अनुपस्सनानि मुखानी ति ? अनिमित्तो, अप्पणिहितो, सुञ्जतो ति एते तयो । वुत्तं हेत—“ अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्ख-बहुलो अनिमित्तविमोक्खं पटिलभति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्विबहुलो अप्पणिहिताविमोक्खं पटिलभति । अनत्ततो मनसिकरोन्तो वेदबहुलो सुञ्जतविमोक्ख पटिलभती ” ति [पटि २।५८] ।

७१. एत्थ च, अनिमित्तविमोक्खो ति अनिमित्ताकारेण निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तो अरियमग्गो । सो हि अनिमित्ताय धातुया उप्पन्नत्ता अनिमित्तो, किलेसेहि च विमुत्तत्ता विमोक्खो । एतनेव नयेन अप्पणिहिताकारेण निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तो अप्पणिहितो, सुञ्जताकारेण निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तो सुञ्जतो ति वेदितव्वो ।

७२. यं पन अभिधम्मे “ यस्मिं समये लोकुत्तरं ज्ञानं भावेति निध्यायानिकं अपचयगार्मि दिङ्गितातानं पढानाय पठमाय भूमिया पत्तिया, विवच्चेव कामेहि पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति, अप्पणिहितं....पे....सुञ्जतं ” ति [धम्म ७१, ७०] एवं विमोक्खद्वयमेव वुत्तं त निष्परियायतो विपस्सनागमनं सन्धाय ।

७३. विपस्सनाजाण हि, किञ्चापि पटिसम्भिदामग्गे, “ अनिच्चाणुपस्सनाजाणं निच्चतो अभिनिवेसं मुञ्चती ति सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाजाणं सुखतो अभिनिवेसं....अनत्तानु-

पस्सनाज्जाणं अत्ततो अभिनिवेसं मुञ्चती ति मुञ्जतो विमोक्खो ” ति [पटि २।६७] एवं अभिनिवेसमुञ्चनवसेन सुञ्जतो विमोक्खो ति च, “ अनिच्चानुपस्सनाज्जाणं निच्चतो निमित्तं मुञ्चती ति अनिमित्तो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाज्जाणं सुखतो निमित्तं....अनत्तानुपस्सनाज्जाणं अत्ततो निमित्तं मुञ्चती ति अनिमित्तो विमोक्खो ” ति [पटि २।६८] एवं निमित्तमुञ्चनवसेन अनिमित्तो विमोक्खो ति च, “ अनिच्चानुपस्सनाज्जाणं निच्चतो पणिधिं मुञ्चती ति अप्पणिहितो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाज्जाणं सुखतो पणिधिं....अनत्तानुपस्सनाज्जाणं अत्ततो पणिधिं मुञ्चती ति अप्पणिहितो विमोक्खो ” ति [पटि २।६८] एवं पणिधिमुञ्चनवसेन अप्पणिहितो विमोक्खो ति च वुत्त, तथा पि तं सङ्खारनिमित्तस्स अविज्जहन्तो न निष्परयायेन अनिमित्तं, निष्परियायेन पन सुञ्जतश्चेव अप्पणिहितश्च । तस्स च आगमनवसेन अरियमग्गक्खणे विमोक्खो उद्दटो । तस्मा, अप्पणिहितं सुञ्जतं ति विमोक्खद्वयमेव वुत्तं ति वेदितव्वं । अयं तावेत्थ विमोक्खकथा ।

७४. यं पन वुत्त, सत्तअरियपुग्गलविभागाय पच्चयो होती ति [२१।६६], तत्थ, सद्धानुसारी, सद्दाविमुत्तो, कायसक्खी, उभतोभागविमुत्तो, धम्मानुसारी, दिट्ठिप्पत्तो, पञ्ञाविमुत्तो ति इमे ताव सत्त अरियपुग्गला । तेस विभागाय इदं सङ्ख्यारूपेखाज्जाणं पच्चयो होति ।

७५. यो हि अनिच्चतो मनसिकरोन्तो अधिमोक्खबहुलो सद्दिन्द्रियं पटिलभति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्धानुसारी होति, सेसेसु सत्तसु ठानेसु सद्दाविमुत्तो । यो पन दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्विबहुलो समाधिन्द्रियं पटिलभति, सो सब्बत्थ कायसक्खी नाम होति । अरूपपञ्ञानं पन पत्था अग्गफलप्पत्तो उभतोभागविमुत्तो नाम होति । यो पन अनत्ततो मनसिकरोन्तो वेदबहुलो पञ्ञिन्द्रियं पटिलभति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे धम्मानुसारी होति, छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्तो, अग्गफले पञ्ञाविमुत्तो ति ।

७६. वुत्तं हेतं—“ अनिच्चतो मनसिकरोतो सद्दिन्द्रियं अधिमत्तं होति, सद्दिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिमग्ग पटिलभति, तेन वुच्चति सद्धानुसारी ” ति [पटि २।५३] । तथा, “ अनिच्चतो मनसिकरोतो सद्दिन्द्रियं अधिमत्तं होति, सद्दिन्द्रियस्स अधिमत्तत्ता सोतापत्तिफलं सञ्चिकतं होति, तेन वुच्चति सद्दाविमुत्तो ” ति [पटि २।५३] आदि ।

७७. अपरम्पि वुत्तं—“ सद्दहन्तो विमुत्तो ति सद्दाविमुत्तो । फुट्ठन्तं सञ्चिकतो ति कायसक्खी । दिट्ठन्तं पत्तो ति दिट्ठिप्पत्तो । सद्दहन्तो विमुच्चती ति सद्दाविमुत्तो । ज्ञानफस्सं पठमं फुसति पञ्ञा निरोधं निब्बानं सञ्चिकरोती ति कायसक्खी । दुक्खा सङ्खारा सुखो निरोधो ति जातं होति, दिट्ठं विदितं सञ्चिकतं, फुसितं पञ्ञाया ति दिट्ठिप्पत्तो ” ति [पटि २।५२] ।

७८. इतरेसु पन चत्तसु, सद्दं अनुसरति, सद्दाय वा अनुसरति गच्छती ति सद्धानुसारी,

तथा पञ्चासङ्घातं धम्म अनुसरति धम्मेन वा अनुसरतीति धम्मनुसारी, अपरुज्झानेन चेव अरियमग्गेन चाति उभतो भागेन विमुत्तोति उभतोभागविमुत्तो, पजानन्तो विमुत्तोति पञ्चाविमुत्तोति एव वचनत्थो वेदितव्वोति । सङ्घारुपेक्खात्राण ।

७९. तं पनेतं पुरिमेन आणद्वयेन अत्थतो एकं । तेनाहु पोरणा—“ इदं सङ्घारुपेक्खात्राणं एकमेव तीणि नामानि लभति, हेइहा मुच्चितुकम्यतात्राणं नामं जातं, मज्जे पटिसङ्घानुपस्सना-आणं नाम, अन्ते च सिखाप्पत्तं सङ्घारुपेक्खात्राणं नाम ” [ ] ।

८०. पाळियमि वुत्तं—“ कथं मुच्चितुकम्यतापटिसङ्घासन्तिइना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु आणं ? उप्पादं मुच्चितुकम्यता पटिसङ्घासन्तिइना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु आणं....पवत्तं....निमित्तं....पे....उपायासं मुच्चितुकम्यता पटिसङ्घासन्तिइना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु आणं । उप्पादो दुक्खं ति....पे....भयं ति....सामिसं ति....पे....उप्पादो सङ्घारा ति....पे....उपायासो सङ्घारा ति मुच्चितुकम्यता पटिसङ्घासन्तिइना पञ्चा सङ्घारुपेक्खासु आणं ” ति [पटि १।६०-६१] ।

८१. तत्थ मुच्चितुकम्यता च सा पटिसङ्घा च सन्तिइना चाति मुच्चितुकम्यता-पटिसङ्घासन्तिइना । इति पुब्बभागे निव्विदात्राणेन निव्विन्दन्तस्स उप्पादादीनि परिचाजितुकामता मुच्चितुकामता, मुच्चनस्स उपायकरणत्थं मज्जे पटिसङ्घानं पटिसङ्घा, मुच्चित्वा अवसाने अज्झुपेक्खनं सन्तिइना, य सन्धाय, “ उप्पादो सङ्घारा, ते सङ्घारे अज्झुपेक्खतीति सङ्घारुपेक्खा ” ति [पटि १।६१] आदि वुत्तं । एवं एकमेविदं आणं ।

८२. अपि च इमायं पि पाळिया इदं एकमेवाति वेदितव्वं । वुत्तं हेतं—“ या च मुच्चितुकम्यता या च पटिसङ्घानुपस्सना या च सङ्घारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नानं ” ति [पटि २।६४] ।

८३. एवं अधिगतसङ्घारुपेक्खस्स पन इमस्स कुलपुत्तस्स विपस्सना सिखाप्पत्ता वुड्डान-गामिनी होति । सिखाप्पत्ता विपस्सनाति वा, वुड्डानगामिनीति वा सङ्घारुपेक्खादिनो आणत्तयस्सेव एतं नामं । सा हि सिख उत्तमभावपत्तत्ता सिखाप्पत्ता, वुड्डान गच्छतीति वुड्डान-गामिनी । वुड्डानं वुच्चति बहिद्धानिमित्तभूततो अभिनिविद्वत्थुतो चेव अज्झत्तपवत्ततो च वुड्डहनतो मग्गो, त गच्छतीति वुड्डानगामिनी । मग्गेन सद्धिं घटियतीति अत्थो ।

८४. तत्रायं अभिनिविद्वत्तुड्डानानं आविभावत्थाय मातिका—अज्झत्त अभिनिविसित्वा अज्झत्ता वुड्डाति, अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्दा वुड्डाति, बहिद्दा अभिनिविसित्वा बहिद्दा वुड्डाति, बहिद्दा अभिनिविसित्वा अज्झत्ता वुड्डाति, रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुड्डाति, रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुड्डाति, अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुड्डाति, अरूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुड्डाति, एकण्हारेण पञ्चहिं खन्धेहि वुड्डाति, अनिच्चतो अभिनिविसित्वा अनिच्चतो वुड्डाति, अनिच्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो, अनत्ततो वुड्डाति, दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो....

अनिञ्चतो, अनत्ततो बुद्धाति, अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो....अनिञ्चतो, दुक्खतो बुद्धाति ।

८५. कथं ? इधेकच्चो आदितो व अञ्जत्तसङ्कारेषु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते पस्सति । यस्मा पन न सुद्धअञ्जत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गबुद्धान् होति, बहिद्वा पि दड्ढम्बमेव, तस्मा परस्स खन्धे पि अनुपादिण्णसङ्कारे पि, अनिञ्चं दुक्खमनत्ता ति पस्सति । सो कालेन अञ्जत्तं सम्मसति, कालेन बहिद्वा ति । तस्सेवं सम्मसतो अञ्जत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । अयं अञ्जत्त अभिनिविसित्वा अञ्जत्ता बुद्धाति नाम । सचे पनस्स बहिद्वा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, अय अञ्जत्त अभिनिविसित्वा बहिद्वा बुद्धाति नाम । एस नयो बहिद्वा अभिनिविसित्वा बहिद्वा च अञ्जत्ता च बुद्धाने पि ।

८६. अपरो आदितो व रूपे अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा भूतरूपञ्च उपादारूपञ्च रासिं कत्वा पस्सति । यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सनमत्तेनेव बुद्धानं होति, अरूपप्पि दड्ढम्बमेव, तस्मा त रूपं आरम्भण कत्वा उप्पन्न वेदनं सज्ज सङ्कारे विज्जाणञ्च, इदं अरूपं ति अरूपं पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति, कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति । अय रूपे अभिनिविसित्वा रूपा बुद्धाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटियति, अय रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा बुद्धाति नाम । एस नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धाने पि ।

८७. “यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं त निरोधधम्मं”ति [म १।३८०] एवं अभिनिविसित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि बुद्धाति नाम ।

८८. एको आदितो व अनिञ्चतो सङ्कारे सम्मसति । यस्मा पन न अनिञ्चतो सम्मसनमत्तेनेव बुद्धान् होति, दुक्खतो पि अनत्ततो पि सम्मसितम्बमेव, तस्मा दुक्खतो पि अनत्ततो पि सम्मसति । तस्सेवं पटिपन्नस्स अनिञ्चतो सम्मसनकाले बुद्धान् होति । अय अनिञ्चतो अभिनिविसित्वा अनिञ्चतो बुद्धाति नाम । सचे पनस्स दुक्खतो अनत्ततो सम्मसनकाले बुद्धान् होति, अय अनिञ्चतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो अनत्ततो बुद्धाति नाम । एस नयो दुक्खतो अनत्ततो अभिनिविसित्वा सेसबुद्धानेषु पि ।

८९. एत्थ च यो पि अनिञ्चतो अभिनिविट्ठो, यो पि दुक्खतो, यो पि अनत्ततो, बुद्धानकाले च अनिञ्चतो बुद्धान् होति, तयो पि जना अधिमोक्खवहुला होन्ति, सद्धिन्द्रियं पटिलभन्ति, अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चन्ति, पठममग्गक्खणे सद्धानुसारिनो होन्ति, सत्तसु ठानेषु सद्धान्विमुत्ता । सचे पन दुक्खतो बुद्धान् होति, तयो पि जना पस्सद्विबहुला होन्ति, समाधिन्द्रियं पटिलभन्ति, अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चन्ति, सब्बत्थं कायसम्मुखो होन्ति । यस्स पनेत्थ अरूपज्ज्ञानं पादकं, सो अग्गफले उभतोभागविमुत्तो होति । अय नेस अनत्ततो बुद्धान् होति,

तयो पि जना वेदबहुला ह्यन्ति, पञ्चिन्द्रियं पटिभन्ति, सुञ्जतविमोक्तेन विमुञ्चन्ति, पठम-
मग्नकखणे धम्मानुसारिणो ह्यन्ति, लसु ठानेसु दिट्ठिपत्ता, अग्नफले पञ्चाविमुत्ता ति ।

९०. इदानीं सद्धिं पुरिम-पच्छिमजाणेहि इमिस्सा वुड्डानगामिनिया विपस्सनाय आविभावत्थं
द्वादस उपमा वेदितव्वा । तासं इद उदानं—

वग्गुली कण्हसप्पो च घर-गोणो याक्खि दारकौ ।

खुदं पिपासं सीतुण्हं अन्धाकारं विसेन चा ति ॥

इमा च उपमा भयतुपड्डानतो पभुति यत्थ कत्थाचि जाणे ठत्वा आहरितं वट्ठेयुं, इमस्मि
पन ठाने आहरियमानासु भयतुपड्डानतो याव फलजाणा सव्वं पाकटं होति, तस्मा इधेव
आहरितव्वा ति वुत्ता ।

९१. वग्गुली ति, एका किर वग्गुली, एत्थ पुप्फं वा फलं वा लभिस्सामी ति पञ्चसाखे
मधुकरुक्खे निलीयित्वा एकं साखं परामसित्वा न तत्थ किञ्चि पुप्फं वा फलं वा गद्धूपगं अदस्स ।
यथा च एक एवं दुतियं, ततिय, चतुत्थं, पञ्चममि साखं परामसित्वा नादस्स । सा, अफलो
वतायं रुक्खो, नत्थेत्थ किञ्चि गद्धूपगं ति तस्मिं रुक्खे आलयं विस्सज्जेत्वा उजुकाय साखाय
आरुह्य विटपन्तरेन सीसं नीहरित्वा उद्धं उल्लोकेत्वा आकासे उप्पतित्वा अज्झस्मि
फलरुक्खे निलीयि ।

९२. तत्थ वग्गुली विय योगावचरो दट्ठव्वो, पञ्चसाखो मधुकरुक्खो विय पञ्चपादान-
कखन्धा, तत्थ वग्गुलिया निलीयनं विय योगिनो खन्धपञ्चके अभिनिवेशो, तस्सा एकेकं साखं
परामसित्वा किञ्चि गद्धूपगं अदिस्वा अवसेससाखापरामसन विय योगिनो रूपकखन्ध सम्मसित्वा
तत्थ किञ्चि गद्धूपगं अदिस्वा अवसेसकखन्धसम्मसनं, तस्सा अफलो वतायं रुक्खो ति रुक्खे
आलयविस्सज्जनं विय योगिनो पञ्चसु पि खन्धेसु अनिच्चलकखणादिदस्सनवसेन निव्विन्दन्तस्स
मुञ्चितुकम्यतादिजाणत्तयं, तस्सा उजुकाय साखाय उपरि आरोहन विय योगिनो अनुलोमं,
सीसं नीहरित्वा उद्धं उल्लोकन विय गोत्रभूजाण, आकासे उप्पतनं विय मग्नजाणं, अज्झस्मि
फलरुक्खे निलीयनं विय फलजाणं ।

९३. कण्हसप्पूपा पटिस्सङ्गाजाणे वुत्ता व [२१।४९-५०] । उपमासंसन्दने पनेत्थ,
सप्पविस्सज्जनं विय गोत्रभूजाण, मुञ्चित्वा आगतमग्न ओलोकेन्तस्स ठान विय मग्नजाणं,
गन्त्वा अभयद्वाने ठानं विय फलजाणं ति अयं विसेसो ।

९४. घरं ति, घरसामिके किर सायं भुजित्वा सयनं आरुह्य निदं ओक्कन्ते घरं आदित्तं ।
सो पबुञ्जित्वा अग्निं दिस्वा भीतो, साधु वतस्स सचे अट्ठह्मानो निक्खमेय्यं ति ओलोकयमानो
मग्नं दिस्वा निक्खमित्वा वेगेन खेमद्वानं गन्त्वा ठितो ।

९५. तत्थ घरसामिकस्स भुजित्वा सयनं आरुह्य निदोक्कमन विय बालपुथुजनस्स खन्ध-

पञ्चके, अहं ममा ति गहणं, पबुज्झित्वा अरिं दिस्वा भीतकालो विय सम्पापटिपदं पटिपज्झित्वा तिलक्खणं दिस्वा भयतुपट्टानञ्चाणं, निक्खमनमग्गं ओलोकनं विय मुञ्चितुकम्पताञ्चाणं मग्गदस्सनं विय अनुलोमं, निक्खमनं विय गोत्रभूजाणं, वेगेन गमन विय मग्गजाणं, खेमट्टाने ठानं विय फलजाणं ।

९६. गोणो ति, एकस्स किर कस्सकस्स रत्तिभागे निदं ओक्कन्तस्स वज भिन्दित्वा गोणा पलाता । सो पञ्चूससमये तत्थ गन्त्वा ओलोकेन्तो तेसं पलातभाव त्वा अनुपदं गन्त्वा रज्जो गोणे अदस्स । ते, मय्हं गोणा ति सल्लक्खेत्वा आहरन्तो पमातकाले, न इमे मय्हं गोणा रज्जो गोणा ति सज्जानित्वा, याव मं चोरो अयं ति गहेत्वा राजपुरिसा न अनयव्यसनं पापेन्ति, तावदेव पलायिस्सामी ति भीतो गोणे पहाय वेगेन पलायित्वा निम्भयट्टाने अट्टासि ।

९७. तत्थ, मय्हं गोणा ति राजगोणानं गहणं विय बालपुथुज्जनस्स, अहं ममा ति खन्धानं गहणं, पमाते राजगोणा ति सज्जानन विय योगिनो तिलक्खणवसेन खन्धानं, अनिच्चा दुक्खा अनत्ता ति सज्जानन, भीतकालो विय भयतुपट्टानञ्चाणं, विस्सज्जेत्वा गन्तुकामता विय मुञ्चितुकम्पता, विस्सज्जन विय गोत्रभू, पलायनं विय मग्गो, पलायित्वा अभयदेसे ठानं विय फलं ।

९८. यक्खी ति, एको किर पुरिसो यक्खिनिया सार्द्धं संवासं कण्णेसि । सा रत्तिभागे, सुत्तो अयं ति मन्त्वा आमकसुसानं गन्त्वा मनुस्समस खादति । सो, कुहिं एसा गच्छती ति अनुबन्धित्वा मनुस्समसं खादमानं दिस्वा तस्सा अमनुस्सभावं त्वा, याव मं न खादति, ताव पलायिस्सामी ति भीतो वेगेन पलायित्वा खेमट्टाने अट्टासि ।

९९. तत्थ यक्खिनिया सार्द्धं संवासो विय खन्धानं, अहं ममा ति गहणं, सुसाने मनुस्समसं खादमानं दिस्वा, यक्खिनी अयं ति जाननं विय खन्धानं तिलक्खणं दिस्वा अनिच्चादिभाव-जाननं, भीतकालो विय भयतुपट्टानं, पलायितुकामता विय मुञ्चितुकम्पता, सुसानविजह्मनं विय गोत्रभू, वेगेन पलायन विय मग्गो, अभयदेसे ठानं विय फलं ।

१००. दारको ति, एका किर पुत्तगिद्धिनी इत्थि, सा उपरिपासादे निसिन्ना व अन्तर-वीथियं दारकसदं सुत्वा, पुत्तो नु खो मे केनचि विहेठियती ति वेगसा गन्त्वा, अत्तनो पुत्तो ति सज्जाय परपुत्तं अग्गहेसि । सा, परपुत्तो अयं ति सज्जानित्वा ओत्तप्पमाना इतो चित्तो च ओलोकेत्वा, मा हेवं मं कोचि, दारकचोरी अयं ति वदेय्या ति दारकं तत्थेव ओरोपेत्वा पुन वेगसा पासादं आरुह्म निसीदि ।

१०१. तत्थ अत्तनो पुत्तसज्जाय परपुत्तस्स गहणं विय, अहं ममा ति पञ्चक्खन्धगहणं, परपुत्तो अयं ति सज्जाननं विय तिलक्खणवसेन, नाहं न ममा ति सज्जाननं, ओत्तप्पनं विय भयतुपट्टानं, इतो चित्तो च ओलोकनं विय मुञ्चितुकम्पताञ्चाणं, तत्थेव दारकस्स ओरोपनं विय

अनुलोम, ओरोपेत्वा अन्तरवीथिय ठितकालो विय गोत्रभू, पासादारोहनं विय मग्गो, आरुद्धं निसीदनं विय फल ।

१०२. खुदं पिपासं सीतुण्हं अन्धकारं विसेन चा ति इमा पन छ उपमा बुड्डानगामिनिया विपस्सनाय ठितस्स लोकुत्तरधम्मामिमुख-निज-पोण-पम्भारभावदस्सनत्थं वुत्ता ।

१०३. यथा हि खुदाय अभिभूतो सुजिघच्छित्तो पुरिसो सादुरसं भोजनं पथ्येति, एवमेवायं संसारवट्टजिघच्छाय फुडो योगावचरो अमतरस कायगतासतिभोजन पथ्येति ।

१०४. यथा च पिपासितो पुरिसो परिसुस्समानकण्ठमुखो अनेकङ्गसम्भार पानकं पथ्येति, एवमेवायं संसारवट्टपिपासाय फुडो योगावचरो अरिय अट्टङ्गिकमग्गपानकं पथ्येति ।

१०५. यथा पन सीतसम्फुडो पुरिसो उण्हं पथ्येति, एवमेवायं संसारवट्टे तण्हासिनेहसीतेन फुडो योगावचरो किलेससन्तापक मग्गतेज पथ्येति ।

१०६. यथा च उण्हसम्फुडो पुरिसो सीत पथ्येति, एवमेवायं संसारवट्टे एकादसग्गिसन्ताप-सन्तत्तो योगावचरो एकादसग्गिवूपसमं निब्बान पथ्येति ।

१०७. यथा पन अन्धकारपरेतो पुरिसो आलोक पथ्येति, एवमेवायं अविजन्धकारेन ओनद्धपरियोनद्धो योगावचरो जाणालोक मग्गभावनं पथ्येति ।

१०८. यथा च विससम्फुडो पुरिसो विसघातन भेसज्ज पथ्येति, एवमेवायं किलेसविससम्फुडो योगावचरो किलेसविसनिम्भयनं अमतोसध निब्बानं पथ्येति ।

१०९. तेन वुत्त—तस्सेव जानतो एव पस्सतो तीसु भवेसु....पे....नवसु सत्तावासेसु चित्त पटिलीयति पटिकुटति पटिवट्टति न सम्पसारियति, उपेक्खा वा पाटिकुब्बयता वा सण्ठाति । सेय्थया पि नाम पटुमपलासे ईसकपोणे ति [२१।६३] सब्बं पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

११०. एत्तावता च पनेस पटिलीनचरो नाम होति, यं सन्धाय वुत्तं—

“पटिलीनचरस्स भिक्खुनो भजमानस्स विवित्तमानस ।

सामग्गियमाहु तस्स त यो अत्तान भवने न दस्सये”ति [सु ८१०] ॥

१११. एवमिदं सङ्खारपेक्खाजाणं योगिनो पटिलीनचरभावं नियमेत्वा उत्तरि अरियमग्गस्सापि बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्ग-पटिपदा-विमोक्खविसेसं नियमेति । केचि हि थेरा, बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गानं विसेस पादकज्ज्ञानं नियमेतीति वदन्ति । केचि, विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा नियमेन्तीति वदन्ति । केचि, पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेतीति वदन्ति । तेसग्गि वादेसु अयं पुब्बभागबुड्डानगामिनी विपस्सना नियमेति येवाति वेदितब्बा ।

११२. तत्रायं अनुपुब्बकथा । विपस्सनानियमेन हि सुक्खविपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञान पादकं अकत्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्ज्ञानं पादक कत्वा पक्किण्णक-सङ्कारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्ज्ञानिका व हान्ति । सब्बेसु सत्त बोज्झङ्गानि अट्ट

मग्नज्ञानि पञ्च ज्ञानज्ञानि होन्ति । तेसं हि पुञ्चभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुडानकाले सङ्ख्यारूपेखाभावं पत्वा सोमनस्ससहगता होति ।

११३. पञ्चकनये दुतिय-ततिय-चतुत्थज्ज्ञानानि पादकानि क्त्वा उप्पादितमग्गेसु यथा-क्रमेण ज्ञानं चतुरङ्गिकं, तिवङ्गिक, दुवङ्गिकश्च होति । सञ्चेसु पन सत्त मग्नज्ञानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झङ्गानि । अयं विसेसो पादकज्ज्ञाननियमेन चैव विपस्सनानियमेन च होति । तेसम्पि हि पुञ्चभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति, बुडानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

११४. पञ्चमज्ज्ञानं पादकं क्त्वा निब्बत्तितमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानज्ञानि, बोज्झङ्ग-मग्नज्ञानि छ सत्त चैव । अयम्पि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मिं हि नये पुञ्चभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, बुडानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्ज्ञानानि पादकानि क्त्वा उप्पादितमग्गे पि एसेव नयो । एवं पादकज्ज्ञानतो बुडाय ये केचि सङ्ख्यारे सम्मसित्वा निब्बत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुडितसमापत्ति अत्तनो सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

११५. दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुडाय ये ये समापत्तिधम्मे सम्मसित्वा मग्गे निब्बत्तितो होति, तंतंसमापत्तिसदिसो व होति । तत्रापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

११६. ततियत्थेरवादे अत्तनो अत्तनो अज्झासयानुरूपेण यं यं ज्ञानं पादकं क्त्वा ये ये ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गे निब्बत्तितो, तंतज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन सम्मसित-ज्ज्ञानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्थायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन दीपितब्बो । एत्थापि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । एवं ताव सङ्ख्यारूपेखा बोज्झङ्ग-मग्नज्ञान-ज्ञानज्ञानि नियमेती ति वेदितब्बा ।

११७. सचे पनायं आदितो किलेसे विक्खम्भयमाना दुक्खेन सप्पयोगेन ससङ्कारेण विक्ख-म्भेतुं असक्खि, दुक्खापटिपदा नाम होति, विपरियायेन सुखापटिपदा । किलेसे पन विक्खम्भेत्वा विपस्सनापरिवासं मग्गापातुभावं सणिकं कुरुमाना दन्धाभिज्जा नाम होति, विपरियायेन खिप्पाभिज्जा । इति अय सङ्ख्यारूपेखा आगमनीयड्डाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति, तेन मग्गे चत्तारि नामानि लभति ।

११८. सा पनायं पटिपदा कस्सचि भिक्खुनो नाना होति, कस्सचि चतूसु पि मग्गेसु एका व । बुडानं पन चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा व अहेसुं, तथा धम्मसेना-पतिस्स । महामेगगल्लानत्थेरस्स पन पठममग्गे सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो अहोसि, उपरि तयो दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ।

११९. यथा च पटिपदा एवं अधिपतयो पि कस्सचि भिक्खुनो चतुसु मग्गोसु नाना होन्ति, कस्सचि चतुसु पि एको व । एवं सङ्खारुपेक्खा पटिपदाविसेसं नियमेति । यथा पन विमोक्ख-विसेसं नियमेति, त पुञ्चे वुत्तमेव [२१।६६-७०] ।

१२०. अपि च मग्गो नाम पञ्चहि कारणेहि नामं लभति, सरसेन वा, पच्चनीकेन वा, सगुणेन वा, आरम्मणेन वा, आगमनेन वा ।

१२१. सचे हि सङ्खारुपेक्खा अनिच्चतो सङ्खारे सम्मसित्वा वुड्ढाति अनिमित्तविमोक्खेन विमुच्चति, सचे दुक्खतो सम्मसित्वा वुड्ढाति अप्पणिहितविमोक्खेन विमुच्चति, सचे अनत्ततो सम्मसित्वा वुड्ढाति सुञ्जतविमोक्खेन विमुच्चति । इदं सरसतो नामं नाम ।

१२२. यस्मा पनेस अनिच्चानुपस्सनाय सङ्खारानं घनविनिब्भोगं कत्वा निच्चनिमित्त-धुवनिमित्त-सस्सतनिमित्तानि पजहन्तो आगतो, तस्मा अनिमित्तो, दुक्खानुपस्सनाय पन सुख-सञ्जं पहाय पणिधिं पत्थनं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहितो, अनत्तानुपस्सनाय अत्त-सत्त-पुग्गलसञ्जं पहाय सङ्खारानं सुञ्जतो दिड्ढत्ता सुञ्जतो ति । इदं पच्चनीकतो नामं नाम ।

१२३. रागादीहि पनेस सुञ्जत्ता सुञ्जतो, रूपनिमित्तादीनं रागनिमित्तादीनं येव वा अभावेन अनिमित्तो, रागपणिधिआदीनं अभावतो अप्पणिहितो ति । इदमस्स सगुणतो नामं ।

१२४. स्वायं सुञ्जतं अनिमित्तं अप्पणिहितञ्च निब्बानं आरम्मणं करोती ति पि सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति वुच्चति । इदमस्स आरम्मणतो नाम ।

१२५. आगमनं पन दुविधं, विपस्सनागमं, मग्गागमनञ्च । तत्थ मग्गे विपस्सनागमनं लभति, फले मग्गागमनं । अनत्तानुपस्सना हि सुञ्जता नाम, सुञ्जतविपस्सनाय मग्गो सुञ्जतो । अनिच्चानुपस्सना अनिमित्ता नाम, अनिमित्तविपस्सनाय मग्गो अनिमित्तो ।

१२६. इदं पन नामं अभिधम्मपरियाये न लभति, सुत्तन्तपरियाये लभति । तत्र हि गोत्रभूजाणं अनिमित्तं निब्बानं आरम्मणं कत्वा अनिमित्तनामकं हुत्वा सयं आगमनीयद्धाने ठत्वा मग्गस्स नामं देती ति वदन्ति । तेन, मग्गो अनिमित्तो ति वुत्तो । मग्गागमनेन पन, फलं अनिमित्तं ति युज्जति येव ।

१२७. दुक्खानुपस्सना सङ्खारेसु पणिधिं सुक्खापेत्वा आगतत्ता अप्पणिहिता नाम । अप्प-णिहितविपस्सनाय मग्गो अप्पणिहितो । अप्पणिहितमग्गस्स फलं अप्पणिहितं । एवं विपस्सना अत्तनो नामं मग्गस्स देति, मग्गो फलस्सा ति इदं आगमनतो नामं । एवमयं सङ्खारुपेक्खा विमोक्खविसेसं नियमेती ति ।

सङ्खारुपेक्खात्राण निड्ढितं ।

१२८. तस्स तं सङ्खारुपेक्खात्राणं आसेवन्तस्स भावेन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स अधिमोक्खसङ्गा

बलवतरा निब्वत्तति, विरिय सुपग्गहितं होति, सति सुपडिता, चित्तं सुसमाहितं, तिक्खतरा सङ्कारुपेक्खा उप्पज्जति ।

१२९. तस्स, इदानीं मग्गो उप्पज्जिस्सती ति सङ्कारुपेक्खा, सङ्कारे अनिच्चा ति वा, दुक्खा ति वा, अनत्ता ति वा सम्मसित्वा भवङ्गं ओतरति । भवङ्गानन्तरं सङ्कारुपेक्खाय कतनयेनेव सङ्कारे अनिच्चा ति वा, दुक्खा ति वा, अनत्ता ति वा आरम्भणं कुरुमानं उप्पज्जति मनोद्वारा-वज्जनं । ततो भवङ्गं आवड्ढेत्वा उपन्नस्स तस्स किरियचित्तस्सानन्तरं अवीचिकं चित्तसन्ततिं अनुप्पबन्धमानं तथेव सङ्कारे आरम्भणं कत्वा उप्पज्जति पठमजवनचित्तं, यं **परिकम्पं** ति बुच्चति । तदनन्तरं तथेव सङ्कारे आरम्भणं कत्वा उप्पज्जति दुतियजवनचित्तं, यं **उपचारं** ति बुच्चति । तदन्तरमपि तथेव सङ्कारे आरम्भणं कत्वा उप्पज्जति ततियजवनचित्तं, यं **अनुलोमं** ति बुच्चति । इदं नेसं पाटियेकं नामं ।

१३०. अविसेसेन पन तिविधम्पेतं आसेवनं ति पि **परिकम्पं** ति पि **उपचारं** ति पि **अनुलोमं** ति पि वत्तुं वड्ढति । किस्स अनुलोमं ? पुरिमभागपच्छिमभागानं । तं हि पुरिमानं अङ्गं विपस्सनाजाणानं तथकिञ्चताय च अनुलोमेति, उपरि च सत्तर्तिसाय बोधिपक्खियधम्मानं ।

१३१. तं हि अनिच्चलक्खणादिवसेन सङ्कारे आरम्भ पवत्तत्ता, उदयव्वयवन्तानं येव वत धम्मानं उदयव्वयजाणं उप्पादवये अदसा ति च, भङ्गवन्तानं येव वत भङ्गानुपस्सनं भङ्गं अदसा ति च, सभयं येव वत भयतुपडानस्स भयतो उपडितं ति च, सादीनवे येव वत आदीनवानु-पस्सनं आदीनवं अदसा ति च, निब्विन्दितव्वे येव वत निब्विदाजाणं निब्विन्दं ति च, मुञ्चितव्वम्हि येव वत मुञ्चितुकम्पताजाण मुञ्चितुकामं जातं ति च, पटिसङ्घातव्व येव वत पटिसङ्घाजाणेन पटिसङ्घातं ति च, उपेक्खितव्वं येव वत सङ्कारुपेक्खाय उपेक्खितं ति च अत्थतो वदमानं विय इमेसञ्च अङ्गं जाणानं तथकिञ्चताय अनुलोमेति, उपरि च सत्तर्तिसाय बोधिपक्खियधम्मानं, तां पटिपत्तिं पत्तव्वत्ता ।

१३२. यथा हि धम्मिको राजा विनिच्छयट्ठाने निसिन्नो वोहारिकमहामत्तानं विनिच्छयं सुत्वा अगतिगमनं पढाय मज्झतो हुत्वा, एवं होत्तुं ति अनुमोदमानो तेसञ्च विनिच्छयस्स अनु-लोमेति, पोरानस्स च राजधम्मस्स, एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

१३३. राजा विय हि अनुलोमजाणं । अट्ठ वोहारिकमहामत्ता विय अट्ठ जाणाणि । पोरानो राजधम्मो विय सत्तर्तिस बोधिपक्खिया । तथ यथा राजा, एवं होत्तुं ति वदमानो वोहारि-कानञ्च विनिच्छयस्स, राजधम्मस्स च अनुलोमेति, एवमिदं अनिच्चादिवसेन सङ्कारे आरम्भ उपज्जमानं अङ्गञ्च जाणानं तथकिञ्चताय अनुलोमेति, उपरि च सत्तर्तिसाय धम्मानं, तेनेव सच्चानुलोमिकं जाणं ति बुच्चती ति ।

अनुलोमजाणं निद्धितं ।

१३४. इदञ्च पन अनुलोमजाणं सङ्खारारम्भणाय बुद्धानगामिनिविपस्सनाय परियोसानं होति । सब्बेन सब्बं पन गोत्रभूजाणं बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय परियोसानं ।

१३५. इदानी तस्सा येव बुद्धानगामिनिया विपस्सनाय असम्मोहत्थं अयं सुत्तसंसन्दना वेदितव्वा । सेय्यथिदं—अयं हि बुद्धानगामिनी विपस्सना सत्तायतनविभङ्गसुत्ते, “ अतम्मयतं, भिक्खवे, निस्साय, अतम्मयतं आगम्म, यायं उपेक्खा एकत्ता एकत्तसिता, तं पजह्थ, तं समतिक्कमथा ” ति [म ३।२२०] एवं अतम्मयता ति वुत्ता । अलगदसुत्तन्ते, “ निव्विन्दं विरज्जति, विरागा विमुच्चती ” ति [म १।१३९] एवं निव्विदा ति वुत्ता । सुसीमसुत्तन्ते, “ पुब्बे खो, सुसीम, धम्मट्ठित्तिजाणं, पच्छा निव्वाने जाणं ” ति [सं २।१२४] एवं धम्मट्ठित्तिजाणं ति वुत्ता । पोड्ढपादसुत्तन्ते, “ सज्जा खो पोड्ढपाद, पठमं उप्पज्जति, पच्छा जाणं ” ति [दी १।१८५] एवं सज्जगं ति वुत्ता । दसुत्तरसुत्तन्ते, “ पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धि पारिसुद्धिपधानियङ्ग ” ति [दी ३।२८८] एव पारिसुद्धिपधानियङ्ग ति वुत्ता । पटिसम्भिदा-मग्गे, “ या च मुञ्चितुकम्यता, या च पटिसङ्खानुपस्सना, या च सङ्खारुपेक्खा, इमे धम्मा एकत्था, व्यञ्जनमेव नान ” ति [पटि २।६४] एवं तीहि नामेहि वुत्ता । पड्डाने, “ अनुलोमं गोत्रभुस्स, अनुलोम बोदानस्सा ” ति [तिकप १।५९] एव तीहि नामेहि वुत्ता । रथविनीत-सुत्तन्ते, “ किं पनावुंसो, पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धत्थ भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती ” ति [म १।१४७] एवं पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धी ति वुत्ता ।

१३६.

इति नेकेहि नामेहि कित्तिता या महेसिना ।

बुद्धानगामिनी सन्ता परिसुद्धा विपस्सना ॥

बुद्धातुकामो संसार-दुक्खपङ्का महब्भया ।

करेय्य सततं तत्थ योग पण्डितजातिको ति ॥

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पञ्चाभावनाधिकारे पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिनिदेशो नाम

एकवीसतिमो परिच्छेदो ।

बावीसतिमो परिच्छेदो

आणदस्सनविसुद्धिनिद्देशो

१. इतो परं गोत्रभूजाणं होति । तं मग्गस्स आवज्जनट्ठानियत्ता नेव पटिपदाआणदस्सन-
विसुद्धिं, न आणदस्सनविसुद्धिं भजति, अन्तरा अब्बोहारिकमेव होति, विपस्सनासोते पतितत्ता
पन विपस्सना ति सङ्खं गच्छति ।

२. सोतापत्तिमग्गो, सकदागामिमग्गो, अनागामिमग्गो, अरहत्तमग्गो ति इमेसु पन
चतूसु मग्गेषु आणं आणदस्सनविसुद्धिं नाम ।

३. तत्थ पठममग्गजाणं ताव सम्पादेतुकामेन अज्जं किञ्चि कातब्बं नाम नत्थि । यं हि
नेन कातब्बं सिया, त अनुलोमावसानं विपस्सनं उप्पादेन्तेन कतमेव ।

४. एव उप्पन्नअनुलोमजाणस्स पनस्स तेहि तीहि पि अनुलोमजाणेहि अत्तनो बलानु-
रूपेण थूलथूले सच्चपटिच्छादके तमग्धि अन्तरधापिते सव्वसङ्कारगतेसु चित्तं न पक्खन्दति,
न सन्तिट्ठति, नाधिमुच्चति, न सज्जति, न लग्गति, न बज्जति, पटुमपलासतो उदकं विय
पटिलीयति, पटिकुटति, पटिवट्ठति, सव्वं निमित्तारम्मणम्पि सव्वं पवत्तारम्मणम्पि पलि-
बोधतो उपट्ठाति ।

५. अथस्स सव्वर्म्मि निमित्तपवत्तारम्मणे पलिबोधतो उपट्ठिते अनुलोमजाणस्स आसेव-
नन्ते अनिमित्तं अप्पवत्तं विसङ्कारं निरोधं निब्बानं आरम्मणं कुरुमानं, पुथुज्जनगोत्तं पुथुज्जन-
सङ्खं पुथुज्जनभूमिं अतिक्रममानं, अरियगोत्तं अरियसङ्खं अरियभूमिं ओक्रममानं निब्बानारम्मणे
पठमावट्ठन-पठमाभोग-पठमसमन्नाहारभूतं मग्गस्स अनन्तर-समनन्तरासेवन-उपनिस्सय-नत्थि-
विगतवसेन छहि आकारोहि पच्चयभाव साधयमानं सिखापत्तं विपस्सनाय मुद्धभूतं अपुनरावट्ठकं
उप्पज्जति गोत्रभूजाणं, यं सन्धाय वुत्तं—“ कथं बहिद्धा वुट्ठानविवट्ठने पञ्चा गोत्रभूजाणं ?
उप्पादं अभिमुय्यती ति गोत्रभू, पवत्तं....पे....उपायासं अभिमुय्यती ति गोत्रभू....बहिद्धा
सङ्कारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू, अनुप्पादं पक्खन्दती ति गोत्रभू, अप्पवत्तं....पे...
अनुपायासं निरोधं निब्बानं पक्खन्दती ति गोत्रभू, उप्पादं अभिमुय्यित्वा अनुप्पादं पक्खन्दती
ति गोत्रभू ” ति [पटि १।६६] सव्वं वित्थारेत्तव्वं ।

६. तत्राय एकावज्जनेन एकावीथियं पवत्तमानानम्पि अनुलोमगोत्रभूतं नानारम्मणे पवत्तना-
कारदीपिका उपमा । यथा हि महामातिकं छट्ठित्वा परतीरे पटिडातुकामो पुरिसो वेगेन धावित्वा
मातिकाय ओरिमतीरे रुक्खसाखायं बन्धित्वा ओलम्भितं रज्जुं वा यट्ठिं वा गहेत्वा उल्लङ्घित्वा
परतीरनिजपोषणपञ्भारकायो हुत्वा परतीरस्स उपरिभागं पत्तो तं मुञ्चित्वा वेधमानो परतीरे

पत्तिवा सणिकं पतिट्ठाति, एवमेवाय योगावचरो पि भव-योनि-गति-ठिति-निवासानं परतीरभूते निब्बाने पतिट्ठातुकामो उदयब्बयानुपस्सनादिना वेगेन धावित्वा अत्तभावरुक्खसाखाय बन्धित्वा ओलम्बितं रूपरज्जुं वा वेदनादिसु अञ्जतरदण्ड वा, अनिच्चं ति वा दुक्खं ति वा अनत्ता ति वा अनुलोमावज्जनेन गहेत्वा त अमुच्चमानो व पठमेन अनुलोमचित्तेन उल्लङ्घित्वा दुतियेन परतीरनिन्नपोणपम्भारकायो विय निब्बाननिन्नपोणपम्भारमानसो हुत्वा ततियेन परतीरस्स उपरिभागं पत्तो विय इदानी पत्तब्बस्स निब्बानस्स आसन्नो हुत्वा तस्स चित्तस्स निरोधेन तं सङ्खारारम्भणं मुञ्चित्वा गोत्रभूचित्तेन विसङ्खारे परतीरभूते निब्बाने पतति, एकारम्भणे पन अलद्धासेवनताय वेधमानो सो पुरिसो विय न ताव सुप्पतिट्ठितो होति, ततो मग्गजाणेन पतिट्ठाती ति ।

७. तथ अनुलोमं सच्चपटिच्छादकं किलेसतमं विनोदेतुं सक्कोति, न निब्बानमारम्भणं कातुं । गोत्रभू निब्बानमेव आरम्भणं कातुं सक्कोति, न सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेतुं ।

८. तत्रायं उपमा । एको किर चक्खुमा पुरिसो, नक्खत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिभागे निक्खमित्वा चन्द पस्सितुं उद्ध उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पञ्जायित्थ । अथेको वातो उड्ढाहिवा थूलथूले । वलाहके विद्धसेसि, अपरो मज्झिमे, अपरो सुखुमे पि । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अञ्जासि ।

९. तथ तयो वलाहका विय सच्चपटिच्छादकं थूल-मज्झिम-सुखुमं किलेसन्धकारं । तयो वाता विय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विय गोत्रभूजाणं । चन्दो विय निब्बानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन वलाहकविद्धसन् विय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादक-तमविनोदनं । विगतवलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विय विगते सच्चपटिच्छादके तमे गोत्रभूजाणस्स विसुद्धनिब्बानदस्सन ।

१०. यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहके येव विद्धसेतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दद्धुं, एवमनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निब्बानं दद्धुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दद्धुं सक्कोति, न वलाहके विद्धसेतुं, एवं गोत्रभूजाण निब्बानमेव दद्धुं सक्कोति, न किलेसतम विनोदेतु । तेनेव च तं मग्गस्स आवज्जनं ति वुच्चति ।

११. तं हि अनावज्जनप्पि समानं आवज्जनङ्गाने ठत्वा, एवं निब्बत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विय निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिनसज्जं अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुबन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अपदालितपुब्बं लोभक्खन्वं दोसक्खन्वं मोहक्खन्वं निब्बिज्झमानो व पदालयमानो व निब्बत्तति ।

१२. तत्रायं उपमा । एको किर इस्सासो अट्ठउसभमत्ते पदेसे फलकसतं ठपापेत्वा वत्थेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नाहिवा चक्कयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्कयन्तं आविज्झित्वा, यदा

इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति । इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं खिपित्वा फलकसत निब्बिज्जाति ।

१३. तत्थ दण्डकसज्जं विय गोत्रभूजाण । इस्सासो विय मग्गजाण । इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिब्बिज्जं विय मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुब्बान अपदालितपुब्बानं लोभ-दोस-मोह-क्खन्धानं निब्बिज्जन-पदालन ।

१४. न केवलञ्चेस मग्गो लोभक्खन्धादीनं निब्बिज्जनमेव करोति, अपि च खो अनमतग्गसंसारवड्डुक्खसमुद् सोसेति, सब्बअपायद्वारानि पिदहति, सत्तन्न अरियधनानं सम्मुखीभावं करोति, अट्ठङ्गिकं मिच्छामग्ग पजहति, सब्बवेरभयानि वूपसमेति, सम्मासम्बुद्धस्स ओरसपुत्तभाव उपनेति, अज्जेसञ्च अनेकसतान आनिससानं पटिलाभाय सवत्तती ति । एवं अनेकानिससदायकेन सोतापत्तिमग्गेन सम्पयुत्तं जाण सोतापत्तिमग्गे आणं ति ।

पठमजाणं निद्धितं ।

१५. इमस्स पन जाणस्स अनन्तर तस्सेव पाकभूतानि द्वे तीणि वा फलचित्तानि उप्पजन्ति । अनन्तरविपाकत्ता येव हि लोक्कुत्तरकुसलान, “समाधिमानन्तरिकज्जमाहू ” ति [सु २२६] च, “दन्धं आनन्तरिकं पापुणाति आसवानं खयाया ” ति [अ २।१४९] च आदि वुत्त ।

१६. केचि पन, एकं द्वे तीणि चत्तारि वा फलचित्तानी ति वदन्ति । तं न गहेतब्बं । अनुलोमस्स हि आसेवनन्ते गोत्रभूजाण उप्पज्जाति । तस्मा सब्बन्तिमेन परिच्छेदेन द्वीहि अनुलोमचित्तेहि भवितब्बं । न हि एक आसेवनपच्चयं लभति । सत्तचित्तपरमा च एका जवनवीथि । तस्मा यस्स द्वे अनुलोमानि, तस्स ततिय गोत्रभू, चतुर्थं मग्गचित्त, तीणि फलचित्तानि होन्ति । यस्स तीणि अनुलोमानि, तस्स चतुर्थ गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्त, द्वे फलचित्तानि होन्ति । तेन वुत्त—द्वे तीणि वा फलचित्तानि उप्पजन्ती ति ।

१७. केचि पन, यस्स चत्तारि अनुलोमानि, तस्स पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं, एकं फलचित्तं ति वदन्ति । तं पन यस्मा, चतुर्थ पञ्चमं वा अप्पेति, न ततो परं, आसन्नभवङ्गत्ता ति [४।७६-७७] पटिक्खित्त, तस्मा न सारतो पचेतब्बं ।

१८. एत्तावता च पनेस सोतापन्नो नाम दुतियो अरियपुग्गलो होति, सुसम्पत्तो पि हुत्वा सत्तक्खत्तुं देवेषु च मनुस्सेषु च सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तकरणसमत्थो होति ।

१९. फलपरियोसाने पनस्स चित्तं भवङ्गं ओतरति । ततो भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा मग्ग-पच्चवेक्खणत्थाय उप्पज्जाति मनोद्वारावज्जनं । तस्मि निरुद्धे पटिपाटिया सत्त मग्गपच्चवेक्खण-जवनानी ति । पुन भवङ्गं ओतरित्वा तेनेव नयेन फलादीन पच्चवेक्खणत्थाय आवज्जनादीनि

उपपज्जन्ति, येसं उपपत्तिया एस मगं पच्चवेक्खति, फलं पच्चवेक्खति, पहीनकिलेसे पच्चवेक्खति, अवसिद्धकिलेसे पच्चवेक्खति, निब्बानं पच्चवेक्खति ।

२०. सो हि, इमिना वताहं मग्गेन आगतो ति मगं पच्चवेक्खति । ततो, अयं मे आनि-
ससो लद्धो ति फलं पच्चवेक्खति । ततो, इमे नाम मे किलेसा पहीना ति पहीनकिलेसे पच्च-
वेक्खति । ततो, इमे नाम किलेसा अवसिद्धा ति उपरिमग्गतयवज्जे किलेसे पच्चवेक्खति ।
अवसाने च, अयं मे धम्मो आरम्भणतो पटिविद्धो ति अमतं निब्बानं पच्चवेक्खति । इति
सोतापन्नस्स अरियसावकस्स पञ्च पच्चवेक्खणानि होन्ति ।

२१. यथा च सोतापन्नस्स, एवं सकदागामि-अनागामीनम्पि । अरहतो पन अवसिद्ध-
किलेसपच्चवेक्खणं नाम नत्थी ति । एव सञ्चानि पि एकूनवीसति पच्चवेक्खणानि नाम । उक्कड-
परिच्छेदो येव चेसो । पहीनावसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणं हि सेखानम्पि होति वा, न वा । तस्स हि
पच्चवेक्खणस्स अभायेनेव महानामो भगवन्तं पुच्छि—“ को सु नाम मे धम्मो अज्झत्तं अप्पहीनो,
येन मे एकदा लोभधम्मा पि चित्तं परियादाय तिङ्गन्ती ” ति [म १।९१] सञ्चं किथारतो वेदितव्वं ।

२२. एवं पच्चवेक्खित्वा पन सो सोतापन्नो अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिञ्चो,
अपरेन वा समयेन कामराग-व्यापादानं तनुभावाय दुतियाय भूमिया पत्तिया योगं करोति ।
सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव रूप-वेदना-सञ्चार-सङ्खार-विज्जाणभेदं सङ्खारगत,
अनिञ्चं दुक्खमनत्ता ति जाणेन परिमद्दति, परिवत्तेति, विपस्सनावीरिणं ओगाहति ।

२३. तस्सेव पटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्खारुपेक्खावसाने एकावज्जेनेन अनुलोम-गोत्रभूजाणेसु
उपपन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं सकदागामिमग्गो उपपज्जति । तेन सम्पयुत्तं जाणं सकदागामिमग्गे
आणं ति ।

दुतियजाणं निड्ढितं ।

२४. इमस्सापि जाणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितव्वानि । एतावता चेस
सकदागामी नाम चतुत्थो अरियपुग्गलो होति सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा दुक्खस्सन्तकरण-
समत्थो । ततो परं पच्चवेक्खणं वुत्तनयमेव ।

२५. एव पच्चवेक्खित्वा च सो सकदागामी अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिञ्चो,
अपरेन वा समयेन कामराग-व्यापादानं अनवसेसपहानाय ततियाय भूमिया पत्तिया योगं
करोति । सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव सङ्खारगत, अनिञ्चं दुक्खमनत्ता ति
जाणेन परिमद्दति, परिवत्तेति, विपस्सनावीरिणं ओगाहति ।

२६. तस्सेवं पटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्खारुपेक्खावसाने एकावज्जेनेन अनुलोम-गोत्रभूजाणेसु
उपपन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं अनागामिमग्गो उपपज्जति । तेन सम्पयुत्तं जाणं अनागामिमग्गे आणं ति ।

ततियजाणं निड्ढितं ।

२७. इमस्सापि जाणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितव्वानि । एत्तावता चेस अनागामी नाम छट्ठो अरियपुग्गलो होति, ओपपातिको तत्थ परिनिव्वायी अनावत्तिधम्मो, पटिसन्धिवसेन इमं लोकं पुन अनागन्ता । ततो परं पञ्चवेदखणं वुत्तनयमेव ।

२८. एवं पञ्चवेदखित्वा च सो अनागामी अरियसावको तस्मिं येव वा आसने निसिन्नो, अपरेन वा समयेन, रूपारूपराग-मान-उद्वच्च-अविज्ज्ञानं अनवसेसपहानाय चतुत्थाय भूमिया पत्तिया योगं करोति । सो इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्गानि समोधानेत्वा तदेव सङ्खारगतं, अनिच्च दुक्खमनत्ता ति जाणेन परिमदति, परिवत्तेति, विपस्सनावीथिं ओगाहति ।

२९. तस्सेवं पाटिपन्नस्स वुत्तनयेनेव सङ्खारुपेक्खावसाने एकावज्जेनेन अनुलोम-गोत्रभूजाणेषु उप्पन्नेसु गोत्रभूअनन्तरं अरहत्तमग्गो उप्पज्जति । तेन सम्पयुत्तं जाणं अरहत्तमग्गे आणं ति ।

चतुत्थजाण निष्ठितं ।

३०. इमस्सापि जाणस्स अनन्तरं वुत्तनयेनेव फलचित्तानि वेदितव्वानि । एत्तावता चेस अरहा नाम अट्ठमो अरियपुग्गलो होति, महाखीणासवो अन्तिमदेहधारी ओहितभारो अनुप्पत्त-सदत्थो परिकखीणभवसयोजनो सम्मदञ्जाविमुत्तो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्यो ति ।

३१. इति यं तं वुत्त, सोतापत्तिमग्गो, सकदागामिमग्गो, अनागामिमग्गो, अरहत्तमग्गो ति इमेसु पन चतूसु मग्गेषु आणं आणदस्सनविसुद्धिं नामा ति [२२।२] तं इमानि एवं इमिना अनुक्कमेन पत्तव्वानि चत्तारि जाणानि सन्धाय वुत्त ।

३२. इदानीं इमिस्सा येव चतुजाणाय आणदस्सनविसुद्धिया आनुभावविजाननत्थं,

परिपुण्णबोधिपक्खियभावो बुद्धानवलसमायोगो ।

ये येन पहातव्वा धम्मा तेसं पहानञ्च ॥

किञ्चानि परिञ्जादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितव्वानि सव्वानी ति ॥

३३. तत्थ परिपुण्णबोधिपक्खियभावो ति बोधिपक्खियानं परिपुण्णभावो । चत्तारो सतिपड्डाना, चत्तारो सम्पपधाना, चत्तारो इद्धिपादा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो ति हि इमे सत्तर्तिस धम्मा बुज्झनट्ठेन बोधो ति लद्धनामस्स अरियमग्गस्स पक्खे भवत्ता बोधिपक्खिया नाम । पक्खे भवत्ता ति उपकारभावे ठितत्ता ।

३४. तेसु तेसु आरम्भणेषु ओक्खन्दित्वा पक्खन्दित्वा उपपट्टानतो उपपट्टानं । सति येव उपपट्टानं सतिपट्टानं । काय-वेदना-चित्त-धम्मेषु पनस्सा असुभ-दुक्ख-अनिच्चानत्ताकारगहणवसेन सुभ-सुख-निच्च-अत्तसञ्जापहानकिञ्चसाधनवसेन च पवत्तितो चतुधा भेदो होति, तस्मा, चत्तारो सतिपट्टाना ति वुच्चन्ति ।

३५. पदहन्ति एतेना ति पधानं । सोभणं पधानं सम्मपपधानं । सम्मा वा पदहन्ति एतेना ति सम्मपपधानं । सोभणं वा तं किलेसविस्सुपत्ताविजहनतो, पधानञ्च हितसुखनिष्पादकत्तेन सेट्ठभावावहनतो पधानभावकारणतो चा ति सम्मपपधानं । विरियस्सेतं अधिवचनं । तयिदं उप्पन्नानुप्पन्नानं अकुसलानं पद्धानानुप्पत्तिकिञ्चं, अनुप्पन्नानुप्पन्नानञ्च कुसलानं उप्पत्ति-ठितिकिञ्चं साधयती ति चतुब्बिध होति, तस्मा, चत्तारो सम्मपपधाना ति वुच्चन्ति ।

३६. पुब्बे वुत्तेन [१२।४४] इज्झनडेन इद्धि । तस्सा सम्पयुत्ताय पुब्बङ्गमडेन, फल-भूताय पुब्बभागकरणडेन च इद्धिया पादो ति इद्धिपादो । सो छन्दादिवसेन चतुब्बिधो होति, तस्मा चत्तारो इद्धिपादा ति वुच्चन्ति । यथाह—“ चत्तारो इद्धिपादा, छन्दिद्धिपादो, विरियिद्धिपादो, चित्तिद्धिपादो, वीमसिद्धिपादो ” ति [विभंग २२३] । इमे लोकुत्तरा व । लोकिया पन, “ छन्दश्चे भिक्खु अधिपतिं करित्वा लभति समाधिं, लभति चित्तस्सेकागतं, अयं वुच्चति छन्दसमाधी ” ति [विभंग २१६] आदिवचनतो छन्दादिअधिपतिवसेन पटि-लद्धधम्मा पि होन्ति ।

३७. अस्सद्धिय-कोसज्ज-पमाद-विक्लेप-सम्मोहानं अभिभवन्तो अभिभवनसङ्गातेन अधि-पतियडेन इन्द्रियं । अस्सद्धियादीहि च अनभिभवनीयतो अकम्पियडेन बलं । तदुभयस्य सङ्गादिवसेन पञ्चविधं होति, तस्मा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि ति वुच्चन्ति ।

३८. वुज्झनकसत्तस्स पन अङ्गभावेन सतिआदयो सत्त बोज्झङ्गा, निन्यानि कडेन च सम्मादिट्ठिआदयो अट्ठ मग्गङ्गा होन्ति, तेन वुत्तं—सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो ति ।

३९. इति इमे सत्तत्तिस बोधिपक्खिया धम्मा, पुब्बभागे लोकियविपस्सनाय वत्तमानाय शुद्धसविधेन कायं परिगण्हतो च कायानुप्पसनासतिपट्टानं, नवविधेन वेदनं परिगण्हतो च वेदानुप्पसनासतिपट्टानं, सोलसविधेन चित्तं परिगण्हतो च चित्तानुप्पसनासतिपट्टानं, पञ्चविधेन धम्मे परिगण्हतो च धम्मानुप्पसनासतिपट्टानं, इमस्मिं अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्ब परस्स उप्पन्नं अकुसलं दिस्वा, यथा पटिपन्नस्सेतं उप्पन्नं, न तथा पटिपज्जिस्सामि, एवं मे एतं नुप्पज्जिस्सती ति तस्स अनु-प्पादाय वायमनकाले पठमं सम्मपपधानं, अत्तनो समुदाचारप्पत्तं अकुसलं दिस्वा तस्स पद्धानाय वायमनकाले दुतियं, इमस्मिं अत्तभावे अनुप्पन्नपुब्बं ज्ञानं वा विपस्सनं वा उप्पादेतुं वायमन्तस्स ततियं, उप्पन्नं यथा न परिहायति एवं पुनप्पुनं उप्पादेन्तस्स चतुर्थं सम्मपपधानं, छन्दं धुरं कत्वा कुसलुप्पादनकाले छन्दिद्धिपादो....मिच्छावाचाय विरमणकाले सम्भावाचा ति एवं नानाचित्तेसु लब्धन्ति, इमेसं पन चतुर्थं आणानं उप्पत्तिकाले एकचित्ते लब्धन्ति । फलक्खणे ठप्तेवा चत्तारो सम्मपपधाने अवसेसा तेत्तिस लब्धन्ति ।

४०. एवं एकचित्ते लब्धमानेसु चेतुसु एका व निब्बानारम्भणा सति कायादिसु सुभ-

सञ्जादिपद्धानकिञ्चसाधनवसेन, चत्तारो सतिपद्धाना ति बुच्चति । एकमेव च विरियं अनुप्पन्नानं अनुप्पादादिकिञ्चसाधनवसेन, चत्तारो सम्मण्यधाना ति बुच्चति । सेसेसु पन हापन-वड्डनं नत्थि ।

४१. अपि च तेसु

नव एकविधा एको द्वेधाथ चतु-पञ्चधा ।

अट्ठधा नवधा चेव इति छधा भवन्ति ते ॥

४२. नव एकविधा ति छन्दो, चित्तं, पीति, पस्साद्वि, उपेक्खा, सङ्कप्पो, वाचा, कम्मन्तो, आजीवो ति इमे नव छन्दिद्विपादादिवसेन एकविधा व होन्ति, न अज्जं कोट्टासं भजन्ति । एको द्वेधा ति सद्धा इन्द्रिय-बलवसेन द्वेधा ठिता । अथ चतु-पञ्चधा ति, अथ अज्जो एको चतुधा, अज्जो पञ्चधा ठितो ति अत्थो । तत्थ समाधि एको इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन चतुधा ठितो । पज्जा तेसञ्च चतुज्जं इद्विपादकोट्टासस्स च वसेन पञ्चधा । अट्ठधा नवधा चेवा ति, अपरो एको अट्ठधा, एको नवधा ठितो ति अत्थो । चतुसतिपद्धान-इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन सति अट्ठधा ठिता । चतुसम्मण्यधान-इद्विपाद-इन्द्रिय-बल-बोज्झङ्ग-मग्गङ्गवसेन विरियं नवधा ति ।

४३. एवं

चुदसेव असम्भिन्ना होन्तेते बोधिपक्खिया ।

कोट्टासतो सत्तविधा सत्तत्तिस पभेदतो ॥

सकिञ्चनिष्पादनतो, सरूपेन च वुत्तितो ।

सब्बे व अरियमग्गस्स सम्भवे सम्भवन्ति ते ति ॥

एवं तावेत्थ परिपुण्णबोधिपक्खियभावो जानितब्बो ।

४४. बुद्धानवलसमायोगो ति बुद्धानञ्चेव बलसमायोगो च । लोकियविपस्सना हि निमित्तारम्मणत्ता चेव पवत्तकारणस्स च समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो नेव निमित्ता, न पवत्ता बुद्धाति । गोत्रभूजाणं समुदयस्स असमुच्छिन्दनतो पवत्ता न बुद्धाति, निब्बानारम्मणतो पन निमित्ता बुद्धाती ति एकतो बुद्धानं होति । तेनाह—“ बहिद्धा बुद्धानविवट्टने पज्जा गोत्रभू-जाणं ” ति [पटि १।१], तथा, “ उप्पादा विवट्टित्वा अनुप्पादं पक्खन्दती ति गोत्रभू, पवत्ता विवट्टित्वा ” ति [पटि १।६७] सब्बं वेदितव्व । इमानि चत्तारि पि जाणानि अनिमित्ता-रम्मणत्ता निमित्ततो वुड्डहन्ति, समुदयस्स समुच्छिन्दनतो पवत्ता वुड्डहन्ती ति दुभतोबुद्धानानि होन्ति ।

४५. तेन वुत्तं—“ कथं दुभतोबुद्धानविवट्टने पज्जा मग्गे जाणं ? सोतापत्तिमग्गस्सवणे दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिया बुद्धाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धाति, बहिद्धा च सब्बनिमित्तेहि बुद्धाति, तेन बुच्चति, दुभतोबुद्धानविवट्टने पज्जा मग्गे जाणं । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासङ्कप्पो मिच्छासङ्कप्पा....पे....परिगहट्ठेन सम्मावाचा मिच्छावाचाय....समुद्धानट्ठेन सम्मा-

कम्मन्तो....वोदानेन सम्माआजीवो....पग्गह्णेन सम्मावायामो....उपडानेन सम्मासति....
 अविकखेपेन सम्मासमाधि मिच्छासमाधितो बुद्धाति, तदनुवत्तकिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धाति,
 बहिद्धा च सम्बन्निमित्तेहि बुद्धाति, तेन बुच्चति, दुभतोबुडानविवट्ठेने पञ्चा मग्गे आणं ।
 सकदागामिमग्गक्खणे दस्सनहेन सम्मादिट्ठि....अविकखेपेन सम्मासमाधि ओळारिका कामराग-
 संयोजना पटिघसंयोजना, ओळारिका कामरागानुसया पटिघानुसया बुद्धाति....अनागामिमग्ग-
 क्खणे दस्सनहेन सम्मादिट्ठि....अविकखेपेन सम्मासमाधि अणुसहगता कामरागसंयोजना
 पटिघसंयोजना, अणुसहगता कामरागानुसया पटिघानुसया बुद्धाति....पे....अरहत्तमग्गक्खणे
 दस्सनहेन सम्मादिट्ठि....अविकखेपेन सम्मासमाधि रूपरागा अरूपरागा माना उद्वच्चा अविजाय,
 मानानुसया भवरागानुसया अविजानुसया बुद्धाति, तदनुवत्तकिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धाति,
 बहिद्धा च सम्बन्निमित्तेहि बुद्धाति, तेन बुच्चति, दुभतोबुडानविवट्ठेने पञ्चा मग्गे आणं ” ति
 [पटि १।६९-७०] ।

४६. लोकियानञ्च अट्ठन्नं समापत्तीन भावनाकाले समथबल अधिकं होति, अनिच्चानुपस्सना-
 दीनं भावनाकाले विपस्सनाबलं । अरियमग्गक्खणे पन युगनन्धा ते धम्मा पवत्तन्ति अञ्जमञ्जं
 अनतिवत्तनहेन । तस्मा इमेसु चतूसु पि आणेषु उभयबलसमायोगो होति । यथाह—“उद्वच्च-
 सहगतकिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धहतो चित्तस्स एकगता अविकखेपो समाधि निरोधगोचरो,
 अविजासहगतकिलेसेहि च खन्धेहि च बुद्धहतो अनुपस्सनहेन विपस्सना निरोधगोचरा, इति
 बुडानहेन समथविपस्सना एकरसा होन्ति, युगनन्धा होन्ति, अञ्जमञ्ज नातिवत्तन्ती ति, तेन
 बुच्चति, बुडानहेन समथविपस्सनं युगनन्धं भावेती ” ति [पटि २।९८] । एवमेत्थ बुडान-
 बलसमायोगो वेदितव्वो ।

४७. ये येन पहातव्वा धम्मा तेसं पहानञ्चा ति इमेसु पन चतूसु आणेषु ये धम्मा
 येन आणेन पहातव्वा, तेसं पहानञ्च जानितव्व । एतानि हि यथायोग संयोजन-किलेस-
 मिच्छत्त-लोकधम्म-मच्छरिय विपल्लास-गन्धागति-आसव-ओघ-योग-नीवरण-परामास-उपादानानु-
 सय-मल-अकुसलकम्मपथ-चित्तुप्पादसङ्घातानं धम्मान पहानकरानि ।

४८. तत्थ संयोजनानी ति खन्धेहि खन्धानं, फलेन कम्मस्स, दुक्खेन वा सत्तानं संयोजकत्ता
 रूपरागादयो दस धम्मा बुच्चन्ति । याव हि ते, ताव एतेसं अनुपरमो ति । तत्रापि रूपरागो, अरूपरागो,
 मानो, उद्वच्च, अविजा ति इमे पञ्च उद्वन्निव्वत्तनकक्खन्धादिसंयोजकत्ता उद्वंभागियसंयोजनानि
 नाम । सक्कायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलव्रतपरामासो, कामरागो, पटिघो ति इमे पञ्च अधो-
 निव्वत्तनकक्खन्धादिसंयोजकत्ता अधोभागियसंयोजनानि नाम ।

४९. किलेसा ति सयं सङ्किलिडत्ता सम्पयुत्तधम्मानञ्च सङ्किलेसिकत्ता, लोभो, दोसो,
 मोहो, मानो, दिट्ठि, विचिकिच्छा, धीनं, उद्वच्चं, अहिरिकि, अनोत्तप्यं ति इमे दस धम्मा ।

५०. **मिच्छता** ति मिच्छापवत्तनतो, मिच्छादिङ्घि, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावाचा, मिच्छा-
कम्मन्तो, मिच्छाआजीवो, मिच्छावायामो, मिच्छासति, मिच्छासमाधी ति इमे अट्ठ धम्मा,
मिच्छाविमुत्ति-मिच्छाजाणेहि वा सद्धिं दस ।

५१. **लोकधम्मा** ति लोकप्पवत्तिया सति अनुपरमधम्मकत्ता, लाभो, अलाभो, यतो,
अयसो, सुख, दुक्खं, निन्दा, पसंसा ति इमे अट्ठ । इध पन कारणोपचारेण लाभोदिवत्थुकस्स
अनुनयस्स अलाभादिवत्थुकस्स पटिघस्स चेत लोकधम्मगहणेन गहणं कत ति वेदितव्वं ।

५२. **मच्छरियानी** ति, आवासमच्छरिय, कुलमच्छरिय, लाभमच्छरियं, धम्ममच्छरियं,
वण्णमच्छरियं ति इमानि आवासादिषु अज्जेसं साधारणभावं असहनाकारेण पवत्तानि पञ्च
मच्छरियानि ।

५३. **विपल्लासा** ति, अनिच्च-दुक्ख-अनत्त-असुभेसु येव वत्थुसु, निच्च सुखं अत्ता सुभं
ति एवं पवत्ता, सज्जाविपल्लासो, चित्तविपल्लासो, दिङ्घिविपल्लासो ति इमे तयो ।

५४. **गन्था** ति नामकायस्स चैव रूपकायस्स च गन्धनतो अभिज्झादयो चत्तारो ।
तथा हि ते, “ अभिज्झा कायगन्थो, व्यापादो कायगन्थो, सीलव्वतपरामासो कायगन्थो, इदं-
सच्चाभिनिवेसो कायगन्थो ” इवेव [विभग ३७४] वुत्ता ।

५५. **अगती** ति छन्द-दोस-मोह-भयेहि अकत्तव्वकरणस्स कत्तव्वाकरणस्स च अधि-
वचन । तं हि अरियेहि अगन्तव्वत्ता अगती ति वुच्चति ।

५६. **आसवा** ति आरम्मणवसेन आ गोत्रभूतो, आ भवग्गतो च सवना, असवुतेहि
वा द्वारेहि घटच्छिदेहि उदक विय सवनतो, निच्चपग्घरणेन ससारदुक्खस्स वा सवनतो
कामराग-भवराग-मिच्छादिङ्घि-अविज्जानमेतं अधिवचन । भवसागरे आकङ्कनडेन दुरुत्तरण्ठेन च
ओघा ति पि, आरम्मणवियोगस्स चैव दुक्खवियोगस्स च अप्पदानतो **योगा** ति पि तेसं
येव अधिवचन ।

५७. **नीवरणानी** ति चित्तस्स आवरण-नीवरण-पटिच्छादनडेन कामच्छन्दादयो पञ्च ।

५८. **परामासो** ति तस्स तस्स धम्मस्स सभाव अतिकम्म परतो अभूतसभावं आमसना-
कारेण पवत्तनतो मिच्छादिङ्घिया एत अधिवचन ।

५९. **उपादानानी** ति सच्चाकारेण पटिच्चसमुप्पादनिदेसे वुत्तानि [१७।२४०-४१]
कामुपादानादीनि चत्तारि ।

६०. **अनुसया** ति थामगतडेन, कामरागानुसयो, पटिघ-मान-दिङ्घि-विचिकिच्छा-भवराग-
अविज्जानुसयो ति एवं वुत्ता कामरागादयो सत्त । ते हि, थामगतत्ता पुनप्पुनं कामरागादीनं
उप्पत्तिहेतुभावेन अनुसेन्ति येवा ति अनुसया ।

६१. मळा ति तेलञ्जनकलं विय सयञ्च असुद्धता अञ्जेसञ्च असुद्धभावकरणतो लोभ-
दास-मोहा तयो ।

६२. अकुसलकम्मपथा ति अकुसलकम्मभावेन चैव दुग्गतीनञ्च पथभावेन, पाणातिपातो,
अदिन्नादानं, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणवाचा, फरुसवाचा, सम्फपलापो, अभिञ्जा,
व्यापादो, मिच्छादिङ्गी ति इमे दस ।

६३. अकुसलचित्तुपादा ति, लोभमूला अङ्ग, दोसमूला द्वे, मोहमूला द्वे ति इमे द्वादस ।

६४. इति एतेसं सयोजनादानं धम्मानं एतानि यथायोगं पढानकरानि । कथं ?
संयोजनेसु ताव, सक्कायदिङ्गि, विचिकिञ्छा, सीलञ्जतपरामासो, अपायगमनीया च कामराग-
पटिघा ति एते पञ्च धम्मा पठमजाणवञ्जा, सेसा कामराग-पटिघा ओळारिका दुतियजाणवञ्जा,
सुखुमा ततियजाणवञ्जा, रूपरागादयो पञ्च पि चतुत्थजाणवञ्जा एव । परतो पि च यत्थ
यत्थ एव-सहेन नियमं न करिस्साम, तत्थ तत्थ यं उपरिजाणवञ्जो ति वक्खाम, सो सो
पुरिमजाणेहि हतापायगमनीयादिभावो व हुत्वा उपरिजाणवञ्जो होती ति वेदितब्बो ।

६५. किलेसेसु दिङ्गि-विचिकिञ्छा पठमजाणवञ्जा, दोसो ततियजाणवञ्जो, लोभ-मोह-
मान-थीन-उद्धच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पानि चतुत्थजाणवञ्जानि ।

६६. मिच्छत्तेसु, मिच्छादिङ्गि, मुसावादो, मिच्छाकम्मन्तो, मिच्छाआजीवो ति इमे
पठमजाणवञ्जा, मिच्छासङ्कप्पो, विसुणवाचा, फरुसवाचा ति इमे ततियजाणवञ्जा । चेतना
येव चेत्य वाचा ति वेदितब्बा । सम्फपलाप-मिच्छावायाम-सत्ति-समाधि-विमुत्ति-जाणानि
चतुत्थजाणवञ्जानि ।

६७. लोकधम्मेसु पटिघो ततियजाणवञ्जो, अनुनयो चतुत्थजाणवञ्जो । यसे च पसंसाय
च अनुनयो चतुत्थजाणवञ्जो ति एके । मच्छरियानि पठमजाणवञ्जानेव ।

६८. विपल्लासेसु, अनिच्चे निच्चं अनत्तनि अत्ता ति च सञ्जा-चित्त-दिङ्गिविपल्लासा,
दुक्खे सुखं असुभे सुभ ति दिङ्गिविपल्लासो चा ति इमे पठमजाणवञ्जा, असुभे सुभ ति सञ्जा-
चित्तविपल्लासा ततियजाणवञ्जा, दुक्खे सुख ति सञ्जा-चित्तविपल्लासा चतुत्थजाणवञ्जा ।

६९. गन्थेसु सीलञ्जतपरामास-इदंसञ्चाभिनिवेशकायगन्था पठमजाणवञ्जा, व्यापादकाय-
गन्थो ततियजाणवञ्जो, इतरो चतुत्थजाणवञ्जो । अगति पठमजाणवञ्जा व ।

७०. आसवेसु दिङ्गासवो पठमजाणवञ्जो, कामासवो ततियजाणवञ्जो, इतरे द्वे चतुत्थ-
जाणवञ्जा । ओघयोगेसु पि एसेव नयो ।

७१. नीवरणेसु विचिकिञ्छानीवरणं पठमजाणवञ्ज, कामच्छन्दो व्यापादो कुक्कुच्चं ति
तीणि ततियजाणवञ्जानि, थीनमिद्ध-उद्धच्चानि चतुत्थजाणवञ्जानि । परामासो पठमजाणवञ्जो व ।

७२. उपादानेषु, सम्बेसम्पि लोकियधम्मानं वत्थुकामवसेन कामा ति आगतत्ता रूपा-
रूपरागो पि कामुपादाने पतति, तस्मा तं चतुत्थजाणवज्झं, सेसानि पठमजाणवज्झानि ।

७३. अनुसयेसु दिट्ठि-विचिकिच्छानुसया पठमजाणवज्झा व, कामराग-पटिघानुसया
ततियजाणवज्झा, मान-भवरारागविज्जानुसया चतुत्थजाणवज्झा ।

७४. मलेसु दोसमलं ततियजाणवज्झं, इतरानि चतुत्थजाणवज्झानि ।

७५. अकुसलकम्मपथेषु, पाणातिपातो अदिन्नादानं मिच्छाचारो मुसाबादो मिच्छादिट्ठो
ति इमे पठमजाणवज्झा, पिमुणवाचा फरुसवाचा व्यापादो ति तयो ततियजाणवज्झा, सम्फ-
पलापाभिज्झा चतुत्थजाणवज्झा ।

७६. अकुसलचित्तुपादेसु, चत्तारो दिट्ठिसम्पयुत्ता विचिकिच्छासम्पयुत्तो चा ति पञ्च
पठमजाणवज्झा व, द्वे पटिघसम्पयुत्ता ततियजाणवज्झा, सेसा चतुत्थजाणवज्झा ति ।

७७. यच्च येन वज्झं, तं तेन पहातम्बं नाम । तेन वुत्तं-इति एतेसं संयोजनादीनं धम्मानं
एतानि यथायोगं प्दानकरानी ति [२२।६४] ।

७८. किं पनेतानि एते धम्मे अतीतानागते पजहन्ति, उदाहु पच्चुप्पन्ने ति ? किं पनेत्थ
यदि ताव अतीतानागते, अफलो वायामो आपज्जति । कस्मा ? पहातम्बानं नत्थिताय । अथ
पच्चुप्पन्ने, तथा पि अफलो, वायामेन सद्धिं पहातम्बान अत्थिताय, सङ्किलेसिका च मग्गभावना
आपज्जति, विष्णुत्तता वा किल्लेसानं, न च पच्चुप्पन्नकिल्लेसो चित्तविष्णुत्तो नाम अत्थी ति ।

७९. नायं आवेणिका चोदना । पाळियं येव हि, “ स्वाय किल्लेसे पजहति, अतीते
किल्लेसे पजहति, अनागते किल्लेसे पजहति, पच्चुप्पन्ने किल्लेसे पजहती ” ति क्त्वा पुन, “ हस्सि
अतीते किल्लेसे पजहति, तेन हि खीणं खेपेति, निरुद्धं निरोधेति, विगतं विगमेति, अत्थङ्कतं
अत्थङ्कमेति, अतीतं यं नत्थि, त पजहती ” ति च क्त्वा, “ न अतीते किल्लेसे पजहती ”
ति [पटि २।२१७] पटिक्खित्तं । तथा, “ हस्सि अनागते किल्लेसे पजहति, तेन हि अजातं
पजहति, अनिब्बत्तं पजहति, अनुप्पन्न पजहति, अपातुभूतं पजहति, अनागतं यं नत्थि, तं
पजहती ” ति च क्त्वा, “ न अनागते किल्लेसे पजहती ” ति पटिक्खित्तं । तथा, “ हस्सि
पच्चुप्पन्ने किल्लेसे पजहति, तेन हि रत्तो रागं पजहति, दुडो दोसं....मूळ्हो मोहं....विनिबद्धो
मानं....परामडो दिट्ठिं....विक्खेपगतो उद्धच्च....अनिद्धङ्गतो विचिकिच्छं....थामगतो अनुसयं
पजहति, कण्हसुक्का धम्मा युगनन्धा वत्तन्ति, सङ्किलेसिका मग्गभावना होती ”
ति [पटि २।२१७-१८] च क्त्वा, “ न अतीते किल्लेसे पजहति, न पच्चुप्पन्ने किल्लेसे
पजहती ” ति सम्बं पटिक्खित्वा, “ तेन हि नत्थि मग्गभावना, नत्थि फलसच्छिकिरिया,
नत्थि किल्लेसप्पहानं, नत्थि धम्माभिसमयो ” ति पज्हापरियोसाने, “ न हि नत्थि मग्गभावना
....पे....अत्थि धम्माभिसमयो ” ति पटिजानित्वा, “ यथा कथं विया ” ति वुत्ते, इदं वुत्तं—

“ सेय्यथा पि तरुणो रुक्खो अजातफलो, तमेनं पुरिसो मूलं छिन्देय्य, ये तस्स रुक्खस्स अजातफला, ते अजाता येव न जायन्ति, अनिब्बत्ता येव न निब्बत्तन्ति, अनुप्पन्ना येव न उप्पज्जन्ति, अपातुभूता येव न पातुभवन्ति, एवमेव उप्पादो हेतु उप्पादो पच्चयो किलेसानं निब्बत्तिया, उप्पादे आदीनवं दिस्वा अनुप्पादे चित्तं पक्खन्दति, अनुप्पादे चित्तं पक्खन्दत्ता ये उप्पादपच्चया किलेसा निब्बत्तेय्युं, ते अजाता येव न जायन्ति....पे....अपातुभूता येव न पातुभवन्ति । एवं हेतुनिरोधा दुक्खनिरोधो । पवत्तं हेतु....निमित्तं हेतु ...आयूहना हेतु.... पे .. अनायूहने चित्तं पक्खन्दत्ता ये आयूहनपच्चया किलेसा निब्बत्तेय्युं, ते अजाता....पे.... अपातुभूता येव न पातुभवन्ति । एवं हेतुनिरोधा दुक्खनिरोधो । एव अत्थि मग्गभावना, अत्थि फलसच्छिकिरिया, अत्थि किलेसपहानं, अत्थि धम्मामिसमयो ” ति [पटि २।२१८] ।

८०. एतेन किं दीपितं होति ? भूमिलद्धानं किलेसानं पहानं दीपितं होति । भूमिलद्धानं पन किं अतीतानागतं, उदाहु पच्चुप्पन्ना ति ? भूमिलद्घुप्पन्ना येव नाम ते ।

८१. उप्पन्नं हि वत्तमान-भूतापगतोकासकत-भूमिलद्ववसेन अनेकपभेदं । तत्थ सब्बम्पि उप्पादजराभङ्गसमाङ्गिसङ्घातं वत्तमानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसमनुभवित्वा निरुद्धं अनु-भूतापगतसङ्घातं कुसलाकुसलं, उप्पादादित्तयमनुप्पत्वा निरुद्धं हत्वापगतसङ्घातं सेससङ्घतञ्च भूतापगतुप्पन्नं नाम । “ यानिस्स तानि पुञ्चे कतानि कम्मानी ” ति [म ३।१६४, १७१] एवमादिना नयेन वुत्तं कम्म अतीतम्पि समानं अञ्चं विपाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं कत्वा ठितत्ता, तथाकतोकासञ्च विपाकं अनुप्पन्नम्पि समानं एव कते ओकासे एकन्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । तासु तासु भूमिसु असमूहत्तं अकुसलं भूमिलदुप्पन्नं नाम ।

८२. एत्थं च भूमिया भूमिलद्वस्स च नानत्तं वेदितव्वं । भूमी ति हि विपस्सनाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चखन्धा । भूमिलद्वं नाम तेसु खन्धेषु उप्पत्तिरहं किलेसजातं । तेन हि सा भूमि लद्धा नाम होती ति, तस्मा भूमिलद्वं ति वुच्चति, सा च खो न आरम्भणवसेन ।

८३. आरम्भणवसेन हि सब्बे पि अतीतानागते परिज्जाते पि च खीणासवानं खन्धे आरम्भ किलेसा उप्पज्जन्ति । महाकच्चान-उप्पलवण्णादीनं खन्धे आरम्भ सोरेय्यसेट्ठि-नन्दमाणव-कादीनं वियं । यदि च तं भूमिलद्वं नाम सिया, तस्स अप्पहेय्यतो न कोचि भवमूलं पजहेय्यं । वत्थुवसेन पन भूमिलद्वं वेदितव्वं । यत्थं यत्थं हि विपस्सनाय अपरिज्जाता खन्धा उप्पज्जन्ति, तत्थं तत्थं उप्पादतो पमुत्ति तेसु वट्टमूलं किलेसजातं अनुसेत्ति, तं अप्पहीनडेन भूमिलद्वं ति वेदितव्वं ।

८४. तत्थं च यस्स येसु खन्धेषु अप्पहीनडेन अनुसयिता किलेसा, तस्स ते एव खन्धा तेसं किलेसानं वत्थु, न अञ्जेसं सन्तका खन्धा । अतीतखन्धेषु च अप्पहीनानुसयितानं

किलेसानं अतीतक्खन्धा व वत्थु, न इतरे । एस नयो अनागतादिसु । तथा कामावचर-
क्खन्धेषु अप्पहीनानुसयितानं किलेसानं कामावचरक्खन्धा व वत्थु, न इतरे । एस नयो
रूपारूपवचरेसु ।

८५. सोतापनादिसु पन यस्स यस्स अरियपुग्गलस्स खन्धेषु त तं वट्ठमूलं
किलेसजातं तेन तेन मग्गेन पहीनं, तस्स तस्स ते खन्धा पहीनानं तेसं तेसं वट्ठमूलकिलेसानं
अवत्थुतो भूमी ति सङ्गं न लभन्ति । पुथुज्जनस्स सब्बसो वट्ठमूलकिलेसानं अप्पहीनत्ता यं
किञ्चि कथिरमानं कम्मं कुसलं अकुसलं वा होति । इच्चस्स कम्मकिलेसपच्चया वट्ठ वट्ठति ।

८६. तस्सेतं वट्ठमूलं रूपक्खन्धे येव, न वेदनाक्खन्धादिसु....विज्जाणक्खन्धे येव वा, न
रूपक्खन्धादिसू ति न वत्तब्बं । कस्मा ? अविसेसेन पच्चसु पि खन्धेषु अनुसयितत्ता । कथं ?
पथवीरसादि विय रुक्खे ।

८७. यथा हि महारुक्खे पथवीतलं अधिट्ठाय पथवीरसञ्च आपोरसञ्च निस्साय तप्पच्चया
मूल-खन्ध-साखा-पसाखा-पल्लव-पलास-पुष्प-फलेहि वड्ढित्वा नमं पूरेत्वा याव कप्पावसाना बीज-
परम्पराय रुक्खपत्रेणि सन्धायमाने ठिते तं पथवीरसादि मूले येव, न खन्धादिसु....पे....फले
येव वा न मूलादिसू ति न वत्तब्बं । कस्मा ? अविसेसेन सब्बेसु मूलादिसु अनुगतत्ता ति ।

८८. यथा पन तस्सेव रुक्खस्स पुष्पफलादिसु निव्विण्णो कोचि पुरिसो चतूसु दिसासु
मण्डूककण्ठकं नाम विसकण्ठकं आकोटेय्य, अथ सो रुक्खो तेन विससम्पस्सेन फुड्डो पथवीरस-
आपोरसानं परियादिणत्ता अप्पसवनधम्मत्तं आगम्म पुन सन्तानं निव्वत्तेतुं न सक्कुण्ण्य ।
एवमेव खन्धपवत्तियं निव्विण्णो कुलपुत्तो तस्स पुरिसस्स चतूसु दिसासु रुक्खे विसयोजनं
विय अत्तनो सन्ताने चतुमग्गभावनं आरभति । अथस्स सो खन्वसन्तानो तेन चतुमग्गविस-
सम्पस्सेन सब्बसो वट्ठमूलकिलेसानं परियादिणत्ता किरियभावमत्तं उपगतकायकम्मादिसव्वकम्म-
प्पेभेदो हुत्वा आयतिं पुनग्गवाभिनिव्वत्तनधम्मत्त आगम्म भवन्तरसन्तानं निव्वत्तेतुं न सक्कोति,
केवलं चरिमविज्जाणनिरोधेन, निरिन्धनो विय जातवेदो, अनुपादानो परिनिव्वायति । एवं
भूमिया भूमिल्लस्स च नानत्तं वेदितब्बं ।

८९. अपि च अपरमि समुदाचार-आरम्भणाधिगगहित-अविक्खम्भित-असमूहतवसेन
चतुब्बिध उप्पन्नं । तथ वत्तमानुप्पन्नमेव समुदाचारुप्पन्नं । चक्खादीनं पन आपाथगते आरम्भणे
पुब्बभागे अनुप्पज्जमानमि किलेसजातं आरम्भणस्स अविगगहितत्ता एव अपरभागे एकन्तेन
उप्पत्तितो आरम्भणाधिगहितुप्पन्नं ति बुच्चति । कल्याणगामे पिण्डाय चरतो महातिस्सत्थेरस्स
विसभागरूपदस्सनेन उप्पन्नकिलेसजात विय । समथविप्पस्सनानं अञ्जतरवसेन अविक्खम्भितं
किलेसजातं चित्तसन्ततिमनारुहमि उप्पत्तिनिवारकस्स हेतुनो अभावा अविक्खम्भितुप्पन्नं
नाम । समथविप्पस्सनावसेन पन विक्खम्भितमि अरियमग्गेन असमूहतत्ता उप्पत्तिधम्मत्तं अनतीत-
ताय असमूहतुप्पन्नं ति बुच्चति । आकासेन गच्छन्तस्स अट्ठसमापत्तिलाभिनो थेरस्स

कुसुमितरुक्खे उपवने पुष्पानि उच्चिनन्तस्स मधुरेण सरेण गायतो मातुगामस्स गीतसवनेन उष्पन्नकिलेसुजातं विय ।

९०. तिविधम्पि चेत आरम्भणाधिगगहितविकखम्भित-असमूहत्तुप्पन्नं भूमिलद्धेनेव सङ्गहं गच्छती ति वेदितव्वं ।

९१. इच्चेतस्मिं वुत्तप्पभेदे उष्पन्ने यदेतं वत्तमान-भूतापगतोकासकत-समुदाचारसङ्घातं चतुब्बिध उष्पन्नं, तं अमग्गवज्झता केनचि पि आणेण पहातव्वं न होति । यं पनेतं भूमि-लद्धारम्भणाधिगगहित-विकखम्भित-असमूहतसङ्घात उष्पन्नं, तस्स तं उष्पन्नभावं विनासयमानं यस्मा त त लोक्किय-लोकुत्तराण उष्पज्जति, तस्मा तं सब्बम्पि पहातव्वं होती ति । एवमेत्थ ये येन पहातव्वा धम्मा, तेसं पहातञ्च जानितव्वं ।

९२. किञ्चानि परिञ्जादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितव्वानि सब्बानी ति [२२।३२] ॥

सच्चाभिसमयकालस्मिं हि एतेसु चतुसू आणेषु एकेकस्स एकक्खणे, परिञ्जा पहातं सच्छि-किरिया भावना ति एतानि परिञ्जादीनि चत्तारि किञ्चानि वुत्तानि, तानि यथासभावेन जानितव्वानि । वुत्तं हेतं पोरारोहि—“ यथा पदीपो अपुव्वं अचरिमं एकक्खणेन चत्तारि किञ्चानि करोति, वट्ठिं ज्ञापेति, अन्धकारं विधमति, आलोकं पविदसेति, सिनेहं परियादियति, एवमेव मग्गजाण अपुव्वं अचरिमं एकक्खणेन चत्तारि सच्चानि अभिसमेति, दुक्खं परिञ्जाभिसमयेन अभिसमेति, समुदय पहाताभिसमयेन अभिसमेति, मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति, निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । किं वुत्तं होति ? निरोधं आरम्भणं करित्वा चत्तारि पि सच्चानि पापुणाति पस्सति पटिविज्जती ” ति [ ] ।

९३. वुत्तम्पि चेतं—“ यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति, दुक्खसमुदयम्पि सो पस्सति, दुक्खनिरोधम्पि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदम्पि पस्सती ” ति [स ५।४३७] सब्बं वेदितव्वं । अपरम्पि वुत्तं—“ मग्गसमङ्गिस्स जाणं, दुक्खे पेतं जाणं, दुक्खसमुदये पेतं जाणं, दुक्खनिरोधे पेतं जाण ” ति [पटि १।११९] ।

९४. तत्थ, यथा पदीपो वट्ठिं ज्ञापेति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा अन्धकारं विधमति, एव समुदयं पज्जहति, यथा आलोकं पविदसेति, एवं सहजातादिपञ्चताय सम्मा-सङ्कप्पादिधम्मसङ्घातं मग्गं भावेति, यथा सिनेहं परियादियति, एवं किलेसपरियादानं निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितव्वं ।

९५. अपरो नयो । यथा सुरियो उदयन्तो अपुव्वं अचरिमं सहपातुभावा चत्तारि किञ्चानि करोति, रूपगतानि ओभासेति, अन्धकारं विधमति, आलोकं दस्सेति, सीतं पटिप्पस्सम्भेति, एवमेव मग्गज्जणं....पे....निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । इत्थापि, यथा सुरियो रूपगतानि ओभासेति, एवं मग्गज्जणं दुक्खं परिजानाति, यथा अन्धकारं विधमति, एवं समुदयं पज्जहति, यथा आलोकं दस्सेति, एवं सहजातादिपञ्चताय मग्गं भावेति, यथा सीतं पटिप्पस्सम्भेति, एवं किलेसपटिप्पस्सद्धिं निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासंसन्दनं वेदितव्वं ।

९६. अपरो नयो । यथा नावा अपुब्बं अचरिमं एकखणे चत्तारि किञ्चानि करोति, ओरिमं तीरं पजहति, सोतं छिन्दति, भण्डं वहति, पारिमं तीरं अप्पेति, एवमेव मग्गजाणं.... पे.... निरोधं सच्छिकिरियाभिसमयेन अभिसमेति । एत्थापि, यथा नावा ओरिम तीरं पजहति, एवं मग्गजाणं दुक्खं परिजानाति, यथा सोतं छिन्दति, एवं समुदयं पजहति, यथा भण्डं वहति, एवं सहजातादिपच्चयताय मग्ग भावेति, यथा पारिम तीरं अप्पेति, एवं पारिमतीरभूत निरोधं सच्छिकरोती ति एवं उपमासमन्दनं वेदितव्वं ।

९७. एवं सच्चाभिसमयकालस्मिं एकखणे चतुन्न किञ्चानं वसेन पवत्तजाणस्स चस्स सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि होन्ति । यथाह—“ कथं तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि ? सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानि । दुक्खस्स पीळनट्ठो, सङ्कतट्ठो, सन्तापट्ठो, विपरिणामट्ठो तथट्ठो । समुदयस्स आयूहनट्ठो, निदानट्ठो, संयोगट्ठो, पल्लिवोधट्ठो तथट्ठो । निरोधस्स निस्सरणट्ठो, विवेकट्ठो, असङ्कतट्ठो, अमत्तट्ठो तथट्ठो । मग्गस्स निव्यानट्ठो, हेतुट्ठो, दस्सनेन, अधिपतेय्यट्ठो तथट्ठो । इमेहि सोळसहि आकारेहि तथडेन चत्तारि सच्चानि एकसङ्गहितानि । यं एकसङ्गहितं त एकत्त एकेन आणेन पटिविज्झती ति चत्तारि सच्चानि एकपटिवेधानी ” ति [पटि २।१०७] ।

९८. तथ सिया, यदा दुक्खादीनं अज्जे पि रोग-गण्डादयो अत्था अत्थि, अथ कस्मा चत्तारो येव वुत्ता ति ? एत्थ वदाम—अज्जसच्चदस्सनेन वसेन आविभावतो । “ तथ कतमं दुक्खे जाणं ? दुक्खं आरम्भ या उप्पज्जति पज्जा पजानना ” ति [पटि १।११९] आदिना हि नयेन एकेकसच्चारम्भणवसेनापि सच्चजाणं वुत्तं, “ यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति समुदयमपि सो पस्सती ” ति [सं ५।४३७] आदिना नयेन एकं सच्चं आरम्भणं कत्वा सेसेषु किञ्चनिष्कात्तिवसेनापि वुत्तं ।

९९. तथ, यदा एकेकं सच्चमारम्भण करोति, तदा समुदयदस्सनेन ताव सभावतो पीळन-लक्खणस्सापि दुक्खस्स यस्मा तं आयूहनलक्खणेन समुदयेन आयूहित सङ्कत रासिकत, तस्मास्स सो सङ्कतट्ठो आविभवति । यस्मा पन मग्गो किलेससन्तापहरो सुसीतलो, तस्मास्स मग्गदस्सनेन सन्तापट्ठो आविभवति । आयस्मतो नन्दस्स अच्छरादस्सनेन सुन्दरिया अनभिरूपभावो विय । अविपरिणामवम्मस्स पन निरोधस्स दस्सनेनस्स विपरिणामट्ठो आविभवती ति वत्तव्वमेवेत्थ नत्थि ।

१००. तथा सभावतो आयूहनलक्खणस्सापि समुदयस्स दुक्खदस्सनेन निदानट्ठो आवि-भवति, अस्पणायभोजनतो उप्पन्नव्याधिदस्सनेन भोजनस्स व्याधिनिदानभावो विय, विसंयोग-भूतस्स निरोधस्स दस्सनेन संयोगट्ठो, निव्यानभूतस्स च मग्गस्स दस्सनेन पल्लिवोधट्ठो ति ।

१०१. तथा निस्सरणलक्खणस्सापि निरोधस्स अविवेकभूतस्स समुदयस्स दस्सनेन विवेकट्ठो आविभवति, मग्गदस्सनेन असङ्कतट्ठो । इमिना हि अनमतगससारे मग्गो न दिट्ठपुब्बो, सो पि च सप्पच्चयत्ता सङ्कतो येवा ति अप्पच्चयधम्मस्स असङ्कतभावो अतिविय पाकटो होति । दुक्खदस्सनेन पनस्स अमत्तट्ठो आविभवति । दुक्खं हि विस, अमत्तं निव्वान ति ।

१०२. तथा निव्यानलक्खणस्सापि मग्गस्स समुदयदस्सनेन, नायं हेतु निव्वानस्स पत्तिया,

अयं हेतु ति हेतुद्वो आविभवति, निरोधदस्सनेन दस्सनद्वो, परमसुखुमानि रूपानि पस्सतो, विप्पसन्न वत मे चक्खुं ति चक्खुस्स विप्पसन्नभावो विय, दुक्खदस्सनेन अधिपतेद्ध्येद्वो, अनेक-
रोगातुरकपणजनदस्सनेन इस्सरजनस्स उच्चारभावो विया ति ।

१०३. एवमेत्थ सलक्खणवसेन एकस्स, अज्जसच्चदस्सनवसेन च इतरेसं तिण्णं तिण्णं आविभावतो एकेकस्स चत्तारो चत्तारो अत्था वुत्ता । मग्गक्खणे पन सव्वे चेते अत्था एकेनेव दुक्खादिसु चतुकिच्चेन जाणेन पटिवेध गच्छन्ती ति । ये पन नानाभिसमयं इच्छन्ति, तेसं उत्तरं अभिघम्मे कथाक्खुस्मिं वुत्तमेव [कथा १।२१२-२०] ।

१०४. इदानी यानि तानि परिज्जादीनि चत्तारि किच्चानि वुत्तानि, [२२।९२], तेसु

तिविधा होति परिज्जा, तथा पद्धानम्पि सच्छिकिरिया पि ।

द्वे भावना अभिमता, विनिच्छयो तत्थ जातव्वो ॥

१०५. तिविधा होति परिज्जा ति, जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, पद्धानपरिज्जा ति एवं परिज्जा तिविधा होति ।

१०६. तत्थ, “ अभिज्जापज्जा जातद्वेन जाण ” ति एवं उद्दिस्सित्वा, “ ये ये धम्मा अभिज्जाता होन्ति, ते ते धम्मा जाता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं सङ्घेपतो, “ सव्वं, भिक्खवे, अभिज्जेयं । किञ्च, भिक्खवे, सव्वं अभिज्जेय्यं ? चक्खुं, भिक्खवे, अभिज्जेय्यं ” ति [पटि १।५] आदिना नयेन वित्थारतो वुत्ता जातपरिज्जा नाम । तस्सा सप्पञ्चय-
नामरूपामिजानना आवेणिका भूमि ।

१०७. “ परिज्जापज्जा तीरणद्वेन जाण ” ति एवं उद्दिस्सित्वा पन, “ ये ये धम्मा परि-
ज्जाता होन्ति, ते ते धम्मा तीरिता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं सङ्घेपतो, “ सव्वं भिक्खवे, परिज्जेय्यं । किञ्च, भिक्खवे, सव्वं परिज्जेय्यं ? चक्खुं, भिक्खवे, परिज्जेय्यं ” ति [पटि १।२२] आदिना नयेन वित्थारतो वुत्ता तीरणपरिज्जा नाम । तस्सा कलापसम्पसनतो पडाय, अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति तीरणवसेन पवत्तमानाय याव अनुलोमा आवेणिका भूमि ।

१०८. “ पद्धानपरिज्जा परिज्जागद्वेन जाण ” ति [पटि १।१] एव पन उद्दिस्सित्वा, “ ये ये धम्मा पद्धाना होन्ति, ते ते धम्मा परिज्जता होन्ती ” ति [पटि १।८७] एवं वित्थारतो वुत्ता, “ अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जं पजहती ” ति [ ] आदिनयप्पवत्ता पद्धानपरिज्जा । तस्सा भङ्गानुपस्सनतो पडाय याव मग्गजाणा भूमि । अयं इध अधिषेता ।

१०९. यस्मा वा जात-तीरणपरिज्जायो पि तदत्था येव, यस्मा च ये धम्मे पजहति, ते नियमतो जाता चेव तीरिता च होन्ति, तस्मा परिज्जातयम्पि इमिना परियायेन मग्गजाणस्स किच्चं ति वेदितव्वं ।

११०. तथा पद्धानम्पी ति, पद्धानम्पि हि, विक्खम्भनप्पद्धानं, तदङ्गप्पद्धानं, समुच्छेदप्पद्धानं ति परिज्जा विय ति विधमेव होति ।

१११. तत्थ, यं ससेवाले उदके पक्खितेन घटेन सेवाळस्स विय तेन तेन लोकियसमाधिना

नीवरणादीनं पञ्चनीकधम्मानं विक्खम्भनं, इदं विक्खम्भनप्पहानं नाम । पाळियं पन,
“ विक्खम्भनप्पहानञ्च नीवरणानं पठमञ्ज्ञानं भावयतो ” ति [पटि १।२७] नीवरणानं
येव विक्खम्भनं वुत्तं, तं पाकटत्ता वुत्तं ति वेदितव्वं । नीवरणानि हि ज्ञानस्स पुञ्चभागे पि
पच्छाभागे पि न सहसा चित्तं अज्झोत्थरन्ति, वितक्कादयो अप्पितक्खणे येव, तस्मा नीवरणानं
विक्खम्भनं पाकटं ।

११२. य पन रत्तिभागे समुज्जलितेन पदीपेन अन्धकारस्स त्रिय तेन तेन विपस्सनाय
अवयवभूतेन आणज्जेन पटिपक्खवसेनेव तस्स तस्स पहातव्वधम्मस्स पहानं, इदं तदङ्गप्पहानं
नाम । सेय्ययिदं—नामरूपपरिच्छेदेन ताव सक्कायदिट्ठिया, पच्चयपरिग्गहेन अहेतु-
विसमहेतुदिट्ठिया चेव कङ्कामलस्स च, कलापसम्मसनेन, अहं ममा ति समूहगाहस्स, मग्गा-
मग्गवक्त्थानेन अमग्गे मग्गासञ्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया,
भयतुपट्टानेन सभये अभयसञ्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसञ्जाय, निव्विदानुपस्सनेन
अभिरितिसञ्जाय, मुञ्चितुकम्यताय अमुञ्चितुकामभावस्स, पटिसङ्खानेन अप्पटिसङ्खानस्स, उपेक्खाय
अनुपेक्खनस्स, अनुलोमेन सच्चपटिलोमगाहस्स पहानं ।

११३. यं वा पन अट्टारससु महाविपस्सनासु अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसञ्जाय, दुक्खानु-
पस्सनाय सुखसञ्जाय, अनत्तानुपस्सनाय अतसञ्जाय, निव्विदानुपस्सनाय नन्दिया, विरागानु-
पस्सनाय रागस्स, निरोधानुपस्सनाय समुदयस्स, पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानस्स, खयानुपस्सनाय
घनसञ्जाय, वयानुपस्सनाय आयूहनस्स, विपरिणामानुपस्सनाय धुवसञ्जाय, अनिमित्तानुपस्सनाय
निमित्तस्स, अप्पणिहितानुपस्सनाय पणिधिआ, सुज्जतानुपस्सनाय अभिनिवेसस्स, अविपञ्चा-
धम्मविपस्सनाय सारादानाभिनिवेसस्स, यथाभूतज्जाणदस्सनेन सम्मोहामिनिवेसस्स, आदीनवानु-
पस्सनाय आलयाभिनिवेसस्स, पटिसङ्खानुपस्सनाय अप्पटिसङ्खाय, विवट्टानुपस्सनाय संयोगा-
भिनिवेसस्स पहानं [पटि १।४७ दट्ठवा], इदम्पि तदङ्गप्पहानमेव ।

११४. तत्थ यथा अनिच्चानुपस्सनादीहि सत्तहि निच्चसञ्जादीनं पहानं होति, तं भङ्गानुपस्सने
वुत्तमेव [२।१।५-१८] । खयानुपस्सना ति पन घनविनिब्भोगं कत्वा, “ अनिच्चं
खयहेता ” ति [पटि १।३७] एवं खयं पस्सतो आण । तेन घनसञ्जाय पहानं होति ।

११५. वयानुपस्सना ति,

“ आरम्भणान्वयेन उभो एकवक्त्थाना ।

निरोधे अधिमुत्तता वयलक्खणविपस्सना ” ति [पटि १।५८] ॥

एवं वुत्ता पच्चक्खतो चेव अन्वयतो च सङ्खारानं भङ्गं दिस्वा तस्मिं येव भङ्गसङ्खाते
निरोधे अधिमुत्तता । ताय आयूहनस्स पहानं होति । येसं हि अत्थाय आयूहेय्य, ते एवं
वयधम्मा ति विपस्सतो आयूहने चित्तं न नमति ।

११६. विपरिणामानुपस्सना ति रूपसत्तकादिवसेन तं तं परिच्छेदं अतिकम्म

अञ्जथापवत्तिदस्सनं, उप्पन्नस्स वा जराय चेव मरणेन च द्वीहाकारेहि विपरिणामदस्सनं ।
ताय धुवसञ्जाय पहानं होति ।

११७. अनिमित्तानुपस्सना ति अनिच्चानुपस्सना व । ताय निच्चनिमित्तस्स पहानं होति ।
अप्पणिहितानुपस्सना ति दुक्खानुपस्सना व । ताय सुखपणिथि-सुखपत्थनापहानं होति ।
सुञ्जतानुपस्सना ति अनत्तानुपस्सना व । ताय, अत्थि अत्ता ति अभिनिवेसप्पहानं होति ।

११८. अधिपञ्जाधम्मविपस्सना ति,

“ आरम्मणञ्च पटिसङ्गा भङ्गञ्च अनुपस्सति ।

सुञ्जतो च उपट्ठानं, अधिपञ्जाविपस्सना ” ति [पटि १।५८] ॥

एवं वुत्ता रूपादिआरम्मणं जानित्वा तस्स च आरम्मणस्स तदारम्मणस्स च चित्तस्स भङ्गं
दिस्वा, सङ्कारा व भिज्जन्ति, सङ्कारानं मरणं, न अञ्जो कोचि अत्थी ति भङ्गवसेन सुञ्जतं
गह्वत्वा पवत्ता विपस्सना । सा, अधिपञ्जा च धम्मेसु च विपस्सना ति कत्वा अधिपञ्जाधम्म-
विपस्सना ति वुच्चति । ताय निच्चसाराभावस्स च अत्तसाराभावस्स च सुद्धु दिट्ठत्ता सारादानाभि-
निवेसस्स पहानं होति ।

११९. यथाभूतजाणदस्सनं ति सप्पञ्चयनामरूपपरिगहो । तेन, “ अहोसिं नु खो अहं
अतीतमद्धानं ” ति [म १।८] आदिवसेन चेव, इस्सरतो लोको सम्भोती ति आदिवसेन च
पवत्तस्स सम्मोहाभिनिवेसस्स पहानं होति ।

१२०. आदीनवानुपस्सना ति भयतुपट्ठानवसेन उप्पन्न सञ्चभवादिसु आदीनवदस्सनजाणं ।
तेन, किञ्चि अल्लीयितञ्च न दिस्सती ति आलयाभिनिवेसस्स पहानं होति । पटिसङ्गानुपस्सना
ति मुञ्चनस्स उपायकारण पटिसङ्गाजाण । तेन अप्पटिसङ्गाय पहानं होति ।

१२१. विवट्ठानुपस्सना ति सङ्कारुपेक्खा चेव अनुलोमञ्च । तदा हिस्स चित्तं ईसकपोणे
पदुमपलासे उदकविन्दु विय सञ्चस्मा सङ्कारगता पटिलीयती पटिकुटति पटिवट्ठती ति वुत्तं
[२१।६३] । तस्मा ताय सयोगाभिनिवेसस्स पहानं होति । कामसंयोगादिकस्स किलेसाभि-
निवेसस्स किलेसप्पवत्तिया पहानं होती ति अथो । एवं वित्थारतो तदङ्गप्पहानं वेदितञ्चं ।
पाल्लियं पन, “ तदङ्गप्पहानञ्च दिट्ठिगतान निब्बेधभागिय समार्षि भावयतो ” ति [पटि १।२७]
सङ्क्षेपेनेव वुत्त ।

१२२. यं पन, असनिविचक्काभिहतस्स रुक्खस्स विय, अरियमग्गजाणेन सयोजनादीनं
धम्मानं यथा न पुन पवत्तन्ति एवं पहानं, इदं समुच्छेदप्पहानं नाम, यं सन्धाय वुत्तं—
“ समुच्छेदप्पहानञ्च लोकुत्तरं खयगामिमग्ग भावयतो ” ति [पटि १।२७] ।

१२३. इति इमेसु तीसु पहानेसु समुच्छेदप्पहानमेव इध अधिषेतं । यस्मा वास्स योगिनो
पुब्बभागे विक्खम्भन-तदङ्गप्पहानानि पि तदत्थानेव, तस्मा पहानत्तयम्पि इमिना परियायेन
मग्गजाणस्स किञ्चं ति वेदितञ्चं । पटिराजानं वधित्वा रज्जं पत्तेन हि यम्पि ततो पुब्बे कतं,
सञ्चं इदञ्चिदञ्च रज्जा कतं ति येव वुच्चति ।

१२४. सच्छिकिरिया पी ति, लोकियसच्छिकिरिया लोकुत्तरसच्छिकिरिया ति द्वेधा भिन्ना पि लोकुत्तराय दस्सन-भावनावसेन भेदतो ति विधा व होति ।

१२५. तत्थ, “ पठमस्स ज्ञानस्स लोमिहि, वसिहि, पठमं ज्ञानं सच्छिकतं मया ” ति [पारा ९३-९४] आदिना नयेन आगता पठमज्झानादीनं फस्सना लोकियसच्छिकिरिया नाम । फस्सना ति, अधिगत्वा, इदं मया अधिगतं ति पच्चक्खतो जाणफस्सेन फुसना । इममेव हि अयं सन्धाय, “ सच्छिकिरियापज्जा फस्सनहेन जाणं ” ति उदिसित्वा, “ ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्ती ” ति [पटि १।८७] सच्छिकिरियानिद्दसो वुत्तो ।

१२६. अपि च अत्तनो सन्ताने अनुप्पादेत्वा पि ये धम्मा केवलं अपरपच्चयेन जाणेन जाता, ते सच्छिकता होन्ति । तेनेव हि, “ सच्चं, भिक्खवे, सच्छिकातच्चं । किञ्च, भिक्खवे, सच्चं सच्छिकातच्चं ? चक्खुं, भिक्खवे, सच्छिकातच्चं ” ति [पटि १।३५] आदि वुत्त । अपरमपि वुत्त—“ रूपं पस्सन्तो सच्छिकरोति, वेदनं....पे....विज्जाणं पस्सन्तो सच्छिकरोति । चक्खुं ... जरामरणं....अमतो गधं निब्बानं पस्सन्तो सच्छिकरोति । ये ये धम्मा सच्छिकता होन्ति, ते ते धम्मा फस्सिता होन्ती ” ति [पटि १।३९] ।

१२७. पठममगक्खणे पन निब्बानदस्सनं दस्सनसच्छिकिरिया, सेसमगक्खणेषु भावना-सच्छिकिरिया ति । सा दुविधा पि इध अधिष्पेता । तस्मा दस्सन-भावनावसेन निब्बानस्स सच्छिकिरिया इमस्स जाणस्स किञ्चं ति वेदितच्चं ।

१२८. द्वे भावना अभिमता ति, भावना पन, लोकियभावना लोकुत्तरभावना ति द्वे येव अभिमता । तत्थ लोकियानं सील-समाधि-पज्जानं उप्पादनं, ताहि च सन्तानवासनं लोकिय-भावना, लोकुत्तरानं उप्पादनं, ताहि च सन्तानवासनं लोकुत्तरभावना । तासु इध लोकुत्तरा अधिष्पेता । लोकुत्तरानि हि सीलादीनि चतुर्विधमपेत जाणं उप्पादेति, तेसं सहजातपच्चयादि-ताय तेहि च सन्तानं वासेतो ति लोकुत्तरभावना वस्स किञ्चं ति । एवं

किञ्चानि परिज्जादीनि यानि वुत्तानि अभिसमयकाले ।

तानि च यथासभावेन जानितव्वानि सव्वानी ति ॥

१२९. एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो चित्तं पज्जञ्च भावय ” ति [१।१]

एवं सरूपेनेव आगताय पज्जाभावनाय विधानदस्सनत्थं य वुत्त, मूलभूता द्वे विसुद्धियो सम्पादेत्वा सरीरभूता पञ्च विसुद्धियो सम्पादेन्तेन भावेतव्वं ति [१।४।३२], तं विधारितं होति । कथं भावेतव्वं ति अयञ्च पज्जो विस्सज्जितो ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे

पज्जाभावनाधिकारे आणदस्सनविसुद्धिनिद्दसो नाम

बावीसतिमो परिच्छेदो ।

तेवीसतिमो परिच्छेदो पञ्चाभावनानिसंसनिद्देशो

१. य पन वुत्तं, पञ्चाभावनाय को आनिसंसो ति [१४१], तत्थ वदाम—
अय हि पञ्चाभावना नाम अनेकसतानिसंसा । तस्सा दीधेनापि अद्भुता न सुकरं वित्थारतो
आनिसंसं पकासेतुं । सङ्खेपतो पनस्सा, नानाकिलेसविद्धंसनं, अरियफलरसानुभवनं, निरोध-
समापत्तिसमापज्जनसमत्थता, आहुनेव्यभावादिसिद्धी ति अयमानिसंसो वेदितव्वो ।

२. तत्थ, यं नामरूपपरिच्छेदतो पडाय सक्कायदिट्ठादिवसेन नानाकिलेसविद्धंसनं
वुत्तं, अयं लोकिकाय पञ्चाभावनाय अनिसंसो । यं अरियमग्गक्खणे संयोजनादीनं वसेन
नानाकिलेसविद्धंसनं वुत्तं, अयं लोकुत्तराय पञ्चाभावनाय अनिसंसो ति वेदितव्वो ।

भीमवेगानुपतिता असनीव सिलुच्चये ।

वायुवेगसमुद्धितो अरञ्जमिव पावको ॥

अन्धकार विय रवि सतेजुज्जलमण्डलो ।

दीघरत्तानुपतितं सञ्चानत्थविधायकं ॥

किलेसजालं पञ्चा हि विद्धंसयति भाविता ।

सन्दिट्टिकमतो जञ्जा आनिसंसमिमं इध ॥

३. अरियफलरसानुभवनं ति न केवलञ्च किलेसविद्धंसनं येव अरियफलरसानु-
भवनमपि पञ्चाभावनाय अनिसंसो । अरियफलं ति हि सोतापत्तिफलादि सामञ्जसफलं वुच्चति ।
तस्स द्वीहाकारेहि रसानुभवनं होति, मग्गवीथियञ्च, फलसमापत्तिवसेन च पवत्तियं । तत्रस्स
मग्गवीथियं पवत्ति दस्सिता येव [२२।१५-१७] ।

४. अपि च ये, संयोजनप्पहानमत्तमेव फलं नाम, न कोचि अञ्जो धम्मो अत्थी ति
वदन्ति, तेसं अनुनयत्थं इदं सुत्तमपि दस्सेतव्वं—“ कथं पयोगपटिप्पस्सद्धिपञ्चा फले जाणं ?
सोतापत्तिमग्गक्खणे दस्सनडेन सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिया वुड्ढाति, तदनुवत्तककिलेसेहि च खन्धेहि
च वुड्ढाति, बहिद्धा च सञ्चनिमित्तेहि वुड्ढाति, तपयोगपटिप्पस्सद्धत्ता उप्पज्जाति सम्मादिट्ठि,
मग्गस्सेत फलं ” ति [पटि १।७१] वित्थारेतव्वं । “ चत्तारो अरियमग्गा, चत्तारि च
सामञ्जफलानि, इमे धम्मा अप्पमाणारम्भणा ” [धम्म २३९], “ महग्गतो धम्मो अप्पमाणस्स
धम्मस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [पडान २।४३१] एवमादीनि पि चेत्थ सावकानि ।

५. फलसमापत्तियं पवत्तिदस्सनत्थं पनस्स इदं पञ्हाकम्मं—का फलसमापत्ति ? के तं
समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति ? कस्मा समापज्जन्ति ? कथञ्चस्सा समापज्जनं होति, कथं ठानं,
कथं वुड्ढानं ? किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरं ति ?

६. तत्थ, का फलसमापत्ती ति ? या अरियफलस्स निरोधे अप्पना । के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ती ति ? सब्बे पि पुथुज्जना न समापज्जन्ति । कस्मा ? अनधिगतत्ता । अरिया पन सब्बे पि समापज्जन्ति । कस्मा ? अधिगतत्ता । उपरिमा पन हेड्डिमं न समापज्जन्ति, पुग्गलन्तर भावूपगमनेन पटिपस्सद्धत्ता, हेड्डिमा च उपरिमं, अनधिगतत्ता । अत्तनो अत्तनो येव पन फलं समापज्जन्ती ति इदमेत्थ सन्निट्ठानं ।

७. केचि पन, सोतापन्नसकदागामिनो पि न समापज्जन्ति, उपरिमा द्वे येव समापज्जन्ती ति वदन्ति । इदञ्च तेसं कारणं—एते हि समाधिस्मिं परिपूरकारिणो ति । तं पुथुज्जनस्सापि अत्तना पटिलद्वलोकियसमाधिसमापजनतो अकारणमेव । किञ्चेत्थ कारणाकारणचिन्ताय ? न नु पाळियं येव वुत्तं—“ कतमे दस गोत्रभूधम्मा विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति ? सोतापत्तिमग्ग-पटिलाभत्थाय उप्पादं, पवत्तं....पे....उपायासं, बहिद्धा सङ्खारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू । सोतापत्तिफलसमापत्तथाय....सकदागामिमग्ग....पे....अरहत्तफलसमापत्तथाय....सुज्जतविहार-समापत्तथाय....अनिमित्तविहारसमापत्तथाय उप्पादं....पे....बहिद्धा सङ्खारनिमित्तं अभिमुय्यती ति गोत्रभू ” ति [पटि १।६८] ? तस्मा, सब्बे पि अरिया अत्तनो फलं समापज्जन्ती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ति ।

८. कस्मा समापज्जन्ती ति ? दिट्ठम्मसुखविहारत्थं । यथा हि राजा रज्जसुखं, देवता दिव्वसुखं अनुभवन्ति, एव अरिया, अरियं लोकुत्तरसुखं अनुभविस्सामा ति अद्वानपरिच्छेदं कत्वा इच्छित्तिच्छित्तकखणे फलसमापत्तिं समापज्जन्ति ।

९. कथञ्चस्सा समापज्जनं होति, कथं ठानं, कथं बुट्ठानं ति ? द्वीहि ताव आकारेहि अस्सा समापज्जनं होति, निव्वानतो अज्जस्स आरम्मणस्स अमनसिकारा, निव्वानस्स च मनसिकारा । यथाह—“ द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया, सब्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो ” ति [म १।२९६] ।

१०. अयं पनेत्थ समापज्जनकमो । फलसमापत्तधिकेन हि अरियसावकेन रहोगतेन पटिसल्लोनेन उदयव्वयादिवसेन सङ्खारा विपस्सितव्वा । तस्स पवत्तानुपुव्वविपस्सनस्स सङ्खारा-रम्मणगोत्रभूजाणानन्तरं फलसमापत्तिवसेन निरोधे चित्तं अप्पोति । फलसमापत्तिनिज्जताय चेत्य सेखस्सापि फलमेव उप्पज्जति, न मग्गो ।

११. ये पन वदन्ति, सोतापन्नो, फलसमापत्तिं समापज्जिस्सामी ति विपस्सनं पट्टपेत्वा सकदागामी होति, सरुदागामी च अनागामी ति, ते वत्तव्वा—एवं सति अनागामी अरहा भविस्सति, अरहा पच्चेकबुद्धो, पच्चेकबुद्धो च बुद्धो । तस्मा न किञ्चि एतं, पाळिवसेनेव च पटिविखत्तं ति पि न गहेतव्वं । इदमेव पन गहेतव्वं—सेखस्सापि फलमेव उप्पज्जति न मग्गो । फलञ्चस्स, सचे नेन पठमज्झानिको मग्गो अधिगतो होति, पठमज्झानिकमेव उप्पज्जति, सचे दुत्ति-यादिसु अज्जतरज्झानिको, दुत्तियादिसु अज्जतरज्झानिकमेवा ति । एवं तावस्सा समापज्जनं होति ।

१२. “तयो खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया ठितिया, सम्बनिमित्तानञ्च अमनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया मनसिकारो, पुब्बे च अभिसङ्कारो” ति [म १।२९६-९७] वचनतो पनस्सा तीहाकारेहि ठानं होति । तत्थ, पुब्बे अभिसङ्कारो ति समापत्तितो पुब्बे कालपरिच्छेदो । असुक्खिस्मि नाम काले बुद्धिस्सामी ति परिच्छिन्नत्ता हिस्सा याव सो कालो नागच्छति, ताव ठानं होति । एवमस्सा ठानं होती ति ।

१३. “द्वे खो, आवुसो, पच्चया अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया बुद्धानाय, सम्बनिमित्तानञ्च मनसिकारो, अनिमित्ताय च धातुया अमनसिकारो ” ति [म १।२९७] वचनतो पनस्सा द्वीहाकारेहि बुद्धान होति । तत्थ सम्बनिमित्तानं ति रूपनिमित्त-वेदना-सञ्जा-सङ्कार-विज्जाण-निमित्तानं । कामञ्च न सम्बानेवेतानि एकतो मनसिकरोति, सम्बसङ्गाहिकवसेन पनेतं वुत्तं । तस्मा यं भवङ्गस्स आरम्भणं होति, तं मनसिकरोतो फलसमापत्तिबुद्धानं होती ति । एवमस्सा बुद्धानं वेदितव्वं ।

१४. किं फलस्स अनन्तरं, कस्स च फलं अनन्तरं ति ? फलस्स ताव फलमेव वा अतन्तरं होति, भवङ्ग वा । फलं पन अत्थि मग्गानन्तरं, अत्थि फलानन्तरं, अत्थि गोत्रभू-अनन्तरं, अत्थि नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरं । तत्थ मग्गवीथियं मग्गानन्तरं, पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमं पच्छिमं फलानन्तर, फलसमापत्तिसु पुरिमं पुरिम गोत्रभूअनन्तरं । गोत्रभू ति चेत्य अनुलोमं वेदितव्वं । वुत्त हेत पङ्काने—“अरहतो अनुलोमं फलसमापत्तिया अनन्तर-पच्चयेन पच्चयो ” । “सेखान अनुलोम फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १।५९] । येन फलेन निरोधा बुद्धानं होति, तं नेवसञ्जानासञ्जायतनानन्तरं ति ।

१५. तत्थ, ठप्पेत्वा मग्गवीथियं उप्पन्नं फलं, अवसेसं सम्बं फलसमापत्तिवसेन पवत्तं नाम । एवमेतं मग्गवीथियं फलसमापत्तिय वा उप्पज्जनवसेन

पटिप्पस्सद्धदरथं अमतारम्भणं सुभं ।

वन्तलोकामिसं सन्तं सामञ्जफलमुत्तमं ॥

ओजवन्तेन सुचिना सुखेन अभिसन्दितां ।

येन सातातिसातेन अमतेन मधुं विय ॥

त सुखं तस्स अरियस्स रसभूतमनुत्तरं ।

फलस्स पञ्चं भावेत्वा यस्मा बिन्दति पण्डितो ॥

तस्मा अरियफलस्सेत रसानुभवनं इध ।

विपस्सनाभावनाय आनिसंसो ति वुच्चति ॥

१६. निरोधसमापत्तिसमापज्जनसमत्थता ति, न केवलञ्च अरियफलरसानुभवनं येव, अयं पन निरोधसमापत्तिया समापज्जनसमत्थता पि इमिस्सा पञ्चाभावनाय आनिसंसो ति वेदितव्वो ।

१७. तत्रिदं निरोधसमापत्तिया विभावनत्थं पञ्चाकम्मं—का निरोधसमापत्ति ? के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ति ? कत्थ समापज्जन्ति ? कस्मा समापज्जन्ति ? कथञ्चस्सा समापज्जनं

होति ! कथं ठानं ! कथं बुढानं ! बुद्धितस्स किञ्चिन्नं चित्तं होति ! मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसो ! निरोधसमापत्तिं किं सङ्घता असङ्घता, लोकिया लोकुत्तरा, निष्फन्ना अनिष्फन्ना ति !

१८. तत्थ, का निरोधसमापत्ती ति ! या अनुपुब्बनिरोधवसेन चित्तचेतसिकानं धम्मानं अप्पवत्ति । के तं समापज्जन्ति, के न समापज्जन्ती ति ! सब्बे पि पुथुज्जना, सोतापन्ना, सकदागामिनो, सुखविपस्सका च अनागामिअरहन्तो न समापज्जन्ति । अइसमापत्तिलाभिनो पन अनागामिनो खीणासव च समापज्जन्ति । “ द्वाहि बलेहि समन्नागतत्ता तथो च सङ्गारानं पटिप्पस्सद्धिया सोळ्हसहि आणचरियाहि, नवहि समाधिचरियाहि वसीभावता पज्जा निरोधसमापत्तिया आणं ” ति [पटि १।२] हि वुत्तं । अयच्च सम्पदा ठपेत्वा अइसमापत्तिलाभिनो अनागामिखीणासवे अज्जेसं नत्थि, तस्मा ते येव समापज्जन्ति न अज्जे ।

१९. कतमानि पनेत्थ द्वे बलानि !....पे....कतमा वसीभावता ति ! न एत्थ किञ्चि अम्हेहि वत्तब्बं अत्थि, सब्बमिदं एतस्स उदेस्स निदेसे वुत्तमेव ।

२०. यथाह—“ द्वाहि बलेही ति द्वे बलानि, समथबलं, विपस्सनाबलं । कतमं समथबलं ! नेक्खम्मवसेन चित्तस्स एकगता अविकखेपो समथबलं । अब्यापादवसेन....आलोकसज्जावसेन....अविकखेपवसेन....पे....पटिनिस्सग्गानुपस्सी अस्सासवसेन....पटिनिस्सग्गानुपस्सी पस्सासवसेन चित्तस्स एकगता अविकखेपो समथबल ।

२१. “ समथबलं ति केनडेन समथबलं ! पठमज्झानेन नीवरणे न कम्पती ति समथबलं । दुतियज्झानेन वितक्कविचारे....पे....नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया अकिञ्चसज्जायतनसज्जाय न कम्पती ति समथबलं । उद्वच्चे च उद्वच्चसङ्गतकिलेसे च खन्धे च न कम्पति, न चलति, न वेधती ति समथबलं । इदं समथबलं ।

२२. “कतमं विपस्सनाबलं ! अनिच्चानुपस्सना विपस्सनाबलं । दुक्खानुपस्सना....अनत्तानुपस्सना....निब्बिदानुपस्सना....विरागानुपस्सना .... निरोधानुपस्सना ....पटिनिस्सग्गानुपस्सना विपस्सनाबलं । रूपे अनिच्चानुपस्सना....रूपे पटिनिस्सग्गानुपस्सना विपस्सनाबलं । वेदनाय....सज्जाय....सङ्कारेसु....विज्जाणे....पे....चक्खुस्मि....जरामरणे अनिच्चानुपस्सना....जरामरणे पटिनिस्सग्गानुपस्सना विपस्सनाबल ।

२३. “ विपस्सनाबलं ति केनडेन विपस्सनाबलं ! अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जाय न कम्पती ति विपस्सनाबल । दुक्खानुपस्सनाय सुखसज्जाय न कम्पती ति....अनत्तानुपस्सनाय अत्तसज्जाय न कम्पती ति...निब्बिदानुपस्सनाय नन्दिया न कम्पती ति....विरागानुपस्सनाय रागे न कम्पती ति....निरोधानुपस्सनाय समुदये न कम्पती ति....पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदाने न कम्पती ति विपस्सनाबलं । अविज्जाय च अविज्जासङ्गतकिलेसे च खन्धे च न कम्पति, न चलति, न वेधती ति विपस्सनाबलं । इदं विपस्सनाबल ।

२४. “ तयो च सङ्कारानं पटिप्पस्सद्विया ति कतमेस तिण्णन्नं सङ्कारानं पटिप्पस्सद्विया ? दुतियज्झानं समापन्नस्स वितक्कविचारा वचीसङ्कारा पटिप्पस्सद्वि होन्ति । चतुत्थज्झानं समापन्नस्स अस्सासपप्सासा कायसङ्कारा पटिप्पस्सद्वि होन्ति । सञ्जात्रेदयितनिरोधं समापन्नस्स सञ्जा च वेदना च चित्तसङ्कारा पटिप्पस्सद्वि होन्ति । इमेसं तिण्णन्नं सङ्कारानं पटिप्पस्सद्विया ।

२५. “ सोळसहि णाणचरियाही ति कतमाहि सोळसहि णाणचरियाहि ? अनिच्चानुपप्सना णाणचरिया । दुक्खा....अनत्ता....निच्चिदा....विरागा....निरोधा....पटिनिस्सग्गा....विबुद्धानुपप्सना णाणचरिया । सोतापत्तिमग्गो णाणचरिया । सोतापत्तिफलसमापत्ति णाणचरिया । सकदागामिमग्गो....पे....अरहत्तफलसमापत्ति णाणचरिया । इमाहि सोळसहि णाणचरियाहि ।

२६. “ नवहि समाधिचरियाही ति कतमाहि नवहि समाधिचरियाहि ? पठमज्झानं समाधिचरिया । दुतियज्झानं....पे....नेवसञ्जानासञ्जायतनसमापत्ति समाधिचरिया । पठमज्झानपटिलभत्थाय वितक्को च विचारो च पीति च सुखञ्च चित्तेकग्गता च....पे....नेवसञ्जानासञ्जायतनसमापत्तिपाटिलभत्थाय वितक्को च विचारो च पीति च सुखञ्च चित्तेकग्गता च । इमाहि नवहि समाधिचरियाहि ।

२७. “ वसी ति पञ्च वसियो—आवज्जनावसी, समापज्जनावसी, अधिट्ठानवसी, बुद्धानवसी, पच्चवेक्खनावसी । पठमज्झानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं आवज्जति, आवज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति आवज्जनावसी । पठमज्झानं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं समापज्जति, समापज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थी ति समापज्जनावसी....अधिट्ठानं, अधिट्ठाने....बुद्धान्ति, बुद्धाने....पच्चवेक्खन्ति, पच्चवेक्खणाय दन्धायितत्तं नत्थी ति पच्चवेक्खनावसी । दुतियं....पे....नेवसञ्जानासञ्जायतनसमापत्तिं यत्थिच्छकं यदिच्छकं यावतिच्छकं आवज्जति....पे....पच्चवेक्खन्ति, पच्चवेक्खणाय दन्धायितत्तं नत्थी ति पच्चवेक्खनावसी । इमा पञ्च वसियो ” ति [पटि १।९७-१००] ।

२८. एत्थ च, सोळसहि णाणचरियाही ति उक्कडनिदेसो एस । अनागामिनो पन चुद्दसहि णाणचरियाहि होति । यदि एवं सकदागामिनो द्वादसहि, सोतापन्नस्स च दसहि किं न होती ति ? न होति, समाधिपारिपन्थिकस्स पञ्चकामगुणिकरागस्स अप्पहीनत्ता । तेसं हि सो अप्पहीनो, तस्मा समथबलं न परिपूरं होति । तस्मि अपरिपूरे द्वीहि बलेहि समापज्जितम्बं निरोधसमापत्तिं बलवेक्खेन समापज्जितुं न सक्कोति । अनागामिस्स पन सो पहीनो । तस्मा एस परिपुण्णबलो होति, परिपुण्णबलत्ता सक्कोति । तेनाह भगवा—“ निरोधा बुद्दहन्तस्स नेवसञ्जानासञ्जायतनकुसलं फलसमापत्तिया अनन्तरपच्चयेन पच्चयो ” ति [तिकप १।५९] । इदं हि पट्ठाने महापकरणे अनागामिनो व निरोधा बुद्धानं सन्धाय वुत्तं ति ।

२९. कत्थं समापज्जन्ती ति पञ्चवोकार भवे । कस्मा ? अनुपुब्बसमापत्तिसम्भावतो । चतुवोकारभवे पन पठमज्झानादीन उप्पत्ति नत्थि, तस्मा न सक्का तत्थं समापज्जितुं ति । केचि पन, वत्थुस्स अभावा ति वदन्ति ।

३०. कस्मा समापज्जन्ती ति । सङ्खारानं पवात्तिभेदे उक्कण्ठित्वा दिट्ठे व धम्मं अचित्तका हुत्वा निरोध निब्बानं पत्वा सुखं विहरिस्सामा ति समापज्जन्ति ।

३१. कथञ्चस्सा समापज्जनं होती ति ? समथविपस्सनानं वसेन उस्सक्खित्वा कत-पुब्बकिञ्चस्स नेवसञ्जानासञ्जायतनं निरोधयतो । एवमस्सा समापज्जनं होति । यो हि समथ-वसेनेव उस्सक्कति, सो नेवसञ्जानासञ्जायतनसमापत्तिं पत्वा तिड्ढति । यो पन विपस्सनावसेनेव उस्सक्कति, सो फलसमापत्तिं पत्वा तिड्ढति । यो पन उभयवसेनेव उस्सक्खित्वा पुब्बकिञ्च कत्वा नेवसञ्जानासञ्जायतनं निरोधेति, सो त समापज्जती ति । अयमेत्थं सङ्खो ।

३२. अयं पन वित्थारो । इध भिक्खु निरोधं समापज्जितुकामो कतमत्तकिञ्चो सुधोतहत्थ-पादो विवित्ते ओकासे सुपज्जत्तमिह आसने निसीदति पल्लङ्कं आमुजित्वा उज्जु कायं पणिवाय परिमुखं सति उपट्ठेत्वा । सो पठमं ज्ञानं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थं सङ्खारे अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो विपस्सति ।

३३. विपस्सना पनेसा तिविधा होति, सङ्खारपरिगण्हनकविपस्सना, फलसमापत्तिविपस्सना, निरोधसमापत्तिविपस्सना ति । तत्थं सङ्खारपरिगण्हनकविपस्सना मन्दा वा होतुं तिक्खा वा, मग्गस्स पदड्ढानं होति येव । फलसमापत्तिविपस्सना तिक्खा व वड्ढति, मग्गभावनासदिसा । निरोधसमापत्तिविपस्सना पन नातिमन्दा नातितिक्खा वड्ढति । तस्मा एस नातिमन्दाय नाति-तिक्खाय विपस्सनाय ते सङ्खारे विपस्सति ।

३४. ततो दुतियं ज्ञानं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थं सङ्खारे तथेव विपस्सति । ततो ततियं ज्ञानं....पे... ततो विञ्जानाञ्चायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय तत्थं सङ्खारे तथेव विपस्सति । अथ अकिञ्चञ्चायतनं समापज्जित्वा बुड्ढाय चतुब्बिधं पुब्बकिञ्च करोति, नानाबद्धअविकोपनं, सङ्खपटिमाननं, सत्थुपक्कोसनं, अद्धानपरिच्छेदं ति ।

३५. तत्थं नानाबद्धअविकोपनं ति, य इमिना भिक्खुना सद्धिं एकाबद्धं न होति, नानाबद्धं हुत्वा ठितं पत्तचीवरं वा मच्चपीठं वा निवासगेहं वा अञ्जं वा पन किञ्चि परिकखार-जातं, तं यथा न विकुप्पति, अग्नि-उदक-वात-चोर-उन्दूरादीन् वसेन न विनस्सति, एवं अधिष्ठातव्वं । तत्रिदं अधिष्ठानविधानं—इदञ्चिदञ्च इमस्मिं सत्ताहम्भन्तरे मा अग्निना ज्ञायतु, मा उदकेन बुद्धेतु, मा वातेन विद्धंसतु, मा चोरेहि हरियतु, मा उन्दूरादीहि खज्जतु ति । एवं अधिष्ठिते तं सत्ताहं न तस्स कोचि परिस्सयो होति ।

३६. अनधिष्ठहतो पन अग्निआदीहि विनस्सति । महानागत्येरस्स विय । थेरो किर मातुउपासिकाय गामं पिण्डाय पाविसि । उपासिका यागुं दत्त्वा आसनसालाय निसीदापेसि । थेरो निरोधं समापज्जित्वा निसीदि । तस्मिं निसिन्ने आसनसालाय अग्निना गहिताय सेसभिक्खू अत्तनो अत्तनो निसिन्नासनं गहेत्वा पळायिसु । गामवासिका सन्निपतित्वा थेरं दिस्वा, अलस-समणो अलससमणो ति आहंसु । अग्निं तिणवेणुकड्डानि ज्ञापेत्वा थेरं परिकिखित्वा अड्ढासि

मनुस्सा घटेहि उदकं आहरित्वा निम्बापेत्था छारिकं अपनेत्वा परिभण्डं कत्वा पुष्पानि विकिरित्वा नमस्समाना अट्ठंषु । थेरो परिच्छिन्नकालवसेन वुड्ढाय ते दिस्वा, पाकटोम्हि जातो ति वेहासं उप्पतित्वा पियङ्गुदीपं अगमासि । इदं नानावद्दअविकोपनं नाम ।

३७. यं एकावद्दं होति निवासनपावुरणं वा निसिन्नासनं वा, तत्थ विसुं अधिद्धानकिच्चं नत्थि, समापत्तिवसेनेव नं रक्खति । आयस्मतो सज्जीवस्स विय । वुत्तम्पि चेत—“ आयस्मतो सज्जीवस्स समाधिक्खिप्फारा इद्धि । आयस्मतो सारिपुत्तस्स समाधिक्खिप्फारा इद्धी ” ति [पटि २।२१२, हेडा १२।३१-३२] ।

३८. सङ्खपटिमाननं ति सङ्खस्स पटिमाननं उदिक्खन । याव एसो भिक्खु न आगच्छति, ताव सङ्खकम्मस्स अकरण ति अत्थो । एत्थ च न पटिमाननं एतस्स पुब्बकिच्च, पटिमाननावज्जनं पन पुब्बकिच्च, तस्मा एव आवज्जितम्ब—सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापजित्वा निसिन्ने सङ्खो जत्तिकम्मादिसु किञ्चिदेव कम्मं कत्तुकामो होति, याव म कोचि भिक्खु आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव वुड्ढहिस्सामी ति । एवं कत्वा समापन्नो हि तस्मिं समये वुड्ढाति येव ।

३९. यो पन एवं न करोति, सङ्खो च सन्निगित्वा त अपस्सन्तो, असुको भिक्खु कुहिं ति, निरोधसमापन्नो ति वुत्ते, सङ्खो कच्चि भिक्खुं पेसेति, गच्छ न सङ्खस्स वचनेन पक्कोसाही ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा, सङ्खो त आवुसो पटिमानेती ति वुत्तमत्ते व वुड्ढानं होति । एवं गरुका हि सङ्खस्स आणा नाम । तस्मा तं आवज्जित्वा, यथा सयमेव वुड्ढाति एवं समापजितम्बं ।

४०. सत्थुपक्कोसनं ति इधापि सत्थुपक्कोसनावज्जनमेव इमस्स किच्चं । तस्मा तम्पि एवं आवज्जितम्बं—सचे मयि सत्ताहं निरोधं समापजित्वा निसिन्ने सत्था ओतिण्णे वत्थुस्मिं सिक्खापदं वा पज्जोपेति, तथारूपाय वा अत्थुप्पत्तिया धम्मं देसेति, याव मं कोचि आगन्त्वा न पक्कोसति, तावदेव वुड्ढहिस्सामी ति । एवं कत्वा निसिन्नो हि तस्मिं समये सो वुड्ढाति येव ।

४१. यो पन एवं न करोति, सत्था च सङ्खे सन्निपतिते त अपस्सन्तो, असुको भिक्खु कुहिं ति, निरोधसमापन्नो ति वुत्ते, कच्चि भिक्खुं पेसेति, गच्छ न मम वचनेन पक्कोसा ति । अथस्स तेन भिक्खुना सवनूपचारे ठत्वा, सत्था आयस्मन्तं आमन्तेती ति वुत्तमत्ते व वुड्ढानं होति । एवं गरुकं हि सत्थुपक्कोसन । तस्मा त आवज्जित्वा, यथा सयमेव वुड्ढाति एवं समापजितम्बं ।

४२. अद्धानपरिच्छेदो ति जीवितद्धानस्स परिच्छेदो । इमिना हि भिक्खुना अद्धान-परिच्छेदे सुकुसलेन भवितम्बं, अत्तनो आयुसङ्कारा सत्ताहं पवत्तिस्सन्ति न पवत्तिस्सन्ती ति आवज्जित्वा व समापजितम्ब । सचे हि सत्ताहम्भन्तरे निरुज्झनके आयुसङ्कारे आनावज्जित्वा व समापज्जति, नास्स निरोधसमापत्तिं मरणं पटिवाहितुं सक्कोति, अन्तोनिरोधे मरणस्स नत्थिताय अन्तरा व समापत्तितो वुड्ढाति । तस्मा एतं आवज्जित्वा व समापजितम्बं । अवसेस हि अनावज्जितुम्पि वट्ठति, इदं पन आवज्जितम्बमेवा ति वुत्तं ।

४३. सो एवं आकिञ्चज्जायतनं समापज्जित्वा बुद्धाय इदं पुब्बकिञ्च कत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति । अथेकं वा द्वे वा चित्तवारे अतिक्रमत्वा अचित्तको होति, निरोधं कुसति । कस्मा पनस्स द्विज्जं चित्तानं उपरि चित्तानि न पवत्तन्ती ति ? निरोधस्स पयोगत्ता । इदं हि इमस्स भिक्खुनो द्वे समथविपस्सनाधम्मं युगनन्धे कत्वा अट्टसमापत्तिआरोहणं अनुपुब्बनिरोधस्स पयोगो, न नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया ति निरोधस्स पयोगत्ता द्विज्जं चित्तानं उपरि न पवत्तन्ति ।

४४. यो पन भिक्खु आकिञ्चज्जायतनतो बुद्धाय इदं पुब्बकिञ्च अकत्वा नेवसज्जानासज्जायतनं समापज्जति, सो परतो अचित्तको भवितुं न सक्कोति, पटिनिवत्तिवा पुन आकिञ्चज्जायतने येव पतिट्ठाति ।

४५. मग्गं अगतपुब्बपुरिसूपमा चेत्थ वत्तन्ना । एको किर पुरिसो एक मग्ग अगतपुब्बो अन्तरा उदककन्दरं वा गम्भीरं उदकचिक्खल्लं अतिक्रमत्वा ठपितं चण्डातपसन्तत्तं पासाणं वा आगम्म तं निवासनपावुरण असण्ठपेत्वा व कन्दरं ओरुब्बो परिक्खारतेमनभयेन पुनदेव तीरे पतिट्ठाति, पासाणं अक्रमत्वा पि सन्तत्तपादो पुनदेव ओरभागे पतिट्ठाति ।

४६. तत्थ, यथा सो पुरिसो असण्ठपितनिवासनपावुरणत्ता कन्दर ओतिण्णमनो व, तत्तपासाणं अक्कन्तमतो एव च पटिनिवत्तिवा ओरतो व पतिट्ठाति, एवं योगावचरो पि पुब्बकिञ्चस्स अकतत्ता नेवसज्जानासज्जायतन समापन्नमतो व पटिनिवत्तिवा आकिञ्चज्जायतने पतिट्ठाति ।

४७. यथा पन पुब्बे पि त मग्गं गतपुब्बपुरिसो त ठानं आगम्म एकं साटकं दळ्हं निवासेत्वा अपरं हत्थेन गहेत्वा कन्दरं उत्तरित्वा, तत्तपासाण वा अक्कन्तमतकमेव करित्वा परतो गच्छति, एवमेव कतपुब्बकिञ्चो भिक्खु नेवसज्जानासज्जायतन समापज्जित्वा व परतो अचित्तको हुत्वा निरोध कुसित्वा विहरति ।

४८. कथं ठानं ति ? एवं समापन्नाय पनस्सा कालपरिच्छेदवसेन चेव अन्तरा आयुक्खयसङ्घपटिमाननसत्थुपक्कोसनाभावेन च ठानं होति ।

४९. कथं बुद्धानं ति ? अनागामिस्स अनागामिफलुप्पत्तिया, अरहतो अरहत्तफलुप्पत्तिया ति एवं द्वेधा बुद्धानं होति ।

५०. बुद्धितस्स किञ्चिन्नं चित्तं होती ति ? निब्बानानिन्नं । वुत्तं हेतं—“ सज्जावेदयितानिरोधसमापत्तिया बुद्धितस्स खो, आवुसो विसाख, भिक्खुनो विवेकनिन्नं चित्तं होति, विवेकपोणं, विवेकपम्भारं ” ति [म १।३०२] ।

५१. मतस्स च समापन्नस्स च को विसेसो ति ? अयम्पि अत्थो सुत्ते वुत्तो येव । यथाइ—“ स्वायं, आवुसो, मतो कालङ्कतो, तस्स कायसङ्कारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, बचीसङ्कारा ....चित्तसङ्कारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्धा, आयु परिक्खीणो, उस्सा वूपसन्ता, इन्द्रियानि परिभिन्नानि,

व्यायं भिक्खु, सज्जावेदयितनिरोधं समापन्नो, तस्स पि कायसङ्कारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्वा, वची-
सङ्कारा....चित्तसङ्कारा निरुद्धा पटिप्पस्सद्वा, आयु अपरिक्खीणो, उस्मा अवूपसन्ता, इन्द्रियाणि
अपरिभिन्नानी ” ति [१।२९६] ।

५२. निरोधसमापत्तिं सङ्गता असङ्गता ति आदिपुच्छायं पन, सङ्गता ति पि असङ्गता
ति पि लोकिया ति पि लोकुत्तरा ति न वत्तब्बा । कस्मा ? सभावतो नत्थिताय । यस्मा पन सा
समापज्जन्तस्स वसेन समापन्ना नाम होति, तस्मा निष्फन्ना ति वत्तुं वट्ठति, नो अनिष्फन्ना ।

इति सन्तं समापत्तिं इमं अरियनिसेवित ।

दिट्ठे व धम्मं निब्बानमिति सङ्ग उपगत्तं ॥

भावेत्वा अरियं पञ्च समापज्जन्ति पण्डिता ।

यस्मा, तस्मा इमिस्सा पि समापत्तिसमत्थता ।

अरियमगोसु पञ्चाय अनिससो ति बुच्चती ति ॥

५३. आहुनेय्यभावादिसिद्धी ति [२३।१] न केवलञ्च निरोधसमापत्तिया समापज्जन-
समत्थता व, अयं पन आहुनेय्यभावादिसिद्धि पि इमिस्सा लोकुत्तरपञ्चाभावनाय अनिसंसो
ति वेदितब्बो ।

५४. अविसेसेन हि चतुर्विधाय पि एतिस्सा भावितत्ता भावितपञ्चो पुग्गलो सदेवकस्स
लोकस्स आहुनेय्यो होति, पाहुनेय्यो, दक्खिण्यो, अञ्जलिकरणीयो, अनुत्तर पुञ्चक्खेत्तं लोकस्स ।

५५. विसेसतो पनेत्थ पठममग्गपञ्चं ताव भावेत्वा मन्दाय विपस्सनाय आगतो मुदिन्द्रियो
पि सत्तक्खत्तुपरमो नाम होति, सत्त सुगतिभवे ससरिक्खा दुक्खस्सन्तं करोति । मज्झिमाय
विपस्सनाय आगतो मज्झिमिन्द्रियो कोलकोलो नाम होति, द्वे वा तीणि वा कुलानि सन्धावित्वा
संसरिक्खा दुक्खस्सन्तं करोति । तिक्खाय विपस्सनाय आगतो तिक्खिन्द्रियो एकवीजी नाम
होति, एकं येव मानुसक भव निब्बत्तेत्वा दुक्खस्सन्तं करोति । दुतियमग्गपञ्च भावेत्वा सकदा-
गामी नाम होति, सकिदेव इम लोक आगन्त्वा दुक्खस्सन्तं करोति । ततियमग्गपञ्च भावेत्वा
अनागामी नाम होति ।

५६. सो इन्द्रियेमत्ततावसेन, अन्तरापरिनिब्बायी, उपहृच्चपरिनिब्बायी, असङ्कारपरि-
निब्बायी, ससङ्कारपरिनिब्बायी, उद्धसोतो अकनिट्ठगामी ति पञ्चधा-इध-विहाय-निट्ठो होति ।

५७. तत्थ अन्तरापरिनिब्बायी ति यत्थ कत्थचि सुद्धावासभवे उपपज्जित्वा आयु-
वेमज्झं अप्पत्वा व परिनिब्बायति । उपहृच्चपरिनिब्बायी ति आयुवेमज्झं अतिक्रमित्वा
परिनिब्बायति । असङ्कारपरिनिब्बायी ति असङ्कारेण अप्पयोगेण उपरिमग्गं निब्बत्तेति ।
ससङ्कारपरिनिब्बायी ति ससङ्कारेण सप्पयोगेण उपरिमग्गं निब्बत्तेति । उद्धसोतो अगनिट्ठ-
गामी ति यत्थुपपन्नो ततो उद्ध याव अकनिट्ठमवा आरुह्ण तत्थ परिनिब्बायति ।

५८. चतुर्थमगपञ्च भावेत्वा कोचि सद्धाविमुत्तो होति, कोचि पञ्चाविमुत्तो होति, कोचि उभतोभागविमुत्तो होति, कोचि तेविज्जो, कोचि छल्लमिज्जो, कोचि पटिसम्भिदाप्पभेद-
प्पत्तो महाखीणासवो, यं सन्धाय वुत्त—मग्गक्खणे पनेस तं जटं विजटेति नाम, फलक्खणे
विजटितजटो सदेवकस्स लोकस्स अग्गदक्खिण्य्यो होती ति [११७] ।

५९. एवं अनेकानिससा अरियपञ्चाय भावना ।
यस्मा तस्मा करेय्याथ रतिं तत्थ विचक्खणो ॥

६०. एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इम विजटये जटं ” ति [१११] ॥

इमिस्सा गाथाय सीलसमाधिपञ्चामुखेन देसिते विसुद्धिमग्गे सानिससा पञ्चाभावना परिदीपिता
होती ति ।

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कते विसुद्धिमग्गे
पञ्चाभावनानिसंसनिद्देशो नाम
तेवीसतिमो परिच्छेदो ।

[निगमनं]

एत्तावता च,

“ सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो, चित्तं पञ्चञ्च भावय ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इम विजटये जटं ” ति [१११] ॥

इमं गाथं निक्खिपित्वा यद्वोचुम्ह,

इमिस्सा दानि गाथाय कथिताय महेसिना ।

वण्णयन्तो यथाभूत अत्थं सीलादिभेदनं ॥

सुदुल्लभं लभित्वान पञ्चज्ज जिनसासने ।

सीलादिसङ्गहं खेम उजुं मग्ग विसुद्धिया ॥

यथाभूत अजानन्ता सुद्धिकामा पि ये इध ।

विसुद्धिं नाधिगच्छन्ति वायमन्ता पि योगिनो ॥

तेसं पामुज्जकरण सुविसुद्धिनिच्छयं ।

महाविहारवासीन देसनानयनिसितं ॥

विसुद्धिमग्गं भासिस्स, त मे सक्कच्च भासतो ।

विसुद्धिकामा सव्वे पि निसामयथ साधवो ति [११४] ॥

स्वायं भासितो ह्येति । तत्थ च

तेस सीलादिभेदानं अत्थानं यो विनिच्छयो ।
 पञ्चन्नपि निकायानं वुत्तो अट्ठकथानये ॥
 समाहरित्वा तं सच्चं येभ्य्येन स निच्छयो ।
 सच्चसङ्करदोसेहि मुत्तो यस्मा पकासितो ॥
 तस्मा विसुद्धिकामेहि सुद्धपञ्चेहि योगिहि ।
 विसुद्धिमग्गे एतस्मिं करणीयो व आदरो ति ॥
 विभज्जवादिसेट्ठानं धेरियान यस्सिन ।
 महाविहारवासीन वसजस्स विभाविनो ॥
 भदन्त-सद्धपालस्स सुचिसल्लेखवृत्तिनो ।
 विनयाचारयुत्तस्स युत्तस्स पटिपत्तिं ॥
 खन्तिसोरच्चमेत्तादिगुणभूसितचेतसो ।
 अञ्जेसन गह्वेत्यान करोन्तेन इम मया ॥
 सद्धमङ्घितिकामेन यो पत्तो पुञ्ञसञ्चयो ।
 तस्स तेजेन सच्चं पि सुखमेधन्तु पाणिनो ॥
 विसुद्धिमग्गो एसो च अन्तराय विना इध ।
 निद्धितो अट्ठपञ्जास-भाणवाराय पाळिया ॥
 यथा, तथेव लोकस्स सच्चं कल्याणनिस्सिता ।
 अनन्तराया इञ्जन्तु सीघ सीघ मनोरथा ति ॥

परमविसुद्धसद्धाबुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्जवमद्ववादिगुणसमुदयसमुदितेन सक-
 समयसमयन्तरगहनञ्ज्ञोगाहनसमत्थेन पञ्जावेध्यत्तियसमन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिभेदे साङ्गकथे
 सत्थुसासने अप्पटिहत्तजाणप्पभावेन महावेय्याकरणेन करणसम्पत्तिजनितसुखविनिग्गतमधुरोदार-
 वचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादिवरेण महाकाथिना लळभिञ्जापटिसम्भिदादिभेद-
 गुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मं अप्पटिहत्तबुद्धीनं धेरेवसण्णदीपान धेरानं महाविहारवासीन
 वंसालङ्कारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धघोसो ति गरूहि गहितनामवेय्येन धेरेन मोरणड-
 खेटकवत्तञ्चेन कत्तो विसुद्धिमग्गो नाम ।

ताव तिड्ढु लोकस्मिं लोकनित्थरणेसिन ।
 दस्सेन्तो कुलपुत्तान नय सीलादिसुद्धिया ॥
 याव बुद्धो ति नामपि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
 लोकस्मिं लोकजेड्डस्स पवत्तति महेसिनो ति ॥

सीहलपोत्थकेसु इमा गाथायो अधिकतरा—

य सिद्धं इमिना पुञ्ज, यश्चञ्ज पसुत मया ।
 एतेन पुञ्जकम्मेन दुतिये अत्तसम्भवे ॥
 तावर्तिसे पमोदेन्तो सीलाचारगुणे रतो ।
 अलग्गो पञ्चकामेसु एत्वान पठमं फल ॥
 अन्तिमे अत्तभावहि मेत्तेय्यं मुनिपुङ्गव ।
 लोकग्गपुग्गल नाथ सव्वसत्तहिते रतं ॥
 दिस्वान तस्स धीरस्स सुत्वा सद्धम्मदेसनं ।
 अधिगत्त्वा फलं अग्ग सोभेय्यं जिनसासनं ॥

मरम्मपोत्थकेसु पन एव सन्निट्ठान कतं—

इति साधुजनपामुज्जत्थाय कता विमुद्धिमग्गकथा ।
 पाल्लिगणनाय पन सा अट्ठपञ्जासभाणवारा होती ति ।
 विमुद्धिमग्गपकरणं निट्ठितं ।

सुद्धिपण्ण

Errata

तथ पठमो अनुसन्धिअङ्को, दुतियो पन्तिअङ्को, ततो परं असुद्धं, ततो सुद्धं ति ।

In this list, the first number refers to the paragraph, the second to the line. Then comes the misprint, followed by its correction

परिच्छेद १

२३।१ सिलं	सीलं
४०।२ इद	इद
६८।११ जनन्ति	जानन्ति
१०५।५ नागरुक्खो	नागरुक्खो
१०७।२ करोमि	करोमी
१०९।२ अफ सुखभाव	अफासुकभाव
११२।५ परिभूञ्जि	परिभुञ्जि
११४।२ पटिवचन	पटिवचन
१३८।१ आहरमि	आहारमि
१४०।२३ सवत्तन्ती	सवत्तन्ती
१४१।७ पच्चविधं	पच्चविध
१५७।१ अगिक्खन्धु	अग्गि

परिच्छेद २

२।१ जिविते	जीविते
५९।३ देवता परि	देवतापरि
७८।७ ऐतसं	एतेस
७८।९ अङ्गानि	अङ्गानि
८३।२ अप्पिच्छं	अप्पिच्छ
८६।१ धुतङ्ग	धुतङ्ग
९०।२ -उपासिकानं	-उपासिकान

परिच्छेद ३

१६।२ वण्णायिस्साम	वण्णयिस्साम
७४।४ ससग्ग	ससगं
१००।४ वण्णकरिणेषु	कसिणेषु
१०१।३ ओकसे	ओकासे
१०६।२ पटि लसञ्जा	पटिकूलसञ्जा
१२६।३ आचारियो	आचारियो

परिच्छेद ४

६।२ पासणपिट्ठे	पासाण
१९।५ विहारन्तस्स	विहारन्तस्स
२८।२ चित्तञ्च	चित्तञ्च
४८।१ सद्दहन्तो	सद्दहन्तो
७८।४ नासञ्जायन	नासञ्जायतनं
९७।४ निमित्तेनव	निमित्तेनेव
१०४।३ उपपजति	उपपजति
१३८।५ उपपजति	उपपजति
१४०।१ द्विन्नं	द्विन्न
१५२।१ पच्चवेक्खतो	पच्चवेक्खतो
१६१।३ उपपजन्ती	उपपजन्ती
१७२।३ पविचयपच्चपट्टानं	पच्चपट्टान
१८७।३ अप्पानाय	अप्पनाय
२०१।४ उपपजति	उपपजति
„ । „ आदिनि	आदीनि

परिच्छेद ५

३।२ अञ्जतरवण्ण	अञ्जतर
----------------	--------

परिच्छेद ६

६।१ परिकूलत्ता	पटि
१९।५ सण्ठानतो	सण्ठानतो
२६।१ असुभनिमित्त	असुभं
३५।१ ववत्थपती	ववत्थपेती
४५।१ ऊढुमातके	उढुमातके
५६।४ विय	विय
६७।५ नीवरणाति	नीवरणानि
७०।१ पटिकूलं	पटिकूल
७८।५ निमित्त	निमित्तं
८४।३ -पटिकूलं.	-पटिकूलं,
९१।२ इच्छान्ति	इच्छन्ति

परिच्छेद ७

३५।८ अनत्थसंहित	संहितं
३५।९ पेरस	परेस
३८।१ अहारं	आहारं
१२४।४ सायको	सावको

परिच्छेद ८

२२।६ एक चरियं	एकचरियं
३५।५ मनुसान	मनुस्सानं
४२।९ कयगतां	कायगतां
४३।४ अनापानं	आनापानं
४८।३ मानसा	मनसा
५४।२ पुब्बो	पुब्बो
६२।२ मनसिकारोन्तो	करोन्तो
६८।४ उहुं	उकुहुं
७०।३ परिमुञ्जेय	परिमुञ्जेय्य
७४।५ सवत्तेय	सवत्तेय्य
८६।७ अपटिक्कला	अपटिं
१२१।१४ उदरमिं	उदरगिं
१२८।१० केससदिसो व	सदिसो व ।
१३०।६ वक्कहदयकनं	हदयकनं
१६८।४ छन्दो	छन्दो
१६८।५ छन्दवसेन	छन्दं
१७२।१ ह	हि
१७३।३ अधिपञ्चासिपक्खा	सिक्खा
१८३।२ पभावाना	पभावना
१८६।२ पत्तज्झनस्स	ज्ञानस्स
२०९।४ चतुत्थज्झान समा	ज्ञानसमा
२१५।१ सम्पजाति	सम्पज्जति
२१२।२ कमट्ठानस्स	कम्मं
२२४।४ विमुत्त	विमुत्त
२२६।२ पीति	पीतिं

परिच्छेद ९

११।३ पियमानापं	पियमनापं
२३।५ दायदो	दायादो
३१।५ भाविस्सती	भविस्सती
३५।३ अयुत्त	अयुत्त
५२।३ पाच्छिमाय	पच्छिमाय
८०।१ एतनेव	एतनेव
८१।५ वियपुगाले	पियपुगाले
८३।१ सदहा-	दसहा

८३।२ दिसाफराणा	फरणा
८७।५ अनिससा	आनिसंसा
८८।५ पियपगालादिसु	पुगालादिसु
१२३।६ आकिञ्चआयनस्स	यतनस्स

परिच्छेद १०

३।२ फलितन्तर	फलितन्तरं
८।१ आमनसिं	अमनसिं
२०।६ कमावचर-	कामावचर-
२१।६ करोन्तो	करोन्तो
२५।५ आवजितब्बं	आवजितब्ब

परिच्छेद ११

एकादशमो	दसमो
५।२ सायित्थफमेदे	सायित्थपं
५।३ सेय्यथिद	सेय्यथिद
९।२ काय बन्धन	कायबन्धन
१६।२ सामानो	समानो
३०।३ सज्जा य	सज्जा न
३२।१ अज्झतं	अज्झत्तं
४१।६ पच्चवेक्खितब्ब	तब्ब
४८।३ सीककटाहं	सीसकटाहं
५७।१ अट्टिमिज्जं	मिज्जं
५९।२ सन्दमादिकं	सन्दमानिकं
६०।४ थनाय	थनान
८८।७ जीवीतिन्द्रियेन	जीवित्तिन्द्रियेन
१०७।२ सहरिथापथा	सहरियापथा

परिच्छेद १२

२।५ निवास नुत्सति-	निवासानुत्स
३।३ ओदातकसिणातो	कसिणतो
२५।१ भिक्खु	भिक्षु
२६।२ विप्फारा	विप्फारा
२७।३ विक्किणी	विकिणि
३२।१ सल्लक्खेत्वा	सल्लक्खेत्वा
३८।१ अपटिक्कलं	अपटिक्कलं
७५।३ एतदवोच	एतदवोच
७९।१ कनकमेयेन	कनकमेयेन
१२४।२ उण्णजे	उण्णजे
१३३।२ ओक्कमाती	ओक्कमती

सुद्धिपणं

परिच्छेद १३

१९।१ अनुस्सणं	अनुस्सरणं
१९।२ विपण्णभां	दीपं
३१।१ बुद्धक्खेत	बुद्धक्खेत
५०।१ पसाणं	पासाणं
६२। ब्रह्मलोके	ब्रह्मं
६७।२ गोत्तानुस्सरणं	गोत्तानुस्सरणं
८४।७ खीणावसो	खीणासवो
८६।२ हान्ति	होन्ति
११०।४ पथुज्जो	पुथुज्जो
११६।३ सन्ततिपच्चुपन्नं	पच्चुपन्नं
१२५।२ निब्बत्तस्सती	निब्बत्तिस्सती

परिच्छेद १४

३।६ उस्सत्तिवा	उत्सक्खित्वा
४।८ असुका	असुका-
३९।१ धायितुकामता निदानं	कामतानिदानं
४९।२ धातूही	धातूहि
६०।२ पच्चपट्टान	पच्चपट्टान
७२।३ इन्द्रिय अनिन्द्रिय	इन्द्रिय अनिन्द्रिय
८९।१ कामावचरं	कामावचरं
९३।२ द्वाससं	द्वादसं
९५।१ सोता-	सोत-
१०२।५ कामावचर	कामावचर
१०८।५ पदस्थाना	पदधाना
११६।३ वेतितब्बा	वेदितब्बा
१२८।६ नातिउपबूहनं	उपबूहनं
१३१।२ सङ्खारा	सङ्खारा
१३६।१ पथवीकासिणं	कसिणं
१४२।१ कायादुच्चरितां	कायदुं
१४३।६ लम्बखणो	लम्बखणो
१६७।४ आयोनिस्सो	अयोनिस्सो
१८०।२ सोमस्सं	सोमनस्सं
१९८।१ सुखमभेदो	सुखमभेदो
२२०।३ कामासञ्जां	कामसञ्जां
२२३।१ पञ्चपादानं	पञ्चपादानं
२२९।२ विसदुज्जति	विसयुज्जति

परिच्छेद १५

९।३ -कायुप्पतिं	-कायुप्पतिं
१४।५ फोटब्बायतन	फोटब्बां
२०।३ कारण भूताहि	कारणभूताहि
२४।३ विज्जाधातू	विज्जाणधातू
३६।३ सन्तरिणं	सन्तरिणं

परिच्छेद १६

२५।११ दुखादिं	दुस्खादिं
३२।१ सेय्याधिद	सेय्यधिद
६१।४ सेय्याधिदं	सेय्यधिदं
६५।३ अगम्म	आगम्म
६७।३ लोकुत्तर चित्तं	लोकुत्तरचित्तं
६९।४ भावञ्च ।	भावञ्च
७२।१ आणुं	अणुं
७३।४ उनुप्पादनतो	अनुप्पां
८०।२ उपच्छेदिका	उपच्छेदिका
८२।१ आसम्मोसो	असम्मोसो
८६।४ विक्कादयो	वितक्कादयो
८९।१ समञ्जफलानि	सामञ्जं
८९।४ सव्वाकारेन	सव्वाकारेन
९५।४ मग्गो	मग्गो
१००।१ आलोकेतुं	ओलोकेतुं

परिच्छेद १७

१८।२ निष्प दक्कहेन	निष्पादक्कहेन
२५।३ आनायूहन्तेन	अनायूं
३१।४ भगवपच्चया	भवपच्चया
४९।३ पच्चायो	पच्चयो
५१।३ पच्चपट्टाना	पच्चपट्टाना
६६।२ अतन्तरं	अनन्तरं
६९।१ सालिबिजां	सालिबीजां
७७।३ महाभूता	महाभूता
९५।३ पच्छजाता	पच्छजाता
९५।६ विपयुत्तं	विण्ययुत्तं
१०६।३ उपजमान	उपजमानं
११८।२ अमगग्गि	अमगग्गि

सुद्धिपण्णं

१२१।३ उपजेय्य	उप्पजेय्य
,, १,, उपजेय्यु	उप्पजेय्यु
१३०।५ साधायमाना	साधयमाना
१३२।२ साधयमानानि	साधयमानानि
१३४।६ पटिसन्धिया	पटिसन्धिया
१४३।६ भवङ्कवियस	°विसय
१५३।१ ऐतासु	एतासु
१८०।१ °कुसल चेतना°	°कुसलचेतना°
२१५।३ उपपज्जाति	उप्पज्जति
२२७।४ रूपायत	रूपायतनं
२३५।७ अट्टरस	अट्टारस
२४१।५ उपादिति	उपादियति
२४९।३ विञ्जतब्बो	विञ्जातब्बो
२५१।२ पुञ्जभि°	पुञ्जाभि°
२७३।१ अविज्जपच्चया	अविज्जा°
२७५।१ मूळहसा	मूळहस्सा
२९३।४ सज्जेतस्स	सज्जेतस्स
३०१।४ सळायतग्गि	सळायतनग्गि
३०१।८ खन्धे	खन्धे
३०३।१५ पिपासितो	पिपासितो
३१०।२ °नुपच्छदो	°नुपच्छेदो
३१२।२ अत्तिदिट्ठि	अत्तदिट्ठि
३१४।२ अपदालत्वा	अपदालेत्वा

परिच्छेद १८

१३।७ अकारविकार°	आकारविकार°
१६।२ आदस	आदास
३४।४ निस्सय	निस्साय

परिच्छेद १९

६।९ कुहि गामी	कुहिगामी
९।३ उतु-	उतु-
१५।५ उपपज्जाति	उपपज्जति

परिच्छेद २०

१८।१ °सम्मनस्स	°सम्मनसस्स
१९।१० न्यधि°	न्याधि°
३४।२ पसितब्बा	पस्सि°

३८।२ सम्मुट्ठापेति	समुट्ठापेति
७१।१ उप्पन	उप्पन्न
७७।४ तटतटायन्त	°यन्ता
७९।१ सम्मसित्व	सम्मसित्वा
९०।९ सम्मोहामिनिवस	°निवेस

परिच्छेद २१

११।१७ चत्तसो	चतस्सो
१३।२ उपजित्वा	उप्पजित्वा
३१।३ आयग्गि	अयग्गि
४८।७ पटिक्कलतो	°क्कलतो
६१।१ आरोपत्वा	आरोपेत्वा
७०।४ मनसिकारोन्तो	°करोन्तो
७३।३ मुञ्जतो	मुञ्जतो
७३।११ निप्परयायेन	निप्परियायेन
७८।२ अपरुज्झानेन	अरूप°
८०।५ पतिसङ्का°	पटिसङ्का°
८४।४ अभिनिवसित्वा	अभिनिवसित्वा
८७।१ किञ्चि	किञ्चि
९०।४ अन्धाकार	अन्धकार
१२९।१ सङ्खरूपेक्खा	सङ्खा°
१२९।४ उपन्नस्स	उप्पन्नस्स
१२९।५ पठमजवन चित्त	°जवनचित्त

परिच्छेद २२

८।३ थूलथूले ।	थूलथूले
४७।३ -उपादाननानु-	-उपादानानु-
६१।२ -दास-	-दोस-
६६।२ विसुणवाचा	पिसुण°

परिच्छेद २३

६।४ पुगालन्तर भा°	पुगालन्तरभा°
१४।२ अतन्तरं	अनन्तर
१८।४ खीणासव	खीणासवा
२९।१ पञ्चवोकार भवे	°वोकारभवे
४२।३ आनावजित्वा	अनाव°
५७।४ अगनिट्ठ-	अकनिट्ठ-

